

2006 | 1-2

TÖRTÉNELMI SZEMLE

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ *PÓTÓ JÁNOS*
1956 AZ AKADÉMIÁN

■ *STANDEISKY ÉVA*
KÖVETETT ÉS ELVETETT MÚLT
AZ 1956-OS FORRADALOMBAN

■ *KECSKÉS D. GUSZTÁV*
AZ ENSZ TITKÁRSÁG
BELSŐ FELJEGYZÉSEI 1956-RÓL

■ *MIKÓ ZSUZSANNA*
A FORRADALOM UTÁNI MEGTORLÁS
BÍRÓSÁGI ÉS ÜGYÉSZSÉGI SZERVEZETE,
1956–1961

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLVIII. ÉVFOLYAM, 2006. 1–2. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felnélős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Joachim Bahlcke: A „Magyar Korona püspökei”. Adalék az egyház 17–18. századi társadalom- és alkotmánytörténetéhez	1
Pajkossy Gábor: A kormányzati „terrorizmus” politikája és az 1839–1840. évi országgyűlés	25
Pótó János: 1956 az Akadémián	53
Standeisky Éva: Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban	91
Mikó Zsuzsanna: A forradalom utáni megtorlás bírósági és ügyészségi szervezete, 1956–1961	121

DOKUMENTUM

Kecskés D. Gusztáv: Az ENSZ Titkárság belső feljegyzései az 1956. őszi magyar válságról	171
--	-----

MŰHELY

Rónaháti Cecilia: Egy szétszakadt közösség három alkotmánya. A tibeti emigráció útkeresése alapokmányai tükrében	193
---	-----

JOACHIM BAHLCKE

A „Magyar Korona püspökei”

Adalék az egyház 17–18. századi társadalom-
és alkotmánytörténetéhez

I.

A vonatkozó egyháztörténeti kézikönyvek közül csupán alig néhányban található információ a *Hierarchia catholicán* belüli egyedülálló jogintézményről, a Magyar Korona különböző püspökeiről: kizárólag Magyarország királya által kinevezett olyan címzetes („választott”/„electus”) püspökökről van szó, akiknek többségét Róma nem ismerte el, és akik püspöki felszentelésben sem részesültek.¹ A rezidenciális és kormányzó megyés püspökökkel ellentétben a címzetes püspököket csak olyan egyházmegyék „titulusára” nevezték ki, amelyek egykor az esztergomi érseki hatalom alá tartoztak, de később megszűntek vagy a Velencei Köztársaság, illetve az Oszmán Birodalom uralma alá kerültek. Nem azokról a részben vagy egészben a törökök által uralt területeken fekvő magyar-, illetve horvátországi egyházmegyékről van szó, amelyeket 1623-ban összevonva missziós területnek nyilvánítottak és egy apostoli helynök vagy egy Belgrádban székelő (missziós) püspök rangjára emelt adminisztrátor alá rendelték.² Ezek főpásztorait közönséges megyés püspökként kezelték – noha székhelyük nem a török hódoltságban volt – s őket a Magyar Királyság vagy a báni Horvátország püspökeihez hasonlóan az uralkodó nevezte ki és a pápa erősítette meg. A rezidenciális püspökökhöz hasonlóan a címzetes püspököket is kegyúri jogánál (*authoritate iuris patronatus nostri regii*) fogva a magyar király nevezte ki.³

1 Erdő Péter: Egyházjog. Bp. 1991. 246–247.

2 Tóth István György: A szaggatott kapcsolat: A Propaganda és a magyarországi missziók 1622–1700. Századok 138(2004) 843–892.; Uő: A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). Történelmi Szemle 42(2000) 19–68.; Uő: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. Történelmi Szemle 41(1999) 279–329.; Uő: Die Beziehungen der katholischen Kirche zum Staat in Türkisch-Ungarn im 17. Jahrhundert. In: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Hrsg. Joachim Bahlcke–Arno Strohmeyer. Stuttgart, 1999. 211–217.

3 A királyi kegyúri joghoz és a magyarországi 17–18. századi püspöki kinevezések gyakorlatához általában vö. *Fraknói Vilmos*: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történeti tanulmány. Bp. 1895.; *Eckhart Ferenc*: A püspöki székek és a káptalani javadalmak betöltése

Az általában nem felszentelt magyar címzetes püspökök egyházi szempontról nem keverendők össze az „*episcopi in partibus infidelium*”-mal (i.p.i.), akiket a megszállt, a „hitetlenek” uralma alatt álló kisázsiai, földközi-tengeri és észak-afrikai püspökségek címére neveztek ki és szenteltek fel. A Kúria címzetes püspököknek nevezte ezeket az „*episcopi consecrati*”-kat, miután XIII. Leó pápa egy 1882-es határozatával eltörölte az „*in partibus infidelium*” megkülönböztetést. A Vatikán annyiban járult hozzá a zűrzavarhoz, hogy a magyar címzetes püspökök egy részét felvette a Püspöki (Konzisztoriális) Kongregáció megbízásából 1933-ban megjelentetett hivatalos kiadványba, az *Index Sedium Titularium archiepiscopatum et episcopatum*-ba, majd egy évvel később a Kúria hivatalos kézikönyvébe, az *Annuario Pontificio*-ba.⁴ A források nem egységes fogalomhasználata miatt – különösen az olyan egyházi személyek esetében, akik később nem jutottak rezidenciális püspöki székhelyhez – gyakran nem könnyű különbséget tenni a király által kinevezett címzetes püspökök és a pápa által kinevezett és felszentelt püspökök között, annál is inkább, mivel egyes címeket mindkét fél odaadományozta – a Szentszék ráadásul kétszeresen is: mint rendes rezidenciális püspökséget és mint „*in partibus infidelium*” római címzetes püspökséget.

Mind a Magyar Korona püspökeinek jelenségéről, mind az egyes címzetes püspökségek számáról, helyzetéről és betöltéséről alapján hiányos ismereteink vannak – s ez a 17. és 18. századi kortársakról éppúgy elmondható, mint a jelenkori egyháztörténeti kutatásról.⁵ A Szentszék kérdésére Sennyey István váci püspök és királyi kancellár 1626-ban azt válaszolta, hogy a magyar király alá több mint 20 ilyen címzetes püspöki székhely tartozik, de – mivel a magyar nem tülekszik a címekért („czímekkel a magyarok nem sokat törődnek”) – ezeket

Mária Terézia korától 1918-ig. Bp. 1935.; Péter Erdő: Il Giuspatronato in Ungheria. Apollinaris – Commentarius Instituti Utriusque Juris 62(1989) 189–206.; Andor Csizmadia: Le développement des relations juridiques entre l'État et les Églises en Hongrie (1000–1944). In: Droit hongrois – droit comparé. Ed. Zoltán Péteri. Bp. 1970. 235–257.; Uő: Die Entwicklung des Patronatsrechtes in Ungarn. Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 25(1974) 308–327.

4 *Index Sedium Titularium archiepiscopatum et episcopatum*. Romae, 1933. 1–67., tartalmazza az 1.712 római címzetes püspökség hivatalos jegyzékét. Az összes római címzetes érsek és püspök jegyzéke megjelent az alábbi címen: Essai de liste générale de tous les archevêques et évêques titulaires nommés depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours. Annuaire pontifical catholique 19 (1916) 347–518. Az „*in partibus infidelium*”-ról szóló adat általánosan megtalálható a forrásokban, mint a római császári követ, Josef Maria von Thun und Hohenstein gurki püspöknek Zichy Ferencről, a nini magyar címzetes püspökről Mária Teréziához intézett levelében: Magyar Országos Levéltár (= MOL) A 29, 75:1742 (Rom, 26.5.1742).

5 Ehhez példaszerű: Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (= HHStA), Hungarica, Fasz. 199, Konv. B, fol. 25^r–36^r (Az 1723. évi pozsonyi országgyűlés méltóságsora és ülésrendje). Magyar címzetes püspökök kinevezéséről a bécsi császári udvarhoz küldött porosz követek is beszámoltak: Geheimtes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, I. HA, Rep. 1: Beziehungen zum Kaiser, Abt. I, N° 96/1, fol. 226^r–228^r (Wien, 4.8.1751); E. P.: Címzetes püspök. In: Magyar Katolikus Lexikon. II. Bor-Éhe. Főszerk. Dr. Diós István. Bp. é. n. 237–238.

csak ritkán adományozzák oda.⁶ Különböző forrásokban viszont arra találhatók utalások, hogy a király éppenséggel még további címzetes püspököket is kinevezhetett.⁷ Amikor 1754-ben Wenzel Anton von Kaunitz-Rietberg államkancelár azt kérte, hogy a véleménye egy új belgrádi címzetes püspök kinevezéséről, be kellett ismernie, hogy „a Magyar Királyság személyi viszonyai még nem egészen pontosan ismertek” számára.⁸ Az igen olvasott Schwartner Márton a 19. század elején a Magyar Királyság statisztikájáról szóló nagyszabású művében azt írta, hogy a sok címzetes püspökség „még a régiségbúvár számára is” alig „hasznosabb, mint annak a 72 hegyi kastélynak a neve, amely a likai kerület kis területén romokban hever”.⁹ Schwartner ez alkalommal kijelentését arra az egyházi méltóságjegyzékre („episcopatus titulares”) alapozta, amelyet Paintner Mihály Antal, az egyháztörténeti források fáradhatatlan gyűjtője 1802-ben jelentetett meg. A Sopronból származó jezsuita, aki a rend felszámolása után győri kanonok, esperes majd nagyprépost, királyi tanácsos, tankerületi főigazgató lett, és 1816 és 1826 között maga is magyar címzetes püspöki tisztséget („ep. Novientis”) viselt, Belgrád-Szendrő és Knin felszentelt címzetes püspökei („consecrables”) mellett további 34 méltóságot („electi”) sorolt fel,¹⁰ köztük az észak-albániai Pullti („Poletensis”) és az Ucinjtől északra fekvő Svač („Suacinensis”) püspökséget, amelyekről mind a mai napig nem lehet bizonyítani, hogy magyar címzetes püspökségek lettek volna.¹¹

Csupán a magyar felsőház 1885: 7. tc. általi reformját követően, amely a főrendi táblán – Belgrád-Szendrő és Knin főpásztorai kivételével – megszüntette a címzetes püspökök részvételi és szavazati jogát, figyeltek fel a szakmai körök

6 *Fraknoi V*: i. m. 322–323.

7 „altri vescovati in partibus nelle provincie già per qualche tempo posseduti dalla corona d’Ungharia”. Rafael Levaković szakvéleménye 1645. uo. 207.

8 Idézte az alábbi tanulmány alapján: *Franz A. J. Szabo*: Fürst Kaunitz und die Anfänge des Josephinismus. In: Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationales Symposium in Wien 20.–23. Oktober 1980. I. Wien, 1985. 525–545., itt: 529.

9 *Martin v. Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern. Ein Versuch. I–II. Ofen, 1809–1811., itt: I. 175. A szerző abból indult ki, hogy „körülbelül három tucat püspökséget” egyedül a magyar király adományoz „a pápa minden konkurenciája nélkül”. (I. m. II. 99. b) jegyzet.)

10 „Horum Titulorum aliorum Dioeceses reapse actu tenent consecrati Episcopi in Dalmatia, antehac Venetorum, sub Archiepiscopis *Spalatensi, Jadrensi, & Ragusino*: & dum nunc sub potestam Regum Hungariae jure postliminii venerunt, facies titulorum horum in multis tota mutatur.” *Mich. Paintner*: Verzeichniß der im Königreiche Ungern, und den damit verbundenen Ländern bestehenden geistlichen Würden, deren Benefizien oder Titel, die apostol. Könige dieses Reiches zu ertheilen pflegen. Zeitschrift von und für Ungern, zur Beförderung der vaterländischen Geschichte, Erdkunde und Literatur 1(1802) 68–86., itt: 69–70.; Paintnerről mint a magyar korona püspökéről vö. *Wilhelm Kratz*: Exjesuiten als Bischöfe (1773–1822). Archivum historicum Societatis Iesu 6(1937) 185–215., itt: 207.

11 E püspökségek azonosításához: *Fulvio Cordignano*: Geografia ecclesiastica dell’Albania dagli ultimi decenni del secolo XVI° alla metà del secolo XVII°. Roma, 1934.; Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert. I–II. Hrsg., bearb. Peter Bartl. Wiesbaden–München, 1975–1979.

erre az addig alig figyelemre méltatott jogintézményre.¹² Nikolaus Nilles jezsuita atya és az innsbrucki egyetem egyházjogi professzora akkor joggal hivatkozott arra a „tisztázatlanságra és zűrzavarra”,¹³ amely a vonatkozó egyházjogi tan-
könyvekben a Magyar Korona püspökeinek besorolását illetően megfigyelhető. Mégis 1971-ig kellett várni, amíg e témát először rendszeresen kutatni kezdték. Az a felfedezés, hogy az osztrák monarchia rezidenciális püspökségeire a császár által kinevezett püspökjelöltek közül számosan már mint bizonyos más püspöki székek birtokosai tűntek elő, arra ösztönözte Remigius Ritzlert, hogy a *Hierarchia Catholica* (1668–1878) 5–8. kötetének előmunkálataival összefüggésben elsőként megvizsgálja a magyar címzetes püspökök jogi intézményét. Az 1936 óta Rómában dolgozó ferences és egyháztörténész a Magyar Korona valamennyi püspökét tartalmazó megbízható áttekintés összeállítása mellett elsődleges fontosságú kutatási feladatnak tartotta, hogy megvizsgálja „ezen államegyházjogi intézmények jelentőségét a Habsburgok magyarországi politikája és az ország egyháztörténete szempontjából”.¹⁴ Érdekemben gazdag, forrásokon alapuló tanulmányában Ritzler azonban kizárólag római levéltári anyagra támaszkodott, és figyelmen kívül hagyta a meglevő magyar és horvát szakirodalmat.

A címzetes püspöki székhelyek és ezen tisztségek viselőinek valószínűleg legteljesebb jegyzéke a középkortól a 19. század végéig (a királyi kinevezés időpontjának pontos adataival) a *Magyar Országos Levéltár* „Libri dignitariorum”-jában található.¹⁵ A kutatás számára eddig ismeretlen, 1857 körül keletkezett összeállítás nem csupán bizonyítékot szolgáltat az eddig csak sejtett címzetes püspökségekről, hanem megbízható következtetések levonását is lehetővé teszi a magyarországi egyházi méltóságok karrierjéről és a bécsi udvar egyházpolitikájáról az elmúlt konfesszionális korszak idején. Az alábbiakban először röviden felvázolom a magyar címzetes püspökségek történelmi fejlődését, és e különleges intézmény létrejöttének okait. A mindenkori tisztségviselők származását és karrierjét követve világítom meg e csoport 17. és 18. században betöltött politikai és egyházi szerepét.

12 Keményfy Kálmán Dániel: Ötven év alkotmányos egyházpolitikája. (1848–1898). Esztergom, 1898. 241–242.; *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. I–III. Bp. 1901–1903., itt: III. 343–346., 541–542.; *Uő*: A magyar királyi kegyúri jog i. m. 258–274., 357–358.; a szerző nagyváradi kanonok, maga is magyar címzetes püspök volt („ep. Arben.”). Ld. *Albert de Berzevicy*: Guillaume Fraknói. Historien hongrois (1843–1924). *Revue des études hongroises* 6(1928) 139–165., itt: 140.; *Kérészy Zoltán*: Rendi országgyűléseink tanácskozási módja. Jogtörténeti tanulmány. Kassa, 1906. 54–55.; *Pavel Macháček*: Hlavnopatronátne právo v dejinách uhorských (historicko-právna úvaha). Bratislava, 1930. 100., 110–111., 123–125.

13 *Nikolaus Nilles*: Über die ungarischen Titularbischöfe. *Zeitschrift für katholische Theologie* 15(1891) 159–164., 18(1894) 751–756., itt: 160.; kiegészítve: *Alexander Hoffer*: Das Verzeichnis der ungarischen Titularbischöfe. *Zeitschrift für katholische Theologie* 19(1895) 355–364.

14 *Remigius Ritzler*: Die Bischöfe der ungarischen Krone. *Römische Historische Mitteilungen* 13(1971) 137–164., itt: 153.

15 MOL E 683: Libri dignitariorum (1000–1876), Tom. 2: Dignitariorum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber I^{us}, fol. 284–363.

II.

1635-ben a *Hitterjesztés Szent Kongregációja*, VIII. Orbán pápa és II. Ferdinánd király között a hódoltsági Magyarországon gyakorolt uralkodói kegyúri jogról keletkezett vita kapcsán Pázmány Péter Habsburg-megbízásból jogtörténeti tanulmányt írt a magyar címzetes püspökökről. A *Discursus brevis circa motam in Curia Romana difficultatem de Titularibus Episcopatibus Hungariae* című írásában az érsek hat érvet sorakoztatott fel, miért nem érvényesíthet a pápa semmilyen jogi fenntartást a címzetes püspökök kinevezésekor – a hetedik érv a különleges erdélyi helyzetre vonatkozott.¹⁶ Pázmány alapján véve a „nominatio regia” évszázados magyarországi gyakorlatára mint olyanra hivatkozott. A címzetes püspökségeket magukban foglaló területek nagy része ugyan jelenleg a hitetlenek hatalma alatt áll („magna pars haeretica est”), de abban a korban, amikor a magyar királyok elnyerték ezekre a püspökségekre vonatkozó kegyúri jogot – tehát a középkorban – a teljes felségterület katolikus volt („Catholica erat tota Hungaria, & tamen Sedes Apostolica, nullam hac de re litem movit”). Kihangsúlyozta azonban, hogy a Magyar Korona püspökei nem egyszerű, a pápa által a hitetlenek uralma alatt álló területekre kinevezett címzetes püspökök, akiknek fiktív egyházmegyéjükben semmilyen hatalmuk nincs, hanem sokkal inkább valós hatalommal felruházott tisztségviselők, akik szilárdan betagozódnak a politikai rendszerbe, s részvételi és szavazati joggal rendelkeznek a rendi gyűléseken és az igazságszolgáltatásban. Ezért a Róma által kinevezett címzetes püspökökkel ellentétben nincs szükségük pápai bullára.¹⁷ Pázmány fejtegetéseit – részben szó szerint – későbbi szakvélemények is átvették.¹⁸ Mivel a magyar királyok ebben a korban propagandisztikus célzattal a veszélyeztetett kereszténység utolsó reményeként jelenítették meg magukat, a Szentszéknek alig állt módjában, hogy hatékonyan akadályozza a címzetes püspökök önhatalmú kinevezését.

16 *Carolus Péterfy*: *Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Ab Anno Christi MXVI. usque ad Annum MDCCXV. Accedunt Regum Hungariae et Sedis Apostolicae legatorum constitutiones ecclesiasticae. I–II. Posonii, 1741–1742., itt: I. 78–79.; *Török János*: Magyarország primása. Közjogi és történeti vázolat. I–II. Pest, 1859., itt: II. N° CXXXI.: 142–143.; *Tomcsányi Lajos*: A főkegyúr szerepe a püspökök kinevezésénél. Bp. 1922. 57–58.

17 „*Titulares Episcopi Hungariae, non sunt sicut titulares, quos Sedes Apostolica in partibus infidelium nominat: ut Patriarcha Constantinopolitanus, Antiochenus, Episcopi Ephesiorum & c. hi enim nomen gerunt, nullum realem actum Ecclesiasticum, vel politicum retinent, quem antea, dum in sedibus erant, retinebant. Ideoque sunt meri titulares. In Ungaria nullus est talis titulus: nam hi Episcopi, locum, sessionem, jus suffragii in comitiis, ac judiciis aequae retinent, atque tum residebant; nec ullus illorum est, qui non ovibus aliquibus sui Episcopatus e vicino advigilet. Itaque Bullae, quae de nudis titularibus Episcopis editae sunt, ad hos Episcopos Hungariae in odiosis extendi nullo modo possunt, cum non sint nude titulares.*” *C. Péterfy*: i. m. I. 79.

18 „*Informatio de episcopatibus regni Hungariae ad curiam Romanam*” (1661). Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Közli: Fraknói Vilmos. Bp. 1899. N° CLXVIII.: 237–241., itt: 239.

A kegyúri jogról írt állásfoglalásához hasonlóan Pázmány ebben a véleményben is azzal érvelt, hogy a címzetes püspökök kinevezésének jogát a magyar királyok folyamatosan gyakorolták („in continuato usu”). Ez természetesen csak részben volt igaz. Bár létezett néhány megszűnt, illetve idegen főhatalom alá került dalmáciai egyházmegye – Nin, Skradin, Knin, Hvar és Makarska –, amelyet azóta mint magyar címzetes püspökséget általában betöltöttek. A magyar királyok indítéka ebben az esetben – hasonlóan a pápa indítékához az „episcopi in partibus infidelium” kinevezésekor – elsősorban politikai volt. A címzetes püspökök kinevezése – más szavakkal: a középkor egyházi területi felosztásához való tudatos ragaszkodás, amely a megváltozott politikai térszerkezetet figyelmen kívül hagyva megőrződött a kollektív emlékezetben – a *Corona regni Hungariae* katonailag elveszett déli területei feletti jogigény megerősítését szolgálta Velencével és az Oszmán Birodalommal szemben. Bár ezek már nem tartoztak a magyar korona szűkebb értelemben vett érdekérvényesítési körébe, a kortársak tudatában mégis jelen voltak és a tágabb értelemben vett legitimációs térség részét képezték. A korábbi egyházi határok így egyszersmind a világi expanzíós törekvések célját és az egyháznagyok igényeit is kijelölték. A címzetes püspökségek nagy részét azonban először csak a 17. és 18. század folyamán, több évszázados üresedés, vakancia után töltötték be. Ezek túlnyomórészt a második magyar egyháztartomány, a kalocsai érsekség alá tartozó déli és keleti határ menti területeken feküdtek, amelyeket a Magyarországtól függő balkáni hűbéri fejedelemségekben a középkor végéig alapítottak, illetve állítottak vissza.¹⁹ E már régen feledésbe merült püspökségek újbóli felélesztése, illetve azok előtörténetének az udvar elvárásainak megfelelő megírása nem kapcsolódott valós jogi vagy területi igényekhez. A kezdeményezés valójában a Habsburgok abszolutista és ellenreformációs támadásával függött össze, amely a 17. század hetvenes éveit

19 Erről áttekintést nyújt a zágrábi püspökség történése, Rafael Levaković egy 1645-ből származó szakvéleményében, amelyben ő – teljesen Pázmány szellemében – azt bizonyítja, hogy a királyi kegyúri jog a magyar címzetes püspökök kinevezését is magában foglalja: „Archiepiscopatus cum suffraganeis ad coronam regni Hungariae mediate vel immediate spectantes, quorum nominatio ab antiquo est de jure patronatus Hungariae regis: *In Hungaria*. Archiepiscopatus Strigoniensis, cujus suffraganei sunt: 1. Agriensis. 2. Quinqueecclesiensis, sive Pecchiyensis. 3. Vesprimiensis. 4. Jauriensis. 5. Vaciensis. 6. Nitriensis. Archiepiscopatus Colocensis et Bachiensis, cujus suffraganei sunt: 1. Zagradiensis. 2. Transylvaniensis. 3. Varadiensis. 4. Chanadiensis. 5. Bosnensis alia Diacoviensis. 6. Sirmiensis. *In Croatia et Dalmatia*. Archiepiscopatus Jadrensis, cujus suffraganei sunt: 1. Ansarensis sive Ausarensis. 2. Veglensis. 3. Arbensis. Archiepiscopatus Spalatensis, cujus suffraganei sunt: 1. Traguriensis. 2. Scardonensis. 3. Tininniensis. 4. Novensis. 5. Sibinicensis. 6. Temnensis. 7. Segniensis. 8. Almiensis. 9. Modrusiensis. 10. Macariensis. 11. Pharensis. Archiepiscopatus Ragusiensis, cujus suffraganei: 1. Stagnensis. 2. Rosonensis. 3. Tribunicensis vel Tribuniensis. 4. Cathariensis. 5. Bacensis. 6. Biduanensis sive Buduanensis.” Oklevéltár a magyar király kegyúri jog történetéhez i. m. N° CLVII.: 205–208., itt: 205–206.; 1647-ben Levaković-ot a Szentszék „Ocridae seu Achridae” címzetes érsekének nevezte ki. Ld. *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1725. Collegit, digessit: P. Eusebius Fermentzin. Zagrabiae, 1892. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXIII.)* N° MCCCXCVII.: 462.

ben érte el tetőpontját. Ebben Bécs a címzetes püspököknek kettős szerepet szánt: egyrészt a régi egyház politikai alapját kellett megerősíteniük és a főpapi rend alkotmányjogi súlyát növelniük, másrészt az országban a látens (protestáns) rendi ellenállást kellett leküzdeniük és a dinasztia, valamint a világi és egyházi hatalom birtokosai közötti szövetséget megszilárdítaniuk.

A Bécs által betöltött magyar címzetes püspökségek száma, amely Pázmány érseksége óta ugrásszerűen megnőtt, a 18. században 30 püspöki székkal érte el tetőpontját, bár Bosznia és Krbava csak a 18. század elejéig maradt önálló. Utoljára politikai számításból 1774-ben töltöttek be újra egy több évszázada üreseedésben lévő püspökséget: a 6. században alapított, majd 1200 után újra felállított drishti püspökséget Albániában, amelyet 1470 óta, amikor oszmán uralom alá került, a Szentszék (római) címzetes püspökségként adományozott oda.²⁰ A Mária Terézia által kinevezett címzetes püspököt, Nagy Ignác veszprémi kanonokot néhány évvel később már az esztergomi érsekség alá rendelt szuffragáneus megyés püspökségként újonnan létrehozott székesfehérvári püspökségre helyezték át.²¹ A 18. és 19. század fordulóján bekövetkező egyházpolitikai cezúra a magyar címzetes püspökségek betöltésében is megfigyelhető, amelyek a jozefinista reformabszolutizmus meghiúsult kísérlete után politikailag már csak alárendelt szerepet játszottak és 1820 után egyre gyakrabban maradtak betöltetlenül.

A címzetes püspöki székekkel összefüggésben a korabeli forrásokban, de a későbbi szakirodalomban is újra és újra (egymástól nagyban eltérő adatokkal) előkerül egy „episcopus Svidnicensis”, amely tisztség betöltését eddig – ezt legutóbb 1971-ben Remigius Ritzler kísérelte meg – nem lehetett igazolni.²² E püspöki szék előtörténete – amelynél nem lehet egyértelműen megállapítani, melyik városra vonatkozik a cím – szorosan összekapcsolódik a horvátországi egyházi unióval.²³ 1611-ben a marčai kolostorban székelő szerb püspök, Simeon Vrantanja katolikus hitvallást tett. 1632-ben bekövetkezett halála után az unióra lépett püspökök azonban ismét az ipeki szerb pátriárka elé járultak, hogy püspöki felszentelést kérjenek tőle. A *Hitterjesztés Szent Kongregációja* számára ezért az

20 Index Sedium Titularium i. m. 12, № 143.; a 19. század második felében mindenesetre a Boszniához és Szerbiához hasonlóan az országról elnevezett – kb. a mai Hercegovinában található – Zakulmia (Zahumlje, Hum; „ep. Zaculonensis”) mint címzetes magyar püspökség újra betöltésre került, pedig a források a 13. század óta nem tettek róla említést. Vö. A. Hoffer: i. m. 358., 364.

21 Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye történeti névtára (1630–1950) püspökei, kanonokjai, papjai. München, 1987. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VIII.) 162–163.

22 R. Ritzler: i. m. 147., 150.; e kérdés szempontjából a Magyar Katolikus Lexikonnak a munkám 5. jegyzetében hivatkozott szócikke indifferens. A MOL magyar címzetes püspököket tartalmazó áttekintése, E 683: Dignitatorum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber I^{us}, fol. 346, a cím első viselőjeként Gavriło Predojević bazilita szerzetest említi; róla: Ivan Golub: Križanić vitatja. In: Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića. Zagreb, 1995. 203–225., itt: 205–208.

23 Nicolaus Nilles: Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris Coronae S. Stephani [...]. I–II. Oeniponte, 1885., itt: II. 704–729.; Josip Buturac–Antun Ivandija: Povijest katoličke Crkve među Hrvatima. Zagreb, 1973. 184–187.

egyházi unió kétséges maradt. Amikor aztán III. Ferdinánd magyar királyként 1644-ben Vasilije Predojević uniós püspököt a pápai kúria számára teljesen ismeretlen „episcopus Svidnicensis” címmel ruházta fel, Róma felzúdult és arra hivatkozva, hogy „episcopus graecus non est capax tituli latini”,²⁴ szigorúan elutasította annak elismerését. A császár és a Kúria végül úgy egyezett meg, hogy a horvátországi uniós püspök a horvát-krajnai Žumberak határvidéken fekvő Pleterje helység után az „episcopus Plateensis in Beotia” címet viselheti. Az „episcopus Svidnicensis” vitatott címét, a *Hitterjesztés Szent Kongregációjának* rendszeres tiltakozása ellenére, azonban továbbra is adományozták.²⁵

A Velencére szállt dalmáciai és a hozzá tartozó tengerparti szigetek püspökségei esetében a címzetes püspöki székek lokalizálása teljesen problémamentes. Ellenben jóval nehezebb a török hódítás előtti Albánia területén – a bonyolult egyházi struktúra és a püspöki székhelyek gyakori eltolódása miatt – a püspökségeket (és azok politikai-egyházjogi fejlődését) pontosan meghatározni. Milan Šufflay horvát történész a nagyszámú albániai püspökség létrejöttében, amelyeket később részben magyar címzetes püspökségként adományoztak, három keletkezési korszakot különböztetett meg:²⁶ az első szakaszban (602-ig) alapított püspökségek a népvándorlás nyomása alatt részben gyorsan el is tűntek (Shkodra); a második szakaszban (1250-ig) új püspökségek jelentek meg és régebbi, még az ókorban alapított székhelyek újultak meg (Drisht); a harmadik szakaszban, amely a Bizánci Birodalom 13. század eleji összeomlásával kezdődött (kb. 1370-ig tartott), az újonnan alapított püspökségek mellett valamennyi ortodox püspöki székhely katolikussá vált. A harmadik szakaszra jó példa az északi

24 Mgr. Dr. Joannes Šimrak: *De relationibus Slavorum Meridionalium cum Sancta Romana Sede Apostolica saeculis XVII. et XVIII. I. De rebus gestis unionis in confiniis Croatiae ab episcopo Simeone Vratanja usque ad Sabbam Stanislavić (1611–1661).* Zagreb, 1926. 19. A „svidnicensis” cím jogosultságáról az előző évtizedekben több kérdés is érkezett a Hitterjesztés Szent Kongregációjához. Sennyey István váci püspök és udvari kancellár 1626. jún. 10-én így jelentett Rómának: „Episcopatum Svidnicensem esse sub Archiepiscopatu Colocensi, immediate Coronae Hungariae subiecto et inter Archiepiscopatus Colocensis septem suffraganeos quintum locum tenere. Quia tamen Episcopatus ille fere sub initio ruinae hungaricae ad manus infidelium deuenit a nemine pro titulo sibi conferendo inscitum est, unde credibile est a centum et quinquaginta uel etiam ultra annis nemini collatum fuisse. Cum praeter hunc etiam alii circiter viginti Episcopatus sint, quorum usus ualde rarus est, etiam Hungarica natione parum huiusmodi titulos curante.” I. m. 53. 1775-ben Baltazar Adam Krčelić zágrábi kanonok és történész *De episcopatu Svidnicensi* címmel írt róla tanulmányt (i. m. 78.: 5. jegyzet).

25 MOL A 32, 95:1727 (Zágráb, 4.2.1727); Marko Jačov: *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka.* Beograd, 1983. (Srpska akademija nauka i umetnosti. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda II/XXII.) № 167.: 188.

26 Dr. Milan von Šufflay: *Die Kirchenzustände im vortürkischen Albanien. Die orthodoxe Durchbruchszone im katholischen Damm.* In: *Illyrisch-albanische Forschungen. I. Zusammengest.* Dr. Ludwig von Thallóczy. München–Leipzig, 1916. 188–281., különösen: 188–231.; *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia. I–II. Collegerunt, digesserunt: Dr. Ludovicus de Thallóczy–Dr. Constantinus Jireček–Dr. Emilianus de Sufflay.* Vindobonae, 1913–1918., a mutatókban: „Prizren” („Prisdiana, Presari, Prisarin”). Ld. i. m. I. 278., II. 286.

albán püspökségi övezet keleti szélén fekvő Prizren, egy túlnyomórészt ortodox kerület néhány katolikus egyházközséggel, amely először az ochridi érsekséghez, később rövid ideig az ipeki szerb pátriárka alá tartozott, majd a 14. században latin püspököt kapott. 1717 óta Prizrent magyar címzetes püspökséggént adományozták.²⁷

Az alábbi – ábécé sorrendbe rendezett – áttekintés nem tartalmazza az összes forrásban előforduló (latin) magyar címzetes püspökséget, hanem csak azokat, amelyeket bizonyíthatóan odaadományoztak a 17. és/vagy 18. században:²⁸ Bács („ep. Bacensis”); Belgrád („ep. Belgradiensis”); Bosznia („ep. Bosonensis”); Budva („ep. Biduanensis”); Drisht („ep. Drivestiensis”); Dulma („ep. Dulmensis”); Hvar („ep. Pharensis”); Knin („ep. Tiniensis”, „ep. Tinniniensis”); Korčula („ep. Corczolensis”); Kotor („ep. Cattarensis”); Krbava („ep. Corbaviensis”); Krk („ep. Vegliensis”); Makarska („ep. Macariensis”); Nin („ep. Noviensis”, „ep. Nonensis”); Omiš („ep. Almisiensis”); Osor („ep. Ansariensis”); Prizren („ep. Pristinensis”); Rab („ep. Arbensis”); Risan („ep. Rosonensis”); Sardika („ep. Sardicensis”, „ep. Varnensis”); Szerbia („ep. Serbiensis”); Shkodra („ep. Scutariensis”); Šibenik („ep. Sibenicensis”); Skopje („ep. Scopiensis”); Skradin („ep. Scardonensis”); Ston („ep. Stagnensis”); „ep. Temnensis” (bizonytalan); Trebinje („ep. Tribunicensis”); Trogir („ep. Traguriensis”); Ulcinj („ep. Dulcinensis”).

Különösen a kora újkorban Velence uralma alatt álló dalmáciai és adriai szigetek püspöki székhelyek („sotto il dominio di christiani”)²⁹ esetében volt

27 MOL E 683, Dignitariusum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber I^{us}, fol. 333.

28 Az áttekintés alapjául a MOL-ban található összeállítás szolgál, E 683, Dignitariusum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber I^{us}, fol. 284–363, továbbá a magyar országyűlési határozatok és sematizmusok (névtárak) kiértékelése, a *Hierarchia Catholica* adatai, Ritzler előmunkálatai és az ő tanulmánya: i. m. 147–151., amelynek forrásfüggelékében (158–163.) közzéteszi a magyar címzetes püspökségek (1815 körüli) jegyzékét a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött Archivio della Nunziatura di Vienna anyagából, továbbá: *Galla Ferenc*: A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban. (A magyar katolikus megújodás korának püspökei.) Levéltári Közlemények 20–23(1942–1945) 141–186. c. tanulmányában a püspökjelölti kánoni kivizsgálásokban megnevezett tanújegyzékek (itt: 162–186.), valamint egyháztörténeti alapmunkák – mindenekelőtt *Danielis Farlati*: *Illyricum Sacrum*. I–VIII. Venetiis, 1751–1819.; IX. kötet az alábbi címen: *Accessiones et correctiones all’Illyricum Sacrum del P. D. Farlati di P. G. Coleti. Supplemento al „Bullettino di Archeol. e Stor. Dalm.” a. 1902–1910. Pubbl. Prof. Fr. Bulić. Spalato, 1910.; Gianantonio Bomman*: *Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croazia e Bosna*. I–II. Venezia, 1775. – végül a magyarországi egyházi vezető rétegre vonatkozó saját életrajzi kutatásaim.

29 „Ma poi essendo venuta la Dalmatia sotto i Veneziani e Turchi e cosi ancora essendo stati occupate altre provincie dalli inimici, bona parte di esse chiese a poco a poco sono venuti alla sede apostolica, e particolarmente in Dalmatia quelle, che sono sotto il dominio di cristiani. Così al tempo nostro la sede apostolica et li sommi pontefici di essa proveggono e conferiscono l’arcivescovato di Zara con li suoi suffraganei di Osoro, Vegla et Arbc. L’arcivescovato di Spalato e li suffraganei di quello cioè Trau ovvero Traguriense, Sebencio e Lesina che è Pharense. L’arcivescovato di Ragusa e suoi suffraganei di Stagno, Tribunio e Catharo.” Rafael Levaković szakvéleménye 1645. Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez i. m. 206.

megszokott – ahova a Szentszék valódi főpásztorokat nevezett ki –, hogy ugyanazt a tisztséget két különböző személy is betöltötte: egy a pápa által kinevezett és felszentelt megyés püspök (*ordinarius*), akinek nevét bejegyezték a hivatalos apostoli regiszterbe („*canonica series*”) és felvették a *Hierarchia Catholica*-ba, és egy magyar királyi címzetes püspök, aki általában nem volt felszentelve. A 18. század során ez volt a jellemző például a hvari, korčulai, kotori, makarskai, osori, rabi, šibeniki, trebinjei és trogiri (címzetes) püspökségekre.³⁰ Más püspöki székekre, mint például a boszniai Dulma esetében – ahová a magyar király egy „választott püspököt” nevezett ki –, Róma „*in partibus infidelium*” szintén címzetes püspökséget adományozott.³¹ Ilyen esetben ezek a püspökségek – a kizárólag a magyar király által címzetes püspökségként odaadományozott püspöki székek mellett – megtalálhatók a hivatalos római jegyzékekben.

Személyi átfedésekre, például ugyanazon püspökség kétszeri adományozására egyetlen címzetes püspöknek, csak bizonyos időszakokban került sor: a 17. század első felében, amikor az uralkodó a Magyar Korona püspökeinek intézményét politikai célokra használta. Ez a császári udvar és a Kúria közötti konfliktushoz vezetett, majd az 1814–1815-ös bécsi kongresszus után, amikor a megnagyobbodott területű Lombardiát és Velencét egyesült királysággént közvetlenül Ausztriához csatolták, ismét hasonló problémát okozott. A császár ebben a korszakban egyszerre két különböző személyt nevezett ki ugyanarra a püspöki székre – például a szebeniki (šibeniki) egyházmegyében. A Magyar Korona püspökei közül számosan egyidejűleg római címzetes püspöki címet is viseltek. Erdődy Gábort, akit 1713 márciusában Telekesy István akkori hivatalban lévő egri megyés püspök utódlási joggal felruházott segédpüspökké és ezzel egyidejűleg rabi magyar címzetes püspökké nevezett ki VI. Károly, a rákövetkező év végén megérkező pápai kinevezési bullával egyidejűleg egy római címzetes püspökségre is felszentelték („*ep. tit. Fesseitansis*”).³² Hasonlóan alakult Esterházy Imre nyitrai püspök (1740–1763) sorsa, aki azt megelőzően šibeniki címzetes püspök és „*ep. tit. Dorensis*”, Zichy Ferenc győri püspöké (1744–1783, előtte nini címzetes püspök és „*ep. tit. Botryensis*”), valamint Révay Antal rozsnyói és

30 Alapvető fontosságú az alábbi forrásgyűjtemény: *M. Jačov*: i. m.; Makarska esetében példaértékű Bazilije Stjepan Pandžić tanulmánya: *Izveštaji makarske biskupije sačuvani u Tajnom vaticanskom arhivu*. In: *Uő: Bosna Argentina. Studien zur Geschichte des Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegowina*. Köln–Weimar–Wien, 1995. (Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte 6.) 267–320., Trebinje esetében *Uő: De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*. Romae, 1959. 83–101. A legtöbb püspökséget tartalmazó felsorolás *P. Pius Bonifacius Gams*: *Series episcoporum ecclesiae catholicae, quotquot innotuerunt a beato Petro Apostolo*. Ratisbonae, 1873. 391–426.

31 *Essai de liste générale de tous les archevêques et évêques titulaires* i. m. 408–409.

32 *Sugár István*: *Az egri püspökök története*. Bp. 1984. (Az Egri főegyházmegye schematizmusa 1.) 394–395.; „Mgr Evelroy (Gabriel)”, így az adat, ld. *Essai de liste générale de tous les archevêques et évêques titulaires* i. m. 415.

nyitrai püspöké is (1776–1780, 1780–1783, korábban korčulai címzetes püspök és „ep. tit. Milenensis”).³³ Míg valamennyi (római) címzetes püspök általában egy megyés püspök segédpüspöke vagy utódlási joggal felruházott segédpüspöke is volt, addig ez a magyar választott püspökök esetében kivételesnek számított. Az egyházi személyek akkor is megtartották a korábbi, kizárólag a királyi kinevezésből eredő, a Magyar Korona nem felszentelt püspökének címét, amikor a pápa segédpüspökké nevezte ki őket, mivel az előbbi rendi jogot alapozott meg.

A címzetes püspökök kinevezési eljárása csak részben tért el a megyés püspökökétől. Általánosságban megállapítható, hogy kevés személy és intézmény befolyásolta a király személyi döntéseit. Rendszerint csak a *Magyar Udvari Kancellária* adott véleményt.³⁴ Püspökjelölti kánoni kivizsgálást a bécsi apostoli nuncius a Magyar Korona azon püspökeinél végzett – a 17. század első felének néhány különleges esetétől eltekintve –, akiket a király Belgrád-Szendró vagy Knin címzetes püspökeinek nevezett ki.³⁵ Az Apostoli Szentszék a beiktatási oklevelek megérkezése után csak ezeket a címzetes püspököket szentelte fel, és (hagyományosan) a kalocsai érsek vagy a zágrábi püspök segédpüspökévé tette meg.³⁶ A kinevezési folyamat olykor igen sajátos konstellációhoz vezetett. 1755-ben például Zbiskó József Károly szepességi prépost és a szepesi káptalan helynöke esetében végezték el a püspökjelölti kánoni kivizsgálást, akit Mária Terézia knini címzetes püspöknek nevezett ki.³⁷ A püspökjelölt azonban már majd’ egy évtizede krki címzetes püspök volt, azaz egy olyan püspöki címet viselt, amelynek elismerését a Szentszék a múltban mindig megtagadta. Az a tény, hogy a püspökjelölti kánoni kivizsgálásokba tanúként fel nem szentelt címzetes püspököket is (Budva, Shkodra, Skopje, Skradin) bevontak,³⁸ viszont azt mutatja, hogy a Kúria rugalmasan kezelte a Magyar Korona püspökeinek kérdését. Ez érvényes Knin esetében is, amelyet 1688-ban, amikor Velence kezére került, egyesítették a Kúria által rezidenciális püspökségként betöltött Szebenikkel, és ennek

33 „Mgr Eszterhazy de Galantha (Eméric)”: Essai de liste générale de tous les archevêques et évêques titulaires i. m. 407.; a botrysi (botrai) római címzetes püspökség esetében a bejegyzések csak 1724-től kezdődnek (i. m. 375.), „Mgr Revay de Réva (Jean-Antoine)” (i. m. 448.).

34 MOL A 1, 24:1758 (Wien, 1757. 12. 16.), Mathias Hubertet illetően krki címzetes püspökségre; Uo. A 1, 166:1758 (Wien, 1758. 8. 30.), Ordódy Gábort illetően Dulmára; Uo. A 1, 81:1764 (Wien, 1764. 4. 11.), Berchtold Ferencet illetően Ninre, Keglevich Zsigmondot illetően Makarskára és Ferlanday Jánost illetően Risanra; Uo. A 1, 103:1765 (Wien, 1765. 3. 23.), Besznyák Mihályt illetően Hvarra; Uo. A 1, 203:1765 (Wien, 1765. 6. 22.), Mapy Jánost illetően Ulcinjra.

35 *Galla F.*: i. m. 164–182.

36 *O. Werner*: *Orbis terrarum catholicus sive totius Ecclesiae catholicae et occidentis et orientis conspectus geographicus et statisticus*. Friburgi Brisgoviae, 1890. 87–99. (Cap. 10.: Austria et Hungaria), a belgrád-szendrói és knini „tituli consecrabiles” püspökséget éppúgy nem vette fel statisztikájába, mint a többi magyar címzetes püspöki székhelyet.

37 *Kollányi Ferenc*: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Esztergom, 1900. 353.; Zbiško, Jozef Karol. In: *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. VI. T–Ž. Martin, 1994. 422.

38 *Galla F.*: i. m. 165–166., 169., 177., 179., 182.

ellenére a magyar király által kinevezett címzetes püspök pápai megerősítése és felszentelése során különállónak tekintettek: Nikolaus Nilles ezt a helyzetet „első osztályú kánoni ritkaságként” jellemezte.³⁹

III.

A Magyar Korona 154 püspöke közül, aki 1685 és 1790 között az igazolhatóan kimutatható 31 római katolikus címzetes püspökségben, később 41-t (26,6 százaléket) neveztek ki megyés püspöknek, ezek közül is hármat örökös tartományokban található püspökség élére: az ősi kasztíliai családból származó Cristobal de Rojas y Spinolát, 1666 és 1685 között knini címzetes püspököt, 1685 júliusában a bécsújhelyi püspökségbe; a Felső-Pfalzból származó Franz Ferdinand von Rummelt, 1695 és 1706 között szintén knini címzetes püspököt, 1706 áprilisában a bécsi püspökségbe és a Wallis kantonbeli Ignaz von Lovina svájci teológust, 1711 és 1718 között šibeniki címzetes püspököt, 1718-ban a bécsújhelyi püspökségbe.⁴⁰ Mindhármuk számára ezek a püspökségek jelentették egyházi pályafutásuk csúcsát. Ellenkezőleg a magyar püspöki kar szemszögéből ez a következőket jelenti: az 1685 és 1790 között kinevezett 108 magyarországi, horvátországi és erdélyi megyéspüspök közül 38, azaz a kivezettek több mint egyharmada (35,2 százalék) számára egy magyar címzetes püspökség jelentette a legfontosabb lépcsőfokot a *Hierarchia Catholicá*ba való felemelkedéshez. Ez a szám még nagyobb lenne, ha a 17. század teljes második felét is figyelembe vennénk, amelyben a politikailag bizonytalan viszonyok miatt, és amiatt, hogy a püspöki címek nagy része nem volt vonzó a főnemesség számára, gyakoribbak voltak az átruházások és a püspöki tisztség szükségszerűen kevésbé volt exkluzív, mint a 18. században.⁴¹ Ha egy pap vagy a családja társadalmilag magasabb állással rendelkezett, akkor kivételnek számított, ha püspöki karba való felemelkedése magyar címzetes püspökségen keresztül történt.

A leggyakrabban a nini (8), knini (6), kotori (3) és šibeniki (3) címzetes püspökökből váltak rezidenciális püspökök. Elsősorban a nini püspökség, amely a 18. században a császárhű főnemesség számára fenntartott területnek tekinthető,⁴² jelentett biztosítékot a további társadalmi előrejutáshoz. Innen nemcsak Nagyváradra vagy Csanádra, a két leggyakoribb karrierlépcsőt jelentő püspökségre lehetett kerülni, hanem Győrbe, Pécsre, Besztercebányára és (1804 után)

39 Nikolaus Nilles: Asterisken zur Geschichte der Ordination des heiligen Ignatius von Loyola und seiner Gefährten. Zeitschrift für katholische Theologie 15(1891) 146–159., itt: 154.: 3. jegyzet.

40 MOL E 683: Dignitariorum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber I^{us}, fol. 342, 356–357.

41 Robert J. W. Evans: Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen. Wien–Köln, 1986. (Forschungen zur Geschichte des Donauraumes 6.) 185–186., 368–369.

42 A nini címzetes püspökséget kapta többek között Csáky Imre, Csáky Miklós, Zichy Ferenc, Patačić Ádám Sándor és Berchtold Ferenc.

Kassára is.⁴³ Természetesen azt nem lehetett előre kiszámolni, melyik időpontban vehető majd át egy rezidenciális püspökség. De bizonyos tendenciák, amelyekből a címzetes püspökségek rangsorára és a királyi személyi politikában betöltött funkcióira következtethetünk, világosan felismerhetők.⁴⁴ Amíg a nevezett nini, knini, kotori és šibeniki címzetes püspököknek többségükben csupán néhány évet kellett várni arra, hogy ordinariusokká nevezzék ki őket, addig más címzetes püspökségek esetében ez évtizedekig is elhúzódhatott. Miklósy Ferenc, Révay Antal és Galgóczy János, budvai, korčulai és risani címzetes püspökökre csak több mint két évtized után bíztak valódi egyházmegyét. A risani címzetes püspököt, Forgách Pált, akinek családja 1700-ig a magyar viszonyokhoz képest igen jelentős szerepet játszott az egyházi életben, csak 35 év elteltével nevezték ki egy rendes püspökség – Nagyvárad – élére.⁴⁵ Más címzetes püspökségek, mint Hvar, Makarska, Omiš és Trebinje, esetében, amely méltóság tulajdonosa gyakran már kinevezésekor igen magas kort ért meg, gyakorlatilag kizárt volt a további felemelkedés.

A két érseki szék, Esztergom és Kalocsa kivételével, amelyek a magyar hierarchián belül egyetlen egyházi személy számára sem az első állomást jelentették, a címzetes püspököket mégis minden rendes püspökségre kinevezhették. Mindenekelőtt azonban az a szabály érvényesült, hogy valamelyik hagyományos, és ennek megfelelően a legmagasabb áthelyezési arányt felmutató „belépő” püspökségre, Nagyváradra (6) vagy Csanádra (5) történt a kinevezés. A jól javadalmazott és a ragyogó egyházi pályafutás ugródeszkájaként ismert és használt egyházmegyék, Vác és Győr élére, amelyet kiválasztott udvari arisztokraták egy kis csoportjának tartottak fenn, csupán néhány alkalommal kerültek a Magyar Korona püspökei. Mindhárom esetben – Kollonich Zsigmond (Shkodra), Esterházy Károly (Kotor) és Zichy Ferenc (Nin) – olyan főnemesekről volt szó, akik már számos alkalommal bebizonyították a Habsburg-házhoz való hűségüket.⁴⁶

IV.

Összességében igen nehéz megállapítani, hogy a Magyar Korona püspökei milyen mértékben működtek közre a 18. századi politikai életben. Közíróként csupán néhány méltóság tűnt fel, mint például a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ban tanult Szörényi László nyitrai kanonok, Ulcinj címzetes püspöke, akit 1724-ben neveztek ki a helytartótanácsban belül létrehozott első egyházi

43 MOL E 683: Dignitariorum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber I^{us}, fol. 328–330.

44 A püspöki székhelyek vonzerejére utalnak az egyik magyar címzetes püspökségről a másikkra való átruházások (a forrásokban: „traductiones”) is. Az 1685 és 1790 közötti összesen kilenc áthelyezés közül hétszer a knini címzetes püspökség volt a cél, amelynek tisztségviselőjét felszentelték és hagyományosan a kalocsai érsek mellé helyezték segédpüspökként.

45 MOL E 683: Dignitariorum Regni Hungariae Ecclesiasticorum Liber I^{us}, fol. 335.

46 Uo. fol. 323, 329, 345.

szakbizottság („piaie foundationes”) tagjának. Az öt évvel később általa összeállított és Pozsonyban kiadott egyházi jogok és privilégiumok gyűjteménye akkorig nagy figyelmet keltett.⁴⁷ A „választott püspökök”, akik számszerűen többen voltak, mint a megyés püspökök, a felsőtáblán gyakran tartósan befolyásolhatták a többségi arányokat és a szavazások kimenetelét, hiszen helyük és szavazatuk volt az országgyűlésen. Nem lebecsülendő a szükségszerűen bekövetkező országgyűlési ülésrendi viszályok jelentősége sem, amelyek akár évekig is elhúzódhattak. Egy ilyen rangvitát tárt fel a királynő előtt 1744 júliusában Esterházy Imre prímás és Pálffy János nádor. A *Magyar Udvari Kancellária* referensévé való kinevezése előtt röviddel Klimó György megkapta Nin magyar címzetes püspökséget, amely helyet biztosított számára a főrendi táblában. Az azonban már nem volt elfogadható, hogy Klimó, egy szlovák kézműves fia előbb foglalja el helyét a felsőtáblán, mint Csáky János gróf, akinek családja a királyság egyik legősibb famíliája volt, aki számos magasabb állami méltóságot viselt.⁴⁸ Egy másik példát említve a spanyol Cristobal de Rojas y Spinola, aki a Német-római Birodalomban már egy évtizeddel korábban közbenjárt a magyarországi protestáns menekültekért, 1681-ban knini címzetes püspökként részt vett a soproni országgyűlésen, ahol a keresztény hitvallások közelítését szolgáló reformtervét propagálta. A kormányzó megyés püspököknél is kevésbé volt kérdéses e csoport lojalitása, hiszen kinevezésük kizárólag az uralkodó jóindulatától függött. A Szenszék az „alattvalók nélküli főpásztorokat” – bár püspöki öltözetet és jelvényeket viseltek – nem tekintette másnak, mint világi főnemeseeknek. A bécsi császári udvarba akkreditált internuncius, Giuseppe Antonio Taruffi egy 1775 augusztusában a pápai államtitkárságnak írt jelentésében a magyar választott püspökök tisztán világi funkcióját hangsúlyozta, akik, bár keresztet hordtak a mellükön, se főpapi miséket nem tarthattak, se egyházi igazságszolgáltatást nem gyakorolhattak.⁴⁹

A címzetes püspökök – elsősorban infulás prépostok és apátok, jelentős székeskáptalanok tagjai vagy a magyar klérus érdemes személyiségei – a pápa által kinevezett segédpüspökökhöz hasonlóan általában megtartották korábbi kanonoki stallumaikat, illetve addigi javadalmaikat, mivel címzetes püspökségeikből nem volt jövedelmük. Különböző helyszíneken tartózkodtak: apátságuk vagy káptalanuk székhelyén, s ha erre volt módjuk, a prímás esztergomi székhelyén, a bécsi udvarban vagy saját birtokaikon. Patačič Adám Sándor például, a Magyar

47 *Ladislav Szörény*: *Praerogativae, libertates, & Privilegia Ecclesijs, & Clero Regni Hungariae Non modò Jure Canonico, verum & municipali competentia [...]*. Posonij, 1729.

48 MOL A 30, 539:1744 (Pozsony, 16.7.1744); Uo. A 1, 10:1749 (Wien, 3.10.1749).

49 „I Vescovi Titolari, che si nominano da S. Maestà Ap.lica, non ricevono Bolle da Roma, nè vengono consagrati ne godono verun privilegio, o autorità nello Spir.tle, solamente si considerano come Magnati d'Ungheria, e appunto in qualità de' Magnati hanno sessione e voto nelle Diete; portano la Croce in petto, ma non fanno Pontificali, se non ne abbiano altronde la facoltà.” Idézte az alábbi tanulmány alapján: *Josef Tomko*: *Die Errichtung der Diözesen Zips, Neusohl und Rosenau (1776) und das königliche Patronatsrecht in Ungarn*. Wien, 1968., itt: 26., 28–29., 121–122. (az idézet: 122.).

Korona öt megelőző vagy követő más címzetes püspökeihez hasonlóan, 1751-ben nini címzetes püspökké való kinevezése után a *Magyar Udvari Kancelláriában* tevékenykedett, amíg Mária Terézia nyolc évvel később nem nevezte ki őt a nagyváradi püspökség élére. Franz Ferdinand von Rummel, akinek I. Lipót 1695-ben a knini címzetes püspökséget, majd rövidesen két javadalmat adományozott Stará Boleslavban és Boroszlóban, a felső-pfalzi waldaui és weideni családi birtokon élt. A címzetes püspöki szék valódi jelentőségével kapcsolatban az udvarban kegyvesztetté vált Rummel a kezdetektől fogva nem ringatta magát illúziókban. Testvérének írt levelében így vall erről: „Episcopatus Tinniensis est in Possnia, Croatiam versus, quae ego non videbo”⁵⁰ – azaz egy olyan vidéken van, amelyet ő soha nem fog megpillantani.

A címzetes egyházi méltóság ettől függetlenül mindig presztízsnövekedéssel járt. Mivel a Magyar Korona püspökeinek (egyház)jogi státusát csupán kevesek ismerték, alig fenyegette veszély, ha valaki ténylegesen hivatalban levő megyés püspökként lépett fel. Az 1666 és 1685 közötti knini címzetes püspök Rojas y Spinola azokban az években mindig „episcopus Tiniensis”-nek, illetve „Bischoff von Tina”-nak nevezte magát.⁵¹ A bécsi Teológiai Kar igazgatóját és Risan címzetes püspökét, Simon Ambros von Stockot, Mária Terézia is „l’évêque Stock”-nak nevezte.⁵² Ebben az összefüggésben nagyon tanulságos a kúriai politika egyik legfontosabb bécsi támaszának, Henri-Jean Kerens maastrichti jezsuitának az esete. Mária Terézia, aki Kerenset mint a Thereziánium professzorát és rektorát tanulta meg becsülni, 1768-ban felszólította őt a bécsi janzenista kör szószólójának, Markus Anton Wittolának az egyik jelentése alapján, hogy lépjen ki a rendjéből. Ebben az esetben Migazzi bécsi érsek és a váci püspökség adminisztrátora magyar egyházmegyéjében egy kanonoki stallumot tartana fenn a számára. Kerens azonban nyugdíjat, egy magyar címzetes püspökséget „in partibus” és Szent István-rendet kért. Kívánsága végül tárgytalanná vált, mivel Mária Terézia már 1769-ben a helyi hatóságokkal való egyébként szokásos egyeztetést mellőzve az osztrák Németalföldön fekvő Roermond püspökévé, majd hat évvel később Hallweil utódának Bécsújhelyre nevezte ki védencét.⁵³

50 Idézve az alábbi tanulmány alapján: *Friedrich von Rummel*: Franz Ferdinand von Rummel. Lehrer Kaiser Josephs I. und Fürstbischof von Wien (1644–1716). München, 1980. 81.

51 *Samuel J. T. Miller–John P. Spielman Jr.*: Cristobal Rojas y Spinola, Cameralist and Irenicist, 1626–1695. Philadelphia, 1962. (Transactions of the American Philosophical Society. New Series 52/5.) 3., 28., 101. Nemcsak olyan kortársak nevezik őt „Evesque de Thina”-nak, ill. „Bischoff von Dina”-nak, mint Gottfried Wilhelm Leibniz vagy Ernst von Hessen-Rheinfels tartománygróf, hanem mai egyháztörténészek is. Vö. *Heribert Raab*: „De Negotio Hannoveriano Religionis”. Die Reunionsbemühungen des Bischofs Christoph de Rojas y Spinola im Urteil des Landgrafen Ernst von Hessen-Rheinfels. In: Volk Gottes. Zum Kirchenverständnis der katholischen, evangelischen und anglikanischen Theologie. Festgabe für Josef Höfer. Hg. v. Remigius Bäumer–Heimo Dolch. Freiburg–Basel–Wien, 1967. 395–417., itt: 405., 408–409., 415.

52 Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde. I–IV. Hg. Alfred von Arneth. Wien, 1881. itt: I. 172. (23.12.1772.).

53 *Peter Hersche*: Der Spätjanzenismus in Österreich. Wien, 1977. 347–349.

A magyar országgyűlések méltóságsorában és névjegyzékeiben, később az esztergomi érsekség címtárában is, a címzetes püspököket név szerint a megyés püspökökkel együtt a prelátusok alatt tüntették fel. A főpapok felsőtáblai ülésrendjének a király által először 1723-ban történt meghatározásakor a kormányzó megyés püspököket elsőnek a knini címzetes püspök követte, mint a kalocsai érsek alá rendelt suffragáneus. Utána foglaltak helyet a Magyar Korona egyéb címzetes püspökei, mégpedig kinevezésük időpontjának sorrendjében.⁵⁴ Az országgyűléseken személyesen vagy képviselőjük által részt vevő címzetes püspökök száma a kései 17. századtól kezdve eleinte folyamatosan nőtt. Míg 1681-ben csak öt címzetes püspök volt jelen Sopronban,⁵⁵ addig az 1715-ös, 1723-as és 1729-es pozsonyi országgyűléseken sorrendben 19, 24 majd 21 „*episcopi electi*” vett részt. Ezáltal lényegesen nagyobb csoportot képeztek, mint a jelen levő megyés püspökök.⁵⁶ A kései 18. századig az országgyűléseken részt vevő címzetes püspökök száma kicsivel egy tucat fölött állandósult (1741: 14, 1751: 14, 1765: 14, 1792: 15),⁵⁷ hogy aztán a magyar felsőház 1885-ös reformjáig folyamatosan csökkenjen.⁵⁸

A megyés püspökök kinevezéséhez hasonlóan a címzetes püspökök kinevezésénél is konfliktusok figyelhetők meg a császári udvar és a Kúria között. Ez főleg a 17. századra volt jellemző, míg a 18. században inkább ritkaságszámba ment. Így történt a III. Ferdinánd által 1645 júliusában skopjei címzetes püspöknek kinevezett Hiacynth Macripodari esztergomi kanonok esetében,⁵⁹ amikor Róma váratlan nehézségeket támasztott,⁶⁰ és elodázta a megerősítést. 1647

54 *Eckhart Ferenc*: A praecedentia kérdése a magyar rendi országgyűlésen. In: Nötter Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről. Közreadja: Angyal Pál–Baranyay Juszti–Móra Mihály. Bp. 1941. 172–179., itt: 179.

55 *Articuli dominorum praelatorum, baronum, magnatum, et nobilium, coeterorumque statuum et ordinum regni Hungariae, & c. in generali eorum conventu, anno M.DC.LXXXI. Sopronii celebrato, conclusi. Sopronii, 1681. 57.* (a még megnevezett négy szék közül kettő abban az évben betöltetlen volt).

56 *Articuli diaetales Posonienses anni M.DCC.XV. Posonii, 1715. 180–182.; Articuli diaetales Posonienses anni M.DCC.XXIII. Posonii, 1723. 136–137.; Articuli diaetales Posonienses anni M.DCC.XXIX. Posonii, 1729. 73–74.*

57 *Articuli diaetales Posonienses anni M.DCC.XLI. Posonii, 1741. 86–88.; Gabrielis Kolinovics: Nova Ungariae Periodus [...], sive comitiorum generalium, quibus [...] Maria Theresia, in regnam Ungariae Posonii anno 1741 inaugurabatur [...] libris novem recensens absolutissima Narratio. Ed. Martinus Georgius Kovachich. Budae, 1790. 652–654., azonban csak 11 címzetes püspököt sorol fel (közülök ötöt „ablegati” képviselt); Articuli diaetales Posonienses anni M.DCC.LI. Posonii, 1751. 47f.; Articuli diaetales Posonienses anni M.DCC.LXV. Posonii, 1765. 46–47.; Articuli diaetales Budenses anni M.DCC.XCII. Pestini–Posonii, 1792. 54–55.*

58 Bár 1807-ben a budai országgyűlésen még ismét 17 címzetes püspök vett részt; többségüket azonban még a 18. században nevezték ki. 1808-ban tíz címzetes püspök vett részt az országgyűlésen, 1830-ban már csak három.

59 *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia. I–II. Coll. Augustinus Theiner. Romae–Zagrabiae, 1863–1875., itt: II. N° CLXIV.: 129–130.; Kollányi F.: i. m. 266–267.*

60 „*difficultas apud sanctam sedem apostolicam*”. III. Ferdinánd császár X. Ince pápának. Pozsony, 1649. ápr. 30. Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez i. m. N° CLX.: 217–218.

januárjában és 1649 áprilisában a király a görög domonkos kérésére és sürgetésére megújította a kinevezést, aki végül szeptemberben maga látogatott el Rómába, hogy X. Ince pápánál kieszközölje megerősítését. Girolamo Colonna bíboros csak ezután indította el Macripodari püspökjelölti kánoni kivizsgálását, akit a Szentszék röviddel ezután skopjei címzetes püspökként megerősített és felszentelt.⁶¹

Különösen tanulságos az olasz Giovanni Battista Barsotti esete, aki 1638 és 1655 között különböző (nem magyar) püspökök ágenseként tevékenykedett a Vatikánnál.⁶² A legmagasabb protekció ellenére sem sikerült címzetes püspökséget vagy római javadalmat szereznie. Bár 1652-ben számos, elsősorban Ernst Adalbert von Harrach bíboros és prágai érsek által kiállított ajánlólevélnek köszönhetően kinevezték a trebinjei magyar címzetes püspöki székbe, de a pápai megerősítést mégsem kapta meg. Éppen e két címzetes püspökség, Skopje és Trebinje esetében támasztott ugyanis igényt a *Hitterjesztés Szent Kongregációja* még 1701-ben is az egyedüli kinevezési jogra.⁶³ Az sem hozott eredményt, hogy Harrachnak a császári udvarban levő ágense segítségével szerezzék meg az ezekben az években betöltetlen magyar címzetes püspöki székek valamelyikét. Barsotti 1654-ben újra reménykedett, amikor az addigi risani címzetes püspököt, Juan Caramuel y Lobkowitz erkölcteleológust és filozófust a Csehországban létrehozott hradeckrálovéi püspökség első püspökének nevezték ki. Reménye azonban nem vált valóra, mert a teológiai írásai által Rómában kiváltott ellenérzés miatt nem kapta meg a címet. I. Lipót ugyan 1657 júliusában risani címzetes püspöknek javasolta a Hofburgban befolyásos támogatókkal rendelkező Barsottit, de a pápa ezúttal is elodázta a megerősítést. A rákövetkező évben, amikor a király a kinevezését megújította, egész egyszerűen megtagadta a megerősítést a következő indoklással, (1.) Római címzetes püspökségeket olaszoknak csak abban az esetben adományoznak, ha különleges tisztségben levő egyházi személyekről van szó, vagy ha azok a Kúria szolgálatában tevékenykednek; (2.) Magyar címzetes püspökségeket csak olyan született magyaroknak lehet adományozni, akik jogosultak az országgyűlési részvételtre és szavazásra.⁶⁴

I. Lipót hiába hivatkozott arra, hogy a pápa érve, miszerint a magyar címzetes püspökségbe csak indigenátussal rendelkező személyek nevezhetők ki, nem felel meg az eddigi szokásnak. Hiszen a pápa által korábban ellenvetés nélkül

61 *Galla F.*: i. m. 168–169.; *Coloman Juhász*: Das Tschanad-Temesvarer Bistum während der Türkenherrschaft 1552–1699. Untergang der abendländisch-christlichen Kultur im Banat. Dülmen, Westf., 1938. 176–183.

62 *Hubert Jedin*: Propst G. B. Barsotti, seine Tätigkeit als römischer Agent deutscher Bischöfe (1638–1655) und seine Sendung nach Deutschland (1643–1644). Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte 39(1931) 377–425., itt: 381–384. (Barsotti Vatikáni Könyvtárban őrzött kéziratok hagyatéka alapján); *P. Macháček*: i. m. 125.

63 „Episcopatus regni Hungariae cum annexis, qui ad nominationem caesareae majestatis, seu liberae collationis sunt.”(1701). Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez i. m. N^o CXCVIII.: 305–306.

64 *H. Jedin*: i. m. 282–283.

megerősített egyik személy a risani címzetes püspökségben, a mantovai Vincenzo Zucconi volt.⁶⁵ 1658-ban írt részletes véleményében Harrach bíboros is vitatta a Kúria által felhozott indokokat.⁶⁶ Először a magyarországi királyi kegyúri jog egyedülállóságát hangsúlyozta, amely nem ismer semmiféle korlátozást („senz' alcuna limitazione”), majd konkrétan elemezte a Szentszék mindkét indokát. A magyar címzetes püspökök kiválasztását semmiféle kiválasztási feltétel nem korlátozza („non ristretto à certa spetie, natione ò conditione di persona”). Ilyen korlátozás nem lehet fel a magyarországi „ius patronatus”-t érintő pápai brevékben. Szintúgy megalapozatlan az indoklás, miszerint magyar indigenátus szükségeltetik ahhoz, hogy valaki eleget tehessen egy címzetes püspök rendi kötelezettségeinek. Egyrészt teljesen elegendő, ha valaki bírja a latin nyelvet, hogy a „dieta” és a vármegyék üléseit követni tudja, másrészt Barsotti már olyan régóta tartózkodik a császári örökös tartományokban, hogy nem tekinthető külföldinek.⁶⁷ A tiltakozás azonban eredménytelen maradt. 1661. október 5-én Harrach bíboros értesítést kapott a Magyar Kancelláriától, hogy Barsotti évek óta sürgetett megerősítése kudarcba fulladt, és hogy már csak személyesen a pápához fordulhat. A Kúria hosszú éveken át tanúsított ellenállása elsősorban nem a magyar címzetes püspökség intézményének szólt, azok létét Rómában kénytelen-kelletlen elismerték, hanem főként Barsotti személyének. Ez az eset egyszerre szemlélteti a magyar címzetes püspökségek megszerzésére irányuló különböző stratégiákat, és bemutatja, hogyan használta saját céljaira ezt az intézményt a klérus, a császári udvar és a Kúria.

Magyarország politikai rendszerében egyes méltóságok a középkor óta hagyományosan a római katolikus papság számára voltak fenntartva. Ide tartozott a királyi udvari kancellár tisztsége, amelyet csak 1733 után viseltek kizárólag világi nemesek.⁶⁸ Az 1680 és 1730 közötti átmeneti időszakban már nyilvánvaló volt, hogy a növekvő bürokratikus követelmények és szaporodó közigazgatási feladatok, valamint a császári udvarban való állandó jelenlét már alig hozható összhangba egy megyés püspök lelkipásztori kötelezettségeivel. 1690-ben és

65 Zucconi királyi kinevezéséről és pápai megerősítéséről ld. Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez i. m. N° CXXIV.: 168–169., N° CXXVIII.: 172., N° CXXXII.: 175–176.; *Fraknói V.*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel i. m. III. 344–346., 541–542.

66 Relazione del S. Card. Harrach data nel Consiglio di Stato di S. Maestà Caesarea in favore del preposto G. B. Barsotti, nominato Vescovo Rosanense.

67 „In secondo luogo si rappresenta che nelle diete e ne i comitii del regno d'Ungheria hanno luogo tutti i vescovi, ancorche forastieri, purché possedino la lingua latina, onde molto meno ne resterebbe escluso il signor Barsotti che si può dir nato et allevato in Germania. In terzo luogo si toglie ogni difficoltà a questo punto, perchè il Barsotti deve considerarsi come naturale e non come forastiere, atteso che è stato dichiarato (già sono molti anni) naturale di quei paesi e gode come nazionale la prepositura d'una chiesa et il titolo di consigliere cesareo, et ha la lingua Alemanna.” Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez i. m. N° CLXV.: 223–227., itt: 225–226.

68 A főkancellár reprezentatív tisztsége azonban továbbra is a *Primas Hungariae*, ill. e tisztség betöltetlensége esetén a kalocsai érsek mint annak helyettese számára volt fenntartva.

1696-ban ezért két címzetes püspököt, elefánti Jaklin Balázst („ep. Tiniensis”) és Matyasovszky Lászlót („ep. Temnensis”) neveztek ki királyi kancellárrá.⁶⁹ Az udvar a „választott püspökök” politikai feladatokra való kiválasztásakor nemcsak adminisztratív és egyházpolitikai, hanem pénzügyi megfontolásokat is figyelembe vett.⁷⁰ Hosszú ideig vitatott volt a helytartótanács személyi összetétele, amelynek létrehozásáról az 1723:97. törvénycikkkel rendelkezett a magyar országgyűlés. 1723 januárjának végén Johann Georg von Mannagetta, a Pozsonyban székelő három királyi biztos egyike, saját személyi javaslatait juttatta el VI. Károlyhoz. Mannagetta elsősorban a *Magyar Udvari Kancellária* „propositio”-ját bírálta, amely teljes mértékben kizárta a püspöki kart. Azt hangsúlyozta, hogy a tervezett helytartótanácsnak „conformiter legibus Regni” kell lennie, és ezért annak tisztségeit mind a négy rend képviselőivel kell betölteni. Mivel nem férhet kétség ahhoz, hogy csak olyan személyeket vesznek figyelembe, akik az uralkodói tekintély és az állam javának növeléséhez akarattal és tehetséggel rendelkeznek, így a főpapokat amúgy sem lehet megkerülni. Azért, hogy a megyés püspököket az időbeli igénybevétel és az anyagi terhek alól mentesítsék, Mannagetta azt javasolta, hogy a prímás, a kalocsai érsek, a zágrábi és az egri püspök mellé nevezzenek ki két „episcopi titularest, vagy úgynevezett episcopi in partibus”, mivel ők az államnak „nem jelentenek többletkiadást, mivel azok fizetségét az országgyűlésről távol maradó érsekek vagy püspökök salláriumából lehetne fedezni”.⁷¹ Javaslatára szerint ezeknek az egyházi személyeknek a költségeit az 1715:47. törvénycikk által meghatározott ún. távolléti hozzájárulás biztosítaná, amelynek bevezetésétől a kormányzat azt remélte, hogy nagyobb számban jelennek meg az országgyűlésen.⁷² Mannagetta választása végül Rab címzetes püspökére, Spáczay Pál esztergomi kanonokra és érseki helynökre, valamint Osor címzetes püspökére, idősebb Kiss János egri nagyprépostra esett. Erdődy Ádám László nyitrai püspöknek pedig ebben az esetben értésére kellene adni, írta a királyi biztos, hogy őt máshová léptetik elő. Arról, hogy címzetes püspökök éppen a helytartótanács vallásügyi bizottságában, amelyben az esztergomi érsek elnökölt, játszottak politikailag fontos szerepet, mind a *Consilium locumtenentiale* ülésjegyzőkönyvei, mind a *Magyar Udvari Kancellária* vonatkozó szakvéleményei tanúskodnak.⁷³

69 *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főméltóságai 1526–1848. Bp. 1988. 60–61., 99. *Fallenbüchl* értelmezése, amely a Magyar Korona püspökeit tévesen sorolja be, természetesen problematikus. Hiszen egyrészt a királyi kancellár tisztségében elődök Gubasóczy János és Korompay Péter is címzetes püspökök voltak („ep. Scopiensis”, ill. „ep. Corbaviensis”), másrészt mind elefánti Jaklint, mind Matyasovszkyt később nyitrai püspöknek nevezték ki. Döntő fontosságú az az új jelenség, hogy mindkettőt címzetes püspökként nevezték ki királyi kancellárrá.

70 Az egyes címzetes püspökségekből származó jövedelmekhez ld. MOL A 1, 80:1758.

71 HHStA Wien, Hungarica, Fasz. 209, fol. 39^r–45^v, 50^r–50^v (a magyar udvari kancellária beszámolója in *Kopie* fol. 46^r–49^v); *Ember Győző*: A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Bp. 1940. 197–267.

72 *Articuli dialectales Posonienses anni M.DCC.XV. Posonii, 1715.* 72.

73 MOL A 1, 188:1755 (26.6.1755); Uo. A 23, 278:1764, 313:1764 (5.5., 25.5.1764).

A címzetes püspököknek a római katolikus egyház és a (katolikus) uralkodói hatalom érdekében való szolgálatba állítása a magyar nemesség körében kezdetektől fogva rosszallást váltott ki. A Bocskai-felkelés utáni években ismét megszorodtak azok a hangok, amelyek a „pápastaság” tartós visszaszorítását, a katolikus egyházmegyék és püspökök számának radikális csökkentését, a főpapkának a királyi tanácsból és a bíróságokról való kizárását és a címzetes püspökök kinevezésének beszüntetését követelték.⁷⁴ A Thurzó György által vezetett protestáns rendi ellenzék 1608 januárjában – Mátyás főherceg királlyá választásáért cserébe – az országgyűlés összetételét először meghatározó törvénnyel (1608: 1. törvénycikk „Quinam status, et ordines dicantur? Et qui locum, et vota in publicis diaetis habere debeant”) elérte, hogy a felsőtáblán az egyházi méltóságok közül a címzetes püspököket kihagyva, csak a megyés püspököket vegyék figyelembe.⁷⁵ A gyakorlatban azonban az országgyűlési tárgyalások más képet mutattak. A Magyar Korona püspökei már néhány évvel később ismét jelen voltak a „diétán”. Az 1608:1. törvénycikk betartása így a 18. század végéig azon rendi képviselők legfőbb érve lett, akik elsősorban a címzetes püspökök intézményesülése ellen tiltakoztak, de akik valójában arra törekedtek, hogy gyengítsék a király tekintélyét, és rábizonyítsák az alkotmány sértést.⁷⁶

De nemcsak a (protestáns) nemesség tanúsított távolságtartó magatartást a címzetes püspökök kérdésében: az egyházi hierarchiában, különösképpen a horvát püspökök tekintettek bizalmatlanul a csupán világi szerepük által legitimált egyházi személyek fellépésére. A rezidenciális püspökök számára az udvarhoz közeli, a 18. század végéig egyre nagyobb számban kinevezett „választott püspökök” szükségszerűen további versenytársakat jelentettek a társadalmi tekintélyért és politikai befolyásért folytatott harcban. Martin Brajković – 1698 óta Zengg-Modruš püspöke – volt az első, aki a török háborúk után Zenggbe helyezte székhelyét. Miután a császári csapatok nem sokkal később visszafoglalták Krbavát, az ottani címzetes püspök, Stjepan Dojčić zágrábi kanonok a maga számára igényelte a püspöki székhelyhez való jogot. Brajković, akinek becsvágya ál-

74 Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I–IV. Bp. 1880–1897., itt: I. 345–360.; ehhez még Faustus Verancsics csanádi püspök V. Pál pápának 1606. máj. 3-án írt jelentése. Tóth László: Verancsics Faustus csanádi püspök és emlékiratai V. Pál pápához a magyar katolikus egyház állapotáról. In: A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1933. 155–211.

75 „§. 4. Praelatorum autem statum hunc esse volunt: ut quicunque episcoporum, capitulum suum, cum praeposito suo, sub sua jurisdictione episcopali, aut loca residentiae sua habuerit; ex tunc idem episcopus in conventu dominorum praelatorum et baronum, pro sua persona propria, locum et vocem habeat: nomine autem capituli; praepositus una cum capitulo inter regnicolas, pari ratione unam, et conjunctam vocem habeat [...] §. 12. Praeter hos itaque status et ordines, ne sua majestas regia (demptis illis, qui publicis regni officiis funguntur; utpote consilarii nobiles, judices regni ordinarii, eorum vicesgerentes, proto-notarii, et jurati assessores tabulae suae majestatis regiae) ad comitia generalia adhibeat; eorumque vota, juxta antiquum usum et sessionem, admittantur.” Magyar Törvénytár. 1608–1657. évi törvénycikkek. Magyarázó jegyzetekkel kíséri: Dr. Márkus Dezső. Bp. 1900. 24.

76 M. Schwartner: i. m. II. 99. b) jegyzet., 137–139. k) jegyzet.

talánosan ismert volt, semmiképp sem szándékozott engedni egy csupán címzetes püspök igényének. XI. Kelemen pápának és I. Lipót császárnak írt több levelében és a *Historia Episcopatus Corbaviensis Modrussam translati* című jogtörténeti értekezésében két tényállást kívánt igazolni: egyfelől, hogy Krbava és Modruš csupán egy és ugyanazon püspökség két neve, másfelől, hogy a Krbava/Modruš egyházmegye már a 15. században kánoni értelemben egyesült a zenggi püspökséggel, s így az őt illeti mint zengg-modruši megyés püspököt.⁷⁷

I. Lipót 1702-ben valóban Brajković számára kedvező módon döntötte el a vitát, aki ezentúl, ugyanúgy, mint utóda, „episcopus Segniensis & Modrussiensis, seu Corbaviensis” nevezte magát.⁷⁸ Az 1624 óta betöltött krbavai címzetes püspökséget ezután – Dojčić még ugyanabban az évben elhunyt – nem adományozták többé. Hasonlóan alakultak a viszonyok a boszniai püspökség esetében is, amelynek székhelye már a 14. század óta Diakovárban volt. A diakovári megyés püspökségtől függetlenül Nicolò Piombese 1701-ben bekövetkezett haláláig magyar címzetes püspökségként adományozták, ugyanúgy, ahogyan Kalocsa mellett a 17. század közepén Bácsot is újra létrehozták mint címzetes püspökséget.⁷⁹

A majd’ két évszázadig vitatott kérdésről, vajon milyen szerep illeti meg a magyar címzetes püspököket Magyarország politikai rendszerében, ismételten heves viták bontakoztak ki a felekezeti ellentétek szabályozásának jegyében üléselő 1790–1791-es budai országgyűlésen. A megtárgyalandó kérdések sokaságára való tekintettel az 1791:67. törvénycikkben úgy határoztak, hogy különböző bizottságokat hoznak létre az „ország fogyatékoságainak kijavítására”. A kilenc bizottság egyikére, a közpolitikai bizottságra (*Deputatio in Publico-Politicis*) hárult „az ország alkotmányának és a közigazgatásának szabályozása”. A 17 tagú bizottságban a katolikus egyházat Batthyány József bíboros és prímás és Krk címzetes püspöke, Zábráczy József képviselte.⁸⁰ A bizottság munkájának előterében a felsőtábla reformja állt, amelynek összetételét és illetékességi körét főképp a kismemesség és a polgárság bírálta hevesen. A bizottsági tárgyalásokról névtelenül publikált korabeli jelentés protestáns polgári szerzője számára a felsőtábla „igazi visszaélésnek”, „a magyar alkotmányhoz fércelt rongynak” tűnt, amely az „újonnan létrehozott kiváltságosok” fórumaként „kizárólag a hierarchikus és arisztokratikus gőg kedvezményezésére és terjesztésére”⁸¹ szolgál. Ezután többek között Balogh Péternek, Torontál vármegye főispánjának javaslatát tárgyalta az

77 D. Farlati: i. m. IV. 150–157.; Mile Bogović: Veze zagrebačke i senjsko-modruške biskupije. In: Zagrebačka biskupija i Zagreb i. m. 283–293., itt: 286.; a történeti háttérhez: Krbavska biskupija u srednjem vijeku. Rijeka–Zagreb, 1988.; Manoil Sladović: Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske. Trst, 1856. 42–52., 114–115., 394–405.

78 Articuli diaetales Posonienses anni M.DCC.XV. Posonii, 1715. 181.

79 Miroslav Premrou: Serie documentata dei Vicarii Apostolici di Bosna ed Erzegovina 1735–1881. Archivum Franciscanum Historicum 21(1928) 346–361., 580–590., 22(1929) 163–180., itt: 354.; Galla F.: i. m. 170.

80 Marczali Henrik: Az 1790/1-diki országgyűlés. I–II. Bp. 1907., itt: II. 8., 45.

81 H. M. G. Grellmann: Statistische Aufklärungen über wichtige Teile und Gegenstände der österreichischen [III.: Österreichischen] Monarchie. I–III. Göttingen, 1795–1802., itt: II. 195–196.

írás, amely szerint a jövőben „a címzetes püspökök, azaz az *Episcoporum in partibus Hungariae per Turcas occupatos* sokaságát [...] ki kellene zárni az országgyűlésből, ahogy az az 1608. év 1. törvénycikke alapján méltányos, mivel se székeskáptalannal, se birtokokkal nem rendelkeznek”.⁸² Balogh, aki 1789 óta a magyarországi evangélikus egyház főfelügyelőjének tisztségét viselte, az országgyűlés alatt azon politikusok közé tartozott, akik a leghatározottabban kiálltak a nem katolikus felekezetek egyenjogúsága mellett. Az 1791-ben megkezdődött rendszeres bizottsági munkálatok azonban éppen úgy nem voltak képesek arra, hogy magyar felsőtábla reformjaként névleg megszüntessék a címzetes püspökök részvételi és szavazati jogát az országgyűléseken, mint a néhány évtizeddel később, az 1827:8. törvénycikk alapján, ugyanezen célból kiküldött országgyűlési bizottság. 1848-ban és 1867-ben is, amikor a magyar alkotmány alapvetően módosult, szintén érintetlenül hagyták a felsőtábla összetételét. Így a horvát püspökök, mint a Magyar Korona méltóságai, annak ellenére megőrizték részvételi és szavazati jogaikat a felsőtáblán, hogy püspökségeik 1852 decembere után, amikor IX. Pius pápa Zágrábot az „*Auctorem omnium*” bulla alapján érsekséggé tette, önálló „*Provincia croatico-slavonica*”-t alkottak és egyházi szempontból is függetlenné váltak Magyarországtól. Ennek az egyházszervezeti újjáalakításnak kapcsán előtérbe került kérdés, vajon mely magyar címzetes püspökségek tartozzanak suffragáneusként az új érsek alá, Bécs, a pápai Kúria, valamint az esztergomi és kalocsai főegyházmegyék között ellentmondásos viták tárgyát képezte.⁸³

A magyar címzetes püspökök politikai képviselete komolyan csak akkor került terítékre, amikor Tisza Kálmán miniszterelnök 1884. október 20-án az országgyűlés elé terjesztette törvényjavaslatát „A felsőtábla, mint a felsőház szervezetéről”. Erre a közvetlen alkalmat a kormány által az előző évben a keresztények és zsidók házasságáról benyújtott törvényjavaslata jelentette, amelyet az alsóház ugyan elfogadott, de a felsőház elutasította. Az új reformterv szokatlanul széles körű publicisztikai visszhangot keltett. Az erdélyi közgazdász és reformpárti Meltzl Oszkár szerint – aki már 1880-ban államjogi tanulmányt jelentetett meg a magyar országgyűlés összetételéről – „napjainkban hallatlan anomália, hogy a teljes római katolikus püspöki kar, még az egyházmegye nélküli pusztán címzetes püspökök is a felsőházban ülnek, míg a római katolikussal a törvények szerint teljesen egyenrangú protestáns felekezeteknek egyetlenegy képviselőjük sincs a felsőházban”.⁸⁴ Még a felekezetek paritását másodrangúnak tekintő, Trefort Ágoston vallás és közoktatásügyi miniszter által jegyzett terve-

82 I. m. II. 196.

83 *Ferdo Šišić*: Kako je postala zagrebačka nadbiskupija (11 dec. 1852). *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 40(1939) 1–74., itt: 26–57.

84 *Oskar von Meltzl*: Zur Reform des ungarischen Oberhauses. Hermannstadt, 1884. 4. A magyar felsőház – így Meltzl 1880-ban – „a magyar alkotmánynak olyan intézménye, amely reformjának szükségességét a legkorábban érzékelték és mondták ki”, amely azonban „minden reformtörekvés ellenére kezdettől fogva egészen a mai napig szinte teljesen változatlan formában furcsa szívsággal megőrződött”. Vö. még: *Uő*: Die Zusammensetzung des ungarischen Reichstages. Eine staatsrechtliche Studie. Hermannstadt, 1880. 42.

zet is előirányozta a címzetes püspökök teljes körű kizárását.⁸⁵ Nekik már az a legkonzervatívabbnak tekinthető reformjavaslat sem szánt szerepet, amelyet a felsőtábla elnöke, Szögyény-Marich László bocsátott vitára.⁸⁶

Az eddigi gyakorlat megőrzése mellett egyházi körökből is csak szórványosan emeltek szót. Annyit azonban elértek, hogy az 1885:7. törvénycikk két címzetes püspöknek – Belgrád-Szendrő és Knin – meghagyta az országgyűlésen való részvétel jogát. Amíg addig a római katolikus egyházat kereken 44 méltóság képviselte, most képviselőinek száma – amelyhez rezidenciális és a címzetes püspökök mellett a pannonhalmi főapát, a jászói prépost és a vranai perjel tartozott, noha ez utóbbi címét a zágrábi nagyprépostsággal egyesítették – az „*episcopi electi*”-k szinte teljes körű kizárásával majdnem a felére csökkent. A nagy többség által már régóta esedékesnek tartott felsőházi reform azonban nem csupán a felsőtábla felekezeti összetételét változtatta meg, ahol most a latin egyház, az unitus görög katolikus, valamint a görögkeleti ortodox egyház képviselői mellett a nem katolikus felekezetek képviselői is részvételi és szavazati jogot kaptak. Ez a reform megteremtette annak előfeltételeit is, hogy a kelet-magyarországi protestáns középnemességből származó Tisza új előjelekkel folytathatta reformtevékenységét, amelyet korábban gyakran hátráltatott a püspöki kar.⁸⁷ Az első világháború után a magyar királyi címzetes püspöki címet nem adományozták többé.

Fordította: Ress László

JOACHIM BAHLCKE

“BISHOPS OF THE HUNGARIAN CROWN”

ADDITIONAL MATERIAL TO THE SOCIAL AND CONSTITUTIONAL HISTORY OF THE CHURCH IN THE 17th–18th CENTURIES

The dissertation, originally written in German, treats with the characteristic features of ecclesiastical hierarchy in Hungary of the 17–18th centuries, and the institution of titular, “elected” bishops in the Hungarian Kingdom. Contrary to bishops heading dioceses, the concerned church leaders were in charge of titular sees either without a diocese, or with dioceses having fallen into the hands of the Ottoman Empire or the Republic of Venice. The right of assigning was the king’s legal due, who frequently exercised this privilege from the beginning of the 17th century. The majority of the titular, “elected” bishops never obtained papal affirmation.

85 *Trefort Ágoston*: A felsőház reformja. Budapesti Szemle 30(1882) 116–126.

86 Sz. L.: Igénytelen nézetek a magyar főrendiház szervezéséről. Székesfehérvár, 1882. 21., 25.

87 Magyar Törvénytár. 1884–1886. évi törvénycikkek. Bp. 1897. 187–195.; *Salacz Gábor*: Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918. München, 1974. 72–74.; *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 82–97. Az 1926:22. tc., amellyel a nemzetgyűlés visszaállította az országgyűlés 1920-ban hatályon kívül helyezett kétkamarás rendszerét, nem említ címzetes püspököket a felsőház tagjainak sorában. Vö. *Ungarische Reichsgesetzsammlung für das Jahr 1926*. Bp. 1926. 496–522.

Although, titular bishops were members of the Upper House of the Hungarian Diet by right until its reformation of 1885, historiography still lacks adequate and meticulous information on the number, status and procedure of assigning titular sees. This study outlines the historic development of the related episcopates, and the biographies of a few bishops on the basis of the register *Liber dignitariorum* (preserved in the National Archives of Hungary). It emphasizes that regenerating the function of titular see fallen into oblivion served basically the Habsburgs' absolutist and counter-reformational efforts thriving in the 1760's. The royal court intended that these church dignitaries would fulfil a dual mission: on the one hand, they would strengthen the political background of the Catholic Church; on the other hand, they would assist the Habsburgs against the resistance of the Protestant order.

Titular sees were established mainly in the territory of Serbia, Dalmatia and Croatia. Most of them operated in the 18th century, when 31 episcopates gained the title in question. The author also summarizes the conflict between the Habsburg ruler and the Holy See in relation to the assignments; and "career opportunities" of titular bishops by obtaining posts at dioceses and secular offices (e.g. as a royal chancellor, or as a member of the Council of the Governor-General).

Hungarian nobility felt repugnance to the presence of titular bishops at the Diet from the very beginning, because they all officiated in order to further the ruler's interests. Although, in 1608 the nobility made an attempt to expel them from the Upper House of the Diet, the wanted change occurred only following the separation of the state and the church at the time of democratic reforms, i.e. at the end of the 19th century. Due to that process, leaders of non-Catholic denominations got simultaneously the opportunity to obtain the concerned functions, as well.

A kormányzati „terrorizmus” politikája és az 1839–1840. évi országgyűlés¹

Még I. Ferenc életének utolsó heteiben, 1835 elején, Bécsben új politika körvonalazódott, amely azután alapvetően V. Ferdinánd uralkodásának idején, ezen belül is a 40 hónapon keresztül Pozsonyban ülésező országgyűlés bezárását követően, 1836 májusától bontakozott ki. A kormányzat a megfélemlítés eszközével, mindenekelőtt sorozatos perek indításával válaszolt a politikai liberalizmus magyarországi megjelenésére és az e célok érdekében, ellenzéki pozícióból és eszközökkel küzdő reformercsoport megszerveződésére. 1835 májusa és 1838 júniusa között (a csak színleg perbefogott és elítélt Lapsánszkyt is beleértve) a közélet 21 szereplője ellen indult összesen 22 (felségsértési, hűtlenségi, illetve ún. becsstelenségi) per a Királyi Táblán, amelyek közül hatban – az országgyűlési ifjak, Wesselényi és Kossuth perében – született végítélet. Az elfogatásokat, perbefogásokat, ítéleteket, mivel Bécs számos esetben törvényt sértett, széles körű, megyei határozatokban és feliratokban megnyilvánuló, a *Törvényhatósági Tudósítások* által is erősített tiltakozás követte, amely azonban 1837 nyarától kezdődően – részben a megfélemlítő intézkedések hatására – mindinkább alábbhagyott. Bár Bécs így 1838 első felére lépéselőnybe került, a magyarországi rendi alkotmányosság rendszerét figyelembe véve a küzdelem korántsem volt eldöntöttnek tekinthető: míg a vármegyegyűlések legfeljebb tiltakozhattak törvénysértés esetén, az országgyűlés, amely az adó- és újoncmegajánlás jogával rendelkezett, a *dietaalis tractatus* során ki is kényszeríthette a törvények tiszteletben tartását. Ilyenformán az 1839 májusában esedékes országgyűlésen kellett eldőlnie: folytatódhat-e, immár a rendek által is a törvényesség pecsétjével ellátva, a kormányzati „terrorizmus” politikája, vagy pedig éppen ellenkezőleg, kikényszeríti-e a diéta Béctől annak orvoslását, amelyet a megtámadott liberális ellenzék a szólásszabadsági sérelemként emelt a politikai viták homlokterébe. Mint ismeretes, a Deák által vezetett ellenzék 1840 májusára visszavonulásra készítette a kormányzatot. Tanulmányunk, első-

1 A tanulmány A kormányzati „terrorizmus” politikája és a liberális ellenzék Magyarországon 1835 és 1840 között címmel készülő kismonográfia előmunkálata.

sorban központi kormányhatósági forrásanyag hasznosítása alapján, e tíz hónapos, drámai fordulatokban bővelkedő küzdelem áttekintésére vállalkozik, ezen belül is a kutatás által nem tisztázott mozzanatokra összepontosítva.²

A szólásszabadság ügye az 1839–1840-es országgyűlésen: a konfrontáció hónapjai

A magyar történetírás hosszú ideig abból indult ki, hogy az 1839. június elején megnyíló országgyűlésen az alsótáblán az ellenzék a kezdetektől fogva többségre számíthatott a szólásszabadság kérdésében. Ezt jelentették a besúgók, egy ellenzéki követ július elején egyenesen 39 ilyen értelemben adott megyei utasításról beszélt.³ Erdmann Gyula viszont, aki erre már korábban, 1975-ben készült kéziratosszertációjában is utalt, tizenegy éve külön tanulmányban bemutatta, hogy a követutasítások megfogalmazása körüli küzdelemből a kormányzat került ki előnyösebb pozícióból. A megyéknek csak kis része (három, illetve hat megye) adott ugyanis követeinek olyan utasítást, amely alapján a rendek kényszeríthették volna Bécset a sérelmek orvoslására: Pest, Zala és Csongrád nyilvánította a sérelem előzetes orvoslását a tanácskozásokba bocsátkozás, Komárom, Borsod és Békés megye a feliratok vagy az elkészült törvényjavaslatok felterjesztése feltételének. Végül azonban Deák politikusi, vezetői képességei és a számára „mentőövként” szolgáló pesti sérelem, a Ráday-ügy folytán az országgyűlés mégis másként alakult.⁴ Erdmann megállapítását harmincnégy (két levéltári állagban fellelhető) megyei követutasítás áttekintésére alapozta. E sorok írójának sikerült egy további lelőhely hasznosításával Bars megye kivételével valamennyi, tehát negyvennyolc vármegyei utasítás idevágó pontját megismernie.⁵ Az eredmények ismertetése előtt meg kell jegyeznünk: mivel a követutasítások megszövegezését

2 A kormányzati „terrorizmus” kifejezéshez a jelölt szót Deák Ferentől kölcsönöztem, aki két ízben is így írta le a szóban forgó bécsi politikát. *Deák Ferenc: Válogatott politikai írások és beszédek. I. 1825–1849.* Szerk. Molnár András. Bp. 2001. 251., 327. (Deák – Wesselényinek, 1840. máj. 14. és 1841. okt. 12. [itt: „Széchenyi akaratlanul apológiát írt az ellenünk használt terrorizmusra”]; mindkét levelet levelet először Váczy János tette közzé, 1890-ben.)

3 *Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós.* Bp. 1965. 439.; Magyar Országos Levéltár (= MOL) N 119. 8223/c (1839. jún. 7-i jelentés); Felsőcsécsi Ferdinánd ausztriai császár, Magyar és Csehországnak e néven ötödik apostoli királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének jegyzőkönyve. I–III. (= Ogy. jkv.) Pozsony, 1839–1840., I. 110. (Perényi Lajos báró ugocsai követ).

4 *Erdmann Gyula: Az 1839–1840. évi országgyűlés.* In: *Uő: Történelem és levéltár. Válogatás Erdmann Gyula írásaiból.* A szerző 60. születésnapjára összeáll. Erdész Ádám–Á. Varga László. Gyula, 2004. 41–61., 62–79., 96–131., különösen: 58–61., 112. (A kötet Erdmann öt idevágó, 1984 és 2003 között megjelent tanulmányát tartalmazza, valamennyit e kötetből idézem.) A disszertáció: Lónyay Gábor és a zempléni ellenzék. 1830–1840. Bölcsészdoktori disszertáció, kézirat, ELTE Egyetemi Könyvtár, Bp. 1975.

5 Erdmann József nádor titkos levéltára (MOL N 22) „Diaetalia” sorozatát (Praeparatoria, 24. csomó) és a Takáts Sándor-gyűjtemény (MOL N 119) témánkba vágó anyagát (777–858.) dolgozta fel, e sorok írója ezek mellett a Magyar Kancellária „Diaetalia” sorozatának anyagát (MOL A

nem előzte meg átfogó ellenzéki programegyeztetés, illetve, ha volt is ilyen, a helyi erőviszonyok és körülmények között a célok módosultak, szinte minden megye más formában fogalmazta meg a szólásszabadság kérdésében álláspontját – ez pedig bizonyos fokig megnehezítette értelmezésüket és csoportosításukat.⁶

Az utasítások alapján 48 megye közül mindösszesen 27 megyéről mondhatjuk el, hogy sérelemnek minősítette egy vagy több elemét annak az együttesnek, amelyet az alsótábla 1839. július 3-án elfogadott felirati javaslatában a szólásszabadság sérelmének vagy ezzel összefüggő sérelemnek minősített. Ezen belül 19 megye fogalmazta meg azt a követelést, hogy a sérelmet (vagy általában a sérelmeket) a királyi előadásokhoz képest kitüntetett formában kell tárgyalni (csak a sérelem orvoslása után szabad belebocsátkozni a királyi előadások tárgyalásába, illetve azokban felterjesztéseket tenni vagy törvényt szentesítésre bocsátani, a sérelmet – vagy más előleges sérelmeket – a királyi előadásokkal együtt kell tárgyalni stb.).⁷ A másik oldalon tizenhárom megye nem látott sérelmet, szükségesnek látta ezzel szemben a felségsértés és hűtlenség eseteinek és az eljárásnak az újrászabályozását (ez a követelés, a sérelem orvoslása *mellett*, megtalálható volt az előbb említett csoport több megyéje esetében is), kilenc megye pedig kegyelmi feliratot indítványozott (ebből két megye mindkettőt szorgalmazta). Szemben azokkal a megyékkel, akik a sérelmek előleges vagy legalábbis mielőbbi napirendre tűzését támogatták, kilenc megye nyíltan kinyilvánította, hogy az udvar előterjesztéseit minden más előtt kell tárgyalni: e megyék nem láttak sérelmet sem, igaz, közülük négyen új törvény hozatalát vagy kegyelmi feliratot is javasoltak.⁸ Pusztán a követutasítások alapján tehát a többség tá-

96. 12. csomó) is hasznosította. Ily módon 44 megye követutasításának szövegét sikerült fellelni, a Fejér, a Gömör és a Vas megyei instrukciót a kancellárián készített kivonatból (uo. ff. 215–241.) ismerem, a Csongrád megyeit pedig Erdmann ismertetéséből. (A horvátországi instrukció, a partiumi törvényhatóságok és a szabad kerületek utasításai elemzését mellőztem.)

6 E nehézségek illusztrálására Temes megye utasítására hivatkozom. (MOL A 96. 12. ff. 338–349., kül. 338–339.) Ez sérelemnek nyilvánította ugyan „a szólásszabadság ügyében múlt országgyűlés óta közbejött szomorú történeteket”, a túl szigorú büntetések miatt azonban új törvényt sürgett, továbbá „folyamodó felírást” a perbefogottak és elítéltek „feloldozása” érdekében. (Temes besorolásánál e két utóbbi mozzanatot vettem figyelembe.)

7 E tizenkilenc megye közül tizenhárom (Abaúj, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Gömör, Heves, Komárom, Pest, Somogy, Szabolcs, Zala) a későbbiekben, a szólásszabadsági sérelem országgyűlési tárgyalása során mindig vagy majdnem mindig határozott ellenzéki álláspontot foglalt el, s ezzel a tizenhét, Kraszna és Zaránd megyével együtt tizenkilenc megyéből álló konzekvens ellenzéki tábor magját alkotta. Ezzel szemben négy megye a későbbiekben általában (Fejér, Sopron, Trencsén) vagy mindig (Zemplén) a kormánypártot erősítette. Ld. a Kecskeméti Károly munkájának függelékében közölt, a Stuller Ferenc szerkesztette Országgyűlési Tudósítás alapján készített kimutatást: *La Hongrie et le reformisme liberal. Problemes politiques et sociaux.* (1790–1848). Roma, 1989. (Fonti e studi di Storia moderna e contemporanea I.) 344–350.

8 Árva, Baranya, Krassó, Máramaros, Pozsega, Szerém, Turóc, Temes és Torontál vármegye kívánta a királyi előadások minden mást megelőző tárgyalását; ezen belül Máramaros, Temes és Torontál a rendezésre a kegyelmi utat javasolta, Krassó új törvény alkotását kívánta; a kilenc megye a későbbi szavazások során Turóc és Torontál kivételével mindig vagy egy kivételével mindig a kormánypárthoz tartozott. *K. Kecskeméti*: i. h.

mogatta volna ugyan a sérelem napirendre tűzését, a közönséges sérelmek köréből való kiemelés, az előleges sérelemként való tárgyalás mögött viszont már csak kisebbség sorakozott volna fel (igaz, rövidesen hozzájuk csatlakozott a diétán részt vevő két partiumi megye is), a „kényszerített jogorvoslat” politikáját pedig (Erdmann) csak négy megye (Csongrád, Pest, Somogy és Zala) támogatta.

A per alatt (infámia-per) álló pesti követ, Ráday Gedeon eltiltását követő vihar nyomán azonban, mint ezt már Erdmann is kiemelte, megváltoztak a hangulat- és erőviszonyok. Az ellenzékét legkésőbb 1839 elejétől foglalkoztatta az a terv, hogy perbefogottakat léptet fel és választat meg követnek az országgyűlésre. Mailáth János gróf szerint egy 1839. márciusi pesti ellenzéki összejövetelen elhatározták Ráday mellett Balogh János és Kubinyi Ferenc felléptetését is: Bécsnek – vélte ismerni az ellenzék gondolatmenetét a kormányzat bizalmasa – nem lesz mersze három választást is elutasítani, így viszont meg kell szüntetnie az ellenük indított pert, sőt szabadon kell engednie az elítélt ifjakat, Wesselényit és Kossuthot, ily módon pedig az ellenzék egy alapvető kérdésben győzelmet arat, még mielőtt az országgyűlés összegyűlt volna.⁹ A három perbe fogott liberális közül Ráday május 4-én Pesten fölényesen nyert, két nappal később viszont Kubinyi Nógrádban, két és fél héttel később pedig Balogh Barsban alulmaradt – ez utóbbi megyében egyébként két eredetileg ugyancsak perbe fogott személyt választottak meg, akik felségfolyamodványukra kegyelemben részesültek. Noha a kormányzat már január végétől számolt perbefogott követté választásának lehetőségével, Bécsben csak március végén született meg az elvi döntés, hogy per alatt álló személy nem vehet részt követként a diétán, s ha a választás mégis ilyen személyre esnék, az megsemmisítendő; a döntés nyilvános képviselétét, a Ráday megválasztása elleni előzetes tiltakozást azonban a pesti követválasztó gyűlésen senki sem merte vállalni.¹⁰ Így a kormányzat a már megtörtént választás megsemmisítésére kényszerült, ezt viszont általánosan, még az ún. „jóérzűletűek” közül is sokan a választási szabadság, az alkotmány megsértésének minősítették,¹¹ s bár Pest megye a vita rendeződéséig otthon marasztotta a május 25-én követi tisztében megerősített Rádayt, Bécs balul sikerült lépése végül is döntő befolyást gyakorolt az országgyűlés kimenetelére. Mivel az országgyűlés megnyitásakor ebben az ügyben Pest mellett csak Zala és Hont követei rendelkeztek utasítással, a követeknek meggyőződésük szerint kellett szavazniuk, a nyílt színvallástól azonban a kormánypárti követek egy része is ódzkodott.

Egy még az országgyűlés megnyitása előtt kelt titkos jelentés szerint Deák azzal számolt, hogy a sérelem orvoslásáig semmibe bocsátkozás mellett tíz me-

9 Ungarische Zustände. II. Die Landtagsverhandlungen. Allgemeine Zeitung 1839. nov. 10., Beilage 2453. A cikk szerzőjét, Mailáth Jánost, az Allgemeine Zeitung szerkesztőségi levéltárában (Deutsches Literaturarchiv, Marbach/Neckar, Cotta-Archiv) végzett korábbi kutatásaim során azonosítottam.

10 MOL N 22. Praep. ad diaetam 1839:IX. (Mailáth A. – József nádor, 1839. jan. 30.), 1839:XXVI. (Mailáth A. – József nádor, 1839. ápr. 11.), 24. csomó.

11 MOL N 119. 8796, 8883.

gye sem szavazna, míg a „minden mást megelőző sérelmet” (*gravamen praeferentissimum*) 27 megye is támogatná, 16 megyével szemben.¹² A liberális ellenzék végül fényes sikerrel aknáztta ki a pesti, követválasztási sérelmet. Ezt a nagy többség a szólásszabadságnál is súlyosabb sérelemnek minősítette: június 11-én, miközben mindössze egy megye nem látott sérelmet, egy pedig kegyelmi feliratot indítványozott, 16 megye követe – négyszer annyi, mint ahány megye ezt a lépést a követutasításban a szólásszabadsági sérelemmel kapcsolatban megfogalmazta – egyenesen úgy foglalt állást, hogy a sérelem orvoslásáig semmibe se ereszkedjenek. Egyes követek az üléseken kívül akár a diéta felosztatását is vállalták volna. (Több megye ugyancsak radikálisabb utasítást adott a pesti sérelem ügyében, mint ahogy a szólásszabadsági sérelem tárgyában tette.) A többség végül úgy határozott, hogy belebocsátkozik ugyan a tárgyalásokba, de a sérelem orvoslásáig nem intéz feliratot az uralkodóhoz.¹³ Az alsótábla június 18-án a pesti sérelmet 36 megye szavazatával a királyi előadásokat megelőzően tűzte napirendre. A sérelem, a Ráday-ügy három hónapig szerepelt az országgyűlés napirendjén, a főrendi táblával történt négyszeri, majd a július 28-i leíratot követően további négyszeri üzenetváltás után az ellenzék, mivel kezdeti fölénye a kormányzati erőfeszítések nyomán elolvadt, végül Ráday lemondatására és a sérelem letételére kényszerült, ezalatt azonban sikerült megakadályoznia a Bécs számára legfontosabb kérdés, az újoncjánlás tárgyalásba vételét.¹⁴ Az alsótábla említett, június 18-i ülésén egyúttal azt a kompromisszumos, de ellenzéki szellemű „vasi záradékot” fogadták el, amelynek értelmében az alsótábla csak a pesti sérelem, a szólásszabadsági sérelem és más előleges sérelmek felterjesztését és az arra vonatkozó uralkodói választ követően hajlandó belebocsátkozni más tárgyak (így a királyi előadások) felvételébe.

Így megnyílt a lehetőség a szólásszabadsági sérelem önálló napirendre tűzésére. A vasi záradék, amely megállapította a szólásszabadság sérelmét, a kormány híveit átmeneti visszavonulásra készítette. A június 24. és 27. között lezajló kerületi tanácskozás során a többség sérelmi felirat mellett döntött, míg a kormánypártiak kegyelmi felirat vagy – a sérelmeket a törvények homályos voltából eredeztetve – új törvény alkotását javasolták. Felmerült a javaslat, hogy a felirathoz törvényjavaslatot is csatolnak, de Pázmándy Dénes még időben figyelmeztetett: „midőn a fennálló törvényeken ejtett sérelmek iránt tétetik a felírás, ekkor a törvények ellen kifogást ne tegyünk”. Több megye a Királyi Tábla bírának fellelősségre vonását követelte.¹⁵ Július 3-án az országos ülésen Szerencsy István személynek azzal nyitotta meg a vitát, hogy a sérelmi felirat esetén a megegye-

12 MOL N 119, 8858, 8859. (Mindkét jelentés 1839. jún. 3-án kelt.)

13 Országgyűlési Tudósítás, 2. 15–16., vö. uo. 3. 17–23. is (a Stuller Ferenc, 1840. márc. 15-től Stuller és Bodon Ábrahám által szerkesztett kéziratot tudósításnak a MOL R 99. 5. tétel alatt őrzött példányát használtam); MOL N 119. 8867, 8869; uo. 879., 904.

14 Ld. Erdmann Gy.: i. m. 62–78.

15 Országgyűlési Tudósítás, 6. 52., 7–8. 53–61., 63–67.; MOL A 45. 1840:582. (Borsod megye követeinek végjelentése, 1840. jún. 25.)

zésre a rendek, a főrendek és az udvar között nincs kilátás, és ezért más kibontakozási utat javasolt: az országgyűlés alkosson a jövőre nézve „célirányos” új törvényeket, és kérjék az uralkodót, hogy a fennálló „törvényekből, szokásokból eredett legfelső rendeletek s bírói ítéletek által előhozott következtetéseket” törölje el, azaz a diéta folyamodjon amnesztiáért.¹⁶ A viták lefolyása jól tükrözte a hangulat átfordulását. A kerületi elnök összegzése szerint „alig találkozott valaki, ki ezen szomorú eseteken nem talált sérelmet”, egy-két követ kívánta „kegyelem útján” felterjeszteni a sérelmet.¹⁷ A személynököt, a kérdésben sérelmi utasítással ellátott megye követét a maga oldalára tudta vonni ugyan, 22 megye azonban kitartott a kerületi ülésen elfogadott felirat és üzenet mellett, sőt Bars követe mellett további hét megye követe is ellenzéki álláspontot foglalt el, többnyire anyautasításuktól eltérően, illetve annak ellenére. Bács-Bodrog megye követe pl. a jövőre nézve új törvényeket kívánt, a múltira nézve az üzenet mellett szavazott, míg megyéje szerint sem itt, sem a Ráday-ügyben nem történt sérelem; az ungi követ „más orvoslási módot nem lát, mint a sérelem és felírás útját, a törvényt küldői világosnak tartják”, míg a megye éppen a „nem elegendőleg kimerítő” törvények helyébe kívánt újakat; Turóc követe úgy támogatta az üzenetet, és támadta élesen a Kúriát, hogy az eredeti utasítás egyáltalán nem tért ki erre a sérelemre.¹⁸ Az ellenzék több vezetője, akárcsak a kerületi ülésen, szót emelt a Kúria bírának felelősségre vonása mellett is, ez azonban nem nyerte el a többség támogatását. A személynök, akinek javaslatát az ülésen tanúsított aktivitása ellenére csak 16 megye és Horvátország követe támogatta, végül „világos többséget” állapított meg a felirati javaslat mellett.

A Palóczy László mint kerületi jegyző által fogalmazott felirati javaslat csaknem másfél tucat pontba foglalva tételelesen felsorolta az előző országgyűlés alatt, majd az azóta történt sérelmeket (a kerületi tanácskozáson felmerült, hogy Tarnóczy Kázmér 1834. januárban történt „megdorgáltatását”, az ún. barsi vagy „dorgáló” leiratot is e sérelem elemeként tárgyalják, de a javaslatot leszavazták), a bírói ítéleteket törvénytelennek nyilvánította és kérte az uralkodót, hogy „tettlegesen” szüntesse meg a sérelmek „minden következtetéseit” és biztosítsa a nemzetet „az önkény ellen minden oldalról”.¹⁹ A felirati javaslatot és üzenetet az alsótáblán július 15-én elfogadták. A masszív kormánypárti többségű főrendi tábla azonban – válaszul arra, hogy az alsótábla csak vonakodva bocsátkozott bele a királyi előadások tárgyalásába – félretette azt, és csak szeptember utolsó hetében tárgyalta meg és utasította el. A főrendek többsége szerint a végrehajtó ha-

16 Ld. Ogy. jkv. I. 101–102.; a vita teljes anyaga: uo. 101–141.

17 Országgyűlési Tudósítás, 7–8. 66–67.

18 Ogy. jkv. I. 126. és 132., MOL N 119. 781., 782., 784. (Bács); 847. (Ung), 844. és A 96. 12. f. 307–312. (Turóc; a pótutasításban a megye már a szólásszabadság támogatására szólította fel követét).

19 Felséges első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar és Csehországnak e néven ötödik apostoli királyától szabad királyi Pozsony városába 1839-dik esztendei Szent Iván havának 2-dik napjára rendeltetett Magyarország közgyűlésének írásai. I–IV. (= Ogy. írásai) Pozsony, 1839–1840., I. 18–19., Országgyűlési Tudósítás, 9. 73. (Ambró Antal javaslata).

talom intézkedései törvényesek voltak; mivel a bírák függetlenek, az ítéletek nem vonhatók kétségbe, de a Kúria eljárása és az ítéletek egyébként is törvényes szokáson alapulnak, hűtlenséget pedig szóval is el lehet követni; ezért az országgyűlés sérelmi felirat helyett kérjen kegyelmet!²⁰ A főrendek érvelését az alsótábla hosszú második üzenetben cáfolta, az országgyűlés végéig, mint ismeretes, összesen ötszöri üzenetváltásra került sor, az álláspontok minden közeledése nélkül. Az ellentét mindenekelőtt az ítéletek minősítése fölött éleződött ki. Ha a főrendek kívánsága szerint a „törvénytelen” jelzőt elhagynák, a felirat minden erejét elvesztené – vélték az ellenzék soraiban –, míg „ha a kormányzat az ügyre vonatkozóan akár kedvezőtlen rezolúciót bocsátana is ki, a Királyi Kúria mégsem ítélné el senkit bészéde miatt, mivel a nemzet az ilyen ítéleteket törvénytelennek nyilvánította”.²¹

Miközben a frontok a szólásszabadsági sérelem kérdésében megmerevedtek, a kormányzat nyomására, az ellenzék helyzetének romlása következtében az alsótábla fokról fokra belebocsátkozott a királyi előadások tárgyalásába. A rendek 1839. augusztus elején elfogadták, hogy az újonc ajánlás és a Duna-szabályozás (a királyi proposíciók 1. és 3. pontja) ügyében mégis lehet „tudakozódó” feliratot intézni az uralkodóhoz, igaz, a sérelmek felterjesztésével együtt; szeptember közepén azonban, 24 vármegye szavazatával szemben, azt is elfogadták, hogy a szólásszabadsági sérelmet e felirattól elválasszák. „[E]szerint a szólásszabadságának előleges szorgalmazása is megbukott” – jelentette megbízóinak Szentkirályi Móric.²² A végül 1839. október 31-én elfogadott feliratban ennek megfelelően a partiumi követek egy részének meg nem jelenéséről, egyes főrendek meg nem hívásáról és az előző országgyűlésről maradt előleges sérelmek orvoslásáról esett szó.²³ Miután a szólásszabadsági sérelem minden más ügy előtti orvoslása lekerült a napirendről, e „forrón pártolt” ügyhöz ezt követően „oly tárgyakat” kapcsolt hozzá az alsótábla – összegezte az ezután történeteket egy követi végjelentés –, „melyek természetüknél fogva a kormánynak kedvesebbek lévén ezáltal amannak sietősb s bizonyosb orvoslást szerezni reménylt”.²⁴ E „fokkonként”, „lépcsőként” változó „kikötések és záradékok” közül a legtartósabbnak az ún. „soproni záradék” bizonyult. Ezt 1839. november 21-én az újra meg újra közvetítő szerepben fellépő felsőbüki Nagy Pál indítványa nyomán fogadták el: eszerint az országgyűlés küldöttség útján értekezésbe bocsátkozik ugyan az újoncmegajánláshoz szükséges adatok megadására felhatalmazott Ignaz Lederer báró magyarországi főhadparancsnokkal, de újoncot csak azt követően adnak, hogy a szólásszabadsági sérelmi feliratot felterjesztik (azaz azt a főrendek átengedik, tehát a rendek az újonc ajánlást nem kötötték a sérelem orvoslásához).

20 Ogy. írásai II. 129–132.

21 MOL N 119. 9040. (Pozsony, 1840. febr. 1-jei jelentés).

22 Ti. a Ráday-mellett, amelyet ezzel egyidejűleg óvás mellett levettek a napirendről. Pest Megyei Levéltár (= PML) IV. 3/c. Országgyűlési iratok, 438. doboz, Szentkirályi 1839. szept. 20. követjelentés, Ogy. írásai II. 36–38.

23 Ogy. írásai II. 208–220.

24 MOL A 45. 1840:899. (Hont vármegye követeinek végjelentése, 1840. jún. 30.)

Míg az idáig vezető folyamat egyes állomásait a szakirodalomból ismerjük (ezért annak részletes ismertetését mellőzöm),²⁵ a történetírás figyelmét mind- eddig elkerülték a tudakozó bizottság és Lederer november vége és december közepe között lezajlott tárgyalásai. E tárgyalások során a bizottság, az uralkodó közjogi felfogásnak megfelelően leszögezte, hogy „az ország a magyar ezredekre nézve sem valamely meghatározott számú békélabot nem ismér, sem azoknak szám szerinti fenntartását és betöltését magára nem vállalta”, és egy előzetes egyeztetésnek megfelelően – hogy így megalapozza az országgyűlésnek a had- ügyekbe és a külügyekbe való beleszólását – mindenekelőtt a hadsereg állapotá- ra és a külpolitikai helyzetre vonatkozó felvilágosításokat kívánt Lederertől. A tábornok, utasításának és felhatalmazásának megfelelően, rendre vonakodva és kitérően válaszolt. Bármennyire indokolt lenne is e tárgyalások részletes be- mutatása és elemzése, témánkból következően e helyütt meg kell elégednünk a főhadparancsnok álláspontjának összegzésével. Eszerint háborús veszély nem fe- nyegyet ugyan, a monarchia azonban a „maga méltóságát és bátorságát” csak úgy tarthatja fenn, ha a fegyverkezésben lépést tart a többi európai hatalommal. Ezért 38 500 újonc megajánlását kívánta a diétától.²⁶ A bizottság jelentését a no- vember 23-i kerületi határozat értelmében a követek megküldték megbízóiknak, és hat hetet adtak a követutasítások beérkezésére – a hadsereg szükségleteivel kapcsolatban a tárgyalások során elhangzottakra alább még visszatérünk. Mint a kormányzat egy éles szemű bizalmasa megjósolta, ezután az országgyűlés kime- netele a megyék kezébe került át: „a döntő ütközetre csak azt követően kerül sor, hogy a rendek megtudják az újoncszükségletet, és megismerik a megajánlás kérdésében megbízóik véleményét” – ezért a kormányzatnak elő kell készítenie e kérdések megvitatását.²⁷

Az ellenzék szervezettsége láttán a kormányzat már 1839 nyarától fogva egyre nagyobb figyelmet szentelt az egyes megyegyűléseken történeteknek – Sedlnitzky pl. nem csupán a közgyűlési határozatokról, hanem a követutasítást előkészítő választmányok döntéseiről is jelentést küldött az államértekezlet- nek.²⁸ Bécs igyekezett a döntéseket befolyásolni is: Mailáth kancellár Tisza Lajost (és nyilván másokat) olyan határozat elfogadtatására biztatta, amely a kö- veteket „a kijelent mennyiség megadására [...] minden idegen s csak a dolog ha- ladását késtető ragasztmányok s feltételek nélkül” utasítja.²⁹ A hat hét leteltével,

25 Ld. pl. Trócsányi Zsolt a Ferenczi munkája mellett az országgyűlési irományokra és a MOL N 119 idevágó anyagára támaszkodó áttekintését: i. m. 441–442.

26 A bizottság jelentése: Ogy. írásai II. 368–370. (innen az idézetek). A bizottság üléseiről nem ve- zettek jegyzőkönyvet, egyik tagja azonban minden ülésről (és a háttér-konferenciákról) rendkí- vül részletesen tájékoztatta Sedlnitzkyt: MOL N 119. 8392/b, 8393/b, 8395/a, b, 8403/c, 8405/c, d, 8406/b, 8408/d, e. (Vö. uo. 8971. [Pozsony, 1839. dec. 1-jei jelentés a nov. 28-i követi konferenci- áról] és N 22. 25. cs. ff. 741–745. [Lederer felvilágosításai a bizottság kérdéseire]).

27 MOL N 119. 8389/b.

28 Uo. 8315. (Sedlnitzky 1839. szept. 11-i felségelőterjesztése).

29 MOL A 135. Mailáth – Bihar megye első alispánjának, [1839.] nov. 26.

1840. február 4-én azután felsőbüki Nagy Pál indítványozta az újoncmegajánlás elővetelét, s azt a kerületi ülés, amely három nappal korábban a szólásszabadsági sérelem kérdésében „Maradjon!”-nal válaszolt a főrendi tábla harmadik válaszüzenetére, meg is szavazta.³⁰

Február 7-én kétnapos vita, négyszeri szavazás után a kerületi ülés úgy döntött, hogy 20 ellenzéki megye tiltakozása ellenére belebocsátkoznak az újoncmegajánlásba a szólásszabadsági sérelem orvoslása előtt is, a kerületi határozatot előterjesztik ugyan az országos ülésen, de – miután erre a fordulóra az ellenzék a korábbi három mellett hat további megye támogatását is meg tudta szerezni – kimondták azt is, hogy az alsótábla idevágó határozatát addig nem küldik át a főrendi táblának, amíg a szólásszabadsági felirat felterjesztéséhez a főrendek hozzá nem járulnak.³¹ A tárgyalások során, miközben 20, majd 21 megye egyáltalán nem volt hajlandó ajánlást tenni, a többség végül 38 ezer újoncot ajánlott meg – a kértnél azért kevesebbet, hogy a rendek ezzel is hangsúlyozzák: szabad ajánlatról van szó, és nem kötelesek a kiegészítésre.³² A szolgálati időt nyolc évben állapították meg, a „circulatiót”, az először 1830-ban felmerült követelést, miszerint a magyarországi kiegészítésű ezredeknél csak magyarországi tiszteket alkalmazzanak, akiknek az előléptetésük is külön történne – e követelés háttérében Sedlnitzky bizalmasai szerint „Magyarországnak a monarchiától való elkülönülése” állt³³ –, csak 15 megye támogatta. A határozatok február 20-án és 21-én keresztülmentek az országos ülésen is, beleértve, a személynök minden erőfeszítése ellenére, a záradékot is – így az alsótábla még magát e végzést sem küldte át a főrendi táblának.³⁴ Mint látni fogjuk, az újoncmegajánlás megtörténtét magyar kormányzati körökben nagyon lényeges fordulatnak tekintették, s bár a záradékkal kapcsolatos határozatot, mint a „fokonkénti”, „lépcsőkkénti” visszavonulás újabb állomását egyes ellenzékiek kedvezően értékelték, e döntésről utóbb az egyik ellenzéki megye követői teljes joggal állapították meg, hogy így „[m]egszűnt az orvoslási záradék, s e helyett egy, csak a felterjesztést, de nem az orvoslást s a sérelem megszüntetését eszközölhető záradék alkottatott”.³⁵

30 MOL N 119. 9041, 9048.

31 Országgyűlési Tudósítás, 67. 615–616.

32 Ld. a személynök 1840. febr. 20-án tett megjegyzését: „[t]udja ő azt igen is jól, hogy ezen lehúzásnak célja a completatio törvényességének el nem ismerése”, noha szerinte biztosítást „nem az ötszáz lehúzása, hanem a törvény világos szavai adnak, mert nyilván mondatik, hogy azok csak ajánlásképpen adatnak”. Ogy. jkv. II. 101.

33 MOL N 119. 8389/b.

34 Ld. Dubraviczky Simon és Szentkirályi 1840. febr. 17-i és márc. 3-i követjelentését: PML IV. 3/c. 1. Országgyűlési iratok, 439. doboz; Ogy. írásai II. 91–120.

35 MOL N 119. 9057, A 45. 1840:892. (Gömör megye követeinek végjelentése, 1840. júl. 8.)

A szólásszabadság ügye az 1839–1840. évi országgyűlésen: a kibontakozás hetei

Ekkor, 1840. február második felében lép a szembenállás politikájának helyébe a kibontakozás keresése. Míg az országgyűlési tárgyalások a nyilvánosság előtt zajló, az országgyűlési irományok és Stuller kéziratok tudósításában megjelenített, illetve az ún. országgyűlési titkosszolgálat számára hozzáférhető mozzanatait ismerjük – legalábbis annyira, amennyire a hagyományosan az ellenzék politikájának bemutatására koncentráló magyar historiográfia azt feltárta –, jóval kevesebbet tudunk a kormányzati politika megfontolásairól és történetéről. Különösen igaz ez az országgyűlés utolsó szakaszára, amikor is a megszületett kompromisszum folyamatának leglényegesebb történései a kortársak elől rejtve – és részben szóbeli tárgyalások keretében – zajlottak le, s a részletek csak fokozatosan szivárogtak ki. Mielőtt azonban a folyamatot bemutatnánk, egy historiográfiai kitérőt kell tennünk.

Horváth Mihály emigrációjában írt összefoglalásában még úgy hitte, a kormány „nem volt idegen attól”, hogy amnesztiát adjon, sőt „el volt határozva [...] a szólásszabadság fenntartása iránt is megnyugtatón a jövőre nézve a közvéleményt, és csak a bűnvallástól vonakodott”, a főrendi tábla többsége pedig mindenkor az egységesnek feltüntetett kormány céljait képviselte, s az amnesztia végül meg is történt.³⁶ Horváth könyvét „számos helyein megjavítva, itt s amott egészen átdolgozva” hazatérte és a kiegyezés után újból megjelentette. A nagy történész a második kiadás 1867 végén született előszavában két személynek mondott köszönetet: Deáknak, ki „emlékezetének gazdag tárházából [vele] egy-némely adatot közleni, egy-némely hézagot pótolni, s [tévedését] kiigazítani szíveskedett”, továbbá Szögyény Lászlónak, „megbecsülhetetlen értékű” emlékiratait és okmánygyűjteménye használhatásáért. Az átdolgozott szöveg bennünket érdeklő részeiben – miközben több kronológiai tévedés is megőrződött – immár feltáruznak a korábban homogénnek tételezett kormányzaton és a kormánypárton belüli nézetkülönbségek. Eszerint a kibontakozást elsősorban József nádor (közvetlenül, Lajos és János főhercegen keresztül), Mailáth országbíró, Desseffy Aurél (Metternichet hajlítva engedékenységre) és Jósika Samu szorgalmazta; a Kúria két táblájának korábbi elnökei, Cziráky és Somssich viszont elleneztek az amnesztiát, különösen – s ezt Horváth valószínűleg Deáktól tudta meg – Kosuth szabadon bocsátását, és sokáig velük tartott Metternich is. Horváth nem tesz említést Mailáth Antal szerepéről, Szögyény szerint az úgymond erélytelen kancellár nem sokat tett az ügy érdekében.³⁷ Horváth szerint, aki minden bi-

36 *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823-tól 1848-ig. Genf, 1864. I. 597–603., a „második, javított s bővített” kiadás, három kötetben: Pest, 1868., az előszó: II. XI. A jelentősebb eltérések. I. 597., 598., 601., 603.; vö. a második kiadással (a továbbiakban erre hivatkozom): II. 154., 155–156., 159–160., 162.

37 *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai*. I. 1836–1848. december 2. Kiadják fiai. Bp. 1903. 14–17. – Szögyény a bennünket érdeklő hónapok vonatkozásában nem tekinthető feltétlenül megbízható hírforrásnak: az akkori nádori ítélőmester a Lederrel érkező választmány

zonnyal e tekintetben is Deák közléseire támaszkodott, az alább említendő 1840. március 24-i leiratot József nádor járta ki Bécsben: a nádor Wesselényi és Lovassy (de nem Kossuth) szabadon bocsájtása fejében a záradék elejtését kívánta, Deák azonban kikényszerítette a nádor ígérését valamennyi személy szabadon bocsájtásának kieszközlésére, ezért cserébe viszont a rendek elejtették a záradékot. Horváth ugyancsak Deák elmondása alapján adja elő az április 29-i leirat kihirdetésének történetét is – a lényeget tekintve ugyanúgy, ahogyan azt három évtizeddel később Eötvös Károly tette, Deák 1872 karácsonyán elhangzó elbeszélésére hivatkozva.³⁸

Az 1840. márciusi leirat megszületésére vonatkozóan gyökeresen eltérő változatot adott elő emlékiratában Wirkner Lajos, amely Deák halála után jelent meg. Eszerint a leiratot a magyar kancellária befolyásos titkáranak biztatására maga Deák fogalmazta volna meg, s a szólásszabadság fenntartására tett nyilvános ígérlet fejében a zalai követ vállalta volna, hogy titokban keresztülviszi a záradék elejtését, miközben ő annak fenntartására szavaz – vállalásának azután csak másodjára tudott eleget tenni. Bár Wirkner nem nevezte meg fő bécsi kapcsolatait, azok ismeretében, ha a történet igaz, Metternich és Mailáth kancellár lettek volna a fordulat kezdeményezői, éppen azok, akiknek a Deákra visszavezethető változatban ettől eltérő vagy ezzel kifejezetten ellentétes szerep jutott.³⁹ A kibontakozás Wirkner által kínált történetének, bár észrevéve annak nyilvánvalóan valótlan elemeit, Ferenczi Zoltán (majd újabban Gergely András is) hitelt adott; holott ha valakinek, hát éppen Deák életrajzírójának el kellett volna gondolkodnia azon, hogy Deák állítólagos önleszavaztatási manővere miként egyeztethető össze Deák személyiségével.⁴⁰ Mások viszont – Trócsányi Zsolt és Erdmann Gyula – a kérdésre vonatkozó előadásukban nem is említik Wirkner beszámolóját.⁴¹ A kutatás során nem akadtunk rá Mailáth és Wirkner kapcsolattartásának írásos nyomaira – e hiánynak persze könnyen egyszerű iratkezelési okai lehetnek, s a kancelláriai titkár állandó pozsonyi jelenléte adatszerűen is igazolható.⁴²

A kutatásaink során feltárt adatok, miközben elbeszélését számos ponton módosítják, a Horváth Mihály által előadott változatot erősítik. Az alsótábla

tanácskozásait úgy ismerteti (17.), mintha azok a „kibékülést” követő időben – és nem 1839 novemberében–decemberében – zajlottak volna le.

38 *Eötvös Károly* adomái. Az obstrukció hatvan év előtt. Egyetértés 1899. jan. 22. 1–2.; a történet kibővített változata Deák Ferenc nem ad újoncot címmel: *Eötvös Károly: Deák Ferenc és családja*. I. Bp. 1905. (Eötvös Károly Munkái XIII.) 267–279.

39 *Wirkner Lajos: Élményeim*. Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő nyilvános pályám naplójegyzeteiből. Pozsony, 1879. 107–110.

40 *Ferenczi Zoltán: Deák élete*. I. Bp. 1904. 275.; *Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840)*. In: Magyarország története 1790–1848. II. Főszerk. Mérei Gyula. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1980. (Magyarország története tíz kötetben 5/2.) 776–777. Wirkner előadásának hitelességét korábban (pl. Deák és az 1839/1840. évi országgyűlés. Balassagyarmati Honismereti Híradó 2003. 1–2. sz. 50.) magam sem kérdőjeleztem meg.

41 *Trócsányi Zs.*: i. m. 442–443.; *Erdmann Gy.*: i. m. 93–94.

42 MOL A 45. 1840:420. (elszámolások).

döntése, ti. hogy végül is megajánlotta az igényelt újoncmennyiséget, többeket is a kibontakozás keresésére ösztönzött. A követársai által állhatatlansága és középút-keresései miatt sűrűn bírált felsőbüki Nagy Pál, akiről február 13-án Széchenyi is feljegyezte, hogy „magában meghasonulva” amnesztia kieszközlése ügyében Bécsbe tart, ezekben a napokban beadványt juttatott el az udvarhoz. Ebben a diéta eredményessége és az ország lecsillapítása érdekében az örökváltság engedélyezését, a diéta kiegészítését (a távol maradt partiumi követek meghívását) és mindenekelőtt a szólásszabadsági sérelem orvoslását javasolta, utóbbit azonnali, teljes amnesztia kihirdetésével, ezzel egyidejűleg a politikai perekkel kapcsolatban új törvények kezdeményezésével. Metternich a beadványhoz fűzött széljegyzeteiben és február 19-én kelt külön előterjesztésben kategorikusan elutasította azt, amit kikényszerített engedekenységnek nevezett: Nagy Pált alávaló fantasztának vagy megfontolt gazembernek nevezte, javasolta, hogy Lajos főherceg ne is fogadja őt, de kijutott a bírálatból az ún. mérsékelt konzervatívoknak is, akik az államkancellár szerint vagy magukat áltatják vagy másokat, így egyik esetben sem jó tanácsadók.⁴³

Több sikerrel járt a nádor kezdeményezése. A későbbiek alapján úgy tűnik, az ő február 23-án készített felségelőterjesztése bizonyult a kibontakozás forgatókönyvének – ezt egyébként már Ballagi Géza is ismertette –, amely a „magyar főméltóságokkal”, Mailáth országbíróval, Szerencsy személynökkel és másokkal folytatott tanácskozás nyomán készült.⁴⁴ A nádor is kiemelte, hogy az alsótábla 38 ezer újoncot szavazott meg, anélkül, hogy az udvar számára elfogadhatatlan feltételeket (pl. az ún. circulatiót) kapcsolt volna az ajánlathoz, a dolgok e kedvező állapota azonban a megyék hatására rosszabbodhat; az újoncájanlat végigtárgyalását és törvénybe iktatását, végső eldöntését viszont a szólásszabadság ügyében kialakult patthelyzet akadályozza. Ennek feloldására több elképzelés is született (a főrendek „non moramur”-ral átengedik az alsótábla feliratát, mindkét tábla álláspontját felterjesztik az uralkodóhoz), ezekkel több konzervatív főrendi és alsótáblai konferencia is foglalkozott, végül azonban lekerültek a napirendről.⁴⁵ A nádor a kibontakozás érdekében arra kérte az uralkodót – a lehetőség már egy héttel korábban megjelent a nádor, az országbíró és a kancellár közötti írásos eszmecserében –, hogy az országgyűlés utolsó napjaira időzítve adjon kegyelmet az elítélteknek és szüntesse meg a folyamatban lévő pereket, mindezt pedig a diétához intézendő leiratban helyezze kilátásba! „E kívánság az egész országban el van terjedve [...] teljesítése szívből jövő hálát váltana ki, és lényeges befolyást gyakorolna mind a jelen országgyűlés szerencsés kimenetelére.

43 *Gróf Széchenyi István* naplói. V. (1836–1843). Szerk., bev. Vizsota Gyula. Bp. 1937. (Gróf Széchenyi István összes munkái XIV.) 356.; Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHSStA), Wien. Konferenzakten A, 1840:270. (Filmen: MOL X W 2996. doboz).

44 MOL N 22. 26. cs. ff. 186–191. (József nádor 1840. febr. 23-i felségelőterjesztése, fogalmazvány); *Ballagi Géza*: A nemzeti államalkotás kora. Bp. 1897. (A magyar nemzet története IX.) 484–486.

45 MOL N 119. 9089, 9093–9095, 9102.

re, mind pedig azt követően egy kedvező közhangulat elterjesztéséhez, ezáltal pedig számottevően megkönnyítené a kormányzat által az országgyűlés után teendő intézkedéseinek a keresztülvitelét”; a kegyelem folytán ugyanis az uralkodó „meghiúsítaná a további üzemek hatását” és „magyar alattvalóit még szorosabban magához kapcsolhatná”.

A nádor tehát a terrorizmus politikájától való eltávolodást javasolta. Mailáth kancellár és tanácsadói is úgy ítélték meg, hogy az adott esetben, ha nem is az adott pillanatban, a kegyelem gyakorlása jobban szolgálja a közérdeket, mint a bűnösök üldözése. A kibocsátandó leirat Bartal György tanácsos által fogalmazott szövegét március 3-án a nádor is jóváhagyta (az azonos is a nyilvánosságra került szöveggel), egyben javasolta, hogy kihirdetése a szólásszabadság ügyének újbóli elővételéhez időzítve történjék meg.⁴⁶ Az imént ismertetett kormányzati ügyiratok tehát alapjaiban cáfolják Wirkner előadását. Nem zárhatjuk azonban ki, hogy közvetítőkön – pl. Zsedényi Edén – keresztül Mailáthék előzetesen kikerítették Deák véleményét is a kibocsátandó leiratról – erre utal egyébként az is, hogy egy titkos jelentés szerint az ellenzéknek már a kihirdetés előtt tudomása volt a leirat tartalmáról, sőt annak legfontosabb (alább idézendő) fordulatát szó szerint ismerte.⁴⁷

A március 26-án kihirdetett leirat elismerte a szólásszabadság elvét, egyben fenntartotta az uralkodó jogát, hogy fellépjen a korlátokat túllépők ellen; törvényesnek és érvényesnek nyilvánította a bírósági ítéleteket, egyben biztosította a rendeket afelől, hogy „a közügy egyedüli okáért szigorúak, egyébiránt megbocsátani, midőn az idő helyes pillanata jelen van, mint a bosszuláshoz ragaszkodni készebbek lévén [...] e részben is soha nálunk fogatkozás nem leend”.⁴⁸ Bár az alsótábla április 6-án kinyilvánította, hogy a szólásszabadsági sérelmet illetően a leirat nem ad megnyugtatót, mivel a sérelmes esetekben éppen a leirat által is törvényesnek elismert elveket sértették meg, és ennek megfelelően a sérelmi feliratot egy bekezdéssel bővítették,⁴⁹ a kihirdetést követően négy nappal az alsótábla elejtette a február 21-i záradékot, s április 1-jén az újoncájánlatot átküldték a főrendeknek. A rendkívül kiegyenlített alsótáblai erőviszonyok mellett a leirat ígéretei önmagukban is alkalmasak voltak az erőviszonyok megfordítására, a főrendi liberális Wenckheim Béla báró állítólag már március 27-én úgy tudta, hogy a leirat nyomán a kilenc, addig ingadozó megye a kormánypárt oldalára fog állni, és a többséget valóban az biztosította, hogy öt megye követe abból a

46 MOL N 22. 26. cs. ff. 174., 215–216. (József nádor – Mailáth Antalnak, 1840. febr. 16., márc. 3.); A 45. 1840:204 (Mailáth 1840. febr. 27-i felségelőterjesztése; uo. a leirat a szöveg kialakulásának rekonstruálását lehetővé tevő három tervezete), 1258; HHStA, Wien. Konferenzzakten A, 1840:315.

47 MOL N 119. 9183.

48 Ogy. írásai 188. III. 156–157.; az idézet a Jelenkorban közölt magyar fordításból: Magyarország és Erdély. Jelenkor 1840. ápr. 1. 105.

49 Ogy. írásai III. 228–229.

hatból, amely február 7-én végül az ellenzéket támogatta, most a kormánypárt oldalára állt.⁵⁰

Mégis, minden okunk megvan a feltételezésre, hogy a nyilvános döntést kiterjedt bizalmas tárgyalások előzték meg. Horváth Mihály szerint Deák ekkor kényszerítette ki József nádor ígérését Kossuth szabadon bocsátására. A nádor arról tudósította a kancellárt, hogy maga az utasítások révén megkötött – és így továbbra is a záradék fenntartása mellett voksoló – kisebbség is hozzájárult a szavazás kedvező kimeneteléhez, s az tulajdonképpen egyöntetű döntésnek tekinthető. A döntést többek előtt tett ígérétével ő maga is elősegítette. Egy bizalmas jelentés szerint az ellenzék vezetői a vérmesebb, árulást emlegető ellenzékieket azzal csitították, hogy a leirat és „bizalmas közegein keresztül” a kormányzat maga is ígéretet tett az amnesztiára. Három hét múlva az ellenzék köreiben arról beszéltek, hogy „ami az utolsó leiratban az amnesztiára való pusztá utalásként került elő, arról a nádor őfensége mint bizonyosságról biztosította Klauzált és más ellenzékieket”, és „ezért állt el az ellenzék a záradéktól”. Horváth Mihály értesülését, hogy ti. a nádor által adott amnesztiaígérlet Wesselényin kívül már Kossuthot is magába foglalta, megerősíti, hogy egy hét múlva már Pozsonyban azt tervezgették, miként lehetne Kossuth egzisztenciáját biztosítani, s ennek nyomán ajánlott április 24-én Wesselényi Kossuthnak alkalmazást.⁵¹

Az ellenzék pozícióit erősítendő, Deák április második hetében megpróbálkozott azzal, hogy az adó megajánlását kössék a szólásszabadság orvoslásához, de indítványát csak 14, illetve 16 megye támogatta. Ilyenformán a kormányzat számára úgy tűnhetett, az általa kívánatosnak tartott menetrendet követheti: eszerint az amnesztiára azt követően kerülhet sor, hogy a rendek teljesítik az újonc- és az adómegajánlás feltételeit, illetve részleteit illetőleg az udvar kívánosságait.⁵² Elvi és presztízsszempontok mellett taktikai megfontolások is – ti., hogy így engedményekre készítse a rendeket – amellet szoltak, hogy a kormányzat lehetőleg az utolsó pillanatig várjon a kihirdetéssel. A kegyelmi aktus mindazon-

50 MOL N 119. 9188 (Pozsony, 1840. márc. 27-i jelentés); Országgyűlési Tudósítás, 81. 740. (vö. uo., 67. 615–616.) – Itt meg kell jegyeznünk: Wirkner előadása szerint Deák három megye (közte Bars és Temes) követét beszélte volna rá az „átszavazásra”: Bars a valóságban az ellenzékkel szavazott, Temes viszont valóban egyike volt az „átállt” megyéknek.

51 Horváth M.: i. m. (2. kiad.) II. 159–160., József nádor – Mailáth Antal, 1840. márc. 31., MOL N 22. 26. cs.; MOL N 119. 9197, 9199, 9249 (Pozsony, 1840. ápr. 22-i jelentés, innen az idézet), 9218 (Pozsony, 1840. ápr. 9.); *Kossuth Lajos* iratai 1837. május–1840. december. Hűtlenségi per, fogság, útkeresés. Sajtó alá rend. Pajkossy Gábor. Bp. 1989. (Kossuth Lajos összes munkái VII.) 623.

52 „Circumstantia illa, quod Status praevio modo in circulari hodierna consultatione nec ad 10 annorum capitulationem, nec ad prae habitum contributionis quantum adhuc accesserint, – írta József nádor ápr. 27-én az aznap Bécsbe indult országbírónak – rem ita dictae amnestiae in quantum haec ad tempus, ubi Status prius ad altissima desideria accesserint, destinata esset, aliquantum nefors implicare potest, nisi opportune obventum fuerit, quod Excellentiam Vestram praesenti occasione alioquin praesturam non dubito.” MOL N 22. 26. cs. f. 387.

által, ha annak pontos tartalma és mértéke nem is, ettől fogva bizonyosnak volt tekinthető. Nyilván evvel magyarázható, hogy a magyar kancellária hozzá sem fogott az uralkodó által március 31-én kívánt vélemény elkészítéséhez, mit tegyenek Somogyi Antal Bihar megye közgyűlésein tartott, „nyilvánvalóan felforgató beszédei” kapcsán.⁵³

A hírek és várakozások szerint az amnesztiát április 19-én, az uralkodó születésnapján, illetve, mivel az húsvét vasárnapjára esett, két nap múlva kellett volna kihirdetni.⁵⁴ Mivel az nem történt meg, az ellenzék kezdte türelmét veszteni. József nádor április 26-ai keltezéssel levélben fordult az államkonferencia elnökéhez, Lajos főherceghez, és az amnesztia teljes terjedelmében, feltétel nélküli (azaz nem az érintettek részéről kegyelmi kérvény benyújtásához kötött) és mielőbbi kihirdetését sürgette. Az amnesztiáról megállapodás született, a további halogatás a kormányzat és a kormánypárt tekintélyének ártana, az országgyűlési tárgyalások addigi kedvező menete folytán a kihirdetés alkalmas időpontja eljött, de ez szükséges is a kívánatos végkifejlethez. A nádor, teljesen érthetően, hallgatott az ellenzék részéről várható ellenlépésekről, inkább arra utalt, hogy az amnesztia elmaradása éppen a „rossz érzületűek” kezére játszana!⁵⁵ Április 27-én a kerületi ülés továbbra is csak 4 millió forint adó megajánlására volt hajlandó, és az uralkodó által követelt tíz év helyett a megajánlandó újoncok nyolcéves szolgálati idejéhez ragaszkodott. Deák – jegyezte fel ugyanaznap Széchenyi – „borúlátó” (valószínűleg a két Mailáth, az országbíró és a kancellár a szólásszabadság ügyében Bécsben folytatandó tárgyalásai tekintetében), és kilátásba helyezte, hogy „megint hozzáragasztják a záradékot” az újoncgyűhöz.⁵⁶

Másnap József nádor, aki aznap tárgyalt Deákkal is (valószínűleg ő volt a levelében megbízhatónak nevezett információs forrás), arról tudósította az országbírót, hogy előző napi reményeivel ellentétben, az újonc- és az adóügyben az alsótábla mégsem hajlik az udvar kívánságainak teljesítésére (ti. a tízéves szolgálati idő, illetve a korábbi adómennyiség megszavazására), kevésbé jelentős ellenzékiek viszont azt szorgalmazzák, hogy ha május 2-ig nem érkezne meg az amnesztiáról szóló leirat, egyetlen törvénycikket se terjesszenek fel szentesítésre, míg a szólásszabadsági sérelmet nem orvosolják. Egy bizalmas jelentés magára Deákra hivatkozva azt állította, az ellenzék vezére május 1-jéig adott haladékot a nádornak, különben felállítják a szentesítéssel kapcsolatos záradékot. A nádor egyúttal leveléhez csatolta Lajos főherceghez az amnesztia ügyében írott levelét is (nem tudjuk, a fentebb ismertetett, két nappal korábban keltezett levélről van-e szó, vagy egy ismeretlen másikról), amelynek felhasználását Mailáth belátására bízta. Mindezek alapján a szakirodalom állításával ellentétben valószínűbb, hogy a nádor maga nem utazott Bécsbe, a kegyelem kieszközlésére, ha-

53 MOL A 45. 1840:1261. (E szám alatt az idevágó összes 1840-ben keletkezett ügyiratdarab megtalálható.)

54 MOL N 119. 9197, 9213, 9218, 9242.

55 HHStA, Wien. Konferenzakten A, 1840:668. (Filmen: MOL X W 2997. doboz).

56 MOL N 119. 9269; *Gr. Széchenyi I.*: i. m. 378.

nem a végső tárgyalásokat az országbíró bonyolította le.⁵⁷ Feltételezhetően a nádor fellépése és érvelése volt az, amelynek nyomán Bécsben úgy döntöttek, nem kötik az amnesztia kibocsátását teljes körű előzetes rendi teljesítéshez. E döntéshez, egyelőre ismeretlen körülmények között, el kellett nyerni Metternich hozzájárulását is; az ezzel kapcsolatos dokumentumokat az államkonferenciában, azaz az államkancellár környezetében fogalmazták meg – feltehetően Gervay Sebestyén, a herceg bizalmasa.

Az 1840. április 29-én keltezett királyi elhatározás „Magyar Királyság[ának] politikai tettesei tekintetében”⁵⁸ másnap – vélhetően másnap reggel – érkezett meg a nádor kezeihez. A leirat elrendelte az elítéltek szabadon bocsátását, a folyamatban lévő perek megszüntetését, és kinyilatkoztatta, hogy az elhatározás időpontjáig történt hasonló esetekben nem lehet helye bírósági eljárásnak. (Ezen a korábbi kutatások alapján nem egészen érthető rendelkezés mindenekelőtt Somogyi Antal 1840 februárjában és márciusában tartott, fentebb már említett közgyűlési beszédeire vonatkozott: hogy a fiatal ügyvéd „minden féket levetve oly vakmerően merészelje a felséget, kormányt sérteni” annyira megdöbbenette az őt Metternichnél és a nagyváradi püspöknél sietve fel is jelentő Jósa Pétert, hogy hallatára „egészen [megdermedt] s mintegy eliszonyodva [elalélt]”).⁵⁹ Mint Eötvös Károly Deák elbeszélésére hivatkozva előadta, a leirat szövegezését Deák, aki Széchenyi feljegyzése szerint az előző este (még a leirat megérkezése előtt), majd aznap reggel is tárgyalta a főherceggel, az ellenzék elveivel összeegyeztethetetlennek minősítette, és ezért azt javasolta a nádornak, hogy csak a döntés tényét ismertesse, magát a leiratot ne olvassa fel. A nádor másnap így is tett – Eötvös szerint a bejelentés szövegét is Deák fogalmazta meg –, a bejelentés lelkes visszhangot váltott ki.

A kormányszatnak azonban már az előző napon sikerült elérnie két fontos célját: az alsótábla április 30-án, az országos ülésen megváltoztatta a három nappal korábbi két kerületi határozatot, és eleget tett az uralkodó a hosszabb szolgálati idő, illetve a magasabb adómenntiség megszavazása iránti kívánságának.⁶⁰ Minderre az önkéntes örökváltságot engedélyező királyi leirat – ugyancsak nagy eljenzést kiváltó – kihirdetését követően került sor. Hogy Bécsben a korábbi or-

57 MOL N 22, 26. cs. f. 391. A nádor ápr. 28-án és 30-án elnökölt a főrendi tábla ülésén, és Széchenyi feljegyzése szerint ápr. 28-án, 29-én este és másnap reggel fogadta Deákot.

58 Így fordítottam a „politische Verbrecher” fordulatot; vö. Franciaország. Jelenkor 1837. jún. 3. 175.: itt – egy franciaországi tudósításban – „kegyelmet nyert politikai tettesekről” olvashatunk.

59 MOL N 22. 26. cs. 394–398. (a Királyi Táblának szóló leirat tisztázata, a nádorhoz intézett legfelső kézirat, rajta a kézhezvétel időpontjával és a leirat másolata; korábban [Kossuth L.: i. m. 622.] közzétettem ugyan a leirat szövegét a fogalmazvány alapján, de a szakirodalom állítását, miszerint a tisztázat nem került a nádor hivatali titkos levéltárába, elmulasztottam ellenőrizni); HHStA, Wien. Konferenzakten, A 1840:668. (a nádorhoz, Mailáth kancellárhoz és Sedlnitzkyhez intézett legfelső kéziratok fogalmazványai); MOL A 45. 1840:1261. ff. 560–561. (Jósa Péter 1840. febr. 11-i jelentése Lajcsák püspöknek).

60 Ogy. jkv. III. 47–53., 53–60.; Ogy írásai IV. 73–74., 75–77., ill. 103–104., 102–103. (előbb az ápr. 30-i ülésre beterjesztett javaslatok, majd a máj. 1-jén végleg elfogadott feliratok szövege).

szággyűléssel ellentétben ezúttal nem gáncsolták el a talán legfontosabbnak tekintett reformkövetelést, nyilvánvalóan hozzájárult a követek megpuhításához: egy-egy követ az adózókra nézve a leiratban foglalt jótéteménnyel indokolta, miért fogadhatja el immár a magasabb adót, illetve a hosszabb szolgálati időt, egy bizalmas jelentés pedig az alsótábla új döntéseit a leirat közvetlen következményének tartotta.⁶¹ A torontáli Hertelendy Miksa az amnesztia siettetésével indokolta szavazatát az újoncügyben.⁶² Feltételezhetjük azonban, hogy az alsótábla ülésére már az amnesztia-rendelet ismeretében és esetleg egy a nádor, illetve Deák és az ellenzék más vezetői között lezajló egyeztetést követően, egy kialakult menetrendnek megfelelően került sor. Eszerint az uralkodó kívánságainak rendi elfogadása (ahogy Bécsben kívánták) megelőzi az amnesztia bejelentését, majd (és ez a rendek számára nyújtott biztosítékot) a kihirdetést követően, másnap kerül sor a feliratok átdolgozott formában történő elfogadására.

Eötvösnek a Ráday-ügyre vonatkozó beszámolójában több nyilvánvaló tévedés található, ezek az állítások pedig aligha származhattak a tényekre kényes Deáktól. Az író-politikus történetének említett, leglényegesebb eleme azonban hitelesnek tekinthető: azt Deák, láttuk, néhány évvel korábban már Horváth Mihálynak is elmondta. Nem tudjuk viszont, Eötvös mit tett hozzá Deák beszámolójához: Deák ugyanis aligha biztosította a nádort arról, hogy „hallgatása mellett oly értelmet tulajdonítanak a királyi elhatározásnak, hogy az az alsótábla határozatának megfelelőleg jött létre”. Ezt az ellenzék semmiképpen sem tehetné volna – nem is tette –, meg kellett viszont találnia azt a formulát, amely elhalványítva a kegyelmi aspektust, és kiemelve, hogy a szólásszabadsággal kapcsolatos elvi álláspont nem változott, az aktust az ellenzék számára is elfogadhatóvá teszi. Deák tartott attól, hogy a reformtábor egyes tagjai megtámadják az ügy lezárásának ezt a formáját. „Most nem kell Agitatio – mondta 30-án délután Széchenynek. – Mi mindnyájan azon leszünk, hogy a Vármegyei Relationál semmi túlságra ok ne adassék. Félek Baloghtul, Somsichtul – de kivált Bathányi Lajostul [...] mert kivált ezen utolsó tán agitálni fog.” Egy titkos jelentés szerint Batthyány Lajos elégedetlen volt az amnesztiával, egy másik szerint pedig Deák attól tartott, hogy Somssich Miklós Somogyban fogja a kedélyeket az amnesztia ellen izgatni, Balogh személyiségének ismeretében pedig – ezt már e sorok írója teszi hozzá – nincs mit csodálkozni Deák aggodalmain.⁶³ Deák a tárgyalásokban játszott központi szerepétől és a tárgyalások nyomán az ellenzéken belül támadt feszültségekről szólt a kormányzat azon bizalmasa is, akit Wertheimer Ede Mailáth János gróffal azonosított. Az országgyűlés lefolyásáról 1840 októberében az udvar számára készített áttekintés szerint a főrendi ellenzék az alsótáblai ellenzék után igazodott, emez pedig „puszta eszközének tekintette, mert amikor

61 MOL N 119. 9277.

62 Ogy. jkv. III. 48–49. Az újoncügyben Esztergom, Trencsén, Torontál és Turóc megye, az adó kérdésében Sáros, Sopron, Torna megye és Horvátország csatlakozott az így többségbe kerülő kormánypárthoz.

63 Gr. Széchenyi I.: i. m. 380.; MOL N 119. 9289, 9299.

az országgyűlés végén a rendi ellenzék a kormányzattal tárgyalt, Deák egy cseppet sem törődött a főrendi ellenzékkel, nem kérdezte meg őket, nem értesítette őket semmiről, ami fölött a főrendi ellenzék egészen el volt képedve”.⁶⁴ A kompromisszum ellenzéki kimunkálóinak a saját radikálisaik csillapítása mellett azonban gondoskodniuk kellett egy esetleges kormánypárti propaganda ellensúlyozásáról is.

Sedlnitzky egy bizalmasának az országgyűlés utolsó napján készített jelentése szerint „mindenki elismeri és méltatja a kormány magas bölcsességét, amely szilárdan és méltósággal érvényesítve igazát, képes volt megválasztani a megfelelő pillanatot, hogy megbocsátást és jóakaratot gyakoroljon, és az átmenetileg tévutakon bolyongókat ismét és annál szilárdabban magához láncolja”; továbbá az országgyűlés kedvező, „minden várakozást felülmúló” kimenetelét mindenki Ófelsége kegyének, József nádor közvetítésének, a két Mailáth, Metternich (!) és Kolowrat „bölcs tanácsainak” tulajdonítja.⁶⁵ Noha valójában hízalgést, nem pedig értékelést olvasunk, hiszen egyáltalán nem arról szól, hogy a kormányzat végül is az ellenzék nyomására adta be a derekát, s az országgyűlés során a legtöbb politikai tőkét éppen annak vezetője, Deák gyűjtötte, az ismeretlennek mégis igaza volt abban, hogy a kegyelem időpontját és formáját végső soron a kormányzat választotta meg. Az ellenzéki vezetés eddigre már kialakította álláspontját, amely az elért eredményt a továbblépés lehetőségének a kormányzati partner számára is elfogadható módon történő fenntartásával együtt mutatta be. Eszerint „[m]egszüntetve vannak a törvényes szólás szabadságának sérelméből származott tetteges következtetések anélkül hogy ezen országgyűlése alatt e részben vitatott elvek legkisebbé is sértve vagy gyengítve lennének”; „a sérelem szellemi tekintetbeni orvoslása [...] a jövőnek menten marad fenn”; az ellenzéknek a szólásszabadsággal kapcsolatban kifejtett elvek „sükeresebb biztosítását várhatni e részben is a jövő törvényhozástól a büntető törvénykönyv kidolgozása-
kor”; május 7-én pedig Deák indítványára az alsótábla nyilatkozatban szögezte le, hogy a március 24-i leirat „csak általános elvekről szól”, a főrendekkel szemben „törvényes elveiket” továbbra is fenntartják, s azt „a jövő törvényhozás gondoskodásának adják át”.⁶⁶

64 *Professor Eduard Wertheimer: Der ungarische Reichstag von 1839/40.* (Nach ungedruckten Akten.) Pester Lloyd 1901. jan. 26. 2–3., jan. 27., 2. Beilage 1. vö. *Uő:* Franz Deák in Wien im Jahre 1839. (Nach ungedruckten Akten.) Pester Lloyd 1900. márc. 31. 2–3. is. A „Politischer, detaillierter Überblick des ungarischen Landtags im Jahre 1839/40” címet viselő áttekintés a MOL I 58. 11. téka, ff. 601–622. alatt található példányát használtam (az idézet: 621v): korábbi tanulmányom írása idején (Deák kettős tükörben. Reformkori jellemzések [1836, 1840]. In: Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873. Szerk. Molnár András. Zalaegerszeg, 2004. [Zalai Gyűjtemény 59.] 322–363.) Wertheimer közleményei elkerülték a figyelmemet.

65 MOL N 119. 9312. (Pozsony, 1840. máj. 13-i jelentés).

66 PML IV. 3/c. Országgyűlési iratok, 439. doboz (Dubraviczky és Szentkirályi 1840. máj. 3-i jelentése); „Tekintetes Karok és Rendek!” Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848. Válogatott dokumentumok. Sajtó alá rend. Molnár András. Zalaegerszeg, 2003.

Ez a megközelítésmód jellemezte az ellenzéki követek által benyújtott követi zárójelentéseket is. A kormányt támogató egyes megyék követei kifejezetten amnesztiáról beszéltek, kiemelve, hogy az uralkodó „atyai kegyelmének [...] újabb s fényesebb bizonyítványa” helyreállította a kölcsönös bizalmat (Baranya); a király „nevezetes kegyetteivel minden aggodalmokat eloszlatá” (Krassó), és az alsótábla nyilatkozatáról nem is tettek említést. Zólyom megye követeinek előadásában is „a hazának boldogsága felett ébren lévő őrangyal” fejedelemnek jutott a kiegyenlítésben a főszerep: e megye követei biztosra vették, hogy az uralkodó a jövőben nem fogja „alapos törvény-, jog- vagy alkotmányszerű ok nélkül” alattvalóit „új aggodalomba” ejteni, hiszen tanúi lehettek az egész országgyűlés alatt „a felszólalhatási jus a legnagyobb kiterjedésben gyakorolhatóságának” – megfélemedtek ugyanakkor arról, hogy 1839. július elején egyes felszólalások miatt József nádor felfüggesztette az alsótábla ülését, majd pedig királyi leirat dorgálta meg a rendeket.⁶⁷ Deák követjelentésében viszont mindössze „igazságosnak” nevezte az uralkodói rendeletet, a borsodi Palóczy és követjárása szolt ugyan „kegyelemadásról”, de azt a sérelemhez képest elégtelennek nyilvánította. Az ellenzéki megyék elismerték, hogy a rendelet következtében „enyhültek” (Csanád) vagy megszűntek (Csongrád, Heves) a sérelmek „tettleget” következményei, a sérelem azonban „teljes mértékű” (Zala), „tökéletes” (Gömör) orvoslást nem nyert, a rendelet „a múltra nézve” „mintegy megnyugtatót” adott ugyan (Nógrád), ám nem kaptak biztosítást a „jövendőre [...] e sérelmek ismétlése ellen” (Csongrád), ezért az alsótábla nem állhatott el elveitől (a foglyok szabadon bocsátását, a perek megszüntetését is anélkül érték el a rendek, emelte ki Deák, „hogy ezt elveinknek megtagadásával, nemzeti javaink sérelmével vagy képviselői állásunk méltóságára homályt vető bármely lépéssel vásárlottuk volna meg”), a főrendi tábla ellenállása és az idő rövidsége miatt azonban nem tehetett mást, mint hogy a teljes orvoslás kivívását nyilatkozatban a következő országgyűlésre bízta. „És így ezen sérelem is jövendőre nézve orvosulatlan, minden törekvéseink ellenére az országos iratok közt hever, még [még] phoenixként újabban s újabban a hazafiak lelkesedése által fel nem kelend” – fogalmaztak Nógrád követei, ami immár alighanem ellentétben állt Deák azon törekvésével, hogy a követjelentés beterjesztése során „semmi túlságos ok ne adassék”. Maga a zalai követ ezzel szemben arra helyezte a hangsúlyt,

(Zalai Gyűjtemény 56.) 188–189. (Deák és Hertelendy 1840. máj. 4-i jelentése); Ogy. írásai IV. 173.; *Deák Ferenc* beszédei 1829–1841. Összegyűjt. Kónyi Manó. Bp. 1903. (Deák Ferenc beszédei I.) 485–486. (Deák indítványa az 1840. máj. 5-i kerületi ülésen).

67 Miután a magyar kancellár 1840. jún. 19-én felszólította a főispánokat, hogy a követeket beszámoltató közgyűlésről tegyenek jelentést (MOL A 45. 1840:472), a Magyar Kancellária elnöki iratai között 36 vármegye követeinek (a szlavón megyéket és Turócot kivéve magyar nyelvű) zárójelentése található meg – belőlük a korábbiak során többször is idéztem. A jelentések között a következetesen ellenzéki megyéktől a mindvégig aulikus magatartást tanúsítóig minden politikai színárnyalat képviselve van. Az idézetek: Uo. 1840:585. (Baranya), 584. (Krassó), 642. (Zólyom), ld. még 581. (Árva); hasonló beszámolót nyújtanak a néhányszor az ellenzékkel tartó Ung megyei követek is, 1840:637.

hogy „az orvoslásnak legsúlyosabb akadályai el vannak hárítva”, a „visszaállított bizodalom”, „a nádor mély belátása”, „a főkancellár hazafiúi buzgósága” pedig reményt és lehetőséget nyújt a békés és törvényes haladásra.⁶⁸ Az 1843–1844. évi országgyűlés alsótáblája 1843 júliusában két – az 1840. március 24-i leiratra és az április 29-i rendeletre vonatkozó – bekezdéssel bővítve újra elővette az előző országgyűlés 1839. júliusi felirattervezetét, a felirati indítvány azonban ismét elakadt a főrendi tábla ellenállásán.

A kompromisszum tényezői

Abban a kortársak, majd Horváth Mihállyal kezdődően a történetírás művelői is egyetértettek, hogy 1840 tavaszán „kibékülés” vagy „kompromisszum” jött létre Bécs és a rendek, illetve a reformerek, a kormányzat, valamint az ellenzék között. Világosan látható, hogy, bármilyen bátran, körültekintően és taktikusan harcolt is a Deák vezette ellenzék, a kormányzatot nem kényszerítette teljes meghátrálásra, az öt éven keresztül követett politika nyilvános megtagadására, s erre nem is kényszeríthette. Ehhez képest jelentős eredménynek nevezhető, hogy az ellenzéknek sikerült a kormányzatot az 1835 tavasza óta követett politika elejtésére rábírnia. Kevésbé vizsgálták azt az ennél lényegesebb kérdést, hogy mi hajtotta a kormányzatot a megegyezés irányába. Hogy a nemzetközi fejleményeknek is szerepe lehetett Bécs engedékenységében, meglepően későn, mintegy fél évszázaddal ezelőtt került csupán a történetírás látókörébe.

Az ún. „egyetemi tankönyv” idevágó fejezetének szerzője, Mérei Gyula „a magyarországi és az örökös tartományokbeli helyzet elmérgesedése” mellett „a keleti kérdés éleződésével” magyarázta, hogy a kormány ismét megegyezést keresett „a magyar nemességgel”. Sőt a szerző, az időrendet felborítva, ezt mintegy az országgyűlés összehívásának a magyarázatául hozta fel – jelenlegi ismereteink szerint egyébként Bécsben nem merült fel a diéta összehívásának vagy akár elhalasztásának a gondolata. Néhány év múlva Varga János a „rövid magyar történetben” a keleti kérdés miatt a diéta alatt támadt háborús feszültséget Bécs engedékenysége egyik okaként említette. A „tízkötetes” idevágó, negyedszázaddal ezelőtt megjelent kötetében „Az 1839–1840. évi országgyűlés kompromisszuma” című fejezetben Gergely András immár külön alfejezetet szentelt „a keleti kérdésnek”. Az összefoglalás szerint az 1839 júniusától kibontakozó, majd 1840 júliusától enyhülő keleti válsághoz 1840 márciusától az év októberéig a nacionalista Thiers-kormány hatalomra kerülésével egy nyugati, európai krízis kapcsolódott. Nem került sor háborúra az európai hatalmak között: a Habsburg-monarchia pénzügyi helyzete nem is tette volna lehetővé a háborúskodást. Ugyanakkor Metternich erőfeszítései ellenére Bécs kénytelen volt beérni pusztán a tények tudomásul vételével a keleti válság diplomáciai eszközökkel történő rendezését

⁶⁸ Ld. *Deák Ferenc* beszédei i. m. 504.; MOL A 45. 1840:582. (Borsod), 881. (Csanád), 812. (Csongrád), 622. (Heves), 892. (Gömör), 692. (Nógrád).

illetően is.⁶⁹ Gergely a magyarországi politikai válságot, joggal, a birodalom nemzetközi versenyképessége megrendülésének egyik tényezőjeként említi, viszont úgy mutatja be a feszült nemzetközi helyzetet, mint a kormányzati politika mozgásterét korlátozó egyik tényezőt.

Mint ismeretes, a Fényes Porta London és Szentpétervár tanácsai ellenére 1839 áprilisában, revansot veendő az 1832–1833-as vereségért és területi veszteségekért, háborút indított Mohamed Ali egyiptomi alkirály ellen. A törökök azonban június 24-én, Nedzsibnél az – egyébként a Porta katonai tanácsadójaként működő Heinrich von Moltke tanácsai ellenére elvállalt – ütközetben súlyos vereséget szenvedtek Ibrahim pasa seregétől, sőt nemsokára a török hadiflotta is egyiptomi kézre került. Az öt, majd miután Franciaország Mohamed Ali pártját fogta, négy európai hatalom a Porta és a status quo védelmében lépett fel, és 1840 végére mind Mohamed Alit, mind Abdul Medzsid szultánt rákényszerítették a megegyezésre, 1841 júniusában pedig, a Porta feletti orosz védnökséget az öt hatalomával váltva fel, nemzetközi egyezményt kötöttek a tengerszorosok státusáról.⁷⁰ A legtekintélyesebb délnémet napilap még a konfliktus kitörése előtt így vázolta fel az eseményeknek az európai hatalmi politikára gyakorolt lehetséges hatásait: „[A jelenlegi válság] nemcsak a Kelet békéjét, hanem az általános békét is veszélyezteti. Ha ugyanis a háború egyszer elkezdődik, [...] bármi lesz is a kimenetele, az mindenképpen sérteni fogja valamelyik nyugati hatalom érdekeit. Ha Mohamed Alit legyőzik, és művét szétzúzzák, Franciaország értékes szövetségesét veszti el [...] Ha azonban a végzet ugyanolyan rettenetes csapásokat tartogat a Porta hadainak, mint 1832-ben, akkor emez arra kényszerül, hogy ugyanazon veszélyekkel szemben ugyanazokat a mentőeszközöket vegye igénybe. Miként hat évvel ezelőtt, az oroszok védelmét és egy új unkiar-iszkeleszi szerződés megaláztatását kellene elviselnie. A Török Birodalom önállóságának maradványait is elveszítené, Angliát és Ausztriát pedig, melyeknek érdekében áll, hogy a Porta erős és szabad maradjon, kínosan érintené emennek megaláztatása.”⁷¹ Metternichnek kedvenc gondolata volt, amelyhez hosszú diplomáciai tevékenysége nyomán újra és újra visszatért, hogy Bécsset tegye a diplomáciai tevékenység középpontjává, ezért a válság kezdetén a nagyhatalmak közös fellépését sürgette a béke megőrzése érdekében. A bécsi konferencia, Metternich és a négy nagyhatalom bécsi követe egyeztetett fellépé-

69 *Mérei Gyula*: Az 1831. évi parasztfelkelés és a nemesi reformmozgalom kibontakozása 1831–1840. In: Magyarország története 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Szerk. Mérei Gyula–Spira György. Bp. 1961. (Magyarország története III.) 239.; *Varga János*: Magyarország a Habsburg-abszolútizmus rendszerében. Küzdelmek a polgári átalakulásért; forradalom és szabadságharc 1848–49-ben. In: Magyarország története. I. Főszerk. Molnár Erik. Szerk. Pamlényi Ervin–Székely György. Bp. 1967. 452.; *Gergely A.*: i. m. 770–772.

70 *William Miller*: The Ottoman Empire and its successors 1801–1927. London, 1966. 144–151.; *Stanford J. Shaw–Ezel Kural Shaw*: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. II. Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975. Cambridge–London–New York–Melbourne, 1977. 49–58.

71 Mahmud und Mehemed Ali. Allgemeine Zeitung 1839. máj. 28., Beilage 1146.

sének a terve azonban meghiúsult. Amint az államkancellár biográfusa írta, „a keleti kérdés fölötti döntés Bécsből, amelynek Metternich az élére kívánt állni, Londonba, Párizsba és Szentpétervárra került át”, a herceg – betegsége miatt – 1839 augusztusától hónapokra kivált az ügyek intézéséből. E körülmények közt Bécs az eseményeknek inkább csak a szemlélőjévé vált, amit a külpolitikai kérdéseket illetően különösen szigorúan cenzúrázott sajtó azonban tudatos politikává stilizált fel: „E lázas ingerültség közt csupán Ausztria marad nyugodt szemlélője a történeteknek, – írta a *Jelenkor* – és figyelmes őrszemmel kíséri Russzia mozdulatit, Egyiptussal pedig keveset gondol, mert érdekeit csupán Konstantinápoly sorsa tárgyazza”.⁷²

Kézenfekvő és ésszerű a feltételezés, hogy ez a nemzetközi feszültség Bécs-et a magyar országgyűléssel szemben engedékenységre szorította. Elgondolkodtató viszont, hogy jelenlegi ismereteink szerint éppen a külügyek vezetője tanúsított hosszú ideig ellenállást az engedékenység mások által indítványozott politikájával szemben. Mindazonáltal a kompromisszumnak erről az aspektusáról – kutatások hiányában – egyelőre semmit sem mondhatunk. Részadataink vannak csupán, amelyek azt bizonyítják, hogy az ellenzéki politikusok is érzékelték a kormányzat mozgásterének beszűkülését, ami erősítette az ellenállásukat. Itt figyelembe kell vennünk azt is, hogy a külföldi hírek általában, a keleti válság fejleményei pedig különösen, bizonyos késéssel érkeztek az országba, a török sereg súlyos nedzsibi vereségének a híre pl. kereken egy hónap múlva jelent meg a *Jelenkorban*.⁷³ 1839 júliusában a titkos jelentések szerint szinte általános volt a rendek körében az a meggyőződés, hogy a kiéleződött ellentétek ellenére, a nemzetközi feszültségek közepette a diétát nem fogják felosztatni, „nagyszabású fejlemények várhatók, ezért sürgetően szükséges az újoncállítás és a megsértett nemzet és a kormány közti kibékülés”, s ezért csak „nevették” az erről szóló – részben a megfélemlítésük céljából is terjesztett – híreket. Egy néhány hónappal későbbi értékelés szerint a keleti kérdéssel kapcsolatban, a soraikban mélyen meggyökeresedett oroszellenesség, illetve félelmek miatt, Oroszország esetleges újabb sikerei aggasztották az ellenzéket; nem hallani azonban az ebből az országgyűlési politikálást illetően levont következtetésekről. Az újoncainálzás feletti vármegyei vitákban 1839 decemberében és 1840 januárjában többször is előke-rült a külpolitikai helyzet megítélése. E viták során a kívánt újonclétszám megadását több kormánypárti szónok is az orosz veszélyre hivatkozva támogatta, míg a sérelmek orvoslását sürgető ellenzékiek azt emelték ki, hogy a keleti válság, éppen ellenkezőleg, a békés kifejtet felé halad, és ezért nincs vagy nem a kormányzat által kívánt mértékben van szükség katonai ajánlatra; az a megközelítés viszont, amely szerint éppen a Monarchia szorult külpolitikai helyzete foly-

72 *Adolf Beer*: Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag–Leipzig, 1883. 403–412.; *Heinrich Ritter von Srbik*: Metternich. Der Staatsmann und der Mensch. II. München, 1925. 64. sk.; Anglia. *Jelenkor* 1839. dec. 18. 403.

73 Törökország. *Jelenkor* 1839. júl. 24. 236.; Törökország. *Jelenkor* 1839. júl. 27. 240.

tán volna szükséges az újoncájanlat feltételekhez kötése, jelenlegi ismereteink szerint nyilvánosan nem kapott hangot.⁷⁴

A Bécszet engedékenységre szorító tényezők között meg kell még vizsgálnunk az újoncszükséglet esetleges meg nem ajánlásából származó problémákat. A történetírás már korábban felfigyelt arra, hogy a meghatározott idejű, tízéves katonai szolgálat bevezetése 1830-ban (és, kisebb mértékben, az adó három évre „és nem tovább” történő megajánlása 1836-ban) mindenképpen szükségessé tette az országgyűlés összehívását és a rendekkel való újbóli megegyezést. A hadügyi vezetés gondoskodhatott ugyan a katonaszükséglet kielégítéséről toborzás útján is. Ignaz Lederer báró állítása szerint azonban évente 1500–1800-an, legfeljebb 2000-en csaptak fel katonának, igaz, a tábornok az országgyűlési küldöttség előtt az újoncállítás szükségessége mellett érvelve, bizonyára inkább csökkenteni, mint növelni igyekezett a toborzás eredményességét.⁷⁵ Mint már említettük, a rendi politika egyik (és a kormánypárti és ellenzéki követutasításokban egyaránt rendre visszatérő) alaptétele volt ugyanakkor, hogy az ország nem köteles a hadkiegészítésre, ennek megfelelően a megajánlás subsidiumként „segedelem, és nem kiegészítés gyanánt” történik, a megajánlandó újoncok létszámának a megállapítása pedig a *dietaalis tractatus*, azaz alku tárgya. Így az újoncmegajánlás napirendre kerülése eleve szűkítette Bécs mozgásterét. Nem vizsgálta ugyanakkor a történetírás a hadsereg tényleges állapotát, az ezzel kapcsolatos problémákat és az újoncszükségletet, valamint a diéta idevágó tárgyalásait legfeljebb a szólásszabadsági sérelemmel összefüggésben taglalta.

Az országgyűléssel folytatott tárgyalásokra kijelölt Lederer báró 1839. szeptemberi kimutatása szerint – az adatokat az alábbiakban mindig kerekítve idézzük – a magyarországi kiegészítésű 12 sorgyalogezred és 10 huszárezred tényleges létszáma (ör mestertől lefelé) 47,7 ezer fő volt, míg a békelétszám összesen 59,5 ezer; mivel viszont 1841-ig várhatóan 17,3 ezer (az 1830-as ajánlat nyomán kiállított) katona szerel le, a 3800 harc képtelent is hozzá számolva a kimutatás 33,8 ezerben állapította meg a szükségletet. (A hiány elsősorban a gyalogságnál volt várható: míg a kimutatott szükséglet a huszárság esetében a békelétszám 40 százaléka, a gyalogságnál 64 százaléka volt, sőt egyes ezredek esetében ez a szám a 75 százalék fölött járt.) Egy másik kimutatásból viszont megtudjuk, hogy több mint 9600-an életfogytig (azaz megrokkulásukig) szolgáltak.⁷⁶ Lederer november végén az országgyűlési bizottság előtt (60,1 ezerrel számolva a békelétszámot) a szükségletet már csaknem ötezer fővel magasabban, 38,5 ezer főben

74 MOL N 119. 8266/c, 8268/a, 8273/c, 8274/d, 8908 (Pozsony, 1839. júl. 21. jelentés, innen az idézet), 8341/d (Pozsony, 1839. okt. 6. jelentés), 8425/a, 8427/g, 8429/a (jelentés Bihar megye közgyűléséről, Komárom megye követutasító választmányának üléséről és Vas megye közgyűléséről).

75 MOL N 119. 8393/b. (jelentés a küldöttség és Lederer nov. 29-i tanácskozásáról; a főhadparancsnok által ismertett adatok közül ez az egy nem került nyilvánosságra).

76 MOL N 22. 25. cs. ff. 34–37., 634–635. (Lederer – József nádor, 1839. szept. 3., okt. 15. és mell.) A módosított kimutatás megtalálható: HHStA, Wien. Konferenzakten A, 1839:1633. mell. is.

adta meg: számítása szerint 28 ezer szükséges a kapitulációs idő leteltével leszerelendők, 6700 a máris meglévő hiányok, 3800 az 1830 előtt állított, de megrok-
kant „valóságos aggkatonák” pótlására. Hosszas viták után – az ellenzék pl. azonnal rámutatott, hogy a kimutatásba az 1830-ban állított újoncok közül a már leszerelt vagy meghalt katonákat *kétszer* vették fel – a küldöttség végül elfogadta a Lederer által adott tájékoztatást, s az országgyűlésnek benyújtott jelentésben (amelyet azután a követek megküldtek megbízóiknak) ebből kiindulva 43,7 ezer főben jelölték meg a tényleges, 21,6 ezerben a leszerelések nyomán rövidesen előálló létszámot. A jelentésbe azt is befoglalták, hogy a hadseregben több mint 9000 katona szolgál, akiket 1830 előtt (sőt többnyire 1821-ben vagy azelőtt) állítottak, akik leszerelése viszont már a 38,5 ezren felül további újoncok állítását feltételezi.⁷⁷ (Bár több vármegyében megvitatták az utóbbiak leszerelésének a kérdését is – egyes megyékben elbocsátásuk mellett, másutt az ellen foglaltak állást –, az alsótábla újoncájánlata végül a 38,5 ezer fős szükségletből indult ki.)

A belső használatra szánt, valamint a nyilvánosságra hozott és a tárgyalások alapjául szolgáló kimutatás közti különbség valószínűsíti, hogy a kormányzat (a hadsereg alkupozíciójának javítása céljából) a feltétlenül szükségesnél magasabb számban állapította meg a szükségletet, és élt a kedvező alkalommal, hogy a gyengébb toborzott katonák helyébe újakat állíttasson az országgal. Más nézet szerint a hadsereg létszámát költségvetési okokból tartották az előírtnál és a katonai szempontok szerint is indokoltnál jóval alacsonyabb szinten.⁷⁸ Mégis, a benyújtott újoncigényt, amely a békelétszám csaknem 65 százalékát érte el, jelentősnek kell tartanunk, s ha valamilyen okból nem valósul meg a kért ajánlat, a hadseregvezetésnek az idejüket kiszolgált katonák (vagy egy részük) visszatartásához kellett volna folyamodnia; ellenkező esetben pedig számolnia kellett volna a magyar ezredek harcértékének számottevő csökkenésével. Mindezek alapján érthető, miért tulajdonított a kormányzat kiemelt jelentőséget az újoncájánlat ügyének, és miért szorgalmazta minden eszközzel a napirendre tűzését; miután azonban ez sikerült, s végre megindultak a tárgyalások, az elsőrendűen fontos újoncájánlat biztosítása fokozatosan felismertette a kormányzati körökkel, hogy engedményeket kell tenni a siker érdekében az alsótáblai ellenzéknek az általa napirenden tartott ügyekben, mindenekelőtt a szólásszabadsági sérelem kérdésében. A kormányzat – foglalta össze értesüléseit május 5-én külügyminisztere számára az angol követ, Lord Beauvale is – „célirányosnak gondolta, hogy tegye ezt az engedményt [ti. az amnesztiát], hogy többséget biztosítson így az újoncok és az adó megajánlására vonatkozó követeléseinek”, és nem kétséges, hogy nem marad el „bölcssége” nyomán a siker.⁷⁹

77 MOL N 119. 8392/b; Ogy. írásai II. 368–370.

78 Bencze László: A Habsburg Birodalom katonai rendszere. In: A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig 1848–1849. Szerk. Bona Gábor. Bp. 1998. 13–14.

79 Public Record Office, London. FO 7, 291A, Lord Beauvale – Palmerston, Bécs, 1840. máj. 5. (64.)

Kitekintés

Horváth Mihály klasszikus, nyolc „könyvre” tagolt összefoglalásának negyedik könyvét „A kormány ellenhatása a szabadelvű nemzeti irány ellen V. Ferdinánd első kormányéveiben” címmel a kormányzati „terrorizmus” politikája bemutatásának szentelte; e könyv harmadik, utolsó fejezetében tekintette át az 1839–1840-es diéta történetét „Kibékülés az 1839/40-ki országgyűlésen” címmel, hogy a következő könyvnek a „Reformi s nemzetiségi harcok 1840–1843 között” címet adja. Az azóta született nagyobb összefoglaló munkák közül kettőben, a már említett „egyetemi tankönyv” és a „tízkötetes” megfelelő kötetében – az egyiknek a szerkesztője, a másiknak a főszerkesztője Mérei Gyula volt – 1840 ennél is jelentősebb, a „reformkort” kettéosztó alkorszakhatárként szerepel, s az országgyűlés történetének bemutatása mindkét áttekintésben a „harmincas” évek előadásának lezárását adja. Hozzá kell még tennünk: a „tízkötetes” esetében a szerkesztői koncepciót ennél is hangsúlyosabbá tette, hogy a „harmincas” és a „negyvenes” évekkel foglalkozó fejezeteket, az eredeti tervektől eltérően, végül két szerző külön-külön írta meg.

A kortársak és az utókor történészei egyetértettek abban, hogy a „kibékülés” vagy a „kompromisszum” kimunkálásában Deáknak volt meghatározó része, aki 1840-ben ezzel élete egyik legnagyobb politikai sikerét aratta. Egyes történészek számára Deák későbbi, az 1867-es kiegyezésben játszott szerepe leküzdhetetlen kísértést jelentett, hogy ekkori politikáját „első kiegyezési kísérletként” vagy az „első kiegyezésként” tárgyalják.⁸⁰ Az ilyesféle párhuzam figyelmen kívül hagyja, hogy esetünkben Deák végig radikális ellenzéki pozícióból politizált, s a kompromisszum az ő részéről elvi engedményeket nem követelt. 1867-hez összehasonlítva kompromisszum egy kisebb jelentőségű kérdésben született csupán, s a megegyezés nyomán nem jöttek létre lényeges, vagyis intézményes változások. Bécs elvben elismerte a szólásszabadságot, majd pedig megtörtént az elítéltek szabadon bocsátása és a függőben lévő perek törlése (továbbá, mint említettük, az uralkodó ígéretet tett arra, hogy utólag senkit sem fognak perbe az *addig* történtek miatt). Intézményes garanciát viszont később sem nyújtott – amint az országgyűlés által kiküldött büntetőjogi választmány tanácskozásai is bizonyították.⁸¹ A rendi fórumokra vonatkoztatott szólásszabadság azonban ettől kezdve fontos elemévé lett a politikai gyakorlatnak: a kormányzat egészen 1848-ig egyetlenegy közgyűlési szónok ellen sem indított pert. Ebben az értelemben 1840 májusa a magyar politikatörténet fontos fordulópontját képezte, teljes joggal írhatta tehát Deák mindjárt az országgyűlés bezárásának a másnapján

80 Ld. pl. *Király Béla*: Deák Ferenc. Bp. 1993. 47–63., különösen: 58.; vö. Deák Ágnes bírálatával: A még mindig hiányzó monográfia. *Actas* 1994. 2. sz. 223–228.

81 *Varga János*: Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete. Zalaegerszeg, 1980. (Zalai gyűjtemény 15.)

Wesselényinek, hogy „meg van szüntetve a terrorizmusnak keserű s veszedelmes epochája”, hozzátéve, hogy „a nemzet jussainak sérelme nélkül”.⁸²

A diéta váratlan eredményessége óvatos optimizmussal töltötte el Deákot a társadalmi reformok kérdésében „a békés csendes útoni haladást” illetően. Ennek említett levelében, majd később benyújtott követjelentésében is hangot adott. A reformpolitika esélyei valóban megnövekedtek, hiszen a megfélemlítés politikájának visszaszorulásával a reformellenzék eleve szabadabban tevékenykedhetett. E változástól eltekintve nem következett be elvi fordulat a kormánypolitikában a diéta végével sem. Bécsben a liberálisokat továbbra is felforgatóknak, törekvéseiket megghiúsítandóknak tekintették, és sok tekintetben a korábban bevált eszközöket alkalmazták velük szemben. Az amnesztiarendelet kibocsátásával egyidejűleg elrendelték a „kegyelmet nyert magyarországi politikai tettesek” titkos megfigyeltetését; Sedlnitzky kérelmére a magyar hatóságok 1840 decemberére így össze is gyűjtötték és át is adták a szóban forgó tizenhét személy tartózkodási helyére vonatkozó információkat. Mailáth kancellár azzal ellenezte 1840 októberében Wesselényi (!) és Ráday Gedeon a nádor által is pártolt kitüntetését az 1838-as pesti árvíz idején tanúsított teljesítményükért, hogy esetükben „csupán a jövő fogja eldönteni, hogy [...] a királyi kegy nem arra teljesen méltatlanokat ért-e”. A börtönbüntetését még 1838 őszén letöltő Torma János csak többszöri kérelmére, 1840 decemberében kapott engedélyt ügyvédi vizsgálja letételére.⁸³ Folytatódott a vármegyék közötti levelezés ellenőrzése és akadályozása: a postahivatalok igazgatói az 1833 novemberében kelt, majd 1836 szeptemberében, immár a terrorizmus politikájával kapcsolatosan megújított utasításuknak megfelelően 1840 második felében is rendre felterjesztették Bécsbe a politikai tárgyú körleveleket, s közülük a Kancellária többet is visszatartott.⁸⁴ Külön elemzést érdemel az a lázas aktivitás, amelyet a birodalmi kormányzat azt követően fejtett ki, hogy a Bihari–Farkas-zenésztársaság 1840. október végén a pesti magyar színházban a közönség kívánságára két alkalommal is előadta a *Marseillaise*-t, majd pedig a cenzori tilalom ellenére tudósítás jelent meg róla a *Jelenkor*ban.⁸⁵

Mindezek fényében nem lehet eléggé meglepőnek tekintenünk, hogy Bécsben 1840 decemberében úgy döntöttek, engedélyezik Landerernek, hogy a *Pesti Hírlap* élén szerkesztőként alkalmazza a börtönviselt és ennek megfelelően rendőri megfigyelés alatt álló Kossutot. Ezt a – minden erre vonatkozó (itt azonban nem érinthető) magyarázat szerint taktikai céllal született – elhatározást, majd pedig 1841 tavaszán azt a döntést, hogy nem tiltják be a hírlapot, hanem továbbra is a cenzúrán keresztül kísérlik meg kordában tartani a szerkesztőt, feltétlenül a kormányzati politika új vonásaként kell értékelnünk. Miközben a poli-

82 Deák – Wesselényinek, 1840. máj. 14., ld. a 2. jegyzetet.

83 MOL A 45. 1840:445, 939, 958, 1033, 1200 (Mailáth dec. 19-i átirata Sedlnitzkynek a kért adatokról); 970; 1222.

84 Uo. 1840: 786, 912, 913, 927.

85 Uo. passim, ld. még *Gr. Széchenyi I.*: i. m. 414–424.

tikai nyilvánosság fokozatos átalakulásában a kezdeményező és az alapvetően meghatározó szerep a reformellenzéknek jutott a keretek folyamatos bővítését illetően, 1841 második felében már magában a kormánypolitikában is regisztrálhatunk további óvatos változásokat. A büntetőjogi választmány minden politikai erő által kulcsfontosságúnak ítélt tanácskozásainak kormányzati-kormánypárti előkészítése során elfogadtatott az a gondolat, hogy engedményekkel ki kell fogyni a liberalizmus vitorlájából a szelet, hogy az igazán fontos hadállásokat sikeresen meg lehessen védeni – ez esetben azt, hogy a felségsértési, hűtlenségi pereket továbbra is a Királyi Tábla tárgyalja.⁸⁶ A reformellenzék politikájának a kibontakozása ugyanakkor hozzájárult a politikai stratégia átfogalmazásához – ezt tanúsítja az ún. Jarcke-memorandum megszületése 1841 végén. Az ellenzékkel szembeni „terrorizmus”, a büntetőjog, a megfélemlítés eszközeinek az alkalmazásáról lemondó Bécs 1840 utáni útkeresésének a bemutatása azonban már nem e tanulmány feladatát képezi.

GÁBOR PAJKOSSY

THE POLITICS OF GOVERNMENT “TERRORISM” AND THE HUNGARIAN DIET OF 1839/1840

In response to the appearance of Hungarian political liberalism after 1830, the imperial government of the Habsburg Monarchy inaugurated a new policy in order to intimidate reformers in Hungary and Transylvania. Between 1835 and 1838, 21 people, including leading personalities of the opposition, were charged with high treason and sedition; some of them were sentenced to several years' imprisonment (e.g. Baron Miklós Wesselényi and Lajos Kossuth). Members of the liberal opposition declared these trials a violation of the freedom of speech and a national grievance, and concentrated their efforts to persuade Vienna to stop what they called the politics of serial violation of laws. The Diet was convoked in June of 1839, and ten months later the opposition, headed by Ferenc Deák, managed to force the government to put an end to the trials pending and release those who had been sentenced to imprisonment. In May of 1840, the contending parties made a compromise with each other: Kossuth and his fellow politicians were released, while both the government and the opposition insisted on their attitudes in connection with the legality of the trials. Nevertheless, after May of 1840 the policy of the government took successively a turn: until 1848 no trials were instituted against members of political élite for political reasons. This study analyses how and why the compromise took place on the basis of new archival materials. The concession of Vienna was partly due to structural reasons: in contrast to the provincial diets of the Austrian hereditary provinces, taxes and recruits had to be approved by the Hungarian Diet, which enabled the Hungarian noble estates to wring some concessions out of Vienna. Following the Napoleonic Wars, no diet was able to use this weapon that successfully. The organization of the liberals turned out to be also an advantage.

86 Varga J.: Deák i. m. 17–19.; a szerző a választmány feladatkörére vonatkozó előzetes kancelláriai tanácskozásokat (ld. MOL A 45, különösen: 1841: 758, 1060) nem ismerteti.

While liberals – being devoted to obtain redress for the violation of the freedom of speech – formed the minority, they managed to force the government to make concessions with the help of Deák's political skills. Former historical research has attributed the compliance of Vienna to the international crisis in the Near East (1839/1841). The present study, however, reveals that the politics of terrorism was advocated by State Chancellor Metternich until the last instant, while concessions were urged by those who were not involved in foreign affairs. According to the author, mainly the demands of the military led Vienna to concessions: due to the adoption of ten-year military service in 1830, the regiments recruited in Hungary would have decreased to one third by 1841, and voluntary recruiting could not have provided enough raw recruits.

PÓTÓ JÁNOS

1956 az Akadémián

A tudományban léteznek „forradalmak” – a szó általánosabb, ’radikális változás, megújulás’ értelmében. A tudományok művelőinek szűk körű elitszervezeteiben, a tudományos akadémiákon azonban még e jelentésben is szinte elképzelhetetlenek. Hát még ha a ’tömegmegmozdulás’, a ’hatalom megdöntése’ jelentéseket társítjuk hozzá! Így 1956 kapcsán sem mondhatjuk, hogy forradalom lett volna a *Magyar Tudományos Akadémián*. Fegyveres felkelés zajlott Budapesten, tömegmegmozdulások országszerte, s ezek kiváltottak bizonyos hatásokat az Akadémián is. Mire azonban a tudós társaság nehézkesen megmozdult, a tizenkét napig tartó forradalmat már le is verték. Ennek következtében a tudomány világában megfogalmazódó, nem kimondottan radikális, de mégiscsak változást célzó elképzelések egyrészt már a visszarendeződés idején öltöttek konkrét formát (s már ez előre vetítette gyors elhalásukat), másrészt meg is rekedtek kezdeti stádiumukban, a sztálinista múlt bűneinek jóvátételénél. Mégsem éréktelen áttekinteni, hogyan reagált a forradalomra az a tudományos elit, amely részint tudományos teljesítménye, részint politikai lojalitása miatt a rendszer kegyeltjei közé tartozott.

A forradalomnak az Akadémián vert mégoly csendes hullámai is aligha szoríthatók be egy tanulmány kereteibe. Hiszen az MTA már 1956-ban is valóságos tudományos nagyüzem volt. A másfélszáz rendes és levelező tag mellett több mint kétszáz fős hivatal működött, harminc intézetében, könyvtárában, kiadójában és néhány vállalatában mintegy háromezer alkalmazottat foglalkoztatott. Mindenütt alakultak helyi forradalmi bizottságok, születtek követelések, voltak sztrájkok, s ezeket minden egyes intézményben munkahelyi vagy büntetőjogi felelősségre vonások követték. Lehetetlen lenne mindezt egy tanulmányba beszorítani. A korlátozott terjedelem mellett azonban a forrásadottságok is arra szorítanak, hogy a továbbiakban csak az akadémikusokkal, a tudósok testületében történetekkel foglalkozzunk.¹

¹ A kutatásban nyújtott segítségért köszönettel tartozom Hay Dianának, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Levéltára vezetőjének, aki az „eldugottabb” ötvenhatos anyagokra is felhívta a figyelmemet.

Rehabilitációk

Az Akadémia vezetése meglehetősen elbizonytalanodva érkezett 1956 októberéhez, a nyarat és a kora őszét ugyanis saját korábbi hibáinak és bűneinek jóvátételével volt kénytelen tölteni. Ráadásul a személyi felelősség sem volt áthárítható, hiszen Rusznyák István elnök 1949 végétől töltötte be hivatalát, az 1956 májusában ismét főtitkárrá választott Erdey-Grúz Tibor pedig a „legkeményebb időkben”, 1950–1953 között viselte már ugyanezt a tiszteletet.

Az első ügy, Szalai Sándor szociológus, akadémiai levelező tag rehabilitálása 1956 júliusában aligha okozott lelkiismereti válságot a vezetőkben, hiszen Szalait 1950-ben a Szakasits-perben jogerősen életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélték, s az elnökség annak idején „csak” alkalmazta az érvényben lévő alapszabály megfelelő passzusát, miszerint „kizárhatja az Akadémia tagjai sorából azt a tagot, aki a népi demokrácia érdekeit veszélyezteti”.² Szalait azonban 1956 tavaszán a szociáldemokrata vezetőkkel együtt szabadon engedték, júniusban pedig a Legfelsőbb Bíróság teljes mértékben rehabilitálta. Az Akadémia elnöksége – nyár lévén – még csak ülést sem hívott össze, hanem egy körözüvényen írták alá tagjai a határozatot, miszerint az elnökség „1950. évi november 16-án hozott határozatát hatályon kívül helyezi és dr. Szalai Sándort visszaiktatja az Akadémia levelező tagjai sorába”.³

Sokkal nagyobb port kavart ennél és sokkal közelebből is érintette az Akadémia vezetőit Sántha Kálmán rehabilitációjának ügye. A *Debreceni Orvostudományi Egyetem* (DOTE) Elme- és Idegklinikájának igazgatóját, az *Ideiglenes Nemzetgyűlés* (1944–1945) egykori alelnökét, az Akadémia rendes tagját ugyanis valóságos „boszorkányper” után zárta ki 1951 júniusában az Akadémia elnöksége. Sánthát egy egyetemi előadása miatt jelentették fel, amelyben arról beszélt, hogy elmebetegsége hajlamosíthat a nagy fizikai vagy szellemi megerőltetés, ha kényszer vagy fenyegetettség hatására történik, avagy ha félelem, szorongás vagy más negatív érzelem társul hozzá. Ennek kapcsán egy mellékmondatban megemlítette: a sztahanovista munka is lehet káros, ha az negatív emóciókkal társul. S bár egyértelműen tisztázta álláspontját, az akadémiai vitán a Sztahanov-mozgalom bemocskolását olvasták fejére. Ráadásul ezen a „boszorkányperen”, az MTA Orvosi Osztályának 1951. június 1-jén megtartott nyilvános osztályülésén

2 Kónya Sándor: „...Magyar akadémia állíttassék fel...” Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827–1990. Bp. 1994. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 32 [107].) 311.

3 „Az Akadémia elnöksége megállapítja, hogy 1950. november 16-án hozott határozatával dr. Szalai Sándort az Alapszabályok 17. §-a alapján a terhére rótt államellenes bűncselekmények miatt zárta ki az Akadémia levelező tagjai közül. Tekintettel arra, hogy a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága 1956. június 15-én hozott ítéletével megállapította, hogy Szalai Sándor semmiféle bűncselekményt nem követett el és rehabilitálta őt, az Akadémia elnöksége az 1950. évi november 16-án hozott határozatát hatályon kívül helyezi és dr. Szalai Sándort visszaiktatja az Akadémia levelező tagjai sorába.” Körözüvény a MTA elnöksége tagjai részére, 1956. júl. 23. Levél, körlevelek. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/5/3.

Rusznayák elnökölt, s az öt évvel későbbi – a Sánthát majdan rehabilitáló – akadémiai elnökség két másik tagja (Straub F. Bruno és Fogarasi Béla) is súlyos szavakkal ítélte el Sánthát, akit aztán napok alatt megfosztottak igazgatói állásától, eltávolítottak debreceni katedrájáról és Balassagyarmatra „száműztek”.⁴

Sántha Kálmán rehabilitációja a DOTE pártbizottságáról indult ki 1955 őszén, s a *Magyar Dolgozók Pártja* (MDP) Központi Vezetősége (KV) Tudományos és Kulturális Osztályának vezetőjén, Andics Erzsébeten keresztül jutott el az Akadémia elnökségéig. Az elnökség ismét csak hajlandónak bizonyult engedni az ezúttal ellentett előjelű politikai nyomásnak, de első megoldási javaslata meglehetősen gögösre sikerült. Az 1956. május 24-ei elnökségi ülésen Rusznayák előterjesztett egy visszavételi határozatot, mely szerint „A kizáró határozat óta eltelt idő alatt Sántha Kálmán professzor bebizonyította, hogy nehéz körülmények között is lelkiismeretesen és odaadóan végzi gyógyító munkáját. Ez a körülmény, valamint az utóbbi időben tanúsított emberi és politikai magatartása arra indította az elnökséget, hogy az 1951. évi június 18-án hozott határozatának hatályát 1956. június 1. napjától kezdődően megszünteti, és ennek megfelelően ettől az időponttól kezdve Sántha Kálmánt újból az Akadémia rendes tagjává nyilvánítja.” Az ülés jegyzőkönyve azt is tartalmazza, hogy „az elnökség által hozott határozatnak visszaható hatálya nincs”, továbbá Rusznayák ehhez még hozzátette: „Sántha Kálmán professzor akadémiai rendes taggá való visszavétele nem rehabilitálás.”⁵

Az elnökség tehát „jó magaviseletéért megbocsátott” az ártatlanul elítéltnek, s ezt Ligeti Lajos alelnök a közgyűlésen egy hét múlva be is jelentette. Másnap értesítették Sánthát, aki postafordultával válaszolt: „hagyjuk az egészet” – áll hosszú levele végén, melyben megindokolja, miért nem veheti tudomásul az elnökség határozatát.⁶ Sántha ragaszkodott a teljes rehabilitációhoz, és nem vette fel a júniusra kiutalt 2645 forint akadémiai rendes tagi illetményt sem.

Mintegy két hónapos huzavona és egyeztetés, újabb elvetélt határozati javaslat után az Akadémia elnöksége a fokozódó belső és külső nyomásra meghátrálni kényszerült.⁷ Augusztus 1-jén a Szalai Sándor visszavételekor is használt körözüvény útján szignálták az elnökség tagjai az új határozatot: „Mint hogy [az elnökség] arra a megállapításra jutott, hogy a kizárás kellő alap nélkül történt, akkori határozatát hatálytalanítja.”⁸ Az elnökség tagjai e körözüvény melléklete-

4 Dr. Majerszky Klára: Dr. Sántha Kálmán. Debrecen, 1995. Debreceni Orvostudományi Egyetem, 48–101. Az ügyet elemzi és dokumentumait közli továbbá: Huszár Tibor: A politikai gépezet 1951 tavaszán Magyarországon. Sántha Kálmán ügye. (Esettanulmány.) Bp. 1998. Corvina. Az eredeti iratanyag, a kizárás és visszavétel legtöbb dokumentumát tartalmazó „Sántha-dosszié” lelőhelye: MTA Levéltára, 3. Elnök 37/4.

5 Jegyzőkönyv az MTA elnökségének 1956. május 24-én tartott üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/4/1.

6 Dr. Majerszky K.: i. m. 126–127.

7 I. m. 128–142.

8 A határozat teljes szövege: „A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége újból foglalkozott azzal a határozattal, amellyel Sántha Kálmán rendes tagot az alapszabályok 17. §-a alapján 1951.

ként megismerkedhettek nemcsak annak a levélnek a szövegével, amellyel majd Sánthával közlik a határozatot, hanem azzal is, amellyel Sántha ezt majd tudomásul veszi.⁹ (Az elnökség kapkodását és zavarodottságát jellemző „apróság”, hogy mind a határozatban, mind Sántha egyeztetett válaszlevelének fogalmazványában 1951. július 14. szerepel a kizárás dátumaként, holott az – két hónappal korábban, májusban, az első határozatnál még tudták – június 18-án történt.)

A legnehezebb azonban még hátra volt. Nagy Imrét az MDP KV 1955. április 14-i ülésén visszahívták minden pártfunkciójából, és határozatban szólították fel lemondásra minden olyan funkciójáról, melyet „a párt bizalmából” tölt be. Nagy Imre ezért április 28-án levélben közölte az Akadémia vezetésével, hogy lemond akadémiai rendes tagságáról.¹⁰ Az elnökség május 14-i ülésén Rusznyák bejelentette Nagy Imre lemondását, s az elnökség ezt egyetlen szó nélkül elfogadta.¹¹ Másnap Rusznyák személyesen intézkedett Nagy Imre akadémikusi illetménye folyósításának megszüntetéséről,¹² majd a következő nap egymondatos levélben közölte Nagy Imrével, hogy az elnökség tudomásul vette lemondását.¹³

július 14-én tagjai sorából kizárta. Minthogy arra a megállapításra jutott, hogy a kizárás kellő alap nélkül történt, akkori határozatát hatálytalanítja.” Körözüvény a MTA elnöksége tagjai részére, 1956. aug. 1. Levél, körlevelek. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/5/2.

9 Sántha válaszlevelének az MTA elnökségén készült fogalmazványa: „A Magyar Tudományos Akadémia elnökségének 1956. augusztus 1-jén hozott határozatát, amellyel az 1951. július 14-i kizárási határozatát hatálytalanítja, tudomásul veszem. Sajnálatosnak tartom, hogy a kizárást megelőző időben magatartásom félreértésekre adhatott alkalmat, és az Akadémiát is kizárási határozata meghozatalában befolyásolhatta.” Uo.

10 A levél szövege: „A Magyar Tudományos Akadémia 1953 májusában tartott CXIII. közgyűlése az Akadémia rendes tagjává választott, miután 1951 óta levelező tagja voltam. A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetősége 1955. április 14-i határozatában visszahívott minden funkcióból, amelyet a párt bizalmából töltöttem be. Ezért bejelentem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagságáról ezennel lemondok. Kérem bejelentésem tudomásul vételét.” Nagy Imre levele Rusznyák Istvánhoz, 1955. ápr. 28. Bizalmas levelezés. MTA Levéltára, 3. Elnök 56/1/24. 52-B-R-1955. Faksimilében megjelent: Nagy Imre akadémiai tagsága. Magyar Tudomány, 34 (1989) 508.

11 A vonatkozó teljes jegyzőkönyvi szöveg: „Rusznyák István elnök bejelenti, hogy Nagy Imre akadémikus levelet intézett hozzá, amelyben lemond akadémiai rendes tagságáról. Határozat: Elnökség Nagy Imre akadémiai tagságáról történt lemondását elfogadja.” Jegyzőkönyv a MTA elnökségének 1955. május 14-i üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 3/5/1.

12 Feljegyzés Molnár Béla elvtárs részére, 1955. máj. 15. Bizalmas levelezés. MTA Levéltára, 3. Elnök 56/1/24. 52-B-R-1955.

13 A levél teljes szövege: „Nagy Imre elvtársnak, Budapest. Értesítem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége f. hó 14-én tartott ülésén akadémiai rendes tagságáról történt lemondását tudomásul vette. Rusznyák István elnök”. Rusznyák István levele Nagy Imréhez, 1955. máj. 16. Uo. E személytelen hang annál inkább feltűnő, hiszen Rusznyák jól ismerte Nagy Imrét. Nagy Imre 1955 tavaszán és nyarán is állandó orvosi kezelés alatt állt, s állapotáról Rusznyák rendszeresen jelentett Rákosinak. Ld. Rusznyák István jelentése Nagy Imre állapotáról, 1955. júl. 9. Titkos iratok. MTA Levéltára, 3. Elnök 59/2/19. 0053-T-1955; Rusznyák István levele Rákosi Mátyáshoz, 1955. aug. 13. Uo. 0070-T-1955; Rusznyák István jelentése Nagy Imre állapotáról, 1955. aug. 13. Uo.

A helyzet itt etikailag látszólag egyszerűbb, mint a Sántha-ügyben, hiszen nem kizárás történt, hanem egy lemondás tudomásulvétele, csakhogy e szó nélküli tudomásulvétel és a rehabilitáció közt még másfél év sem telt el, s az elnökség tagjai túlnyomó többségükben ugyanazok voltak mindkét aktusnál.

1956. szeptember 28-án – ugyanazon a napon, amelyen az MDP Politikai Bizottsága (PB) határozatot hozott Rajk László és társai ünnepélyes újratemetéséről – Nagy Imre ismét levéllel fordult az Akadémiához, a lemondási határozat hatálytalanítását kérve. Mint írta: „Lemondatásom a Tisztelt Akadémia által számomra évekkel ezelőtt megítélt rendes tagság jogtalan megvonását jelentette, amennyiben párton belüli nézeteltérések és politikai állásfoglalásom miatt megfosztott tudományos fokozatomtól, amivel megakadályozta tudományos tevékenységem folytatását. Lemondatásomat tehát túlkapásnak kell tekinteni, amely feltétlenül orvoslásra szorul.”¹⁴ Rusznyák azonnal az MDP PB-hez fordult, ahonnan egy hét múlva, telefonon érkezett a válasz. Az erről készült feljegyzésben áll: „Szalai Béla, mint a Politikai Bizottság véleményét, a következőket közölte: A Politikai Bizottság egyetért Nagy Imre akadémiai tagságának visszaállításával, ugyanakkor hozzátette, hogy ez ne történjék nagy zajjal. A végrehajtást az Akadémia elnökségére bízza.”¹⁵ Az Akadémia elnöke – kicsit „stilizálva” a tényeket – azonnal értesítette Nagy Imrét a pozitív válaszról: „levelét az Akadémia néhány vezető tagjával megtárgyaltam és közölhetem, hogy annak tartalmával egyetértünk”.¹⁶

Rusznyák ezután egy noteszlapra saját kezével skiccelte fel annak a szikár levéltervezetnek a szövegét, amelyet az elnökség nevében kívánt Nagy Imrének küldeni, s melyet az elnökség következő, október 20-ai ülésén fel is olvasott.¹⁷ Az elnökségi ülés jegyzőkönyve – a szokásostól eltérően – nem közli, hogy kik szoltak hozzá, de „több hozzászólás után” az elnökség új levelet fogalmazott, amely Nagy Imre akadémiai rendes tagságának egyhangú határozattal történt visszaállítása mellett a következő önkritikus részt is tartalmazza: „Az Akadémia elnöksége megállapítja, hogy a lemondás elfogadásánál nem járt el helyesen, amennyiben politikai tényezők jogosulatlan állásfoglalása alapján, ellenvetés nélkül hozzájárult egy olyan lépéshez, amely tudományos szempontból nem volt

14 Nagy Imre levele az Akadémiához, 1956. szept. 28. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5/85. 849-R-1956. Fakszimilében megjelent: Nagy Imre akadémiai tagsága i. m. 509.

15 Bognár Géza főtitkárhelyettes feljegyzése Rusznyák István elnök számára, 1956. okt. 10. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltár, 3. Elnök 77/5/85. 849-R-1956.

16 Rusznyák István levele Nagy Imréhez, 1956. okt. 11. Uo.

17 A levél szövege: „A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége tudomásul veszi Nagy Imre elvtárs f. év szeptember 28-i levelének tartalmát, amelyben akadémiai tagságáról való lemondását visszavonja. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy Nagy Imre elvtárs lemondása nem saját meggyőződése, hanem külső presszió alapján történt, az Akadémia elnöksége 1955. május 14-i határozatát hatálytalanítja és Nagy Imre elvtársat az Akadémia rendes tagjának nyilvánítja.” Rusznyák István saját kezű levéltervezete. Uo.; valamint Jegyzőkönyv a MTA elnökség 1956. október 20-án tartott üléséről. MTA Levéltár, 3. Elnök 4/7/1.

indokolt. Az Akadémia elnöksége visszatérése alkalmából meleg szeretettel üdvözlí Nagy Imre akadémikus elvtársat.”¹⁸

Az Akadémia elnöke és főtítkára még az ülés napján elküldte a tagsága helyreállítását közlő hivatalos levelet Nagy Imrének,¹⁹ Rusznyák azonban saját nevében is megfogalmazott egy kísérőlevelet: „Kedves Nagy Imre elvtárs! Mellékelten küldöm a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének mai határozatát. A magam részéről is örömmel adok kifejezést, hogy végre ez a méltatlan ügy is lezárult. Nagyon örülnék, ha a jövő hét folyamán egy általam megjelölt időpontban megtisztelnél bennünket az Akadémián látogatásoddal, amikor az elnökség néhány tagja lenne jelen. Szíves válaszodat kérem, igaz híved: Rusznyák István”.²⁰

Történt mindez 1956. október 20-án, szombat délután, a következő héten azonban Nagy Imre már egészen mással volt elfoglalva, nem ért rá meglátogatni az Akadémiát. Október 23-án, azon a bizonyos kedden délelőtt Erdey-Grúz főtítkár még utasította a gazdasági hivatalt, hogy „Nagy Imre rendes tag részére az akadémikusi illetményt 1955. június 1-től 1956. október 30-ig folyósítsassa,”²¹ Rusznyák elnök pedig ugyanekkor ugyannerre adott utasítást 1956. november 1-től kezdődően,²² délután pedig kitört a forradalom.

Zavaros napok

A történet itt egy hétre megszakad. A későbbi beszámolók szerint a harcok alatt semmi nem történt az Akadémián. Ekkor szenvedte viszont el a tudós testület a forradalom alatti egyetlen személyi veszteségét. Október 25-én délben az MDP Akadémia utcai központjának védői tévedésből tüzet nyitottak a megerősítésükre kirendelt pécsi határőrszázadra, s e lövöldözésben kapott halálos sebet a diákok követeléseivel a pártközpontba igyekvő I. Tóth Zoltán történész, akadémiai levelező tag, az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* Történettudományi Karának dékánja.

Az utcai harcok elültével, október 30-án népesült be ismét az MTA székháza és hivatala. E napon alakult meg az MTA központi hivatalának ideiglenes forradalmi bizottsága. Vezetője, Somorjai László revizor a következőket mondta tíz hónappal később, a forradalmi bizottság tevékenységét felülvizsgáló munkahelyi bizottság előtt: „Elmondja, hogy az ideiglenes forradalmi bizottság meg-

18 Jegyzőkönyv az MTA elnökség 1956. október 20-án tartott üléséről. Uo.

19 Rusznyák István és Erdey-Grúz Tibor levele Nagy Imréhez, 1956. okt. 20. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5/85. 849-R-1956. Faksimilében megjelent: Nagy Imre akadémiai tagsága i. m. 510.

20 Rusznyák István levele Nagy Imréhez, 1956. okt. 20. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5/85. 849-R-1956.

21 Erdey-Grúz Tibor főtítkár feljegyzése Biacsi Imre részére, 1956. okt. 23. Uo. Faksimilében megjelent: Nagy Imre akadémiai tagsága i. m. 511.

22 Rusznyák István feljegyzése Dibácsi Miklós részére, 1956. okt. 23. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5/85. 849-R-1956.

választásánál kb. 60 dolgozó volt jelen. Meg kellett valahogy indítani az életet az Akadémián, mert sem az elnök, sem a főtitkár nem volt jelen. Csak Szalai Sándor és hat vagy hét neves akadémikus intézkedett itt akkor. Szalai Sándor hangsúlyozta, hogy meg kell alakítani az Akadémia forradalmi bizottságát, neki [azaz Somorjainak] személy szerint nem volt ebben kezdeményező szerepe.”²³ De mit is „intézkedett” a néhány hónappal korábban rehabilitált Szalai és a „hat vagy hét neves akadémikus” ezekben a napokban?

Szalai maga is részletesen beszámolt erről néhány nappal később, az Akadémia november 3-án tartott tagértekezletén.²⁴ Eszerint ő a forradalom első öt napját munkahelyén, az egyetemen töltötte. Október 28-án jelen volt, amikor az ELTE jogi karának épületében megalakult a *Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága*. A volt NÉKOSZ-osokat (a *Népi Kollégiumok Országos Szövetségének* tagjait) képviselő Kardos László vetette fel neki, mint az Akadémia egyik jelen lévő tagjának,²⁵ hogy „nem lehetne-e az Akadémiát is a nemzeti függetlenségi harc szolgálatába állítani”? Majd így folytatta Szalai: „Akkor már beszéltek az írók, a képzőművészek, zeneszerzők, beszéltek puskaszóval az egyetemi ifjak, a jövő akadémikusai, csak az Akadémia volt néma. A legsürgősebb feladat az volt, hogy az Akadémia bármilyen áron, bármilyen rögzítendő formában a magyar függetlenségi harc támogatására siessen, és ne maradjon ki szavával a függetlenségi harc mellett kiállók sorából. [...] Mi más lehetett ennek formája, mint egy, a sajtóban és a magyar rádióban közlendő felhívás...”²⁶

Október 30-án aztán az Akadémián el is készült a proklamáció, telefonon tíztől délután háromig egyeztették is az összes elérhető akadémiai taggal, majd a felhívást kiadták a *Magyar Távirati Irodának* és a rádióknak, másnapi számában pedig több lap is közölte.²⁷ A nyilatkozat bejelenti, hogy október 30-án megalakult az MTA nemzeti bizottsága és „magáévá tette a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága 1956. október 28-i felhívását”. Felszólítja a tudományos dolgo-

23 Jegyzőkönyv az MTA hivatala forradalmi bizottságának tevékenységét felülvizsgáló bizottság munkájáról, 1957. augusztus 2., 6. és 13. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/3/1a.

24 A tagértekezletről szó szerinti jegyzőkönyv készült: Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3. Ennek alapján készült később, meghatározhatatlan időpontban egy rövidített változat, amely azonban Szalai beszámolóját teljes terjedelmében tartalmazza: [Rövidített] jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak 1956. évi november hó 3. napján de. 11 órakor Budapesten, az Akadémia dísztermében tartott értekezletéről. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/2/2.

25 Szalain kívül tudunkkal az Akadémia tagjai közül csak Major Máté építész, levelező tag vett részt a gyűlésen, de a kibocsátott felhívást nem akadémiai tagként, hanem egyetemi tanárként írta alá. (Major ekkor az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára volt.) A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának felhívása az ország lakosságához. Szabad Nép 1956. okt. 29. 2.

26 Szalai még okt. 29-én is az egyetemen volt, hiszen aláírása szerepel az ELTE rektora, dékánjai és tanárai által e napon kibocsátott petíción. Ld. Teljes tanulási szabadságot! Az Eötvös Loránd Tudományegyetem vezetésének és tanári karának nyilatkozata. Magyar Nemzet, 1956. okt. 30. 4.

27 A Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottságának nyilatkozata. Egyetemi Ifjúság, 1956. okt. 31. 2.; A Tudományos Akadémia nemzeti bizottságának felhívása. Népszava, 1956. okt. 31. 5.

zókat, hogy „küzdjenek a magyar nép függetlenségi harcának győzelméért”, s ennek támogatására kéri a nemzetközi tudományos közvéleményt. A nyilatkozat állást foglal a tudomány „minden hatalmi korlátozástól, politikai, erkölcsi nyomástól mentes” szabadsága mellett, majd azzal a követeléssel zárul, hogy „haladéktalanul össze kell hívni a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlését”. Ez hivatott ugyanis arra, hogy „rehabilitálja a méltatlanul háttérbe szorított, elnyomott tudósokat és tudományos irányzatokat, megszabadítsa a magyar tudományt a sztálinista bilincsektől”. A kiáltvány aláírójaként „a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottsága” van feltüntetve.

„Miből állt akkor, a felhívás pillanatában ez a nemzeti bizottság? – teszi fel a költői kérdést Szalai Sándor néhány nappal később, s azonnal válaszol is rá. – Akkor, valljuk meg, nem másból állt, mint két működő telefonvonalból, amellyel sorra hívtuk fel a budapesti akadémikusok telefonszámait, s akit elértünk, annak beolvastuk a felhívásokat [sic!] vagy röviden közöltük tartalmát és kértük, hogy csatlakozzék hozzá. Tíz telefon közül legfeljebb egy felelt. [...] [A proklamáció] szövegét legjobb emlékezetem szerint egyetlen elérni tudott akadémiai tag sem helytelenítette.”²⁸

Tekintve, hogy Szalai beszámolója szerint az Akadémia tagjai közül csupán a budapestiek tizedét sikerült elérni, a nyilatkozat valóban elég gyenge legitimációval rendelkezett. Magyarázkodni pedig azért kényszerült később Szalai, mert október 31-én, a nyilatkozat megjelenésének napján újabb aláírásgyűjtés kezdődött az Akadémia tagjai között: született egy ellenproklamáció. A huszonnégy akadémikus által aláírt, e napra datált, de csak két nap múlva megjelent nyilatkozat egyetlen bővített mondat: „A Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottmánya és egyéb szervei mindaddig nem alkalmasak arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nevében elhatározásokat hozzanak és közvéleménynek, míg a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése a megfelelő személyi és szervezeti változtatásokat keresztül nem vitte.”²⁹

Ez az ellennyilatkozat ugyan csak november 2-án jelent meg a sajtóban, Szalai azonban már október 31-én tudomást szerezhetett róla (az aláírók vagy egy részük valószínűleg telefonon is jelezte nemtetszését), mert e napon Szalai újabb nyilatkozatot fogalmazott, amelyben pontosítja a nemzeti bizottság létrejöttének körülményeit, bejelenti egy újabb szervezet megalakulását és jogkörök átcsoportosítását. Eszerint: „1956. október 30-án a forradalmi viszonyok közepette egymással érintkezésbe lépni tudott akadémikusok nyilatkozatával létre-

28 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

29 Akadémikusok nem ismerik el az Akadémia Nemzeti Bizottmányát. Magyar Nemzet, 1956. nov. 2. 3.; Távolítsák el a kompromittált vezetőket a Tudományos Akadémiáról! Népakarat, 1956. nov. 2. 4. A nyilatkozat aláírói: Gombás Pál, Haynal Imre, Egerváry Jenő, Borbély Samu, Varga József, Mosonyi Emil, Proszty János, Nizsalovszky Endre, Verebélly László, Gyulai Zoltán, Kniezsa István, Pais Dezső, Ratkovszky Ferenc, Major Máté, Barta István, Freund Mihály, Varga Ottó, Mócsy János, Bárány Nándor, Geleji Sándor, Vendl Aladár, Fonó Albert, Varga László, Kovács K. Pál és Korach Mór.

jött a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottsága. A Bizottság [...] a lehető leghamarabb egybehívandó akadémiai közgyűlésig képviseli az Akadémiát. [...] A Magyar Tudományos Akadémia vezetését a mielőbb megtartandó közgyűlésig a nemzeti bizottság ügyintézősége vette át.” Azaz e nyilatkozat szerint az akadémiai közgyűlés szerepét és jogkörét a nemzeti bizottság vette át, a „vezetést”, tehát az elnök, az elnökség és a főtitkár jogkörét pedig az ügyintézőség. A gépelt nyilatkozatra Szalai saját kezűleg írta fel a címet („Új ügyintézőség vezeti az egybehívandó közgyűlést a Magyar Tudományos Akadémiát”), továbbá hogy a nyilatkozatot a nap folyamán leadta a rádióknak és az MTI-nek. A nyilatkozatot kibocsátóként a „Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottságának ügyintézősége” jegyezte.³⁰

Az ügyintézőség létrehozását Szalai azzal indokolta később, hogy üres volt az elnöki és főtitkári hivatal, miközben sürgős intézkedéseket kellett hozni: „Sürgősen szükséges volt, hogy az akadémiai ügyintézt valamilyen ad hoc testület vegye át, és ez a testület meg is alakult – ad hoc és véletlenül – mintegy fél-tucatnyi olyan akadémikusból, akiket ismét csak telefonon el lehetett érni”.³¹

A vezetés jogköreit átvevő ügyintézőség ezután, még mindig október 31-én, egy felhívással fordult az MTA hivatalának és intézményeinek dolgozóihoz. Ebben felhívta az Akadémia dolgozóit, hogy „segítsék az ügyintézőséget abban, hogy az Akadémiának, mint a magyar tudományos élet központjának és vezető szervének működése fennakadást ne szenvedjen...”.³² A sokszorosított röplap aláírói a „Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottságának ügyintézősége nevében”: Bognár Géza, Hajós György, Jávorka Sándor, Manninger Rezső, Moravcsik Gyula, Szalai Sándor és Varga József.

Három nap múlva a tagértekezleten e névsort azzal árnyalta Szalai, hogy Varga József és Manninger Rezső nevét telefonos egyeztetés alapján tüntették fel, tehát ők ténylegesen nem voltak jelen. Varga József azonban október 31-én még éppenséggel az ellenpetíciót írta alá, később viszont valóban csatlakozott az ügyintézőséghez, Manninger Rezső ugyanakkor először beleegyezett nevének föltüntetésébe, de még aznap, ugyancsak telefonon visszalépett. A következő napokban azonban mások is bekapcsolódtak a – Szalai szavai szerint „változó és ideiglenes” – ügyintézőség munkájába, mint Nizsalovszky Endre, Bruckner Győző, Törő Imre, Zólyomi Bálint, az 1949-ben tanácskozó taggá minősítettek közül pedig Andreánszky Gábor.³³

30 Új ügyintézőség vezeti az egybehívandó közgyűlést a Magyar Tudományos Akadémiát [Szalai Sándor kézírásával írt cím], Bp. 1956. okt. 31. Az MTA nemzeti bizottságának levelezése, 1956. okt., nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/1/2.

31 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

32 A Magyar Tudományos Akadémia Központi Hivatalának és intézményeinek dolgozóihoz! Bp. 1956. okt. 31. Az MTA nemzeti bizottságának levelezése, 1956. okt.–nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/1/1.

33 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

A később csatlakozók közül az utóbb majd főszereplővé váló Nizsalovszky Endre jogász neve október 31-én még szintén az ellenpetíció aláírói között szerepelt, Andreánszky Gábor biológus képviselőjében pedig az Akadémia rendes és levelező tagjai (ekkor éppen 79 rendes és 76 levelező) mellett új csoport jelent meg a színen: a tanácskozó tagok. Hogy kik is ők, néhány évet vissza kell lapozni a történelemben. 1949-ben, amikor az Akadémiát „átszervezték”, 122 politikailag megbízhatatlannak ítélt akademikust, az akkori tagság csaknem felét nem választották meg újra, ők lettek a tanácskozó tagok. (A rendelkezés első sorban a Horthy-korszakban taggá lett „megbízhatatlanok” eltávolítását célozta, de nem kizárólagosan: a 122 tanácskozó taggá vizsgáztatottak közül 30-an már 1945–1948 között kapták címüket.)³⁴ Az ugyanekkor, 1949 végén módosított akadémiai alapszabály szerint a tanácskozó tagok az osztályüléseken részt vehettek és tudományos kérdésekhez hozzá is szólhattak, szavazati joguk azonban sem az osztályüléseken, sem az összes-üléseken nem volt, szervezeti és vagyoni kérdésekben pedig felszólalási joguk sem. A helyzetük azonban gyakorlatilag ennél is rosszabb volt: 1950–1956 között egyáltalán nem vonták be őket az Akadémia munkájába. A ténylegesen kizártaktól egyetlen dolog különböztette meg őket: használhatták „az Akadémia tanácskozó tagja” címüket.³⁵ (Az 1956 májusában módosított alapszabály már törvényesítette a gyakorlatban kialakult helyzetet: csak a cím használatára jogosította a tanácskozó tagokat, az Akadémia életében való részvételre nem.) Ez a csoport jelent meg Andreánszky Gábor képviselőjében az ügyintézőségben, s az ő további sorsuk, rehabilitációjuk vált a forradalom akadémiai utóvédharcainak központi kérdésévé.

Szalai Sándor a november 3-ai tagértekezleten tartott beszámolójában a 24 akadémikus ellenpetíciójára utalva külön hangsúlyozta, hogy az ügyintézőség négy-öt napos működése alatt csupán egyetlen határozatot hozott, miszerint össze kell hívni a tagértekezletet, és arra a tanácskozó tagokat is meg kell hívni. Összes többi tevékenysége csupán a napi ügymenet biztosítására szorítkozott. Ilyen volt az Akadémia épületének és értékeinek megvédése, hiszen például „néhány fegyveres ember” ezekben a napokban elvitte az Akadémia huszonhat autóját, a legfontosabb kérdés azonban – mint a harcok elültével minden munkahelyen, vállalatoknál, intézményekben a városban – az volt: mi legyen a személyzeti iratokkal, vagy ahogy akkoriban mondták, a káderanyagokkal?

Az Akadémia elnöksége még a forradalom előtti utolsó, október 20-ai ülésén (amelyen Nagy Imrét rehabilitálta) foglalkozott a káderanyaggal, megállapítva, hogy az „a tudományos dolgozókra sérelmes anyagot tartalmaz”. Az el-

34 *Hay Diana*: Tanácskozó tagok. (Kézirat.); *Kónya Sándor*: Az akadémiai tagság összetételének változásai, 1945–1949. *Magyar Tudomány*, 34 (1989) 496–507.

35 Több könyv és tanulmány foglalkozott az Akadémia „átszervezésével”. Közülük a legújabbak: *Kónya Sándor*: A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949). Bp. 1998. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat 35 [110].); *Huszár Tibor*: A hatalom rejtett dimenziói. *Magyar Tudományos Tanács*, 1948–1949. Bp. 1995.; *Póty János*: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle*, 36 (1994) 79–110.

nökség akkor úgy határozott, hogy „a Magyar Tudományos Akadémia tagjairól, a tudományok doktorairól és kandidátusairól az Akadémia személyzeti nyilvántartásában csupán pontos önéletrajz és a tudós publikációiról, munkahelyeiről, illetve kinevezéseiről, fizetéséről, kiküldetéseiről stb. szóló tárgyi adatok legyenek. Az egyéb káderanyagokat meg kell semmisíteni.”³⁶

Erre a határozatra hivatkozott Erdey-Grúz Tibor főtítkár október 31-én délelőtt (aki akkor tehát már bent volt hivatalában), amikor az Akadémiai Könyvtár ideiglenes forradalmi bizottságának küldöttsége közölte vele és az ügyintézőség jelen lévő tagjaival, hogy a pincében a főtítkár utasítására égetik a személyzeti osztály iratanyagát, s ők ezt az iratmegsemmisítést leállították. Szalai már többször idézett beszámolója szerint Erdey-Grúz a küldöttség és az ő jelenlétében közölte, hogy „valóban utasítást adott a káderanyag elégetésének megkezdésére és sajnálja ezt és visszavonja”. Az el nem égetett anyagot aztán visszahordatták a hivatalba, és ott az összes többi irattal együtt elzárták és az ajtókat lepecsételték.³⁷

Az iratok elégetésének megakadályozása válik majd 1957 nyarán a legfőbb vádponttá a könyvtár ideiglenes forradalmi bizottságának azon három tagja ellen, akik előbb leállították az iratmegsemmisítést, majd ezt közölték a főtítkár hivatalában Erdey-Grúzzal és az ügyintézőséggel. A küldöttség az ideiglenes forradalmi bizottság elnökeiből (Pónyi István könyvtáros) és két tagjából állt (Haraszthy Gyula igazgató és Berlász Jenő osztályvezető). Berlász „bűneit” például így sorolja a fegyelmi határozat: „Tőle indult ki és kezdeményezte az Akadémia személyzeti és TÜK iratanyagának lepecsételését, maga személyesen vezette ezeknek az irattáraknak »zár alá vételét«, illetve lepecsételését. Maga is levonult az Akadémia székháza kazánházába az iratégetés megakadályozására, és az ott lévőket vagy azok egyikét igazoltatta. Tagja volt annak a bizottságnak, amely az Akadémia főtítkáranál küldöttségben járt a káderanyagok ügyével kapcsolatban, és a bizottság első szónoka volt.”³⁸ A fegyelmi határozat indoklása arra persze nem utal, hogy a főtítkár ekkor visszavonta korábbi utasítását, utólag legitimálva a történeteket, mint ahogy arról is csak feltételezéseink lehetnek, hogy a harcok elülte után, első munkanapján miért éppen a káderanyag elégetését tartotta Erdey-Grúz a legsürgetőbb feladatnak. Annál is talányosabb ez a viselkedés, mert az elnökség október 20-ai határozatai közül a legnagyobb prioritású egy rehabilitációs bizottság létrehozása volt a tudósokkal és a tudományos minő-

36 Teendők. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének „Értelmiségi politikánk néhány kérdéséről” című határozatának végrehajtásához. Elnökségi ülés, 1956. október 20. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/7/4.

37 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3. A könyvtár forradalmi bizottságának az eseményeket összefoglaló, november 1-jén kelt levelét ld. [Rövidített] jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak 1956. évi november hó 3. napján de. 11 órakor Budapesten, az Akadémia dísztermében tartott értekezletéről. Uo. 36/1/2/2.

38 Fegyelmi határozat, 1957. júl. 11. Haraszthy Gyula és társai fegyelmi ügye, 1957. jún.–júl. MTA Levéltár, 3. Elnökségi titkárság, 49/4. 4631/T.

sítésekkel kapcsolatos hibák orvoslására (tíznapos határidővel). A személyzeti anyag „átdolgozását” csupán december 31-ig kellett volna végrehajtani, felelőse pedig az elnök (Rusznay) és a személyi ügyekért felelős akadémiai titkár (Major Máté) lett volna az elnökségi határozat szerint, nem pedig a főtitkár.³⁹ Az 1957. nyári fegyelmi vizsgálatokból mindenesetre az hámozható ki, hogy a személyzeti iratokból kideríthető lett volna, kik rendelkeztek ÁVH-s (államvédelmi hatósági) kapcsolatokkal.⁴⁰ Ez lehetett tehát a sürgős megsemmisítési kísérlet oka.

Erdey-Grúz Tibor főtitkár tehát jelen volt, amikor az ügyintézőség átvette az elnökség és a főtitkár jogkörét, az Akadémia vezetését. A váltás mikéntjéről nem szólnak forrásaink, de a főtitkárnak tíz nappal később az elnökséghez írt levele – melyben bejelenti, hogy a következő közgyűlésen lemond tisztségéről, és addig is visszavonul az Akadémia vezetésében való részvételről – e szavakkal kezdődik: „Megismételve f. évi október hó 31-én tett szóbeli kijelentésemet...”⁴¹ Ő tehát személyesen közölte elhatározását Szalaival és/vagy az ügyintézőséggel. Annak azonban nincs nyoma, hogy Rusznay István elnök is megjelent volna ezekben a napokban az Akadémián. Szalai – beszámolója szerint – Nizsalovszky Endre és Moravcsik Gyula társaságában telefonon hívta fel Rusznayot, aki a főtitkárhoz hasonlóan nyilatkozott: a következő közgyűlésen lemond posztjáról, s addig is visszavonul az ügyek intézésétől.⁴²

A napi ügyintézés zömmel ténylegesen a folyó ügyekre terjedt ki: élelmi-szer- és gyógyszerellátás, vagyonvédelem stb. Korabeli iratokban nincs nyoma, csak az 1957. nyári felülvizsgálat jegyzőkönyveiből derül ki, hogy az ügyintézőség (a hivatal ideiglenes forradalmi bizottságával együttműködve) néhány személyi ügyben is intézkedett. Fogarasi Béla alelnököt „kitiltotta” az Akadémiáról, megszüntette a személyzeti osztályt, s ezzel állását veszítette Nyíró Lajos, az osztály vezetője, továbbá elbocsátotta Szántó Lajost, az Akadémia függetlenített párttitkárát – ugyanakkor mindkettejük fizetését továbbra is folyósították. (Az 1957. nyári felülvizsgálat azonban ezekben az intézkedésekben is a humánus végrehajtást hangsúlyozta, miszerint a forradalmi bizottság Szántó „személyi igazolványát kijavította, hogy utcai igazoltatások során kellemetlensége ne legyen”, Nyíró részére pedig „állást próbált szerezni”. A hivatal forradalmi bizottságának elnöke ugyanekkor kijelentette: „Szántóval kapcsolatban az volt az álláspont, hogy rendes, becsületes ember, el kell helyezni, éppúgy, mint Nyírot.”⁴³)

39 Teendők. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének „Értelmiségi politikánk néhány kérdéséről” című határozatának végrehajtásához. Elnökségi ülés, 1956. október 20. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/7/4.

40 Fegyelmi határozat, 1957. júl. 11. Haraszthy Gyula és társai fegyelmi ügye, 1957. jún.–júl. MTA Levéltár, 3. Elnökségi titkárság, 49/4. 4631/T.

41 Erdey-Grúz Tibor levele az MTA elnökségéhez, 1956. nov. 9. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5. 895-R-1956.

42 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

43 Jegyzőkönyv az MTA hivatala forradalmi bizottságának tevékenységét felülvizsgáló bizottság munkájáról, 1957. augusztus 2., 6. és 13. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/3/1a. A főtitkár által ki-

Egy akkor kevés figyelemre méltatott, később azonban fontossá vált bejelentést ki kell emelnünk Szalai november 3-ai beszámolójából: „November elseje lévén, intézkedni kellett az illetményelőlegek kifizetéséről is. Megtörtént.”⁴⁴ Szalai azonban még csak utalást sem tett arra ekkor – későbbi adatokból derül csak ki –, hogy „az ideiglenes ügyintézőség elrendelte, hogy az Akadémia tanácskozó tagjai 1956. november hóra 2000 forint illetményt kapjanak”.⁴⁵ (Az 1949-ben tanácskozó taggá visszaminősített 122 korábbi akadémikusból 1956 őszére 39 meghalt, 9-et újra az Akadémia tagjává választottak, 5-en pedig tartósan külföldön tartózkodtak. Az akadémikusi illetmény kifizetésében érintettek száma tehát 69 volt.⁴⁶) Az ügyintézőség ezzel a döntésével jóval elébe szaladt az eseményeknek, hiszen egy vitatott legitimációjú testület (a még nem létező nemzeti bizottság) felhatalmazással nem bíró vezetőségeként gyakorlatilag rehabilitálta a tanácskozó tagokat. Ez ügyben egyébként érezhetett támogatást maga mögött. E napokban ugyanis sorra alakultak az MTA intézeteiben a munkástanácsok, forradalmi bizottságok, s az MTA elnökségéhez eljuttatott követeléseikben a tanácskozó tagok helyzetének rendezése is megfogalmazódott.⁴⁷

November 2-án jelent meg a sajtóban az október 31-re keltezett, már említett ellennyilatkozat, s ezzel nyilvánossá vált a nemzeti bizottság és az ügyintézőség legitimációs deficitje. Talán nem véletlenül ugyanezen a napon kelt az ügyintézőségnek ama felhívása, amely felkérte „az Akadémia összes Budapesten tartózkodó rendes, levelező és tanácskozó tagjait”, hogy másnap délelőtt 11 órakor jelenjenek meg az Akadémia Dísztermében tartandó értekezleten.⁴⁸ E felhívást az ügyintézőség öt tagján kívül a tanácskozó tagok nevében Andreánszky Gábor is aláírta.

küldött felülvizsgáló bizottság értékelése és javaslata a forradalmi bizottság működésével és annak tagjaival kapcsolatban. Dátálatlan [1957. aug. 13–16. között]. Uo. 36/1/3/1c.

44 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

45 Nizsalovszky Endre beszámolója a nemzeti bizottság működéséről. Jegyzőkönyv az MTA elnökségének 1956. december 1-jén tartott üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/8/1. Nizsalovszky a nemzeti bizottság 1956. november 20-ai ülésén is beszámolt erről: „A bizottság megalakulása előtt az ideiglenes forradalmi bizottság [értelemszerűen az ügyintézőségeket érti ez alatt – P. J.] megkezdte a tanácskozó tagok számára fejenként 2000 Ft előleg kifizetését. November 3-ig ezt az összeget a belföldön élő 79 tanácskozó tag [sic! – valószínűleg elírás 69 helyett – P. J.] közül mindössze 12-en vették fel.” Titkári jelentés a MTA nemzeti bizottsága 1956. november hó 20. napjára kitűzött üléséhez, 1956. nov. 14. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/2/4.

46 A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002. I–III. Bp. 2003. MTA TK Tudománytár.

47 Ld. pl. „Követeljük, hogy az Akadémia újjászervezésekor a méltatlanul »tanácskozó taggá« degradált régi akadémiai tagokat azonnal rehabilitálják és nekik az Akadémia újjászervezési munkájában vezető szerepet adjanak. Az Akadémia újjászervezését *haladéktalanul* meg kell kezdeni!” (Kiemelések az eredetiben.) Az MTA Botanikai Kutatóintézet munkástanácsának levele a MTA elnökségének, Vácrátót, 1956. okt. 31. Az MTA nemzeti bizottságának levelezése, 1956. okt.–nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/1/3.

48 A felhívás aláírói: Hajós György, Jávorka Sándor, Moravcsik Gyula, Szalai Sándor, Varga József. A tanácskozó tagok nevében: Andreánszky Gábor. Felhívás, 1956. nov. 2. Uo. 36/1/1/6.

A nemzeti bizottság

A november 3-án, szombaton összeült tagértekezleten korelnökként Zimmermann Ágoston állatorvos elnökölt. Az Akadémia 79 rendes tagjából 44 vagy 45 volt jelen, a 76 levelező tagból 32–35, a Magyarországon élő 69 tanácskozó tagot pedig 11 vagy 12 fő képviselte, azaz a tagértekezleten 87–92 fő vett részt.⁴⁹ A tagértekezlet erre az ülésre valamennyi jelenlévőnek biztosította a szavazati jogot, Nizsalovszky Endrét megválasztotta az ülés jegyzőjének, s rövid vita után hozzájárult ahhoz, hogy az Akadémia hivatala forradalmi bizottságának két tagja megfigyelőként részt vehessen az értekezleten.

A tagértekezlet először Szalai Sándor beszámolóját hallgatta meg az elmúlt napokról – főleg erre a beszámolóra támaszkodtunk mi is az eddigiekben –, s Szalai utolsó mondatában maga is leszögezte: „Az ügyintézőség intézkedéseinek természetszerűleg törvényes alapja nem lehetett, honnan is lett volna, ha nincs elnök, főtitkár, de ennek ellenére is [...] kérem, hogy végzett munkája alapján a felmentést megadni szíveskedjék.”⁵⁰ A beszámoló vitájában főleg az ellennyilatkozat aláírói firtatták – no nem a törvényességet, hiszen azt a forradalom valóban felülírta, hanem hogy volt-e joga bárkinek is az Akadémia nevében nyilatkozni,⁵¹ s a felmentvény megadását is a majdani közgyűlés hatáskörébe utalták.

A második napirendi pontot Nizsalovszky Endre a következőképpen vezette be: „Az akadémikusok egy csoportja, amely az akadémiai ügyek vitelét a szíven viseli, a megoldás módzatait a következőkben látja. A jelen helyzetben a legcélszerűbb megoldás volna mindenekelőtt egy akadémiai nemzeti bizottság megalakítása, amelynek tagjai sorában kizárólag 1949⁵² előtti, illetőleg akkor szereplő személyek vennének részt, és a bizottság keretében helyet kellene foglalniuk a tanácskozó tagoknak is, megfelelő részben.”⁵³ Az ügyintézőség tehát

49 A pontos számokat nem lehet megállapítani, mert ellentmondás van a jelenléti ív és a későbbi jegyzőkönyvi névsor között. A jelenléti íven 85 aláírás szerepel, a jegyzőkönyvben pedig 91 név. Túlnyomó többségük egyezik, néhányan azok közül, akik nem írták alá a jelenléti ívet, felszólaltak, így biztosan jelen voltak, néhányan azonban csak a jegyzőkönyvi névsorban szerepelnek, a jelenléti íven nem, s hozzá sem szóltak, ebből adódik ez a kis bizonytalanság. Továbbá Zolnai Béla tanácskozó tag aláírása azonosítható a jelenléti íven, a jegyzőkönyvben viszont nem szerepel a neve. [Rövidített] jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak 1956. évi november hó 3. napján de. 11 órakor Budapesten, az Akadémia dísztermében tartott értekezletéről. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/2/2. Jelenléti ív, 1956. nov. 3. Uo. 36/1/2/1.

50 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

51 Az ellenpetíciót is aláíró Gyulai Zoltán fizikus pl. arra emlékeztetett, hogy „a Műszaki Egyetemen hétfőn, 29-én rendes, szabályszerű tanácsulések voltak. Nem látom be azt, hogy miért nem lehetett ugyanezt megtenni az Akadémián. [...] amint az egyetemen, úgy itt is meg lehetett volna tenni azt, hogy rögtön egy rendkívüli ülést összehívunk.” Uo.

52 A szó szerinti jegyzőkönyvben 1948, de ez nyilvánvaló elírás. A rövidített jegyzőkönyvben 1949 szerepel.

53 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

egyrészt nagyvonalúan átsiklott afölött, hogy minek is az ügyintézősége volt eddig, ha most kell nemzeti bizottságot alakítani, másrészt továbbra is saját kezében akarta tartani az irányítást. Ebbéli szándékában pedig a tanácskozó tagok visszaemelésének kétségtelenül pozitív, ámde differenciálatlan szándékát az 1949-ben vagy az után beválasztottak kollektív mellőzésével kívánta ellensúlyozni. Pedig 1949-ben, amikor a régi Akadémia csaknem felét tanácskozó taggá minősítették, nemcsak mondjuk Biró Ferencet (Rákosi Mátyás testvérét), Gerő Ernőt vagy Révai Józsefet választották az Akadémia tagjává, hanem – többek mellett – Babics Antalt és Rényi Alfrédot is.

A volt ügyvezetőség egy stencilezett személyi javaslatot is letett a tagértekezlet elé. Ez a nemzeti bizottság elnökének Kodály Zoltánt, alelnökének Fejér Lipótot és Zimmermann Ágostont javasolta, tagjaiként pedig osztályonként javasolt négy-négy nevet.⁵⁴ A huszonnyolc javasolt között hat tanácskozó tag volt (hetediként ide sorolható Náray-Szabó István, aki hivatalosan ügyintéző tanácskozó tag sem volt, mert már 1948-ban kizárták), három olyan személy, akit 1949-ben tanácskozó taggá tettek, de időközben újra az Akadémia tagjai lettek, ketten pedig (Szalai és Sántha) frissen rehabilitáltak, azaz a huszonnyolcból tizenkettő volt politikailag nyilvánosan megbélyegzett az ötvenes években. Magát a listát Nizsalovszky mindazonáltal „ötletszerűen összeállított”-nak nevezte. A vita során később még Andreánszky Gábor, Moravcsik Gyula és Szalai Sándor jelezte, hogy részt vett a névsor összeállításában.

A vita kezdetben leginkább arról folyt, hogy kis létszámú operatív nemzeti bizottságot válasszanak-e, vagy nagy létszámú reprezentatívát. Az előbbi mellett szólt a testület hatékonyságának érve, az utóbbi mellett kiállók pedig a bizottság tekintélyére hivatkoztak: nagyobb súlya van egy sok ismert nevet felvonultató testület szavának. Molnár Erik helytelenítette az 1949 utáni akadémikusok kollektív mellőzésének szándékát, s Szalai Sándor nyomban mellé állt, kifejtve, hogy csak a közgyűlés jogosult a tagságokat felülvizsgálni, s hozzátette, hogy ez természetesen a most automatikusan visszakerült tanácskozó tagokra is vonatkozik. Az ülésen egyébként rendkívül aktív Haynal Imre – többekkel együtt – a névsor újragondolását javasolta, s egy odaszúrt mondata az ügyintézőség néhány napos ténykedésének éles kritikájaként is értelmezhető: „Nem vagyunk mi itt

54 I. osztály: Fekete Lajos (I. t.), Lakó György (I. t.), Lazicius Gyula (I. t.), Pais Dezső (r. t.); II. osztály: Eckhart Ferenc (I. t.), Lukács György (r. t.), Nizsalovszky Endre (r. t.), Szalai Sándor (kizárva 1950–1956, I. t.); III. osztály: Egervári Jenő (r. t.), Gombás Pál (r. t.), Hajós György (r. t.), Gyulai Zoltán (I. t.); IV. osztály: Andreánszky Gábor (I. t.), Doby Géza (I. t.), Dudich Endre (I. t. 1949–1951, I. t.), Mócsy János (r. t.); V. osztály: Baló József (I. t. 1949–1956, I. t.), Haynal Imre (r. t.), Sántha Kálmán (kizárva 1951–1956, r. t.), Törő Imre (r. t.); VI. osztály: Kotsis Iván (I. t.), Mauritz Béla (I. t.), Vendl Aladár (r. t.), Verebély László (I. t. 1949–1954, I. t.); VII. osztály: Bruckner Győző (r. t.), Buzágh Aladár (r. t.), Náray-Szabó István (kizárták, 1948), Varga József (r. t.). *Kurziválva* azoknak a neve, akik nem vettek részt a tagértekezleten. (Rövidítések: I. t.: levelező tag, r. t.: rendes tag, t. t.: tanácskozó tag.) Javaslat a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottságának összetételére, [1956. nov. 3.]. Az MTA nemzeti bizottságának levelezése, 1956. okt.–nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/1/7.

[egy] klikk, akik a magunk pecsenyéjét akarjuk az ifjúság és a honvédség által felélesztett forradalmi tűzben megsütni” – mondotta.⁵⁵ A szétfolyó látszó vitát Bibó István praktikus javaslatai terelték vissza medrébe, majd ennek nyomán Kodály Zoltánt megválasztották a nemzeti bizottság elnökének, alelnökének Gombás Pál fizikust (aki 1949 végétől az Akadémiának is alelnöke volt), titkárának pedig Nizsalovszky Endrét. Mivel Gombás éppen betegeskedett, felépüléséig Egerváry Jenő matematikust bízta meg helyettesítésével.

Az „operatív vagy reprezentatív” vitában kompromisszum született osztályonként három taggal, majd Haynal Imre javaslatára elvetették a kész listát, s az osztályokat bízták meg új jelöléssel. Személyeskedésektől sem mentes viták után – amelyben a III. (matematikai és fizikai) osztály tagjai játszották a főszerepet – 83 írásban leadott szavazattal⁵⁶ választották meg a nemzeti bizottság 21 tagját.⁵⁷ Négy tanácskozó tag került be a nemzeti bizottságba (Eckhardt Sándor [I. oszt.], Eckhart Ferenc [II. oszt.], Andreánszky Gábor [IV. oszt.] és Plank Jenő [VII. oszt.]), három volt tanácskozó tag, akiket eddigre már visszavettek (Dudich Endre [IV. oszt.], Baló József [V. oszt.] és Verebélly László [VI. oszt.]), továbbá az egykor meghurcoltak közül Szalai Sándor (II. oszt.). Beválasztottak viszont egy olyan akadémikust is, aki 1949 után lett az Akadémia tagja (Geleji Sándor, VI. oszt.). Az itt megválasztott 21 tagból 17-en szerepeltek az ügyintézőség eredeti, 28 fős listáján is, csupán négy osztály hozott be egy-egy új nevet (Eckhardt Sándor [I. oszt.], Issekutz Béla [V. oszt.], Geleji Sándor [VI. oszt.] és Plank Jenő [VII. oszt.]).

A tagértekezlet végén Nizsalovszky Endre ismertette a jelenlévőkkel, hogy Szabolcsi Bence előző este telefonon beszélt Kodály Zoltánnal, aki megválasztása esetén a nemzeti bizottság nevében egy deklarációt kíván közzétenni. (Rögzítsük itt a tényt, amely a későbbiek során válik fontossá: az értekezleten jelen nem lévő Kodály előre tudott elnökké választásának szándékáról, s az általa fogalmazott, megválasztása esetén közzétenni kívánt nyilatkozatnak már a pusztá léte azt jelzi, hogy nem volt kifogása elnökké választása ellen.) A tagértekezlet elfogadta a Kodály által javasolt szöveget, majd fölcszlott.

55 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1956. november 3-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/4; 36/1/2/3.

56 Az ülés során többször szavaztak kézfelemeléssel, de csak három esetben állapították meg pontosan a szavazatok arányát. Egyszer 68-an, kétszer pedig 75-en voksoltak. Uo.

57 A megválasztott tagok osztályonként (zárójelben a kapott szavazatok száma): I. osztály: Pais Dezső (74), Lakó György (66), *Eckhardt Sándor* (46); II. osztály: *Eckhart Ferenc* (72), *Lukács György* (60), Szalai Sándor (53); III. osztály: Egerváry Jenő (70), Gyulai Zoltán (60), Hajós György (50); IV. osztály: *Dudich Endre* (68), Mócsy János (66), Andreánszky Gábor (52); V. osztály: Haynal Imre (74), Baló József (68), Id. Issekutz Béla (50); VI. osztály: Verebélly László (70), *Vendl Aladár* (55), Geleji Sándor (45); VII. osztály: Bruckner Győző (77), Varga József (69), Plank Jenő (37). *Kurziválva*, akik nem voltak jelen az ülésen. Uo.; valamint A nemzeti bizottság tagválasztásának részletes eredménye, 1956. nov. 3. Az MTA nemzeti bizottságának levezetése, 1956. okt.–nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/1/8.

Az értekezleten elnöklő Zimmermann Ágoston és Nizsalovszky még összeállítottak egy levéltervezetet a nemzeti bizottság megválasztott tagjainak, hiszen közülük öten nem is voltak jelen, így nem tudhattak új tisztükről,⁵⁸ majd Nizsalovszky megírta a sajtóközleményt az Akadémia nemzeti bizottságának most már tényleges megalakulásáról – hozzáfűzve a Kodály által javasolt nyilatkozatot⁵⁹ – és 17 óra 40 perckor elküldte az MTI-nek, 18 órakor pedig a Rádió rögzítette Nizsalovszky beszámolóját. November 3-a volt, kora este. A Rádió még aznap éjjel, fél 11-kor sugározta a beszámolót,⁶⁰ a sajtóközlemény pedig a másnapi lapokban meg is jelent⁶¹ – már ha egyáltalán beszélhetünk november 4-én hajnalban „megjelent” napilapokról, Budapesten aligha. Az *Egyetemi Ifjúság* még egy csípős kis kommentárt is fűzött a hírhez. A szerkesztőségi glossza üdvözlí Kodály és Nizsalovszky megválasztását, Gombást és Egerváryt, a bizottság alelnökét és helyettesét azonban a „moszkovita” Alexits György „belső barátai”-ként aposztrofálta. Leginkább azonban Molnár Eriket és Alexitset támadta, akiknek „volt képe megjelenni és felszólalni”, s gúnyolódva pozitív példaként említette Erdey-Grúz főtitkárt, aki „legalább annyi tisztességgel rendelkezett, hogy hallgatott, mint dinnye a fűben”.⁶² Másnap, november 4-én azonban ez már alighanem keveseket bosszantott – ha egyáltalán bárki is hozzájutott e laphoz és olvasni támadt kedve. Hajnalban ugyanis újra megindultak a szovjet tankok.

58 Zimmermann Ágoston és Nizsalovszky Endre levélvázlata, 1956. nov. 3. Uo. 36/1/1/10. Az összehívandó közgyűlés feladatait e levél így határozza meg: „A rendkívüli közgyűlés feladata lesz a lemondott és az ügyek intézésétől visszavonult elnök és főtitkár helyett új vezetőket választani, az Akadémia életében a múltban felmerült hibákat kiküszöbölni, különösen a tanácskozó tagok és ama régi tagok jogállását rendezni, akik 1949-ben tanácskozó tagokként sem ismertettek el. Ugyancsak a rendkívüli közgyűlés fogja felülvizsgálni az 1956. október 23. napján megindult forradalmi események során az Akadémián és intézményei keretében történeteket és tett intézkedéseket.”

59 „A választások után az értekezlet az Akadémia további működése során követendő irányelveként a következőket fogadta el: 1. Az Akadémia támogatja a kormányt a független és semleges Magyarország kivívására irányuló törekvéseiben. 2. Az Akadémia minden rendelkezésére álló eszközzel biztosítani fogja az új, független Magyarországon a független tudományos munka lehetőségeit. 3. Az Akadémia sürgősen jóvá fogja tenni azokat az elvi, személyi és szervezeti téren elkövetett hibákat, amelyek az utóbbi évek folyamán munkájára rossz fényt vetettek.

Ugyanakkor mind a maga erkölcsi presztízsének, mind az európai tudományos közvélemény követelményeinek tiszteletben tartásával minden erejével meg fogja előzni, hogy feleslegesen megtorlásokkal és személyi hajszákkal beszenyezze munkáját és becsületét.” Rádiókommuniké, 1956. nov. 3. du. 17⁴⁰. Az MTA nemzeti bizottságának levelezése, 1956. okt., nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/1/9.

60 Titkári jelentés a MTA nemzeti bizottsága 1956. november hó 20. napjára kitűzött üléséhez. 1956. nov. 14. Uo. 36/1/2/4a.

61 A Tudományos Akadémia új nemzeti bizottsága. Népszabadság, 1956. nov. 4. 3.; Megalakult a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottsága. Egyetemi Ifjúság, 1956. nov. 4. 3.

62 Akadémiai kommentár. Egyetemi Ifjúság, 1956. nov. 4. 3.

Senkiföldje

A történet itt néhány napra ismét megszakad. Nizsalovszky Endre úgy állapodott meg Szalai Sándorral, hogy november 5-én veszi át tőle a folyó ügyeket, a szovjet támadás, az újra kitörő harcok azonban ezt lehetetlenné tették.⁶³ Mire viszont sor kerülhetett arra, hogy az immár legitim nemzeti bizottság megkezdje működését, alapvetően megváltoztak a körülmények. November 7-én ugyanis a Kádár János vezette forradalmi munkás-paraszt kormány eskütétel utáni első rendeletei egyikével visszaállította az állami intézmények október 23. előtti jogállását és akkori vezetését, egyben a forradalmi és nemzeti bizottságokat megfosztotta intézkedési joguktól, tanácsadó testületként ismerve el csak ezeket.⁶⁴

A jogász Nizsalovszky az MTA nemzeti bizottságának első – és egyetlen – ülésére készített titkári beszámolójában le is szögezte, hogy e rendelettel tárgyalanná vált a bizottság ama feladata, hogy „az elnök és a főtitkár visszavonulása folytán az Akadémia ügyeinek közvetlen vezetéséről is gondoskodjék”.⁶⁵ Rusznyák István elnök és Erdey-Grúz Tibor főtitkár tehát ismét az Akadémia törvényes vezetői lettek, ők azonban november 8-án telefonon immár Nizsalovszkyval is közölték (miként korábban Szalai Sándorral), hogy „tisztükről lemondanak és addig sem kívánnak az ügyek intézésében részt venni, amíg a közgyűlés elnököt és főtitkárt választ”.⁶⁶ Erdey-Grúz ezen elhatározását már másnap írásba foglalta, s egyben bejelentette, hogy „f. évi rendes szabadságomból hátralévő 40 munkanap szabadságot f. hó 10-től kezdődően kívánom igénybe venni”.⁶⁷ A főtitkár helyettesítéséről egyértelműen rendelkezett az akadémiai alapszabály, így november 13-tól Bognár Géza akadémiai titkár, a főtitkár állandó helyettese vette át a főtitkárság irányítását. (A három másik akadémiai titkár közül ketten, Major Máté és Jánossy Lajos változatlanul bejártak és végezték munkájukat, a harmadik titkár, Hevesi Gyula, a Tanácsköztársaság egykori népbiztosa azonban e napokban nemigen mutatkozott az Akadémián.)

Rusznyák esetében a váltás nem ment ilyen egyszerűen. Nizsalovszky – beszámolója szerint – felkérte az elnököt, hogy az alapszabály 23. §-a⁶⁸ értelmében jelölje ki az öt helyettesítő alelnököt, Rusznyák viszont erre nem volt hajlandó. Mivel azonban az alelnökök közül Gombás Pál egyrészt beteg volt, másrészt a nemzeti bizottság alelnökévé választották, s ez utóbbi, tehát a nemzeti bizottság

63 Titkári jelentés a MTA nemzeti bizottsága 1956. november hó 20. napjára kitűzött üléséhez. 1956. nov. 14. MTA Levéltára, 3 Elnök 36/1/2/4a.

64 Tájékoztató a minisztertanács november 7-i üléséről. Népszabadság, 1956. nov. 8. 1.

65 Titkári jelentés a MTA nemzeti bizottsága 1956. november hó 20. napjára kitűzött üléséhez. 1956. nov. 14. MTA Levéltára, 3 Elnök 36/1/2/4a.

66 Uo.

67 Erdey-Grúz Tibor levele az MTA elnökségéhez, 1956. nov. 9. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5. 895-R-1956.

68 Nizsalovszky titkári jelentésében 26. § szerepel, de ez nyilván elírás. Az 1956. májusi alapszabály 23. § (1) bekezdése: „Az elnököt akadályoztatása esetén az általa kijelölt alelnök helyettesíti.” Kónya S.: „...Magyar Akadémia állíttassék fel...” i. m. 323.

alelnöki tisztségét kívánta felépülése után megtartani, a másik alelnök, Ligeti Lajos vette át az Akadémia vezetését november 9-én.⁶⁹ Rusznyák azonban még tíz napig lebegtette saját helyzetét, s akkor is egy rendkívül taktikus, többféle-képpen érthető, kétmondatos levélben jelentette be visszavonulását. Mint írta: „Az 1956. október 23. után bekövetkező időkben olyan jelenségeket tapasztaltam, amelyekből azt a következtetést kellett levonnom, hogy az a bizalom, amellyel Akadémiánk tagjai engem az Akadémia élére állítottak, esetleg már nem olyan teljes, mint ez ideig volt. Ezért elhatároztam, hogy az összehívandó közgyűlésen bejelentem lemondásomat, és addig is a számomra még f. évre járó szabadságomat kiveszem és ezen idő alatt visszavonulok az Akadémia ügyeinek vezetésétől.”⁷⁰ Nyilván nem véletlen, hogy a levelet nem az Akadémia elnökségéhez, hanem az Akadémiához címezte, jelezve ezzel, hogy az ekkori vezetést nem ismeri el. Továbbá a mondatszerkezetből nehéz lenne eldönteni, hogy a visszavonulás csupán a szabadság időtartamára vonatkozik vagy a közgyűlésig értendő, mint ahogy a „bizalom”-nak is lesz még szerepe a közeli jövőben.

Az Akadémia vezetése tehát ismét megfelelt a fennálló rendelkezéseknek, zavarok mutatkoztak ugyanakkor a nemzeti bizottság élén. November 13-ára konszolidálódott annyira a helyzet Budapesten, hogy Nizsalovszky táviratban értesíthette a Galyatetőn tartózkodó Kodályt tíz nappal korábbi elnökké választásáról.⁷¹ Kodály hat nap múlva küldte el – az előzmények ismeretében meglepő, immár a megfordult helyzet realitásaival számoló – választáviratát: „Távirata ma érkezett megtiszteltetést köszönöm de tekintettel koromra körülményeimre és zenei munkámra elnökség gondját nem vállalhatom Kodály”.⁷² Elnöke további, alig háromheti fennállása alatt sem lett a nemzeti bizottságnak, erről azonban a bizottság tagjai még november 20-ai ülésükön sem értesülhettek, mert Kodály előző nap feladott elutasító válasza késve érkezett. Kodály helyettesítésére ezen az ülésen Haynal Imrét kérték fel,⁷³ tényleges tevékenységéről azonban semmi nyom nem maradt a következő hetekből.

Közben az Akadémia vezetése és a nemzeti bizottság titkára két tiltakozó levelet is írt Kádár Jánosnak. Az első, kissé kétes hitelűben, november 12-én Nagy Tamás közgazdász és Erdei Ferenc akadémikus letartóztatása ellen tiltakoztak, s csak szabadon bocsátásuk esetén látták biztosítottak „a tudományos

69 Titkári jelentés a MTA nemzeti bizottsága 1956. november hó 20. napjára kitűzött üléséhez. 1956. nov. 14. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/2/4a.

70 Rusznyák István levele az Akadémiához, 1956. nov. 19. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5. 900-R-1956.

71 A távirat szövege: „A Magyar Tudományos Akadémia nemzeti bizottságának az 1956. november 3-án tartott tagértekezleten megválasztott elnökét tisztelettel üdvözlí és utasításait kéri Nizsalovszky Endre akadémikus a Bizottság titkára”. Távirat Kodály Zoltánnak Galyatetőre [1956. nov. 13.]. Az MTA nemzeti bizottságának levelezése, 1956. okt.–nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/1/14. A gépelt eredetire kézzel ráírva: „Távirat 1956. november 13-án feladva.”

72 Kodály Zoltán választávirata, 1956. nov. 19. Uo. 36/1/1/15.

73 Jegyzőkönyv az MTA nemzeti bizottságának 1956. november 20-ai üléséről. Uo. 36/1/2/4b.

és egyetemi oktató munka újrafelvételének feltételeit”.⁷⁴ A második, november 17-én kelt levél az Akadémia vezetőségének és tagjainak mélyszégyenét tolmácsolja az egyetemisták tömeges letartóztatása miatt, s kéri a kormány elnökétől a letartóztatottak mielőbbi szabadlábra helyezését. Itt azonban már nincs feltétel, az intézkedéstől immár csupán azt remélik, hogy „az egyre nagyobb arányokat öltő nyugtalanság az egyetemi ifjúság, a szülők és az értelmiség ügyét szíven viselők körében lecsillapodhassék”.⁷⁵ November 13-án utolsó útjára kísérték az október 25-én lelőtt I. Tóth Zoltánt, 20-án pedig megtartották a nemzeti bizottság első és egyetlen ülését.

Az ülésen a nemzeti bizottság 21 megválasztott tagjából 13-an vettek részt.⁷⁶ Nizsalovszky Endre a november 3-a óta eltelt két hét eseményeinek ismertetése után javaslatot tett a bizottságnak „a tanácskozó tagok és a velük egy tekintet alá eső személyek, valamint özvegyeik járandóságai tekintetében”. Mint elmondta – s már említettük –, még az ügyintézőség kezdte meg a tanácskozó tagoknak novemberre fejenként 2000 forint kifizetését, amit november 3-ig a 69 Magyarországon élő tanácskozó tagból 12-en vettek fel. A kifizetéseket a Pénzügyminisztérium hozzájárulásával november 3-a után is folytatták, sőt két esetben Nizsalovszky „saját felelősségére” olyan kifizetéseket is elrendelt, ahol az érintettek (Náray-Szabó István és Papp Simon) „hivatalosan” nem tartoztak a tanácskozó tagok közé.⁷⁷ A nemzeti bizottság ezt utólag tudomásul vette, sőt álta-

74 Levél Kádár Jánosnak, a forradalmi munkás-paraszt kormány elnökének, 1956. nov. 12. Uo. 36/1/1/13. A levél eredetijét nem ismerjük, a másolaton a következő neveket tüntették fel aláíróként: Nizsalovszky Endre, Major Máté, Erdey-Grúz Tibor, Bognár Géza, Alexits György, Rusznyák István, Szabolcsi Bence, Rényi Alfréd, Jánossy Lajos, Novobáthzy Károly. Major és Jánossy akadémiai titkár, Alexits és Novobáthzy elnökségi tag, Szabolcsi Bence pedig tiszteleti elnökségi tag volt ekkor, s egyéb forrásokból tudjuk, hogy részt is vettek ezekben a hetekben az Akadémia irányításában. Ugyancsak jelen lehetett és alá is íratott Rényi Alfréd, aki viszont ekkor semmiféle tisztséget nem viselt az Akadémián. Az éppen visszalépett elnök és főtitkár, Rusznyák és Erdey-Grúz nevének szerepeltetése viszont erős kétségeket ébreszt aziránt, hogy egyáltalán elküldték-e ezt a levelet.

75 Levél Kádár Jánosnak, a forradalmi munkás-paraszt kormány elnökének, 1956. nov. 17. Uo. 36/1/1/18. A levél aláírói: Ligeti Lajos, az Akadémia ügyvezető alelnöke, Bognár Géza, az Akadémia helyettes főtitkára, Gombás Pál, az Akadémia nemzeti bizottságának alelnöke, Nizsalovszky Endre, az Akadémia nemzeti bizottságának titkára.

76 Jegyzőkönyv az MTA nemzeti bizottságának 1956. november 20-ai üléséről. Uo. 36/1/2/4b. Nem volt jelen: II. osztály: Lukács György, III. osztály: Egerváry Jenő, IV. osztály: Dudich Endre, V. osztály: Issekutz Béla, VI. osztály: Vendl Aladár, Verebélly László, VII. osztály: Plank Jenő, Varga József. Lukács ekkor a jugoszláv követségen tartózkodott, Egerváry pedig, aki Gombás helyetteseként összehívta az ülést, a jegyzőkönyv tanúsága szerint szívtrómbózt kapott. (Meghívó a MTA nemzeti bizottság 1956. november 20-i [10 óra] ülésére, 1956. nov. 12. Uo. 36/1/1/17.) A többi hiányzó közül Dudich és Vendl esetében lehetséges, hogy nem is tudtak bizottsági tagságukról, hiszen november 3-ai megválasztásukkor sem voltak jelen.

77 Jegyzőkönyv az MTA nemzeti bizottságának 1956. november 20-ai üléséről. Uo. 36/1/2/4b. Náray-Szabó Istvánt 1947-ben a Magyar Közösség-perben, Papp Simont 1948-ban a MAORT-perben ítélték el, így őket már az Akadémia 1949-es „átszervezése” előtt kizárták, ennek következtében tanácskozó tagok sem lehettek.

lános elvé tette, azt javasolva az Akadémia vezetésének, hogy minden korábbi kizárást meg kell vizsgálni, s ha az jogsértő volt, a kizártakat a tanácskozó tagokkal azonos jogállásúaknak kell tekinteni.⁷⁸ A nemzeti bizottság azt is javasolta, hogy a tanácskozó tagok decemberre 1000 forintot kapjanak, a tanácskozó tagok özvegyei pedig novemberre 1000, decemberre 500 forintot.

Ezekkel a javaslatokkal a jelenlévők mind egyetértettek, vitát váltott azonban ki a káderanyag kérdése. Mint emlékeztetünk, a káderanyag október 31-e óta a személyzeti osztály lepecsételt szobáiban hevert abban a rendezetlen állapotban, ahogyan a kazánházból visszahordták. Szalai Sándor egy szűkebb bizottságra bízta volna kiosztás előtti átnézését, mert – mint mondta – van abban „bűnvádi eljárás alapjául és családi élet feldúlására alkalmas anyag is”. Ne firtassuk, hogy ezt honnan tudhatta, de a káderanyag mellett felvetette a főtitkár páncélszekerényében őrzött pártutasítások kérdését is. Rövid vita után a Haynal Imre, Gombás Pál és Nizsalovszky által képviselt józanabb álláspont kerekedett felül, miszerint a páncélszekerényhez nem nyúlhatnak, a káderanyagot pedig ki kell osztani az érdekelteknek. Ez utóbbihoz Pais Dezső javaslatára hozzáfűzték: „Az anyag kézbesítésekor az érdekelteket fel kell hívni, hogy az anyag történeti becsű darabjait őrizzék meg, és eredetiben vagy fotokópiában nyújtsák be az Akadémiához.”⁷⁹

A nemzeti bizottság végül kiküldött két szűkebb bizottságot, az egyiket az *Akadémiai Kiadónál* megjelenés előtt álló művek áttekintésére,⁸⁰ a másikat az Akadémián október 23-tól november 13-ig történtek kivizsgálására.⁸¹ Az első bizottság elvégezte munkáját, annak eredményéről azonban az intézmény vezetését rövidesen ismét a kezébe vevő elnökség fog majd dönteni, a második bizottság tevékenységének azonban nem maradt nyoma.

Az Akadémia vezetése e november végi napokban még szorosan együttműködött a nemzeti bizottsággal. 24-én Bognár Géza akadémiai főtitkárhelyettes és Gombás Pál nemzeti bizottsági alelnök együtt utasították az elnöki titkárság vezetőjét, hogy a káderanyagokat „a legsürgősebben juttassa el azoknak a kezéhez, akikre a káderanyagok vonatkoznak”,⁸² s ez a következő hetekben maradéktalanul meg is történt. E napokban értesülhetett a vezetés arról is, hogy két akadémikus, a mezőgazdász Sedlmayr Kurt rendes tag és a geológus Kántás Károly levelező tag valószínűleg elhagyták az országot. Erre utal a főtitkárhelyettes öv-

78 Uo. A nemzeti bizottság saját kebeléből kijelölt egy szűkebb bizottságot is Bruckner Győző, Mócsy János és Nizsalovszky Endre részvételével, hogy vitás esetekben legyen az Akadémia vezetésének segítségére.

79 Uo.

80 Tagjai: Szalai Sándor, Pais Dezső és Issekutz Béla.

81 November 13-án vette át a főtitkári hivatal vezetését Bognár Géza, e naptól tekinthető alapszabályszerűnek az intézmény vezetése. A bizottság elnöke Vendl Aladár, tagjai: Geleji Sándor, Hajós György, Lakó György, segítségükre pedig felkérték Varga István tanácskozó tagot.

82 Gombás Pál alelnök és Bognár Géza főtitkárhelyettes levele Tőkés Ottóhoz, az MTA elnökségi titkárság vezetőjéhez, 1956. nov. 24. Az MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/5. 889-R-1956.

intézkedése: utasította a gazdasági hivatalt, hogy az érintettek illetménye csak személyesen adható ki, meghatalmazásra nem.⁸³ (A hír később igaznak bizonyult: mindketten Ausztriában telepedtek le, s e tettükért, mivel – az indoklás szerint – „méltatlanná váltak akadémiai tagságukra”, az elnökség 1958. október 17-én mindkettejüket kizárta az Akadémia tagjai sorából.⁸⁴)

Visszarendeződés

Az október 20-ai elnökségi ülést követően december 1-jén ült össze először az Akadémia elnöksége – ismét csak jócskán megváltozott körülmények között. S hogy e változás irányát és mértékét érzékeltetni lehetett, mutatja egy előző nap történt furcsa lemondás. Straub F. Brunó írásban jelentette be, hogy lemond választott elnökségi tagságáról, mivel az „új alapszabályok” értelmében az osztálytitkárok is az elnökség tagjai lettek, így megítélése szerint a választott elnökségi tagok funkciója felesleges kettősséget jelent.⁸⁵ Csakhogy az „új” alapszabályok 1956 májusa óta, azaz fél éve érvényben voltak! Aligha járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, hogy Straub elnökségi tagként nem akarta a nevét adni ahhoz, aminek eljövételét feltételezte. S másnap meg is kezdődött a visszarendeződés.

Persze először csak lassan, óvatosan. Az elnökségi ülésen Ligeti elnökölt, meghívottként – először és utoljára – részt vett rajta a nemzeti bizottság titkára és a hivatal forradalmi bizottságának elnöke, de immár ismét megjelent az ülésen a visszavonult elnök és főtítkár, s ugyancsak részt vett rajta az elmúlt hetekben nem nagyon mutatkozó Fogarasi Béla alelnök és Hevesi Gyula akadémiai titkár is. Bognár Géza, a főtítkári teendőket ellátó helyettes beszámolójában meg is indokolta a „visszavonultak” részvételét: „az Akadémia törvényes vezető szerveként csakis az alapszabály szerinti közgyűlés által titkos szavazással megválasztott elnökséget tekinthetjük” – mondotta. Ez persze „nem zárja ki azt – tette hozzá nyomban –, hogy az akadémikusoknak egy része egyes kívülálló személyekkel – pl. tanácskozó tagokkal vagy tudományos fokozatokkal rendelkező kutatókkal együtt – ne hozhassanak létre társadalmi szerveket (nemzeti bizottság, forradalmi tanács stb.), amelyeknek véleményét és javaslatait az elnökség mindenkor meghallgatja”.⁸⁶ A tanácskozó tagok tehát ismét „kívülálló személyek” lettek, a nemzeti bizottság meg „társadalmi szerv”, amelynek javaslatait „mindenkor” meghallgatják.

Nizsalovszky Endre tehát még ismertethette az elnökség előtt a nemzeti bizottság november 20-ai ajánlásait a tanácskozó tagoknak és özvegyeiknek már

83 Bognár Géza h. főtítkár feljegyzése Dibácsi Miklós részére, 1956. nov. 26. Uo. 77/6. 901-R-1956.

84 Jegyzőkönyv a MTA elnökségének 1958. október 17-i üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 5/11/1.

85 Straub F. Brunó levele az MTA elnökségéhez, 1956. nov. 30. MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/6. 905-R-1956.

86 Jegyzőkönyv a MTA elnökségének 1956. december 1-jén tartott üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/8/1.

kifizetett és még kifizetendő illetményről, beszámolhatott a káderanyagok folyamatban lévő kiosztásáról, továbbá az *Akadémiai Kiadó*hoz kiküldött háromfős bizottság javaslatáról, mely szerint a kiadás előtt álló természettudományi munkák jelenjenek meg, a társadalom- és történettudományi munkákat pedig lektoráltassák újra.⁸⁷ Bognár Géza azonban már nem javasolta, hogy az elnökség anyagi kihatással járó intézkedést hozzon (nem is hozott), mivel „az 1956. évi prémium céljára rendelkezésre állott összegből 400 000 forint felhasználódott a be nem tervezett tanácskozó tagok és özvegyeinek f. é. november havi illetményére”.⁸⁸ Decemberre a tanácskozó tagok tehát nem kaptak semmit (mint ahogy később sem), s további sorsukról Erdey-Grúz javaslatára az a halogató-időhúzó határozat született, hogy az „osztályülések foglalkozzanak az elnökség által megadott direktívák szerint a tanácskozó tagok kérdésével, és az előkészített anyag kerüljön az elnökség plénuma elé”. Az *Akadémiai Kiadó*hoz kiküldött bizottság munkáját pedig Alexits György, a Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottság (KFB) titkára köszönettel tudomásul vette, de a döntést a KFB hatáskörébe utalta.

Az elnökségnek a nemzeti bizottság javaslataira adott válaszai világosan mutatják a bizottság háttérbe szorulásának-szorításának felgyorsulását. Az 1949 utáni, s különösen az 1953–1956 közötti korszak politikai cikk-cakkjain edződött vezetők jól érzékelték az országos politika irányváltását, a Kádár-kormány megerősödését. Bár az ülés résztvevői ezt ekkor nyilván egyik oldalon sem tudhatták, a nemzeti és forradalmi bizottságoknak még mindösszesen négy napjuk maradt, hogy hangjukat hallathassák, a másik oldalnak meg hogy ezt „mindenkor” meghallgassa. A kormány december 5-én életbe lépett határozata ugyanis „a forradalmi bizottságok és más hasonló elnevezésű társadalmi szervek megszüntetéséről” intézkedett.⁸⁹

Szabolcsi Bence javaslatára még egy határozat született december 1-jén. Eszerint az „elnökség a Magyar Tudományos Akadémia előtt álló országos jelentőségű feladatok sikeres megoldásának egyik nélkülözhetetlen feltételét Lukács György elnökségi tag aktív közreműködésében látja. Ezért a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége azzal a javaslattal fordul a kormányhoz: tegyen lépéseket, hogy Lukács György akadémikus visszatérhessen a magyar tudományos életbe”.⁹⁰ Lukács – mint ismeretes – a Nagy Imre-csoport sorsában osztozott ekkoriban Romániában. Ligeti Lajos néhány nap múltán el is küldte a határozatot Kádár Jánosnak,⁹¹ a kormányfő azonban válaszra sem méltatta az Akadémiát.

87 Uo. Az Akadémiai Kiadó levele az MTA nemzeti bizottságnak, Szalai Sándornak, 1956. nov. 30. Uo.

88 Uo. A 400 000 forint az illetményen kívül más tételeket is tartalmazhatott, hiszen a 69 élő tanácskozó tag (plusz a két korábban kizárt), továbbá a maximálisan lehetséges 39 özvegy (fejenként 2000, ill. 1000 forinttal) összesen csak 181 000 forintot kaphatott.

89 A magyar forradalmi munkás-paraszt kormány határozata. Népszabadság 1956. dec. 5. 1.

90 Jegyzőkönyv a MTA elnökségének 1956. december 1-én tartott üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/8/1.

91 Ligeti Lajos elnökhelyettes levele Kádár Jánosnak, a forradalmi munkás-paraszt kormány elnökének, 1956. dec. 6. MTA elnöke levelezése, 1956. okt. MTA Levéltára, 3. Elnök 77/6. 908-R-1956.

A tanácskozó tagok ügye az osztályok elé került tehát, ahol majd 1957. január végére születnek meg a javaslatok. Azon a területen viszont, ahol a tudományos életben az elmúlt években a legkirívóbb igazságtalanságokat követték el, megkezdődött némi kapkodó tűzoltás. Ez a terület a tudományos minősítések ügye, a jogtalanságok elkövetője pedig a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) volt. A dolog megértéséhez azonban néhány évet ismét vissza kell kanyarodnunk.

1950–1951-ben két törvényerejű rendelet (tvr.) vezette be Magyarországon a tudományos minősítések új, szovjet mintára kialakított rendszerét, a tudományok kandidátusa és a tudományok doktora fokozatot.⁹² Mindkét fokozatot az Akadémia elnökségének felügyelete alá telepített TMB⁹³ adományozhatta, amelynek elnökét, titkárát és tagjait az Akadémia elnökségének javaslatára (de azt nem feltétlenül követve) először az elnöki tanács, 1951-től a minisztertanács nevezte ki. A rendeletek értelmében mindkét fokozatot meg lehetett szerezni disszertáció benyújtása és megvédése nélkül is.⁹⁴ Azaz a politikai szféra által összeállított, „megszűrt” TMB kis túlzással szinte bárkiből tudóst kreálhatott, ha úgy ítélte meg, hogy azt „kiérdemelte”.⁹⁵ (Nem ez vált ugyan a minősítések meghatározó elemévé, de a lehetősége fennállt, s éltek is vele.) A másik oldalról viszont bárkit meg is foszthatott korábban elért tudományos címétől. Az 1951. évi 26. tvr. ugyanis úgy rendelkezett (7. § [1]), hogy „az egyetemi ny.[ilvános] r.[endes] tanárok, ny. r[end]k.[ívüli] tanárok, intézeti tanárok, klinikai főorvosok, c.[ímzetes] ny. r. tanárok, főiskolai tanárok, kutatóintézeti vezetők és osztályvezetők, magántanárok és adjunktusok tudományos munkásságát a TMB 1952. szeptember hó 30. napjáig kérelmükre felülvizsgálja, annak megállapítása céljából, hogy megkaphatják-e a tudományok doktora fokozatot, illetőleg a kandidátusi fokozatot”. 1952. január 1-ig lehetett kérelmezni a meglévő címek ese-

92 1950. évi 44. számú tvr. (XI. 26.) újszerű tudományos fokozat bevezetése és elnyerésének szabályozása tárgyában; 1951. évi 26. számú tvr. (IX. 11.) a tudományok doktora tudományos fokozat bevezetése [...] tárgyában. Ezek végrehajtási utasítása a 184/1951. (X. 16.) M. T. számú minisztertanácsi rendelet.

93 Az 1950. évi 44. tvr.-ben elnevezése Országos Tudományos Képesítő Bizottság (OTKB), ez a 7/1951. (I. 3.) M. T. számú rendelettel Országos Aspirantúra Bizottságra változott, majd az 1951. évi 26. tvr.-el véglegesült a TMB elnevezés.

94 1950. évi 44. számú tvr.: „9. §. (1) A kandidátusi fokozatot a jelen tvr. 2–7. §-aiban meghatározott kandidátusképzésben való részesítés nélkül is megszerzi az, [...]

b) akinek az OTKB a nép javát szolgáló, régebben szerzett tudományos érdemek alapján a »tudományok kandidátusa« fokozatot az aspiránsok számára előírt tanulmányok elvégzésének, a kandidátusi értekezés elkészítésének és megvédésének kötelezettsége nélkül odaítéli.”

1951. évi 26. számú tvr.: „1. § (3) A tudományok doktora fokozatot kivételesen meg lehet adni disszertáció benyújtása, illetve a kandidátusi fokozat elnyerése nélkül is, az olyan személynek, aki ezt különösen nagy jelentőségű tudományos munkásságával kiérdemelte.”

95 Az ezt lehetővé tévő bekezdéseket (ld. az előző jegyzetet) az 1957. évi 31. számú tvr. (V. 7.) „átmenetileg felfüggesztette”, majd az 1958. évi 28. számú tvr. (IX. 6.) az átmeneti felfüggesztést hatályon kívül helyezte, azaz visszaállt az eredeti állapot.

tében a felülvizsgálatot,⁹⁶ s azt a TMB kilenc hónap alatt az egész országban, minden érdekeltnél lefolytatta az úgynevezett egyszerűsített eljárás keretében, disszertáció benyújtása nélkül. A TMB – 13 szakbizottsága javaslatára – futószalagon, százával adott meg fokozatokat, illetőleg tagadta meg azok megadását, gyakorlatilag az indoklás kötelezettsége nélkül, és ami szintén nem mellékes: megfellebbezhetetlenül. Az egyszerűsített eljárás eredményéről Osztrovski György megbízott főtitkár a következőket mondta az MTA 1953. évi közgyűlésén: 2447 pályázat érkezett be, ebből 486-ot eleve nem jogosultnak minősítettek. A maradék 1961-ből doktori fokozatot kapott 133, kandidátusit doktori disszertáció benyújtására felszólító levéllel 106, kandidátusit pedig 616.⁹⁷ Azaz az összes pályázónak alig több mint harmada (34,9%), de a jogosultnak minősítetteknek is kevesebb mint fele (43,6%) kapott tudományos fokozatot. A főtitkár ehhez azt is hozzátette, hogy az egyes szakterületeken nem azonos mércével mértek: feltűnően magasnak ítélte a műszaki és az orvosi tudományok területén megítélt fokozatok számát.

Az Akadémia rendes és levelező tagjai az 1951. évi 26. tvr. értelmében automatikusan megkapták a tudomány doktora fokozatot, korántsem volt azonban ez ilyen egyértelmű a tanácskozó tagok esetében, sőt. Az 1949-ben visszaminősített 122 tanácskozó tagból 1952-ig 14-en haltak meg, 5-en pedig külföldön tartózkodtak, azaz az egyszerűsített eljárás során az egykori akadémikusokból 103-an jöhettek számításba. Pontosabban jöhettek volna, hiszen közülük 1952-ben csupán 10-en kaptak tudomány doktora,⁹⁸ 20-an pedig tudomány kandidátusa⁹⁹ fokozatot, azaz még harmaduk sem. Némi korrekció már a következő évtől megindult, s 1956 őszéig – immár disszertációval – a tanácskozó tagok közül további 6 fő lett „nagydoktor” (plusz egy, aki 1952-ben már kandidátusi fokozatot kapott)¹⁰⁰ és további 3 kandidátus.¹⁰¹ Az elhalálozások és néhányuknak az Akadémiára történt visszavétele következtében a minősítetteknek a csoport maradékán belüli aránya némileg ugyan növekedett: 1956 őszén a Magyarországon élő 69 tanácskozó tagból 12 volt a tudomány doktora, 17 pedig a tudomány kandidátusa, de döntő többségük, 40 fő továbbra sem rendelkezett semmiféle tudományos fokozattal.¹⁰²

96 Felhívás a tudományok kandidátusa, illetőleg doktora fokozat elnyerése tárgyában. Akadémiai Értesítő, 1951. 474.

97 Közgyűlés. Akadémiai Értesítő, 1953. 175.

98 Cotel Ernő, Föster Aurél, Frigyesi József, Mészöly Gedeon, Pattantyús-Ábrahám Géza, Polner Ödön, Soós Lajos, Varga Lajos, Verebély László, Went István.

99 Csefkó Gyula, Csik Lajos, Genthon István, Irk Albert, Koltay-Kastner Jenő, Kovács Ferenc, Kuthy Sándor, Laziczius Gyula, Lengyel Géza, Mendöl Tibor, Plank Jenő, Romwalter Alfréd, Rybár István, Szabó Dezső, Szabó István, Szilágyi Loránd, Telegdi-Róth Károly, Tokody László, Tóth Zoltán, Zolnai Béla.

100 Eckhardt Sándor, Gáldi László, Hajnal István, Koltay-Kastner Jenő, Kumorovitz Lajos Bernát, Mályusz Elemér, Prinz Gyula.

101 Markó Árpád, Rubinyi Mózes, Schréter Zoltán.

102 Számított adatok. *Hay D.*: i. m.; A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–2002. i. m.

A revízió szele 1956 őszén a TMB-t is megérintette. Egy, még a forradalom előtt készült feljegyzés tételesen sorolja az I. (nyelv- és irodalomtudományok) és II. (társadalmi-történeti tudományok) akadémiai osztályokhoz tartozó tudományterületeken rehabilitálandók neveit (természetesen nem csak a tanácskozó tagokat),¹⁰³ sőt október 22-én a TMB szűkebb elnöksége „25 szakember ügyében tudományos fokozat megítélése terén revíziót javasolt”.¹⁰⁴ A TMB 1957. január 8-i ülésén került sor a rehabilitáció első körére, módszerében igen hasonlóan ahhoz, mint ahogyan annak idején elutasították e tudósok minősítését. Rényi Alfréd szóvá is tette ezt, mondván: „Komolyabb formában és több időt kellene szentelni annak, hogy ezeket az embereket elbírálják. Kéri Tolnai titkárt, hogy olvassa fel, és amelyiket ismerik, az meg fogja kapni, és amelyiket nem, azt majd legközelebb tárgyalják.”¹⁰⁵ Valahogyan így is történhetett, hiszen néhány itt elutasított név előkerül majd ismét a TMB következő, egyben utolsó rehabilitációs ülésén, február 28-án. E két TMB-ülésen a nyelv- és irodalomtudományok területén 11 doktori és 8 kandidátusi, a társadalmi-történeti tudományokban 7 doktori és 7 kandidátusi, a matematikai és fizikai tudományokban 1 doktori, az agrártudományokban 2 doktori és 1 kandidátusi, a biológiai és orvosi tudományokban 2 doktori és 6 kandidátusi, a műszaki és földtudományokban 6 doktori és 2 kandidátusi, végül a kémiai tudományokban 1 doktori fokozatot ítéltek meg, azaz összesen 30 doktori és 24 kandidátusi fokozatot.¹⁰⁶ Jellemző a minősítések során korábban elkövetett „aránytalanságokra”, hogy mind az új doktoroknak, mind az új kandidátusoknak csaknem kétharmadát a bölcsészeti és társadalomtudományok képviselői teszik ki.

A megadott fokozatok egy részét a tanácskozó tagok kapták: közülük 1 fő lett kandidátus,¹⁰⁷ 11 pedig „nagydoktor”.¹⁰⁸ Az Akadémia kizárt tagjai közül (tehát akik tanácskozó tagok sem voltak) 1 fő lett kandidátus, 3 pedig tudomány doktora.¹⁰⁹ Viszont továbbra is – többek között – olyan volt akadémikusok maradtak a minden tekintetben mellőzöttek listáján, mint pl. Bibó István, Eckhart Ferenc, Johan Béla, Keresztury Dezső, Sík Sándor vagy Wellmann Imre.

Az osztályokon még javában folyt a tanácskozó tagok akadémiai rehabilitációjának előkészítése, amikor január 26-ára ismét tagértekezletre hívták össze a tudós testület tagjait. A tagértekezletet 24-én az osztálytitkárok értekezlete előzte meg, amin egy javaslat született „az Akadémia további vezetése ügyében”. Az osztálytitkárok megállapították, hogy a szükséges reformok végrehajtására össze

103 Feljegyzés Erdely-Grúz elvtárs számára. Datálatlan. MTA Levéltár, TMB iratai 9/5.

104 Tolnai Gábor TMB-titkár beszámolója. Jegyzőkönyv a TMB 1957. január 8-i üléséről. Uo.

105 Jegyzőkönyv a TMB 1957. január 8-i üléséről. Uo.

106 Uo. Jegyzőkönyv a TMB 1957. február 28-i üléséről. MTA Levéltár, TMB iratai 9/2.

107 Gulyás Pál.

108 Közülük korábban már kandidátus volt: Laziczus Gyula, Rybár István, Schréter Zoltán, Szabó István, Tokody László és Zolnai Béla. Korábban nem rendelkezett fokozattal: Fokos-Fuchs Dávid, Klemm Antal, Kotsis Iván, Szemere Samu és Váczy Péter.

109 Kandidátus: Alszeghy Zsolt. Tudomány doktora: Brisits Frigyes, Papp Simon, Náray-Szabó István.

kellene hívni az Akadémia közgyűlését, ez viszont egyelőre akadályokba ütközik. „Az Akadémia alapvetően fontos ügyeinek ellátása viszont – folytatódik a javaslat –, különösen a költségvetés megállapítására vonatkozó tárgyalások, [...] azoknak a vezetőknek a közreműködését igénylik, akik az Akadémia ügyeinek közvetlen intézésében az utóbbi évek folyamán tartósan és közvetlenül részt vettek és így azok felett áttekintéssel rendelkeznek.” Azaz vissza kell hívni az elnököt és a főtítkárt: „A tagértekezlet [...] visszavonulásuk okának elhárítása céljából felhívja Rusznyák István elnököt és Erdey-Grúz Tibor főtítkárt, vegyék át az Akadémia ügyeinek alapszabályszerű intézését. A közgyűlésig terjedő időben folytatandó tevékenységükhöz a tagság bizalmát fejezi ki irántuk, s őket feladataik megoldásában teljes mértékben támogatja” – áll az osztálytitkárok ajánlásában.¹¹⁰

Források hiányában nem tudjuk, hogy pontosan mi is történt január elején, de az imént idézett javaslatból a lényeg kikövetkeztethető. Az Akadémia költségvetési intézmény, azaz éves költségvetését az államtól kapja. A „forró” ősz nem volt túl alkalmas költségvetési tárgyalásokra, így 1957-re az MTA nem is rendelkezett elfogadott költségvetéssel. A tárgyalásokat folytatni kellett volna, s abból, hogy az osztálytitkárok javaslata egyáltalán megszületett, s aztán a tagértekezlet is összeült, hogy rábólintson, csupán két dologra következtethetünk. Egyrészt arra, hogy a kormány nem fogadta el a forradalom következtében végbement, még csak nem is tényleges „vezetőváltást” sem, s ragaszkodott a forradalom előtti vezetők, Rusznyák és Erdey-Grúz visszatértéhez. Másrészt arra, hogy Rusznyák viszont a tagság „bizalmának” ismételt kinyilvánításához kötötte visszatértét, mivel annak idején e bizalom megrendülésével indokolta visszavonulását. A kormány tehát egyértelmű feltételeket támasztott, Rusznyák elnök viszont legalább a látszatát igyekezett megőrizni annak, hogy nem a kormányzat, hanem a tagság kívánságára tér vissza. Az idő is sürgetett, hiszen költségvetés nélkül hamarosan nem lesz miből fizetni, s a kormány is súlyos nyomatókat adott igényeinek azzal, hogy januártól felfüggesztette az aspiránsok, kandidátusok és „nagydoktorok” illetményének kifizetését. Az akadémikusi illetményekhez (még) nem nyúlt, de az üzenet egyértelmű, félreérthetetlen volt.

A helyzet tehát világos volt, amikor január 26-án összeült a tagértekezlet. (Nyilván véletlen egybeesés, de aligha bátorította a kormányzati ultimátum elutasítására az akadémikusokat az, amit az aznap reggeli lapokban olvashattak: a letartóztatási hullám immár elérte az értelmiségi csoportokat is.¹¹¹) Már maga az ülés jelenléti íve árulkodó: utólag az elnöki titkárságon kis karikákkal jelezték a „hiányzókat”, s gondosan rávezették, mintegy „igazolásként”, ha a 27 hiányzóból valaki „kimentette magát”, „beteg” vagy „külföldön tartózkodik” (mint például

110 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1957. január 26-án tartott tagértekezletről. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/5/1.

111 1957. január 26-án közzéttek a lapok a belügyminisztérium közleményét Háy Gyula, Lengyel Balázs, Tardos Tibor, Varga Domokos és Zelk Zoltán írók, valamint Novobáczky Sándor és Lőcsei Pál újságírók letartóztatásáról.

Lukács és Nagy Imre).¹¹² Az ülésen így az Akadémia 126 rendes és levelező tagja vett részt, a tanácskozó tagok – vagy esetleg képviselőik – meghívásának viszont már halovány szándékát sem jelzi semmi a forrásokban.

Az értekezlet végeredménye tehát szinte előre borítékolható volt, a formális tiszteletköröket persze azért lefutották. Ligeti Lajos elnökölt, s a szavazati jogot erre az ülésre is megadták a levelező tagoknak. Bognár Géza vázolta az elmúlt hónapok eseményeit, majd Rusznyák és Erdey-Grúz szólalt fel. „Úgy gondolom, az Akadémiának is érdeke az, hogy olyan ember képviselje az Akadémiát a felsőbb szervekkel való tárgyalásoknál, aki joggal hivatkozhatik arra, hogy mögötte áll a tagság egysége”¹¹³ – hangzott az elnök tételmondata. A főtitkár pedig azzal kezdte, hogy még a tagok bizalmának megléte esetén „sem tartanám helyesnek, hogy továbbra is ellássam a főtitkári funkciót”, de beszéde végére visszatalált a rusznyáki formulához: „A most következő nehéz időszakban az Akadémiát olyanoknak kell vezetniük, akik bírják a tagság többségének bizalmát.”¹¹⁴

Az ezt követő vitában Pais Dezső sajátos módon elszólta magát. Eddig ugyanis konkrét személyi javaslat még nem hangzott el, akár az eddig helyettesként vezető Ligeti–Bognár páros is bírhatta volna a többség bizalmát, Pais viszont azzal a javaslatával, hogy a tagértekezlet fejezze ki hálás köszönetét Ligeti Lajosnak és Bognár Gézának, lezárta az ő vezetői korszakukat.

A tagértekezlet egy epizódját ki kell emelnünk, mert drámaian mutatja az értelmiség mozgásterének határait 1957 januárjának végén. Először Kodály Zoltán emelkedett szólásra, s az elnökség Lukács György érdekében tett tiltakozásának sikertelenségére hivatkozva azt javasolta, hogy „kellő súlyú küldöttség” keresse fel az illetékeseket, s érje el, hogy „egyrészt Lukács György személyétől, másrészt általában a szellemi élet munkásainak most megindult letartóztatási és egyéb fenytési eszközeitől” álljanak el. Kodály tehát látványosan kiállt Lukács és a letartóztatott értelmiségiek mellett, de túl sok rizikót ezzel nem vállalt. Nem így a következő felszólaló, Szalai Sándor. Körülményesen beszélt, óvatoskodva, helyenként kissé zavarosan – de igen nagy bátorságot tanúsítva. „A” nevet ki sem ejtette a száján, többszörös utalásokkal célzott arra, hogy „Lukács György akadémikus sorsát egy másik, nemrégiben rehabilitált akadémikus is osztja”, és hogy „a másik akadémikus sem hagyható szó nélkül, mert az Akadémia nem tesz különbséget akadémikus és akadémikus között ebben a tekintetben, ahol emberiség és jog alapvető kérdéseiről van szó”.¹¹⁵ Valószínűleg évtizedekre ez

112 Az 1957. január 26-i tagértekezlet jelenléti íve. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/5/2.

113 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémián 1957. január 26-án tartott tagértekezletről. Uo. 47/5/1.

114 Uo.

115 Szalai Sándor felszólalásának teljes szövege: „Kodály Zoltán tagtársunk felszólalásához egyetlen mondatot szeretnék hozzátenni. Lukács György jelentősége a magyar tudományban egészen kivételes és kiemelkedő. Magától értetődik, hogy ennek a küldöttségnek elsősorban azt a súlyos veszteséget kell előtérbe állítania, amely bennünket Lukács György távolléte révén ért és ér. Szabad legyen azonban bár nem hasonló értelemben tudományosan, Kodály Zoltán szavaihoz azonban mégis hozzátéve felhívni a figyelmet arra, hogy nem Lukács György az

volt az utolsó alkalom, amikor Nagy Imréről akadémikusként beszéltek egy akadémiai rendezvényen. A vita azonban Szalai felszólalásával egy csapásra véget ért. Szinte tapintható a jegyzőkönyvben a döbrent csend, amit a forradalom miniszterelnökének „közülünk valóként” említése kiváltott. A zavart ijedséget mutatja, hogy „bizonyos félreértések” miatt Bognár Géza az ülés vége felé kénytelen még egyszer visszatérni a kérdésre, s ismét elmondja, mit tett az elnökség Lukács érdekében. A „másik akadémikusról” azonban egyetlen szót sem ejt, jelezve, hogy Szalai javaslatát jó lesz gyorsan elfelejteni.

Innentől már gyorsabban pörgött az értekezlet. Ismertették az osztálytitkárok Rusznyák és Erdey-Grúz visszatérését ajánló személyi javaslatát, és hogy a tagság érdekei nagyobb szerepet kapjanak az elnökségben, az osztályok titkos szavazással javasoljanak egy-egy tagot, akik szavazati joggal ugyan nem rendelkeznek, de részt vehetnek és felszólalhatnak az elnökségi üléseken. Ez utóbbi közvetlen tagi képviselőt talán azt volt hivatva bizonyítani, hogy nem egy az egyben áll vissza az elnökségben a forradalom előtti helyzet. Pedig lényegében már vissza is állt.

Vita alig volt, az is inkább csak grammatikai. Szavazás előtt az elnököt eddig helyettesítő Ligeti Lajos teljesen egyértelművé tette, hogy szavazás ugyan van, de alternatíva nincs. Mint mondta: az „igen” többsége azt jelenti, hogy Rusznyák és Erdey-Grúz vegye föl ismét hivatalát, a „nem” többsége esetén pedig újabb szavazás lesz arról, hogy a továbbiakban ki helyettesítse őket, mert sem ő (Ligeti), sem Bognár Géza nem vállalja tovább. „Nem” esetén tehát nincs vezetés, nincs tárgyalás, nincs költségvetés, nincs pénz. Szalai Sándor kérdése – miszerint „Az igen azt jelenti-e, hogy ezt kívánja a tagság azzal az indoklással és a bizalmi vétumnak azzal a megfogalmazásával, mint amely ebben a határozati javaslatban van?” – már csak kötozkodásnak tűnik.

A 126 jelenlévő 113 szavazatot adott le: 84 igen állt szemben 29 nemmel (és 13 nem szavazóval, amit gyenge „nem”-nek tekinthetünk). Rusznyák sietve megköszönte „a megnyilvánult bizalmat”, majd kissé meggondolatlanul hozzátette: „Természetesen az az elhatározásom, hogy a következő közgyűlésen beadom lemondásomat, változatlanul fennáll.”¹¹⁶

egyedüli akadémikus, aki jelenleg ebben a sorsban részesül, és nagyon rövid idővel az októberi események előtt ennek az Akadémiának az elnöksége úgyszólván rehabilitációs eljárás során egy másik akadémikusnak adta vissza a tisztséget, és nem látok okot arra, hogy itt most ebben a kérdésben mérlegeljünk. Mi tudományos szempontból a tudósok, akadémikusok érdekében járunk el, és úgy érzem nem volna jellemes, ha ez a küldöttség elhallgatná, hogy Lukács György akadémikus sorsát egy másik, nemrégiben rehabilitált akadémikus is osztja. Persze lehet azt mondani, hogy Lukács esetében feltehetőleg nem tudományos állásfoglalás miatt történt mindez. A másik akadémikus sem hagyható szó nélkül, mert az Akadémia nem tesz különbséget akadémikus és akadémikus között ebben a tekintetben, ahol emberiség és jog alapvető kérdéseiről van szó.” Uo.

116 Uo.

Az elnökség február 6-ai ülésén aztán elfogadták az osztályok által jelölt tagokat,¹¹⁷ s a II. osztály titkára, Szabó Imre jogász megindokolta, hogy a nemzeti bizottságokat feloszlató kormányhatározattal az „elnökségnek az 1956. december 1-jén hozott határozata Nizsalovszky Endre akadémikus meghívásával kapcsolatban jogilag hatályát veszítette”.¹¹⁸ Az 1956. december 1-jén kezdődött visszarendeződés véget ért.

Reménytelen próbálkozások

A vezetésben tehát visszaállt a forradalom előtti helyzet, az osztályokon azonban lassabban csillapultak a forradalom által keltett hullámok. Mint láttuk, 1956. december elején, egészen más politikai körülmények között kapták az osztályok azt a feladatot, hogy foglalkozzanak a tanácskozó tagok kérdésével. A javaslatok 1957. január végére készültek el.¹¹⁹ A legátfogóbb, ugyanakkor egyben a legradikálisabb javaslatokat az I. (nyelv- és irodalomtudományok), a II. (társadalmi-történeti tudományok) és a III. (matematikai és fizikai tudományok) osztálya fogalmazta meg. Az I. osztály javaslata szerint a külföldre távozottak kivételével mindenkit rehabilitálni kell, aki 1948-ban az Akadémia tagja volt, beleértve a széptudományi alosztály megszűntével tagságukat veszített írókat, költőket, képzőművészeket is, „mivel mindannyiukkal jogtalanság történt”. A rehabilitációt szerintük az időközben elhunytakra is ki kell terjeszteni, ami praktikus az özvegyeiknek folyósítandó akadémikusi özvegyi nyugdíjat jelenti. Hasonló irányban mozgott a II. osztály is javaslatával, amely szerint a tanácskozó tagságot ki kell terjeszteni a kizártakra, egyben a tanácskozó tagoknak néhány korlátozással (akadémiai tisztségre nem választhatók, az osztályvezetőség és a tagok választásában nem vehetnek részt) meg kell kapniuk a tagok jogait. E javaslatot az érvényben lévő alapszabállyal összevetve a tanácskozó tagoknak joguk lett volna részt venni az Akadémia rendezvényein, az osztályüléseken szavazhattak volna, és „akadémiai illetményben részesülnek”. A III. osztály pedig az egész tagságra kiterjedő tagrevíziót javasolt tudományos szempontok alapján, s részletes javaslatot tett a kizárásoknál követendő eljárásra.

A konkrét személyi javaslatokban azonban ezek az osztályok sem követték az általuk rögzített elveket, azaz nem javasolták automatikusan mindenkinek a visszavételét. A 69 tanácskozó tagból 39 főt javasoltak rendes, illetve levelező

117 Az osztályok által az elnökségbe jelölt tagok az osztályok sorrendjében: Pais Dezső, Ortutay Gyula, Egerváry Jenő, Erdei Ferenc, id. Issekutz Béla, Verebély László, Erdey László. A biológiai csoport nevében Straub F. Brunó.

118 Jegyzőkönyv az MTA elnökség 1957. február 6-i üléséről. Elnökségi ülések, 1957. febr. 6., febr. 9. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/9/1.

119 A tudományos osztályok osztályvezetőségének, illetve osztályülésének állásfoglalása a tanácskozó tagok ügyének rendezéséről és személyre szóló javaslatairól (1956. december 15. – 1957. január 31.). MTA Levéltára, I. Osztály (Patyi csomagok) XVII/49.

tagnak, továbbá a kizártak közül Náray-Szabó Istvánt és Papp Simont.¹²⁰ Több osztály javasolta ugyanakkor, hogy az Akadémia addig is részesítse rendszeres segélyben a visszavételre ajánlott tudósokat, míg rehabilitációjuk a közgyűlésen meg nem történik.¹²¹ Az elnökség február 9-ei ülésén hozott is egy határozatot, miszerint a rehabilitálni kívántaknak a közgyűlésig havi 1500 forint segélyt folyósít – „amennyiben az anyagi fedezet rendelkezésre fog állni”.¹²² Talán nem is szükséges most már külön hangsúlyoznunk, hogy az anyagi fedezet e célra soha nem fog rendelkezésre állni.

A rehabilitáció kérdése ezután már csupán egyszer került szóba a vezetésben. Március 8-án döntött úgy az elnökség, hogy az Akadémia szokásos májusi nagygyűlését – s ezzel persze a rehabilitációkat is – ez évben őszre halasztják. Bóka László, az I. osztály titkára még próbálkozott: javaslatot tett egy, a rehabilitációs kérdéseket tárgyaló rendkívüli közgyűlés összehívására. Az igazgatási rutin pedig azonnal háritott: az elnökség Fogarasi alelnök vezetésével kiküldött egy, az osztálytitkárokból álló Nagygyűlést Előkészítő Bizottságot, amely javaslatot tehet a rendkívüli közgyűlésre is – ha úgy gondolja.¹²³ Nem gondolta, sőt Fogarasinak a bizottság munkájáról beszámoló feljegyzésében ezt olvashatjuk: „Az úgynevezett rehabilitációkkal foglalkozó közgyűlés kérdésével a vezetésem alatt álló bizottság nem foglalkozott.”¹²⁴ A rehabilitáció tehát már csak „ügyne-

120 Az I. osztály rendes tagnak javasolta: Eckhart Sándor, Fokos-Fuchs Dávid, Förster Aurél, Laziczus Gyula, Melich János, Mészöly Gedeon, Zolnai Béla, Klemm Antal, levelező tagnak: Nagy J. Béla, Keresztury Dezső. A II. osztály „elvileg levelező, illetőleg rendes tagokká válasszathatókként jelölte”: Mályusz Elemér, Szabó István, Wellmann Imre, Kumorovitz Lajos Bernát, Szemere Samu, Mendöl Tibor, Varga István, Genthon István, Fettich Nándor, Eckhardt Ferenc, Polner Ödön, Bibó István. A III. osztály személyi javaslatát nem ismerjük. A IV. (agrár) osztály rendes tagnak: Doby Géza, levelező tagnak: Kuthy Sándor. Az V. (orvosi) osztály rendes tagnak: Miskolczi Dezső, levelező tagnak: Krompecher István, Frigyesi József, Balogh Ernő, Johan Béla. A VI. (műszaki) osztály ekkor (1957. januárban) csak doktori fokozatokra tett javaslatot öt fő esetében, amit egy kivétellel (Mauritz Béla) február végén a TMB meg is ítelt. Az osztály 1957. áprilisban elkészült rehabilitációs javaslata szerint rendes tagnak javasolták: Mauritz Béla, levelező tagnak: Kotsis Iván, Schréter Zoltán, Tokody László, Papp Simon. A VII. (kémiai) osztály levelező tagnak: Náray-Szabó István, Plank Jenő. A biológiai csoport levelező tagnak: Andreánszky Gábor, Csik Lajos, Györffy István, Lengyel Géza, Soós Lajos. A tudományos osztályok osztályvezetőségének, illetve osztályülésének állásfoglalása a tanácskozó tagok ügyének rendezéséről és személyre szóló javaslatairól (1956. december 15. – 1957. január 31.). MTA Levéltára, I. Osztály (Patyi csomagok) XVII/49. Az [I. osztály] osztályvezetőség javaslata a rehabilitációra. Datálatlan [1957. jan. 31. után]. Uo. Jegyzőkönyv a Műszaki Tudományok Osztálya Rehabilitációs Bizottságának 1957. április 18-án tartott üléséről. Rehabilitációs ügyek, 1957. MTA Levéltára, VI. Osztály 254/2.

121 Feljegyzés. Datálatlan [1957. febr. eleje]. MTA Levéltára, I. Osztály (Patyi csomagok) XVII/49. Jegyzőkönyv a MTA elnökség 1957. február 9-én tartott üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/9/2.

122 Jegyzőkönyv az MTA elnökség 1957. február 9-én tartott üléséről. Uo. 4/9/2.

123 Jegyzőkönyv az MTA elnökség 1957. március 8-i üléséről. Uo. 4/10/1.

124 Fogarasi Béla feljegyzése Rusznyák István és Erdey-Grúz Tibor részére, 1957. március 29. Elnökségi ülés, 1957. április 5. Uo. 4/11/7.

vezett”, s hogy a továbbiakban sem kell vele foglalkozni, amellet az elnökség egy másik tagja, Hevesi Gyula akadémiai titkár is határozottan kiállt. Hevesi nem tudott részt venni az elnökség következő, április eleji ülésén, de szükségét érezte, hogy írásban rögzítse: „Amennyiben mód lenne az Akadémia taglétszámának növelésére, [...] helytelen lenne ezt a lehetőséget csak a tanácskozó tagok figyelembevételével kihasználni. [...] Egyébként a »rehabilitációkra« vonatkozóan teljesen egyetértek Fogarasi elvtársnak az ülésen kifejtendő véleményével.”¹²⁵ Fogarasi azonban szót sem ejtett erről az elnökségi ülésen.¹²⁶ A tanácskozó tagok rehabilitációja jó három évtizedre lekerült az elnökség napirendjéről.

Hogy mily mértékben igyekezett elhárítani, jelentékteleníteni a kérdést az Akadémia vezetése, mutatja a VI. osztály esete. A Műszaki Tudományok Osztálya ugyanis januárban csak doktori fokozatokra tett javaslatot, rehabilitációs javaslatát április közepére készítette el. Ennek eredeti első, aláírt példánya viszont a VI. osztály iratanyagában maradt fenn, holott itt csak másolatnak szabadna lenni, az eredeti első példánynak az elnökségi iratok közt lenne a helye. Két dolog lehetséges: vagy meg sem próbálták eljuttatni az elnökséghez, vagy végül már nem látták értelmét felterjeszteni. Az első elvethetjük, hiszen miért írták volna meg, ha nem akarják továbbítani, ráadásul az irat formai jegyei alapján úgy tűnik, hogy kétszer is próbálkozhattak. A szabályszerű, az osztály rehabilitációs bizottságának elnöke, Verő József által aláírt jegyzőkönyvhöz ugyanis utólag, az autográf aláírás alá, más írógépen a következő megjegyzést toldották: „A bizottság – a vita és részben beszerzett információ alapján – arra a meggyőződésre jutott, hogy nem rehabilitációról van szó, hanem valójában újráválasztásról. Rehabilitáció ui. a volt akadémiai tagok tagságának folyamatosságát állítaná vissza, evvel pedig az 1949. évi közgyűlés óta eltelt időre az akadémiai illetmény kifizetése járna. Ez személyenként kb. 150–160 ezer Ft megterhelést jelentene az államra; értesülésünk szerint ez nem lehetséges.”¹²⁷ Született tehát először egy rehabilitációs javaslat, majd információk érkeztek arról, hogy ez már csak anyagiilag sem lehetséges. Furcsa, hajánál fogva előrangtatott ellenérv, hiszen „rehabilitáción” eddig is mindenki „újráválasztást” értett, visszamenőleges illetményfizetésről még november 4-e előtt sem volt szó. (Csak Nagy Imre esetében került erre sor 1956. október 23-án – ami önmagában is aláhúzza az eset egyediségét.) A rehabilitációs bizottság pontosított utólagos magyarázatában, majd a javaslat ott maradt a VI. osztályon. Az elnökségen már maga a téma nem volt aktuális.

De nem csak a rehabilitáció nem volt immár aktuális. 1957 nyarának végén az elnökség az Akadémia nevében teljes mellszélességgel kiállt immár nemzetközi porondon is a kormányzat mellett – a forradalom ellen. Az augusztus 30-ai

125 Hevesi Gyula levele Rusznyák Istvánhoz, 1957. ápr. 5. Uo.

126 Jegyzőkönyv a MTA elnökség 1957. április 5-i üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/11/1.

127 Jegyzőkönyv a Műszaki Tudományok Osztálya Rehabilitációs Bizottságának 1957. április 18-án tartott üléséről. Rehabilitációs ügyek, 1957. MTA Levéltára, VI. Osztály 254/2. Az osztály rehabilitációs személyi javaslatait ld. a 120. jegyzetben.

rendkívüli elnökségi ülés egyetlen napirendi pontja: állásfoglalás az *Egyesült Nemzetek Szervezete* ötös bizottságának jelentésével kapcsolatban. Az elnökség tagjainak alig több mint fele volt jelen a hirtelen összerántott ülésen, s egy előre elkészített, az ENSZ ötös bizottságának jelentését visszautasító, azt az ország belügyeibe történő beavatkozásnak minősítő állásfoglalás három szaváról-szöveg helyéről vitatkoztak. Arról, hogy lehet-e „ügynevezett ötös bizottság”-ról beszélni (végül „külön bizottság” lett), arról, hogy a jelentés a forradalomban résztvevők „hamis vallomásán” alapul-e (végül „elfogult vallomás” lett), s utoljára „a Magyar Népköztársaság belügyeibe való beavatkozási kísérlet”-ből „a Magyar Népköztársaság belügyeibe való illetéktelen és az ENSZ alapokmányával ellentétben álló beavatkozás” lett. Miközben az öt bekezdésből álló szövegben háromszor fordul elő az „ellenforradalom” és „ellenforradalmi” szó.¹²⁸ Erdei Ferenc ezek közül egyet ki akart húzatni, de még ez sem sikerült.

Felelősségre vonás

Az 1956-os forradalmi cselekedeteket az itthon maradottak esetében megtorlás követte, de miként forradalomról nem beszélhetünk az Akadémián, úgy célszerűbb itt a következményeket is enyhébb terminussal jelölni. Maga a folyamat azonban hasonlatos az országban ezzel párhuzamosan folyó megtorláshoz: alul, a „kicsikkel”, a „névtelenekkel” kezdődött, s ott is volt a legszigorúbb.

Az Akadémián ez a könyvtár forradalmi bizottsága volt. Ennek elnökét (Pónyi István könyvtárost) és egyik tagját (Berlász Jenő osztályvezetőt) az 1957. június–júliusi fegyelmi vizsgálatot követően azonnali hatállyal elbocsátották, két másik tagja (köztük az igazgató, Haraszthy Gyula) írásbeli megrovást kapott, végül két tagja ellen az eljárást megszüntették. A megbüntetetteket két fő vádpontban találták bűnösnek. Egyrészt táviratokat intéztek külföldi társintézményekhez, elítélve a „brutális szovjet beavatkozást” és „morális támogatást” kérve azoktól, s e táviratokra összesen 11 111 forint 80 fillért költöttek. Másrészt hogy megakadályozták a káderanyag elégetését azzal a céllal, hogy az „ÁVH-s besúgók lelepleződjének”.¹²⁹ Pónyi esetében nem tekintették enyhítő körülménynek, hogy a „forradalmi bizottság választásakor felszólalt a kommunisták választhatósága mellett”, míg Berlász esetében a legelső vádpont volt, hogy az „ideiglenes forradalmi bizottság választása alkalmával felszólalt a kommunisták választhatósága ellen”. A táviratokra költött pénzt valószínűleg visszafizettették a felelősök-

128 Jegyzőkönyv a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége 1957. augusztus 30-án megtartott rendkívüli üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 4/13/2.

129 Fegyelmi határozat, 1957. júl. 11. Haraszthy Gyula és társai fegyelmi ügye, 1957. jún.–júl. MTA Levéltár, 3. Elnökségi titkárság, 49/4. 4631/T. Jegyzőkönyv a MTA Hivatala forradalmi bizottságának tevékenységét felülvizsgáló bizottság munkájáról, 1957. augusztus 2., 6. és 13. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/3/1a–b.

kel, de forrásunk csak arról van, hogy Berlász Jenő – saját kérésére – 12 havi részletben fizethette meg a rá kirótt 1040 forint kártérítést.¹³⁰

Augusztusban következett az MTA központi hivatala. Az egyébiránt korrekt vizsgálatot az a Bösztörményi Ernő szaktitkár vezette, akit 1956. október 30-án beválasztottak a hivatal ideiglenes forradalmi bizottságba, másnap reggel részt vett a káderanyagok égetésében, majd november 2-án azért nem lett tagja a végleges forradalmi bizottságnak, mert Pónyi István nyilvánosan, élesen rátámadt az égetésben való részvétele miatt. A felülvizsgálat a kilenc tagú forradalmi bizottságból csak annak elnöke, Somorjai László ellen javasolt szankciót, főrevizorból revizorrá való visszaminősítést¹³¹ – de erre sem került sor. Straub F. Brunó, az Országos Atomenergia Bizottság Izotóp Alkalmazási Szakbizottságának elnöke ugyanis még a vizsgálat lezárulta előtt állást ajánlott a szakbizottságnál Somorjainak, s az Akadémia hozzájárult az áthelyezéséhez.¹³²

Az Akadémia tagjaival szembeni eljárásokra november végén került sor, maga az Akadémia azonban csak kiegészítő fegyelmi szabott ki. Már augusztus 24-én megalakult egy bizottság Major Máté vezetésével,¹³³ amely összegyűjtötte, hogy mely akadémikusok ellen folyt fegyelmi eljárás a munkahelyükön (egyetem, tudományos intézet stb.), s az ítéletek mértékétől függött az akadémiai eltiltás mértéke. Nem vizsgálták tehát az Akadémián folytatott „ellenforradalmi” tevékenységüket, s szóba sem került a szétszórott 400 000 forint. Két évre mentették fel akadémiai tisztségek viselésétől, illetőleg tiltották el az Akadémia kül- és belföldi képviselétől azokat, akiket fegyelmissel elbocsátottak munkahelyükről. Így összes tisztségéből felmentették Fodor Gábor Béla kémikust, Mosonyi Emil vízépítőmérnököt, Nizsalovszky Endre jogászt és Szalai Sándor szociológust, míg ugyancsak két évre, de csak osztályvezetőségi tagsága alól mentették fel Máthé Imre agrobotanikust. Egyéves és nem teljes körű eltiltást kaptak azok, akik írásbeli vagy szóbeli megrovásban részesültek munkahelyükön: így Alexits György matematikust, Lissák Kálmán és Szentágothai János orvosokat csak igazgatási tisztségeikből (elnökség, osztályvezetőség) mentették fel, szakmai funkcióikat (bizottságok, szerkesztőségek stb.) megtarthatták.¹³⁴ (Mint már említettük, a forradalom után Nyugatra távozott Kántás

130 Berlász Jenő levele Rusznyák Istvánhoz, 1957. aug. 1. MTA Levéltára, 3. Elnökségi titkárság, 49/4. 4631/T, 444/R-1957; Molnár Erik válaszelevele, 1957. aug. 8. Uo. Berlász Jenő emlékei szerint a könyvtárban maradt kollégái hónapról-hónapra „összedobták” az esedékes részletet. (Buza János szíves közlése.)

131 A főtitkár által kiküldött felülvizsgáló bizottság értékelése és javaslata a forradalmi bizottság működésével és annak tagjaival kapcsolatban. Dátálatlan [1957. aug. 13–16. között]. MTA Levéltára, 3. Elnök 36/1/3/1c.

132 Straub F. Brunó, az Országos Atomenergia Bizottság Izotóp Alkalmazási Szakbizottsága elnökének levele az MTA hivatal vezetőjéhez, 1957. aug. 12. MTA Levéltár, 3. Elnökségi titkárság, 49/4. 4648/T; Tőkés Ottó válaszelevele, 1957. szept. 2. Uo. 4648/T/TO/SzM.

133 Tagjai: Bognár Géza, Hevesi Gyula és Jánossy Lajos.

134 Javaslata a MTA elnökségének az 1956. évi ellenforradalmi eseményekkel kapcsolatos személyi ügyekben hozandó határozatokra, 1957. nov. MTA Levéltára, 3. Elnök 5/2/5. Jegyzőkönyv a MTA elnökség 1957. november 22-én tartott üléséről. Uo. 5/2/1.

Károlyt és Sedlmayr Kurtot 1958 őszén zárták ki az Akadémiáról, s ugyanekkor törölték az '56-os tevékenysége miatt elítélt Abay Gyula közgazdász ekkor már szinte semmit nem jelentő tanácskozó tagságát is.¹³⁵⁾

Ez az „enyheség” persze része volt annak a folyamatnak, amivel a Kádár-kormány próbálta a maga oldalára édesgetni az értelmiséget. Se korábban, se később nem részesültek akadémiai tagok még csak közelítőleg sem olyan magas arányban a nem művészeti Kossuth-díjakból, mint 1957-ben és 1958-ban,¹³⁶ Kodály Zoltán pedig 1957. március 15-én immár második alkalommal vehette át a Kossuth-díj igen ritkán adományozott Nagydíját. S az 1957. decemberi közgyűlés megnyitójában Rusznyák elnök sem feledkezett el megemlékezni a zenetudós 75. születésnapjáról.¹³⁷

Érzékelhetően fellélegezve jelentette be azt is Rusznyák a forradalom utáni első közgyűlésen, hogy „az Akadémia is levonja egyes tagjainak az ellenforradalom alatt és után tanúsított magatartásából a megfelelő következtetéseket, [...] [de] az elnökség nem zárt ki senkit sem az Akadémia tagjai sorából”.¹³⁸ A történetek értékelésében azonban már cseppnyi hezitálás sincs. A kiindulóponttal még egyet is érthetünk, azzal tudniillik, hogy a forradalom (nála persze „ellenforradalom”) „érezte hatását az Akadémián is, ha e hatás sok tekintetben másképpen és kevésbé éles formák között nyilvánult is meg, mint más értelmiségi területeken”. Azzal viszont már a legkevésbé sem, amikor Rusznyák elnök „polgári restaurációra” törekvő csoportot emlegetett, amely „rehabilitálni» akarta az Akadémiának azokat a volt tagjait is, akik a Horthy-korszakban nem tudományos érdemeik miatt váltak akadémikusokká; [...] kandidátusi és doktori fokozatok adományozásával is erősíteni akarta a maga bázisát; [...] nem akarta elismerni teljes jogú tagokként az Akadémiának 1949. után megválasztott új tagjait”¹³⁹ stb. Ez utóbbira – mint láttuk – valóban történt kísérlet, de csak a nemzeti bizottság tagjait illetően, s ott sem járt sikerrel.

E közgyűlésen már csak Erdey-Grúz Tibor ragaszkodott előző évi elhatározásához, bár a jelölőbizottság beszámolója szerint „a tagságnak egységesen megnyilvánult véleménye” az ő „főtitkári működésével szemben [is] teljes elismerését fejezte ki”.¹⁴⁰ Így a Rákosi-korszakot idéző szavazataránnyal (64 igen mellett egyetlen érvénytelen szavazat) választották meg Rusznyák Istvánt elnöknek, a forradalom idején még a másik oldalon állt, a Nagy Imre-kormányban államminiszterséget vállalt Erdei Ferencet pedig főtitkárnak.

135 Jegyzőkönyv a MTA elnökségének 1958. október 17-i üléséről. Uo. 5/11/1.

136 1957-ben és 1958-ban 32–33%, a korábbi években 12–23%, a következőkben 7–16%. Kossuth-díjasok és Állami Díjasok almanachja, 1948–1985. Szerk. Darvas Pálné – Dr. Klement Tamás – Dr. Terjék József. Bp. 1988.

137 Az 1957. évi nagygyűlés elnöki megnyitója, 1957. december 15. Közgyűlés, nagygyűlés, 1957. december 15–20. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/7/2.

138 Az 1957. évi nagygyűlés elnökségi beszámolója, 1957. december 20. Uo. 47/7/4.

139 Uo.

140 Jegyzőkönyv az MTA 1957. december 20-án tartott közgyűléséről. Uo. 47/4/3.

Az elnökség következő ülésén napirend előtti bejelentésével Rusznyák végleg lezárni látszott a témát. Eszerint „az 1957. december 20-án megtartott közgyűléssel az Akadémia és az Akadémia elnökségének munkája visszatért alapszabályszerű keretébe, és ezzel az 1957. január 26-i tagértekezlet határozata alapján az elnökségbe delegált tagok funkciója is megszűnt. A delegált tagoknak a főtítkárral együtt megköszönte értékes közreműködésüket.”¹⁴¹ A bejelentés és a köszönet azonban csupán a jegyzőkönyvnek szólt, az érintetteket erre az elnökségi ülésre már meg sem hívták. A forradalom keltette hullámok ezzel elültek az Akadémián.

*

Történetünknek már csak egyetlen szála maradt elvarratlan, de ez a szál, Nagy Imre akadémikusi sorsa a valóságban is lezáratlan maradt. A miniszterelnökét ismerjük, az akadémikusé viszont befejezetlen. Még csak ki sem zárták, hiszen ahhoz ki kellett volna ejteni, le kellett volna írni a nevét. Az elnökség tagjai a legegyszerűbb utat választották: nyilvánosan úgy tettek, mintha Nagy Imrének semmi köze nem lett volna az Akadémiához. Normális esetben az elnökségi üléseken és a közgyűléseken is meg szoktak emlékezni az időközben elhunyt tagtársakról. De itt éppen a „tagtársi” mivoltáról kellett mélyen hallgatni. 1958. június 20-án, négy nappal Nagy Imre kivégzése és három nappal ennek nyilvánosságra hozatala után is volt elnökségi ülés. A kivégzett akadémikusról itt éppúgy egyetlen szó sem esett,¹⁴² miként az ez évi közgyűlésen sem.¹⁴³ Nem volt bejelentés, nem volt egyperces néma főhajtás, nem volt semmi. „Igaz híved” – így búcsúzott Rusznyák utolsó, 1956. október 20-án Nagy Imréhez írott levelében.

Ennyivel mégsem úszták meg, egy igen keserű pirulát – igaz, nem nyilvánosan – még le kellett nyelnie az MTA elnökének és főtítkárnak. Nagy Imre özvegye ugyanis 1959 februárjában özvegyi nyugdíj iránti kérelmet adott be az elnökséghez.¹⁴⁴ Automatikusan járt ez minden özvegynek, még kérvény sem kellett hozzá. Rusznyák azonban most nem sietett válaszolni, Erdei Ferenc főtítkárra szignálta ki a kényelmetlen ügyet. Igaz, ténylegesen is az ő feladata lett volna – no, nem a kérvényre válaszolni, hanem az özvegyi nyugdíj megadását kezdemé-
nyezni. Így aztán Erdeire maradt az a szomorú feladat, hogy nem létező jogsza-

141 Jegyzőkönyv az MTA elnökség 1958. január 6-án tartott üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 5/4/1.

142 Jegyzőkönyv a MTA elnökségének 1958. június 20-i üléséről. MTA Levéltára, 3. Elnök 5/9/1.

143 Elnökségi beszámoló az MTA 1958. évi közgyűlésén, 1958. október 28. délelőtt. Közgyűlés, nagygyűlés, 1958. október 22–28. MTA Levéltára, 3. Elnök 47/8/4. Jegyzőkönyv a MTA közgyűlésének 1958. október 28-án délután tartott zárt üléséről. Uo. 47/8/3.

144 Szövege: „Alulírott, Nagy Imre akadémikus özvegye azzal a kéréssel fordulok a Magyar Tudományos Akadémia elnökségéhez, hogy férjem akadémikusi tiszteletdíjának felét özvegyi jogon nekem 1958. júliustól kezdődőleg folyósítani szíveskedjenek. Kérésem indoklásaképpen hivatkozom az 1014/1954. számú minisztertanácsi határozatra.” Nagy Imréné levele a MTA elnökségéhez, 1959. febr. 15. Iktatott iratok. MTA Levéltára, 3. Elnök 82/2/11. 106-R-1959.

bályokra utalva elutasítsa egykori miniszterelnöke, az egyetlen kivéztett akadémikus özvegyének kérelmét. Mint írta: „A f. évi február 15-én kelt beadványára értesítem, hogy az Akadémiának nem áll módjában a tiszteletdíj özvegyi jogon való folyósítása. Ez az Akadémia erre vonatkozó szabályai szerint és általános jogszabályok szerint is lehetetlen. Ugyanakkor azonban illetékes helyről úgy értesültünk, hogy a megfelelő megoldásról más módon gondoskodnak.”¹⁴⁵

Az Akadémia mosta kezeit.

JÁNOS PÓTÓ THE ACADEMY AND 1956

The dissertation is the first scientific publication which makes an attempt to retrace what happened exactly at the Hungarian Academy of Sciences (HAS) during the revolution of 1956. It also draws a picture of the birth of the new – at the beginning not even too radical – views and their failure following the suppression of the revolution. Furthermore, it presents the process of calling the participants of the revolution to account.

The directorate of the Academy turned out to be rather hesitating, because they had to spend the summer and the early autumn with redressing their previous offences. Moreover, personal responsibility could not be shifted on others, because István Rusznyák had acted as president from the end of 1949, but Tibor Erdey-Grúz, who was re-elected secretary-general in May of 1956, fulfilled this duty during the most “ferocious” years of the Stalin era, i.e. between 1950 and 1953. The increasing anti-Stalinism rising in the spring of 1956 influenced the leadership of the Academy as well: in the summer of 1956 they were forced to rehabilitate first the sociologist Sándor Szalai (expelled for political reasons in 1950), then the physician Kálmán Sántha (whose expulsion served for intimidating vocational intelligentsia in 1951), and finally, three days before the outbreak of the revolution, Imre Nagy, prime minister during the revolution, received back ordinary membership.

In the first week of the revolution blazing forth on 23rd October 1956, the riot turned into street fighting, but nothing happened at the Academy in those days. On 30th October, Sándor Szalai and “six or seven reputed academicians” founded the national committee of the HAS, and they released a proclamation in which they asked the international general public to “support Hungarian nation in the fight for freedom”. Their proclamation was published in newspapers on the following day, and it led to an anti-proclamation issued by 24 other academicians who questioned the legitimacy of the never-elected national committee. After that, the committee declared to act as the “administration of the national committee of the HAS”, and it took over leadership, i.e. the authorities of the presidium and the secretary-general.

During its few-day-long operation, besides everyday tasks, the administration became involved in certain affairs (e.g. property protection, food and medicine distribution etc.), and it gave rise to a conflict with the former leadership. On 31st October the secretary-general Erdey-Grúz ordered to burn personnel files, but the administration cancelled it, and the remained cadre records were given to the

145 Erdei Ferenc levele Nagy Imrénéhez, 1959. márc. 10. Uo.

concerned people at the end of November. The most significant action of the committee was paying salary to the consulting members of the HAS in November. (Originally, the Academy consisted of ordinary and corresponding members. The group of consulting members included those scientists, and previously academicians, whose membership was not renewed after the reorganization of the Academy on the basis of the Soviet model in 1949. A consulting member was entitled only to bear that title, but was deprived of further rights being due to other members.) Due to this measure, the administration practically rehabilitated consulting members.

On 3rd November, ordinary, corresponding and consulting members of the HAS elected the (by that time) legitimate national committee, but the Soviet attack started on the following day, which created a new political situation. Although, at the first and only meeting of the national committee on 20th November the participants continued to insist on the rehabilitation of consulting members, it could function only as an advisory board acting together with the presidium, for a period of two weeks.

Restoring the pre-revolutionary situation started with the first meeting of the presidium on 1st December, and was accomplished on 26th January 1957. The president and the secretary-general, who had retired during the revolution, took up office again due to the "full confidence of the members". Indeed, it was no wonder, since the Kádár-regime had put powerful pressure on the scientific intelligentsia by suspending payment to the scientists.

The idea of rehabilitating consulting members failed in a few months, but some attempts were made to redress offences in connection with adjudging academic degrees in order to ease the tension among the intellectuals. (Between 1950 and 1952 the system of academic degrees was reorganized on the basis of the Soviet model; to less than half of the academicians previously possessing academic titles were adjudged new scientific ranks, and they were even deprived of the former titles. Less than one third of the consulting members, i.e. the ex-academicians, received scientific titles, and in the majority of cases, it meant only the lower rank, the candidate's degree.) The most glaring unjust cases were more or less recompensed in the first months of 1957, but even then scientific degrees were refused to those scientists who were regarded as political "enemies".

Calling the revolutionaries to account at the Academy started in the summer of 1957, and it was similar to the retorsion taking place in parallel in the whole country in a way that it started among "the lower class", "the unknown", and the most severe sentences were passed against them, as well. Two employees of the Library of the HAS were dismissed; against the academicians, the presidium opened only additional disciplinary actions: scientists, who were dismissed from universities or research institutes, were forbidden to hold academic functions for two years, and for one year those who were reprimanded by their offices.

Nevertheless, the problem of Imre Nagy's academic status remained entirely unsolved further on. He was executed on 16th June 1958, as a member of the Academy, because he had never been expelled from the institute. After the suppression of the revolution, his name was not even uttered at the Academy. The presidium pretended as if the rehabilitation had not even happened three days before the revolution. Finally, as a nadir of the story, in the spring of 1959 the leadership of the Academy refused to pay a widow's pension to Imre Nagy's widow, however, it was every academician's widow's legal due according to the effective provisions of law of that time.

STANDEISKY ÉVA

Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban

„Most mi is forradalmi időket élünk. A forradalom pedig tátongó szakadékot vág a múlt és jövő közé. De nincsen a világnak az a forradalma, amely gyökeresen, minden vonatkozásban szakíthatana a múlttal, amely teljesen gyökértelenül lebeghetne a múlt idők mélységei felett. A forradalom után a legnagyobb probléma pedig éppen a szellemi hídverés a múlt és a jövő között.”

Moór Gyula: A magyar értelmiség hivatása. (1946)

„A forradalmak nem teremtenek »tisztta lapot«, nem kezdik újra a történelmet, és ha képesek is a múlt bizonyos elemeinek a felszámolására, ezt csak azon az áron tehetik meg, hogy a múlt más elemeit, összetevőit és folyamatait erősítik fel és juttatják érvényre – nemegyszer olyan jelenségeket, amelyek távolról sem kedveznek az emberi szabadság kiteljesedésének.”

Hahner Péter: Előszó: egy könyv és írója. (1994)

„Ám tapasztalatok nemcsak úgy keletkeznek, hogy egyszer birtokukba jutunk, hanem ismétlődéssel is. [...] A tapasztalatok fel is gyűlhetnek, felhalmozódási folyamat eredményei is lehetnek, amennyiben beigazolódnak vagy egymást korrigálva meg erősítést nyernek.”

Reinhard Koselleck: Tapasztalatváltozás és módszerváltás. Történeti-antropológiai vázlat. (2000)¹

Mennyire ismétli magát a történelem, avagy hasonló helyzetek hasonló reagálást váltanak-e ki? Mi a különbség az emlékező és a szituációs múltkövetés között? A népkövetelések a múlt melyik szakaszához kapcsolódtak? A változásokat igénylők 1945-ig, vagy 1948-ig akartak hátrálva előremenni? Törekvéseik kiterjedtek-e az 1945 előtti időszakok hagyományainak felújítására? A tanulmány ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Amikor az emberek forradalmat csinálnak, koruk és a legközelebbi múlt sérelmei ellen láznak fel. Ugyanakkor az óhatatlanul felmerülő problémák megoldásához történelmi támasztékokat keresnek. 1956 szereplői is ezt tették. Nehézségeik mutatják: igencsak szegényes volt a felidézhető, hasznosítható örökség.

Magyarország a 20. században függetlenség- és demokráciadeficittel küszködött. 1918-ban, 1945-ben mindkettő eltűnni látszott – és mindkettő megma-

¹ Ld. *Moór Gyula: A magyar értelmiség hivatása. In: Uő: Tegnap és holnap között. Tanulmányok. Bp. 1947. 123.; Hahner Péter: Előszó: egy könyv és írója. In: Alexis de Tocqueville: A régi rend és a forradalom. Bp. 1994. (Circus Maximus) 28.; Reinhard Koselleck: Tapasztalatváltozás és módszerváltás. Történeti-antropológiai vázlat. Korall 7(2006) 23. sz. 26.*

radt. Az első világháború következményei – mindenekelőtt a háború okozta anyagi leromlás és morális züllés, az új országhatárok kijelölésénél a győztesek vaksága – megakadályozták a demokratikus forradalom kiteljesedését 1918 végén, 1919 elején, s olyan kényszerpályára állították az országot, amely 1941–1944-ben katasztrófába torkollott. 1945–1946-ban az újabb demokráciakísérlet is kudarcba fulladt. A feltételek akkor talán még kedvezőtlenebbek voltak, mint az első világháború után, legalábbis ami a nemzeti függetlenséget és a demokráciát illeti. Ez a két kérdés foglalkoztatta leginkább 1956 szereplőit is. A 20. században addig adódó harmadik esély a függetlenség kivívására és a demokrácia megteremtésére 1956-ban is kihasználatlan, kihasználhatatlan maradt.

A szinte kimeríthetetlen tárházú múlt akkor segítheti a jelent, ha az eltérő nézetet vallók toleránsak egymás iránt. Ahogyan Cs. Szabó László írja: az embereknek 1956-ban felül kellett volna múlniuk egész múltjukat, ami szinte emberfeletti feladat.²

Egyvalami mindenképpen közös volt a forradalom alatti nézetkavalkádban: az antisztálinista szocializmus-hívők éppúgy a históriában kerestek kapaszkodót, mint azok, akik a – korlátozott – magántulajdonon alapuló demokráciára vágytak. Közülük senki sem lelhetett biztos múltbéli támaszra. A történelmi tapasztalatokon alapuló új teremtésének lehetősége önmagában kevés volt: kollektív kreativitásra és az eltérő nézetűek iránti türelemre lett volna szükség, ami nehezen teljesülő kíváncsi. Egységesítőnek maradt a politikában és a közéletben, a sajtóban és az irodalomban – a versekben és a publicisztikai írásokban – a távolabbi múlt, a lekerekített 1848 példája.

A múlt iránti érdeklődésnek 1956-ban az is oka lehetett, hogy a forradalomnak nem volt legitim legfelsőbb vezetése. A forradalom napjaiban elemi igényként merült fel egy új hatalmi központ megteremtésének szükségessége. Magyarországon nem volt olyan politikai erő, amely képes lett volna ezt az igényt maradéktalanul kielégíteni. E hiány következtében is szaporodtak – jobb híján – a múltban támasztékot kereső helyi, illetve a regionális szerveződések. A forradalom két hetében lázas keresgélés folyt az átformálható, megújítható múltmin-táért.

A magyar múlt megítélésében szkeptikus Kolnai Aurél szerint amire az emberek Magyarországon 1956-ban visszatekinthettek, nem volt igazán érdemes a követésre.³ Megállapítása vitatható. Írásom részben e vélekedés cáfolata kíván lenni.

A tapasztalat és az ismétlődés 1956 történéseiben fontos szerephez jutott.

2 Cs. Szabó László: Gyász és megdicsőülés. In: Ezerkilencszázötvenhat, te csillag. A forradalom és a szabadságharc olvasókönyve. Szerk. Medvigy Endre–Pomogáts Béla. Bp. 1991. 47.

3 „Más országoktól eltérően Magyarország – hasonlóan Spanyolországhoz – még sosem látott olyan demokratikus köztársasági rendszert, melyet ne fenyegetett volna az elsüllyedés halálos veszélye, sőt az utolsó, az 1945–46-osra, már születése előtt ránehezedett az orosz megszállás és a kommunista fennhatóság félelmetes súlya” – írja 1957-ben Kolnai. *Kolnai Aurél: Gondolatok a magyar felkelésről egy év távlatából*. In: *Uő: Politikai emlékiratok*. Bp. 2005. 542.

A forradalom és a múlt viszonya a kiiktatandó műtetelemek felől is megközelíthető. Az 1918-as és az 1944–1945-ös demokratikus átalakulásnak nem csupán követésre méltó, hanem elvetendő elemei is voltak. A múlt ebben a megközelítésben mégis csak tanítómester. E. H. Carr megfogalmazásában: „A történelem történelmi tudattal rendelkező emberek körében többek közt azért nem ismétli önmagát, mert a szereplők a második előadás idején már tudatában vannak annak, hogyan alakult az első, és ez a tudás módosítja cselekedeteiket.”⁴

A forradalmi szervek elnevezéséből és a gyakran emlegetett múltbéli fordulópontokból is következtethetünk arra, hogy 1956-ban az emberek a 20. századi magyar történelem melyik szakaszát ítélték elvetendőnek. Aki például csak a nyolc évvel korábbi állapotokig akart visszamenni, bizonyosan nem tekinthető a polgári demokrácia hívének, nem úgy, mint aki az 1956-ot megelőző tizenkét évet akarta kitörölni a magyar történelemből: ő bizonyosan nem sorolható a kommunista értelmezésű szocializmus elkötelezettjei közé. Az elnevezésekről és az évszámokhoz kötődő múltértelmezésről az írás utolsó fejezetei szólnak.

Emlékező múltkövetés

Az uralomváltás periódusaiból a közösségi emlékezet időszerűsíthető elemeket is megőrzött. Az emberek feleleveníthették például, hogy mit tettek ők vagy elődeik rendszerváltáskor – háború után vagy/és forradalom kitörését követően –, amikor szándékukon kívül cselekvésre – önvédelemre, öngazgatásra – kényszerültek. A generációról generációra hagyományozódó és az éppen uralmon lévő hatalom ideológiai hatására némileg módosuló múltviziók a kollektív emlékezet termékei. A kulturális emlékezet a kollektív emlékezetnek az a része, amelyhez már nem fűződhetnek személyes emlékek: eltelt legalább kilencven év, három generációnyi idő. A magyar történelemben az 1848-cal kapcsolatos emlékek a kulturális emlékezethez sorolhatók. A kommunikatív emlékezet a kulturális emlékezethez képest kevésbé letisztult, változatosabb, nehezen befolyásolható, mivel még élnek a korszereplők vagy közvetlen leszármazottaik. 1956-ban 1918 és 1945 a kommunikatív emlékezet része volt.

1956-ban az emberek szelektíven válogattak emlékeik közül. Arra emlékeztek, amit a jelenben is hasznosíthatónak véltek. Az öregeknek még lehettek emlékeik 1918-ról, a többségnek pedig testközeli élménye volt a második világháborút követő félforradalmi időszak, a közemlékezetben pedig már egy évszázada kitüntetett hely jutott a nemzeti sérelmeinkre gyógyírként használt, idealizált 1848-as magyar forradalomnak és szabadságharcnak. A forradalomban résztvevők példáulért, megerősítésért e három történelmi előzményhez nyúltak vissza.⁵

4 E. H. Carr: Mi a történelem? Bp. 1993. (Századvég könyvtár. Történelem) 119. – A „tapasztalat” és az „ismétlődés” megítélésében Reinhard Koselleck véleményét osztom. R. Koselleck: i. m. 21–59.

5 Nem egy idősebb forradalmi bizottsági vezető már 1945-ben, sőt 1918–1919-ben is részt vett az öngazgatásban.

Az 1956-os forradalomban – s különösen az első napokban – a múlt emlékei közül az 1848-as forradalom uralta a közvéleményt, s ez a tartós nemzeti egység látszatát keltette. Amikor az eltérő demokráciatörekvések megjelentek, a hozzájuk kapcsolódó múlt emlékek sokfélesége is nyilvánosság elé került. Mivel hiányoztak a demokratikus közéletiség keretei – a szabad választással legitimált parlament és kormány, az elfogadott, bejegyzett pártok, egyesületek, a szabad nyilvánosság önkorlátozó fórumai stb. – nagy összevisszaságban léteztek egymás mellett a különféle eszmék és a hozzájuk kapcsolódó múltértelmezések.

Az első és a második világháború utáni helyi, átmeneti uralomnélküliség a háborús szenvedések, az erkölcsi züllöttség miatt volt ellentmondásos időszak: az öntisztulás folyamatát megszakították az igazodás irányát kijelölő új központi uralmi rendszerek (a Tanácsköztársaság, a Horthy-rendszer, majd a hatalmi viaskodások által deformált koalíciós kormányzati éra). Szabó Miklós szerint a forradalom résztvevői „példaként 1848-ra tekintettek vissza, restaurálni bizonyos mértékig az 1946-os köztársaságot kívánták”.⁶ A hangsúlyt a „bizonyos mértékig”-re tenném.

A személyes és a kollektív emlékezet bonyolult viszonyát egy kérdésként megfogalmazott példa illusztrálhatja: Vajon hogyan fogadhatta az 1956. októberi változásokat az a sváb származású férfi, akinek módos parasztgazda apját 1944 nyarán a csendőrök zsidók rejtegetése miatt a szeme láttára lőtték agyon (a bűjtatottakkal – egy asszony két kisgyermekkel – együtt), majd az oroszok négy testvérével kényszermunkára hurcolták, ahonnan hosszú évek múltán súlyos beteg, „fasisztának” bélyegzetten, másodmagával került csak haza?⁷

A múltból sokan azt a tanulságot vonták le, hogy a személyes és családi megrázkódtatás elkerülése érdekében óvatosnak kell lenniük, kivárára kell be rendezkedniük. Az előzmények ismeretében meglepőnek tűnik, hogy mégis tízezrek vettek aktívan részt a forradalomban: a szabadsághágy, a reparációs készítés nem engedte, hogy a cselekvésbénító múlt emlékek tudatküszöbüg jussanak.

Múltjelképek

1956-ban – a reformperiódusban éppúgy, mint a forradalom kitörése után – fontosakká váltak az 1848–1849-es forradalomhoz kötődő nemzeti jelképek. Nem csupán a vizuális szimbólumok (Kossuth-címer, nemzeti trikolór), hanem a fogalmak (1848, szabadságharc, a 12 pont, március 15-e, köztársaság, sajtószabadság stb.) és a személyek is (Petőfi, Bem, Kossuth). A felidézett, „újra hasznosított” irodalmi alkotások is az aktualizált jelképeknek ebbe a tágabb körébe sorolhatók.

⁶ Szabó Miklós: A forradalmi etűd. In: *Uő: Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék.* Bp. 1995. 136.

⁷ A neve elhallgatását kérő tanítványom családtörténeti dolgozata alapján. 2002.

A nemzeti trikolór Magyarországon az 1956-os forradalmat több mint száz évvel megelőzve vált a magyarság tömegeit érzelmileg mozgósítani képes szimbólummá.⁸

Az 1956-os rendszerváltozáskor 1848 jelképeivel hatott: március 15-e vér nélküli forradalma, a korabeli fiatalok kezdeményezőkétsége, Petőfi versei és szereplései, az emlékezetben megragadó korabeli fogalmak (bizottmány, polgártárs, nemzetőrség) és a képek: a Kossuth-címer, a piros-fehér-zöld zászló, amelyből a múlttal leszámoló „képrombolás” jegyében kivágták a szovjet mintára készült népköztársasági címet.⁹ „Nagy taps és éljenzés: hosszú póznán nagyalakú Kossuth-címet visznek a [Bem-] szoborhoz, ahol magasra emelik” – olvassuk a korabeli naplóban.¹⁰ A *Zalaegerszegi Városi Forradalmi Tanács* olyan Kossuth-címeres igazolványt készíttetett tagjai számára, amelynek fedőlapján Kossuthtól vett idézet ékeskedett: „A nép azzal van és azzal lesz, aki mer a néppel lenni.”¹¹

A Kossuth-címer Nagy Imre október 28-i, a forradalmat elismerő deklarációja után tűnt fel először a lapok címdalán.¹² Egyetlen olyan korabeli kiadványt sem találtunk, amelyben a koronás címer szerepelt volna. (A Kossuth-címer nem csupán 1848-as, hanem 1946-os szimbólum is: a királyságot 1946. február 1-jén felváltó köztársaságra is utal.)

1956-ban a negyvennyolcas szellemiség jelenlétét nem a követelésponatok bizonyítják leginkább,¹³ hanem az 1956-ban széleskörűen elterjedt, a vörös csillagot és a Rákosi-címet váltó negyvennyolcas szimbólumok, de főképpen az 1956-ban aktualizált, 1848-at felidéző, rölapokon, újságokban kinyomtatott Petőfi-versek és más 19. századi költők alkotásai, a műveikből vett idézetek. A reformkorban született *Himnusz* és *Szózat* (A népiek irodalmi röpiratának címe – *Rendületlenül* – ez utóbbi költemény első sorára utal) az 1848-as reminiscencia részeként értelmezendő. Az 1848-as forradalom és szabadságharc 1956-ban az

8 A nemzeti lobogó a francia forradalomban vált tömegeket mozgató jelképpé: „Mirabeau rendkívüli szenvedéllyel védelmezte a trikolór kötelező használatát [...] megértette, hogy nem valami »bagatelle«-ről van szó, hanem – ahogy ő mondta (háttorzongatóan előrevetítve a XX. század témáit) – »a jelek nyelvéről«. Mindenütt ez a legerőteljesebb jelképi kifejeződése az emberek álláspontjának, hangsúlyozta.” *Simon Schama: Polgártársak. A francia forradalom krónikája.* Bp. 2001. 668.

9 *Szilágyi Ákos:* Lyukak a zászlón. (Ünnep után). Népszabadság, hétvége 2005. nov. 5. 5.

10 *Zimándi Pius István:* A forradalom éve. Krónika 1956-ból. Bp. 1992. 154.

11 1956 plakátjai és rölapjai. Október 22–november 5. Összeáll., szerk. Izsák Lajos–Szabó József–Szabó Róbert. Bp. 1991. 570.

12 Ld. Esti Hírlap, Forradalmi Ifjűmunkás, Függetlenség, Magyar Függetlenség, Magyar Honvéd, Néphadsereg, Paraszt Függetlenség, Szabad Ifjúság, Szabad Nép, Szabad Szó, Valóság.

13 Gyarmati György az '56-os népköveteléseket a '48-asokkal rokonította. A politikai, gazdasági, társadalmi változtatások szükségességét tartalmazó programponatok egymásra vonatkoztatása a történelmi viszonyok különbözősége miatt nem igazán meggyőző. *Gyarmati György:* Március hatalma, a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Bp. 1998. 139–154.

akkori legfőbb kíváncsiságra rímelt: a „magyarság és a függetlenség” volt a felkelők jelszava a 19. század közepén éppúgy, mint száznegyven évvel később. A két kor „demokrácia”-jelszava a gyökeresen átalakult gazdasági, politikai és társadalmi viszonyok miatt már nem ugyanazokat az elképzeléseket takarta.

A legtöbb népgyűlésen elszavalta valaki Petőfi *Nemzeti dalát*, a felvonulók nem egy helyen Kossuth-nótákat énekeltek. A *Nemzeti dal* meghallgatása közösségi élmény volt: érzelmi azonosulást jelentett a forradalommal. E vers elmondása, refrénjének – „Esküszünk, esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk!” – közös ismétlése (valamint a *Himnusz* eléneklése) mintegy szakrális aktussá magasztosította a spontán népgyűléseket. Eufórikus állapotba hozta az embereket, akik szinte öntudatlanul vetették magukat alá a tömeghangulatnak. Nagyrábén a forradalom hírére összegyűltek a gépállomás statisztikusáról tudták, hogy hajdanán az iskolai ünnepélyeken ő szavalta leghatásosabban a „Talpra magyar”-t, ezért tőle akarták a költeményt hallani. „Még most is ott áll előttem a kép – írja az egyik jelenlévő –, hogy támasztotta az ajtófelet a kastély előcsarnokában. Ott állt az ajtónál, csizmás lábait keresztbe rakta, és figyelte a gyűlés lefolyását. A felszólításra, hogy szavaljon, nagyon szabódott, de az emberek egyre jobban követelték, és utána még meg is fogták, feltették az asztalra. A csarnokban lehettünk vagy ötvenen, talán hatvanan is, de egyszerre hirtelen néma csönd lett. Csabai fenn volt az asztalon, jobb lábával előrelépett, jobb kezét, mintha kard lett volna benne, előre nyújtotta, és erős hangon, lelkesen, mélyen érzett hazafias lelkesedéssel és emberi érzéssel tele szavalta el a Petőfi örökbecsű nemzeti dalát, a Talpra magyart. Ahogy szálltak a szavak, lassan könnyes lett a szemem, és amikor széjjelnéztem, talán másoknak is. Volt, aki lopva még meg is törölte kézfejjével. Mikor pedig arra került a sor, hogy »Hol sírjaink domborulnak, Unokáink leborulnak« –, volt, aki kicsit hüppögött is.”¹⁴ A Kossuth-címert rajzoló tanítóknak a gépállomás fiatal villanyszerelője segített. A gépállomás lett a színhelye annak a spontán szerveződő nagygyűlésnek is, ahova a szomszéd községből is jöttek nemzeti zászlókkal, miközben énekeltek, hogy „Kossuth Lajos azt üzenté...”

„Van valami ünnepélyes a hangulatban, a második március 15-e hangulata” – jegyzi fel naplójába október 23-án a szemtanú.¹⁵ A debreceni *Néplap* október 30-i vezércikke írja: „Be tudtuk bizonyítani Petőfi szavainak igazságát. »Habár fölül a gálya, / s alul a víznek árja, / azért a víz az úr!« Van erőnk megmutatni, hogy méltó örökösei vagyunk a 48-as szabadságharcosoknak, a magyar szívekből nem lehetett kitörölni a szabadság szent eszméje iránti lángolást. Utat tört magának, magasra szökött lángja, és felperzseli mindazt, ami szenny és idegen a néptől.”¹⁶ „Magyarország élő lelkiismerete, Kossuth, Rákóczi bátor nemzedéke,

14 *Török Benjámin*: 1956 Nagyrábén. 1956-os Intézet Oral History Archívuma. 1126. sz. életrajz.

15 *Zimándi Pius I.*: i. m. 153.

16 Ld. 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban. Az 1956-os forradalom Hajdú-Bihar megyei történetének válogatott dokumentumai. Szerk. Filep Tibor–Valuch Tibor. Debrecen, 1993. 130.

az új március ifjúsága!” – magasztalta a forradalomban résztvevő fiatalokat a rádió, s mellé a Klapka-indulót játszották be.¹⁷

1848 viszonyítási pont lett. „Hajtsuk meg nemzetiszínű zászlónkat a felkelők, az 1848. március 15-i ifjúságot hősiességben túlszárnyaló hősök előtt!” – olvasható egy plakáton.¹⁸

A harsány és szenvedélyes negyvennyolcasság 1956-ban elfedte a forradalom értelmezésében, konszolidálásában október 28-a után keletkezett zavart, a továbblépéshez szükséges teendők körüli bizonytalanságot. A forradalom múltba néző poétái nem Világost, hanem Pákozdot szerették volna felidézni, és a vég helyett az ígéretes kezdetekkel serkentették, bódították magukat és olvasóikat.

Funkcionális hagyomány és tapasztalat

1848 a megszépített és kilúgozott múlt – a kulturális emlékezet – része volt, ugyanakkor a hatalmi kisajátítás révén a közelmúltat és a jelent is formálta, így a kommunikatív emlékezethez is kapcsolható, gyengébb szálakkal ugyan, mint 1918 és 1944–1945.

A közösségi emlékezet mellett mindig létezett 1848 hatalmi kisajátítása. Ez változó elemnek bizonyult a konstans kollektív emlékezet mellett, amelyben a lakosság széles rétegeit érintő szociális vívmányoknál alighanem nagyobb vonzereje volt a nemzeti önállósági törekvéseknek.¹⁹ 1945 és 1956 között csupán a kommunista hatalmi aspirációkkal összefonódó '48-értelmezések, illetve 1953 után a kommunista párton belüli '48-felfogások kerülhettek a nyilvánosság elé. Az előbbinek nagy irodalma van, az utóbbiról még nem született összefoglaló munka.

A népi írók különösen sokat merítettek a negyvennyolcas tradícióból. A kommunisták reformer csoportjai, Nagy Imre 1953 utáni politikájának hívei is előszeretettel hivatkoztak 1848-ra. E két táborhoz tartozók voltak a *Petőfi Kör*²⁰ leglelkesebb látogatói is, belőlük kerültek ki leginkább az egyetemi forradalmi megmozdulások résztvevői. Vidéken, falun inkább a kisgazdapárthoz és 1947-es hasítékpártjaihoz köthető negyvennyolcasság volt népszerű, különösen az ország nyugati felén, valamint a birtokos (birtoktalanított) parasztság és a lecsúszott, deklasszáldott középosztálybeliek egy része körében.

17 A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9. Szerk. Kenedi János. Bp. 1989. 312.

18 1956 plakátjai és rölapjai i. m. 506.

19 Vö. *Gyáni Gábor*: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: *Uő*: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 115.

20 A kommunista eszmének elkötelezett, a diktatórikus szocializmusból – a sztálinizmusból – kiábrándult felszólalók 1848-ra leginkább a Petőfi Kör vitáiban hivatkoztak. Az aktualizálás elsődleges politikai célja 1956 tavaszán és nyarán Rákosi megbuktatása volt. Ezzel is magyarázható, hogy a nem kevésbé éles őszi vitákban már nemigen kerül szóba 1848.

A 19. századi eseménysor a nemzeti kulturális emlékezet legfőbb egységesítő eleme lett, s mintegy lepergett róla az a fajta hatalmi manipulációs máz, amely a negyvennyolcas tradíciókat a Rákosi-diktatúra éveiben bevonta, s eltűnni látszott a kommunista reformellenzék 1848-felfogása is. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc főleg az 1956-os forradalom érzelmvilágához, eseményeihez kapcsolható szimbólumokban élt tovább.

1848 sajátos kapaszkodó lett: 1918, 1945 félresikerült demokráciakísérlete, elvetélt forradalma időben még túl közeli volt. 1848 negatívumait elhalványította az idő, elhomályosította a nemzet kultuszigénye, s így alkalmassá vált a jelen – 1956 forradalma – igazolására. 1848 a forradalom alatt elsősorban a letisztult, egyneműsödött múltat jelentette.

A kulturális emlékezet egységesít, a kommunikatív emlékezet megoszt. Az 1918-as és 1944–1945-ös demokráciaminta így csak pluralitásában – véleménykülönbségekkel és érdekellentétekkel együtt – értelmezhető.

Nyírbátor forradalom alatt választott vezetője, Nánássy István a szabadság, egyenlőség, testvériség „szent jelszavát” társította 1848-hoz, amivel hallgatóságának megnyerése volt a célja: „Szabadságért kell küzdenem, mint küzdöttek érte oly sokan, és hogy ha kell, kivéreznem, mint elvérezettek oly sokan, »fogadjatok ti szabadság-vitézek szent sorotok közé«” – idézte Petőfit a *Nyírbátori Járási Nemzeti Tanács* alakuló ülésén az 1848-as reminiscenciákkal léptenyomon élő szónok („És a mi lelkünkől újra kitör a márciusi nemzedék szózata, kitör azért, mert ez utolsó évtizedben újra egészségtelen álomba merült a nemzet” stb.).²¹

A *Sátoraljaújhelyi Nemzeti Forradalmi Tanács* „Kossuth Lajos kedvenc városából” üzent a népnek. Felhívását Kossuth szavaival zárta: „ha annyi lelkesedés lesz a kivitelben, mint amennyit a feljárnásban tapasztaltam, a poklok kapui sem vesznek erőt Magyarországon”.²²

„Mi megmaradunk 48-soknak és 56-soknak. Magyaroknak, halasiaknak és szabadságszeretőknak. A demokrácia csak a néppel együtt valósítható meg – mi ebben hiszünk. Számtalanszor bizonytságot tettünk erről. Mélységesen megvetni tudjuk azokat, akik mindezt nem vallják” – mondta a kiskunhalasi forradalmi bizottsági elnök, Nagy Szeder István.²³

Szabó Zoltán 1848-at összekapcsolta 1867-tel. „A magyar történelem egy olyan periódusában vagyunk – jelentette ki 1956. október 29-én –, amikor 1848 bátorságát és 1867 bölcsességét váltakozva kell alkalmazni, de úgy, hogy a kettő

21 Dr. Nánássy István, aki 1911-ben született földbirtokos családban, 1945 előtt jegyző, majd főszolgabíró volt, 1950-ig dolgozott helyi közigazgatási vezetőként. Az 1956. okt. 29-i tömeggyűlésen a Járási Nemzeti Tanács elnökévé választották. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei dokumentumai. I/8. A Nyírbátori járás. Szerk. Dikán Nóra. Nyíregyháza, 1994. 21–22.

22 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 356.

23 *Zelei Miklós*: A halasi norma. Nagy Szeder István regényes élete. Népkönyv. Bp. 2003. 199. Az interjú 1990-ben készült.

közül folyamatosan 48 szelleme legyen az erősebb.”²⁴ Lényegi problémára tapintott rá: a radikális rendszerváltozás úgy lehet sikeres, ha megegyezési, kiegyezési szándékkal kapcsolódik össze. Ehhez persze Magyarországnak nagyobb mozgásszabadságot engedő birodalmi központ is kellett volna. Moszkva 1956-ban nem ilyen volt.

1918–1919 a kommunikatív emlékezetben a zavarba ejtő örökség volt. 1956-ban 1918 megélt tapasztalatai még nem tűntek a múlt ködébe, bár a megelőző csaknem négy évtizedben eltorzította őket a Horthy-rendszer és a Rákosi-éra eltérő indíttatású 1918-ellenes ideológiája. Talán ez magyarázza, hogy az említés szintjén kevés nyoma van 1956-ban 1918-nak. Annál több a tényleges történetekben. Ezek egyike a tanács szó jelentésváltozása.

A hazai és külföldi baloldaliak különösen a munkástanácsok korabeli szerepét nagyították fel, s vontak le működésükből – amit nem ismertek igazán – általános következtetéseket. Hannah Arendt, aki az 1848-as európai forradalmakban találta meg a forradalmi önkormányzati szervek legkorábbi nyomait, az 1917-es oroszországi demokratikus forradalom idején alakult bolsevik vezetésű tanácsokban vélte felfedezni az 1956-os magyarországi munkástanácsok legközelebbi rokonát: „A csöcselékuralom helyett, amelyet várni lehetett volna, szinte a felkeléssel egy időben megjelentek a forradalmi és munkástanácsok, vagyis azok a szervezetek, amelyek immár száz éve mindenütt létrejönnek, ahol az embereknek néhány napig, hétig, vagy hónapig módjuk nyílik rá, hogy felülről rájuk kényszerített kormány- (vagy párt-)program nélkül kövessék politikai ösztöneiket. Ezek a tanácsok az Európán végigsöprő 1848-as forradalomban alakultak meg először, 1871-ben, a párizsi kommün idején ismét létrejöttek, néhány hétig fennálltak az 1905-ös első orosz forradalom idején, majd teljes vértezetben az első világháború után Oroszországban, az októberi forradalomban, valamint Németországban és Ausztriában, 1918 novemberében alakultak meg. Eddig mindig vereséget szenvedtek, de korántsem az »ellenforradalomtól«. A bolsevik rendszer még Lenin alatt szétzúzta hatalmukat, de még azzal is népszerűségüket igazolta, hogy eltulajdonította a nevüket (szovjet = tanács).”²⁵

Az 1956-os forradalmi szervezeteknek az 1944–1945-ös forradalmi bizottságok mellett az 1918-as magyarországi regionális és helyi közigazgatási szervekhez, a nemzeti tanácsokhoz lehetett elsősorban közük, s nem az oroszországi szovjetekhez.

Genetikusan leginkább az 1918-as forradalomnak volt köze 1956-hoz.²⁶ A demokrácia kikísérletezésére e két „felfordulás” idején nyílt leginkább lehetőség. Csak e két változás hagyta viszonylag szabadon érvényesülni az egymással megegyezni kényszerülő társadalmi csoportokat, amelyek elfogadott központi szervek híján, az egymáshoz igazodást, a kölcsönös, ésszerű engedményeket – a

24 Szabó Zoltán: A hetedik napon. Századvég 1987. 4–5. sz. 296.

25 Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei. Bp. 1992. 621.

26 1944 végén, 1945 elején a változás erőszakos és túlszabályozott volt, igen kevés teret hagyott az önálló kezdeményezéseknek.

demokráciát valószínűsítették. E két alkalommal dőlhetett volna el, hogy a szabad együttéléstől mindig elzárt „nép” tartósan meg tudja-e szervezni önmagát.

Több olyan példa hozható a forradalmi igazságtételről és a népi öngazgatrásról a polgári demokratikus forradalom idején, amelyek 1956 helyi történéseire emlékeztetnek.

1918–1919-ben nem egy helyen személycserék nélkül zajlott le a hatalomváltás.²⁷ 1956-ban is számos nagyobb településen pozícióban maradtak a régi, erkölcsileg hiteles vezetők. A hatalmi folyamatosságnak lehet pozitív megközelítése is. A politikai viszályokat nem ismerő, vagy a politikából kiábrándult, az országos hatalmi harcban érdektelen helyiek azért ragaszkodtak a gyökeres politikai fordulatok után is régi vezetőikhez, mert munkájukhoz értő, a közösség politikai, erkölcsi normáit betartó embereknek tartották őket. Olyanoknak, akik az ésszerűség jegyében képesek a helyi szokásokat, a helyi hagyományt az országos változásokhoz igazítani.

Az azonnali rendteremtési kényszer eleve kizárja az időigényes demokratikus hatalomgyakorlási formák alkalmazását, amelyek legfontosabb előfeltétele a koncepciózus vezetéssel, programmal és tagokkal rendelkező politikai pártok létezése lenne. A forradalom idején éppen ezek hiányoznak leginkább, vagy ha vannak is, a forradalom előtti hatalmi viszonyok következtében kezdetben bázisuk kicsiny, befolyásuk elenyésző. 1956-ban ez különösen így volt.

A helyi érdekeket pártoktól függetlenül képviselő közszereplők és a politikai pártok közötti ellentét minden hatalomváltó periódusban konfliktusok forrása, s ezen nem változtat az sem, ha az újonnan élre került vezetők korábban valamelyik párt tagjaként politizáltak. A forradalmi szervek létrejötte idején a pártkötődés másodlagos tényezőnek bizonyult. 1956-ban a politikai rátermettség, az emberi habitus volt az elsődleges. Az emberek azért bíztak a megválasztottakban, mert feltételezték róluk, hogy egyensúlyt tudnak teremteni a nehéz helyzetben a különböző érdekek között, s mintegy függetlenként állnak az élen.

Az 1956-os forradalom idején a legellentmondásosabb hagyomány a második világháborút közvetlenül követő időszak volt: a követésre méltó emlékek kibogozhatatlanul összefonódtak az elvetendőekkel, a negatív benyomást hagyó emlékekkel. Ugyanakkor ez volt az az 1956-hoz időben legközelebbi történelmi periódus, amikor volt remény a nemzeti függetlenségre és a demokratikus átalakulásra, igaz, egy újabb vesztes háború után, a szovjet megszálló csapatok fennhatósága alatt, s versenyben egy dinamikusan politizáló kommunista párttal, amely demokratának és nemzetinek mutatta magát. Különösen a kiindulás, 1944 vége (az ország keleti felén) és az 1945-ös év történéseinek emléke hatott 1956-ban. A második világháború után újdonságnak számító politikai, közéleti

27 „A konfliktus nélküli hatalomátvétel egy olyan fejletlen politikumú mikrovilágot feltételez, amelynek anakronisztikus homogenitása még 1919 júniusára sem bomlott fel” – írja a dunamelléki ellenforradalom kapcsán Romsics Ignác. *Romsics Ignác: A Duna–Tisza köze hatalmi-politikai viszonyai 1918–19-ben.* Bp. 1982. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 96.) 138–139.

formák, politizálási módok tizenkét évvel később is mintául szolgálhattak. 1956-ban még csak bő egy évtized telt el a második világháború utáni nagy horderejű változások óta, s ezért nehezen állapítható meg, hogy 1945–1956-os „jelenléte” mivel magyarázható elsősorban: a helyzeti rokonság volt-e a meghatározó vagy az 1945-ös sokféle „élő” emlék hatott-e inkább? Ez az írás megkísérli az 1956-ban felelevenedő funkcionális, hasznosítható példával szolgáló 1945-ös emlékeket elválasztani az elsősorban a helyzeti rokonságból is adódó hasonlóságoktól. (Ez utóbbiak közül a legfontosabbak: a központi és a helyi hatalom felbomlása, esély a függetlenség és a demokrácia megvalósítására.)

Szabó Zoltán az 1945-ös népi öntevékenységi formák feléledésére, továbbélésére figyelt fel a forradalom első napjaiban: „A forradalom hét napja annyit mindenképpen világossá tett [...] hogy a negyvenötös népi felszabadulás, amely az állami kiszolgáltatottság állapotában villantotta fel annak lehetőségét, hogy új nemzet születhet a népből, nem volt hiábavaló. A nép új öntudatát se diktatúra, se terror, se Mindszenty-per, se Rajk-per, se ÁVO nem semmisíthette meg, megmaradt tettekre szén az első kínálkozó alkalomra.”²⁸ „A forradalom 12 éves virág, amely most kezdett kinyílni” – sűrítette lírai képbe a történeteket egy röplapíró.²⁹ Prózaivá csupaszítva: 1956-ban valósul meg az, ami 1945 elején még csak remény volt.

1956. október 31-i naplóbejegyzésben olvasható: „Déli harangszó (most érzem, hogy ott vagyunk, 1945-ben, kezdjük mi is előlről).”³⁰

A viszonylag önálló cselekvés emlékei 1956-ban leginkább 1945-höz kötődtek.³¹ Azokhoz a hetekhez, ritkábban hónapokhoz, amikor a helyi közigazgatás felcserélődött vagy kibővült a nép küldötteivel, akik a front elvonulása utáni helyzetben kényszerűségből átvették lakóhelyük ügyeinek irányítását. A Kabán 1944. december közepére kialakult öngazgatási mód 1956 októberének végén is jellemzőnek tekinthető: a közügyek intézésére a politikai pártok megbízottaiból, a vallásfelekezetek papjaiból, a közigazgatási vezetőkből és a „nagyobb érdekeltségek” vezetőiből bizottság alakult, amely átvette a képviselőtestület feladatkörét, sőt, nem egy esetben a helyi végrehajtó hatalmat is.³² 1956 októberének végén is ez történt, csupán a pártok szerepe volt hangsúlytalanabb, mint 1945-ben.

A második világháború utáni népi önkormányzati szervekhez, a nemzeti bizottságokhoz ellentmondásos emlékek fűződtek. Ennek alapvető oka az volt, hogy a nemzeti bizottságok hivatalosan 1944. december 3-tól, a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front* pártjait tömörítő közigazgatást pótló néphatalmi szervekként működtek, amelyeket már 1945. január 5-én a kormány – eltérő pártmegfontolásból – politikai ellenőrző szervekké fokozott le. E pártharcok által deformált

28 Szabó Z.: i. m. 295.

29 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 150.

30 László Alajos Árpád történelmi irattára. Debrecen, 1956. október 23–1956. november 4. Szerk., szöveggond., jegyz., bev. Kahler Frigyes–Domokos Ibolya–Kahler Ilona. Bp. 2001. 107.

31 Valuch Tibor: „Ötvenhatosok”. Debrecen, 1996. 41., 49.

32 Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapiak, 1944 ősze–1945 tavasza. Bp. 1985. 210.

nemzeti bizottságok rossz emlékeket hagytak az emberekben: többek között ezért is berzenkedtek 1956-ban sokan az ellen, hogy a pártok beleszóljanak a helyi forradalmi önkormányzatok munkájába.

A sok elrettentő tapasztalat a mindent maga alá gyűrő pártharcokról már 1945–1946-ban kiábrándította az embereket a pártokból. 1956 októberében még túl közeli volt a pártokhoz kötődő negatív tapasztalat. A forradalom alatt feltűnő pártpolitikusok szinte kivétel nélkül rendelkeztek a második világháborút követő években szerzett politikai tapasztalattal, csak éppen egykori pártjuknak a hatalomban való részesedése változott. 1956-ban – eltérően a „koalíciós időktől” –, a kommunista párt rohamosan veszített befolyásából, míg az 1946–1947-ben szétzilált, szétvert kisgazdapárt 1956-ban egyre jobban magára talált.

A múlthoz erősítésért fordulók a forradalom napjaiban azokra az 1945-ös nemzeti bizottságokra emlékezhetek szívesen, amelyekben a központi előírás ellenére nem csupán pártok küldötteiből állt a testület, hanem beválasztották tagnak a helyi intézmények, egyesületek, lakossági csoportok egy-egy képviselőjét is. 1956-ban a nemzeti bizottságok 1944–1945-ös tevékenységére leginkább reformkommunista és népfrontos politikusi, értelmiségi körök építettek. Nem véletlen, hogy a hatalommegtartás érdekében a forradalom első napjaiban ők vetették fel, hogy a helyi tanácsai és pártszervek alakítsanak nemzeti bizottságokat, amelyekben kapjanak helyet – a reformer, antisztálinista kommunista vezetés primátusát nem megkérdőjelezve – az egykori szövetséges pártok, valamint a kommunistákhoz lojális szervezetek – mindenekelőtt az egyházak – képviselői is. Ez esetben nem csupán 1945-ös hagyományokhoz nyúltak vissza, hanem az 1947–1949-es kommunista hatalomátvétel időszakához is. Ezek a múltpéldák természetesen háttérbe szorultak a forradalom fordulatai – 1956. október 28-a, illetve 30-a – után. (Az október 28-a után alakult települési forradalmi szerveket már nemigen nevezték nemzeti bizottságnak, s nem egy helyen a „nemzeti bizottság” elnevezést „forradalmi bizottság”-ra vagy „forradalmi tanács”-ra változtatták.)

A „nép” – főként a Tiszántúlon – jó emlékeket őrzött a nemzeti bizottságokról, amit az is bizonyít, hogy az 1956-ban létrejött forradalmi népképviselői szervet gyakran nemzeti bizottságnak hívták, s azt a forradalom jobbratolódása után sem változtatták meg.

Az 1945-ös mintához a forradalom első napjaiban azok az ellenzéki kommunisták és a szövetségeseiknek számító egykori parasztpártiak tértek vissza, akik nem csupán a helyzet konszolidálását remélték az 1945-ös politikai formák átvételétől, hanem saját politikusi szerepük felértékelődését is. Az egykori parasztpárti Szigethy Attila egykori parasztpárti barátjától, az akkor éppen a *Dolgozó Ifjúság Szövetsége* vezetőjeként tevékenykedő Gosztanyi Jánostól kért tanácsot, aki azt javasolta neki, hogy 1945-ös mintára szervezzon nemzeti bizottságot.³³

33 Szakolczai Attila: Szigethy Attila és az 1956-os győri forradalom. In: Szigethy Attila élete és munkássága. Tudományos emlékülés Budapesten 1996. október 31-én. Győr, 1997. 34.

A későbbi napokban már más 1945-ös vonatkozások kerültek előtérbe. Budapesten a VII. kerület lakóit október 31-én az újjáalakult kisgazdapárt arra az 1945-ös fővárosi helyhatósági választásra emlékeztette, amikor „a kerület hazafiasan érző, magyarul gondolkodó lakossága mint egy ember sorakozott fel zászlónk alá”.³⁴

Az 1945-ös példára szívesen hivatkoztak azok, akik a koalíció éveiben a közélet tevékeny alakítói voltak, s különösen azok, akik a teljes kommunista hatalomátvételt követő diktatúra éveit börtönben vagy számkivetettségben – belső száműzetésben – töltötték, 1945 előtt a Horthy-rendszer ellenzékéhez tartoztak, a második világháború után pedig attól eltérő társadalmi rend megteremthetőségében bíztak. A koalíciós Nagy Imre-kabinetben a többség ilyen volt. A főváros új vezetésében a szociáldemokrata Bechtler Péter sorolható közéjük. Számára 1956 az 1945-ös reményeket újította fel. „Egy új városházát, egy új Budapestet kell építeni. 1945-ben, amikor még égett a városháza, akkor azt mondtam Csorba polgármesternek, hogy nem baj, mert ezzel a Wolff-párt szelleme is elégett.”³⁵

A pártok együttműködésének helyi kerete a második világháborút követően a nemzeti bizottság volt, 1956-ban többnyire a helyi forradalmi szervek keretein kívül alakultak meg vagy újjá a pártok. A fővárosban változatosabb a kép, bár a trend hasonló. Gyökeresen eltért viszont ettől a Nagy Imre-kormány, amely fokozatosan lényegült át egypártiból koalícióssá, összetétele leginkább az 1947-es kormányéra emlékeztetett.

1956-ban a *Nemzeti Forradalmi Bizottság* az 1945-ös *Országos Nemzeti Bizottság* mintájára engedélyezte volna a pártok működését. Legalábbis erre utal, hogy október 31-én az újjáalakuló *Polgári Demokrata Párt* e szervtől kérte vissza tagjai pénzén vásárolt székházát.³⁶ Ilyen nevű szervezet létezéséről azonban nincs adat, pedig, mint a fenti példa is mutatja, lett volna rá igény. Újjáalakulásának elmaradása nem véletlen: jelzi az 1945-ös és az 1956-os helyzet közötti különbséget.³⁷

Az 1945-ös nemzeti bizottságok működésük kezdeti, rövid időszakát leszámítva többpárti képződmények voltak, ellentétben az 1956-os forradalmi bi-

34 1956 plakátjai és rölapjai i. m. 214.

35 Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár 290. f. 50. ő. e.; Szabó Klára: A városháza a forradalomban. Évkönyv 2000. VIII. Magyarország a jelenkorban. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János. Bp. 2000. 242.

36 1956 plakátjai és rölapjai i. m. 202. Az engedélyért folyamodó Polgári Demokrata Párt tévesen azonosította az 1956. novemberi állapotokat az 1945. évekkel. Ami azért nem vehető zokon tőle, mert törpe párt lévén mindig kimaradt a politika fő sodrából: 1945-ben a kommunisták a polgárság köréből is híveket akartak szerezni, s ezért juttatták politikai szerephez néhány hónapig.

37 A második világháborút követően a pártok működését a Magyar Nemzeti Függetlenségi Fronton keresztül a kommunista párt irányította: a kommunisták döntése pedig a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőjének jóváhagyásától függött. Új párt alakítását, vagy már egy korábban meglévő működését pedig formálisan az Országos Nemzeti Bizottság engedélyezte, amely a pártok és a szakszervezetek képviselőiből álló helyi nemzeti bizottságok csúcsszerve volt.

zottságokkal, amelyek minden esetben alulról szerveződtek, s a legtöbb esetben hátrítani szerették volna a pártok befolyását. A forradalom alatt létrejött önkormányzati szervek tevékenysége leginkább azokra a nemzeti bizottságokra emlékeztetett, amelyek 1944–1945 fordulóján közvetlenül a front elvonulása után alakultak az öngazgatás és a rendteremtés szándékával. 1956-ban Nagy Imre és a körülötte tömörülő reformer, nemzeti elkötelezettségű kommunisták szándéka ellenére általában nem az 1946 és 1948 között a kommunistákkal koalícióban lévő pártok balszárnya alakult újjá, hanem azok leszalámizott és ellehetetlenített jobbszárnya és centruma. Színre léptek régi pártok is, köztük olyanok is, amelyeket a kommunisták korábban üldöztek.

Szituációs múltkövetés

1956-ban a múlt felidézésében a szituációs hasonlóságnak is szerep jutott. A politikai változások során előállhatnak olyan helyzetek, amikor az események alakítói nem tudják, vagy nem tudatosítják magukban, hogy olyan problémákkal viaskodnak, amelyek megoldására felmenőik már kísérletet tettek. Az idő maga előtt görgeti a nemzeti történelemnek ezeket a megoldatlan problémáit, s az új generációk ismételten szembetalálják magukat velük. Az idő múlásával a régi problémák más megvilágításba kerülnek, új elemekkel bővülnek. A hatalom szereplői kicserélődnek, az ideológia és az uralmi struktúra más lesz, a problémák azonban megmaradnak. Forradalom, rendszerváltozás idején pedig esély nyílik a megoldásukra.³⁸

A függetlenségi törekvések múltbéli mintája a 20. században az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc volt, s mindennekeelőtt a forradalom kezdete, március 15-e vált emlékezteti toposszá. Amikor alkalom adódott az idegen uralom lerázására vagy az ország megszabadulni látszott az idegen uralom alól, előjött március példája.³⁹

Az 1918–1919-es és az 1944–1945-ös rendszerváltozás egyaránt 1956 szituációs múltmintájának tekinthető, s különösen a népi öngazgatási szervek sorolhatók ide, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy a forradalom „hétköznapijaiban” tevékenykedő spontán lakóhelyi, települési népi szerveződéseknek, gyűjtőneveükön a települési forradalmi bizottságoknak, illetve a munkahelyi szer-

38 A szituációs múltkövetésnél némileg tágabb fogalom a szituációs hatás. Az ugyanis, hogy hasonló helyzetek hasonló reakciókat váltanak ki. Pl. a háborúk, a forradalmak közötti hasonlóságok általánosabb értelemben a körülmények rokonságával magyarázhatók. A nemzeti múlt, az egy országon belüli szituáció-ismétlődés e változások országtörténeti, lokális „oldala”.

39 „Zúg március tisztító, új viharja [...] Te százszor megcsalt nép, most törj elő! [...] Jöjj régi hitünk, megújító jószág, / Legyél már egyszer nem múló valóság. / S add meg nekünk a régi, régi juszt, / Hozd el az örök magyar Márciusot” – írja Csuka Zoltán a Március üdvözlése c. 1945 tavaszán írott versében. (Ld. A Sorsunk. Antológia. Vál., szerk., utószó: Tüskés Tibor. Pécs, 2002. 230.) Ld. Jöjjön el a te országod... Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból. Szerk. Margócsy István. Bp. 1988.

veződéseknek (legelterjedtebb nevükön: munkástanácsoknak) megvoltak a múltbéli előzményeik.

1918-ban, a második világháború befejezését követően és 1956-ban egyaránt az ország demokratizálásának igénye is munkált a tömegmegmozdulások mögött – az új hatalmi szervek alapvetően ezt a célt szolgálták.⁴⁰ 1918-ban Isaszegen „A község lakossága követelte, hogy a község igazgatását a lakosság bizalmi emberei vegyék át, akik rendelkezésének magát szívesen aláveti. Közfelkiáltással ezután katonákból, ipari munkásokból és földművelőkből álló Néptanácsot választottak. A Néptanács azonnal intézkedett a közrend fenntartására szükséges polgárőrség föllállítása, továbbá az élelmezés kérdéseinek megoldása iránt. [...] A Néptanács azonnal átvette a község vezetését.”⁴¹ 1945-ben „a felszabaduló falvak, városok, mind megannyi kis köztársaságok, önmagukra hagyatkozva, saját elképzeléseik szerint rendezkedtek be. Nagyon helyesen társas formákat kerestek, bizottságokat alakítottak, szervezeten funkcionáltak.”⁴² „A vidéken kormánykiküldöttek híján helyi bizottságok kormányoztak, igen értelmesen. A belügyeket polgárőrök látták el, furkósbottal és karszalaggal [...] Minden falu országgént viselkedett, önmagát kormányozta, meglepő sikerrel a körülményekhez képest” – olvasható egy másik értékelésben az 1956-os történésekre emlékeztető 1945-ös önkormányzati próbálkozásokról.⁴³

Az 1945-ös helyi népképviselői elképzelések a szituáció rokonsága miatt hasonlítanak elsősorban az 1956-os öngazgatási gyakorlatra, s nem az emlékezés okán. A paritást preferáló népi igazságérzet megnyilvánulásával 1956-ban számos esetben találkozhatunk.

Mátészalkán a második világháború utáni koalíciós időszakban a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt tagjai közül kerültek ki a helyi vezetők: helyi értelmiségiek és iparosok irányították a községet. A kisgazdák és a szociáldemokraták nem akarták bevenni a helyi nemzeti bizottságba a később alakult kommunista pártot; arra hivatkoztak, hogy a kommunisták megbontanák a nemzeti bizottság egységét.⁴⁴ Az 1956-os forradalom idején olyan helyi, többségükben első generációs, paraszti származású, családos értelmiségiek kerültek az élre, akik 1945-ben a kisgazdapárttal, illetve a szociáldemokrata párttal rokon-

40 „Vegye tehát a Nemzeti Tanács a kezébe az egész hatalmat, legyen teljes parancsolási joga” – olvasható egy Kecskeméten 1919. jan. 10-én kelt jegyzőkönyvben. Ld. Dokumentumok az 1918–1919-es forradalmak Duna–Tisza közti történetéhez. Szerk. Romsics Ignác. Kecskemét, 1976. 269. Az 1918–1919-es helyi hatalomváltás formáira ld. még: *Hajdu Tibor*: Tanácsok Magyarországon 1918–1919-ben. Bp. 1958. 125.

41 A győzelmes vihar után. Népszava 1918. nov. 2. 5. Idézi: *Hajdu T.*: i. m. 61–62.

42 *Kovács Imre*: A demokrácia útja Magyarországon. In: *Uő*: Népiség, radikalizmus, demokrácia. Publicisztikai írások. Bp. 1992. (Ars scribendi) 183.

43 *Szabó Z.*: i. m. 294.

44 *Balázs Béla*: Népmozgalom és nemzeti bizottságok, 1945–1946. Bp. 1961. 52. Az 1945-ös parlamenti választásokon az FKgP Mátészalkán az országos átlagot meghaladóan 60%-ot ért el, a parasztpárt pedig az országos átlagnál nagyságrenddel jobb eredményt tudott felmutatni (22% a 6%-kal szemben). *Hubai László*: Magyarország XX. századi választási atlasza. III. Bp. 2001. 324.

szenveztek, s bár 1945 után igyekeztek lojálisak lenni a kommunistákhoz, a Rákosi-érában valamennyien csak a képzettségüknek, ambíciójuknak nem megfelelő munkát végezhettek.

A három történelmi fordulatban – 1918, 1945, 1956 – közös, hogy mindhárom rendszerváltozáskor azért tudott ideiglenesen helyén maradni a közigazgatási apparátusnak a politikában nem kompromittálódott része, mert a „váltótárs” még nem volt képes a feladatot ellátni, a központi hatalom pedig még szervezetlen és erőtlen volt.

1956-ban a forradalmi bizottságok tevékenységi köre hasonló volt a második világháború utáni nemzeti bizottságokéhoz. Az 1956-os forradalmi bizottságok létrejöttének körülményei és működési feltételeik azonban egész mások voltak, mint 1944–1945-ös elődjeikéi. A második világháború után a politika, mindenekelőtt a kommunista politika igyekezett befolyása alá vonni a helyi közeletet, s ehhez a nemzeti bizottságok szolgáltak keretül. 1945-ben – az ország keleti részén, ahol befejeződtek a harcok – már január 4-én megszűnt hivatalosan az „ősállapot”: a legtöbb helyen egységes – az ideiglenes helyi köztestületből és a nemzeti bizottságból álló – hatalmi szervezetet szétválasztották a régi közigazgatási apparátusra és az új népi szerve. Egymás mellé rendelték őket, s mindkettőt kormányellenőrzés alá vonták. A szabályok megbontották a sokféle helyi igényt megjelenítő, rendkívül változatos igazgatási formákat, s kiszolgáltatták azokat a „nagypolitikának”. Ezzel nem csupán a régen kívánatos helyi demokráciagyakorlás feltételeit szűkítették, hanem korlátozták a helyiek döntési lehetőségeit. 1956-ban éppen az ellenkezője történt, a kommunisták rohamos gyorsasággal veszítették el helyi hatalmukat, s bár központi irányítás akkor is létezett, az állandó változások közepette, s a korábbi szétesettség miatt a helyi – járási, megyei – kezdeményezések váltak uralkodóvá. 1945-ben a kommunista párt ellehetetlenítette, kisajátította az érdekképviselőket, és saját képere formálta őket. 1956-ban a kommunista szervezeti kreatúrák felbomlottak.

1945-ben – s a rákövetkező években még inkább – felülről beleszóltak a falvak életébe, s arra kényszerítették őket, hogy tőlük idegen módon – a kormányzó pártok helyi szerveit létrehozva – válasszák meg előjáróikat (a bírót, a jegyzőt, a helyettes bírót, a közgyámot és másokat). A helyiek kénytelen-kelletlen megtették, amit vártak tőlük, s elmentek a megyeközpontba, hogy pártalakítási tanácsot kérjenek az ott már működő pártoktól. A kényszerű engedelmességgel megszűnt a helyi hagyományokhoz igazodó, s ugyanakkor újszerű demokrácia kialakíthatóságának lehetősége. 1956-ban – részben az 1945 utáni pártokkal kapcsolatos rossz tapasztalatok nyomán – a réteggépviselő-elv vált általánossá. Ennek felelt meg 1956-ban a pártállam idején ágazatíva alakított szakszervezetek újjáalakítása az 1945-ös minta szerint: újra a szabad szakszervezet lett az érdekképviselőtek neve. Ugyancsak koalíciós időkbeli előzményekre utal, hogy a népművelés elnevezést ismét szabadművelődésre változtatták. A „szabad” jelző 1945-ben szakítást jelentett a Horthy-korszak állami ellenőrzéstől sem mentes érdekképviselői rendszerétől, 1956-ban az új elnevezést választók elsősorban a Rákosi-rendszer mindent maga alá gyűrő terrordiktatúrájától hátróltak el magukat.

1956-ban a központi hatalom szétesése, az irányítatlanság miatt alkalom nyílt arra, hogy kiforrjon valamiféle helyi demokrácia. A szinte korlátlan szabadság azonban csak a sokféleséget, az eltérő érdekeket méltányolni tudó rendezettséggel párosulva hozhatta volna létre azt a helyi öngazgatási formát, amelyről az értelmiségiek régóta terveket kovácsoltak. 1945-ben még körvonalazódni látszott valamiféle – sokféleképpen értelmezett – politikai, szociális és kulturális demokrácia, ami a negyvenes évek végére semmibe foszlott.

1956-ban – 1918-hoz és 1944–1945-höz hasonlóan – a hatalom gyors összeomlásán felbátorodott emberek ráébredtek arra, hogy újra szükségük és lehetőségük van az önszervezésre. 1918-ban a nemzeti tanácsok, 1944–1946-ban a nemzeti bizottságok és 1956-ban a forradalmi bizottságok valamiféle amerikai értelemben vett esküdszék szerepét is betöltötték:⁴⁵ maguk ítélték a helyi politikai konfliktusokban (Kunmadaras 1946, Hajdúnánás 1956), ellenőrizték a helyi közigazgatást (sokszor helyettesítették is), szervezték a mindennapi életet és a közérkölcös letéteményesei voltak.

1956-ban a közösségi szolidaritás megnyilvánulásai is emlékeztettek 1945-re. Ilyen volt például az élelmiszergyűjtés falun a szükségét szenvedő városiak számára, bár erre az 1956-os forradalomból jóval több példa ismert, mint a második világháborút követően, amikor a vidékiek is szűkölködtek az enni-valóban.⁴⁶

Mint 1945-ben, 1956-ban is eltérő világnézetű embereknek kellett (volna) a közös irányítás szabályait kidolgozni és betartatni. Nagy erkölcsi felelősségérzet kellett ahhoz, hogy a háború előtt, alatt, valamint a Rákosi-rendszerben történtek miatti indulatok ne ragadják el a sérelmet szenvedetteket, a korábban háttérbe szorítottakat. A nemzeti bizottságok 1945-ben és a forradalmi bizottságok 1956-ban alapvetően államigazgatási feladatokat láttak el: helyi rendeleteket hoztak, tisztviselőket váltottak le és neveztek ki, irányították az igazolási eljárást, rendőri, bírósági eljárást kezdeményeztek.

Nem csupán a 20. század történelmi fordulói idéződtek fel 1956-ban, hanem megjelentek az antiszemitizmus és a szélsőséges nacionalizmus képviselői is, akiket a hatalom erőszakos szerveitől, a törvények megsértésétől való félelem visszatartott „a békeidőkben” attól, hogy nézeteiket a nyilvánosság előtt hangoztassák. Ehhez az kellett, hogy bizonyos embercsoportok felfogása a hatalmi rendszerek változása ellenére is megmaradjon, és a leszármazottak kövessék felmenőiket. Miskolcon 1946-ban lincselésbe fordult egy politikai tömegakció. Tíz évvel ké-

45 *Alexis de Tocqueville: Az amerikai demokrácia.* Bp. 1993. 387–396.

46 „Az ország népe azzal ünnepel, hogy megtalálja egymást. [...] Békésen [...] futárokat menesztettek a tanyákra, kocsikkal élelmiszerekért, hogy vasárnap az összes templomban erről beszéltek, hogy egész nap az összes házakban hevesebben füstöltek a kémények, mert kenyeret sütöttek Budapestnek. Hogy ugyanott estefelé oldalszalonnával, füstölthússal, sok-sok frissensült szőke kenyérrel, fűszeres kolbásszal, frissen tisztított baromfival álltak sort az asszonyok a gyűjtőhely előtt, sort álltak, félórahosszat is, nem azért, hogy kapjanak, hanem hogy adhassanak” – írta 1945 februárjában Szabó Zoltán. *Szabó Z.: i. m.* 275.

sőbb – más körülmények között persze – zsidó származású kereskedőt és rendőrtisztet gyilkolt meg brutális kegyetlenséggel a tömeg.

A zsidóellenesség 1946-ban (Kunmadaras) és 1956-ban is (Hajdúnánás) az ország keleti felén fajult pogrommá.

A rokon helyzet rokon reakciókat indukált. Egyes – megoldatlan, kibeszéletlen – problémák a hibernáció évei után felszínre jutva egyidejűleg lettek időszerűek és anakronisztikusak, ami csak fokozta az amúgy is meglévő zűrzavart. 1956 októberében ismét nyilvánosság előtt lehetett beszélni a többpártrendszer múltbéli gyarlóságairól, a második világháború okozta sebekről: a hadifogolykérdésről, a kisebbségi magyarok sorsáról.

Mindhárom rendszerváltó időszakban „tapasztalatcsuszamlás” következett be.⁴⁷ Az átalakulás az egyik forradalmi időszakban sem volt teljes, ami újabb érv a szituációs hasonlóság – ismétlődés, analógia – mellett. 1956-ban nem a múlt egyes elemeinek felelevenítése, mechanikus átvétele, kisajátítása folyt, hanem a rokonjelenségek „helyzethez igazodása” zajlott. 1956 szereplői mintegy ösztönösen válogattak az 1956-os helyzethez illő múltmintákból.

A hasonlóságok felidézésekor nem mellőzhetők az eltérések. Minden radikális hatalmváltásnak megvannak a mással összehasonlíthatatlan jellegzetességei. Az első világháború befejeződésekor az éhséglázadások, sztrájkok, zsidóverések, kastélyrombolások, jegyzőelkergetések stb. megelőzték az 1918-as forradalmat. 1918-ban a vesztes háborút követte a forradalom. 1956 népfelkeléssel kezdődött, mint 1918, de nem előzte meg világháborút.

Időben 1956 forradalmához legközelebb a második világháború befejezését követő félforradalom állt: emlékezeti mintával talán ez szolgálhatott volna leginkább, ha az akkori szituáció nem tért volna el lényegi pontokon az 1956. októberi állapotoktól, és ha az 1945–1946-hoz fűződő emlékek nem lettek volna ellentmondásosak. A második világháborút követő rendszerváltáskor a helyi hatalom újjászervezését a megszálló hadsereg katonatisztjei és belügyes funkcionáriusai irányították. Pusztá jelenlétükkel többnyire elejét tudták venni a helyi szélsőségesek kilengéseinek, de helyismeret híján nemigen tudták befolyásolni, hogy az ideiglenes kormány működésének beindulásáig (1944. december vége), illetve a fővárosba költözéséig (1945. április) a falvak lakói kikre bízzák saját ügyeik intézését, aminek egyaránt voltak negatív és pozitív következményei. Az 1945 utáni elhúzódó, hatalmi harcokkal terhelt rendszerváltás több szakaszban bizonytalánította el vagy félemlítette meg azokat, akik régiekként vagy újakként intézték a helyi ügyeket. A hektikus országos politika olyannyira beleszólt a települések életébe, hogy a helyi demokratikus irányítási módok kikísérletezése szóba sem jöhetett. A sok demokratában reményeket ébresztő, spontán létrejött helyi szervezeteket – közismert és általánossá vált nevükön a nemzeti bizottságokat – a kormány és a koalíciós pártok már 1945 januárjában megpróbálták ellenőrzésük alá vonni – s nem is sikertelenül.

47 R. Koselleck: i. m. 46.

Magyarországon a vereséggel végződő második világháború után nem jöhetett létre széles kiterjedésű forradalmi népmozgalom. A hadszíntérre váló országban a lakosságnak ki kellett szolgálni a harcoló csapatokat. Az ország nyugati felében a nyilasuralom visszafogta a lakosság öngazgató késztetéseit. A sokat szenvedett emberek apátiája 1945-ben – az akadályok ellenére – életújító öntevékenységre fordult, s ez 1956-ról még inkább elmondható.

A második világháború utáni rendszerváltozást az a kommunista párt tartotta kézben, amely gyakorlott volt a társadalmi folyamatok manipulálásában, s ehhez megvoltak a politikai és erőszakszervi eszközei. 1956-ban éppen ez utóbbi teher lerázására nyílt mód olyan körülmények között, amikor a felelősséget egyértelműen az idegen megszállókra és honi kiszolgálókra lehetett hárítani.

1956-ban – eltérően 1918-tól és 1945-től – nem jött létre új, ideiglenes államhatalom, hanem csak a régi toldozott, foltozott változata működött – kevés eredménnyel. Így hiányoztak az új központi és helyi szervek közötti, a természetes érdekellentétekből óhatatlanul adódó konfliktusok is.

A múlt szerepe a forradalmi szervek elnevezésében

A polgári demokratikus forradalom alatt a spontán létrejött, többnyire a helyi közigazgatást ellenőrző vagy felváltó forradalmi szervezeteknek a hivatalos elnevezése a – nemzeti, nép- (közigazgatási szerv); katoná-, munkás- stb. (rétegszervezet) – „tanács” lett. A legfőbb államiság megtestesítői a felbomló Osztrák–Magyar Monarchiában a nemzeti tanácsok lettek. Talán nem tévedünk, ha azt feltételezzük, hogy a Horthy-korszak és a Rákosi-éra történelemhamisításai ellenére a népemlékezet megőrizte 1918 demokratikus hagyományait, nemzeti irányultságát, s ez is „visszaköszönt” 1956-ban azokban az elnevezésekben, amelyekben szerepel a „tanács” szó.

Az 1919-es Tanácsköztársaság nyoma is megjelenik az elnevezésekben. Míg a polgári demokratikus forradalom idején külön léteztek az egyes nagy foglalkozási csoportok tanácsai – katonatanácsok, munkástanácsok –, 1919. március 21-e után a helyi irányítást vették át a Károlyi-féle, éppen alakuló néptanácsok helyett a munkás-, paraszt- és katonatanácsok. Amikor tehát 1956-ban ennek ismétlődésével találkozunk, joggal feltételezhetjük, hogy e szervek alakítói baloldaliak lehettek, s a hatalmi válságból kiutat az 1919-es minta átvételével reméltek. „Örömmel üdvözlö a győri rádió a Győr–Sopron megyei munkás- és katonatanács, valamint a megye valamennyi dolgozója a megalakult Somogy megyei munkás- és katonatanácsokat” – tér vissza az 1918–1919-es szóhasználat az október 29-i rádióadásban.⁴⁸

A legfőbb megyei forradalmi szerv elnevezése – *Szolnok Megyei Forradalmi Munkás-, Paraszt- és Katonatanács* – is az 1919-es rokonságra utal.

48 A forradalom hangja i. m. 204.

Az 1918–1919-es és az 1945-ös hagyományok keveredéséből születhetett a *Munkás-Paraszt Nemzeti Bizottság* elnevezés.⁴⁹

A *Nádudvari Szocialista Forradalmi Bizottmány* október 27-i röpiratában „a munkás- és paraszttanács azonnali megalakítását, a Sztálin- és Rákosi-rendszer azonnali felszámolását” követelte.⁵⁰

Szegeden Néptanács alakult, amely a Károlyi-kormány kezdeményezését juttatja eszünkbe, a szakszerűséget a népképvisellel ötvöző önkormányzati formáció tervezetét. A regionális csúcsszervek névválasztása – például: *Dunántúli Nemzeti Tanács* – is 1918-at idézi. „Győrben megalakult a *Győri Nemzeti Tanács*. Meglesz az országos tanácsok alakítása is. 1917–1918–19-re emlékeztet” – olvasható egy korabeli naplóban.⁵¹

Csupán múltbéli példákkal nehéz lenne választ adni arra: miért hívták nem egy városban és megyében a legfőbb városi, megyei forradalmi szervet munkás-tanácsnak. Az elnevezésben feltehetően szerepet játszott, hogy e részekben fejlett volt az ipar (Pécs, Miskolc), s hathatott a korabeli lengyel és jugoszláviai önkormányzati eszme is. A döntő azonban az lehetett, hogy ezekben a városokban a párt- és az állami vezetés reformszárnya ura tudott maradni a helyzetnek, a forradalom első szakaszában mindenképpen: akkor, amikor a forradalmi szervek megalakultak. A munkás-tanács elnevezéssel egy olyan szót találtak, amely megfelelt a felkelőknek is. A „munkás” nem csupán fizikai dolgozót jelentett, hanem bele lehetett érteni minden dolgozó embert – értelmiségit, diákot is. A névadásban a demokratikus szocializmus iránti illúziók is szerepet játszhattak.

Az államformaváltás előtti időszakra (1944. december–1946. február) utal az 1956-os – megkésett – zömmel november 4-e után – és szórványosan deklarált – elképzelés, amely szerint a forradalmat új, alkotmányozó hatalomnak, Nemzeti Főtanácsnak kell legitimálnia.⁵² Ezt főképpen parasztpárti (Bibó) és kisgazdapárti tervezetek szorgalmazták.

Múltelutasítás

Félrevezető túlzott jelentőséget tulajdonítani azoknak a röplapokon, újságcikkekben, és a tanúvallomásokban olvasható állításoknak, amelyek szerint 1956 szereplői nem kívánták a „régí világ” visszatértét, elutasították a „nagytekések és nagybirtokosok” uralmát: a Horthy-korszakot, az 1945 előtti rendszert. Ezek a gyakori deklarációk elsősorban a védekezést szolgálták: a forradalom kezdeti

49 Sellye, 1956. okt. 26.

50 1956 dokumentumai Hajdú-Biharban i. m. 86.

51 László A. Á.: i. m. 125.

52 A Nemzeti Főtanács három tagból – a nemzetgyűlés elnökéből, a miniszterelnökből és a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának nem miniszter tagjából – állt. A köztársasági törvény elfogadásával funkcióját a köztársasági elnök vette át.

szakaszában a felkelők ellen fellépő hatalom érveit kívánták cáfolni (Gerő Ernő és Nagy Imre október 23-án, illetve 24-én).

A védekezésnek előzményei voltak: a kommunista párt politikusai, ideológusai leegyszerűsítették és félremagyarázták a Horthy-korszakot: mindenkinben ellenséget láttak, aki 1920 és 1944 között pozíciót töltött be, és a kommunista hatalomátvétel után nem állt át a kommunistákhoz.

A forradalom győzelme – október 28-a – utáni héten a „gyárosok, földbirtokosok” visszatérésének elutasítása mögött nem volt koncepció. A korábbi követelések szinte automatikusan bekerültek az újabb listákba, illetve a helyi korábbi lista lényegében változtatás nélkül lett az időközben átalakult forradalmi önkormányzati szerv politikai programja. Az átgondolatlanság nem értelmetlenséget takart. A látszólagos összevisszaság mögött felsejlett a forradalom rendje: nyilvánosságot biztosítani minden olyan felfogásnak, amely nem veszélyezteti a két fő kívánalmat: a függetlenséget és a szabadságot. Ezzel lényegében a konszolidációt elősegítő tartalommal töltötték meg a szovjetek kivonulásáig és a többpárti választásokig rendelkezésre álló időt.

November 4-e után a munkástanácsok mindenekelőtt „partiképességüket” bizonygatták Kádárnak, amikor elhatárolták magukat a Horthy-rendszerrel: elfogadásuk érdekében magyarázták nézeteiket. Nem csupán Horthyt-rendszert utasították el, hanem a Rákosi-rezsimet is, abban reménykedve, hogy így tárgyalóképesebbekké válnak Kádárék szemében.

Amikor elvetették a két rendszert, lényegében egy ideális demokráciára mondtak igent. Az igazságtalan, szélsőségekbe forduló bal- és jobboldali rezsimekre egyaránt nemet mondtak. Az észak-magyarországi munkástanácsok küldöttei leszögezték: „semmiféle reakciós, vagy rákosista törekvést el nem ismernek”, sőt biztosítékot követeltek a kormánytól, „hogy nemzetünket sem fasiszta, sem egyéb elnyomó célzatú befolyásnak nem engedi alávetni”.⁵³

A Horthy-korszak elvetése természetesen nem aktualizálható jelszó volt csupán, hanem tükrözte a harmincas évek végétől Magyarországon általánossá váló, jobb- és baloldalon egyaránt ható antikapitalista korhangulatot, és kifejezte a nagytőke és a nagybirtok felszámolásából profitálók elégedettségét is. Számuk több millió, összetételük pedig igencsak heterogén volt. A korábbi szélsőséges vagyoni megosztottság visszaállításának 1956-ban nem volt valóságalapja. A tőke- és nagybirtokellenes jelszavak a távolabbi és a közelmúlt maradványai voltak, amelyek azért léteztek, mert átmenetileg funkciójuk lett. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a kisiskolás, sőt óvodás kortól állandóan súlykolt egyenlősítő kommunista utópia széles körökben hatott, és főként a világmegváltó eszmék iránt mindig fogékonyabb fiatalabb nemzedékeket befolyásolta, akik közül számosan a forradalom kezdeti szakaszának főszereplői lettek.

53 1956. nov. 13. Ld. 1956 dokumentumai a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban. Szerk. Rásó József. Miskolc, 1998. 93.

A Rákosi-korszak pejoratív értékelésének is voltak előzményei: különösen 1953–1954-ben, illetve 1956 nyarán és őszén. A kommunista reformellenzék azaz, hogy elhatárolódott a korábban általa is támogatott baloldali diktatúrától, amellet, hogy bomlasztotta a rendszert, lényegében önmagát legitimálta. Az elkövetett hibákat, bűnöket személyekre lehetett kenni, s ezzel magát a szocialista rendszert védte.

A leegyszerűsített múltértékelés a forradalom leverése után mit sem változott, sőt még inkább lekerekítő lett, olykor már primitívvé silányult. A *Magyar Szocialista Munkáspárt* Központi Bizottságának 1956. decemberi határozatában az „ellenforradalom” négy oka közül az egyik a Rákosi-klikk kártevése volt. A végrehajtó hatalomba visszakerült funkcionáriusok a forradalom alatti félelmüket, gyávaságukat 1957 tavaszán túlzott rendszerpártisággal igyekeztek kompenzálni. „Október 23-át az ellenforradalmi elemek kezdeményezték, és minden ténykedésükkel, terrorcselekményeikkel azt a célt szolgálták, hogy visszaállítsák a főúri rendet, birtokaikba ültessék az eszterháziakat [sic!], visszaadják a gyárakat a vejszman frédeknek [sic! Kézírással javítva: Weisz Manfrédnek], s a népet a főszolgabírák, csendőrök kezére bízzák [...] érezni kell, hogy az elmúlt 12 év alatt a dolgozók pénzét a mágnások sem montekallóba [Monte Carloban] mulatták el, hanem a dolgozók életszínvonalának emelésére használták.” – olvasható egy korabeli járási tanácselnöki beszámolóban.⁵⁴

Az 1956-ban az újra sokszínűségében megmutatkozó társadalom múltképe igen változatos volt. A historizálók hol tudatosan, hol ösztönösen fordultak a múlthoz. A múlthoz való viszonyt a követés és az elutasítás kettőssége jellemezte, ami rendszerváltó időkben megszokott. A múlthoz támasztékul fordulók az örökölt, tanult múltismereteikből merítettek, ugyanakkor a gyors változásokhoz alkalmazkodva felötlöttek bennük a korábban már hasonló helyzetben alkalmazott megoldások. Az emlékező és a szituációs múltkövetés nehezen különíthető el egymástól. Ugyanez vonatkozik az elutasító – az ideologikus és az érzelmi – múlttagadásra is. A múlt valamennyi megközelítési, felhasználási módja ideologikummal telített, de talán a közelmúltat elutasítók nézeteiben mutatkozik meg leginkább az eszmei, világnézeti indíttatás.

A forradalom alatt a múltelutasítás alapvetően a második világháború utáni időszakra vonatkozott. A múlttagadás különböző formái időtartamokhoz kapcsolódtak, az elkülönülő időszakaszok pedig az egyes politikai részerőszakok elfogadásához, illetve kritikájához, elutasításához köthetők. 1956-ban alapvetően érzelmek, indulatok vezették azokat, akik kitörölték volna a történelemből a forradalmat megelőző tizenkét, tizenegy, tíz, kilenc, nyolc, hét évet, ugyanakkor az elutasítás világnézeti indíttatású volt. Kiforrott meggyőződések és heterogén eszmefoszlányok egyaránt munkáltak az indulatok hátterében.

54 A Veszprémi Járási Tanács 1957. március 25-i ülésének jegyzőkönyve. Veszprém Megyei Levéltár XXIII. 351.a.

Meddig vissza?

A második világháború befejezése és a forradalom kitörése közötti időszak megítélésére az 1956-ot megelőző évekhez való viszonyból is következtethetünk. Nyolc, tíz vagy tizenkét év hibáit, bűneit kellett jóvátenni, elfelejteni, megtorolni 1956-ban? 1944, 1946, vagy 1948 vitte tévútra az országot?

Csak az 1956 előtti öt-hat-hét év elutasítása kivételesnek mondható. A kommunista rendszer kedvezményezettjei, a Rákosi-rendszerben is megbecsült parasztpártiaknál fordul elő leginkább. „Kegyetlen, s alig kibírható volt az elmúlt öt-hat esztendő” – írta Szabó Pál.⁵⁵

A nyíregyházi kisgazdák „hét évi kényszerhallgatásról” beszéltek.⁵⁶ „Hétéves, magyartalan, megalkuvó, nemzeti múltunkat megtagadó korszaknak örökre vége” – mondotta október 31-én a helyi rádióban egy nyíregyházi parasztpárti vezető.⁵⁷ Feltehetően a kommunisták többsége így érzett.

Aki nyolc év terrorját ostorozta, mintegy ösztönösen az 1948 utáni periódushoz köthette a kommunista uralom elfajulását. Nyolc évet a mérsékelt ellenzéki kommunisták emlegettek, majd 1957 novemberétől Kádárék igyekeztek a nyolcéves Rákosi-korszak megbélyegzésével elfogadtatni magukat.

Nyolc esztendeig tartó önkényről szólt a Kéthly-féle szociáldemokrata párt október 31-i felhívása.⁵⁸ Itt azonban másról van szó. A kommunista párt a *Szociáldemokrata Párt* és a *Magyar Kommunista Párt* kieroszakolt fúziójával lényegében felszámolta a történelmi szociáldemokrata pártot: a nyolc év erre a traumára utal.

Az 1956 előtti kilenc évre, 1947-re elvéve találunk utalást. Ennek két legfőbb oka a rosszlemkű ún. köztársaság-ellenes összeesküvést követő 1947. eleji per, valamint a nyári kékcédulás választás háraitása lehetett. Ez volt az az év, amikor az 1945-ös parlamenti választásokon abszolút többséget szerző kisgazdák végképp elvesztették hatalmukat, és arányos politikai erőviszonyokat tükröző koalíció került hatalomra. Bibó István 1947-hez nyúlt vissza: a forradalmat 1956. október 30–31-én a lakásán elemző Bibó 1956-ban is a szocializmus elemeit ötvözö demokratikus átalakulásban reménykedett. Alkotmányos kiindulópontnak az 1947. szeptemberi országgyűlést tekintette, amely bár koalíciós és ellenzéki pártokat foglalt magában, lényegében már a kommunista pártnak kiszolgáltatott látszat-országgyűlés volt. Bibó még ezt is szűkíteni kívánta: csak a négy koalíciós párt újraindulását tervezte, abból az empiria által nem igazolt tételéből kiindulva, hogy „ezekbe a pártkeretekbe az egész ország belefér”.⁵⁹ Rendszerváltó foratókönyve a nemzetközi erőviszonyok reális számbavételén, valamint a harmadikutas, baloldali értelmiség demokratikus szocialista utópiáján alapult.

55 Szabó Pál: A parasztsághoz. Szabad Szó 1956. okt. 31. 1.

56 1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956os forradalomban. 1956. október 23–november 4. Válogatott dokumentumok. Szerk. Vida István. Bp. 1998. 356.

57 I. m. 394.

58 I. m. 189.

59 I. m. 387.

Elképzelése a forradalom alatt nem kapott nyilvánosságot, s emellett a vereség kénytelen-kelletlen tudomásul vételéig – 1957 elejéig – az emberek többségének vágyaival sem esett egybe.

Tíz év megpróbáltatásról azok a többnyire politikával hivatásszerűen foglalkozó értelmiségiek beszéltek, akik saját tapasztalatuk alapján is folytathatónak vélték a második világháborút közvetlenül követő két év demokratikus próbálkozásait. A kisgazdapárt volt főtitkára, Kovács Béla október 31-én úgy vélekedett, hogy „Az elmúlt tíz esztendő keserves, de hasznos iskolája volt a Kisgazdapártnak”.⁶⁰ Varga István, a félreállított neves közgazdász, akit a *Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaság-tudományi Intézetének* munkatársai Forradalmi Munkástanácsuk elnökévé választottak, az 1946-ban kidolgozott koalíciós stabilizációs programig visszanyúlva tervezte a megújulást.⁶¹

Féja Géza tíz esztendő jogtiprásáról írt, s Németh László az 1946-tól 1956-ig terjedő időszakot tekintette olyan korszaknak, amikor Magyarország „voltaképp szocialista állammá lett”.⁶²

1946 volt az az időhatár, ameddig Nagy Imre is visszament, amit leginkább többpárti kabinetjének összetétele bizonyít. (A miniszterelnök az október 28-i, a népfelkelést elfogadó kormánynyilatkozatban ugyan tizenkét év vitatott múltról beszélt, de szavaiból a kommunista vezetésű szocializmus megkérdőjelezhetetlenségére következtethetünk: „A keserűség és a harc óráiban az ember hajlamos arra, hogy az elmúlt 12 esztendőnek csak a sötét oldalát lássa. De nem engedjük tisztánlátásunkat elhomályosítani. Ennek a 12 esztendőnek vannak történelmi jelentőségű, maradandó, eltörölhetetlen eredményei”.)

Nagy Imre felfogásával rokon Németh László *Emelkedő nemzet* című cikkének mondandója: az 1945 utáni időszakban a szocializmus elfogadottá vált Magyarországon, csupán megvalósításának módjába csúsztak komoly, de nem jöveteletlen hibák, vagyis nem 1944–1945 fordulójáig kell visszamenni, hanem az 1956 előtti bő évtizedben elkövetett hibáktól kell megszabadulni.

Tíz év szégyenletes múltat a „népfrontos” kommunista párti kezdeményezésre a forradalom kezdeti időszakában alakult forradalmi bizottságok vezetői emlegettek, akik az 1945 utáni kommunista vezetésű pártviszonyok felújíthatóságában reménykedtek. Jászberény forradalmi bizottsága tíz év önkényről írt röpiratában.⁶³ „Az elmúlt tíz év – bátran mondhatjuk – elsősorban a parasztságot sújtotta” – mondta november 3-án a szolnoki rádió kommentátora.⁶⁴ „Tíz év alatt elég áldozatot követelt az önkény” – olvassuk a *Munkás-Paraszt-Katonai Tanács Jászberényi Bizottságának* röplapján.⁶⁵

60 Kovács Béla: A magyar nép semleges Magyarországot kíván. *Magyar Nemzet* 1956. nov. 1. 1.

61 Varga István nyilatkozata a legszükségesebb gazdasági teendőkről. *Magyar Szabadság* 1956. nov. 3. Idézi: 1956 és a politikai pártok i. m. 343–345.

62 Féja Géza: Új nemzeteszmé. *Új Magyarország* 1956. nov. 3. 1. és Németh László: Pártok és egy-ség. *Új Magyarország* 1956. nov. 2. 1.

63 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 519.

64 Cseh Géza: A Damjanich Rádió hullámhosszán. *Szolnok* – 1956. *Szolnok*, 2003. 127.

65 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 519.

A *Csepeli Nemzeti Bizottság* lapjának *Szabadságunk után: a demokráciáért!* című vezércikke következetesen tíz év szörnyű múltat emleget, „szellemnyomórító tíz évet”: „Meddő volt a tízévi szemináriumszajkózás és a kísérlet szellemi eltompításunkra. [...] Megalázás és nélkülözés, ezt kaptuk eddig, ezt alkották számunkra tíz éven keresztül a rákosista kalandorok. [...] Tíz évig hajlott derékkal, megtört fényű szemmel, visszafojtott gondolatokkal jártunk. Nem lehettünk érző emberek, gépekké, termelőeszközökké minősítettek bennünket. És mi mégis hittük, hogy egykor valóra kell váltanunk, amiért ebben az országban már annyi magyar vére folyt.

És most itt az idő.”⁶⁶ „Tíz keserves esztendő szennye-piszkáról” beszélt a rádióban a Parasztszövetség megteremtésén fáradozó Kiss Sándor is. „Hirdetjük a tiszta igazságot: nincs többé szegény- vagy gazdagparaszt. Tíz év után mindenki szegényparasztta vált ebben az országban. Ezt a szót, hogy »kulák«, mint az elmúlt évek üldöztetésének, meghurcolásának, embertelenségének emlékét örökre kitöröljük a magyarság szótárából. De éppen az elmúlt tíz év azt is megmutatta, hogy ellenség az, aki a parasztságot fel akarja darabolni sok, vagy akár csak két pártra, szervezetre. A mi legnagyobb erőnk a parasztegység. Áruló az, aki ez ellen támad.”⁶⁷

„45-ben azt hittem – írta Déry Tibor –, hogy munkások, parasztok, mindannyian, akik a nemzeten kívül rekedtünk, új hazára lelünk. De tíz év alatt lépésről lépésre kilopták talpunk alól az országot. Azt hittük, a szocializmust fogjuk megépíthetni, s ehelyett vérből és hazugságból rakott börtönfalak közé zártak.”⁶⁸ Németh László tíz év szennyéről írt.⁶⁹ „Felkelt a nép, hiába volt bitófa, / kegyetlen kínzás, börtön és halál. / Feltámadt ő, a holt – ki tíz év óta / Sírban feküdt – ma újra talpon áll” – kezdte versét Jobbágy Károly.⁷⁰

Azok, akik tíz-tizenegy év szörnyűségeiről írtak, a koalíciós időszakot is a magyarországi szovjet-érához számították, és bizonytalanoknak tűnnek a második világháborút követő változások megítélésében. Ez utóbbiak voltak lényegesen többen, ami különösen akkor elgondolkodtató, ha tudjuk, hogy a folytonos engedményekre kényszerülő Nagy Imre-kormány végső jobbratolódásként a baloldali dominanciájú többpárti koalícióig hátrált. Igaz, szovjet katonai jelenlét nélkül, ami a békeszerződés lezáratlansága miatt 1947 előtt fel sem vetődhetett.

„A második világháborút követő tizenegy esztendőben anyagi és kulturális téren, állami szuverenitásunk vonalán népünk elképzelései nem váltak valóra” – írta Takács Gyula tanár a *Keszthelyi Újság* 1956. november 3-i számának vezércikkében.

Szabó Lőrinc tizenkét év jogtiprásáról, kegyetlenségéről írt, bár megállapította: „Nem minden rossz, amit az elmúlt szerencsétlen tizenkét év akart.”⁷¹

66 *Szabadságunk után: a demokráciáért!* Csepeli Újság 1956. nov. 1. 1.

67 A forradalom hangja i. m. 279.

68 Déry Tibor: Barátaim,... Irodalmi Újság 1956. nov. 2. 1.

69 Németh László: Nemzet és író. Igazság 1956. nov. 3. 1.

70 Jobbágy Károly: Felkelt a nép... Valóság 1956. okt. 30. 2.

71 Szabó Lőrinc: Ima a jövőért. Irodalmi Újság 1956. nov. 2. 3.

A *Kispesti Figyelő*, a „kispesti forradalmi ifjúság lapja” hosszasan és emelkedett dagályossággal ecsetelte az elmúlt tizenkét év szörnyűségeit: „Sötét korszak, nagyon sötét korszak volt ez. [...] Rengeteget ígértek már nekünk. Igaz, voltak szocialista vívmányok, melyeket megvalósítottak, s amelyeket meg is kell tartanunk, de a leglényegesebbet, a nekünk legdrágábbat, a Szabadságot, csak hazudták!” (*Szabadságunk hajnala*) „Tizenkét évig hazudták szabadnak Magyarországot” – írta felháborodottan a *Zirc és Vidéke* október 29-i számának vezércikkírója. A ceglédi ifjúság lapja minden rosszat 1945-től eredeztetett: „A II. világháború után éjszaka borult a magyar népre. Éjszaka, amelynek azt hittük, nem lesz vége.”⁷² Ugyanezen lapszám egy másik cikkében ez áll: „a magyar nép 12 éven át gyarmati sorsban, idegen elnyomás alatt szenvedett”. (*Győzött a forradalom!*)

Mátészalkán, 1956. október 27-én a forradalmi bizottság ülésén az egyik fel szólaló kijelentette, hogy nekik, az új vezetőknek kell helyrehozniuk azt, amit a kommunisták az elmúlt tizenkét évben elrontottak.

Október utolsó, november első napjaiban, az egypártrendszer immár hivatalos megszüntetése után egyre többen tartották elégtelennek a Nagy Imre-kormány által sugallt 1947–1948. évi többpártrendszerhez való visszatérést, és 1945-ig akartak visszamenni, ami ütközött Nagy Imre és politikustársai elképzelésével. Karcag város Forradalmi Bizottsága szerint a népet tizenkét éven át elbutították, s aki nem áll a forradalom mellé, még „mindig a szennyos múlt bűzös mocsarában” él.⁷³

A *Keresztény Magyar Párt* az 1945-ös helyzetet is illegitimnek ítélte. Programjában azt követelte, hogy a „törvényhozás összeüléseig a rémuralom által 1945-től alkotott összes jogszabályt” függesszék fel.⁷⁴ Bár e pártban a pártszervezésre rendelkezésükre álló néhány napban csak néhány tucatnyian lehettek, véleményük nem volt elszigetelt: az 1945-től folyamatosan megalázzottak tömegei a háború végétől szerették volna újragondolni az ország sorsát, s benne természetesen a saját szerepüket.

A többség tizenkét évet törölt volna ki a magyar történelemből. Ők 1945 őszétől kezdték volna újra: a vesztes háborúhoz, a szovjet megszálláshoz kötődtek az ország romlását.

A *Dunántúli Nemzeti Tanács* alakuló ülésén a győri küldött – Tihanyi Árpád – „tizenegy év kegyetlen atmoszférájáról” beszélt. A Veszprémből jött Horváth József ezt megtoldotta eggyel: „Ha 12 évig a termelt javak Szovjetunióba való kerülését kibírtuk, akkor ezt a néhány hetet is elviselhetjük” – jelentette ki optimistán.⁷⁵

A kialakulatlanságot, a végiggondolatlanságot, a többféle, egymásnak ellentmondó vélekedés szimultán jelenlétét mutatja a ceglédi *Ifjúsági Újság*. Az október 31-i szám első oldalán az egyik írás 1945-ös reményekről beszél, a másik

72 B. I.: És felkelt a nap. Ifjúsági Újság 1956. okt. 31. 1.

73 1956 plakátjai és röplapjai i. m. 511.

74 1956 és a politikai pártok i. m. 462.

75 *Tájékoztató Bizottság*: Az igazi gyűlés. Szabad Komárom 1956. nov. 1. 2–3.

pedig így kezdődik: „A II. világháború után éjszaka borult a magyar népre”. A következő oldalon ez olvasható: „Most, amikor a magyar nép 12 éven át gyarmati sorsban, idegen elnyomás alatt szenvedett, »feltámadott a népek tengere«. Elég volt! Ezer éven át eleget szenvedtünk!”

Az eddigi legteljesebb 1956-os versantológiában öten írnak tízéves elnyomásról, tizenkét évet csak egy vidéki költő emleget.⁷⁶ 1948 mint szakaszhatár nem fordul elő a kötetben. Az 1956-ot megelőző tíz év elutasítása az 1945-ös változások valamiféle folytathatóságát sejteti, természetesen idegen megszállók nélkül.⁷⁷ Ennek az is magyarázata lehet, hogy azok a fiatalok, értelmiségiek jutottak inkább nyomdafestékekhez, akik hittek a szocialista eszmék megvalósíthatóságában, ellentétben a forradalomnak azokkal a szélesebb nyilvánossághoz nehezebben jutó résztvevőivel, akik a függetlenség hiányában, a Szovjetuniónak való kiszolgáltatottságban látták minden baj okát.

A fenti esetekben a bizonytalanság alapvetően a hirtelen reagálással járó végiggondolatlansággal magyarázható. A közelmúlt megítélése körüli zavar ugyanakkor egy mélyebb problémára világít rá: az 1945–1946-os időszak sokarcúságára, felemáságára, az akkor történtek megemésztetlenségére. Ez volt az a kor, amikor a jó és a rossz úgy keveredett össze, hogy nem lehetett igazán elválasztani az álmokat a realitástól, amikor az ellentmondások még pőrén, és nem a kommunista hatalom által manipuláltan jelentek meg a közéletben.

Az egykori koalíciós pártok 1956-ban újjáalakuló vidéki pártszervezeteinek zöme a nyolc év előtti helyzetet tekintette kiindulásnak (Ózd, Székesfehérvár, Keszthely) de voltak, akik a tíz (Nyíregyháza), vagy tizenkét (Mátészalka) évvel korábbi állapotot tartották volna ideálisnak. Az eltérések a pártokat újjáalakítók politikai beállítottságával magyarázhatók. Szinte minden koalíciós pártnak létezett jobb- és balszárnya, centruma. A kommunista párt hatalomra kerülésével ezek a különbségek elmérgesedtek, és egzisztenciális következményekkel jártak. A múltmegítélés annak függvénye volt, hogy az egykori pártot 1956-ban a jobb- vagy a balszárny szervezte-e újra.

A kisgazdapárt november 1-jei nyilatkozatában koalíciós kormányt kívánt „az 1945-ös pártarány alapján”.⁷⁸ Ennek ellentmondani látszik a Nagy Imre-kormányba bevont kisgazdapárti politikus nyilatkozata. „Olyan pártot nem tudunk támogatni, amelyik a 39-es vagy 45-ös gondolatokat teszi magáévá” – nyilatkozta 1956. október 31-én Kovács Béla, a kisgazdapárt 1947-ben Szovjetunióba hurcolt főtitkára, aki a koalíciós demokrácia kezdeti időszakát is a folytathatatlan (jobboldali) örökséghez sorolta.⁷⁹ A két eltérő vélekedés a párton belüli nézetkülönbségekre utal és belső hatalmi harcot sejtet.

76 *Hanzel László*: Fellázadt a magyar! In: *Piros a vér a pesti utcán. Az 1956-os forradalom versei és gúnyiratai*. Szerk. Győri László. Bp. 2001. 110.

77 „Tíz évnnyi szennyet? – Azt takar be / e szűz hó, ami most esik” – kezdi versét Pál József. A megírás dátuma: nov. 2., a megjelenése: nov. 4. *Pál József*: *A Szabadsághoz*. Új Zala 1956. nov. 4. 1.

78 *Juhász Róbert*: *A Szociáldemokrata Párt egyelőre nem lép be a kormányba*. A Kisgazdapárt Kovács Bélát tekinti vezetőjének. *Igazság* 1956. nov. 1. 4.

79 1956 és a politikai pártok i. m. 307.

Kinyíló és bezáruló múltkapuk

A múlt az 1956-s forradalomban politikai, ideológiai hivatkozási alappá vált: a szocialista és a polgári demokrácia hívei kerestek a magyar történelemből olyan példákat, amelyekkel elképzeléseiket alátámaszthatták, pozíciójukat legitimálhatták. „[A] politikai események lökésszerű mozgásai kiváltanak bizonyos közös, a különféle korosztályokon átívelő hatásokat, s így biológiai és társadalmi nemzedékeken kívül nemzedékek politikai egységéről is beszélhetünk. Ennek közös vonásai addig elevenek, amíg az adott nemzedék fokozatosan ki nem hal.”⁸⁰

1956 felszínre hozta a magyar történelemben a forradalmak, a gyökeres változások időszakát. A szituációs rokonság személyi folyamatossággal is társulhatott, ami különösen felerősítette a múlt hatását a jelenre. Szakmáron az a tanító forradalmasította a környéket 1956-ban, akinek apja 1919-ben a Kalocsa és Dunapataj környéki tanácsköztársaság-ellenes parasztlázadást vezette.⁸¹ Bilkei Gorzó Nándor, 1956-ban a rákospalotai forradalmi bizottság elnöke 1918-ban Rozsnyón állt a nemzeti tanács élén. 1956-ban az a Dudás József fogadtatta el magát országos hatókörű forradalmi vezetőnek, aki illegális kommunista múlttal lett antifasiszta ellenálló, majd 1945-ben kigazdapárti önkormányzati politikus. Az a Szigethy Attila lett a Győri, majd a *Dunántúli Nemzeti Tanács* elnöke, aki a *Nemzeti Parasztpárt* baloldaláról jöve asszisztálta végig a Rákosi-korszakot, hogy 1953 után az ellenzéki kommunisták társaként próbálja őrizni a forradalom alatt a demokratikus szocializmus eszméjét.

Ugyanakkor a forradalom szereplőit nem lehet elszakítani saját koruktól, személyes élményeiktől, a megélt jelentőtől. Az egyszerűség és az állandóság vibrálása, az újszerűség és az ismétlés kettőssége jellemezte 1956-ot. Az ismétlés, az ismétlődés pedig a múlt – a múlthoz való viszony – függvénye volt.

Az emlékezés választás kérdése is. Az emlékek közül annak jut kitüntetett szerep, amely aktualizálható, erőt lehet belőle meríteni, és segít a jelen problémái közötti eligazodásban. A követésre méltó – vagy éppen ellenkezően: elvetendőnek ítélt – múltbeli történetek felelevenítése, elemzése révén jobban megismerhető a forradalom szereplőinek gondolkodásmódja, a társadalmi, politikai átalakulásra vonatkozó elképzelése. Ez különösen azért tűnik fontosnak, mert nem igazán maradtak fenn olyan korabeli dokumentumok, amelyekből a korszak szereplők nézetei rekonstruálhatók lennének. A történelmi folyamatosság, illetve megszakítottság vizsgálata a különféle történelmi korszakok közötti összefüggésekre is felhívja a figyelmet.

⁸⁰ R. Koselleck: i. m. 21–59.

⁸¹ Apja gazdálkodóból iparos lett – szikvízüzem –, majd kocsmát nyitott, apósa uradalmi cseléd vezérrangal. Tóth Imre 1172. sz. életrajzpályázata, 1956-os Intézet Oral History Archivuma.

ÉVA STANDEISKY

FOLLOWED AND REJECTED PAST IN THE REVOLUTION OF 1956

The dissertation intends to explore the connections between Hungarian revolutionary periods resulting in political transformation in the 19th and 20th centuries, including the revolution and war of independence of 1848, the bourgeois-democratic revolution of 1918–1919, the radical takeover of power in 1944–1945, and the revolution of 1956. All these crises aimed at achieving democracy and independence, but all the four attempts failed.

The chapter *Adapting past memories* highlights the similarities appearing in the cases of the revolution and war of independence of 1848 and the revolution of 1956. The visual and verbal symbols of the past can be associated mainly with those long past events. “1848” was regarded as a part of cultural remembrance: it could be revived easily, and it became undeniable heritage. During the revolution of 1956, mainly in the first days of the revolt, the general public was influenced by memories of the revolution of 1848, what suggested the semblance of national unity. Through the presence of different democratic attempts, the various past symbols in question became generally known, as well. The memories of historical crises of the 20th century were still stored in communicative remembrance in 1956. At that time, revolutionists turned back to the past for usable revolutionary traditions deriving from 1918–1919 and 1944–1945, and they adapted their own experience to the conditions of 1956. The relatively separate actions carried out in 1956 could be associated with the actions occurring in 1945.

The chapter *Adapting past situations* is based on the theory according to which the political transformations taking place in 1918–1919 and 1944–1945 served as a model in 1956. The existence of the democratic self-managing organs proves that the spontaneous local democratic boards, (collectively referred as local revolutionary committees) and the labour organs (generally called workers’ council), which operated during the revolution, had their past examples. It is common in the cases of all three historical turns (1918, 1945, and 1956) that a part of the machinery of public administration, which had not been compromised, could hold their offices further on, because the new regimes could not carry out every task, and central authorities were unorganized and ineffective. The sphere of activities of the revolutionary committees of 1956 was similar to the one of the national committees following World War II. Nevertheless, the circumstances and the functional terms of the revolutionary committees established in 1956 completely differed from the situation in 1944–1945.

A whole chapter examines how the past influenced the naming of revolutionary organs.

The last chapter, *Rejecting the past*, reveals how far the participants of the revolution turned back in time, and which periods they considered to be rejected, refused or a deadlock. Only a few people rejected the previous 5–6–7 years preceding 1956; they associated the terror of the last 8 years with the extension of communist power in 1948. Afflictions of the last ten years were usually censured by the intellectuals practising politics by occupation: they were inclined to think that the democratic attempts of the two years following World War II could be carried on. The majority would have expunged twelve years from Hungarian history. They related the ruining of the country to the losing of war and the Soviet occupation in the autumn of 1945.

A forradalom utáni megtorlás bírósági és ügyészségi szervezete, 1956–1961

Az 1956-os forradalom leverése után az új hatalmi elitnek először is a saját legitimációját kellett megalapoznia. A szovjet páncélosok védelme alatt 1956. november hatodikáról hetedikére virradó éjszaka Budapestre szállított Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány törvényessége alkotmányjogi szempontból nagyon ingatag alapokon nyugodott, nemzetközi elismertsége kétséges volt.¹ A hatalom elfogadtatásához a régi-új pártvezetés a társadalom nyílt vagy lappangó ellenállásával szemben az erő eszközével lépett fel. Az 1956 decemberében megszerveződő karhatalom fegyvertelen tüntetőkre leadott sortűzei, a forradalmi bizottságok betiltása, a munkástanácsok vezetőinek elhurcolása a társadalom megfélemlítésének eszközei voltak. A rendteremtés átgondoltabb végrehajtásához szükséges jogszabályok kibocsátására már a forradalom leverése utáni hetekben sor került. A statáriális eljárásra vonatkozó rendelkezések elsődleges célja az ország pacifikálása, a fegyveres ellenállás megtörése volt. A forradalom résztvevőivel szembeni tervszerű és tömeges leszámolásához szükséges jogi háttérrel és szervezetrendszerrel azonban csak 1957 április–májusára sikerült megteremteni.²

1 A Kádár kormány megalakulására ld. *Huszár Tibor*: Kádár János politikai életrajza 1957. november–1989. június. 2. H. n., 2003.

2 Az 1956-os forradalmat követő megtorlással kapcsolatos források feldolgozásában Jobbágyi Gábornak, Kahler Frigyesnek, M. Kiss Sándornak és Zinner Tibornak van kiemelkedő szerepe. Jobbágyi Gábor munkáiban egyes perek elemzése során von le következtetéseket a koncepciós eljárások sajátosságairól. (*Jobbágyi Gábor*: Az 1956 utáni megtorlási eljárások. Jogtudományi Közlöny 53[1998] 472–480.; *Uő*: „Ez itt a vértanúk vére”. [Az 1956 utáni megtorlási eljárások.] H. n., 1998.) Kahler Frigyes és M. Kiss Sándor munkái a megtorlás általános jogi kereteit elemzik, ill. Kahler Frigyes néhány kiemelt jelentőségű per segítségével is bemutatja a bíróságok és ügyészségek működését. (*Kahler Frigyes*: Joghalál Magyarországon 1945–1989. H. n., 1993.; *Uő–M. Kiss Sándor*: Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. A fordulat napja, ismét sortűzek, a Nagy-per. Bp. 1997.; *Kahler Frigyes*: Szemtől szembe a múlttal. Válogatott írások. H. n., 1999.; *Uő*: A Brusznai-per. Emberi sorsok a politikai megtorlás idején. H. n., 2001.; *Uő*: A megtorlás történetéhez – a büntetőjog általános részének alkalmazása 1956 után. Magyar Jog 38[1991] 581–587.; *Uő*: A megtorlás történetéhez – a büntetőjog különös részének alkalmazása 1956 után. Magyar Jog 39[1992] 1–5.; *Uő*: A megtorlás történetéhez – a büntető eljárási jog néhány kérdése 1956 után. Magyar Jog 39[1992] 76–79.) A megtorlás szervezeti kereteiről és politikai irányítottságáról szóló legteljesebb feldolgozásokat Zinner Tibor jelentette meg. (*Zinner Tibor*: XX. századi politikai perek. A magyarországi eljárások vázlata. 1944/1945–1992. Bp. 1999.; *Uő*: A kádári megtorlás rendszere. H. n., 2001. [Arc és álarc])

A leszámolóshoz szükséges ideológiai keretet pedig a szocialista törvényesség újonnan megalapozott elmélete biztosította. A szocialista törvényesség fogalmára vonatkozóan a Kádár-korszak későbbi éveiben kötetnyi irodalom keletkezett az uralkodó ideológia szellemének megfelelően. Tanulmányom bevezetőjében azonban egy olyan munkából idézek, amely a megtorlás csúcspontján, 1957 nyarán íródott. Az ideológia cinizmusának bemutatására annál is alkalmasabb ez a pár oldalas brosúra, mivel a korszak gyakorló ügyésze, vádiratainak szerkesztője, Dr. Szénási Géza tollából származik.³

Az összeállítás elsősorban a nyomozóhatóság tagjai számára készült, ezért igyekezett közérthetően fogalmazni és a megértést segítő példákkal próbálta a problémát illusztrálni. A fogalom megközelítésénél az ellenség álláspontjából indult ki: „Az ellenséges, vagy ilyen befolyás alatt álló kategóriák a szocialista törvényességet olyan frázisnak tekintik, melynek gyakorlati megnyilvánulása nyers erőszakot jelent a fennálló szocialista társadalmi rend minden ellenfelével és ellenzőjével szemben, akár a törvények kiterjesztő alkalmazása útján is.”⁴ A szerző ezt a megközelítést mindannak ellenére visszautasította, hogy tapasztalatai szerint saját elvtársai körében is gyakorta találkozott ezzel a nézettel. A törvényességgel kapcsolatos legnagyobb veszélyt a főügyész a túlkapásokban vagy a liberalizmusban látta. Ennek okaként azt jelölte meg, hogy a nyomozóhatóság tagjai nem tették eléggé magukévá a párt politikáját. „Amikor ütni kellene az ellenségre, a bűncselekmény elkövetőire (ezt nem szó szerint kell érteni), akkor elnézőek, határozatlanok, amikor a törvényesség adta keretek között kellene eljárniuk, akkor »szűk nekik a keret«, bántalmazza az embereket, jogtalanul járnak el, önkényeskednek.”⁵ Szénási értékelte a törvényesség aktuális állapotát is, ennek kapcsán megállapította, hogy 1956 szeptemberében ugyan a törvényesség magas színvonalon állt, de még távol volt a tökéletestől. Szerinte az államvezetés túlzott liberalizmusának volt köszönhető, hogy az írók a kommunisták ellen izgathattak. A téma lezárására a következő sommás választ adta: „És bár a törvényesség legsúlyosabb ellenpólusa az önkény, beteg az a törvényesség, melyet opportunizmus és liberalizmus jellemez.”⁶

A megtorlás jogszabályi háttere

A rendteremtéshez szükséges jogszabályok kibocsátása már a forradalom leverése utáni első hetekben megkezdődött. A statáriális ítélezést lehetővé tevő rendeletek még kizárólag azzal a céllal készültek, hogy a fegyveres csoportokat

3 Budapest Főváros Levéltára (= BFL) XXV. 60. b. Fővárosi Főügyészség TÜK igazgatási iratok Ig. 014/1957. Gondolatok a törvényesség fogalmáról. Írta: Dr. Szénási Géza. Szénási Géza (1919–1979) 1956. nov. 16–1975. nov. 30. között legfőbb ügyész.

4 Uo.

5 Uo.

6 Uo.

leszereljük és megakadályozzák a további harcokat. A tömeges és tudatos megtorláshoz szükséges jogi háttér és szervezetrendszer megteremtése csak 1957 május–júniusára történt meg. Erre az időre döntötte el a politikai vezetés, hogy kikkel és milyen módon kíván leszámolni és 1957 végére az igazságügyi apparátust is alkalmassá tette a politikai akarat végrehajtására.

Az 1956. évi 22. számú törvényerejű rendelet az egyes bűncselekmények tekintetében a büntetőeljárás egyszerűsítéséről az első jogszabály,⁷ amelyet a felelőségre vonáshoz alkottak, de végül a gyakorlatban nem alkalmazták. 1956. november 12. és 1957. január 15. között volt hatályban. Ennek értelmében vádirat nélkül bíróság elé állíthatók lettek volna mindazok, akiket gyilkosság, szándékos emberölés, gyújtogatás, rablás, fosztogatás, lőfegyver jogtalan használatával elkövetett bűntett vagy ezen cselekmények kísérlete miatt tetten értek. Az eljárásban a bizonyítékokat azonnal a bíróság elé kellett volna tární.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa az 1956. évi 28.⁸ és 32. számú törvényerejű rendelettel⁹ (1956. december 11-én és 13-án hirdették ki) vezette be a statáriális bíraskodást. A rendelet alapján a katonai bíróságok járhattak el 1957. november 3-ig.¹⁰ A rögtönbíraskodás hatályát a következő bűncselekményekre terjesztette ki az Elnöki Tanács:

1. gyilkosság;
2. szándékos emberölés;
3. gyújtogatás;
4. rablás (fosztogatás);

5. közérdekű üzemek vagy a közönség életszükségletének ellátására szolgáló üzemek szándékos megrongálásával elkövetett bűntett, illetve ezen bűntettek kísérlete;¹¹

6. lőfegyver, lőszer, robbanószer, robbanóanyag engedély nélküli tartása.

Ha a bíróság a fenti bűncselekményekben bűnösnek mondta ki a vádlottat, csak halálbüntetést szabhatott ki.

7 A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 22. számú törvényerejű rendelete egyes bűncselekmények tekintetében a büntető eljárás egyszerűsítéséről. Magyar Közlöny 1956. nov. 12. 568.

8 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 28. számú törvényerejű rendelete a rögtönbíraskodásról. Magyar Közlöny 1956. dec. 11. 591.

9 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 32. számú törvényerejű rendelete az 1956. évi 28. számú törvényerejű rendelet kiegészítéséről. Magyar Közlöny 1956. dec. 13. 596.

10 Az 1957. évi 62. sz. törvényerejű rendelet a rögtönbíraskodási eljárás megszüntetéséről 1957. nov. 3-án jelent meg a Magyar Közlönyben (117. sz.). „A törvényes rend és közbiztonság helyreállítása terén az elmúlt egy év alatt elért számottevő sikerek lehetővé teszik az átmeneti időre bevezetett rögtönbíraskodási eljárás megszüntetését.” – indokolt a tvr. bevezetője. A folyamatban lévő ügyek tárgyalására a polgári bíróságokat jelölte ki a tvr., ill. lehetőséget adott az ügyésznek arra, hogy népbírói eljárás lefolytatását indítványozza.

11 A 2/1957. évi kormányrendelet értelmében nélkülözhetetlen közérdekű üzem minden olyan állami, mezőgazdasági, ipari vagy kereskedelmi üzem, amelyben a rendszeresen foglalkoztatott dolgozók száma meghaladja a 100 főt.

1956. december 12-én tette közzé a *Magyar Közlöny* a 6/1956. számú kormányrendeletet, amely a rögtönbíráskodás részletes szabályait tartalmazta.¹² A rendelet a büntetéskiszabás tekintetében enyhítést tartalmazott, mivel lehetővé tette, hogy a halálbüntetés mellett a bíróság határozott tartamú börtönbüntetést is alkalmazhasson.¹³ A kormányrendelet szabályozta a bíróság elé állítás feltételeit, a bíróság előtti tárgyalásra és a végrehajtásra vonatkozó szabályokat.¹⁴

1956. december 15-én jelent meg az Elnöki Tanács 37. számú határozata a rögtönítélő tanácsok kijelöléséről. A rendelet lehetőséget adott arra, hogy a rögtönbíráskodás alá tartozó ügyekben a katonai bíróságokon kívül a fővárosi, valamint a megyei bíróságokon szervezett tanácsok is eljárhassanak. Az eljárásra illetékes bíróságok kijelölésére az igazságügy-miniszter – a legfőbb ügyéssel egyetértésben – kapott felhatalmazást.¹⁵

A jogszabályok megalkotásának körülményeiről Jászai Dezső, igazságügy-miniszteri főosztályvezető¹⁶ 1957. április 16-i összefoglalója ad fontos háttér-

12 A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 6/1956. (XII. 11.) rendelete a rögtönbíráskodás részletes szabályainak megállapításáról *Magyar Közlöny* 1956. dec. 12. 593–594.

13 A tiztől tizenöt évig terjedő börtönbüntetés kiszabását abban az esetben tette lehetővé a jogszabály, ha a köznyugalom helyreállítása és a társadalom rendjének védelme a halálbüntetés alkalmazását nem tette szükségessé. Emellett előírta, hogy a huszadik évét még be nem töltött terhelt esetében halálbüntetés helyett tiztől tizenöt évig terjedő börtönbüntetést, a tizennyolcadik évét még be nem töltött terhelt esetében öt évtől tíz évig terjedő börtönbüntetést kell kiszabni.

14 A rögtönbíráskodás eljárási szabályai – az állam védelmét szolgáló gyorsaság érdekében – megfosztják a terheltet a rendes eljárásban őt megillető garanciáktól. Az eljárás leghosszabb időtartama (az ítélethozatalt is beleértve) háromszor huszonnégy óra lehetett. Az eljárás a szóbeliségre és a nyilvánosság kizárására épült, az ügyész a vádat a zárt tárgyaláson terjesztette elő szóban. A bíróság az ítélethozatalkor nem mérlegelhetette az esetleges enyhítő körülményeket. A bíróság határozata ellen perorvoslatnak nem volt helye. A határozatot hozó bíróság mérlegelhetette, hogy az elítéltet kegyelemre ajánlja-e. Ha a kegyelemre nem tartotta méltónak, azonnal intézkedett az ítélet végrehajtásáról. A kegyelmi kérvénynek a büntetés végrehajtására nem volt felfüggesztő hatálya, a büntetést az ítélet kihirdetésétől számított két órán belül végre kellett hajtani. Lényegét tekintve hasonló funkciót töltött be a gyorsított eljárás is. A gyorsított eljárásról szóló szabályok azonban nem írtak elő az eljárás lefolytatására vonatkozó szigorú határidőket, csak annyit rögzítettek, hogy a tárgyalást (a fellebbezési tárgyalást is) a lehető legrövidebb időn belül meg kell tartani. Ezenkívül lehetővé tette a perorvoslatot, amelyet a Legfelsőbb Bíróság két hivatásos bíróból és három népi ülnökből alakított különtanácsa bírálhatott el. A gyorsított eljárás szabályai szerint jártak el a Legfelsőbb Bíróság és az egyes megyei bíróságok szervezetén belül felállított népbírói tanácsok, ahol a politikai hatalom által megválasztott bírák személye is garantálta a pártos ítélezést.

15 A határozat 1956. dec. 15-i keltezéssel jelent meg. A határozatot azzal a megjegyzéssel adták ki, hogy a *Magyar Közlöny*-ben nem kell közzétenni. Közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. 1956. november 14–1957. június 26. Szerk., jegyz. Baráth Magdolna–Feitl István–Némethné Vági Karola–Ripp Zoltán. Bp. 1998. 326.

16 Jászai Dezső 1927-től mint díjnok kezdte meg igazságügyi szolgálatát, 1939-ben nevezték ki bíróróvá. 1946-ban a kaposvári népbírói helyettes vezetője lett, később a megyei bíróságon tanácsvezetőként dolgozott, 1955-ben kinevezik a megyei bíróság elnökévé. 1957 januárjától az Igazságügy-minisztérium Felügyeleti Főosztályának vezetője lett.

információt.¹⁷ A beszámoló szerint a rögtönbíráskodás bevezetésének jelentőségét a bírói kar nem értette meg. A főosztályvezető összefoglalója szerint a bírák úgy gondolták, hogy ez inkább olaj a tűzre és a rend helyreállítását a békés meg egyezés szolgálná. Az elemzés szerint a bírák nem látták világosan az októberi események „ellenforradalmi” jellegét, ezért félő volt, hogy a statáriális eljárásban a polgári bírák többsége nem mer majd részt venni. A kormányzat a bírák ingadozása miatt utalta a rögtönbíráskodást a katonai bíróságok elé.¹⁸

A katonai bíróságok működésének „eredményességét” a statisztikai adatok alapján a következőképpen lehet szemléltetni.¹⁹

A bíróságok 462 vádlottal szemben hoztak határozatot. Ennek során 273 ügyben tartottak tárgyalást és 369 személyt ítélték el.

1. táblázat

Halálbüntetések alakulása a statáriális eljárásban

Halálbüntetések száma	Végrehajtott ítéletek száma	Kegyelmi kérelmek száma	
		elfogadott	elutasított
70	25	21	21

A statáriális eljárás szabályai szerint a 25 vádlotton az ítélet kihirdetése után két órával az ítéletet végrehajtották. A jóváhagyott kegyelmi kérvények esetében az Elnöki Tanács 10 személy büntetését életfogytig tartó, 11 személy büntetését 15 évi börtönre változtatta. 2 halálraítélt ügyét a rögtönbíráskodás megszüntetése miatt a rendes eljárás keretei között bírálták el. Egy halálraítélt ügyében a legfőbb ügyész perújítást kezdeményezett.

17 Beszámoló az 1956. évi október 23-a után kialakult büntetőbírói gyakorlatról. BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 1966. 315. VIII. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók. Vö. 58. sz. jegyzet.

18 Marosán György 1957 februárjában az ügyészek országos konferenciáján sommásabban fogalmazott: „Minden megbecsülésem azoknak, kik vállalták a terheket, a katonáknak, kik a gyorsítottban ítéleztek, mert a civil uraknak ez nem tetszett.” Magyar Országos Levéltár (= MOL) M-KS 288. f. 30/1957 MSZMP Központi Bizottsága Adminisztratív Osztály 12. ő. e. A probléma teljességének megértéséhez hozzátartozik, hogy a katonai bírák közül is többen lemondtak tiszt-ségükről a rögtönbíráskodás bevezetése miatt. Vö. *Zimmer T.*: A kádári megtorlás i. m. 179–180.

19 A statisztikai adatokat tartalmazó jelentést Jahner-Bakos Mihály hadbíró ezredes, az Igazságügy-minisztérium katonai főosztályának vezetője készítette. Az adatok a katonai bíróságok 1957. nov. 3-ig lefolytatott statáriális eljárásainak eredményét mutatják. MOL XIX-B-1-ai Belügyminiszteri (közvetlen) iratok. A forradalmat követő megtorlás összefoglaló statisztikai adataira ld. még: *Horváth Miklós*: A forradalmat követő megtorlás a katonai igazságügyi szervek tevékenységének tükrében. In: *Katonai perek 1945–1958*. Szerk. Okváth Imre. Bp. 2001. 199–239. és *Markó György*: A katonai bíróságok statáriális ítéletei 1956. december–1957. október között. *Hadtörténelmi Közlemények* 109(1996) 3. sz. 115–129.

2. táblázat

Szabadságvesztés büntetések alakulása

Büntetés mértéke	Elítéltek száma	Elítéltek százalékos aránya
életfogytig tartó börtön	2	0,54
15 évi börtön	51	13,89
14 évi börtön	14	3,75
13 évi börtön	11	2,95
12 évi börtön	54	14,71
11 évi börtön	9	2,43
10 évi börtön	125	33,64
9 évi börtön	1	0,27
8 évi börtön	3	0,81
7 évi börtön	7	1,40
6 évi börtön	7	1,40
5 évi börtön	16	4,32
Összesen	300	81,09

A bíróság 75 vádlott ügyében (16,21%) úgy határozott, hogy a polgári bíróságok előtt, rendes eljárás keretében kell lefolytatni az eljárást. Bűncselekmény hiányában 17 vádlottat felmentettek (3,68%).

3. táblázat

Az elítéltek származás szerinti megoszlása

Elítéltek származása	Elítéltek száma	Elítéltek százalékos aránya
munkás	158	43,01
paraszt	148	40,00
értelmiségi	9	2,40
egyéb	54	14,59
Összesen	369	100,00

4. táblázat

Az elítéltek életkor szerinti megoszlása

Életkor	Elítéltek száma	Elítéltek százalékos aránya
18 éven aluli	35	9,45
18–20 év közötti	48	13,25
20–25 év közötti	126	34,08
25–30 év közötti	70	18,91

Életkor	Elítéltek száma	Elítéltek százalékos aránya
30–40 év közötti	53	14,35
40–50 év közötti	27	7,25
50 éven felüli	10	2,71
Összesen	369	100,00

5. táblázat

Befejezett ügyek az elsőfokon eljáró bíróságok szerint

Eljáró bíróság	Befejezett ügyek
Budapesti Katonai Bíróság	163
Szegedi Katonai Bíróság	58
Debreceni Katonai Bíróság	24
Kaposvári Katonai Bíróság	11
Győri Katonai Bíróság	11
Összesen	267

A statáriális bíróságok munkája azonban kevésnek bizonyult. „Ezért a közrend és közbiztonság megszilárdítása, valamint az ellenforradalmi erők szétverése és maradványainak felszámolása a gyorsabb, átütő, kemény büntető ítélezést tett más területen is szükségessé.”²⁰

Így került sor az 1957. évi 4. számú törvényerejű rendelet²¹ megalkotására a *gyorsított büntetőeljárásról*, amely alapján 1957. január 15-től június 15-ig ítéleztek a bíróságok. „A gyorsított eljárás bevezetésével már polgári bíróságaink egy része is az ellenforradalom elleni harc élvonalába került.”²² Ez a jogszabály kiegészítője volt a katonai rögtönbíráskodásnak. Hatáskörébe a betöréses lopás, a közlekedés szándékos veszélyeztetése, az államrend elleni szervezkedés, a lázítás és a hűtlenség tartozott. A törvényerejű rendelet alkalmazásakor több bíróságon az is felmerült, hogy van-e lehetőség a gyorsított eljárásban az enyhítő körülmények figyelembevételére, mivel ezt a gyorsított eljárásról szóló törvényerejű rendelet nem zárta ki kategorikusan, míg a statáriális eljárásról szóló jogszabály határozottan tiltotta. Domokos József,²³ a Legfelsőbb Bíróság elnöke külön fel-

20 MOL M–KS 288. f. 30/1957 MSZMP Központi Bizottsága Adminisztratív Osztály 12. ő. e.

21 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 4. számú törvényerejű rendelete a gyorsított büntető eljárás szabályozásáról. Magyar Közlöny 1957. jan. 15. 19–21.

22 I. m.

23 Domokos József (1890–1978) 1918-ban szerzett jogi diplomát. 1920-ban Kolozsvárra, 1921-ben Bécsbe emigrált, 1925-ben tért vissza Magyarországra. 1945-ig ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1945-től 1953-ig a Legfőbb Államügyész posztját töltötte be. 1953-ban nyugdíjazták, majd 1954-ben a Legfelsőbb Bíróság elnökéként reaktívták. 1958-ban magas kora és megviselt idegállapota miatt maga kérte felmentését, amelyet a Politikai Bizottság jóvá is hagyott. MOL M–KS 288. f. 5/67. ő. e.

hívta a bírák figyelmét, hogy ugyanazt a büntetési tételt kell alkalmazni mindkét eljárásban, tehát nincs mód pl. három hónapos szabadságvesztés büntetések kiszabására. „A jogalkotó a bíróság kezébe buzogányt adott és mi ezt nádpálcává akarjuk faragni? Nem ezért kaptuk.”²⁴

Nezvál Ferenc²⁵ megbízott igazságügy-miniszter beszámolója²⁶ szerint a rendes polgári bírósági eljárás azonban nem volt elég hatékony az „ellenforradalom”²⁷ elleni harcban. Valószínűleg részben ennek hatására is, illetve talán a háborús bűnösök felelősségre vonásában bevált gyakorlat felidézése után a pártvezetés is arra az elhatározásra jutott, hogy új megoldást kell keresni az erélyesebb leszámolás érdekében.

A népbíróságok létrehozásának szükségessége először a *Magyar Szocialista Munkáspárt* Intéző Bizottságának 1957. április 2-án tartott ülésén merült fel.²⁸ Az Intéző Bizottság miután meghallgatta Kádár János beszámolóját a kormánydelegáció moszkvai útjáról, a következő határozatot hozta: „Az I. B. szükségesnek tartja az ellenforradalom maradványainak komolyabb és gyorsabb felszámolását. Megbízta Münnich²⁹ és Biszku³⁰ elvtársakat, hogy a népbírósági törvény, illetve meglévő büntető szerveink segítségével jelentős felelősségre vonásokat eszközöljenek sajtónyilvánosság nélkül.”³¹

24 Domokos József legfelsőbb bírósági elnök megnyitója az országos bírói értekezleten 1957. március 28. Közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 2. Szerk. Horváth Ibolya–Solt Pál–Szabó Győző–Zanathy János–Zinner Tibor. Bp. 1993. 704.

25 Nezvál Ferenc 1956. okt. 26. és 31. között város- és községgazdálkodási miniszter, 1956. nov.–dec. a helyreállítási kormánybizottság tagja. 1957 és 1965 között az MSZMP Központi Bizottsága tagja. 1956. dec. 29-től 1957. máj. 9-ig az Igazságügy-minisztérium megbízott vezetője, 1957 és 1966 között igazságügy-miniszter.

26 Beszámoló az 1956. évi október 23-a után kialakult büntetőbírói gyakorlatról. BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 1966. 315. VIII. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztató.

27 Az ellenforradalom kifejezést használok a továbbiakban abban az esetben, amikor egy korabeli forrás tartalmát foglalom össze.

28 MOL M–KS 288. f. 5/20. ő. e. Közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. 1957. január 25–1957. április 2. Szerk., jegyz. Némethné Vágyi Karola–Urbán Károly. H. n., 1993. 345.

29 Münnich Ferenc 1956–1967 között az MSZMP Központi Bizottságának és Politikai Bizottságának tagja. 1956–1957-ben államminiszter, a fegyveres erők minisztere, belügyminiszter és miniszterelnök-helyettes.

30 Biszku Béla 1956. okt. 31-től 1985-ig az MSZMP Központi Bizottsága, nov. 7-től az MSZMP Intéző Bizottsága tagja. 1957. febr. 28-án a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány tagja lesz, megbízzák a belügyek vezetésével, máj. 9-én kinevezik belügyminiszternek. Az 1957. jún. 27–29-i MSZMP Országos Értekezleten a Politikai Bizottság tagjává választják. 1957. aug. 26-án Moszkvában tárgyal a Nagy Imre-per előkészítéséről.

31 Ugyanezen az ülésen az Intéző Bizottság egyetértett a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsa felállításával is. MOL M–KS 288. f. 5/20. ő. e. Közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. i. m. 339–376.

A párt határozatának megfelelően a Népköztársaság Elnöki Tanácsa megalakította az 1957. évi 25. számú törvényerejű rendeletet,³² amely alapján felállították a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsát. A tanács öt tagból (egy szakbíró és négy ülnök) állt.³³ Eljárt minden olyan ügyben, amikor az ügyész a népbírószági tanács előtt emelt vádat. A tanács eljárhatott elsőfokon, fellebbezési fórumként és a törvényességi óváásokat is elbírálhatta. Első fokú eljárásában statáriális tanácsként járt el. Fellebbezés esetén nem kötötte a súlyosítási tilalom, vagyis abban az esetben is hozhatott az első fokú ítéletnél súlyosabb ítéletet, ha a védő a vádlott javára fellebbezett. A törvényességi óvás lehetőséget biztosított arra, hogy bármely, jogerősen lezárt ügyben új ítéletet hozhasson.³⁴ A népbírószági tanácsnak joga volt perújítást is kezdeményezni.

32 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 25. számú törvényerejű rendelete a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsának felállításáról és eljárásának szabályozásáról. Magyar Közlöny 1957. ápr. 6. 237–239.

33 Az MSZMP Intéző Bizottsága először 1957. ápr. 6-án szavazott a Legfelsőbb Bíróság mellett működő népbírószági tanács tagjairól. Ennek alapján a népbírószági tanács tagjai: Keresztes Sándor, Bíró Mihály, Rudas Ernő, Massi Lajos és Lakatos Péterné. Az iratanyag mellett megtalálhatók a különbírószági tagjainak életrajzai is. Keresztes Sándor eredeti foglalkozása lakatos volt, 1945 után szófiaí követ, majd 1956 elejéig a márianosztrai fegyház igazgatója volt, a forradalom idején a felkelők a lakásán leütötték és kórházba is került. Bíró Mihály eredetileg cipész, 1953-tól a Közlekedési Szakszervezet titkára volt, ahonnan a forradalmi bizottság leváltotta. Rudas Ernő eredeti foglalkozása asztalos, 1956 októberéig Csepelen párttitkár volt, innen a munkástanács eltávolította. Massi Lajos eredeti foglalkozása hentes, 1945-től a Vágóhíd igazgatója volt. Lakatos Péterné 1948-tól a Budapesti Pártbizottság függetlenített agitációs és propaganda előadója volt. Férjét a budapesti pártház ostrománál agyonlőtték, őt magát is többször agyonlövés-sel fenyegették meg, lakását kirabolták. MOL M–KS 288. f. 8/15. ő. e. A röpszavazásról készült tiszlázatot közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. V. i. m. 298. Az 1957. ápr. 9-én tartott Ideiglenes Intéző Bizottság ülésén a következő tagokról született döntés: Goda János, Válas József, Varga István, Fehér Kálmán, Dudás János, Szabó Sándor, Németh Ferenc, Sulyán György, Beér János és Maróthy Károly. A jegyzőkönyv mellett megtalálhatók a különbírószági tagjainak életrajzai is. Goda János eredetileg kovács volt, 1952-től Tatabányán üzemvezető, a forradalom alatt megverték. Válas József eredeti foglalkozása aranyműves volt, 1956-ban a XVIII. kerület titkára. Fehér Kálmán eredeti foglalkozása kereskedősegéd volt, 1956 októberétől a karhatalomnál teljesített szolgálatot. Varga István a Duclos-gyár igazgatója volt. Dudás János 1945 után a NÉKOSZ-nál dolgozott. Szabó Sándor az I. Forradalmi Karhatalmi ezred 1. zászlóaljának intéző bizottsági elnöke volt rendőr ezredesi rangban. Németh Ferenc az Építőmunkás Szakszervezet Központi Vezetőségének tagja volt. Sulyán György karhatalmista volt, részt vett a XII. kerületi pártház védelmében. Beér János a tatabányai karhatalmi ezred századparancsnoka volt. Maróthy Károly (sic) eredeti foglalkozása villamos kocsivezető volt, majd az I. kerületi tanács VB-elnöke lett. MOL M–KS 288. f. 5/21. ő. e. Az ülés jegyzőkönyvét közli: A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. III. 1957. április 5–1957. május 17. Szerk., jegyz. Baráth Magdolna–Feitl István. H. n., 1993. 54.

34 Nezvál Ferenc az Elnöki Tanács elé benyújtott előterjesztésében a súlyosítási tilalom jogi alap-
elvének figyelmen kívül hagyását azzal indokolta, hogy a bűnüldözés hatékonyságát azzal is biz-
tosítani kell, hogy a politikai jellegű bűncselekmények egységes jogi megítélést nyerjenek. Emel-
lett az objektív igazság érdekében is szükséges, hogy az elsőfokon törvénytörően kiszabott
enyhe büntetést súlyosítani lehessen. MOL XIX–A–83–b. Minisztertanács. Előterjesztések és
határozatok.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1957. évi 34. számú törvényerejű rendelete³⁵ hozta létre a megyei (fővárosi) népbíróági tanácsokat. A tanácsok 1957. június 15. és 1961. április 16. között ítélkeztek. Népbíróági tanács a Fővárosi Bíróságon, a Pest Megyei Bíróságon, a győri, a miskolci, a pécsi és a szegedi székhelyű megyei bíróságokon működött. A fővárosi és a megyei népbíróági tanács tanácsvezetőből és két népbíróból állt, közülük csak a tanácsvezető volt szakképzett bíró.

Hatáskörüket tekintve a népbíróági tanácsok a következő bűncselekmények esetében jártak el:

1. népköztársaság vagy a népi demokratikus államrend elleni szervezkedés és az erre irányuló szövetkezés;

2. lázadás;

3. robbanóanyag, illetve lőfegyver vagy lőszer engedély nélküli tartásával és robbanóanyag használatával, illetve lőfegyver jogtalan használatával elkövetett bűntett;

4. hűtlenség;

5. közérdekű üzem, nyilvános közlekedési üzem vagy a honvédelem céljára szolgáló üzem szándékos megromlásával elkövetett bűntett, illetve az ilyen üzem területére való jogtalan behatolás vagy ott tartózkodás, amennyiben ezzel, illetve más módon az üzem működését szándékosan megzavarták vagy az ilyen cselekményre való izgatás vagy más ilyen cselekményre való felhívása. A törvényerejű rendelet annyi megszorítást tartalmazott, hogy ezen bűncselekmények miatt csak akkor járhatott el a bíróság, ha a cselekmény tömeges munkabeszüntetésre irányult vagy egyébként nagy veszéllyel fenyegetett;

6. gyújtogatás;

7. közlekedés veszélyeztetésével elkövetett szándékos bűntett;

8. gyilkosság és szándékos emberölés;

9. fosztogatás;

10. rablás.

A népbíróág hatáskörét annyiban szinte korlátlanra tette a jogszabály, hogy kimondta: a terhelt valamennyi bűncselekményével kapcsolatban eljárhat a bíróság, tekintet nélkül arra, hogy a cselekményeket a törvényerejű rendelet taxatív fel sem tüntette.

Az illetékesség tekintetében is tág teret biztosított a rendelet alkalmazói számára, hiszen a jogszabály kimondta, az eljárásra az a megyei népbíróági tanács az illetékes, amelynél az ügyész az eljárás lefolytatását indítványozta. Ez a megoldás is mutatja, hogy a jogalkotó hasznosította a háború után működő népbíróágok gyakorlati tapasztalatait, mivel már akkor is lehetővé tették ezt az eljárást. A megoldást az tette szükségessé, hogy a bíróságok azt tapasztalták: a

35 A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 34. számú törvényerejű rendelete a népbíróági tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról. Magyar Közlöny 1957. jún. 15. 383–388.

vádлотtal kapcsolatban a jól ismert környezetében túl sok a szimpátia-megnyilvánulás.

A népbírószági tanácsok a gyorsított eljárás szabályai szerint jártak el. A népbírószági tanács által kiszabható büntetések a jogszabály igen szűkre szabta. A bíróság halálbüntetést, életfogytig tartó büntetést vagy öt évtől tizenöt évig terjedő börtönbüntetést szabhatott ki. További enyhítésnek helye nincs – mondta ki lakonikusan az 1957. évi 34. számú törvényerejű rendelet.

A népbírószági tanácsok 1958 áprilisára befejezték az eléjük utalt ügyeket, így az Igazságügy-minisztérium már ekkor javaslatot tett a győri, a miskolci, a pécsi és a szegedi népbírószágok megszüntetésére.³⁶ A Politikai Bizottság 1958. április 29-i ülésén hozzá is járult a megyékben működő népbírószági tanácsok megszüntetéséhez, azzal a kikötéssel, hogy ezt nem kell publikálni.³⁷ A népbírószági tanácsok megszüntetéséről az MSZMP Politikai Bizottsága számára Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter 1959. december 11-én készített előterjesztést. A megszüntetés egyik indokaként azt jelölte meg, hogy a Fővárosi Bíróság népbírószági tanácsa előtt ekkorra már csak négy ügy, a Legfelsőbb Bíróság előtt pedig hat ügy volt folyamatban, míg a többi különtanács már nem ítélkezett. A megszüntetés másik indoka viszont már a politikai helyzet konszolidálódását jelezte: „Véleményem szerint a népbírószági tanácsok fenntartására szükség nincs, a rendes bírósági tanácsok bármilyen politikai jellegű ügy letárgyalására is alkalmasak, arra pedig szintén nincs már szükség, hogy a rendes bíróságok által kiszabható büntetéseknél magasabb büntetések kerüljenek kiszabásra.”³⁸ Nezvál egyben azt is javasolta a Politikai Bizottságnak, hogy a fennálló népbírószági tanácsok megszüntetésével ne töröljék ezt az intézményt a jogrendszerből, vagyis tartsák meg a hatásköri és eljárási szabályokat, így egy igazságügy-miniszteri rendelettel bármikor újra felállíthatók lesznek és a hatályukban fenntartott jogszabályok alapján azonnal megkezdhetik működésüket. A politikai vezetés hosszú ideig érlelte magában a döntést, a PB csak 1961. március 21-én hagyta jóvá, hogy az Igazságügy-minisztérium előterjesztést tehet a Minisztertanácsnak a fennálló népbírószági tanácsok megszüntetésére és a kivételes büntető eljárási szabályok hatályon kívül helyezésére.³⁹ A Politikai Bizottság elé került javaslat azt tükrözi, hogy ekkor már nem lehetett tovább halogatni a döntést, mivel az előterjesztés készítői⁴⁰ szerint az *Egyesült Nemzetek Szervezete* különböző fórumain és más nemzetközi szervezetekben is többször megrótták Magyarországot amiatt, hogy jogi szempontból még mindig „kivételes állapotok” uralkodnak. Így

36 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 1966. 315. IX. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók.

37 MOL M–KS 288. f. 5/76. ő. e.

38 Uo.

39 MOL M–KS 288. f. 5/226. ő. e.

40 A javaslatot Kaszás Ferenc és Nezvál Ferenc készítette.

végül az 1961. évi 7. törvényerejű rendelet⁴¹ hatályon kívül helyezte a népbíró-sági tanácsokra vonatkozó összes rendelkezést.

A politikai vezetés tehát megalkotta a jogszabályokat, az igazságügy gépezete pedig megindult. 1958 végére a felelősségre vonások nagy része lezajlott, az Igazságügy-minisztérium pedig tájékozódni kívánt a megtorlás arányairól. A 21 626/1958 IM számú utasítására a bíróságok részletes statisztikákat készítettek az 1956. november 4. és 1958. december 31. között ellenforradalmi bűncselekmények miatt jogerősen elítéltekről.⁴²

A párt irányító szerepe

Az 1956. november 7-én megalakult *Magyar Szocialista Munkáspárt* központi vezető szervei a forradalomban résztvevőkkel szembeni megtorlás elveivel 1957 nyarán foglalkoztak először.⁴³

41 1961. évi 7. számú törvényerejű rendelet az 1957. évi 34. számú törvényerejű rendelet egyes rendelkezéseinek hatályon kívül helyezéséről. Ld. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1961. Bp. 1962. 115.

42 MOL XIX-E-1-j. Igazságügyi Minisztérium Bírósági, közjegyzői és ügyvédi osztály. A statisztikai táblázatok az ld. a függelékben. Az 1956-ot követő felelősségre vonás szakirodalmában többen foglalkoztak a politikai megtorlás méreteivel. Különösen a halálra ítélték és a kivégeztettek számával kapcsolatban jelent meg többféle szám. A Kahler Frigyes vezette Tényfeltáró Bizottság 1994-ben megközelítően 400 halálra ítéltől írt a jelentésében (Sortüzek – megtorlás – menekülés 1956–1957. II. jelentés. Szerk. Kahler Frigyes. Lakitelek, 1994. 24.). Szakolczai Attila ugyanebben az évben a bírósági iratok módszeres átvizsgálása után arra a megállapításra jutott, hogy 1956 és 1961 között forradalmi cselekményekért 229 személyt végeztek ki (*Szakolczai Attila: A forradalmat követő megtorlás során kivégeztettekről*. In: Évkönyv. III. Bp. 1994. 237–256.). Lényegében ugyanezt a számot fogadta el az 1996-ban megjelent 1956 kézikönyve is, azzal a finomítással, hogy beleszámította még a börtönben meghalt Losonczy Gézát, Szigethy Attilát és Zöld Ádámot (1956 kézikönyve. *Megtorlás és emlékezés*. Szerk. Kende Péter. Bp. 1996. 7–9.). Ezt az adatot fogadta el Romsics Ignác is a korszakról készült összefoglaló munkájában (*Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században*. Bp. 2000. 406.), míg Gyarmati György több mint 300 embert említ, akiket bizonyosan a forradalomban való részvételük miatt végeztek ki (*Gyarmati György: Politika és társadalom 1945–1989 között*. In: *Magyarország a XX. században*. I. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd, 1996. 217.). Zinner Tibor is azon az állásponton van, hogy 229 fő esetében egyértelműsíthető, hogy a forradalomban való részvételük miatt végezték ki őket. Ő 1963-ig vizsgálta a megtorlás statisztikai adatait, véleménye szerint 1963 végéig 26 621 személyt marasztaltak el (*Zinner T.: A kádári megtorlás i. m. 421.*). Levéltári kutatásaim alapján a politikai vezetés számára számos statisztika készült a megtorlás „eredményességéről”. Ezek többnyire részadatok és abban az esetben közlöm őket, amennyiben a Politikai Bizottság, ill. a Központi Bizottság érdemben foglalkozott azokkal és döntéseit is ezekre alapozta. Összefoglaló statisztikát készített még Marosán György részére a Legfőbb Ügyészség Politikai Osztálya 1961-ben. Eszerint 1957 és 1961 között forradalmi cselekmények miatt 9669 személlyel szemben emeltek vádat, közülük 223 személlyel szemben hoztak halálos ítéletet és közülük 198 személyt végeztek ki. MOL XX-10-k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály 150. doboz 70 033/1961.

43 Az előző fejezetben már ismertetett 1957. tavaszi Intéző Bizottsági határozatokon kívül nincs fellelhető nyoma annak, hogy az MSZMP vezető szervei az igazságszolgáltatás politikai szintű

A Politikai Bizottság 1957. július 2-i ülésén megvizsgálta, hogy az októberi forradalom leverése után miként sikerült helyreállítani a rendet az országban.⁴⁴ A PB-tagok *Jelentés a belső reakció elleni harc feladatairól* elnevezésű napirendi pont keretein belül vizsgálták meg „az ellenforradalmi erők felszámolásáért folyó harc állását” és tárgyalták meg a nyomozó és igazságügyi szervekkel szembeni politikai elvárást.

A jelentés bevezetője tájékoztatta a Politikai Bizottságot a megtorlás statisztikai adatairól.⁴⁵ A jelentés szerint 1957. május 1-jéig a Belügyminisztérium 33 704 főt vett őrizetbe, ebből az ügyészségnek 14 244 főt adtak át. A börtönben lévő letartóztatottak és rendőrségi őrizeteseik létszáma 14 542 fő, közbiztonsági őrizetben 4500 fő volt, rendőri felügyelet alatt 1500 fő állt. A bírósági felelősségre vonás adatai a következőképpen alakultak: államrend elleni szervezkedésért, izgatásért és fegyverrejtegetésért a bíróságok 1379 főt ítélték el. Rögtönbíráskodás során 314 személlyel szemben hoztak ítéletet, közülük 55 vádlottat halálra ítélték, 35 vádlotton pedig az ítéletet is végrehajtották.⁴⁶

A jelentés második része megjelölte az igazságügyi szervek által elérendő általános célt is. „Az ügyészi és igazságügyi szervek feladata, hogy a Belügyminisztérium által felfedett és dokumentált ellenséges cselekmények elbírálásában úgy a vádirat, mint az ítélet tükrözze a proletárdiktatúra diktatúra oldalát.”⁴⁷ Az eredményesség érdekében a jelentés készítői megjelölték az apparátus operatív feladatait is. Négy csoportot emeltek ki, akikkel szemben erőlyesen kellett fellépni:

1. A győri és miskolci ellenkormány tagjai, az „ellenforradalom” országos, budapesti, megyei és legfontosabb területi bizottságai és bizottmányai, munkástanácsai osztályidegen ellenforradalmi vezetői és tagjai.
2. Az arisztokraták, volt földbirtokosok, nagytőkések, gyárosok, bankárok, akik a hatalom visszaszerzéséért harcoltak.
3. A következő csoportba a fasiszta és burzsoá pártok, a Horthy-rezsim vezető politikai és katonai személyei, a csendőrség és a VKF/2 tagjait sorolták.
4. Végül a fegyveres „ellenforradalmi” akciókban részt vett huligán és deklaszált elemek.

irányítását napirendre tűzték volna. A fejezetben ismertetett PB- és KB-üléseken kívül Javaslat büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről c. napirendi pont a PB 1959. márc. 17-én tartott ülésén szerepelt.

44 MOL M-KS 288. f. 5/33. ó. e.

45 A jelentést 1957. májusi keltezéssel Biszku Béla belügyminiszter, Szénási Géza legfőbb ügyész és Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter készítette.

46 A PB előtti vitában Marosán György kérdésére Nezvál Ferenc pontosította a halálos ítéletek számát. „A statáriális bíróságok 59 halálos ítéletet hoztak, ebből 17 kegyelmet kapott, a többin végrehajtották az ítéletet. A polgári bíróság eddig 33 halálos ítéletet hozott, ebben még nincs benne a miskolci 14, magyaróvári 6, Tóth Ilona és még további 3 olyan ítélet, melyet a Legfelsőbb Bíróság hozott az utolsó egy hónap alatt. A halálos ítéletek száma eszerint 58-59.”

47 MOL M-KS 288. f. 5/33. ó. e.

A Politikai Bizottság előtt zajló vita most hozta először felszínre a későbbiekben még többször tapasztalható ellentétet a PB tagjai között. A nézeteltérés a belügyet felügyelő Biszku Béla és az igazságügyi szervekért felelős Münnich Ferenc között bontakozott ki. „Biszku elvtárs azt mondja előterjesztésében, hogy a belügyi szervek a szovjet csapatokkal együtt elfojtották a fegyveres felkelést. Ugyanakkor tudjuk, hogy a belügy, mint önálló intézmény csak márciustól létezik. Ez a történeti igazsághoz hozzátartozik.”⁴⁸ Ezen történelemleckének szánt bevezető után Münnich rátért azokra a problémákra, amelyek a belügyi szervek munkájával kapcsolatban merültek fel. Bírálta a közbiztonsági őrizetek felülvizsgálatát, amelyet a belügy kampányszerűen végzett el és egyszerre zúdította a feladatot az igazságügyi szervekre. Úgy gondolta, hogy a bírósági és ügyészségi szervek jó munkájához elengedhetetlenül szükséges a nyomozó szervek munkájának javítása, mivel megfelelő dokumentáció nélkül az igazságügyi szervek nem tudnak a párt elvárásainak megfelelni.

A vita másik fő kérdése a szocialista törvényesség és ehhez kapcsolódóan a koncepciós perek problémája volt. Apró Antal⁴⁹ azt emelte ki, hogy nincs még itt az ideje a liberalizmusnak. „Nem tartunk még ott, hogy nagylelkűségről beszéljünk és olyan hangulat alakuljon ki, elég volt a megtorlásokból.”⁵⁰ Münnich Ferenc és Somogyi Miklós⁵¹ azonban arra hívta fel a figyelmet, hogy nem szabad túlzásokba esni és nem szabad koncepciós pereket csinálni. Tömpe István⁵² a következő szavakkal igyekezett eloszlatni a PB-tagok aggodalmait: „Koncepció nincs, ezt nagyon felelősen állíthatom. Túlzások vannak az őrizetbevételeknél.”⁵³

A Politikai Bizottság 1957. augusztus 27-i ülésén – ahol már Kádár János is jelen volt – Nezvál Ferenc ismét beszámolt az elvégzett munkáról.⁵⁴ A jelentés első helyen a statisztikai adatokat ismertette. 1956. november 4. és 1957. július 31. között közbiztonsági büntettek miatt elítéltek száma 28 526 volt, közülük 6321 volt a politikai büntettek miatt elítélt.

48 Uo.

49 Apró Antal (1913–1994) az MDP Központi Vezetőségének tagja 1948 és 1956 között. 1949 és 1954 között az Elnöki Tanács tagja. 1956-tól 1980-ig az MSZMP Politikai Bizottságának, 1956 és 1988 között Központi Bizottságának tagja. 1971 és 1984 között az Országgyűlés elnöke.

50 MOL M–KS 288. f. 5/33. ő. e.

51 Somogyi Miklós (1896–1980) 1956 és 1980 között az MSZMP Központi Bizottságának, 1957-től 1966-ig Politikai Bizottságának tagja.

52 Tömpe István (1909–1988) 1956 és 1988 között az MSZMP Központi Bizottságának tagja. 1956-tól 1958-ig a belügyminiszter első helyettese.

53 MOL M–KS 288. f. 5/33. ő. e.

54 MOL M–KS 288. f. 5/41. ő. e.

6. táblázat

**Elsőfokon közvádas bűntettek miatt elítéltek száma
1956. november 4–1957. július 31.**

Főbüntetés	Politikai (népköztársaság elleni) bűntettek	Összes egyéb büntett
halálbüntetés	70 ⁵⁵	61
1 éven felüli börtön	2 332	3 591
1 éven aluli börtön ⁵⁶	3 581	11 885
pénzbüntetés	100	4 841
javító-nevelő munka	20	696
egyéb intézkedés (bírói megrovás, gyógypedagógiai nevelés stb.)	218	781
fegyelmező zászlóalj	–	350
Összesen	6321 ⁵⁷	22 205

7. táblázat

**Gyorsított és népbírói tanács előtt elsőfokú eljárás során elítéltek száma
1956. november 4–1957. július 31.**

politikai (népköztársaság elleni) bűntettek miatt elítéltek száma	286
egyéb bűncselekmények miatt elítéltek száma	69
Összesen	355

8. táblázat

**Katonai bíróságok által elsőfokon elítéltek száma
1956. november 4–1957. július 31.**

politikai (népköztársaság elleni) bűncselekmények miatt elítéltek száma	568
egyéb bűncselekmények miatt elítéltek száma	1223
Összesen	1791

Az előterjesztés során kibontakozott vitában a PB tagjai azt tartották a legnagyobb gondnak, hogy véleményük szerint nagyon kis számú a legsúlyosabb büntetéssel sújtottak száma. Kállai Gyula⁵⁸ felháborodva vette tudomásul a sta-

55 Nezvál Ferenc ülésen elhangzott tájékoztatása szerint másodfokon összesen 102 halálos ítéletet szabtak ki, ebből 70 a politikai bűncselekmény miatt elítélt. „Ebből 82 főt felakasztottunk, 20 fön nincs végrehajtva még az ítélet.”

56 A börtönbüntetések közül a politikai bűncselekményeknél 920, az egyéb bűntetteknel 5861 esetben felfüggesztették a büntetés végrehajtását.

57 Nezvál Ferenc közlése szerint az elsőfokon elítéltek közül 3281 személy büntetése emelkedett jogerőre.

58 Kállai Gyula (1910–1996) 1956 és 1989 között az MSZMP Központi Bizottságának, 1956-tól 1975-ig Politikai Bizottságának tagja. 1957-től 1959-ig az MSZMP Központi Bizottsága titkára.

tisztikái adatokat. „A tendenciája a mi ilyen jellegű politikánkknak tényleg nem érélyes. Maga az, hogy mi csak ilyen kevés ellenforradalmár elemmel számoltunk le, ez szinte hihetetlen és kissé felháborító, hogy 82 embert vontak ténylegesen felelősségre úgy, hogy életével fizetett. Mondtam már az elvtársaknak, hogy amikor kint voltam a Német Pártnak [!] a kongresszusán, megkérdezték az elvtársak: no, mennyit végeztetek ki, 20 000-et?”⁵⁹ Rónai Sándor⁶⁰ tömörebben fejezte ki nemtetszését: „Arra akarok kilukadni, hogy sokkal több az ellenforradalmárok által legyilkoltaknak a száma, mint amennyit elítéltünk.”⁶¹

A másik fontos kérdés a vitában az elítéltek szociális összetétele volt, vagyis igazolható-e a statisztikai adatok alapján, hogy a forradalmat az ellenséges származású elemek robbantották ki. Kádár János a Komócsin Zoltán⁶² által feltett kérdésre azonnal úgy válaszolt, hogy az elítéltek többsége munkás, dolgozó volt. A beszámolót készítő Nezvál Ferenc is kénytelen volt ezt elismerni, a politikai szándékkal ellentétes adatokat azzal magyarázta, hogy addig rossz módszerrel történt az elítéltek adatainak felvétele. Tájékoztatása szerint a bíróságok az adatlapokat az elítélt utolsó munkahelye szerint töltötték ki, de ígéretet tett arra, hogy ezt a gyakorlatot megváltoztatják és a jövőben azt veszik figyelembe, hogy az eljárás alá vont személynek mi volt a korábbi foglalkozása.

Kádár János az elhangzott vitát összefoglalva kijelentette, hogy a beszámolót a Politikai Bizottság tudomásul veszi és egyben felkérte Szénási Géza legfőbb ügyészt, hogy szeptemberig tegyen javaslatot a megtorlás további irányára.

A Politikai Bizottság 1957. december 10-én tartott ülésén már egy átgondoltabb koncepció kidolgozására került sor *büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről* napirend alatt.⁶³

A Politikai Bizottság számára Biszku Béla és Nezvál Ferenc készítette el az előterjesztést. Az első rész az ellenforradalmárok elleni fellépésben mutatkozó eredményeket, illetve a még fennálló hiányosságokat tárgyalta.

A problémák közül az előterjesztés kiemelte, hogy kezdetben a bűnüldöző szervek tagjai nem rendelkeztek a szükséges politikai és szakmai gyakorlattal, „ezért a vizsgálatok során küzdeni kellett a liberalizmus ellen és a dokumentálás szolidaritásáért”.⁶⁴

A későbbiekben is az igazságügyi szervek tehetetlenségét részletezték az előterjesztők. Kezdetben az ügyészek nem akartak vádat emelni, a bíróságok nem akartak ítélni, ezért volt szükség a gyorsított eljárás bevezetésére és a

1960 és 1965 között miniszterelnök-helyettes, 1965-től 1967-ig miniszterelnök. 1967-től 1971-ig az Országgyűlés elnöke. 1967 és 1989 között az Elnöki Tanács tagja.

59 MOL M-KS 288. f. 5/41. ő. e. 66. p.

60 Rónai Sándor (1896–1965) 1956 és 1965 között az MSZMP Központi Bizottsága, 1957-től 1965-ig a Politikai Bizottság tagja.

61 MOL M-KS 288. f. 5/41. ő. e. 64. p.

62 Komócsin Zoltán (1923–1974) 1957 és 1974 között az MSZMP Központi Bizottságának tagja, 1965-től 1974-ig a KB titkára. 1957-től 1961-ig a KISZ első titkára.

63 MOL M-KS 288. f. 5/54. ő. e.

64 Uo.

népbíróságok felállítására. Kritikaként szerepelt még az előterjesztésben, hogy a bíróságoknál nagyon nagy az ügyhátralék és emellett a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetőit az igazságügyi szervek tudatos ellenforradalmárokként üldözték, súlyos ítéleteket kaptak, holott velük szemben nem a megtorlás módszerét kellett volna alkalmazni.

Az előterjesztés második része az elvégzendő feladatokat tartalmazta. Elsőként kiemelte, hogy az igazságügyi szerveknek elsősorban az osztályidegen és huligán elemek ellen kell fellépni. A következő pontban is hangsúlyt kapott, hogy az elkövetők osztályhelyzetét kell felderíteni és ennek alapján kell az enyhébb vagy súlyosabb büntetést kiszabni, vagyis a megtévesztett dolgozó osztály tagjaival szemben elnézőbben kell eljárni. Általános elvként jelent meg, hogy a népi demokrácia megsemmisítésére irányuló cselekmények felbujtóival szemben a törvény teljes szigorával kell eljárni. Az összegzés célul tűzte ki, hogy az eljárások gyorsítása érdekében az októberi forradalommal kapcsolatos büntettek miatti nyomozásokat lehetőleg 1957 végéig le kell zárni.

Az előterjesztés melléklete statisztikai adatokkal is szolgált az 1956. november 4. és az 1957. november 1. közötti felelősségre vonás mértékéről. Ezen időszak alatt 43 113 személyt ítélték el közvédas büntettek miatt, közülük 9305 személyt a népköztársaság elleni büntettek miatt.

9. táblázat

A népköztársaság elleni büntettek miatt elítéltek megoszlása bíróságok szerint, 1956. november 4–1957. november 1.

Polgári büntető bíróságok		Katonai bíróságok	
rendes eljárás	gyorsított, illetve népbírószági tanács előtti eljárás	rendes eljárás	rögtönbíráskodási eljárás
8081	462	419	343

10. táblázat

A népköztársaság elleni büntettek miatt a polgári bíróságok által elítéltek megoszlása az egyes büntettek szerint 1956. november 4–1957. november 1.

Büntettek	Elítéltek száma	
	rendes eljárásban	gyorsított, illetve népbírószági eljárásban
államrend elleni szervezkedés	926	377
izgatás	2390	–
fegyverrejtegetés	1582	85
tiltott határátlépés	2973	–
egyéb	210	–
Összesen	8081	462

11. táblázat

**A polgári és katonai bíróságok által kiszabott halálbüntetések száma
1956. november 4–1957. november 1.**

Polgári büntető bíróságok				Katonai bíróságok		Legfelsőbb Bíróság II. fok
rendes eljárás	gyorsított eljárás	Legfelsőbb Bíróság Népbírószá- tanácsa I. fok	megyei népbírószá- tanács	rendes eljárás	rögtönbírá- kodás	
17	48	3	8	12	70	22

A PB előtt zajló vitában először Biszku Béla szólalt fel. Két okot jelölt meg, amiért szükségessé vált a kérdés tárgyalása, az egyik ok a börtönök túlszűfolttsága, a másik pedig, hogy nagyon sok enyhe ítélet született és kevés volt a fizikai megsemmisítések száma.

A megbeszélésen – a júliusi PB-üléshez hasonlóan – éles vita bontakozott ki arról is, hogy az „ellenforradalmi” ügyekben miért születhettek enyhe ítéletek. Az okok elemzése kapcsán egyre személyeskedőbbé vált a hangnem, Münnich Ferenc sérelmezte, hogy a Biszku Béla és Nezvál Ferenc készítette előterjesztésben kizárólag az ügyészségek és bíróságok hibáiról van szó, amely szerinte nem ad valós képet a helyzetről, hiszen beszélni kellett volna a belügyi szervek hibáiról is. Marosán György is elismerte, hogy a bíróság, ügyészség és a belügyi szervek között nem volt meg a megfelelő összhang, de szerinte nehéz lett volna megmondani, hogy melyiküket terhelte a felelősség. Végül azt javasolta, hogy az előterjesztésből vegyenek ki minden olyan utalást, amely valamelyik szerv felelősségére utal, mert nem az a cél, hogy a kölcsönös vádaskodás szintjén tárgyalja meg a kérdést a Politikai Bizottság.

Kádár fontos kérdésnek tartotta, hogy szükséges-e az „ellenforradalmárok” elleni perekben zárt tárgyalást tartani. Ezt különösen azért tartotta komoly problémának, mivel a nyílt tárgyalásokról a külföldi sajtó tudósított, míg a magyar sajtóban nem jelenhettek meg tudósítások. „Hátra van még 900–1000 ember ügye, ami jelenleg folyamatban van. Képesek vagyunk, hogy ezeknek a zömét zárt tárgyaláson, színház nélkül tárgyaljuk meg? Képesek vagyunk rá.”⁶⁵

A Politikai Bizottság által elfogadott határozat szövege nagyon sok részletében a Kádár János által megfogalmazott kritikát tartalmazta, mivel kitért a megtorlás időbeli elkészttségére és a minőségi munka hiányára. A határozatban végül benne maradt a bűnüldöző szervek munkájának kritikája is, de a nyomozó hatóságok, az ügyészségek és a bíróságok is kaptak elmarasztalást. A határozat megfogalmazta a szükséges irányelveket. Első helyen az osztályidegen elemekkel szemben alkalmazott vasszigor érvényesülését emelte ki, előírta a bíróságok számára, hogy ezt súlyosbító körülményként kell értékelni. Ugyanilyen szigor

alkalmazását írta elő a dolgozó osztályhelyzetű személyekkel szemben is, ha azok az osztályukat elárulva főbenjáró ellenforradalmi bűncselekményt követtek el. Előírta az egyszer megtévedt, félrevezetett dolgozókkal szembeni eljárás szempontjait. Itt már olyan részletekre is kitért, hogy esetükben a bíróságok felfüggesztett börtönbüntetést, pénzbüntetést és javító-nevelő munkát alkalmazzanak. A PB kizárólag abban az esetben tartotta elfogadhatónak a kisebb tartamú börtönbüntetést, ha ezt a helyi viszonyok indokolták, vagyis a közrend és köznyugalom megszilárdítása érdekében feltétlenül szükségesnek látszott.

A PB 1957. decemberi határozata nyomán született meg az Igazságügy-miniszter, a Belügyminiszter és a legfőbb ügyész 103/1958. számú közös utasítása *büntetőpolitikánk egyes kérdéseiről*. Az utasítás bevezetője a PB-határozatban foglaltakat ismételte meg, illetve a vitában Kádár Jánostól elhangzott kifogások szó szerint szerepeltek benne. Az utasítás a hiányosságok kiküszöbölése érdekében konkrét feladatokat is megjelölt mind a nyomozó szervek, mind a bíróságok számára. A rendőri és nyomozó szervek feladatává tette, hogy az „ellenforradalmi” bűnügyek vizsgálatát 1958. február 28-ig fejezzék be és az ügyeket gondosan dokumentálva adják át a vádhatóságnak. Az ügyészeknek a nyomozás befejezésétől számított 30 napon belül be kellett nyújtaniuk a vádiratot a bírósághoz. A bíróságok számára előírta, hogy a forradalmi bűncselekménnyel terhelték ügyeit soron kívül tárgyalják, a politikai ügyekben pedig a nyilvánosság kizárásával járjanak el. Külön fejezet foglalkozott a megtévedt munkás és dolgozó paraszt származású személyekkel kapcsolatban követendő eljárással, helytelennek minősítette az utasítás azt a megoldást, hogy korábban ezeket a személyeket tudatos ellenforradalmárokként üldözték és ítélték el. A helyes büntetőpolitika kialakítása érdekében az utasítás elrendelte, hogy a megyei (fővárosi) rendőrfőkapitányság vezetője és a megyei (fővárosi) ügyészség vezetője együttesen döntse el, a kisebb jelentőségű forradalmi cselekmények elkövetői bíróság elé kerüljenek-e. Ezen ügyek esetében az utasítás lehetővé tette a büntetőeljárás megszüntetését is. Az előzetes letartóztatásból is szabadlábra kellett helyezni bizonyos feltételek megléte esetén a fenti kategóriába tartozó vádlottakat. A bírósági szakaszba került ügyek esetében az utasítás külön foglalkozott azon ügyekkel, ahol a vádirat benyújtása már megtörtént, de a bíróság előkészítő tárgyalást még nem tartott. Erre az esetre az utasítás előírta, hogy az eljárást szüntessék meg. Az utasítás az eljárásjogi előírások mellett még a kiszabandó büntetéseket is előírta, a rendelet II. fejezete alapján a bíróságoknak lehetőleg felfüggesztett börtönbüntetést, pénzbüntetést vagy javító-nevelő munkát kellett kiszabniuk. A párt irányító szerepének egyértelmű megfogalmazására a rendelet utolsó részében került sor, amely szerint az illetékes szerveknek a párt megyei (fővárosi) intézőbizottságaival egyetértésben kellett intézkedéseiket végrehajtani.⁶⁶

66 Az együttes utasítás végrehajtásából adódó feladatok miatt, ill. az egységes értelmezés érdekében került sor a Belügyminiszter, az Igazságügy-miniszter és a legfőbb ügyész 9/1958 BM. számú együttes utasításának kiadására a letartóztatottak osztályhelyzetének, az általuk elkövetett bűncselekmények politikai vagy köztörvényi jellegének, valamint a visszaesők fogalmának meghatá-

Míg a Politikai Bizottság december 10-i ülése a megtorlás általános elveit fogalmazta meg, a Központi Bizottság 1957. december 21-én megtartott zárt ülése már a napi politikai harc egyik legfontosabb kérdésével, vagyis a forradalom vezetőivel szembeni leszámolással foglalkozott.⁶⁷ A bizottság napirendjén egyetlen pont szerepelt: *Beszámoló egyes magyar állampolgároknak az 1956. októberi ellenforradalmi felkelés idején elkövetett törvénybe ütköző cselekményeiről.*

A forradalom vezetőivel való leszámolás létkérdés volt a régi/új elit számára, az ülésen részt vevők mindegyike szerint komoly harcot kell vívni ez ügyben. Ahogyan az előterjesztést ismertető Kádár János fogalmazott: „Ez a konszolidációt is csikorgóssá fogja tenni.”⁶⁸ A Központi Bizottság tagjai amellett, hogy döntést hoztak „egyes magyar állampolgárok” sorsáról,⁶⁹ főként a megtorlás nemzetközi fogadtatásáról vitatkoztak. A legfőbb problémát a jugoszláv követségre menekültek sorsa jelentette, hiszen a Jugoszláviával kötött kétoldalú megállapodás diplomáciailag nagyon kényessé tette a helyzetet, ezért a KB úgy döntött, hogy a bírósági eljárás során nem lehet szóba hozni Nagy Imre és társai ügyének jugoszláviai vonatkozásait.⁷⁰ A lefolytatandó perek ideológiai alátámasztására

rozása érdekében. Az utasítás felsorolta azokat, akiket a büntetőeljárás során osztályidegeneknek kell tekinteni. Ebbe a fogalomkörbe tartoztak azok, akik kizsákmányolásból éltek: a volt tőkésék, gyárosok, üzemtulajdonosok, nagykereskedők, bérháztulajdonosok, vállalkozók, arisztokraták, földbirtokosok és kulákok. Ezenkívül ugyanezen elbírálás alá estek a felszabadulás előtti államapparátusban és állami intézményekben vezető beosztásban volt személyek a főjegyzőig bezárólag, a volt horthysta politikai rendőrség valamennyi beosztottja, a rendőrség, a honvédség volt hivatásos állományába tartozók, a VKF/2 vezetői, tisztjei és valamennyi beosztottja, a jobboldali pártok és szervezetek vezetői és országgyűlési képviselői. Az utasítás szerint külön kategóriát alkottak azok, akikkel kapcsolatban az összes körülményt figyelembe véve megállapítható volt, hogy deklasszált elemek: pl. egyházi személyek, papok, urasági intézők. Az utasítás meghatározta a politikai büntetett fogalmát is, vagyis az a személy, aki a hatályos anyagi büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása (= BHÖ) I., II. és IV. fejezetében meghatározott büncselekményt követte el. Külön kiemelte az utasítás a BHÖ 4–7., 31–34., 48., 48/A., 48/B., 48/C. pontjait, a BHÖ III. fejezetét, a BHÖ 107–115., 237–239. pontjait.

67 MOL M–KS 288. f. 4/14. ő. e. Közli: Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1957–1958. évi jegyzőkönyvei. Szerk., jegyz. Némethné Vágyi Karola–T. Varga György–Ujváry Gábor. Bp. 1997. 153–168.

68 Uo.

69 „1. A Központi Bizottság tudomásul veszi, hogy a Magyar Népköztársaság igazságügyi szerveinek szabad folyást kell engedni a törvény által előírt büntető eljárás lefolytatására: Nagy Imre, Donáth Ferenc, Szilágyi József, Jánosi Ferenc, Vásárhelyi Miklós, Fazekas György, Tancos Gáspár [sic] és Haraszi Sándor állampolgárokkal szemben. 2. Törvénybe ütköző cselekményeikre eljárási kegyelmet kell biztosítani és nem kell büntető eljárást indítani: Szántó Zoltán, Lukács György, Vas Zoltán, Újhelyi Szilárd és Rajk Lászlóné állampolgárokkal szemben. 3. Szabad folyást kell engedni a büntető eljárás lefolytatására továbbá Tildy [sic] Zoltán, Maléter Pál, Kopácsi Sándor, Gimes Miklós, Erdős Péter és a megszökött Király Béla állampolgárokkal szemben. 4. Törvénybe ütköző kisebb súlyú cselekményeikre eljárási kegyelmet kell biztosítani és nem kell büntető eljárást indítani továbbá: Deszpot László volt r. őrnagy, Vári József volt áv. őrnagy, Kiss István volt r. alezr., Lantos József volt r. őrnagy, Szűcs Miklós volt h. ezr., Pártai Tivadar v. képviselő állampolgárokkal szemben.” MOL M–KS 288. f. 4/14. ő. e.

70 A KB a diplomáciai bonyodalmak elkerülése érdekében arról is döntést hozott, hogy a PB írás-

pedig Kádár a következő iránymutatást adta: „mert nem a munkásmozgalom elárulását büntetjük. Ennyiben ez a dolog bizonyos értelemben eltér a szokásos politikai perekétől. Minden hazáját szerető ember elárulása a vád tárgya. Nekünk az egész népnek kell igazságot szolgáltatni. Ennél a tartalmi vonásnál kell maradnunk, hogy a vád alá helyezés megtámadhatatlan legyen.”⁷¹

A Központi Bizottság 1958. február 14-én ismét visszatért a kérdésre, amikor is arról tárgyalt, hogy Nagy Imre ügyében az ítélethezatalt el kell halasztani.⁷² Kádár János arról tájékoztatta a KB-t, hogy tanácskozott a testvérpártokkal és arra a meggyőződésre jutott, hogy az ügy befejezésére nem alkalmas az idő. Kádár szerint az ítélet veszélyeztetné az *Észak-atlanti Szerződés Szervezete* országai és a Szovjetunió között tervezett csúcstalálkozó létrejöttét. Beszámolója szerint a Nagy Imre-ügyben a Politikai Bizottság tagjait amúgy sem a személyes bosszú vezette, hanem a magyar nép érdeke. Ezért annak érdekében, hogy a nemzetközi helyzetet ne élezzék tovább, azt ajánlotta a Központi Bizottságnak, hogy a Nagy Imre-ügyben az ítélethezatalt halasszák el.⁷³

A Politikai Bizottság 1958. május 6-án vette napirendjére az 1957. december 12-i határozat végrehajtásának tárgyalását. A jelentést a PB számára Kaszás Ferenc készítette el.⁷⁴ A PB által elfogadott jelentés bevezetőjében megállapította, hogy az 1957. decemberi határozatban foglaltakat a bűnüldöző és igazságszolgáltatási szervek végrehajtották. A jelentés szerint az „ellenforradalommal” kapcsolatos vizsgálatokat 1958. február végéig az egész ország területén befejezték. Ügyhátralék csak a bíróságokon volt, 1958. március 31-én a megyei bíróságokon még 546 „ellenforradalmi” büntetőügy volt folyamatban 1505 vádlott ellen.

A forradalom alatt „megtévedt”, dolgozó osztályhelyzetű személyek esetében megtörténtek a felülvizsgálatok, több mint 900 személy esetében mellőzték a büntetőeljárást, illetve figyelmeztetés mellett szabadlábra kerülhettek. A bíróságok a párt határozatának megfelelően zárt tárgyalást tartottak.⁷⁵

ban tájékoztassa a Jugoszláv Kommunista Szövetsége Központi Bizottságának elnökét arról, hogy „az aláírás időpontjában előttünk nem ismert, utólag kiderült súlyos tények teljesen hatálytalanították szóban forgó személyekkel kapcsolatos 1956. november 19-i kétoldalú megállapodást, s így ez a magyar szervekre többé semmiféle kötelezettséggel nem jár.” MOL M–KS 288. f. 4/14. ő. e. A Nagy Imre-csoporttal kapcsolatos magyar és jugoszláv diplomáciai tárgyalásokra ld. Magyar–jugoszláv kapcsolatok 1956. december–1959. február. A magyar–jugoszláv kapcsolatok és a Nagy Imre-csoport sorsa. Dokumentumok. Az iratokat gyűjt., vál., szerk., bev. Kiss József–Ripp Zoltán–Vida István. II. n., 1995. (Iratok a magyar diplomácia történetéhez 1956–1989. B. sorozat)

71 MOL M–KS 288. f. 4/14. ő. e.

72 MOL M–KS 288. f. 4/15/I. ő. e. Közli: Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–1960. évi jegyzőkönyvei. Jegyzetek: S. Kosztricz Anna–Némethné Vágyi Karola–Simon István–Soós László. Bp. 1999. 237–249.

73 Nagy Imre és társai perének háttéréről és az ezzel kapcsolatos politikai döntéshozatalról részletesen ld. *Rainer M. János*: Nagy Imre 1953–1958. Bp. 1999.

74 Kaszás Ferenc 1957 és 1961 között az MSZMP KB közigazgatási és adminisztrációs osztályának vezetője volt.

75 A jelentésről a PB-tagok ebben az esetben is vitáztak. A polémia főként az internálási rendszerrel, ill. annak fenntarthatóságáról bontakozott ki. A vita egy bizonyos pontján azonban, amikor

A PB-tagok ismét részletes statisztikai adatok segítségével tájékozódhattak a megtorlás számszerű „eredményeiről”.

12. táblázat

**A népköztársaság elleni bűntettek miatt elsőfokon elítéltek
megoszlása az egyes bűntettek és a bírósági eljárások szerint
1956. november 4–1958. április 1.**

Bűntettek	Elsőfokon elítéltek				
	összesen	polgári büntető bíróságok		katonai bíróságok	
		rendes eljárás	gyorsított és népbíróági	rendes eljárás	rögtön-bíráskodás
államrend elleni szervezkedés (BHÖ 1. és 8. pont)	3 623	2 449	630	544	–
izgatás (BHÖ 2. a–d, 26–32., 3–7.)	4 257	4 205	9	43	–
fegyverrejtegetés (BHÖ 33–34.)	2 507	1 966	93	72	376
tiltott határátlépés (BHÖ 48., 48/A–E)	3 595	3 433	–	162	–
egyéb (BHÖ 9., 13–25., 35–47., 49–94.)	396	297	–	96	3
Összesen	14 378	12 350	732	917	379

13. táblázat

**Az elsőfokon halálra ítélték száma
bíróságok szerinti megoszlásban
1956. november 4–1958. április 20.**

Bíróság	Elítéltek száma
Legfelsőbb Bíróság népbíróági tanácsa	4
Megyei bíróságok	97
Katonai bíróságok	107
Összesen	208

is Szénási Géza és Biszku Béla között szópárbaj kezdődött arról, hogy az ügyészség határozatait a belügyi szervek semmibe veszik, a PB zárt ülést rendelt el. A zárt ülésen elhangzottakról nem készült jegyzőkönyv.

14. táblázat

**Jogerősen halálraítéltek és kivégzettek száma
bíróságok szerinti megoszlásban
1956. november 4–1958. április 1.**

Elsőfokon eljáró bíróság	Elítéltek száma
Legfelsőbb Bíróság népbíróági tanácsa	4
megyei bíróságok	77
katonai bíróságok	100
Összesen	181

A bíróságok működése

A kezdeti időszak ítélkezési gyakorlatának problémáit Jászai Dezső igazságügy-minisztériumi főosztályvezető foglalta össze.⁷⁶

A legfőbb problémát Jászai szerint az jelentette, hogy az eljáró szervek nem ismerték fel az események ellenforradalmi jellegét, vagyis hogy az elkövetők a népi demokratikus rendszer és annak alapintézményei ellen léptek fel. „Az ellenforradalmi jelleg világos felismerésének a hiánya és a nemzeti forradalom fel-tételezése alakított ki olyan ítélkezési nézetet, hogy ezen cselekmények elköve-tőivel szemben békésen, megértően kell eljárni.”⁷⁷ Ezt a helytelen irányvonalat sikerült a jelentés készítésének időpontjára valamelyest módosítani és a párt és kormány nyilatkozataival összhangban, illetve az Igazságügy-minisztérium útmu-tatásainak köszönhetően 1957 márciusára az ítélkezési gyakorlat sokkal szigo-rúbbá vált. Erre az időszakra már csak azt hiányolta a minisztériumi tisztviselő, hogy az ítéletek indoklásából hiányzott a politikai tartalom. A tényállást „helyte-lenül nem illesztik be az ellenforradalom széles körű, államrendünk létét fenye-gető folyamatos láncolatába”.⁷⁸

Az államrend elleni szervezkedés megítélésénél volt kezdetben a legna-gyobb bizonytalanság. A bíróságok túl enyhén ítélték meg ezeket a cselekménye-ket, vagy egyszerű fegyverrejtegetés miatt vonták eljárás alá a vádlottakat, vagy egyáltalán nem is értékelték azt, hogy a vádlottak fegyveresen részt vettek az ok-tóberi harcokban.

A demokratikus államrend elleni izgatást tettleges bántalmazással,⁷⁹ a vörös zászlók és csillagok megsemmisítésével, röpcédulák osztogatásával, emlékművek lerombolásával és sztrájkra való felhívással lehetett megvalósítani. A bíróságok azonban ezekben az esetekben sem értékelték kellő súllyal a társadalmi veszélyes-

76 Beszámoló az 1956. évi október 23-a után kialakult büntetőbírói gyakorlatról. A beszámoló 1957. ápr. 16-i keltezésű. BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TUK elnöki iratok. 1966. 315. VIII. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók.

77 Uo.

78 Uo.

79 A beszámoló a tettleges bántalmazás politikai jellegét tartotta döntő tényezőnek. Példaként emelte ki, hogy a sümegi járásbíróság nem ismerte fel, hogy az elkövetők a felekezeti izgatást

séget. Az esetek jelentős részében (60,5%) 1 éven aluli börtönbüntetést szabtak ki, miközben a törvényi minimum 2 év volt, emellett magas volt a felfüggesztett büntetések aránya is (16,8%). Hiányossággént emelte ki a beszámoló még az ittas állapot megállapításának problémáját: „a bírák könnyebben hajlanak az ittas állapot megállapítására olyankor is, amidőn a vádlottak kétségtelen ital fogyasztása után, a visszatartó gátlásoktól felszabadulva teszik meg izgató kijelentéseiket, a kijelentések összefüggő, logikus értelméből azonban következik, hogy nincsenek beszámíthatatlan, ittas állapotban”.⁸⁰ Az utasítások hatására azonban 1957 márciusára már megvalósult a politikai vezetés által elvárt szigorú eljárás, ekkorra 57%-ra csökkent az 1 évi és azon aluli börtönbüntetések száma, sőt a jelentés kiemelte, hogy egyre több esetben szabtak ki 2–3 év körüli börtönt szóbeli izgatás esetén is.

A fegyverrejtegetések esetében is a szokásos problémát, a túl enyhe ítélezést (1 éven aluli börtönbüntetések aránya 63,7%) emelte ki a jelentés, emellett azonban még nagyobb gondnak értékelte a felfüggesztések magas arányát (22%). A rossz ítélezési gyakorlatot egyrészt a megyei büntető kollégiumok helytelen jogértelmezésére vezette vissza Jászai. Hibásnak minősítette a bíróságok azon felfogását, hogy a statáriális rendelet lehetőséget adott volna a fegyverek büntetlen beszolgáltatására.⁸¹ Másrészt, véleménye szerint, több esetben kialakult az a helytelen gyakorlat is, hogy ha a fegyverrejtegető ügye nem került rögtönítélő bíróság elé vagy gyorsított eljárásra, akkor már szükségtelen szigorú ítéletet hozni. „Ez a szemlélet persze merőben téves. Az a körülmény, hogy ki kerül statárium elé vagy gyorsított eljárásra, mindig attól függ, hogy a helyi viszonyoknak megfelelően szükséges-e az általános prevenció érdekében különösen szigorú büntetés kiszabása.”⁸²

A köztörvényi bűncselekmények közül kiemelte a jelentés az élet elleni bűncselekményeket, hiszen az elemzés szerint nemcsak a politikai szándékkal elkövetett emberölések száma volt magas, hanem a személyes bosszúból fakadó cselekmények is elszaporodtak. Sok esetben azért született viszonylag enyhe ítélet, mivel a bíróságok megítélése szerint a forrongó hangulat kizárta az előre megfontolt szándék megállapítását.

A néhány hónapja felállított népbírószági tanácsok működéséről 1957 szeptemberében készített jelentést az Igazságügy-minisztérium.⁸³

valósították meg akkor, amikor 1956. okt. 26-án bezúzták Weisz József ablakát, a nyitott ablakon útburkoló köveket dobáltak be és kényszerítették a sértettet, hogy vetközzön le és énekelje el a himnuszt, miközben többen villanylámpával világították meg.

80 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 1966. 315. VIII. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók..

81 A vitatott jogszabályhely az 1956. évi 28. törvényerejű rendelet 2. § (2) bekezdése: „Azok, akik a jelen törvényerejű rendelet kihirdetése és a beszolgáltatási határidő között fegyvereiket stb. beszolgáltatják, fegyverrejtegetés címén nem büntethetők.”

82 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 1966. 315. VIII. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók.

83 MOL XIX–E–1–z Igazságügyi Minisztérium TÜK iratok 0064/1957. A jelentés 1957. szept. 26-i keltezésű, Jászai Dezső minisztériumi osztályvezető készítette. Az előterjesztés az Igazságügy-minisztérium Kollégiumának 1957. okt. 5-i ülésén hangzott el.

A jelentés a megyei népbíróságok munkáját jónak ítélte mind az ügyek kiválasztása⁸⁴ és előkészítése, mind pedig a szakbírák kiválasztása szempontjából. A minisztérium a tanácsok által hozott ítéleteket is megfelelőnek találta: „megállapítható tény, hogy a megyei népbíróságaink általában kellő eréllyel járnak el az ellenforradalmi kártevőkkel szemben, ítélezésük az erélyes osztályharcos jelleg mellett is kiegyensúlyozott”.⁸⁵

Sokkal kritikusabb a jelentés a Legfelsőbb Bíróságon felállított Népbírószági Tanáccsal szemben. Az elsőfokú ügyeket tárgyaló népbírószági tanácsokkal kapcsolatban külön problémaként emelte ki az összefoglaló a népbírák és szakbírák közötti ellentéteket: „a népbíró harcosabban, élesebben reagál bizonyos ellenforradalmi jelenségekre, míg a szakbíró olykor hajlamos a bizonyítékok aprólékosabb, gyanakvóbb megítélésére”.⁸⁶ A minisztérium véleménye szerint az ítéletek megszerkesztése is hagyott kívánnivalót maga után, vagyis az ítéletek tényállási része nem nyújtott kellő áttekintést, az indoklásban pedig a szakmai szempontok kaptak nagyobb hangsúlyt, miközben a cselekmények politikai összefüggéseit kellett volna megvilágítani.

A másodfokon eljáró tanácsok munkájával kapcsolatban sem volt elnézőbb a jelentés. Rossz tendenciának tartotta, hogy az elbírált ügyek 20%-a esetében nem volt indokolt a népbírószági eljárás.⁸⁷ Jászai külön kiemelte azt is, hogy a Legfelsőbb Bíróság ítélezési gyakorlata nem egységes, különösen az egyes bűncselekmények minősítése volt zavaros, ami azért adott aggodalomra okot, mivel ennek következtében az alsóbíróságok elvi irányítása csorbát szenvedett.⁸⁸

A Fővárosi Bíróság munkájának megszervezéséről Szakács Ödönnek, a Fővárosi Bíróság elnökének 1957. július 29-i összefoglalójából kapunk képet.⁸⁹

84 Az ügyek 90%-a népi demokratikus államrend vagy népköztársaság megdöntésére irányuló cselekmény, ilyen irányú mozgalom vagy szervezkedés kezdeményezése, vezetése, ill. az ilyenekben tevékeny részvétel vagy azok előmozdítása volt. Az ügyek kisebb hányada (10%) fegyver, lőszer és robbanóanyag rejtgetése, gyilkosság, szándékos emberölés és ezek kísérlete volt.

85 MOL XIX-E-1-z Igazságügyi Minisztérium TÜK iratok 0064/1957.

86 Uo.

87 A jelentésből az is kitűnik, hogy ez nem a Legfelsőbb Bíróság hibája volt. A Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa elé ugyanis nemcsak a megyei népbírószági tanács határozatai ellen bejelentett fellebbezések kerültek, hanem azok az ügyek is, amelyeket a Legfőbb Ügyész ott terjesztett elő vagy a Legfelsőbb Bíróság elnöke az ügyet a tanács hatáskörébe vonta. A legfőbb ügyész sok esetben élt is ezzel a jogával, főként célszerűségi szempontok miatt. Azért tette ezt, mivel ezen eljárás keretében lehetőség volt az ítélet hatályon kívül helyezése nélkül a büntetés súlyosbítására (nem érvényesült a *reformatio in peius* tilalma).

88 A Legfelsőbb Bíróság ítélezési gyakorlatát és az egységes irányítás hiányát az alsóbíróságok is kifogásolták. Különösen elfogadhatatlannak találták azt a gyakorlatot, hogy egy községben megtartott, mindenfajta atrocitás nélkül lezajlott gyűlés esetében is ki kellett mutatni az országos méretű ellenforradalmi mozgalommal való összefüggést és ezért a legsúlyosabb büntetés kiszabását várták tőlük.

89 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. Vegyes iratok. A tájékoztató az MSZMP Budapesti Bizottsága számára készült.

A beszámoló szerint az első, gyorsított eljárásra tartozó ügy 1957. február 6-án érkezett a Fővárosi Bíróságra, ezt követően havonként átlag 8 ilyen ügy került a bíróság elé. 1957. július 3-án kezdték meg működésüket a népbíróági tanácsok, a tervezett öt tanács közül kezdetben hármat állítottak fel. A bíróság elnöke szerint az ítélezés fő problémáját a bírák tájékozatlansága jelentette, hiszen korábban az ilyen típusú ügyekben a titkos ügykezelés szabályai szerint jártak el és a főváros területén ilyen tapasztalatokkal csak néhány bíró rendelkezett. Problémát jelentett az is, hogy kezdetben nem érvényesült semmiféle irányítás az ellenforradalmi bűncselekmények megítélése területén. Emiatt a bírák részéről két fő típushiba jelentkezett, az egyik a vádlott magatartásának elszigetelt, az események sorából kiszakított vizsgálata volt. A másik fő hibát pedig a tapasztalatlan bírák akkor követték el, amikor nem tudtak különbséget tenni a népi demokrácia elszánt ellenségei és azok között a „jóhiszemű dolgozók között, akik csupán a népi demokratikus kormányzás terén elkövetett hibák kijavítására törekedtek és ennek során sodródtak bele valamilyen bűncselekménybe”.⁹⁰ Az elnöki beszámoló szerint a bírák következetes ítélezését a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1956. november 4-i felhívása⁹¹ miatti zavar is akadályozta. A bírák jelentős része ugyanis úgy gondolta, hogy a kormánynyilatkozat azt jelzi, hogy a vezetés amnesztiát kíván adni az októberi eseményekben részt vevőknek, ezért nem látták szükségesnek, hogy ezekben az ügyekben ítéletet hozzanak. A probléma fontosságát jelzi, hogy az országos bírói értekezlet külön tárgysorozatban foglalkozott a kérdéssel.⁹² Molnár László⁹³ elemezte a november 4-i nyilatkozatot és Kádár János november 26-i rádióbeszédét is, amelyben a kormány elnöke szintén megerősítette, hogy a kormány betartja az ígérését. A jogszolgáltatás színvonalát jelzi, hogy a bírósági tanácselnök azt fejtegette bírótársai számára, hogy a november 4-i felhívás és a november 26-i rádióbeszéd nem jogforrás, így a bíróságoknak azt az ítélezésük során nem kell alkalmazni. A végső szót a kérdésben a Legfelsőbb Bíróság büntető kollégiumának állásfoglalása mondta ki, amely szerint a kormánynyilatkozat nem tekinthető büntethetőséget kizáró oknak, a bíróság azonban a konkrét ügy elbírálásánál az eset összes körülményeit mérlegelve figyelembe veheti.⁹⁴

1957. november 15-én kelt az Igazságügy-minisztérium szigorúan titkos felhívása a megyei és fővárosi bíróság elnökeinek, amelyben statisztika készítését kérte arra vonatkozólag, hogy mennyi és milyen jellegű forradalmi ügy van folyamatban a bíróságokon.⁹⁵ A vádlottakat osztályhelyzetük szerint is csoportosí-

⁹⁰ Uo.

⁹¹ „A kormány nem tűri meg, hogy a dolgozókat bármi ürügy alapján üldözzék azért, mert a legutóbbi idők eseményeiben részt vettek.” Ld. Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János. Bp. 1996. (‘56) 207.

⁹² Közl.: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 2. i. m. 710–712.

⁹³ Molnár László 1950-től 1962-ig bíró a Legfelsőbb Bíróságon, a Büntető Kollégium vezetője volt.

⁹⁴ A Legfelsőbb Bíróság büntető kollégiuma 1957. márc. 22-én tartott ülésén fogadta el az állásfoglalást. Közl.: Kahler F.: Joghalál Magyarországon i. m. 220–224.

⁹⁵ BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 007 001/1957. 0079/1957 I.M.TÜK.

tani kellett aszerint, mennyi a munkásosztályhoz tartozó, illetve mennyi a dolgozó paraszt, mennyi az értelmiségi és a kisiparos, mennyi az osztályellenség (huligán és csavargó), illetve az egyéb személyek számát is meg kellett jelölni. Külön fel kellett tüntetni a jelentésben, hogy a munkásosztályhoz tartozó és a dolgozó paraszt osztályhelyzetű vádlottak közül hány személyt vádoltak nagyobb jelentőségű és mennyit kiemelkedő társadalmi veszélyességű bűncselekménnyel.⁹⁶ Az IM-utasítás arra is útmutatást adott, hogy kisebb jelentőségűnek kellett tekinteni az egyszerű dolgozók verbális izgatási ügyeit, vagy az „ellenforradalomban” való tevékeny részvételük⁹⁷ olyan eseteit, amikor „valamely tisztiség, funkció elvállalásán túlmenő aktivitást nem tanúsítottak, s céltudatos ellenforradalmároknak sem tekinthetők”.⁹⁸

A politikai szigor érvényre juttatása érdekében az Igazságügy-minisztérium 1957. december 12-én újabb leiratot intézett a Fővárosi Bíróság elnökének.⁹⁹ A leirat bevezetője hivatkozott arra a vádra, amelyet megyei bírósági elnökök fogalmaztak meg a Legfelsőbb Bírósággal szemben, vagyis hogy a Legfelsőbb Bíróság az elsőfokú ítéleteket indokolatlanul enyhíti. Erre tekintettel kérte az Igazságügy-minisztérium, hogy a Fővárosi Bíróság elnökének véleménye szerint a Fővárosi Bíróság esetében hány kifogásolható másodfokú ítélet született. Emellett a minisztérium elsősorban a huligán, osztályidegen elemekkel szembeni eljárás adatait kívánta összegyűjteni.¹⁰⁰

Az MSZMP PB 1957. december 12-i határozatának végrehajtásáról az Igazságügy-minisztérium Felügyeleti Főosztálya már 1958. január 30-án tájékozódni kívánt és több pontban kérte a bíróságok elnökeinek beszámolóját.¹⁰¹

A leirat a statisztikai adatok közzlése mellett arról is tájékoztatást kért, hogy az érdemi ítélezésben miként tükröződnek a decemberi párthatározat előírásai. „A párthatározat meghozatala óta megfelelő alapossággal vizsgálták-e a bíróságok, hogy az elkövető osztályidegen, huligán, lumpenproletár, szokásos bűnöző, vagy osztályát eláruló dolgozó, illetőleg csupán megtévedt dolgozó-e? Helyesen döntöttek-e a bíróságok ebben a büntetéskiszabás szempontjából alapvetően fontos kérdésekben [sic!] és a büntetés kiszabásánál érvényesítették-e és helyesen érvényesítették a Párthatározatban megjelölt jogpolitikai szempontokat?”¹⁰² A leirat külön kérte annak vizsgálatát, hogy a nyilvánosság kizárására vonatkozó

96 A Fővárosi Bíróság 1957. nov. 23-án kelt jelentése szerint a Fővárosi Bíróságon 156 ellenforradalmi jellegű ügyet tárgyaltak, ezekben az ügyekben 250 személyt vontak vád alá. A munkás osztályhelyzetűek száma 107 fő volt, értelmiségi és kisiparos 99, osztályellenség 22, egyéb származású 22. A munkás osztályhelyzetűek közül 49 személyt vádoltak kiemelkedő társadalmi veszélyességű bűncselekménnyel. BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok 007 001/1957.

97 BHÖ 1. pont (2) bekezdés.

98 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 007 001/1957. 0079/1957 I.M.TÜK.

99 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 007 001/1957. 0079/2/1957 I.M.TÜK.

100 A Fővárosi Bíróság elnöke válaszában 5 kifogásolható ítéletet jelölt meg.

101 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 8001/1958. 001/3/1958. I.M.TÜK.

102 Uo.

előírások a gyakorlatban hogyan érvényesültek, illetve megtörtént-e az ellenforradalmi ügyek soron kívüli tárgyalása.

A Fővárosi Bíróság elnöke az ítélezésben érvényesülő elvekkel kapcsolatban biztosította a felügyeletet ellátó minisztériumot arról, hogy természetesen külön figyelmet fordítottak a tudatos forradalmárok és a megtévedt vagy megtévesztett személyekkel szembeni különbségtételre.

A zárt tárgyalásra vonatkozó előírással kapcsolatban az elnök arról tájékoztatta az Igazságügy-minisztériumot, hogy a Fővárosi Bíróság abban az esetben, ha az ügy anyaga nem volt államtitok, nem tartalmazott katonai vagy hivatali titkot és erkölcsi okok sem álltak fenn, akkor nyilvános tárgyalást tartott. Az elnök szerint ezekben az esetekben semmi sem indokolta a nyilvánosság kizárását, az nem lehetett kellő ok, hogy az ügy tárgya „ellenforradalmi” bűncselekmény, vagyis politikai ügy. Sőt, a munkástanácsok elleni eljárásokban éppen a vállalatok dolgozóira irányuló nevelő hatás miatt szükségesnek látta a nyilvánosságot, véleménye szerint a titkolózás csak nyugtalanságot kelthetett volna.

A soron kívüli tárgyalásokról a Fővárosi Bíróság annyit közölt, hogy a Fővárosi Bíróság büntető tanácsai szinte kizárólag „ellenforradalmi” bűncselekményeket tárgyaltak, ezért a tárgyalások sűrítésével tudnak eleget tenni az előírásoknak.

1958 áprilisára elkészült az Igazságügy-minisztérium összefoglaló jelentése is, amely az országban működő összes bíróság tapasztalatait összegezte.¹⁰³ A jelentés a számszerű adatok közlésével kezdődött, amely szerint a folyamatban lévő büntetőügyek felülvizsgálata nyomán 250 személlyel szemben a rendőr-főkapitányságok vezetői és a megyei ügyészek döntése után mellőzték a vádemelést. Az elsőfokú bíróságok 52 terhelt ügyében megszüntették az előzetes letartóztatást. A Legfelsőbb Bíróság a fellebbezési eljárás során 100–110 terhelttel szemben szüntette meg az elsőfokú bíróság által fenntartott előzetes letartóztatást. A jogerős ítéletek esetén 676 személy esetében tartották függőben a büntetések végrehajtását. Ha mindezt összevetjük a több mint 8000 személlyel, akiket a népköztársaság elleni büntettek miatt ítélték el, nem tapasztalhatunk túl nagy engedékenységet.

A bíróságok jó munkáját méltatva az összegzés kiemelte, hogy 1958. március 31-én a megyei bíróságok elsőfokú büntető tanácsai előtt már csak 546 ellenforradalmi büntetőügy volt folyamatban, a megyei bíróságok népbíróági tanácsainak pedig már csak 31 ügyben kellett ítéletet hozniuk. Ezt azért is tartotta fontosnak Jászai Dezső, a jelentés készítője, mert az idő múlása is egyre inkább befolyásolta ekkorra az ítélezést. „Egyrészt elhomályosul a tanúk emlékezete, másrészt a tanúk megbocsátó hangulata fokozódik.”¹⁰⁴ Azt azonban mindenkép-

103 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 1966. 315. IX. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók.

104 Uo.

pen a bíróságok javára írta Jászai, hogy a súlyosabb ügyekben az idő múlását enyhítő körülményként egyetlen esetben sem értékelték.

A Fővárosi Bíróság büntető kollégiuma 1959 májusában tartott ülést a *Fővárosi Bíróság ítélezése az ellenforradalmi bűncselekmények tekintetében* címmel. Az ülésre Szakács Ödön, a Fővárosi Bíróság elnöke készített előterjesztést. Ekkorra már a perek nagy része befejeződött, ezért az ülés célja főként az volt, hogy az ítékezésben részt vevők értékeljék az elvégzett munkát. Az értékelés az államrend elleni szervezkedés és az izgatás ügyében hozott ítéletek elemzése alapján készült.¹⁰⁵

Az elemzés először az ügyek előkészítésével kapcsolatos tapasztalatokat összegezte. Amellett, hogy elismerte a nyomozó hatóságok gyors munkáját, több szempontból kritikával is illette az ügyészség és a rendőrség munkáját. Az egyik hibának azt tartotta, hogy az egyes személyek elleni nyomozás több esetben elszigetelten zajlott, a történelmi háttér és az összefüggések felderítése nélkül.¹⁰⁶ A másik problémának a bíróság szempontjából azt találta, hogy a nyomozó hatóságok bizonyos esetekben nem rögzítették írásban a nyomozás minden eredményét, más esetekben viszont olyan terjedelmes jegyzőkönyveket vettek fel, amelyek tele voltak az ügy szempontjából érdektelen adatokkal, amelyet természetesen a bíró kénytelen volt végigolvasni és szelektálni. Másrésről a nyomozó hatóságok rossz jegyzőkönyvei a nyomozás kiegészítését tették szükségessé, különösen amiatt, hogy az eljáró hatóságok a védelem bizonyítékait sok esetben nem vették figyelembe, ezeket nem biztosították a tárgyalásra. A bíróság elnöke külön kiemelte azokat az eseteket, amikor a terhelt kezdetben tagadott, később azonban a beszerzett bizonyítékok hatására beismerte tettét. A nyomozó hatóságok azonban sok esetben elmulasztották jegyzőkönyvezni a bizonyítékokat, így a bíróság előtt a vádlott az eltérő vallomásai miatti magyarázatként már arra hivatkozott, hogy erőszakkal és megfélemlítéssel vették rá a beismerésre. Hibának minősítette az összefoglaló az előzetes letartóztatások gyakorlatát, vagyis hogy a hatóságok a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetőit sem helyezték szabadlábra. Külön többletmunkát jelentett a bíróságoknak, hogy a nyomozó hatóságok a házkutatás során sok olyan tárgyat foglaltak le bűnjelként, amelyek az elkövetett bűncselekménnyel semmiféle összefüggésben sem voltak. Ezeket a tárgyakat később sem adták vissza a tulajdonosaiknak, hanem áttették a bírósághoz, így a bíróságoknak kellett rendelkezni a lefoglalás megszüntetéséről.

Az elnöki összefoglaló az ítéletek elemzésével képet adott az ellenforradalmi bűncselekmények indítóokairól. Az elkövetés motívumai között első helyen az osztálygyűlöletet emelte ki. „Magasabb képzettségű, legalábbis érettségizett, deklaszált értelmiségiek, volt horthysta katonatisztek és magasabb állami funkcionáriusok, ingatlan vagyonukat, termelőeszközeiket vesztett tőkések, akik ké-

105 BFL XXV. 60. b. Fővárosi Főügyészség TÜK Igazgatási iratok. 0055/1959.

106 Az elemzés konkrét példaként említette a Tóth Ilona ügyében zajló eljárást, ahol az ügy adatai alapján az eljáró bíró hívta fel Angyal István szervezkedési ügyének jelentőségére a nyomozó hatóságok figyelmét. Uo.

pességeikkel arányban nem álló vagy igényeiknek meg nem felelő alacsonyabb munkakörben dolgoztak, az ellenforradalom idején elérkezettnek látták az időt, hogy elvesztett hatalmi, vagyoni helyzetüket visszaszerezzék.”¹⁰⁷ Az összefoglaló szerint a vezető szerepet betöltők között a korábban elítéltek voltak többségben és ők játszották egyben a legkegyetlenebb szerepet is. Itt különösen kiemelte a jelentés a korábbi nyilas párttagokat. Az elkövetés indokai között a vélt, vagy jogos sérelem volt még meghatározó, példaként említette a jelentés az indokolatlan fegyelmi elbocsátást. Külön csoportként beszélt az elemzés azokról, akik az államrend elleni szervezkedés kevésbé súlyos formájában vettek részt és erőszakos cselekményt nem követtek el. Az elemzés szerint közöttük többségben voltak a 20 és 30 év közötti fiatalok, akik vidékről kerültek a fővárosba, többen közülük munkásszálláson laktak. Ebből a csoportból emelte ki az elnök a karrieristáknak nevezett réteget, akik a gyorsabb érvényesülés érdekében tudatosan álltak az „ellenforradalom” oldalára. Kisebb csoportként jellemezte azokat, akik meggyőződésből csatlakoztak az „ellenforradalmárokhöz”. Ők jobbra volt partizánokból, a *Magyar Dolgozók Pártja* és a *Dolgozó Ifjúság Szövetsége* tagjaiból álltak és ők voltak azok, akik nézeteiket a bírósági eljárás során sem változtatták meg. Külön említette a jelentés a munkástanácsok vagy forradalmi bizottságok tagjait, akik megtévedtek az „ellenforradalom” eszmei zűrzavarában. Ők általában büntetlen előéletűek voltak, többük párttagsággal is rendelkezett. Ők arra hivatkoztak, hogy az MDP szerveinek kérésére vállaltak szerepet a munkástanácsokban. „Nem vették észre és így nem is akadályozhatták meg az ellenforradalom oldalára tolódását.”¹⁰⁸

Végül az összefoglaló említés szintjén kitért az izgatási cselekmények „tipikus indítóokára”, az alkoholfüggőségre.

Az elkövetők szociológiai elemzése címén a fiatalkorúak csoportját emelte még ki a jelentés. 1957. január 1. és 1958. december 31. között az államrend elleni szervezkedés miatt elítéltek 8,9%-a, az izgatás miatt elítéltek 4%-a volt fiatalkorú. A családi háttérrel elemezve a jelentés azt emelte ki, hogy a fiatalkorúak többsége rendezetlen életviszonyai miatt vett részt az eseményekben (nyilas, büntetett előéletű szülők, az apa hiánya, menhelyen nevelkedés). A jelentés szerint sok esetben huligán bandák alakultak át fegyveres ellenforradalmi csoportokká. A röpiratszerkesztésben és -terjesztésben elítélt fiatalkorúakra pedig főként a volt írószövetség tagjai által hirdetett nézetek hatottak különös erővel.

Az összefoglaló külön problémaként elemezte a szervezkedés és izgatás elhatárolásának kérdését, amelynek kapcsán azt emelte ki, hogy a minősítés gyakorlata sok esetben ötlepszerű volt. Ezt azonban Szakács Ödön elfogadhatónak tartotta, mivel véleménye szerint nem lehetett általános érvényű szabályt alkotni arra, hogy mikortól válik az államrend elleni gyűlölet pusztá felkeltése az államrend megdöntésére irányuló mozgalom részévé.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ Uo.

Az ítéletek elemzése után a bíróság elnöke azt állapította meg, hogy a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomra való felhívás körébe tartozó bűncselekmény miatt kevés esetben járt el a Fővárosi Bíróság. Ezt a cselekményt főként röplapok terjesztése esetében tartotta megalapozottnak, ha a röplapokat a forradalom fegyveres leverése után terjesztették és azok szövege a forradalom fegyverek helyett más eszközökkel való továbbfolytatására buzdított.

A büntetéskiszabás gyakorlatának vizsgálata esetében a bíróság elnöke éles határvonalat húzott a szervezkedés és az izgatás miatt elítéltekkel szemben kiszabott büntetések mértéke között. Míg az előbbinél a megtorlás volt az elsődleges szempont és a szokásos enyhítő körülményeket (büntetlen előélet, családi állapot) sem vették figyelembe, addig az utóbbinál az enyhítés dominált.¹⁰⁹

Az ítélezési gyakorlat egységesítése

A büntetőeljárás gyakorlatának egységesítésében a legnagyobb szerepe a Legfelsőbb Bíróságnak volt. A Legfelsőbb Bíróság büntető kollégiuma 1957 végére meghozta azon állásfoglalásait, amelyek meghatározták a népbíróságok ítélezését.¹¹⁰

A legalapvetőbb iránymutatást az jelentette a népbíróságok számára, hogy a Legfelsőbb Bíróság büntető kollégiuma megállapította, az ellenforradalmi támadás elsősorban a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom kezdeményezésének, vezetésének vagy pedig az abban való tevékeny részvételnek minősült. Külön foglalkozott a kollégium a célzat kérdésével is. A gyakorlati problémát az jelentette, hogy a vádlottak arra hivatkoztak: a cselekményeket valóban végrehajtották, de nem vezette őket az a célzat, hogy a népi demokratikus államrendet megdöntsék. Így a büntető kollégium azt állapította meg, hogy a bűncselekménynek nem törvényi tényállási eleme a célzat, tehát a törvényben szereplő „irányuló” kifejezés nem tekinthető a célzat szinonimájának.¹¹¹

Az izgatás törvényi tényállása esetében is felmerült a célzatosság, illetve az egyenes szándék problémája. A Legfelsőbb Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az izgatás nem célzatos, hanem veszélyeztető jellegű büntett. Tehát

109 Szakács Ödön statisztikai adatokkal is igazolta állítását. 1957-ben a szervezkedés miatt elítéltek 33%-a kapott 10 évet meghaladó vagy életfogytig tartó büntetést, az elítéltek 12%-át halálbüntetéssel sújtották, 1 évet meg nem haladó börtönbüntetést viszont csak az elítéltek 3%-ával szemben alkalmaztak. Az 1958-as évben egy kicsit változtak az arányok. A halálbüntetések aránya ugyanakkora (12%) maradt, az 1 évet meg nem haladó büntetések arányszáma azonban egy kicsit kedvezőbb lett: 9,4%.

110 A Legfelsőbb Bíróság büntető kollégiumának 1957. évi működéséről szóló beszámolója. Aláírója dr. Lee Tibor, a büntető kollégium vezetője. BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TUK elnöki iratok. 1966. 315. IX. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók.

111 BIIÖ 1. pont.

a bűnösség megállapításához elegendő volt, ha a vádlott meg akarta tenni a kijelentést, terjeszteni akarta az írásművet vagy egyéb tevékenységet akart kifejteni és egyben felismerte, hogy magatartása alkalmas lehet más személyekben a népi demokratikus államrend elleni gyűlölet felkeltésére.

Külön foglalkozott a Legfelsőbb Bíróság a mozgalom vagy szervezkedés vezetésének kérdésével.¹¹² A bíróság álláspontja szerint vezetői tevékenységnek kellett tekinteni a szervezkedés egészének elvi vagy gyakorlati irányítását és ide sorolta az olyan program kidolgozását is, amely a szervezkedés további irányvonalát meghatározta. Vezetői tevékenységként kellett értelmezni a szervezkedés kiterjesztését új területekre, a szervezkedés új ágazatának létrehozását és az ilyen területi csoportok és ágazatok irányítását. A kollégiumi indoklás szerint egy szervezkedésnek és mozgalomnak több vezetője is lehetett. A további eseti döntésekben a büntető kollégium a szervezkedés és mozgalom fogalmát is elhatárolta. A szervezkedésnél a céltudatos, tervszerű kollektív tevékenységet emelte ki, ezzel szemben a mozgalom lazább, szervezetlenebb, szélesebb kiterjedésű lehetett, ahol a résztvevők kapcsolata is lazább volt.

A gyakorlatban felmerülő értelmezési problémák szükségessé tették a nemzetőrség tagjai tevékenységének értékelését is. Az állásfoglalás szerint az 1956. október 23. után fegyveres szolgálatot ellátó nemzetőr által elkövetett cselekmény nem a katonai, hanem a polgári bíróság hatáskörébe tartozott. Az indoklás szerint a nemzetőrség törvényes rendelkezés nélkül, önkéntes jelentkezés alapján létesült. Tagjai ugyan fegyveres szolgálatot teljesítettek, de nem tekinthetők sem az akkor működő rendőrség részének, sem az utóbb megalakult karhatalom elődjének. A polgári bíróságoknak a nemzetőrség tagjai tevékenységénél először is azt kellett értékelni, hogy „ellenforradalmi” csoportként működött-e, avagy rendfenntartó feladatokat látott-e el, tehát mintegy a „pórendőrség” szerepét töltötte-e be. A nemzetőrök tevékenysége kapcsán még egy tekintetben egységesítette a bíróságok gyakorlatát a Legfelsőbb Bíróság. Ez pedig a felsőbb parancs büntetőjogi jelentőségének értékelése volt, főként a párt- és tanácsi funkcionáriusok őrizetbe vételénél. A kollégium álláspontja szerint a nemzetőrség feladata kizárólag a személy- és vagyonbiztonság megőrzése lehetett, törvénytelen letartóztatásokra nem volt joga. Ezt a nemzetőröknek is tudniuk kellett, ezért a nyilvánvalóan törvénybe ütköző parancsot a nemzetőr csak saját felelősségére hajthatta végre.

Külön kiemelte a kollégiumi állásfoglalás a munkástanácsok, illetve forradalmi bizottságok elnökeinek tevékenységével kapcsolatos értékelés kérdését.¹¹³

112 BHÖ 1. pont (1) bekezdés.

113 A forradalmi bizottságok a települések közigazgatásának irányítására jöttek létre, a munkástanácsok pedig a munkásság politikai törekvéseinek képviselőit. A két szervezet közötti kapcsolódási pontot az jelenthette, hogy a munkástanácsok aktívan részt vettek a helyi politikai vezetésben is, ill. 1956. nov. 4. után megkezdődött a területi munkástanácsok megalakítása. A létrejött Nagy-budapesti Központi Munkástanács tevékenysége a kettős hatalom kialakulásának veszélyét jelentette a Kádár-kormány számára.

A bíróság szerint a forradalmi munkástanács elnöke és a munkástanács tagjai is a törvényes községi tanács jogkörében jártak el és ezzel a tanács hivatali működését törvénytelenül megakadályozták. Ezért a munkástanácsok cselekményét a népi demokratikus állam helyi szervei felszámolásának kellett minősíteni. Nem lehetett figyelembe venni, ha a tanács elnökét népgyűlésen választották meg, „mert az nem volt egyéb, mint ellenforradalmárokból és azok által felizgatott emberekből álló csoport”.¹¹⁴ Csupán enyhítő körülményként lehetett értékelni, ha a munkástanács elnöke, illetve tagja tevékenységét erőszakoskodás nélkül fejtette ki.

A kollégiumi állásfoglalás külön foglalkozott a bűnhalmazat kérdésével. Ki mondta, hogy a BHÖ 1. pontjában meghatározott bűntettekbe beolvad minden egyéb, az állam belső biztonsága elleni bűncselekmény (BHÖ 2–34. pont), ha azt a szervezkedés keretei között követték el. A szervezkedés, illetve mozgalom keretein kívül elkövetett, az állam belső biztonsága elleni bűntettek bűnhalmazatot képeznek.

A mindvégig a szigorú ítélkezés fontosságát hangsúlyozó összefoglaló utolsó részében engedett teret bizonyos enyhítő körülmények értékelésének. Az egyéniesítés címszó alatt taglalt elvek szerint a bíróságnak akkor volt lehetősége enyhébb ítéletet hozni, ha az elkövető később pozitív magatartást tanúsított, pl. fasizmusnak bélyegezte a kilengéseket vagy komoly erőfeszítéseket tett a termelőmunka beindítására. A bíróság talált olyan esetet is, amely kapcsán felmentő ítélet meghozatalát látta szükségesnek: „valaki az 1956. október–novemberi események során egyes kérdésekben nem látott tisztán és politikailag téves nézeteinek kifejezést adott, nem lehet a bűnösség megállapításának alapja, feltéve természetesen, hogy téves nézeteit nem uszító módon juttatta kifejezésre”.¹¹⁵

Az ügyészségek működése

„Az ellenforradalmi megmozdulások következtében az ügyészi apparátus munkája megtört, dezorganizálódott és az ügyészi szervezet darabokra hullott szét, mint az államapparátus többi része.”¹¹⁶ Szénási Géza legfőbb ügyész szavai 1957. február 4-én, a Magyar Népköztársaság Ügyészségének országos konferenciáján hangzottak el és szemléletes képet adnak a vádhatóság 1957 eleji állapotáról. A legfőbb ügyész beszámolója később sem nélkülözte a kritikus hangvételt. Visszatekintve hibának tartotta, hogy a Legfőbb Ügyészség a Nagy Imre-kormány politikájának hatására országos utasítást adott ki a rabok szabadlábra helyezésére.¹¹⁷ Külön kiemelte, hogy az ügyészségeken létrejött forradalmi bizott-

114 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TUK előki iratok. 1966. 315. IX. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók.

115 Uo.

116 MOL M-KS 288. f. 30/1957. 12. ő. e. 5. p.

117 1956. okt. 30-i keltezéssel jelent meg a Legfőbb Ügyészség forradalmi bizottmányának hirdet-

ságok sok helyen az „ellenforradalom szolgálatába álltak”.¹¹⁸ A beszámoló szerint 1956. november második felében a vidéki ügyészségekkel még semmiféle kapcsolata nem volt Budapestnek. A helyzetet az is nehezítette, hogy még 1956 decemberében is úgy tűnt, hogy az ügyészség nem képes együttműködni a karhatalommal és a rendőrséggel.

Götz János fővárosi ügyész 1957. augusztusi jelentése azt mutatja, hogy a fővárosban is problémát okozott az ellenforradalmi ügyekben való eljárások zökkenőmentes biztosítása.¹¹⁹ Götz ennek kapcsán foglalkozott azokkal a vádakkal is, amelyek az ügyészeket érték a pártszervek, a rendőrség vagy a tanácsok részéről, amelyek szerint az ügyészek a forradalmárok támogatói. Emiatt a fővárosi ügyész azt az utasítást adta, hogy az „ellenforradalmi” jellegű ügyek esetében az őrizetben vagy előzetes letartóztatásban lévőket szabadlábra helyezni vagy ügyükben a nyomozást megszüntetni kizárólag a fővárosi ügyész jóváhagyásával lehet. A hatékonyabb munkavégzés érdekében megszervezték az „ellenforradalmi” ügyekkel foglalkozó ügyészek csoportját. A forradalmi cselekmények megítélésében mutatkozó bizonytalanságot mutatta a jelentés azon része, ahol a fővárosi ügyész leírja az ügyészek azon félelmeit, hogy egyik irányba se „csúszszanak el” nagyon. Itt is jelentkezett ugyanaz a probléma, mint a bíróságokon, mégpedig az ominózus november 4-i kormánynyilatkozat. Emiatt a fővárosi ügyész szerint világossá vált, hogy a dolgozókat nem érheti üldöztetés a forradalmi eseményekben való részvétel miatt. Így az ügyészek nem mertek erélyesen fellépni, hiszen az a vád érheti őket, hogy az 1950-es évek gyakorlatát hozzák vissza, más részről azonban nem akarták az eljárást sem megszüntetni, hiszen akkor az a vád érhetne őket, hogy a forradalmárokat támogatják. Óvatosaknak kellett lenniük azért is, hiszen több esetben észlelték az ügyészek, hogy a névtelen feljelentések utáni azonnali őrizetbe vétel miatt ártatlan emberek ellen emeltek vádat, másrészt Götz abbéli félelmét is kifejezte, hogy gyakran provokáció állt a háttérben.

Az ügyészeknek amellet, hogy a gyorsított és népbírósi eljárások során bíróság elé állították a vádlottakat, más feladataik is adódtak a forradalom utáni helyzet konszolidálásában. Az „ellenforradalmi” elemek felszámolása érdekében a közbiztonsági őrizet terén is komoly eredményeket tudott felmutatni az ügyészség, a fővárosi ügyészség pedig az internáló táborok felügyeletét is ellátta. A kerületi ügyészségek vizsgálatot folytattak azért is, hogy a tanácsok pénzügyi osztályai a disszidáltak által elhagyott vagyontárgyakat hogyan zárolták, az állam

ménye. A forradalmi bizottság tagjai Nonn György legfőbb ügyészt lemondásra szólították fel, emellett közölte, hogy elrendelték a forradalomban való részvétel miatt letartóztatottak szabadlábra helyezését. „A Legfőbb Ügyészség Forradalmi Bizottmánya egyidejűleg intézkedett, hogy a tudomása nélkül esetleg egyes helyeken a felkelésben való részvétel miatt fogvatartott személyeket azonnal helyezték szabadlábra.” MOL M–KS 288. f. 30/1957. 12. ő. e.

118 Uo. 6. p. Külön kiemelte a Pest megyei ügyészség forradalmi bizottságát, ahol 10 ügyészt mozdtítottak el állásukból és felhívást vittek a Rádióhoz, amelyben követelték az ügyészség kapitalista forma szerinti átszervezését, továbbá a Hajdú megyei ügyészséget, ahol több ügyészt le akartak tartóztatni és a Fővárosi Ügyészséget, ahol rölapok készítésénél segédkeztek.

119 BFL XXV. 60. b. Fővárosi Főügyészség TÜK Igazgatási iratok. 01/1957.

követeléseit hogyan biztosították. A kerületi ügyészségek vizsgálatot folytattak ezenkívül még az irányban is, hogy az üzemekben és vállalatoknál bocsátottak-e el embereket baloldali meggyőződésük miatt. Ilyen törvénytörő esetekben felléptek a dolgozók érdekében és törvényességi óvást nyújtottak be. Ellenőrizték azt is, hogy az illetéktelenül kifizetett juttatásokat, béreket visszafizették-e, vagy a korábban lopás, sikkasztás során okozott károkat nem akarják-e most a forradalom számlájára írni.

A legfőbb ügyész 003/1957. számú utasítása kiemelten foglalkozott azokkal a bűncselekményekkel, amelyek esetében halálos minősítést kellett alkalmazni.¹²⁰ Az utasítás kötelezte a megyei (fővárosi) ügyészeket és a katonai ügyészségek vezetőit, hogy a halálos minősítésű büntetőügyeket személyesen kísérik figyelemmel. Ilyen esetekben a vádirat benyújtásáról a Legfőbb Ügyészséget is értesíteni kellett. A bírósági szakaszba került ügyek esetében a következőket rendelte az utasítás: „A halálos minősítéssel benyújtott vádiratok esetén, úgy az előkészítő ülésen, mint a tárgyaláson ehhez a minősítéshez ragaszkodni kell és amennyiben a bíróság ettől eltérően minősítene, nyomban fellebbezési óvást kell bejelenteni.”¹²¹ A teljes körű ellenőrzés érdekében a legfőbb ügyész azt is elrendelte, hogy az első fokú tárgyalás eredményéről értesíteni kell a Legfőbb Ügyészséget és az értesítéshez mellékelni kell a bírói ítélet értékelését. Az értékelésnek ki kellett terjednie a cselekmény minősítésére és az alkalmazott büntetés mértékére is.

1958. június 26-i keltezéssel Götz János fővárosi ügyész és Szakács Ödön, a Fővárosi Bíróság elnöke közösen foglalta össze az ügyészségek és bíróságok eredményeit a megtorlásban.¹²²

Az összefoglaló először is kitért arra, hogy a fővárosi ügyészség és bíróság nemcsak a saját illetékességi területén járt el, hanem más, főleg határ menti ügyészségek és bíróságok feladatát is elvégezte. Az illetékességi terület átlépésének indoka az volt, hogy egyes vidéki ügyészségek túl liberálisan jártak el az embercsempészek és határsértők ügyeiben. Emellett még kb. 20 ügyben kijelölés alapján járt el a fővárosi ügyészség és bíróság.

A tájékoztató szerint időrendben először, 1957 első felében a fegyverrejtegetések ügyében jártak el az ügyészségek és hoztak ítéletet a bíróságok. Később került sorra a többi politikai bűncselekmény: a szervezkedés, az ellenforradalmi gyilkosság, az izgatás.

Az ügyészség munkáját értékelve arányszámokkal igazolva mutatta be a fővárosi ügyész, hogy az ügyészségek munkájában mekkora javulás mutatkozott. Egyrészt a megvádolt osztályidegenek aránya jelentősen növekedett 1957-hez képest (korábban 2,7%, 1958-ban már 5,7%), ugyanakkor ezen időszakban 140 dolgozóval szemben megszüntette az eljárást. Felülvizsgálták a rendőrséggel

120 BFL XXV. 60. b. Fővárosi Főügyészség TÜK Igazgatási iratok. 011/1957.

121 Uo.

122 Tájékoztató az ellenforradalomban aktívan részt vett személyek felelősségére vonásáról. BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. Vegyes iratok.

közösen a közbiztonsági őrizetbe helyezettek ügyét és a munkás-paraszt származásúak nagy részét szabadon engedték.¹²³

A legfőbb ügyész értékelése szerint a szervezet eredményes munkát végzett, ezért úgy látta, hogy az ügyészség 1961 elejére teljesítette feladatát. A Legfőbb Ügyészség 1961. április 21-én keltezett leirata a fővárosi főügyésznek azt az utasítást adta, hogy az „ellenforradalmi” bűncselekmények üldözését le kell zárni, nem lehet megengedni, hogy ilyen ügyekben újabb eljárások induljanak.¹²⁴ A Legfőbb Ügyészség utasítása szerint még akkor sem indítható ilyen vizsgálat, ha egyébként a terhelttel szemben 1956 után elkövetett politikai cselekménye miatt eljárás van folyamatban.

Az egységes ügyészi gyakorlat

Amint a bíróságok esetében a Legfelsőbb Bíróság, úgy az ügyészségeknél a legfőbb ügyész igyekezett a forradalmi eseményekben részt vevők elleni eljárás gyakorlatát egységesíteni. 1957. április 23-án a megyei (fővárosi) ügyészeknek irányelveket adott ki arra vonatkozólag, hogy az egyes politikai ügyekben miként kell eljárni.¹²⁵

A tömeges cselekménynek számító tiltott határátlépéssel kapcsolatban¹²⁶ azt az utasítást adta, hogy azok esetében, akik 1956. október 23. és 1957. január 31. között hagyták el Magyarországot, de hazatérési szándékukat valamelyik külképviseleten bejelentették és 1957. június 30-ig hazatértek, a nyomozást meg kell szüntetni. Ugyanez vonatkozott azokra is, akik illegális úton tértek haza, de őket ki kellett hallgatni, annak tisztázása érdekében, hogy más bűncselekményt nem követtek-e el. Azzal szemben is meg kellett szüntetni a nyomozást, aki kető vagy több esetben lépte át illegálisan a határt. Külön kiemelte az irányelv, hogy baráti állam (Csehszlovákia, Románia) felé, kizárólag rokoni látogatás céljából megkísérelt vagy végrehajtott tiltott határátlépés, bármikor követték is el, nem minősülhet bűncselekménynek.

Az izgatás büntette miatt folyó eljárásokkal kapcsolatban azt az utasítást adta, hogy az izgató kijelentéseket a jegyzőkönyvben szó szerint kell rögzíteni, tehát nem elég a körülírás. Az izgatás tárgykörébe sorolta még a szovjet katonai emlékművek ledöntését, megrongálását és meggyalázását és emiatt úgy rendelkezett, hogy ezen cselekményt a BHÖ 2. pont b alpontja szerint kell elbírálni.¹²⁷

123 A 473 politikai cselekmény miatt közbiztonsági őrizetbe helyezett közül csak 17 munkás-paraszt származású maradt őrizetben.

124 BFL XXV. 60. b. Fővárosi Főügyészség TÜK Igazgatási iratok. 0040/1961.

125 A legfőbb ügyész 52 121/1957. számú leirata. A leiratot Rákos Ferenc osztályvezető kiadmányozta. BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. 1966 315. VIII. Igazságügy-miniszteri felügyeleti tájékoztatók.

126 Ld. az 1957. évi 24. számú törvényerejű rendeletet.

127 Büntettet követ el, aki a népi demokratikus államrend vagy annak alapintézményei ellen gyűlöltre izgat. Az iránymutatásra azért volt szükség, mert sok esetben ezeket a cselekményeket az

A leirat hosszan taglalta a forradalmi bizottságok vezetőivel és tagjaival szemben követendő eljárást. A Legfőbb Ügyész utasítása szerint az eljáráshoz nem volt elegendő csupán a bizottságban betöltött vezető tisztség vagy tagság. Az irányelv szerint mindenkinek a tevékenységét egyénileg kellett vizsgálni. Külön kitért a becsületes dolgozók és a pártfunkcionáriusok problémájára, akik ebben a tisztségükben is hűek maradtak a szocialista eszméhez és igyekeztek meggátolni a túlkapásokat. Méltánytalan lett volna a leirat szerint az is, ha olyanokkal szemben is eljártak volna, akiket tudtukon kívül választottak meg tagnak. Külön fel kellett deríteni ezekben az esetekben a szándékot, amely ezeket az embereket vezette, kivéve ha osztályidegen elemekről volt szó, mert „ezek tevékenységének mozgatórugója, célja és szándéka nem lehet kétséges. Ilyen esetekben, amennyiben e minőségében kifejtett tevékenysége bűncselekmény, a törvény teljes szigorával kell eljárni.”¹²⁸ A leirat szerint a forradalmi bizottság tagjai és vezetői nem minősültek közhivatalnokoknak, tehát cselekményüket nem lehetett hivatali bűncselekményként elbírálni. A Legfőbb Ügyész megfogalmazása szerint a forradalmi bizottságok az ellenforradalmárok gyűjtőhelyei voltak, nagyon sok baloldali személyt tartóztattak le, állami, tanácsi vezetőket váltottak le, fegyveres csoportot szerveztek. Ezért az ügyészeknek mérlegelniük kellett, hogy a forradalmi bizottság tagjai ellen nem a BHÖ 1. pont (1) bekezdése alapján kell-e eljárni.¹²⁹

Rossz gyakorlatnak minősítette a leirat, hogy az ugyanazon ügyben szereplők közül egyeseket kiemeltek és csak ellenük folytatták le az eljárást, ezért a bűncselekmények felderítése sok esetben hiányos volt és a kiragadott személyek felelősségre vonása igazságtalanságot eredményezett. Az utasítás ezért külön kiemelte, hogy valamennyi tettes ellen le kell folytatni az eljárást és az elkövetett bűncselekmény súlyának arányában kell ellenük fellépni.

A kiemelkedő jelentőségű forradalmi cselekmények esetében a letartóztatott gyanúsítottak mellett az ismeretlen helyen tartózkodó gyanúsítottakkal szemben is az ügyészeknek kellett eljárni. Ezekben az ügyekben azonban gyorsított eljárást nem lehetett alkalmazni.

A mellékbüntetések végrehajthatósága érdekében az utasítás felhívta az ügyészek figyelmét arra, hogy a vagyoneklobzások érvényesítése érdekében meg kell akadályozni, hogy a hozzátartozók elrejtthessék a vagyontárgyakat. Így az állam jelentős előnytől eshet el, ezért szükséges, hogy az ügyész a nyomozás elrendelésével egyidejűleg a bűnügyi zárlatot is rendelje el.

1947. évi XIX. törvény *(a szovjet-orosz katonai emlékművek és hősi temetők kegyeleti gondozása tárgyában)* alapján minősítették. A törvény vétségnek minősítette és ötévi fogházzal büntette a szovjet-orosz katonai emlékmű, hősi sír vagy hősi halott emlékére rendelt egyéb tárgy szándékos megrongálását, bemocskolását vagy egyéb módon történő meggyalázását.

128 Legfőbb Ügyész 52 121/1957. számú leirata,

129 Büntett miatt büntetendő, aki a Magyar Népköztársaság alkotmányában meghatározott, népi demokratikus államrend vagy népköztársaság megdöntésére irányuló cselekményt követ el, mozgalmat vagy szervezkedést kezdeményez, vezet vagy azt anyagi támogatásban részesít.

Ügyészek és bírák¹³⁰

Ahogy a fentiekből is kitűnt, a politikai vezetés úgy döntött, hogy a forradalommal való leszámolásban a törvényesség látszatát fenn kell tartani, ehhez természetesen szükség volt arra, hogy az ítélkezésben részt vevők hajlandók legyenek együttműködni és végrehajtani a fentről jövő utasításokat. Ez azonban nem ment egyszerűen. A források tanúsága szerint a bírói kar kezdetben nem tanúsította azt az elszántságot, amit a vezetés elvárt tőle. Bizonyos ideológiai nyomásgyakorlás és a megbízhatatlannak ítélt bírák eltávolítása után csak 1957 végére kezdtek a bíróságok és ügyészségek a hatalom megelégedésére működni.

Az ideológiai nyomásgyakorlás első állomása az 1957. február 15-én összeült országos bírósági vezetői értekezlet volt. Itt Nezvál Ferenc, az Igazságügy-minisztérium kormány megbízottja¹³¹ megnyitó beszédében magyarázta el a jelen lévő bírósági vezetők számára a bíróságok helyét az új szocialista rendszerben: „mi tudjuk, hogy a bíróság minden államrendszerben és így a proletárdiktatúrában is az uralkodó osztály erőszakszervezetének, az államnak egyik legfontosabb szerve és mint ilyen, nem lehet független az állam célkitűzéseitől, amelyet viszont a párt határoz meg”.¹³² Hosszan kitért a bírói függetlenség kérdésére is, amelynek fontosságát elismerte és hangsúlyozta, hogy a bírák természetesen függetlenek és csak a törvénynek vannak alávetve, de nyomatékosan felhívta a jelenlévők figyelmét arra is, hogy a törvényeket az adott politikai és gazdasági helyzetnek megfelelően kell alkalmazni.

A kormány megbízott különösen aggasztónak találta, hogy a bírói kar még ekkor is bizonytalan volt a forradalmi események megítélésében. Vagyis a bírák között még 1957 februárjában is viták zajlottak arról, hogy az októberi események ellenforradalomnak vagy nemzeti szabadságharcnak minősülnek-e. Nezvál kulcsfontosságúnak tartotta elfogadtatni az összes ítélkezésben részt vevő bíróval, hogy 1956 októberében ellenforradalom zajlott Magyarországon. Ezt azért tartotta alapvető jelentőségűnek, mivel véleménye szerint a bíróságok csak így válhatnak osztálybírósággá és csak így lehetnek hű végrehajtói a párt célkitűzéseinek.

A bíróságok személyi állományáról és az ott dolgozók forradalom utáni hangulatáról 1957 májusában készült az első összefoglaló jelentés.¹³³

A jelentés első mondatai rögtön magyarázatot kívántak adni arra, hogy a bíróságok miért is nem tudtak olyan következetes szigorral fellépni az „ellenforradalmárokat” ellen, mint ahogyan azt a pártvezetés elvárta volna. „Bár a felszabadulás óta történt ismételt elbocsátások következtében a bírói karnak több mint

130 Az ügyészi és bírói kart sújtó tisztogatásokról részletes adatokat közöl: Zinner T.: A kádári megtorlás i. m. 179–189.

131 1957. máj. 9-től igazságügy-miniszter.

132 A dokumentumot közli: Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez. 2. i. m. 688.

133 MOL IX–B–1–y Belügyminisztérium, miniszter-helyettesi értekezletek 1957. május 6. 6–362/1–1957. Jelentés az MSZMP Intéző Bizottságához a bíróságok helyzetéről.

2/3 része kicserélődött, bíróságaink összetétele 1956 októberében politikai szempontból még mindig nem volt megfelelő. Az 1031 bíró közül ugyan már csak 351 volt olyan, aki a felszabadulás előtt is bíróként működött, de ezek között – úgyszintén a felszabadulás előtt fogalmazói szolgálatot teljesített 206 személy között is – még jelentős számban maradtak olyanok, akik politikai szempontból nem voltak elég szilárdak.”¹³⁴ A jelentés szerint a legnagyobb problémát az jelentette, hogy a forradalmi cselekményekben aktívan ugyan nagyon kevés bíró vett részt, de annál nagyobb arányban kerültek a forradalom szellemi befolyása alá.¹³⁵

1957 júniusában az MSZMP KB adminisztratív osztálya számára összefoglaló jelentés készült az igazságügyi szervek káderhelyzetéről.¹³⁶ A jelentés megvizsgálta a bíróságok személyi állományának szociális összetételét.

15. táblázat

A bírák származás szerinti megoszlása 1957

munkás származású	163	16,0%
dolgozó paraszt származású	104	10,2%
alkalmazotti származású	344	33,5%
értelmiségi származású	271	26,4%
kisiparos, kiskereskedő származású	132	12,9%
katona, rendőr, csendőr, egyéb osztályidegen stb.	17	1,0%
Összesen	1031	100,0%

A jelentés megállapította azt is, hogy a bírák többsége még 1945 előtt kezdte meg szolgálatát (54%). A magas arányt azért találta aggasztónak az összefoglaló készítője, mivel ezek között a bírák között igen alacsony volt a munkás vagy paraszt származású.¹³⁷

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ A politikailag megbízható bírói kar megteremtése érdekében 1957 májusára megtörtént a tisztogatás. „Ellenforradalmi” vagy nem kielégítő politikai magatartás miatt az Igazságügy-minisztériumban 20 személyt leváltottak, a bíróságokról 54 bírót, 16 közjegyzőt és 18 fogalmazót bocsátottak el. 38 bírót idős kora, ill. szakmai képzetlensége miatt küldtek el. Az elbocsátott bírák helyére részben a bírósági fogalmazók közül neveztek ki bírákat, részben más területről hoztak „politikailag fejlett elvtársakat”, részben visszavettek 22, korábban elbocsátott bírót, akik az „ellenforradalom” alatt kifogástalanul viselkedtek.

¹³⁶ MOL M–KS 288. f. 30/1957. 11. ő. e. A jelentés a Legfőbb Ügyészség, a Legfelsőbb Bíróság, a Fővárosi Ügyészség, a Fővárosi Bíróság, a Borsod Megyei Ügyészség és a Borsod Megyei Bíróság adatai alapján készült.

¹³⁷ A Legfelsőbb Bíróságon az 1945 előtti szolgálati jogviszonnyal rendelkező 19 bíró (az összbírói létszám 31 fő) közül munkás származású 3 fő, paraszt származású 3 fő, értelmiségi, kisiparos, kiskereskedő, alkalmazotti stb. származású 15 fő. A Fővárosi Bíróságon a 67 régi bíró közül (a bírói létszám 106) munkás származású 2 fő, paraszt származású 4 fő, értelmiségi származású 36 fő, kisiparos, kiskereskedő, alkalmazotti származású 25 fő.

Szakács Ödön 1957 júliusában készített összefoglalójából fény derül arra is, hogy az 1956-os forradalom a Fővárosi Bíróság személyi állományát is mélyen érintette. A budapesti bíróság dolgozói is választottak forradalmi bizottságot. A bizottság tevékenysége arra korlátozódott, hogy a bíróságok két személyügyi megbízottját kitiltotta a bírósági épületekből, követelte, hogy több vezető állású munkatársat távolítsanak el az Igazságügy-minisztériumból, ezenkívül pedig kifüggesztettek néhány röpcédulát, amelyeken a pártba való belépés ellen agitáltak. A bíróság elnöke szerint a hangadók a polgári bírák közül kerültek ki, tőlük indult el az is, hogy a bírák 1956. november–decemberében azon vitatkoztak, hogy törvényes-e a Kádár-kormány, legyen-e pártszervezet. Az elnök jelentős eredménynek tekintette, hogy 1957 júliusára a bírák nagy része elfogadta és belátta, hogy 1956 októberében ellenforradalom zajlott. „Ma már a demokráciához hű emberek legyilkolását nem tekintik a »forradalom helyi kilengései«-nek, hanem az ellenforradalom törvényszerű következményeinek.”¹³⁸ A népbíróági tanácsok felállításával azonban az elnök szerint sokat javult a helyzet, mivel a tanácsok felállításával az osztályharcos ítélkezés megfelelően biztosítottá vált. Szakács Ödön azonban abból a szempontból nem tartotta megnyugtatónak a helyzetet, hogy a bírák jelentős része nyíltan nem politizált, nem vitatkozott. „Mélyen hallgatnak, nem hajlandók véleményt nyilvánítani és állást foglalni politikai kérdésekben és mindenre utasítást várnak, amelyet minden bírálat nélkül elfogadnak és végrehajtanak.”¹³⁹

Az ügyészségen dolgozók politikai elkötelezettségét Szénási Géza legfőbb ügyész a következő szavakkal jellemezte 1957 februárjában: „az elmúlt évek oly szigorúnak látszó káderpolitikája ellenére az ügyészségek egyes dolgozói alig voltak öntudatosabbak és politikailag tisztábban látók, mint egy szatócsüzlet alkalmazottai”.¹⁴⁰ Az ügyészségi apparátus megtisztításával kapcsolatban a következő adatokról tájékoztatta az országos értekezletet. Ellenforradalmi tevékenység miatt 14 ügyészt és nyomozót bocsátottak el, a gyorsított eljárásra vonatkozó rendelkezések miatt a Legfőbb Ügyészség 4, a Fővárosi Ügyészség 2 dolgozója mondott le állásáról. Összesen 29-en hagyták el az országot, ezek közül 15 ügyész, 8 előadó ügyész és nyomozó volt, 6 fő pedig egyéb munkakörben dolgozott. Gazdaságossági szempontok miatt sor került az ügyészség átszervezésére, ennek keretében a Legfőbb Ügyészségről 22 dolgozót helyeztek át és 16-ot elbocsátottak. Az országos apparátusból ezenkívül 56 nyomozót és 27 előadó ügyészt küldtek el.

Az 1957 júniusában elkészült, a káderhelyzetről szóló összefoglaló jelentés az ügyészi szervezet személyi összetételét is elemezte.¹⁴¹

138 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. Vegyes iratok.

139 Uo.

140 MOL M-KS 288. f. 30/1957. 12. ő. e. 5. p.

141 MOL M-KS 288. f. 30/1957. 11. ő. e. Ld. a 113. sz. jegyzetet.

16. táblázat

Az ügyészek származás szerinti megoszlása
1957

munkás származású	252	28,2%
paraszt származású	158	17,7%
alkalmazotti származású	250	28,0%
értelmiségi származású	141	15,8%
kisiparos származású	68	7,6%
kiskereskedő származású	15	2,0%
egyéb származású	7	0,7%
Összesen	891	100,0%

Az ügyészi apparátusban az ügyészek többsége – a bírói karral ellentétben – már 1945 után kezdte meg szolgálati jogviszonyát (77,4%).

A Legfőbb Ügyészségen 1956. október 30-án 13 tagú forradalmi bizottság alakult. A bizottság első dolga volt, hogy Nonn György legfőbb ügyészt lemondásra szólította fel, mivel részt vett a statárium kihirdetésében és minden eszközzel segítette annak végrehajtását. Új amnesztiatervezetet is kidolgoztak, elrendelték a politikai okokból letartóztatottak szabadlábra helyezését és ennek végrehajtásában egyes ügyészek a különböző börtönökben tevékenyen részt is vettek. Kidolgozták a törvényességi óvást Király Béla ügyében, amely alapján Király Bélát a Legfelsőbb Bíróság 1956. október 31-én fel is mentette.

A fővárosi ügyészségeken dolgozók forradalmi érintettségéről Götz János fővárosi ügyész 1957. augusztusi összefoglalója ad számot.¹⁴²

A Fővárosi Ügyészségen 1956. október 30-án választották meg a forradalmi bizottságot. A választás a későbbi jelentések szerint igen felfokozott hangulatban zajlott, voltak olyanok, akik az elvtárs megszólítást is kikérték maguknak, illetve volt olyan ügyész, aki avval dicsekedett, hogy segített a diákságnak röpcédulát terjeszteni. Az első időszakban a jellemzés szerint: „Anarchiát és kispolgári nézeteket hangoztatók légköre alakult ki, a »sztálintalanítás« címén megindult egyes dolgozóknak a hivatalból való eltávolítása, illetve attól távolmaradásuknak fenyegetésszerűen hangzó javaslata.”¹⁴³ A bizottság konkrét tevékenysége annyiban merült ki, hogy az államvédelmi hatóság tagjainak, kb. 18 főnek megtiltották, hogy az ügyészségre bemenjenek, illetve névsorukat átadták a *Magyar Nemzet*nek. A végleges forradalmi bizottság 1956. november 23-án alakult meg, a bizottságnak ekkor már konkrét személyi javaslatok is voltak.¹⁴⁴

142 BFL XXV. 4. h. Fővárosi Bíróság TÜK elnöki iratok. Vegyes iratok. 1957. Ig. 02.

143 Uo.

144 Javasolták, hogy Hunyadi Béla fővárosi ügyész-helyettest és Szabó Lajost, a II. kerületi ügyészség vezetőjét távolítsák el az apparátusból. Az előbbi a pártközpontban dolgozott korábban, az utóbbi az MDP Markó utcai igazságügyi pártszervezetének csúcstikára volt. Marton Pálné és

Az ügyészség munkája 1956. november elején indult újra, de a leírás szerint a munkát nehezítette, hogy néhányan néma tüntetésre, sztrájkra biztatták az ügyészség dolgozóit. Itt is, akárcsak a bíróságokon viták zajlottak a munkás-paraszt kormány legitimitásáról. Sokan kifogásolták a szovjet csapatok fegyveres beavatkozását. Sokat változtatott a helyzeten az MSZMP pártszervezetének megalakulása, ennek révén felmondással, racionalizálással 30 főt távolítottak el az apparátusból (12 ügyészt, 4 előadó ügyészt, 1 nyomozót, 11 segédhivatalban dolgozót, 1 statisztikust és 1 hivatalsegédet). A fővárosi ügyészségen dolgozók közül heten hagyták el az országot. A fővárosi ügyész a bíróság elnökével ellentétben továbbra sem látta megnyugtatónak a helyzetet, mivel úgy látta, hogy még 5–6 ügyészt ellenforradalmi magatartása, ingadozása, az „ügyekben való válogatni akarása” miatt kell eltávolítani, míg 8–10 ügyésztől gyenge képességei miatt kellene megválni.¹⁴⁵

A politikai vezetés fontosnak tartotta, hogy teljeskörűen tájékozódjon arról, hogy az igazságügyi apparátusban dolgozók milyen magatartást tanúsítottak a forradalom idején és az azt követő időkben. Nem állt szándékában egy nyilvános felülvizsgálatot elrendelni, mert ez „indokolatlanul nyugtalanságot okozna az apparátus dolgozói körében, másrészt pedig esetleg lehetőséget adna a személyeskedés és az intrika érvényesülésére”.¹⁴⁶ Az adatok összegyűjtése érdekében az igazságügyi szervek hivatalvezetőinek jelentésben kellett feldolgozniuk a forradalom hivatali eseményeit. A jelentésben elemezniük kellett a forradalmi bizottságok, illetve az abban részt vevők szerepét. A vezetőknek ismertetniük kellett a hivatali dolgozók egyéb politikai szerepvállalását is. Tájékoztatniuk kellett a felügyeletüket gyakorló szerv vezetőjét, hogy kiket távolítottak el politikai szerepvállalásuk miatt, illetve kik azok, akik politikai tevékenységük ellenére a helyükön maradhattak. Az Adminisztratív Osztály számára készített tervezet javaslatot tett bizonyos irányelvekre is, amelyek segítségével a politikai szempontból kifogásolt dolgozókkal szembeni felelősség megállapítható volt. A tervezet három fő irányt jelölt meg a büntetőjogon kívüli eszközök alkalmazására.

1. A legsúlyosabb szankciót azokkal az igazságügyi dolgozókkal szemben kellett alkalmazni, akiknek a forradalom alatt vagy azt követően a forradalmi bizottságokban vagy más hasonló szervezetekben vezető szerepük volt és közreműköd-

Vámos Györgyné, az V. és XIII. kerületi ügyészség vezetői esetében pedig azt javasolták, hogy kerüljenek alacsonyabb beosztásba, mert korábban „balosok” voltak.

145 A jelentéshez A fővárosi ügyészség ütközésségére jellemző adatok címmel készült statisztikai összefoglaló táblázat. 194 fő volt a fővárosban az ügyészi létszám, ebből 191 állást töltöttek be. Munkás származású 39 fő, paraszt 40 fő, értelmiségi 41 fő, alkalmazotti 48 fő, egyéb (kisiparos, kiskereskedő) 23 fő volt. Végzettség tekintetében 118 fő egyetemet végzett, 57-en ügyészi-bírói akadémiát végeztek, közülük 10-en az egyetemet is elvégezték, ill. 41-en a jelentés időpontjában végezték az egyetemet. Párttagság szerint 116 MDP-tag volt, 99 fő MSZMP-tag, 92-en pedig pártonkívüliek voltak. 1945 előtt 3-an kerültek az ügyészségre, 1950 előtt 20-an, 1950-ben 5 fő, 1951-ben 5 fő, 1952-ben 18 fő, 1953-ban 23 fő, 1954-ben 30 fő, 1955-ben 24 fő, 1956-ban 24 fő, 1957-ben 39 fő.

146 MOL M–KS 288. f. 30/1957. 11. ő. e.

tek a forradalom politikai célkitűzéseinek megvalósításában. Őket az apparátusból el kellett bocsátani, semmiféle jogi munkakörben (még ügyvédként sem) helyezkedhettek el.

2. Enyhébb megítélés alá estek azok az 1945 előtt szolgálatba lépő bírák és ügyészek, akiknek ugyan nem volt vezető szerepük a forradalom szerveiben, de egyetértettek a forradalom célkitűzéseivel és ennek hangot is adtak. Őket is hivatalvesztéssel kellett sújtani, de bizonyos korlátozásokkal¹⁴⁷ elhelyezkedhettek jogi munkakörben.

3. Az 1945 után hivatalukba került igazságügyi dolgozókat – akik valószínűleg csak valamiféle ideológiai zavar miatt egyetértettek ugyan a forradalom céljaival, de azok megvalósításában nem vettek részt – fegyelmi úton alacsonyabb beosztásba kellett helyezni. Ha alacsonyabb beosztásba helyezésük nem volt lehetséges, akkor egy évre alacsonyabb illetménnyel járó munkakörbe kellett őket áthelyezni.

Büntetésvégrehajtás

A politikai vezetés számára a megtorlás elveinek kidolgozása mellett a másik fő problémát az jelentette, hogy miként tudja megoldani az egyre nagyobb számú politikai elítélt elzárását. A legnagyobb gondot nem is a bíróságok által jogerősen elítéltek büntetésének végrehajtása jelentette, hanem a feladat túlteljesítésére törekvő belügyi szervek által előzetes letartóztatásba helyezettek tömegeinek elhelyezése.¹⁴⁸

Az MSZMP vezető szervei minden ülésén, ahol az 1956 utáni megtorlással foglalkoztak, valamilyen formában szóba került a magyarországi börtönök befogadóképességének problémája. Az 1957. július 2-i Politikai Bizottság ülésén¹⁴⁹ Szénási Géza legfőbb ügyész arra hívta fel a bizottság figyelmét, hogy adatai szerint a börtönökben 15–16 000 embert tartanak fogva, és ez a szám havonta 1–1200 fővel emelkedik, miközben a börtönök befogadóképessége 24 000 fő. A fogvatartotti létszám emelkedésének okaként Szénási azt jelölte meg, hogy míg korábban a pár hónapos büntetések voltak a jellemzőek, addig 1957 második felére a büntetések egyre hosszabbak lettek. Véleménye szerint az jelenthet-

147 Fontosabb államigazgatási szervnél, fontosabb vállalatnál jogi munkakörben nem helyezkedhettek el. Más államigazgatási szervnél és vállalatnál vezető jogi beosztást nem kaphattak. Ha ügyvédek lettek, az ügyvédség hivatali vagy társadalmi szerveiben közfunkcióra nem lehetett őket megválasztani, ügyvédi munkaközösségnek nem lehettek vezetői, védőként politikai perekben nem vehettek részt.

148 Míg 1956-ban a letartóztatott átlag összlétszám 7,9%-a volt előzetes letartóztatásban, addig 1957-ben a 13 934 fős átlag létszám 25,6%-a került előzetes letartóztatásba. MOL M-KS 288. f. 30/1959. 14. ő. c. Feljegyzés az MSZMP Központi Bizottság 1957. decemberi párthatározata végrehajtásának néhány büntetés-végrehajtási adatáról. Az összeállítást a Legfőbb Ügyészség Büntetőjogi Főosztálya készítette 1959. okt. 27-i keltezéssel.

149 MOL M-KS 288. f. 5/33. ő. c. 19. p. Vö. 27. sz. jegyzet.

ne megoldást, ha visszaállítanák a külső rabmunkahelyeket – bár ezt a genfi konvenció tiltja –, ugyanis ha ezt nem teszik meg, akkor a börtönök telítettsége növekszik és lehetséges, hogy hamarosan felül kell vizsgálni az összes elítélt helyzetét.

Szénási jól mérte fel a helyzetet, az 1957. augusztus 27-i Politikai Bizottsági ülésen¹⁵⁰ Nezvál Ferenc igazságügy-miniszter ugyanis már arról számolt be, hogy 28 526 főt ítéltek elzárásra. Az adat kapcsán még Kádár János is feltette a kérdést: „Hova lehetett ennyit bezárni?”¹⁵¹ Az igazságügy-miniszter válasza szerint ennyi elítélt elhelyezésére nem volt mód, vagyis az elítéltek közül még nem mindenki kezdte meg a büntetését.

Az 1957. december 10-i PB-ülésen¹⁵² is komoly vita bontakozott ki a börtönök túlszűfoltóságának csökkentéséről. Ennek egyik fő eszköze az amnesztia lehetett volna, amelynek szándéka, a vitában részt vevők ismeretei szerint, már a közvélemény előtt is ismert. Kiss Károly szerint az ellenség azt terjesztette, hogy mindegy, milyen ítélet születik, csak életben maradjanak, mert úgys jön az amnesztia. Marosán György pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a népbírák között is bizonytalanságot okoz az amnesztia hírének kiszivárgása, hiszen azt mondják, miért hozzanak súlyos ítéleteket, amikor úgys jön az amnesztia. Mind Kiss Károlynak, mind Marosánnak az volt a véleménye, hogy az amnesztiát el kell halasztani, vagy csak az egyéni kegyelmezéssel kell élni.

Kádár 800 000¹⁵³ olyan emberről beszélt, aki a bűnüldöző szervek kezében van és az „ellenforradalom” vezetője, kezdeményezője és reprezentánsa volt bizonyos területen. Különösen súlyos problémának tartotta, hogy a minőségi hiányt a mennyiséggel igyekeztek pótolni, pedig „nem tudunk Magyarországon olyan bűnüldözési rendszert állandósítani, hogy 40–50 000 ember üljön állandóan börtönben”.¹⁵⁴ A bírálatot tovább is folytatta: „Tulajdonképpen ugyanez a helyzet az internálásnál is, egymillió száz ember¹⁵⁵ van internálva a 9 és fél-millió országban. Elítéltek most nem tudom mennyit – 6 és fél, 7 ezer embert, most már 9800-ról hallunk. Arról beszéltünk, hogy sokkal jobb lett volna 5–600 embert halálra ítélni, akkor 30 ezer emberrel kevesebbet kellett volna börtönbe csukni.”¹⁵⁶

A PB 1957. decemberi vitája¹⁵⁷ az adatok tanúsága szerint meghozta a várt eredményt. Míg az 1957. január 1-jei adat szerint 5000 körüli letartóztatott volt,

150 MOL M-KS 288. f. 5/41. ő. e. 62. p. Vö. 37. sz. jegyzet.

151 Uo.

152 MOL M-KS 288. f. 5/54. ő. e. Vö. 46. sz. jegyzet.

153 A jegyzőkönyvben számmal kiírva 800 000 ember szerepel, azonban ez valószínűleg a jegyzőkönyvvezető tévedése, Kádár valószínűleg 800–1000 emberről beszélt.

154 Uo.

155 Nem világos, hogy Kádár milyen forrás alapján tesz említést 1 100 000 internáltról, valószínűleg nem reális számadatról van szó.

156 Uo.

157 Vö. az igazságügy-miniszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 103/1958. sz. közös utasítása.

és számuk fokozatosan emelkedett az 1958. január 1-jei 19 000 körülire, addig 1958-ban ez a szám fokozatosan mérséklődött és 18 000 körül mozgott.¹⁵⁸ Még kedvezőbb volt az előzetes letartóztatások számának csökkenése, az 1958. januári 5000 körüli letartóztatotti létszám 1959 októberére 1500 körülire mérséklődött.

Az 1957 decemberi párthatározat nyomán 1958 májusára a büntetésvégrehajtás országos parancsnoka javaslatot tett a letartóztatottak kategorizálására.¹⁵⁹ A parancsnok a kategorizálás célját abban jelölte meg, hogy az osztályidegen és huligán bűnözők elkülöníthetők legyenek a dolgozó osztályhelyzetű és nevelhető elítéltektől. Az előterjesztés alapján az elítélteket börtöntípusok szerint és a börtönökön belül is el kellett különíteni. Az egyes börtöntípusok szerinti elkülönítésre az előterjesztés a következő csoportokat jelölte meg:

1. osztályidegen elemek, bűncselekményük és büntetésük idejére való tekintet nélkül;

2. dolgozó osztályhelyzetű politikai elítéltek;

3. többszörösen visszaeső köztörvényes elítéltek;

4. dolgozó osztályhelyzetű köztörvényes elítéltek.

Mindezek alapján az országos parancsnok az osztályidegen letartóztatottak elhelyezésére legalkalmasabbnak a *Budapesti Országos Börtönt* tartotta, míg a dolgozó osztályhelyzetű politikai elítélteket a *Márianosztrai Országos Börtönben* és a *Váci Országos Börtönben* javasolta elhelyezni. A 3 éven aluli szabadságvesztésre ítélt, dolgozó osztályhelyzetű, politikai bűncselekményt elkövető első bűntényesek esetében a mezőgazdasági munkahelyen való foglalkoztatást javasolta. A fiatalkorú elítélteket a *Sátoraljaújhelyi Országos Börtönben* kellett elhelyezni. A politikai bűncselekmény miatt elítélt nőket a *Kalocsai Országos Börtönbe* kellett szállítani.

A megbocsátás

A közkegyelem kérdése többször is felmerült a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság ülésein. A vezetés hosszan mérlegelte, hogy bel- és külpolitikai szempontból mikor lenne alkalmas az időpont az amnesztiára. Kádár János 1957 végén úgy foglalt állást, hogy csak akkor lehet szó amnesztiáról, „amikor az minket erősít”.¹⁶⁰ Azért is találta időszerűtlennek akkor a kérdést, mert kihirdetése esetén a főbűnösökre is ki kellett volna terjeszteni a kegyelmet.

Az első lehetőséget a szankciók alóli mentesülésre a 120/1958. számú igazságügy-miniszteri, belügyminiszteri és legfőbb ügyészi közös utasítás jelentette.

158 MOL M-KS 288. f. 30/1959. 14. ő. e.

159 MOL XIX-B-1-z Belügyminisztérium Kollégiumi iratok. 10–140/6–1958. Az előterjesztés 1958. máj. 10-i keltezésű, Kovács Gyula bv. ezredes, a büntetés-végrehajtás országos parancsnoka írta alá.

160 MOL M-KS 288. f. 4/14. ő. e.

Az utasítás arra adott lehetőséget, hogy a szabadságvesztés-büntetések egyedi felülvizsgálata után a szabadságvesztés-főbüntetést háromévi próbaidőre fel lehetett függeszteni.

Az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet (*a részleges közkegyelemről*) értelmében a kegyelmi döntést a megyei (fővárosi) bíróság elnökéből, a megyei (fővárosi) főügyészből és a megyei (budapesti) rendőr-főkapitányság vezetőjéből álló bizottság hozta meg. A kegyelem lehetőségéből nem zárták ki azokat sem, akiket a népbírói tanácsok, illetve a Legfelsőbb Bíróság népbírói tanácsa ítélt el, de a végrehajtásról szóló rendelet¹⁶¹ felhívta a bizottságok figyelmét, hogy ilyen ügyekben csak rendkívül ritkán kerülhet sor kegyelmi előterjesztésre.

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1963. évi 4. számú törvényerejű rendelete nyitott lehetőséget a teljes körű közkegyelem gyakorlására. A bevezető szerint az utóbbi évek állhatatos harca, az „ellenforradalmi” felkelés és a személyi kultusz torzításainak egyidejű és teljes leküzdése biztosította a törvényes rend megszilárdulását. A rendelet szerint közkegyelemben részesülhetett az is, akit 1956. október 23. és 1957. május 1. között elkövetett államellenes büntett miatt, vagy ellenforradalmi tevékenységükkel összefüggésben más büntett miatt ítélték el. A kegyelem kiterjedt arra is, hogy ilyen cselekmények miatt már nem lehetett eljárást indítani, illetve a folyamatban lévő eljárásokat is meg kellett szüntetni.

*

„Az ellenforradalom gyökerét kitépjük és megsemmisítjük, mert ha nem, akkor minket semmisítenek meg” – mondta Marosán György államminiszter 1957 februárjában.¹⁶² A fent leírtak alapján minden tekintetben dokumentálható, hogy az új vezetés valóban mindent elkövetett a leszámolás teljes körűvé tételéért. A kezdeti bizonytalanságok és szervezetlenség után, a bíróságok törvénytisztelő eljárásait követően rövid időn belül sikerült működésbe hozni a megtorlás olajozottan működő gépezetét. Marosán jóslata is megvalósulni látszott: „Egy év múlva tisztultabb lesz a légkör. A magyar értelmiség hasfájása el fog múlni. Mi csináljuk a második forradalmat, rendbehozzuk a dolgokat.”¹⁶³

161 Az igazságügy-miniszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 0042/1959 I. M. TÜK. sz. együttes utasítása a részleges közkegyelem gyakorlásáról szóló törvényerejű rendelet végrehajtásáról.

162 MOL M-KS 288. f. 30/1957 12. ő. e. A felszólalás a Magyar Népköztársaság ügyészeinek 1957. febr. 4-i országos konferenciáján hangzott el.

163 Uo.

Függelék

17. táblázat

**Forradalmi cselekmények miatt jogerősen elítéltek
az összes bíróságokon, 1956. november 4–1958. december 31.
Felnőttek**

Bűncselekmény	Elítéltek száma összesen	Főbüntetés											
		1 éven aluli		1–2 évi börtön	2–5 évi börtön	5–8 évi börtön	8–10 évi börtön	10–15 évi börtön	15 éven felüli börtön	Életfogytig	Halál	Pénzbüntetés	Javító-nevelő munka
		nem felfüggesztett	felfüggesztett										
Államrend elleni szervezkedés (BHÖ 1., 8., 9.)	3463	298	577	866	926	316	98	220	27	56	75		1
Lázadás, hazaárulás, kémkedés	9		1	1	4			3					
Izgatás (BHÖ 2–7.)	3821	1295	1483	646	285	9	7					84	12
Fegyverrejtegetés	231	55	51	33	20	49	10	6		3	1		
Tiltott határátlépés	169	65	54	33	12	1						4	
Háborús és népellenes	3	1					1				1		
Gyilkosság, szándékos emberölés	101	1		2	9	9	1	20	13	17	29		
Fosztogatás (BHÖ 427. c.)	18		1	1	2	5	2	3		2	2		
Rablás	9			2		1		3	1	2			
Összesen	7824	1715	2167	1584	1258	390	119	255	41	80	108	88	13

18. táblázat

**Forradalmi cselekmények miatt jogerősen elítéltek
az összes bíróságokon, 1956. november 4–1958. december 31.
Fiatalkorúak**

Bűncselekmény	Elítéltek száma összesen	Főbüntetés											
		1 éven aluli		1-2 évi börtön	2-5 évi börtön	5-8 évi börtön	8-10 évi börtön	10-15 évi börtön	15 éven felüli börtön	Életfogytig	Halál	Pénzbüntetés	Javító-nevelő munka
		nem felfüggesztett	felfüggesztett										
Államrend elleni szervezkedés (BHÖ 1., 8., 9.)	139	12	43	24	23	11	4	8	1				
Lázadás, hazaárulás, kémkedés													
Izgatás (BHÖ 2-7.)	134	17	55	3	1							2	1
Fegyverrejtegetés	45	3	14	6									
Tiltott határátlépés	13	4	1	1									
Háborús és népellenes													
Gyilkosság, szándékos emberölés	3							1					
Fosztogatás (BHÖ 427. c.)	3		2										
Rablás	1				1								
Összesen	338	36	115	34	25	11	4	9	1	—	—	2	1

19. táblázat

**Forradalmi cselekmények miatt elítéltek
származás szerinti megoszlása az összes bíróságokon
1956. november 4–1958. december 31.
Felnőttek / 1.**

Osztályhelyzet	Bűncselekmény										
	Államrend elleni szervezkedés	Lázadás, hazaárulás, kémkedés	Izgatás (BHÖ 2-7.)	Izgatás egyéb (BHÖ 26-32.)	Fegyverrejtegetés	Tiltott határátlépés	Háborús, népellenes	Gyújtogatás	Gyilkosság, szándékos emberölés	Fosztogatás	Rablás
Munkás az iparban, közlekedésben stb.	1232	5	1373	4	128	60	1	1	57	8	7
Munkás a mezőgazdaságban	257		382	3	32	21		2	10		
Termelőszövetkezeti tag	40		72	3	5	5			2		
Kis- és középparaszt	589	1	774	12	23	30		3	16	1	
Értelmiségi	416	2	250		4	8			1		
Alkalmazott	598	1	661	1	22	31			8	1	
Kisiparos, kereskedő, ktsz-tag	135		180		12	12			5	3	1
Kulák	36		42	3	2		1		1		
Volt tőkés, népelnyomó	151		78		2	2					
Munkakerülő, csavargó	9		9		1		1		1	5	1
Összesen	3463	9	3821	26	231	169	3	6	101	18	9

20. táblázat

**Forradalmi cselekmények miatt elítéltek
származás szerinti megoszlása az összes bíróságokon
1956. november 4–1958. december 31.
Felnőttek / 2.**

Osztályhelyzet	Előzőleg nem volt elítélve	Előzőleg jogerősen elítélték			
		egyszer	kétszer	háromszor	négyszer és többször
Munkás az iparban, közlekedésben stb.	2135	389	181	78	93
Munkás a mezőgazdaságban	550	99	30	12	16
Termelőszövetkezeti tag	85	29	5	5	3
Kis- és középparaszt	1097	199	83	31	39
Értelmiségi	641	31	5	2	2
Alkalmazott	1173	110	24	5	11
Kisiparos, kereskedő, ktsz-tag	273	40	15	10	10
Kulák	57	18	7	2	1
Volt tőkés, népelnyomó	201	25	5	1	1
Munkakerülő, csavargó	5	3	4	6	9
Összesen	6217	983	359	172	185

ZSUZSANNA MIKÓ

SYSTEM OF COURTS AND PROSECUTIONS IN THE REPRISAL
FOLLOWING THE REVOLUTION 1956–1961

The study analyses the legal background and the machinery of the systematic and mass reckoning against participants of the revolution of 1956.

In order to “restore public order”, issuing the related provisions of law started in the first weeks following the suppression of the revolution. The primary aims of the concerned provisions rendering summary and accelerated proceedings possible were demobilizing armed groups of protestors and averting further fighting. Legal background and machinery of mass and deliberate reprisal were established in May–June of 1957. By that time, political leaders had decided on the persons to be sentenced and the manners of revenge; therefore legal administration had to be made suitable for supporting the execution of political wills by the end of 1957.

From the beginning of 1957, the Ministry of Justice continuously supervised and controlled the operation of courts. The reports present the whole process which made the leaders of jurisdiction getting satisfied with the work of the “purged” group of judges.

The other component of judicial machinery was the system of prosecution. The prosecuting magistrates were regarded as more reliable than the judges, because no separate organization unit was established for dealing with “counter-revolutionary” crimes at the department of prosecution. Furthermore, besides bringing the accused to trials in the course of summary and accelerated proceedings, prosecutors were involved in other consolidation affairs after the revolution, as well. In order to eliminate counter-revolutionary people, they carried out several measures to strengthen detention for reasons of public security, and the public prosecutor’s office supervised internment camps, too.

They tried to unify the practices of the courts and prosecutions against participants of the revolution during the legal proceedings. The general principles of the political high command, the collegial attitudes of the Supreme Court, and the ordinances of the Supreme Prosecutor limited to a great extent the sphere of actions of the judges and the prosecutors.

Besides elaborating the principles of reprisal, government leaders were occupied by the question of confining the steadily growing number of political prisoners. Not only executing definitive sentences spelt difficulties for the courts, but, because of state organs overfulfilling the task, placing the mass of people who had already been taken into custody, as well.

According to archival sources, the old/new elite, coming into power in the November of 1956, considered extending the range of reprisal as a matter of life and death.

KECSKÉS D. GUSZTÁV

Az ENSZ Titkárság belső feljegyzései az 1956. őszi magyar válságról¹

Bevezető

Az 1956-os magyar forradalom napjaiban általános remény élt a magyar társadalomban, hogy az *Egyesült Nemzetek Szervezete* – annak Biztonsági Tanácsa, Közgyűlése vagy főtitkára – jelentős szerepet játszhat a forradalom nemzetközi konszolidálásában. Egyesek ENSZ-megfigyelők érkezését várták, míg mások egyenesen „kéksisakos” katonai alakulatokat.² Mindez, mint tudjuk, elmaradt. Ma is fontos azonban, hogy feltegyük a kérdést: hogyan tekintettek a „magyar kérdésre” a New York-i ENSZ-palota 38. emeletéről, ahol Dag Hammarskjöld főtitkár irodája volt?

A Magyarország és az ENSZ kapcsolatáról rendelkezésre álló szakirodalomban csekély számban található kifejezetten történeti tárgyú publikáció.³ Az egyetlen gyakrabban elemzett téma a magyar kérdés ENSZ-beli útja az 1956-os forradalom után. Erről sincs azonban átfogó monográfia vagy hosszabb, az 1956

1 A közleményben szereplő dokumentumok az ENSZ Levéltárából (United Nations – Archives and Records Management Section = UNARMS) származnak. A 2003 június–augusztusában New Yorkban tett tanulmányutamat a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj és a Külügyminisztérium támogatta. A Magyarország és az ENSZ, 1945–1990 címmel végzett kutatásaimhoz Bolyai János kutatási ösztöndíjban részesülök.

2 *Békés Csaba*: Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában. Bp. 1996. 41.

3 Íme néhány kivétel. Könyvek: *Rózsa György*: A magyar társadalomtudományok az UNESCO kiadványaiban. Bp. 1960.; *Tájékoztató Magyarország helyzetéről. A Magyar Népköztársaság küldöttségének részvétele az ENSZ Közgyűlés XVI. ülészakájának munkájában*, 1961. szeptember 19–1962. február 23. Bp. 1962.; *A magyar külpolitika dokumentumai. A Magyar Népköztársaság küldöttségének részvétele az ENSZ Közgyűlés XVII. ülészakájának munkájában*. Bp. 1962.; *Gombocz István*: Magyarország az UNESCO kiadványaiban 1946–1968. Bibliográfiai összeállítás. Bp. 1970.; *A 40 éves UNESCO és Magyarország*. Szerk. Salgó Lászlóné. Bp. 1986.; *Az ENSZ-család és Magyarország*. Szerk. Gömbös Ervin. Bp. 1997. Folyóiratcikkek: *Pulay Gábor*: Magyarország az ENSZ tagja. *Jogtudományi Közlöny* 11(1956) 1–5.; *Dr. Réczei László*: A magyar jogászság fel-emeli szavát az ENSZ ötös bizottságának jelentése ellen. *Magyar Jog* 4(1957) 209–213.; *Tiltakozó jogász nagygyűlést...* *Magyar Jog* 4(1957) 239–240.; *Dr. Ustor Endre*: Magyar javaslat az ENSZ közgyűlési napirendjén. *Magyar Jog* 11(1964) 491–492.; A Magyar Népköztársaság Kormányának az ENSZ-főtitkárhoz eljuttatott nyilatkozata az ENSZ Alapokmányának felülvizsgálatával kapcsolatban. *Külpolitika* 2(1975) 3. sz. 122–123.

és 1963 közti periódus egészét átfogó, levéltári kutatásokra alapozott tanulmány. Legjobban a nyugati hatalmak magyar kérdéssel kapcsolatos ENSZ-beli tevékenységét ismerjük főként amerikai, brit és francia külügyi források alapján.⁴ Az 1957 januárjában a magyar forradalom ügyének kivizsgálására alakult ENSZ Ötös Bizottság munkájáról megjelent néhány dokumentum, így a testület 1957. júniusi első jelentése, valamint a tanúként meghallgatott Kéthly Anna memorandumja és Kővágó József vallomása.⁵ Több iratközlés foglalkozik az Ötös Bizottság jelentése ellen a kádári vezetés által szervezett tiltakozókampánnyal.⁶ A bizottság gyanús körülmények között, fiatalon elhunyt dán származású másodtitkárának, Povl Bang-Jensennek a tevékenységét és sorsát jelentős publikációk dolgozzák fel.⁷ Rendelkezésünkre áll továbbá a „magyar ügyről” néhány rövid összefoglalás.⁸ Az ENSZ és a magyar forradalom világpolitikai összefüggéseit Békés Csaba vizsgálta.⁹

- 4 A magyar kérdés az ENSZ-ben és a nyugati nagyhatalmak titkos tárgyalásai. 1956. október 28–november 4. (Brit külügyi dokumentumok). Közli: Békés Csaba. In: Évkönyv II. 1993. Bp. 1993. 39–71. (angol változat: *Uő: The Hungarian Question on the UN Agenda. Secret Negotiations by the Western Great Powers October 26th–November 4th 1956. British Foreign Office Documents. The Hungarian Quarterly* 41[2000] 157. sz. 103–122.); *Uő: Az 1956-os magyar forradalom i. m.; Magyarics Tamás: Az Egyesült Államok és Magyarország, 1957–1967. Századok* 130(1996) 571–612.; *Iratok a magyar–amerikai kapcsolatok történetéhez, 1957–1967. Dokumentumgyűjtemény. Szerk. Borhi László. Bp. 2002.; Kecskés Gusztáv: Franciaország politikája az ENSZ-ben a „magyar ügy” kapcsán: 1956–1963. Századok* 134(2000) 1171–1194.; *Uő: A NATO és a magyar forradalom. In: A magyar forradalom eszméi. Eltérások és győzelmeik. Szerk. Király Béla–Lee W. Congdon. Bp. 2001. 106–129.*
- 5 1956. Az Egyesült Nemzetek Szervezete különbizottságának jelentése. Bp. 1989.; Kéthly Anna memorandumja az ENSZ Magyar Bizottságához. Ford. és sajtó alá rend. Baranyai Tibor. Világosság 33(1992) 867–880.; Kővágó József tanúvallomása az Egyesült Nemzetek Közgyűlése által a magyar ügyben létrehozott öttagú bizottság előtt New Yorkban 1957. január 29-én. Hírel 9(1996) 11. sz. 40–53.
- 6 Az ENSZ és Magyarország, 1957. Dokumentumok az ENSZ Ötös Bizottságának jelentése elleni magyarországi tiltakozó kampány szervezéséhez. Bev. Poór Edit–Cseh Gergő Bendegúz. Társadalmi Szemle 50(1995) 5. sz. 80–90.; Buzogány vagy nádpálca? Dokumentumok. Beszélő 1(1996) 8. sz. 74–76.
- 7 *Bo Lidegaard: A legmagasabb ár. Povl Bang-Jensen és az ENSZ, 1955–1959. Bp. 2000.; Nagy András: A Bang-Jensen-ügy. '56 nyugati ellENSZélben. Bp. 2005. Ld. még: Uő: Jelentés egy kutatásról. A „Bang-Jensen-ügy”. (Ami történt és ami nem történt 1956 után az ENSZ-ben). In: Évkönyv III. 1994. Bp. 1994. 293–298.; Hajdú Szabolcs: '56 külföldi hőse. Povl Bang-Jensen forradalmunkért életével fizetett. Új Idők 4(1999) 4. sz. 1–2.*
- 8 *Varga László: Az ENSZ és a magyar forradalom. História* 14(1992) 8. sz. 30–32.; *Király Béla: A magyar kérdés az ENSZ-ben: 1956–1963. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 379–381.; Uő: Az ENSZ és a magyar forradalom. In: A magyar forradalom eszméi i. m. 130–144. Vö. Murányi Gábor: A Konduktor-ügy. Kós Péter: „Kormánynyilatkozatot ismertettem”. In: Uő: Az átkos múlt hetek. Bp. 1996. 155–166.*
- 9 *Békés Cs.: Az 1956-os magyar forradalom i. m.; Uő: A magyar kérdés az ENSZ-ben. Rubicon* 7(1996) 8–9. sz. 20–22. Ld. még: *Kecskés Gusztáv: A szuezi válság és az 1956-os magyar forradalom. In: Denis Lefebvre: A szuezi ügy. Bp. 1999. (Osiris könyvtár. Média) 135–148.*

A Magyarország és a világszervezet kapcsolatára vonatkozó legnagyobb terjedelmű és legértékesebb külföldi forrásanyag az ENSZ Titkárság belső iratai, amelyek nagyrészt New York-i archívumokban, így az ENSZ Levéltárában (*United Nations – Archives and Records Management Section*) és a Columbia Egyetem Könyvtárának (*Buttler Library*) Kézirattárában (*Rare Book and Manuscript Library*) találhatók. A magyar kérdés ENSZ-beli útjának megértéséhez a volt szovjet csatlósállamokkal és a kelet–nyugati kapcsolatokkal foglalkozó, az ENSZ Titkárságán készült elemzések is segítséget nyújtanak. A szovjet csatlósállamokról szóló dokumentumok közül kiemelkedik három, összesen 108 oldalas, dátum nélküli, de bizonyára 1957-ben íródott tanulmány, amelyek közül az első a „Politikai fejlemények a kelet-európai országokban Sztálin szerepének Hruscsov általi átértékelése után”, a második „Lengyelország a desztalinizáció után”, míg a harmadik „Magyarország a desztalinizáció után” címet viseli. A teljes Magyarországgal kapcsolatos anyag legnagyobb része az 1956 és 1963 közötti évekből származik, és a magyar forradalom ügyének ENSZ-beli kezelésével függ össze. Ebben az időszakban Magyarország nemzetközi válsággócként jelent meg a világszervezet számára, amellyel az ENSZ Biztonsági Tanácsán és Közgyűlésén túl több vizsgálóbizottság és szakosított intézmény foglalkozott (az Egyesült Nemzetek Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete, a Menekültügyi Főbiztoság, az Egészségügyi Világszervezet, az Egyesült Nemzetek Gyermekvédelmi Alapja stb.). Újdonságnak számít, hogy az e szervezetek által készített nyilvános ENSZ-dokumentumokon túl immár megismerhetjük a szóban forgó anyagok keletkezésének folyamatát, és az azok felhasználására kidolgozott terveket is. Különösen fontosak a főtitkár számára a magyar forradalomról és az annak leverése nyomán berendezkedő Kádár-kormányról fogalmazott elemzések, amelyek közül hármat az alábbiakban közlünk. A Columbia Egyetem Kézirattárában Andrew Cordier főtitkárhelyettes (*Assistant Secretary-General*) dokumentumai közt fellelhető négydoboznyi anyag a magyar ügy ENSZ-beli kezeléséről, első sorban az 1957. januárban alakult, a magyar forradalom okait és lefolyását vizsgáló ún. Ötös Bizottság tevékenységéről. Dag Hammarskjöld svéd származású ENSZ-főtitkár (1953–1961) iratainak egy részét halála után Stockholmba szállították. A svéd Királyi Könyvtár Kézirattárában elhelyezett dokumentációból mintegy 2000 oldalnyi közvetlenül Magyarországgal foglalkozik. Illusztrációként említem ebből azt az 1956. november 15–16-i táviratváltást, amely Andrew Cordier és a szuezi háború következményeinek rendezése végett éppen Kairóban tartózkodó Dag Hammarskjöld között zajlott. Hammarskjöld igyekezett kitérni az elől az amerikai felvetés elől, hogy az ENSZ főtitkáráként erőteljesen fellépjen a magyarok tömeges Szovjetunióba hurcolása ellen. Úgy találta, hogy egy ilyen állásfoglalás nem segítene a magyarokon, viszont megnehezítené közel-keleti tárgyalásait. E dokumentum kapcsán újra megkérdezhetjük: hogyan is tekintettek Magyarország ügyére az ENSZ székházának 38. emeletéről?

Az alább közölt három bizalmas minősítésű jelentés alapján, amelyeket az ENSZ Titkárság Politikai és Biztonsági Tanácsi Ügyosztálya készített a főtitkár számára a magyarországi helyzetről, nehéz pontos választ adni. Megfogalmazha-

tunk azonban feltételezéseket, amelyeket a további kutatások megerősíthetnek, vagy cáfolhatnak majd. A nyugati nagyhatalmak egykorú diplomáciai irataiban és az *Észak-atlanti Szerződés Szervezete* Irattárának ma már ismert dokumentumaiban az ENSZ apparátusától eltérő látásmód bontakozik ki az 1956-os magyar események megítélésében. A nyugati külügy műhelyeiben egyértelmű rokonszenvvel fogadták a forradalmat megelőző olvadás jelenségeit, a szabadabbá váló sajtót, a megélenkülő kulturális és gazdasági kapcsolatokat, a terror enyhülését. A nyugati kormánykörök és a közvélemény később lelkesen követte a forradalom kitörésének és sikereinek híreit. Szabadsághősökként ünnepelték a szovjet tankokkal szembeszálló „pesti srácokat”. Kezdeti bizonytalanság után egyértelmű elismeréssel szóltak Nagy Imre miniszterelnök tevékenységéről. Értékelték a városok és a vidék lakosságát összeforrasztó nemzeti egységet. Az utolsó napokban aggodalommal figyelték a szovjetek hadmozdulatait, és mélységes felháborodással fogadták az 1956. november 4-i véres szovjet intervenciót. Kádár János Moszkva által támogatott kormányát és annak megtorló intézkedéseit pedig a leghatározottabban elítélték, így Nagy Imre és társai letartóztatását és Romániába hurcolását is. Az ENSZ Titkárság Politikai és Biztonsági Tanácsi Ügyosztálya által készített elemzések azonban egészen más szemléletet tükröznek. A forradalomban létrejött politikai csoportosulások jellemzése során a lassan formálódó egység helyett a kibékíthetetlen ellentétekre kerül a hangsúly. A Szovjetunióval szemben kibontakozó konfliktus fő okát az ENSZ-hivatalnokok abban látják, hogy Nagy Imre kormánya „képtelen a Szovjetunió rendkívül gyorsan változó külpolitikájának megfelelő ésszerű politikai irányvonal kialakítására”. A magyar lakosságot a szovjetek számára sértő nacionalista túlfűtöttséggel vádolják. A Varsói Szerződésből való november 1-jei kilépés a magyar kormány hibájaként jelenik meg e bizalmas minősítésű ENSZ-dokumentumokban. Rákosi Mátyás 1955–1956-os politikai törekvéseit ezzel szemben pozitívan ítélik meg. Az eredmény az ENSZ-szakértők szerint Nagy Imre korábbi politikája és a szakszervezetek együttműködésének hiánya miatt maradt el... Az *Államvédelmi Hatóságot* a kormányhoz hű „államrendőrségnek” nevezik. A szovjet csapatok véres beavatkozásáról csak igen visszafogott beszámoló olvasható. És feltűnnek a veszélyes „ellenforradalmi elemek” is. A szovjetekkel együtt harcokban résztvevő Kádár önkényes lépéseit, így a kormányzati hatalom törvénytelen megragadását, később pedig a munkástanácsokkal szemben tanúsított brutális intézkedéseket megértően tudomásul veszik. Nagy Imrének és társainak az elrablását és külföldi fogva tartását meg sem említik. Amíg a NATO-országok diplomáciai bojkott alatt tartják a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt, az ENSZ Titkárság belső anyagai pozitív színben tüntetik fel Kádárt: „a kormány hajlandó bármilyen működőképes elképzelést elfogadni, amely biztosítaná a politikai stabilitást és a gazdaság helyreállítását, amennyiben az nem ássa alá a szocialista állam alapjait”. Úgy tűnik tehát, hogy – a tárgyilagosság látszatát mindvégig fenntartva – inkább a szovjet érdekek figyelembevételével vonják le következtetéseiket az ENSZ-elemzők. A jelentések készítői a Kádár-rendszer első hónapjainak bemutatásához vélhetően főként hivatalos magyar forrásokat, így a *Népszabadságot* és

Kádár 1956. november 4-én hajnalban elmondott rádióbeszédét használták. Ez utóbbiból hosszan idéztek.¹⁰ A forráskritika nyomait helyenként csak az idézőjelek kitétele jelzi. Mivel magyarázható ez a meghökkentő részrehajlás?

A válaszban sok még a bizonytalanság. Annyit tudunk, hogy a közölt iratokat kibocsátó Politikai és Biztonsági Tanácsi Ügyosztály az ENSZ megalakulása óta a szovjetek felügyelete alá tartozott. 1956 őszén Dragoszlav Protics főtitkár-helyettes, jugoszláv származású diplomata vezette, akinek négy irodavezetőjéből kettő a szovjet blokk képviselője volt.¹¹ A szovjetek és szövetségeseik feltételezhető erőteljes titkosszolgálati jelenléte és ennek hatása az ENSZ intézményeiben további kutatások tárgyát képezi. Az alább olvasható három irat tehát – amelyek az ENSZ Levéltárából származó, Magyarországra vonatkozó első dokumentumközlések – még csak a kiindulópontot jelentik.

Dokumentumok

I.

Politikai és Biztonsági Tanácsi Ügyosztály

Bizalmas
1956. november 2.
PSCA/PAD/56-55

Feljegyzés a közelmúlt magyarországi politikai eseményeiről¹²

1. A politikai stabilitás hiánya, amely Magyarországot a tíznapos fegyveres felkelés után még mindig jellemzi, nyilvánvalóan tükrözi, hogy (a) az országban vélhetően kibékíthetetlen ellentétek vannak a létrejött politikai csoportosulásokon belül, és (b) a jelenlegi politikai vezetés képtelen a Szovjetunió rendkívül gyorsan változó külpolitikájának megfelelő ésszerű politikai irányvonal kialakítására. A közelmúlt lengyelországi politikai fejleményeivel ellentétben, és mert Magyarországnak egyelőre nem kell szembenéznie esetleges határmódosításból

¹⁰ Az ENSZ Titkárságnak az 1956-os magyar forradalomról és a korai Kádár-korszakról készített elemzéseiben kimutatható szovjet hatásról elsőként Nagy András írt. Ld. Nagy A.: A Bang-Jensen-ügy i. m. 33., 42., 66–67., 80.

¹¹ Nagy A.: A Bang-Jensen-ügy i. m. 91., 104., 108. Állításainak alátámasztására idézi: Exposé of Soviet Espionage. Prepared by the Federal Bureau of Investigation. United States Department of Justice for the Committee on the Judiciary, United States Senate. Washington D. C., May 1960.; Soviet presence in the U. N. Secretariat. Report of the Senate Select Committee on Intelligence. Washington D. C., May 1985.

¹² A dokumentum levéltári jelzete: UNARMS, S-0188-0006-02. Political and Security Council Affairs reports (Protitch reports) – Hungary (01/11/1956–13/12/1956). Note on recent political developments in Hungary, PSCA/PAD/56-55, 2 November 1956, DPSCA, confidential. 4 oldal. Kis sárga papíron 1956. nov. 6-i dátummal jelezve: „to The Secretary General”, „your information” („a Főtitkárnak”, „az ön tájékoztatására”).

adódó problémákkal, a lakosság jelentős része, nacionalista érzésektől áthatva, olyan drasztikus politikai revíziót sürget, amely sértő lehet a Szovjetunió számára.

2. Főként a Kommunista Párt XX. Kongresszusa idején a Szovjetunió részéről ismételt elhangzó hivatalos kijelentések következtében, miszerint a marxizmus-leninizmus doktrínájának alapelveit dinamikusabban, de ugyanakkor rugalmasabban kell értelmezni, az az elképzelés alakult ki, hogy a Varsói Szerződés 8. paragrafusában lefektetett alapelvek jobban meg fognak majd valósulni, és hogy „a barátság és együttműködés szelleme” a szerződő felek között alárendelődik majd „az önállóság és függetlenség kölcsönös tiszteletben tartásáról és a belügyekbe történő be nem avatkozásról szóló alapelveknek”.¹³ Nagy Imre miniszterelnök, a szembeötlő elvi ellentétek szorításában, láthatóan képtelen arra, hogy az eseményeket a Varsói Szerződés keretein belül tartsa, így arra kényszerült, hogy november 1-jei hatállyal a szerződést felmondja, és egyidejűleg arra kérte az Egyesült Nemzetek Szervezetét, hogy a négy nagyhatalom garanciavállalásával segítsen elfogadtatni Magyarország semlegességét.¹⁴

3. Rákosi Mátyás, a Magyar Kommunista Párt főtitkára,¹⁵ 1955–1956 között központosítottabb gazdasági tervezést próbált megvalósítani, azonban sikertelenül, részben elődje, Nagy Imre dekollektivizációs politikája miatt, részben pedig azért, mert a Dolgozók Szakszervezete láthatóan a kiegyensúlyozott, ha nem is dinamikus gazdaság fenntartásához szükséges kvóták teljesítése terén sem volt hajlandó együttműködni.¹⁶ Rákosit 1956. július 18-án leváltották a párt főtitkári posztjáról,¹⁷ és számos 1948 óta elfelejtett politikai elem került elő újra, igényelve az általános politika átalakítását. A gyors egymásutánban lezajló politikai ese-

13 A Varsóban 1955. máj. 14-én aláírt szerződés 8. cikkelyének pontos magyar fordítása a következő: „A Szerződő Felek kijelentik, hogy az egymás közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok továbbfejlesztése és erősítése érdekében, a barátság és az együttműködés szellemében fognak eljárni, kölcsönösen tiszteletben tartván függetlenségüknek, állami szuverenitásuknak és az egymás belügyeibe való be nem avatkozásnak az elvét.” Ld. Nemzetközi szerződések 1945–1982. A második világháború utáni korszak legfontosabb külpolitikái szerződései. Feldolgozta, a tanulmányokat írta: Halmosy Dénes. Bp. 1985. 285.

14 A/3251-es számú hivatalos ENSZ-dokumentum (1956. nov. 1.), amelyet elsőként közölt: National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February–November, 1956. Ed. Paul L. Zinner. New York, 1956. 462–463.

15 Helyesen: a Magyar Dolgozók Pártjának első titkára.

16 Nem tudjuk, mit értett a feljegyzés írója „Dolgozók Szakszervezete” alatt.

17 1956. júl. 17-én váratlanul Magyarországra érkezett Anasztasz Ivanovics Mikojan, a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága Elnökségének tagja, és közölte Rákosi Mátyás leváltását. Az MDP Központi Vezetőségének másnap kezdődő ülésén Rákosi „egészségi állapotára” hivatkozva lemondott első titkári funkciójáról, majd Magyarországot végleg elhagyva a Szovjetunióban kapott menedéket. A közölt dokumentumokban szereplő tények pontosításához felhasznált irodalom: 1956 kézikönyve. Kronológia. Írta, összeállította: Hegedűs B. András–Beck Tibor–Germuska Pál. Bp. 1996.; Békés Cs.: Az 1956-os magyar forradalom i. m.; Szakolczai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Bp. 2001.

mények közül a legjelentősebbek a következők: Rajk Lászlót rehabilitálták, Nagy Imrét újra felvették a pártba, a protestáns Ordass püspököt szabadlábba helyezték, elfogták Farkas Vladimírt, a titkosrendőrség vezetőjét, továbbá a Hazafias Népfront (Kommunista Párt) [sic!] újonnan megválasztott főtítkára, Gerő Ernő közeledni kezdett Tito marsallhoz, akit korábban megtagadtak az ortodox marxizmustól való elhajlásáért.¹⁸

4. Gerő részt vett a Hruscsov és Tito marsall között zajló jaltai tárgyaláson október első hetében,¹⁹ és október 14-én egy küldöttség élén Belgrádban járt. A küldöttség tagjai a következők voltak: Hegedüs András, a Minisztertanács elnöke, Apró Antal, Kovács István és Kádár János helyettesek, az utóbbi a Hazafias Népfront rangos képviselője, akit a Rákosi-rendszer alatt atrocitások értek.²⁰ A Jugoszlávia vezető személyiségeivel folytatott megbeszélések után, október 22-én megállapodást írtak alá, amely hangsúlyozta a szoros, de önkéntes együttműködést a két állam között a marxizmus-leninizmus elvein alapuló szocialista társadalom felépítésében, az egymás belügyeibe való beavatkozás nélkül. Ez az egyezmény azt az új irányt tükrözte, amely már eltávolodott a centralizált gazdaság rugalmatlan megvalósításának gondolatától.²¹

5. Időközben, Budapesten a korábban szunnyadó Rákosi-ellenes erők lendületbe jöttek, és kiszorították Gerőt Rákosihoz fűződő múltbeli kapcsolatai miatt. Ennek következtében nőtt Nagy Imre támogatottsága, aki, bár jól ismerte az ortodox marxista gazdasági felfogást, 1953–1955 között, miniszterelnöksége alatt figyelemre méltó önállóságnak adta jelét a marxista elvek magyar problémákra való alkalmazása terén. Ezért, bizonyos szempontból, egyre inkább a lengyelországi Gomulka magyar megfelelőjének kezdték tekinteni. Budapesten, Európa egyik legnagyobb kulturális központjában, a Petőfi Irodalmi Társaság és az Egyetemi Hallgatók Klubja²² október 23-án kedd délután Bem tábornok, az 1848-as szabadságharc lengyel hőséne emlékműve előtt tüntetett, hogy ezúton fejezze ki támogatását a lengyelországi Gomulka-rezsim iránt. Azonban ez a tüntetés, amelyen a lakosság sok más rétege is részt vett, az erősen felfűtött érzelmi légkör hatására népi, nemzeti megmozdulássá alakult, amely hangosan követelte az országos szabad választásokat, a sajtószabadságot, a Szent István-

18 1956. szept. 5-én a Legfelsőbb Bíróság felmentette az 1948-ban törvénytelenül elítélt Ordass Lajos evangélikus püspököt. Ugyanezen a napon tartóztatták le Farkas Vladimírt, az Államvédelmi Hatóság tisztjét. Gerő Ernő 1956. júl. 18-tól 1956. okt. 25-ig a Magyar Dolgozók Pártja első titkára volt.

19 Joszip Broz Tito, a Jugoszláv Kommunista Szövetsége főtítkára, Jugoszlávia köztársasági elnöke 1956. szept. 27-én repült a Krimbe „vadászatra”, és okt. 5-ig töltötte szabadságát a Szovjetunióban. Gerő Ernővel ténylegesen szept. 30-án találkozott.

20 Kádár Jánost 1951-ben valóban letartóztatták és bebörtönözték. 1954-ben rehabilitálták. Nem viselt hivatalt a Hazafias Népfrontban.

21 A Gerő Ernő, Apró Antal, Hegedüs András, Kádár János és Kovács István összetételű magyar párt- és kormánydelegáció valójában 1956. okt. 15-én érkezett Belgrádba. Okt. 22-én a bélycei kastélyban írták alá a Magyarország és Jugoszlávia viszonyát normalizáló közös közleményt.

22 A Petőfi Kör. 1956. okt. 22-én a Budapesti Műszaki Egyetem hallgatói 16 pontból álló követeléslistát fogalmaztak meg.

koronás címer visszakerülését a nemzeti zászlóra, a magyar gazdaság átszervezését, Magyarország kizárólagos rendelkezési jogát uránlelőhelyei felett és a kereskedelmi egyezmények felülvizsgálatát.

6. Ez a békés tüntetés estére az államrendőrséggel vívott fegyveres összecsapássá fajult. A fegyveres felkelés dacára, Gerő főtitkár összehívta a párt Központi Bizottságának²³ ülését, és október 24-én a hajnali órákban bejelentette, hogy Hegedüs András helyére Nagy Imrét nevezik ki miniszterelnöknek. Míg Gerő főtitkár rádióadásban arra kérte az embereket, hogy támogassák a Népköztársaságot és a Pártot, Nagy Imre miniszterelnök továbbment, és demokratikus változásokat és három hónapon belül általános választásokat ígért. A helyzet azonban irányíthatatlanná vált; Budapest legtöbb körzetében harcok dúltak a felkelők és a hadseregnek a fennálló rendet támogató tagjai által megerősített rendőrség között. A rendkívüli helyzetre való tekintettel és az alkotmányos eljárást figyelmen kívül hagyva, Gerő főtitkár felszólította a Vörös Hadsereg²⁴ Magyarországon állomásozó egységeit, hogy segítsenek a felkelés leverésében. Egész nap harcok dúltak a fővárosban és az ország nyugati és északi körzeteiben, és bár ismételten felszólították a felkelőket a fegyverletételre, miközben teljes amnesztiát ígértek, a főváros központi része kivételével nem jártak sikerrel.

7. Október 25-től a helyzet egyre bonyolultabbá vált. Egyrészt a felkelés vidéken felerősödött, főleg az osztrák határ mellett Nyugat-Magyarországon, ahol több város vezetését is átvették a helyi csoportok. Másrészt Budapesten a rádión keresztül ismételten felszólították a felkelőket, hogy tegyék le a fegyvereiket, azt a látszatot keltve, hogy anarchikus állapotok uralkodnak és azt állítva, hogy helyenként fasiszta elemek is jelen vannak a felkelők között.

8. Az, hogy a felkelés támogatottsága milyen széles körű, október 28-án vált láthatóvá, amikor bejelentették, hogy a kommunista, de szenvedélyesen Rákosi-ellenes Kádár János kerül Gerő helyére a főtitkári posztra,²⁵ és a nem kommunista parasztpártok két, börtönből nemrég szabadon bocsátott tagját, Tildyt, a Magyar Köztársaság 1945 és 1948 közötti elnökét és Kovácsot, a Kisgazdapárt vezetőjét, meghívták a kormányba.²⁶

23 Helyesen: Központi Vezetőség.

24 A Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg 1918-tól volt a Szovjetunió (1922. decemberig Szovjet-Oroszország) hadseregének hivatalos elnevezése. 1946-ban nevét Szovjet Hadsereg-re változtatták.

25 Kádár János 1956. okt. 25-én – Gerő felmentését követően – az MDP Központi Vezetőségének első titkára lett, okt. 28-tól a KV újonnan létrehozott elnökségének elnöke.

26 Tildy Zoltán 1945–1948-ban a Független Kisgazdapárt elnöke, 1945–1946-ban miniszterelnök, 1946–1948-ban köztársasági elnök volt. 1948 júliusában lemondatták, és 1956-ig házi őrizetben tartották. Kovács Béla 1945–1947-ben a Független Kisgazdapárt főtitkári tisztét töltötte be. 1947. febr. 25-én a szovjet hatóságok letartóztatták, majd bírósági tárgyalás nélkül húszévi kényszermunkára ítélték. 1955 őszén szállították haza a Szovjetunióból, és 1956 áprilisában szabadult.

9. Október 28-án, a Biztonsági Tanács Franciaország, az Egyesült Királyság és az USA képviselőinek kérésére összeült, hogy megvizsgálja a magyarországi helyzetet (S/3690). Kós Péternek, Magyarország képviselőjének álláspontja szerint a magyarországi események tisztán belpolitikai jellegűek, és ezért azok Biztonsági Tanács általi megvitatását az Egyesült Nemzetek Egyezménye kifejezetten tiltja. Azonban az ülészak idejére már lezajlottak a fent említett változások, és másnap, október 29-én Kóst visszahívták Budapestre.²⁷ November 1-jén Nagy miniszterelnök azzal a kéréssel fordult a főtitkárhoz, hogy vegye fel az ENSZ Közgyűlés napirendi pontjai (A/3251) közé „Magyarország semlegességének és ezen semlegesség négy nagyhatalom általi védelmének” kérdését.²⁸

II.

Politikai és Biztonsági Tanácsi Ügyosztály

Bizalmas

1956. december 10.

Feljegyzés a magyarországi felkelés menetéről²⁹

1. Naponta látnak napvilágot új információk az október 23-i felkelés óta végbement kaleidoszkopikus magyarországi eseményekről. Most már világosabban át lehet tekinteni, hogyan is zajlottak az események, és a rendelkezésre álló információk feldolgozása után, kellő biztossággal be lehet majd mutatni a felkelésnek és leverésének általános kereteit.

2. Budapesten, Európa egyik legnagyobb kulturális központjában, október 23-án, kedden délután, a Petőfi Irodalmi Társaság és az Egyetemi Ifjúsági Klub tüntetett Bem tábornoknak, az 1848-as függetlenségi harc lengyel hősének emlékműve előtt, hogy ezúton fejezzék ki támogatásukat a lengyelországi Gomulka-rezsim iránt. Azonban ez a tüntetés, amelyen a lakosság sok más rétege is részt vett, az erősen felfűtött érzelmi légkör hatására népi, nemzeti gyűléssé alakult, amely hangosan követelte a szabad országos választásokat, a sajtószabadságot, a Szent István-koronás címer visszakerülését a nemzeti zászlóra, a magyar gazdaság átszervezését, Magyarország kizárólagos rendelkezési jogát uránlelőhelyei felett és a kereskedelmi egyezmények felülvizsgálatát.

3. Ez a békés tüntetés estére az államrendőrséggel vívott fegyveres összecsapássá fajult. A fegyveres felkelés láttán, Gerő főtitkár összehívta a párt Központi Bizottságának ülését.³⁰ Október 24-én a korai órákban, látszólag rögtön éjfél

27 Noha Kós Pétert 1956. okt. 29-én valóban leváltották, ennek oka nem az ő előző napi nyilatkozata volt. Az ugyanis a Nagy Imre-kormány akkori hivatalos álláspontját tükrözte.

28 Ld. a 14. jegyzetet.

29 A dokumentum levéltári jelzete: UNARMS, S-0188-0006-03. Political and Security Council Affairs reports (Protitch reports) – Hungary (10/12/1956). Note on the course of the insurrection in Hungary, 10 December 1956, DPSCA, confidential. 10 oldal.

30 Helyesen: Központi Vezetőség.

után bejelentette kollégáinak, hogy a szovjet erőktől segítséget kért, ugyanakkor hozzájárult ahhoz, hogy Hegedüs András helyére Nagy Imrét nevezzék ki miniszterelnöknek. Másnap a budapesti rádió bemondta, hogy Nagy Imre hívta be a szovjet csapatokat, amely bejelentés kezdetben rontotta az új miniszterelnök hitelét a lakosság szemében. Azonban a helyzet lényegében kezelhetetlenné vált; Budapest legtöbb körzetében harcok dúltak a felkelők és a hadsereg bizonyos rendszerhű elemei által erősített rendőrség között. Egész nap harcok dúltak a városban, az ország nyugati és északi körzeteiben. A főváros központi része kivételével a fegyverletételre szólító és teljes amnesztiát ígérő ismételt felhívásokra nem érkezett válasz.

4. Október 25-étől, úgy tűnik, széles körű felkelés bontakozott ki, amely a biztonsági rendőrség, a hadsereg rendszerhű egységei és a kormány által behívott Vörös Hadsereg ellen irányult. Úgy tűnik, a hadsereg és a rendőrség jelentős része csatlakozott a felkelő munkásokhoz és egyetemi diákokhoz, két nap múlva már ellenőrzésük alá vonták Budapest egy részét, Magyarország nyugati, északnyugati és északkeleti körzeteit. Az ország fennmaradó területein általános sztrájk lett úrrá, amelynek résztvevői kijelentették, hogy csak akkor hajlandók abbahagyni, ha a szovjet csapatokat kivonják, és ha a kormány garantálja, hogy az ország és gazdasága mentes marad a külső beavatkozástól.

5. Október 25-én, Gerőt Kádár János váltotta fel a párt főtitkári posztján. Egyeztetések kezdődtek a régi politikai pártok vezetőivel annak reményében, hogy kielégíthessék a felkelők követeléseit. Láthatóan a Kommunista Párt Központi Bizottsága³¹ előző napi döntésének megfelelően, október 27-én kinevezték a Nagy-kormány új minisztereit. A korábbi Kiszegedpárt két vezetője, Tildy Zoltán és Kovács Béla államminiszter és mezőgazdasági miniszter lettek. A Párt Központi Bizottsága abba is beleegyezett, hogy a gyárakban munkástanácsokat válasszanak – ez, úgy tűnik, spontán adódott a felkelésből. Nagy Imre bejelentette, hogy tárgyalásba kezd a Szovjetunió képviselőivel csapataik kivonásáról – amivel újabb engedményt tett a nép sürgető követelésének.

6. A harcok október 28-ra kezdtek alábbhagyni, a forradalmi sereg legyőzte a rendszerhű egységeket, miközben a Vörös Hadsereg, a tárgyalásoknak megfelelően, megkezdte a visszavonulást az ellenállás központjaiból. Nagy Imre bejelentette, hogy a szovjet erők az új rendfenntartó hatalom megalakulása után elhagyják az országot. A megyeszékhelyeken és vidéki városokban az új munkástanácsok és forradalmi bizottságok gyakorolták a hatalmat. Ezek a tanácsok küldöttségeket indítottak Budapestre, hogy a boldogtalan miniszterelnökre rákényszerítsék legkülönbébb ellentmondásos követeléseiket.

7. Nagy Imre, miután ilyen nyomással találta magát szembe, október 30-án változtatott a kormány összetételén. Magán, Kádár és Losonczy Géza kívül minden kommunista elveket valló tagot lecserélt egészen más politikai színezetű személyiségekre. Így felmentette posztjáról Horváth Imre külügyminisztert,

31 Helyesen: a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége.

Münnich Ferenc belügyminisztert, Gansa Károly³² honvédelmi minisztert, Apró Antalt és Erdei Ferencet, a Minisztertanács elnökhelyetteseit és másokat.³³ November 3-án a Minisztertanács tagjai voltak: Nagy Imre, mint elnök és külügyminiszter; Tildy Zoltán, a Kisgazdapárt volt titkára és 1948-ban a Magyar Köztársaság elnöke; Kovács Béla, a Nemzeti Parasztpárt volt titkára;³⁴ Kéthly Anna, a Szociáldemokrata Párt volt titkára; Kelemen Gyula, ismert szobrász; Szabó István (Nemzeti Parasztpárt); Fischer József (szociáldemokrata); Farkas Ferenc és Bibó István. Maléter Pál ezredes, a felkelés egyik hőse lett a védelmi miniszter.³⁵

8. A forradalom e három napja alatt, november 1–3-ig, minden politikai vezető sok időt fordított az 1947 óta nem működő pártok újjáteremtésére. Kéthly Anna, a Szociáldemokrata Párt előző napon megválasztott elnöke Bécsbe utazott, hogy részt vegyen a Szocialista Internacionálé ülésén. Újra megjelentek a régóta betiltott újságok. Kádár János november 1-jén tartott beszédében bejelentette a Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulását. Az új Központi Bizottság tagjai között ott volt Nagy Imre, Kopácsi Sándor, Lukács György és Szántó Zoltán.³⁶ A párt a következő elveket szándékozott képviselni: (a) Magyarország függetlensége; (b) a demokratikus-szocialista vívmányok megőrzése; (c) a marxista-leninista tanítások elfogadása, de a történelem igényeihez és az ország gazdasági szükségleteihez igazítva; (d) az ellenforradalmi tevékenység megakadályozása; a szovjet hadsereg kivonása. A beszéd hangsúlyozta, hogy fontos a munkások érdekében elért eredmények megtartása és a népköztársaság védelme a reakciós elemek általi kizsákmányolástól. A semlegességről vagy a Varsói Szerződés felmondásáról nem esett szó.

9. A népi mozgalmaknak a miniszterelnökre gyakorolt nyomása nemcsak kormánya átalakításában tükröződött, hanem érezhető volt a Szovjetunió irányában tanúsított magatartásán is. Nagy Imre november 1-jén azzal a kéréssel fordult a főtitkárhoz,³⁷ hogy vegye fel a következő pontot a Közgyűlés napirendi pontjai közé: „Magyarország semlegességének kérdése és ezen semlegesség négy nagyhatalom általi védelme”. Másnap jegyzékeket küldtek a szovjet nagy-

32 Helyesen: Janza Károly.

33 1956. okt. 30-án a minisztertanácsban belül Kormánykabinet néven szűkebb testület létesült, amelynek tagja volt Nagy Imre, Tildy Zoltán, Kovács Béla, Erdei Ferenc, Kádár János és Losonczy Géza. A Szociáldemokrata Párt részére fenntartottak egy helyet a testületben.

34 Ld. a 26. jegyzetet.

35 Az 1956. nov. 3-án átalakított Nemzeti Kormány összetétele a következő volt: miniszterelnök és külügyminiszter Nagy Imre, államminiszterek: Tildy Zoltán, Kovács Béla, B. Szabó István (FKgP), Bibó István, Farkas Ferenc (Petőfi Párt), Kádár János (távollétében, névlegesen), Losonczy Géza (Magyar Szocialista Munkáspárt), Fischer József, Kelemen Gyula, Kéthly Anna (SZDP), valamint a vezérőrnaggyá előléptetett Maléter Pál, a honvédelmi miniszter. Az előző kormány valamennyi miniszterét felmentették. Kelemen Gyula nem volt „ismert szobrász”.

36 1956. okt. 31-én az MDP Elnöksége kimondta a párt feloszlását és Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) néven új párt létrehozását. Az alapító kongresszus előkészítésére Donáth Ferenc, Kádár János, Kopácsi Sándor, Losonczy Géza, Lukács György, Nagy Imre és Szántó Zoltán részvételével Intéző Bizottság alakult.

37 Dag Hammarskjöld ENSZ-főtitkárhoz.

követséghez a Varsói Szerződés felmondásáról, Magyarország semlegességének kinyilvánításáról és a szovjet csapatok kivonásáról.³⁸ Tildy egy nappal később azt hangsúlyozta, hogy a szovjet intervenciót eredetileg a Gerő-Hegedüs-kormány kérte; hogy ezt a kérést a Nagy Imre-kormány hatalomra kerülése után visszavonta; és így „a szovjet csapatok beavatkozásának megszűnt minden jogi és politikai alapja”.

Az október 30. és november 4. közötti helyzetet jellemző legellentmondásosabb probléma az ún. „ellenforradalmi” elemek ereje volt. Kádár rámutatott a veszélyre, amit ezen elemek jelentettek, valamint arra, hogy a Nagy-kormány képtelen visszaszorítani azokat, így igazolva új kormány alakításának szükségességét. Egy forradalmi helyzet ingadozó elemeiről lehetetlen pontos leírást adni, és az „ellenforradalmi” elemek erejét sem lehet pontosan felmérni. Rejtélyes alakok jelentek meg, és különös helyzetekbe kerültek – nevezetesen, Dudás József támadást intézett a külügyminiszter ellen. Úgy tűnik, hogy a Kádár külön említésére kiválasztott „ellenforradalmárt” jogosan tartóztatták le november 3-án.³⁹ Mindazonáltal a helyzet korántsem volt ellenőrizhető. A Kommunista Párt⁴⁰ szétesett. Az új forradalmi csoportokban láthatóan nem volt katonai összeforrottság. Az október 23-i felkelés desztalinizációs követelés volt, amellyel mindenki egyetértett. Az új „semlegességi” követelések minden téren függetlenséget jelentettek a Szovjetuniótól.

10. November 4-én hajnalban szovjet erők nyomultak be a fővárosba, és a Magyarországon állomásozó szovjet erők határon túli csapatokkal és repülőgépekkel erősítve támadták a Magyar Forradalmi Hadsereg több állását. November 5. estéjére, a jelentések szerint, az ellenállást néhány pont kivételével, mint pl. a Duna fölötti Gellérthegy és Pécs térsége, legyűrték. A szovjet erők kivonásáról tárgyaló magyar katonai küldöttséget, köztük Maléter tábornok honvédelmi minisztert, a jelentések szerint letartóztatták.

11. A szovjet erők katonai akciójával egy időben kikiáltották az új kormányt Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány néven. Összetétele a következő volt:

Kádár János, miniszterelnök

Münnich Ferenc, miniszterelnök-helyettes, a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek minisztere

38 1956. nov. 1-jén délután a Kormánykabinet Jurij Vlagyimirovics Andropov szovjet nagykövet jelenlétében felmondta a Varsói Szerződést, és kinyilvánította Magyarország semlegességét. A döntésről szóbeli jegyzéket adtak át. Nov. 2-án Nagy Imre miniszterelnök többször tiltakozott Andropovnál a szovjet csapatok bevonulása és Budapest körülzárása ellen.

39 Dudás József valóban ilyen „rejtélyes alak” volt: 1956. okt. 29-én létrehozta a II. kerületi nemzeti bizottmányt. Embereivel megszállta a Szabad Nép székházát, és lapot indított Magyar Függetlenség címmel. Szervezetének az Országos Nemzeti Forradalmi Bizottmány nevet adta, noha nem rendelkezett országos hálózattal. Okt. 30-án tárgyalta Nagy Imrével, de nov. 3-ig folyamatosan bírálta a kormányt. Több kísérletet tett ellenkormány felállítására. A kormányhoz hű erők kétszer is letartóztatták neki tulajdonított cselekmények, ill. álhírek miatt.

40 Helyesen: Magyar Dolgozók Pártja.

Marosán György, államminiszter
Horváth Imre, külügyminiszter
Kósa István,⁴¹ pénzügyminiszter
Apró Antal, iparügyi miniszter
Dögei Imre, földművelésügyi miniszter
Rónai Sándor, kereskedelemügyi miniszter

Bejelentették, hogy az új kormány felkérte a szovjet hadsereg parancsnokságát, hogy segítsenek letörni „a reakció sötét erőt”.⁴²

12. A budapesti rádió, mielőtt az új kormány ellenőrzése alá került volna, többször is közvetítette angol, francia és német nyelven a Nagy-kormány utolsó üzenetét, miszerint a szovjet csapatok támadást indítottak a főváros ellen „azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy megdöntsék a törvényes magyar demokratikus kormányt”; a magyar csapatok harcban állnak; és a magyar kormány a helyén van. Később, a nap folyamán Nagy Imre több munkatársával a jugoszláv nagykövetségre menekült.

13. Az új kormány pontos eredetét továbbra is homály fedi, az erről szóló hírek még igazolásra várnak. Kádár János a november 9-i sajtókonferencián jelezte, hogy már november 1-jén, a Magyar Szocialista Munkáspárt megalakulását követően szakított a Nagy-kormánnyal. Kádár kormányát és programját – ismét csak úgy tűnik – először nem Pestről jelentették be, mert annak rádiója még a Nagy-kormány ellenőrzése alatt állt, hanem a Tisza menti, Budapesttől délkeletre fekvő Szolnokról, kevéssel hajnali öt óra előtt. A kormány közvetlen célja, mint azt Kádár János egy héttel későbbi beszédében kifejtette, „minden erővel, a szovjet csapatok segítségét is igénybe véve, gátat vetni az ellenforradalmi hullámnak”, akik nélkül „a kommunista munkások, parasztok és értelmiségiek aktív tömegét” lemeszározták volna.⁴³ A helyzet aligha adott lehetőséget az alkotmányos eljárás formáinak betartására: két hét múlva az új kormány felszólította Nagy Imrét és társait kormánybeli posztjukról való hivatalos lemondásuk benyújtására, cserében garantálnák, hogy szabadon elhagyhatják a jugoszláv nagykövetség épületét. Úgy tűnik, az alkotmányos eljárás megsértését november 9-én orvosolták, amikor is az Elnöki Tanács elismerte a Magyar Munkás Kormányt,⁴⁴ mint a Népköztársaság legfelsőbb szervét.⁴⁵

14. Kormányának megalakulása óta tett politikai kijelentéseiben Kádár János törekedett nem elítélni, inkább igazolni az október 23-i felkelést és olyan

41 Helyesen: Kossa István.

42 A Kádár-kormány 1956. nov. 4-i felhívását közli: A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Szerk. Gál Éva–Hegeudús B. András–Litván György–Rainer M. János. Bp. 1993. (‘56) 89–92. Vö. *Szokolczai A.*: i. m. 77.

43 Ld. Nem azért vagyunk felelős poszton ilyen nehéz időkben, hogy szépeket mondjunk, hanem azért, hogy igazat mondjunk és a nép érdekében cselekedjünk. Kádár János elvtárs, a forradalmi munkás-paraszt kormány miniszterelnökének beszéde. Népszabadság 1956. nov. 12. 2.

44 Vagyis a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányt.

45 Az Elnöki Tanács ennek érdekében 1956. nov. 9-én törvényerejű rendelettel módosította az alkotmányt.

célkitűzéseket meghirdetni, amelyek kifejezésre juttatják kormánya egyértelmű elhatárolódását a korábbi kommunista rezsim politikájától. November 11-én tartott, alaposan kidolgozott beszédében az október 23-i felkelés okának a „Rákosi-klikk által elkövetett súlyos bűnöket” nevezte.⁴⁶ A múlt megtagadásának talán legszembetűnőbb jele a Kossuth-címer, mint hivatalos köztársasági címer elfogadása volt november 9-én.

15. A Kádár-kormány politikájáról szóló legkidolgozottabb nyilatkozatot rögtön a hatalomra kerülése után tették közzé. E felhívásában a Kádár-kormány nyíltan elismerte, hogy a „dolgozók élete még távolról sem olyan, amilyennek kell lennie egy szocializmust építő országban”, és hogy sok hibát és törvénysértést követtek el, amely jogos elégedetlenséget váltott ki a munkások részéről. A megállapítás szerint, a fiatalság nagy része becsületes, hazafias okokból csatlakozott a forradalmi mozgalomhoz; támogatták Magyarország politikai és gazdasági felépítésének további demokratizálódását, hogy „ezzel biztosítsák hazánkban a szocializmus alapjainak megszilárdítását”. Szintén követelték, hogy „Magyarország erősödjön és virágozzon, hogy szabad, szuverén állam legyen, amely barátságot tart fenn a többi szocialista országgal”. Azonban a reakciók felkeltek a népi demokratikus rendszer ellen; céljuk az volt, hogy visszaadják a gyárakat és üzemeket a tőkéseknek és a földet a földesuraknak. Ezért véget kellett vetni annak, hogy „ellenforradalmi erők garázdálkodnak”. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány azért alakult meg, hogy megvédje „a népi demokrácia vívmányait”, és hogy hazánkban „erős kormánya legyen..., amely alkalmas arra, hogy kivezesse az országot súlyos helyzetéből”.

16. Az új kormány programja 15 pontból állt:

(1) „Nemzeti függetlenségünk és országunk szuverenitásának biztosítása”;

(2) „Népi demokratikus és szocialista rendszerünk megvédése”, „előrehaladásunk biztosítása a szocialista építés útján”;

(3) „A rend helyreállítása”. A kormány bejelentette: „nem tűri meg, hogy a dolgozókat bármi ürgy alapján üldözzék azért, mert a legutóbbi idők eseményeiben rész vettek”;

(4) „Szoros baráti viszony megteremtése minden szocialista országgal, a teljes egyenjogúság, a kölcsönös be nem avatkozás elvei alapján. Ugyanez az elv szabályozza a kölcsönös előnyt biztosító gazdasági és kölcsönös segélyi kapcsolatunkat.”

17. A további pontok a belső fejlődéssel foglalkoztak. Így ígéretet tettek a dolgozók életkörülményeinek javítására; a gazdasági tervek felülvizsgálatára; a bürokrácia megszüntetésére; a munkásigazgatás megvalósítására a gyárakban; a mezőgazdasági termelés fejlesztésére; a kötelező beszolgáltatások megszünteté-

46 Kádár János beszédének vonatkozó része így hangzott: „Egyetértésnek kell lenni abban, hogy az október 23-án megindult népmozgalom alapvető oka azokban a súlyos hibákban és bűnökben keresendő, amelyeket az ország és a párt vezetésében döntő befolyással bírt Rákosi-klikk követett el az ország dolgozóinak kárára.” Ld. Nem azért vagyunk felelős posztban i. m. 1.

sére; az igazgatási szervek demokratikus választásának biztosítására; a kisiparnak és kiskereskedelemnek nyújtott támogatásra.

18. A szovjet csapatokkal kapcsolatban a program a következőképpen fogalmazott:

„A magyar kormány a rend s a nyugalom helyreállítása után tárgyalásokat kezd a szovjet kormánnyal és a Varsói Szerződés más résztvevőivel a szovjet csapatok Magyarország területéről való kivonásáról.”

19. A november 5-ét követő napokról továbbra is csak hiányosan áll rendelkezésre információ. A Kádár-kormány előtt álló egyik fő probléma az volt, hogy rávegyék a munkásokat a munka újrafelvételére. Ennek érdekében azoknak a dolgozóknak, akik november 10-ig újra munkába állnak, azt ígérték, hogy fizetésük 50%-át ezen a napon előre megkapják. A Kádár János és a Budapesti Munkástanács küldöttsége közti tárgyalások eredményeként a Tanács november 17-én, szombaton a munkába való visszaállásra szólított fel.⁴⁷ A Vas- és Fém-munkások Egyesülete november 17-én szintén beleegyezett a munka folytatásába. Az élelmiszeripari dolgozók az ezt követő napon álltak munkába. De 19-re a nehéziparban dolgozóknak még csak 20–50%-a tért vissza munkájához. Még ahol hajlandók is lettek volna a dolgozók a munkába való visszatérésre, ott is üzemanyaghány és szállítási gondok – és, a kormány szerint, terroristák – akadályozták a termelés újraindítását.

November utolsó napjaiban a magyar szintér megváltozott október közepéhez képest, mivel a meghatározó szerepet pillanatnyilag nem a Kádár-kormány játszotta, hanem az újonnan alakult munkástanácsok. E tanácsok helyzetét a terjedelmes 1956. november 21-i rendelet szabályozta, amely az ipari vállalatok, bányák stb. irányítását a munkások által közvetlen és titkos szavazással megválasztott munkástanácsokra bízta.⁴⁸ Vajon ez pusztán a törvényhozás látszatműve volt? Akkoriban nem úgy tűnt. Legalábbis nem ez volt a véleménye a Ganz Elektromos Művek képviselőjének a Budapesti Munkástanácsok képviselőinek a kormánnyal tartott november 25-i megbeszélésén. Beszédében, amelyben többnyire a kormányt marasztalta el, merészen azt állította: „A Munkástanácsok többé-kevésbé urai a helyzetnek... A Munkástanácsok ... magukénak tudhatják az emberek túlnyomó többségének bizalmát.” Az a tény, hogy a kormány nem engedélyezte november 21-én a munkástanácsok közgyűlését, újabb sztrájkhoz vezetett, amelynek elterjedtségét pontosan, úgy tűnik, nem lehet meghatározni.⁴⁹ A kormány, látszólag némi habozás után, november 25-én tanácskozást tartott a Budapesti Munkástanácsokkal azok kérésének engedve. November végén

47 1956. nov. 16-án a Nagy-budapesti Központi Munkástanács a sztrájkjog fenntartásával felhívást adott ki a munka másnap felvételére.

48 Valójában 1956. nov. 22-én adta ki az Elnöki Tanács a munkástanácsokról szóló törvényerejű rendeletét, amelyben megválasztásuk módjáról, szervezetükről és hatáskörükről intézkedtek.

49 1956. nov. 21-én sikertelen kísérlet történt Országos Munkástanács létrehozására. A helyszínnek kijelölt Nemzeti Sportszernakot szovjet páncélosok vették körül, ezért a gyűlést az Akácfa utcában tartották meg. Az incidens miatt 48 óras tiltakozó sztrájkot hirdetett a Nagy-budapesti Központi Munkástanács.

a helyzet továbbra sem volt stabilnak mondható; a munkástanácsokra és az újjászületett szabad szakszervezetek működésére támaszkodó szocialista ipari demokrácia megteremtése maradt továbbra is a legfőbb kérdés Magyarországon. Ebben az értelemben, az október 23-i felkelés még korántsem tekinthető lefutottnak, és továbbra is lehetett bízni abban, hogy az új erők győzedelmeskednek majd a „népi demokrácia” párt által dominált kommunista mintája felett.

III.

Politikai és Biztonsági Tanácsi Ügyosztály

Bizalmas

1957. január 4.

A legutóbbi magyar események⁵⁰

1. A magyarországi fejlemények legutóbbi szakaszára jellemző a kormány-
nak azon erőfeszítése, hogy statárium bevezetésével, az egyes munkásvezetők
bebörtönzésével és a területi munkástanácsok, főként a nagy politikai hatalom-
mal bíró Budapesti Központi Munkástanács feloszlásával megtörje a munkás-
tanácsok hatalmát.

2. A Rákosi–Gerő-rezsimre adott válaszként, az októberi felkelés első nap-
jaiban létrejött munkástanácsok átvették a gyárak igazgatását, helyébe lépve a
Magyar Dolgozók (Kommunista) Pártja [sic!] helyi szervezeteinek és sejtjeinek.
A munkástanácsok – tisztán marxista intézmények – Nagy miniszterelnök teljes
támogatását élvezték, és egy hét múlva, november 4-én Kádár miniszterelnök is
kijelentette, hogy a munkástanácsok fogják megvalósítani a Magyar Népköztár-
saság igazi demokratizálását. Nemsokára azonban a munkástanácsok a területi
képviseleti rendszeren keresztül kiterjesztették tevékenységüket az egyes vállala-
tok szűk keretein túlra, és politikai tárgyalásokba kezdtek a miniszterelnökkel.
Ha követeléseiket teljesítik, az állam politikai szerkezete nagymértékben meg-
változott volna.

3. Ekkor Münnich, a fegyveres erőkért és a közbiztonságért felelős minisz-
ter kijelentette, hogy a kormány nem tekintheti „a jelenlegi munkástanácsokat
teljes mértékben törvényesnek, mivel azokat rendkívüli körülmények között
hozták létre”, a dolgozók többségének részvétele nélkül. E körülményeket figye-
lembe véve, és hogy létezésükre jogalapot szolgáltatassanak, november 21-én tör-
vényerejű rendeletet adtak ki, amely meghatározta, mely vállalatoknál lehet azo-
kat létrehozni, és feladatkörüket az említett vállalatok igazgatására korlátozta.⁵¹

⁵⁰ A dokumentum levéltári jelzete: UNARMS, S-0188-0006-05. Political and Security Council Affairs reports (Protitch reports) – Hungary – developments (04/01/1957). The recent developments in Hungary, 4 January 1957, DPSCA, confidential. 7 oldal.

⁵¹ Az eredeti dokumentumban lévő lábjegyzet. „A törvényerejű rendelet többek között előírta, hogy »munkástanácsot kell választani minden ipari vállalatnál, minden bányában, állami és

4. Azonban még e törvényerejű rendelet törvénybeiktatását követően sem voltak a munkástanácsok hajlandók a kormányhoz való hozzáállásukon változtatni, és a miniszterelnökkel folytatott későbbi tárgyalásaikban is visszatértek eredeti követeléseikhez, amelyek a következőket foglalták magukba: Nagy Imrét újból nevezzék ki miniszterelnökké, a belpolitikai rendszert szervezzék át több „szocializmuson alapuló” párt részvételével, írjanak ki szabad választásokat, a szovjet csapatokat azonnal vonják ki Magyarországról. A kormány, azzal a céllal, hogy megakadályozza az ezen és más politikai követelések melletti nyílt politikai tüntetést, betiltotta a munkástanácsok budapesti Sportpalotába [Nemzeti Sportcsarnokba] tervezett országos küldöttgyűlését, amely november 21-én került volna megrendezésre.

5. A Budapesti Központi Munkástanács 48 órás általános sztrájkra való felhívással válaszolt. Két nap múlva a Központi Munkástanács beleegyezett a munka azonnali felvételébe, miközben „fenntartotta a sztrájkhoz való jogot” és „eredeti követeléseit”; a Tanács azt is fenntartotta, hogy szükség van a tárgyalások haladéktalan folytatására e kérdéseket illetően. A Tanács követelte a Munkástanácsokról szóló törvényerejű rendelet azonnali módosítását, amely előírná a vállalatigazgatók munkások általi megválasztását és munkástanácsok felállítását minden olyan intézményben, ahol a munkások szükségesnek ítélik, ideértve az országos és helyi közigazgatást is.

6. November 25-én, a minisztériumok vezetőinek, a nagyobb budapesti gyárak munkástanácsai képviselőinek és a szakszervezet vezetőinek közös konferenciáján egy budapesti erőmű képviselője nyíltan kijelentette, hogy Magyarországon „igazi hatalom” a hadseregen kívül a munkástanácsok kezében van, akik „rendelkeznek a tömegekkel” és az emberek túlnyomó többségének bizalmával. Követelte, hogy a kormány engedélyezze „gyári munkásörségek” megszervezését, mivel „nemcsak a kormány szeretné, hogy a munkásosztály biztosítékát adja annak, hogy nem engedi a fasizmus visszatérését Magyarországra, hanem a munkásosztály is – felfegyverkezésével – biztosítékot akar szerezni, hogy semmilyen más erő sem semmisíti meg a forradalom eredeti és igaz célkitűzéseit és az általa eddig elért sikereket.”

7. A sztrájk és a munkások passzív ellenállása és az elszórt lázadócsoporthoz számos ad hoc fegyveres támadása együttesen azt eredményezte, hogy a magyar gazdaság leállt, és a kormány arra kényszerült, hogy rendkívüli intézkedéseket tegyen a terrorizmus megfékezésére és a sztrájkvezetők letartóztatásának meg-

mezőgazdasági vállalatnál, köztük bizonyos állami intézményekben, mint pl. az állami vasutaknál, postánál és bizonyos ipari termelést folytató vállalatoknál». A továbbiakban a rendelet úgy szólt, hogy a munkástanácsokat a vállalatok munkásai választják közvetlen titkos szavazással, és a tagok kétharmadának közvetlenül részt kell vennie a termelésben. A rendelet széles feladatkörrel ruházta fel a munkástanácsokat: jogosultak voltak »dönteni a vállalat legfontosabb ügyeiben« és a pénzügyekben. A munkástanácsok döntéseit az igazgató hajtja végre, a termelési folyamatok megszervezése »egyedül« az ő hatásköre. Kinevezéséről és felmentéséről a munkástanács előzetes jóváhagyását követően »a törvényben meghatározott felső állami szerv« dönt.”

könnyítésére. Így december 6-án, amikor a miniszterelnök és a munkástanácsok küldöttei között ismét holtpontra jutottak a tárgyalások, a kormány úgy döntött, hogy körülbelül húsz munkásvezetőt letartóztat abban a hitben, hogy ezáltal a beígért sztrájkot megtöri. A Budapesti Központi Munkástanács erre úgy válaszolt, hogy széles körben terjesztett egy olyan nyilatkozatot, amely szerint, ha a kormány továbbra is folytatja az „éjszakai vadászatot” a munkásokra, akkor a kormány ellen kell fordulniuk, általános sztrájkot hirdetve, amely vérfürdőhöz és egy újabb nemzeti tragédiához vezethet.

8. Három nap múlva a Budapesti Központi Munkástanács 48 órás általános sztrájkot hirdetett december 10-én éjféltől kezdődően, mivel a kormány semmibe vette a magyar munkások közösségét. A kormány, azonnali válaszként, feloszlatta a Budapesti Központi Munkástanácsot és minden más területi tanácsot arra hivatkozva, hogy működésük hátterében nem áll jogszabályi rendelkezés, és mert tagjaik közé ellenforradalmárok szivárogtak, akik a kormány hatalmát akarják elbitorolni. Ezzel egy időben hatályba lépett a rögtönítélő bíraskodás – bárkire, akinél fegyvert találtak, azonnali kivégzés várt. Rögtönítélő bíróságokat állítottak fel az olyan bűncselekmények tárgyalására, mint a „fegyveres akciók”, gyilkosság és fosztogatás.⁵²

9. Ezen szigorú intézkedésekkel párhuzamosan, a kormány ismét életre kívánta kelteni a Kommunista Pártot, amely „Magyar Szocialista Munkáspárt” néven szerveződött újjá,⁵³ és próbálta közelíteni a pártot a szakszervezeti mozgalomhoz. Így a kormány felkéri a szakszervezeti vezetőket és más szakértőket, hogy – a munkástanácsok képviselői mellett – tanácsadói minőségben járjanak el az új ipari bizottságokban, amelyeket azzal a céllal állítanak fel, hogy tanulmányozzák az ipari termelés újraszervezésének módjait és eszközeit. E megfigyelő csoportok megalakítása szorosan követte a Magyar Szocialista Párt⁵⁴ Központi Bizottsága programjának bejelentését.

10. Úgy tűnik, hogy a Területi Munkástanácsok széles körben való felállítását szorgalmazó mozgalmat, amely az ellenállás egyik formája volt Kádár miniszterelnök „demokratikusabb” rendszerével szemben, sikerült megállítani. Arra azonban semmi sem utal, hogy a mozgalom megfékezése nagymértékben meggyengítette volna az egyes munkástanácsok hatalmát, amelyek láthatóan jelentős mértékben befolyásolják a termelés eredményességét, a munkából való távolmaradást, munkalassítást vagy akár a terrorizmus eszközét is felhasználva. Ugyan-

52 Az 1956. dec. 8-án reggeltől az Építők Székházában ülésező Nagy-budapesti Központi Munkástanács a következő határozatot hozta: „A munkásság által átadott memorandumot [a Kádár-kormány] semmibe vette, és arra nem válaszolt [...] ezért kimondják és elrendelik az egész országra kiterjedő 48 órás sztrájkot, folyó hó 11-én 0 órától 12-én 24 óráig bezáróan.” Ld. 1956 kézikönyve. Kronológia i. m. 274. A kormány válaszul törvényen kívül helyezte a területi – kerületi, megyei, városi – munkástanácsokat, így a Nagy-budapesti Központi Munkástanácsot is. 10-én országsszerte megkezdődött a 48 órás általános sztrájk. Az Elnöki Tanács aznap 18 órától elrendelte a statáriális bíraskodást.

53 Ld. a 36. jegyzetet.

54 Helyesen: Magyar Szocialista Munkáspárt.

akkor egész december hónapra inkább a munkába való visszatérés volt a jellemző a munkások közvetlen szükségleteinek és annak köszönhetően, hogy megértették, a hosszan tartó alacsony termelési szint széles körű munkanélküliséghez és gazdasági káoszhoz vezetne.

11. Említésre méltó, hogy a december 13-ára meghirdetett általános sztrájk nem valósult meg. A sztrájk meghirdetését a munkástanácsok két kiemelkedő vezetőjének, Rácz Sándornak és Bali Sándornak a letartóztatása követte, akiket azzal vádoltak, hogy az egykori Budapesti Központi Munkástanácsot az ellenforradalom eszközévé tették.⁵⁵ Sok munkástanács megtagadta a sztrájkot, a két munkásvezető elfogatását azonban erősen kifogásolták, és újabb követeléseket terjesztettek a kormány elé. A csepeli munkások esetében ezek a következők voltak: (a) a javasolt új igazságos bérezési rendszer bevezetése; (b) a munkástanácsok joga arra, hogy kiválasszák a csepeli üzem különböző ágazatainak vezetőit; (c) munkásújság engedélyezése és (d) hogy minden, munkást érintő letartóztatást a letartóztatás időpontjában a munkástanács tudomására kell hozni. Az ilyen követelések és a velük egyidejű munkalassítások az ipari üzemekben és a bányákban számos alkalommal előfordultak válaszként a munkásvezetők letartóztatására. A legutóbbi eset a Tatabányán január 3-án bejelentett sztrájk, amely a bányászok 75%-át tartja távol a bányáktól.

12. A munkásokkal ellentétben, ugyanebben az időszakban, a magyar parasztság helyzetét általában a nyugalom jellemezte. Miután a parasztokat biztosították, hogy a kötelező terménybeszolgáltatás rendszere véget ért, és hogy garantálják az egyéni gazdálkodáshoz való jogukat, készek voltak együttműködni a kormánnyal a mezőgazdasági termékek előállítása és biztosítása terén. Problémák merültek fel a szövetkezeti területek felosztásánál, különösen ott, ahol a kollektivizálást a Rákosi-rendszer idején kényszerítették a parasztokra. Ezekben az esetekben a kormány félt, hogy a kollektív gazdaságok megszüntetése a mezőgazdasági termelés csökkenését eredményezné, és felhívást tett közzé, amelyben türelemre szólították fel a parasztságot, nehogy a jövő évi termést tönkretegyék.

13. Nemcsak a munkástanácsok, hanem a lakosság más része is, főleg az értelmiségiek követelték Nagy Imre hatalomba való visszatérését vagy legalább a kormány összetételének kibővítését a nép bizalmát élvező új emberekkel. Annak ellenére, hogy Kádár János november 26-i bejelentése óta nem volt hivatalos utalás arra, hogy a rend helyreállítása után a kormányt kibővítenék nem kommunista tagokkal is, joggal hihető, hogy erre a bővítésre sor kerül majd a belső stabilitás megszilárdulását követően. A letartóztatások és a rögtönítélő bíróságok által tárgyalt ügyek számának csökkentésére irányuló erőfeszítések, a Rákosi-rendszer alatt aktív szerepet vállaló magas rangú tisztviselők és rendőri személyzet soraiban végzett szisztematikus tisztogatás, a szovjet csapatok városokból való

55 1956. dec. 11-én Bali Sándort és Rácz Sándort Kádár Jánossal folytatandó tárgyalás ürügyén a Parlamentbe kérték, és ott letartóztatták.

kivonásáról szóló legutóbbi bejelentés azt jelzik, hogy a kormány hajlandó bármilyen működőképes elképzelést elfogadni, amely biztosítaná a politikai stabilitást és a gazdaság helyreállítását, amennyiben az nem ássa alá a szocialista állam alapjait. Most úgy tűnik, hogy a munkanélküliség és az infláció elkerülhetetlen következményei a felkelésnek és a sztrájkoknak, és a kormány leküzdhetetlen feladattal találná szemben magát, ha nem számíthatna az emberek teljes együttműködésére. Ezért várhatóan a kormány kész elfogadni a jelenlegi hatalmon kívül álló politikai személyiségek segítségét a politikai elégedetlenség terhének viseléséhez.

A dokumentumokat fordította: Zelnik Zsófia

GUSZTÁV KECSKÉS D.

INTERNAL RECORDS OF THE SECRETARIAT OF THE UNITED NATIONS IN CONNECTION WITH THE HUNGARIAN CRISIS IN THE AUTUMN OF 1956

During the Hungarian revolution of 1956, expecting that the United Nations (UN), the Security Council, the General Assembly or the Secretary General would play a significant role in international consolidation of the revolution was common in the society. Therefore, it is worth examining what attitude the management of the Secretariat of the United Nations maintained towards Hungarian affair. Due to the lack of a comprehensive monograph and an extensive study based on archival researches treating the Hungarian question of the period 1956–1963 within the UN in detail, the existing special literature cannot reveal it.

Regarding relation between Hungary and the UN, the internal records of the Secretariat are considered to form the largest and the most valuable collection of foreign source materials. They are mainly preserved in archives of New York, e.g. Archives and Records Management Section of the UN, and Rare Book and Manuscript Library of the Butler Library. Most documents of the collection were created between 1956 and 1963, and they relate to the attitude of the UN towards the Hungarian revolution. In that period, the world organisation deemed Hungary an international crisis zone which occupied, besides the Security Council and the General Assembly of the UN, several investigating commissions and specialized agencies (e.g. FAO [Food and Agriculture Organization], United Nations High Commissioner for Refugees, World Health Organization, UNICEF etc.), as well. In addition to the public papers of the UN produced by the above-mentioned bodies, we can learn about the creation process of the concerned documents, and plans elaborated to use them. From the point of view of the Secretary General, the analyses treating with the Hungarian revolution and the Kádár-regime following the suppression of the revolution were particularly important. The study includes three of these analyses. These confidential reports – dated on 2nd November 1956, 10th December, and 4th January 1957 – were made by the Department of Political and Security Council Affairs of the UN for the Secretary General in connection with the Hungarian case. The records reveal a decided difference between the opinions of the record creators and the Western diplomatic circles towards the Hungarian revolution. While the latter ones followed the order of Hungarian events with great sympathy, were indignant at the brutal military

intervention of the Soviets, and disapproved of the following Kádár-regime, experts of the Secretary of the UN, contrary to keeping up appearances of objectivity, gave utterance to their negative attitude. For instance, the UN officers thought that the developing conflict with the Soviet Union was due to the Imre Nagy-regime's "inability [...] to formulate a realistic policy that conforms with the rapidly evolving foreign policy of the USSR". Consequently, they cast the blame upon Hungarian society for extreme and offending nationalism against the Soviets. Separation from the Warsaw Pact on 1st November was indicated as a false step of the Hungarian government. In connection with the sanguinary intervention by the Soviet army, only rather restrained reports are available. The arbitrary measures of Kádár's, who returned to Hungary with Soviet tanks, the illegitimate takeover of power, and the following brutal steps against labour councils were understood appreciatively by them. Presumably, the reports were mainly written on the basis of official Hungarian sources in order to present the first months of the Kádár-regime.

For revealing the supposable presence of the allies and secret agents of the Soviets, and their effects on UN-institutions, further researches are required. Due to the three records in question, this study can be regarded as the first Hungary-related source publication relied on the strength of documents stored in the Archives and Records Management Section of the UN.

RÓNAHÁTI CECILIA

Egy szétszakadt közösség három alkotmánya

A tibeti emigráció útkeresése alapokmányai tükrében

Schopenhauer óta Tibet, mint egy vonzó, különleges filozófiájú ország él elsősorban a köztudatban, a huszadik század második felében pedig, ezenkívül, a tibeti „kérdéskörrel”, mint emberi jogi problémával szoktak foglalkozni. Holott e kis nemzetiség¹ lassan ötven éve tartó emigrációja során olyan helyzetet tudott kialakítani, amelyet a nemzetközi jog nyelve még csak leírni sem tud tökéletesen. Írja le hát a történettudomány, két rendelkezésünkre álló forrás, az emigrációban született két fiktív alkotmány alapján.

A tibeti emigráció két alapdokumentumának megfogalmazása között mintegy harminc év telt el. Harminc olyan esztendő, amely a hidegháború nagyobbik felét ölelte fel, a *modus vivendi* kidolgozásától, az elsősorban ideológiai szembenálláson keresztül, a Helsinki-folyamatban körvonalazódó enyhülésig, amely végül is a „Gorbacsov-jelenséghez”, azóta pedig korunkba, a Szovjetunió szét hullása utáni új világrend elérése felé való törekvéshez vezetett.

1 A Kínai Népköztársaság 56 nemzetiséget ismer el területén, ami 55 nemzeti kisebbséget és a han nemzetiséget jelent. A négy legnagyobb nemzeti kisebbség a mandzsu, a mongol, a tibeti és az ujjgur. Az Autonóm Területen élő tibetiek hivatalosan 3,8 millió főre becsült csoportját (a dalai láma hat millióra hivatkozik, ld. *Five Point Peace Plan for Tibet*. New Delhi, 1988. 4.) kisebbségnek kell tekinteni, mégis van, aki ennek a klasszikus irodalmi hagyományokkal érvelve ellentmond. Giuseppe Tucci, a tibetisztika egyik doyenje (*Dawa Norbu: Han Hegemony and Tibetan Ethnicity*. *International Studies* 32[1995] 298.) szerint a tibetieket csak civilizációként érdemes kezelni, semmiképpen sem pusztán etnikai csoportként. Ennek ellenére Friedrich Barth etnikai csoportként jellemzi őket (ld. i. m. 299.), az UNESCO terminológiájában pedig egyszerűen népként szerepelnek (*Report by Experts on Further Study of the Rights of Peoples*. H. n., 1990.). Úgy látszott, hogy a kérdést *Walker Connor* (*Nation-Building or Nation-Destroying? World Politics* 24[1971–1972] 320.) oldotta meg, aki kijelentette: az önmagukat megkülönböztető etnikai csoportok de facto nemzetnek tekinthetők. Az Autonóm Terület lakosságának helyes megnevezéséről folytatott, évtizedes vita után felvetődik a kérdés a tibeti emigráció, az emigráns tibeti nemzetiség fogalmának, szóhasználatának helyességéről. Az 1970-es évek óta leggyakrabban a nemzetiség, nemzetiségi csoport kifejezéssel találkozhatunk annak ellenére, hogy az emigráció nem tekinthető egyenlőnek a teljes tibeti nemzetiséggel. Így e munka megírásakor, választva a felmerülő lehetséges terminus technicusok közül, és tisztában lévén az „emigráció” és a „tibeti nemzetiség” fogalmak különbözőségével, és ennek politikai jelentőségével, a leggyakoribb szóhasználatot követtem.

Egy kis, emigráns közösség szempontjából tekinteni a hidegháborúra nem ad módot minden, Európában tárgyalni szokott viszonyrendszernek, a nagy államok összes törekvésének leírására, hiszen egy, a világpolitika számára kicsiny, „eszköz közösség” prioritásait vizsgáljuk, hogy a fenti összefüggésben közelebb kerülhessünk megértéséhez.

Először egy rövid áttekintést kívánok adni a teokratikus Tibet azon folyamatairól, amelyek a mostani emigrációhoz vezettek; majd az emigrációban született első alkotmány elkészítésének korszakával, illetve magával az alkotmánnyal foglalkozom. Ez lehetőséget teremt majd az emigráció politikai mozgásterében bekövetkezett változások felvázolására, amelyek végül a második emigráns alkotmánynak is nevezett Charta megírásához vezettek. Végül azt igyekszem röviden összefoglalni, mi vezetett arra, hogy egy emigráció két alaptörvény megfogalmazását is szükségesnek látta, és hogy e két belső dokumentum közötti különbséget milyen – az emigráció szempontjából – külső tényezők befolyásolták.

Emigráció a teokráciából a demokráciába

A teokratikus rend kialakítása² óta már ötödik alkalommal fordul elő, hogy az emigrációba vagy száműzetésbe vonult dalai láma és az otthon maradtak felett uralkodó kínai (vagy mandzsu) hatalom a tibeti nép vezetését, (vallási) vezetőjének helyzetét illetően vitatkozni, tárgyalni kényszerül.

Először a VII. dalai láma helyett irányító Régenstanács, az országot kormányzó Lha-bzang kánnal elmérgesedett hatalmi vitájának³ megoldásához – elő-

2 Tibetben a királykor végével polgárháborúba süllyedt, majd a különböző kolostorok mongol segítségével gyakorolt tekintélyuralmi időszakában decentralizált államot a gelugpa (*dge-lugsz-pa*) V. dalai lámának sikerült a kosot mongolok segítségével a 17. század közepén újra központosítani. Az ekkor létrehozott berendezkedés lett a teokrácia, amelyet Tibet klasszikus közigazgatási rendszerének tekinthetünk. E rendszerben mind a világi, mind az egyházi hatalom a dalai láma kezében összpontosult, aki legitimitását a vallástól nyerte, mint Csenrezig (= Avalókitésvara), a könyörületesség boddhiszattvájának reinkarnációja. Az államot egy százhetvenöt világi és ugyanennyi vallási képviselőből álló parlament, a Devasung (*szde-pa gsung*) vezette; a két, egymással párhuzamosan működő részt két szilönön (miniszterelnök) keresztül a dalai láma irányította. A hierarchia csúcán a szilönök hivatala állt, egyiküket a Miniszterek Tanácsa (más néven: Kormányzó Tanács, Kasag = *bkha-sag lhan-rngasz*), másikukat az Egyházi Tanács (Csikhjab Kempo = *szpji-khjab mkhan-po*) választotta soraiból. Az állam minden ügyének intézése e két szerv hatáskörébe tartozott. Ld. Luciano Petech: *Aristocracy and Government in Tibet 1728–1959*. Roma, 1973. (Serie orientale Roma XLV.) és R. Rahul: *The Government and Politics of Tibet*. Delhi, 1969.

3 Az V. dalai láma halálát a következő inkarnáció felnövekedéséig Szangye Gyacó kormányzó titokban tartotta és a hatalmat maga gyakorolta a kosot mongolok kánjával a háttérben. A VI. dalai láma kilétének nyilvánosságra hozatalakor (1697) azonban szembekerült Lha-bzanggal, aki a frissen beiktatott dalai láma világias életére való tekintettel elérkezettnek látta az időt, hogy bátyját, Vancsukot megmérgezve átvegye a káni rangot és Tibet kormányzását. Ebben az is segítette, hogy a VI. dalai láma 1702-ben Sigacében bejelentette, hogy nem kíván szerzetesi fogadalmat

dei példáját követve – a dzsungár mongolok segítségét kérte. Minthogy azonban a dzsungárok Lhasza módszeres kirablásához láttak, menekülni volt kénytelen. 1717 és 1720 között három évet töltött száműzetésben, amíg a mandzsu uralkodót meg tudta győzni, hogy a dzsungárokat űzze ki Lhaszából, és csak ezután térhetett vissza. Hatalma azonban hamarosan újabb kihívással, a polgárháborúval⁴ szembesült, amelyet a kínai-mandzsu csapatok behívásával sikerült rendeznie. A kínai csapatok azonban Tibetben maradtak, a VII. dalai láma pedig elmenekült. 1728-tól 1735-ig ismét száműzetésből szemlélhette, amint a kínai-mandzsu helyőrség Polhaba kormányzó⁵ segítségével kialakítja az ambanatus⁶ intézményét, ezzel Kína protektorátusává⁷ téve Tibetet.

Kínai protektorátusként a dalai lámák országára a látszatbéke hosszú periódusa köszöntött, amelynek során az országot a két helytartó alatt működő Régenstanács⁸ irányította, mert a következő négy dalai láma nem érte meg a nagykorúságot. Az ismét tibeti hagyományok szerint beiktatott,⁹ majd felcsepe-

tenni, ami a kormányzó haragját és már-már polgárháborús helyzetet vont maga után. Mindezek alapján nyerte el Lha-bzang kán Kína beleegyezését, hogy mindkét vetélytársát megsemmisítve magához ragadja a hatalmat Tibetben a dalai láma hetedik inkarnációjának felnövekedéséig. Ennek az ex-lex állapotnak a megszüntetésére hívták be a három legnagyobb kolostor (Ganden, Drepung, Szerpa) apátjai a dzsungár Cebang Raptent (che-dbang rab-brtan) és csapatait.

4 A polgárháborús helyzetet a még mindig kiskorú VII. dalai lámát méltóságába visszahelyező kínai csapatok 1723-ban bekövetkezett távozása idézte elő, ugyanis a fiatal teokrácia kormányában nem voltak elég rendezettek az erőviszonyok a hatalom gyakorlásához. Segítségért 1728-ban ismét a kínai császárhoz fordult a Régenstanács.

5 Az 1728-ban bevonuló kínai csapatok Polhabát (po-lha-ba, po-lha tajdzsi) nevezték ki kormányzónak a harcok elől menekülő dala láma távollétében.

6 Ambán (*am-ban*): helytartó, követ.

7 A mandzsu birodalom alattvalói között háromféle jogállást különböztetett meg: a közvetlenül a császári udvar befolyása alá tartozó kínai területeket, a protektorátus alatt álló belső-ázsiai területeket, és a vazallus államokét, amelyeknek szabályos időközönként (általában öt évenként) előre megállapított adóval, ajándékkal kellett gazdagítani a császári kincstárt. Tibet ezek közül a második kategóriába tartozott, mivel 1728-ban harmadszor kért kínai katonai segítséget, Kína pedig alkalmasnak találta a helyzetet, hogy protektorátusává tegye. Ez a „tibeti kérdés” vitájában a mai napig Kína fontos érve mellett, hogy Tibetet Kína történelmi területei közé sorolja. A protektorátus területeit nem vonták közvetlenül kínai irányítás alá, hanem az egy-két éves megbízatású ambánok érvényesítették a császári akaratot a kínai helyőrség segítségével, ez azonban nem okozott változást a teokratikus bürokrácia rendszerében. Az ambánok szolgálati idejükhöz tulajdonít nem kaptak, így kénytelenek voltak rablógazdálkodást folytatni.

8 A Régenstanács intézménye az V. dalai láma uralma alatt alakult ki, mint a teokrácia egyik fontos intézménye, hiszen ez segítette a legitimitáció folytonosságát. A dalai lámákat nagykorúságuk eléréséig régensek (*desi*), a három nagy kolostor apátjai helyettesítették a világi hatalom gyakorlásában. A régensek nem rendelkeztek a hadsereg feletti irányítás jogával, így a protektorátus évei alatt többször is (1788, 1791, 1793) Kína segítségét kellett kérniük, ami a protektorátus intézményét erősítette.

9 Az 1793-as kínai katonai segítségnyújtás után a vallási tisztségek betöltőit Qianlong császár által küldött aranyurnából sorshúzással kellett kiválasztani. Ez a szokás merőben idegen volt a tibeti gyakorlattól, és Qianlong császár urnája mára a kínai elnyomás jelképévé vált. R. Rahul (i. m.) azonban, bár elismeri, hogy a tibeti gyakorlattól való eltérés a kínai uralom erősödését bizonyítja, mégis az azonosan legitim szomszédos uralkodó elismerését látja ebben. L. Petech is valószínűleg

redő XIII. dalai láma azonban legutóbbi felnőtt elődje politikáját folytatta, habár a politikai környezet megváltozott. A Brit Birodalom és Kína között lávirozva kapcsolatokat igyekezett építeni az orosz cárral is,¹⁰ ami 1904-ben a Younghusband-féle megtorló hadjáráshoz vezetett.¹¹ Miután két egyszerű győzelemmel a brit gyarmati hadsereg gyakorlatilag ellenállás nélkül masírozott be Lhászába, a XIII. dalai láma a mongóliai Urgába menekült, ahol négy évet töltött el. Ezalatt Peking jogfosztottként tartotta számon. A visszatérés Dordzsiev burját mongol szerzetes segítségével vált lehetségessé, aki a császári udvarban járt közben érdekében, így a kínai császár helyezte vissza jogaiba a dalai lámát.

Az 1911-ben¹² nagy változások felé induló ősi szomszéd, Kína azonban újabb meglepetést okozott: Csao Er-feng¹³ elől a XIII. dalai láma immár Calcuttába, a Brit Birodalomhoz menekült és tőlük kért segítséget. A segítség, bár négy év késéssel,¹⁴ a szimlai egyezmény formáját öltötte, amelyre később még visszatérek. A hazatért dalai láma és utóda hosszabb ideig Lhászából politizálhatott, egészen az 1959-es felkelésig, amelynek bukásával a XIV. dalai láma Indiába menekült, ahol Nehru segítségével menedéket kapott, mialatt Tibet, Tibeti Autonóm Területként a Kínai Népköztársaság részévé vált.

Elmondhatjuk tehát, hogy az emigrációban való politizálás a tibeti hagyományoktól nem idegen. De mi a helyzet a nemzetközi kapcsolatok építésével, alkalmazásával?

Tibet földrajzi helyzetéből adódóan közvetítő állam volt a két ősi óriás, India és Kína között. Története legnagyobb részében részese, néha felügyelője¹⁵

ez alapján a gondolat alapján ír a lhászai és a pekingi udvar diarchiájáról (i. m. 15.). Az új gyakorlat 1806-ban, a IX. inkarnáció kiválasztását még nem befolyásolta, de a következő három dalai lámát sorshúzással „találták meg”. A négy említett inkarnáció közül egy sem érte meg a nagykorúságot. A császári udvart azonban megviselték a 19. század folyamán a térségben bekövetkezett változások, a XIII. dalai lámát 1878-ban ismét a hagyományos rítusok szerint választották ki.

10 1898–1901-ben a XIII. dalai láma bizalmasa, Dordzsiev burját mongol szerzetes európai körutat tett, először csak érintve Szentpétervárt, majd kimondottan Oroszországot, az orosz kapcsolatok építését célozva, ezzel akaratan kívül is brit katonai beavatkozást provokálva.

11 Ugyanebben az időben Oroszországot lekötötte a Japánnal vívott háború.

12 A mandzsu uralmat megdöntő forradalommal a kínai csapatok helyzete Tibetben annyira meggyengült, hogy sikerült őket kiszorítani az országból. Ezzel Tibetre az orientálistikában „viszonylagos függetlenség”-nek nevezett időszak köszöntött (1911–1951). „De jure Tibet még mindig Kína része volt, ha magas fokú autonómiával is, de facto azonban függetlenséget élvezett erős brit kapcsolatokkal.” *Aastair Lamb: Tibet, China and India 1915–1951: A History of Imperial Diplomacy.* I–II. Oxford, 1989., II. 568.

13 Csao Er-feng a Jüan Si-kaj vezette Kínai köztársaság idején (1912–1916) volt Szecsuán kormányzója (*Helmut Hoffmann: A tibeti műveltség kézikönyve.* Bp. 2001. 100–102., 315.).

14 A Kínai Köztársaság első lépései közé tartozott annak deklarálása, hogy Xinqiang (Hszincsiang), Mongólia és Tibet területének szerves részét képezik. 1913-ban Mongólia és Tibet kölcsönösségi szerződésben proklamálta egymás függetlenségét. Mongólia függetlenségét Oroszország még abban az évben elismerte, Tibet függetlenségét azonban csak 1914-ben sikerült részben elismertetni.

15 Elsősorban a kelet-turkesztáni városok kereskedelméről, annak felügyeleti jogáról van szó, ez az út képes összekötni a Közel- és Távol-Kelet kereskedelmét, átjáróként szolgálva a Himalájától

volt a Belső-Ázsia áthaladó kereskedelemnek, és így az ezzel együtt járó kulturális cserének, vérkeringésnek is. Tibet a lámaista buddhizmus központja; a dalai láma pedig nemcsak a tibeti teokrácia vezetője, hanem egy olyan térítő vallás feje is, amelyet a térség legnagyobb részében gyakoroltak különböző korszakokban. Így hosszú múltra visszatekintő kapcsolatai vannak a térség minden népével, amely kapcsolatokban nemegyszer országáé volt a vezető szerep. Mindez azonban még nem teremt hagyományt a modern kor Nyugat által irányított világpolitikájában való eligazodáshoz.

A 18. század elejére Belső-Ázsia helyzetét már nem csupán Kína, Tibet vagy a Mongol Birodalom határozta meg. Európa folyamatosan terjeszkedett az ismeretlen, vagy a világgazdaságba még be nem kapcsolt területek felé. Az Oroszországban megkövesedett feudális berendezkedés egyre nehezebbé tette, hogy a változó Európa hatalmi versenyében eredményes legyen, az Ázsia felé való nyitás viszont hihetetlenül gyors¹⁶ területszerzést hozott. Az új hatalom a 19. század végére Kelet-Tibetet is elérte.

Nagy-Britannia világbirodalmi törekvéseinek a keleti terjeszkedés kezdetben csak egy részét képezte, de amikor a *Kelet-Indiai Társaság* főkormányzósággá alakult (1773), a gyarmatok sorsa már egyet jelentett a brit gazdaság egyik fő mozgatóerejével.

Az első brit küldöttség 1783-ban érkezett meg Sigacébe.¹⁷ A kapcsolatfelvételt a pancsen láma kezdeményezte, amikor levelet intézett Warren Hastingshez,¹⁸ Bengália kormányzójához a bhutáni király bengáliai betörése kapcsán, mintegy mentegelve vazallusát,¹⁹ Bhután királyát, az akkor már brit kormányzó-

nyugatra. Tibet 790-től 866-ig, bár szinte folyamatos, az Ujgur Birodalommal, ill. annak maradványaival és Kínával vívott harcok árán irányította e terület gazdasági életét. A kereskedelem segítette elő azt a kultúrák közötti kommunikációt is, amely a buddhizmus, majd később az iszlám belső-ázsiai terjedését lehetővé tette.

16 1581–1648: észak-ázsiai (szibériai) területek; majd Belső-Ázsia, 1647–1654: az Amur-vidék, 1647: a Bajkálon túli területek, 1652: Irkutszk vidéke; majd Közép-Ázsia, 1865: Taskent, 1868: Szamarkand, 1869: Buhara, 1873: Híva, 1876: Kokand, 1881: Türkmenisztán; az 1880-as években Kelet-Tibetet „fedezte fel” Przsevalszkij és Kozlov; majd 1884: Merv, és 1895: a Pamír meghódítása.

17 Tibet második legnagyobb városa, hagyományosan a pancsen láma székhelye.

18 1773-ban a Kelet-Indiai Társaság főkormányzósággá alakult, amelyet eleinte a parlament, majd 1784-től a kormány ellenőrizte. Az első főkormányzó volt Warren Hastings, akinek a terjeszkedő politikája a Maráth Szövetséget, Haiderabadot és Maiszúrt is brit fennhatóságú területté tette.

19 Bhutánt ('Bruk-jul) 1616-ban alapította Ngag-dbang rnam-rgjal, az első saptrung rinpoce (*zsabsz-drung rin-po-cshe*). A tibeti-bhutáni kapcsolatoknak mély gyökerei vannak, hiszen Bhután alapítói a 'brug-pa rend tagjai. Ez a tibeti szerzetesrend Tibet központi területeinek (dbusz és gcang) a gelugpa (*dge-lugsz-pa*) rend alatt történt egyesítése (a dalai lámák uralomra jutása) időszakában, más régi rendekhez (vörössüvegések) hasonlóan a peremterületekre szorult, de a többitől eltérően, nekik sikerült saját teokráciát kialakítaniuk. A teokrácia a lámaista buddhizmus vallási alapjain nyugszik, így, mint e vallás minden gyakorlója, a bhutániak is a dalai láma vallási fennhatóságának vannak alárendelve. Tibet hagyományos politikai gondolkodása nem ismeri a vazallusi rendszert, kétféle nemzetek közötti kapcsolatot különböztet meg: az ún.

ság alatt működő Bengáliába történt betörése (1781) miatt. Az új hatalmi konstellációban való politizálását Tibet tehát a XIII. dalai láma idején, mint hűbérúr kezdte meg. Ebbéli minőségében fogadta Sigacében a két brit küldöttséget is. Tibet és egy nyugati állam között ez volt az első kapcsolatfelvétel a misszionáriusok²⁰ fogadása óta.

A brit kereskedelmi befolyást a nepáli kereskedőkön keresztül kezdték el kiépíteni, akik a tibeti–gurkha háborút (1814–1816) záró, Tibet vesztes helyzetét kiemelő békeszerződésben különleges kereskedelmi jogokat kaptak, így rezideneket tarthattak Lhászában. Mindez már a következő szerződések irányelvei felé mutatott. Az 1886-os kínai–brit kereskedelmi egyezményt Kína, mint Tibet hűbérura írta alá. Nagy-Britannia ebben elismerte Szikkim annexióját, cserébe kereskedelmi állomás létesítésére kapott engedélyt Tibet területén belül.²¹ Ez volt az első nem tibetiek által irányított kereskedőtelep egy olyan országban, amely kultúráját alapvetően a térségben vállalt kereskedelmi vezető szerepének köszönhette.²²

Mivel így bebizonyosodott, hogy országa érdekeit a protektor, Kína nem tudja kellő mértékben védeni, a XIII. dalai láma bizalmasát, Dordzsiev szerzetest küldte európai körútra, hogy tájékozódjon az egyéb lehetőségekről (1898–1901). Dordzsiev körútján először csak érintette Szentpétervárt, majd kimondottan a cári udvarnál igyekezett kapcsolatokat kiépíteni. Ezt tekinthetjük a tibeti diplomácia első kreatív próbálkozásának, hogy európai államokkal kapcsolatokat építsen ki. Azonban az európai hatalmak közti viszonyrendszer ismeretének hiánya rövid távon Nagy-Britannia katonai válaszát,²³ hosszú távon pedig az 1906-os Lhászai egyezmény aláírását provokálta. A britek elismerték az ország felett Kína hűbéri felségjogait²⁴ és Tibet helyet kapott az 1907-es brit–orosz Per-

patrónus–pap viszonyt (pl. tibeti–mongol kapcsolatok) és a szellemi vezető–vezetett viszonyát (pl. bhutáni, ladakhi, sikkimi kapcsolatok). Ld. *Dawa Norbu: China's Tibet Policy*. Cornwall, 2001. 102.

20 1626. ápr. 11-én, a gugei király jelenlétében kapucinus hittérítők keresztény templom alapkövét tették le Lhászában. A misszió 1624-től 1636-ig működött, igen mérsékelt eredménnyel.

21 Kereskedelmi lerakat a Cshumbi völgyben. A következő (1892) kereskedelmi megállapodás azonban a tibetiek passzív ellenállásán meghiúsult.

22 Maga a buddhizmus is az India és Kína között bonyolított távolsági kereskedelem közvetítésével jutott Tibetbe. A „Turfáni városok” kereskedelmének irányításáért Tibet korai történetének talán legfontosabb háborúit vívta, a kereskedelem fontosságát pedig bizonyítják a kereskedők védelmét biztosító külön rendelkezések, valamint a kereskedők vallásszabadsága is.

23 A katonai lépéseknél nem volt kevésbé megterhelő a Lhászában állomásozó brit hadsereg félmillió fontos sarkkövetelése a nyugati diplomácia vizeire először evező Tibet számára.

24 Többek közt a Kína által kifizetett, előbb említett, lhászai hadisarc fejében. Kína hűbéri felségjogainak elismerését a tibeti emigráció történetírása vitatja. Dawa Norbu szerint (*Dawa Norbu: China's Tibet Policy* i. m.) Kína félreértette a nyugati terminológiát, és – bár a lhászai egyezmény, mint szuverént határozza meg – ettől kezdve magát elismerten szuverénnek tartotta Tibet felett. Nagy-Britannia és Kína 1906. ápr. 27-én ratifikálta az egyezményt, ezt nevezi A. Lamb „Tibet semlegesítése első fázisának”. Hozzá kell bár tennünk Dawa Norbu fejtegetéséhez, hogy a kínai nyelv ismeri a szuverén és szuverén szavak közötti különbséget, így a terminológiai problémákért legfeljebb az angol nyelv okolható.

zsiát és Afganisztánt felosztó megállapodásban.²⁵ Ha ezeket a szövegeket az 1908-as tibeti–brit kereskedelmet szabályzó szerződéssel összevetjük, a 20. század elején Tibetet, mint Kínához tartozó régiót határozhatjuk meg, amelyben Kína jogai némiképp²⁶ korlátozottak. Az orosz kapcsolatok lehetőségét a „dalai lámával és népével” kizárták, a nyugat felé irányuló kereskedelmet pedig csakis a gyancei brit piacon keresztül tették lehetségessé.

Tibet geopolitikai helyzete miatt minden korszakában stratégiai fontossággal bírt a körülötte fekvő hatalmak számára, így nem biztos, hogy akár egy, az európai hatalmi viszonyok alaposabb ismeretében irányított külpolitika hozzásegítette volna a XIII. dalai lámát országa egységének vagy „függetlenségének” megővéséhez.²⁷

Amikor Kínában megdőlt a mandzsu hatalom, Tibet csak a brit kézen lévő Indiától kérhetett segítséget, Csao Er-feng betörése miatt. A segítség a már említett 1914-es szimlai egyezményben öltött formát, amely, bár fenntartotta a kínai védnökséget, autonómiát biztosított Tibetnek, és megnyitotta a gyancei állomáson kívüli kereskedelem lehetőségét. Ez az egyezményt aláíró három ország – Nagy-Britannia, Kína és Tibet – közül egyiknek sem egyezett előzetes elképzeléseivel. Talán ennek is köszönhető, hogy Kína sohasem ratifikálta. Az első kínai köztársaság kezdeti lépései közé tartozott ugyanis Hszincsiang, Mongólia és Tibet területét a köztársaság szerves részeként deklarálni, ám a dalai láma 1913-ban száműzetéséből visszatérve, Lhászában kimondta Tibet függetlenségét. Ezt az Oroszország által elismert Mongóliával²⁸ még abban az évben kötött kölcsönösségi szerződésben is megerősítették. A világháború, amelyben Tibet brit szövetségesnek tekintette magát,²⁹ az orosz forradalom és a Kínában uralkodó

25 Az 1907-es megállapodást nevezi A. Lamb „második fázisnak”, harmadiknak pedig az 1908-ban kodifikált „Tibeti–brit kereskedelmet szabályzó szerződést”, amelyet csak a szimlai egyezmény törölt.

26 Ez és a megelőző idézetek: A. Lamb: i. m. I. 226–230.

27 „Örültség lenne, ha keresztülvágnánk a Himaláján, és elfoglalnánk. Azonban fontos, hogy ezt senki más se tegye meg; és hogy egyfajta ütközővé tegyük az Indiai és Orosz Birodalom között. Ha Oroszország le kívánna jönni a hegyekhez, azon nyomban Nepállal ármánykodna és még egy Afganisztánt kapnánk északon... Úgy értem, hogy magának Tibetnek és nem Nepálnak az ütközőállammá tételére kell törekednünk.” (Lord Curzon, 1901.) Ld. *Dawa Norbu: China's Tibet Policy* i. m. 123.

28 Ez a terület nem esett soha a brit terjeszkedés útvonálába, Oroszország ázsiai hódításainak útvonalai viszont itt vezettek keresztül. Valószínűleg ezért nem érintette Mongóliát az 1907-es megállapodás. A később létrejövő Szovjetunió így fejthetett ki itt olyan erős hatást, hogy a világ második szocialista állama Mongólia lett, már 1921-ben!

29 Tibet Indiával közös, déli határán az I. világháború teljes ideje alatt készültségben várakozott a tibeti hadsereg egy része, hogy szükség esetén támogatást nyújthasson a brit erőknek – írta Shakabpa a Löncsen Satra, a tibeti–kínai határvitákról Nagy-Britanniával tárgyaló tibeti megbízott, és B. J. Gould, 1914-ben Szikkim politikai tisztje között történt hivatalos levélváltás alapján. „a brit kormány mélyen hálás Őszentségének, a dalai lámának a felajánlott ezer tibeti katonáért, akikkel a brit kormányt kívánja támogatni. Kérem, közölje Őszentségével, hogy amint szükség lesz rá, a brit kormány igénybe fogja venni Tibet segítségét.” (*Tsepon W. D. Shakabpa: Tibet története*. Bp. 2000. 221–223.)

polgárháború lehetőséget adtak Tibet számára, hogy megerősítse saját, teokratikus intézményrendszerét,³⁰ és modernizálni próbálja társadalmát, politikai mechanizmusát.

Az eközben Kína déli részén létrejött Kuomintang-kormányral való kapcsolattartás a pancsen³¹ láma feladata volt, aki hagyományosan a lhászai érdekek képviselője Pekingben. A tény azonban, hogy munkáját végezve szoros kapcsolatokat alakított ki a Kuomintanggal, a kínai politikai befolyás erősítésére adott alkalmat: Csang Kaj-sek³² a császárkori gyakorlatot követve 1940-ben dekrétumban iktatta be a XIV. dalai lámát. Az ő felnövekedéséig Tibetet irányító Régenstanács azonban nem tudta politikailag összefogni a teljes társadalmat, és a belső ellentétek fennmaradtak egészen 1949-ig, a Kuomintang Tajvanra meneküléséig. Ez Tibetben tulajdonképpen két kínai kormány csapatainak helycseréjét jelentette, valamint egy új egyezmény megkötését az új kínai kormánnyal. Ez a tibeti emigráció történetírói által olyannyira vitatott 17 pontos megállapodás lett.³³

A két fél véleménye ezen a ponton kezd eltérni: A Népköztársaság álláspontja szerint két teljes meghatalmazású fél: egyrészt a Népköztársaság megbízottai, másrészt a Tibetet a dalai láma nagykorúságáig irányító Régenstanács kötötte meg a megállapodást. A tibeti emigrációban kialakult történeti hagyomány

30 1918-ban, kisebb összetűzések után, fegyverszüneti egyezmény jött létre Kína és Tibet között, ami a Jangce-kiang felső folyására módosította a határt. Az 1920-as évek a XIII. dalai láma reformpróbálkozásaival teltek: iskolák alapításával, az úthálózat kiépítésének kezdeteivel. Az adminisztráció legfelsőbb szintjén is bevezetett néhány változtatást. Hatalmát a Régenstanácson keresztül gyakorolta, amelyet a Népgyűlés választott és a Népgyűlésnek is tartozott elszámolással. A Régenstanács maradt a legfelsőbb állami hivatal, de 1918-ban létrehozta a főkormányzói posztot is, amelyet a Kasag (a tibeti kormány) egy minisztere töltött be, a dalai láma személyes jelölése alapján. A Kasag-tagság 1751 óta örökletes volt (mintha csak felsőház lenne), de a reformok alapján miniszter valaki csak egyszer lehetett. Hivatali idejük lejártával a legkiválóbb fő-kormányzók számára létrehozta az államminiszteri posztot, 1926-ra azonban a három államminiszterből már csak kettő volt életben, és a helyeket nem töltötték be újra. Az utolsó államminiszter 1939-ben hunyt el, és a pozíció – valószínűleg a kiskorú XIV. dalai láma helyett uralkodó régenstanács politikája miatt – 11 évig betöltetlen maradt. (*L. Petech i. m.*) Mindez a teokrácia klasszikus normáihoz képest már demokratizálódásnak is nevezhető, hiszen először fordult elő, hogy a hatalom legmagasabb régióiban elszámolási kötelezettség jelenjen meg a Nemzetgyűlés felé, habár az is látszik, hogy a politikai reformokat nem sikerült következetesen végigvezetni.

31 A pancsen láma Tibet második legnagyobb vallási méltósága, világi szerepében a külkapcsolatokért, Tibet hivatalos politikájának a szomszédos népek felé való kommunikációjáért felelős.

32 1911-ben csatlakozott a forradalmi hadsereghez, Szun Jat-szen halála után a Kuomintang méréskelt szárnyának vezetője, majd a nemzeti hadsereg főparancsnoka lett. A nankingi nemzeti kormány elnökeként harcot hirdetett a Kína déli részén berendezkedett szovjetek és a sanghaji és kantoni kommunista törekvések ellen is. A Japánnal folytatott háború (1937) alatt létrejött kommunista-nemzeti szövetség felbomlásával kitörő újabb polgárháborúban vereséget szenvedett és Tajvanra vonult vissza (1949).

33 „Tibet felszabadításának tizenhét pontos megállapodása”. *Ld. T. W. D. Shakabpa*: i. m. 254–258. és *Dawa Norbu*: *After Nationalism? Elite Beliefs, State Interests, and International Politics*. *International Studies* 35(1998) 43–44.

szerint azonban a már nagykorúnak nyilvánított³⁴ dalai láma tudta és beleegyezése nélkül a csamdói konferencián részt vevő, ilyen felhatalmazással nem rendelkező tibeti küldöttség szignálta az egyezményt.

A 17 pontos megállapodás értelmében Tibetnek a „központi kormány egyesített vezetése alatt joga van az autonómiára, de megmarad saját politikai rendszere”, a dalai láma hatalma és a hivatali rendszer. Védelmet élvez a „vallási meggyőződés szabadsága a Kínai Népköztársaság alkotmányának megfelelően”, „a tibeti hadsereg pedig a Népi Felszabadító Hadsereg részévé válik”, de feladata továbbra is a saját területének védelme. A reformokat a tibeti kormány „saját elhatározásából, önszántából volt köteles végrehajtani a katonai körzeti főparancsnokság segítségével”. Az ezen pontokhoz igazodó politizálás nyolc évét nevezi az orientalisztika Tibet viszonylagos függetlensége korszakának (1951–1959), amelynek során a dalai láma is részt vett a Kínai Népköztársaság alkotmányának kidolgozásában és az Országos Népi Gyűlés munkájában, egészen a „tibeti demokratikus reform tervezetének” 1959-es nyilvánosságra hozataláig, amely a teokratikus berendezkedés felszámolásának módját foglalta magában. Ez a tervzet provokálta az 1959-es lhászai felkelést, amelyet a nagyobb kolostorok vezettek és amelynek élére a fiatal dalai láma állt. A Népköztársaság hadserege azonban jóval felkészültebbnek bizonyult a tibeti felkelők erőinél és a civil áldozatokat is követelő összecsapások a jelenlegi emigráció létrejöttéhez vezettek.

Az 1959-es lhászai felkelés után emigráló dalai lámának és – körülbelül 80 000 fős – környezetének külső és belső problémáikkal egy teljesen új politikai környezetben kellett megküzdeniük. Mivel a tibeti vezetés csak részben emigrált, először is újra kellett alakítani immár emigráns kormányukat, a Kasagot; másrészt – bár Nehru szinte azonnal letelepedési lehetőséget biztosított Észak-Indiában – el kellett helyezniük magukat és nézeteiket egy igencsak megváltozott nemzetközi porondon; és a fentiek alapján elmondhatjuk, ez a feladat a tibeti vezetéstől nem volt teljesen idegen.

Alkotmány és modernizáció

A tibeti emigráció az indiai államtól előbb Bomdílárban, majd Tezpurban, később Mosoorieban kapott letelepedési engedélyt, 1960-ban pedig véglegesen Dharamsalában kapott helyet. Az első intézmény, amelyet létrehoztak, a *Tibeti Előadóművészetek Intézete* volt, a hagyományőrzést már a kezdeti években is fontos feladatnak tartották: kolostoriskolákat, kórházakat, menekültek integrációját segítő intézményeket alapítottak, és támogatnak a mai napig.

34 T. W. D. *Shakabpa* (i. h.) szerint 1949-ben Tibet utasította ki a kínai megbízottakat Lhászából, majd, nem lévén hajlandó küldöttséget meneszteni Pekingbe, hogy a Népköztársasághoz való csatlakozásról tárgyaljanak, kínai csapatok vonultak Lhásza ellen; a tizenöt éves dalai láma átvette a hatalmat és Jatung városkába menekült, így nem is ismerhette a megállapodást.

Már Mosoorieban újjáalakították kormányukat, amely a szuverén és független tibeti kormány jogutódjának deklarálta magát, céljaként pedig a tibeti menekültek támogatását és Tibet visszaszerzését jelölte meg. Mindeközben Tibet betagozódott a Kínai Népköztársaság igazgatási rendszerébe, mint az autonóm területek egyike, polgárait a Népköztársaság alkotmánya vonatkozott és vonatkozik a mai napig.

Az autonóm területek igazgatásáról a Kínai Népköztársaság alkotmányának IV. része rendelkezik.³⁵ E szerint az önkormányzati és államigazgatási szervezetben a helyi (tibeti) kisebbség képviselői létszámarányosan vesznek részt, a területi autonómia biztosítja az anyanyelv oktatásához,³⁶ a nemzeti kultúra megőrzéséhez és a vallásszabadsághoz való jogot. A tibeti emigráció önrendelkezési jogra, vagy „valódi autonómiára” irányuló kérését Kína azért nem tudta soha értelmezni, hiszen az alkotmány írott betűje szerint mindez történeti hazájukban mindig is rendelkezésükre állt.³⁷

Csakhogy a tibeti emigráció 1959-ben a hagyományosan a dalai láma hatalmára épülő teokratikus berendezkedés védelmében kibontakozó lhászai felkelés leverése után jött létre. Az emigráció számára tehát a Népköztársaság alkotmánya nem volt elfogadható.³⁸ De volt-e más alaptörvénye, amelyre a dalai láma kormánya hivatkozhatott volna?

A teokrácia időszakában ilyen nem született. Márpedig az új környezetben különösen szüksége volt az ingatag emigráció vezetésének tevékenysége megalapozására. A politikai modernizáció első lépéseként a dalai láma emigrációjából

35 Autonóm szervek a nemzeti autonóm területeken. Ld. A Kínai Népköztársaság új alkotmányának teljes szövege. Nemzetközi Dokumentumok 1983. 3. sz. 3–25.

36 Az anyanyelv oktatásához és nem az anyanyelvi oktatáshoz való jogot biztosítja az alkotmány, amit a Kínai Népköztársaságon sokszor számon kérnek, annak ellenére, hogy van tibeti tannyelvű iskola Pekingben. „Mindegyik nemzetiség szabadon használhatja saját nyelvét és írását.” Ld. A Kínai Népköztársaság Alkotmánya. Nemzetközi Dokumentumok 1975. 5. sz. 26.

37 A tibeti történetírás és hagyomány három nagy tartományát ismeri a régi Tibetnek: Ü-Cangot, Khamot és Amdot. A folyóvölgyektől és meredek hegyektől sokszorosan szabdaltságot az európai középkor ideje óta e három nagy tartomány és ezek összehangolt igazgatása volt hivatott a rendet fenntartani. Az emigrációban kialakult választójogi rendszer még mindig e régi regionalizmust veszi alapul. A Tibeti Autonóm Terület ezek közül Ü-Cangot foglalja magába, habár a Hszincsang-Ujgur Autonóm Terület ennek egy részét elfoglalja. A régi Amdo a mai Csinghai tartomány egészét, Kanszu egy részét fedné le; míg Kham Szecsuan és Jünnan tartományok határaitban okozna változást. Nincs adatunk arról, hogy ezeken a területeken pontosan mekkora tibeti népesség él. A Kínai Népköztársaság álláspontja szerint pedig a Tibeti Autonóm Terület valóban a történeti Tibet területén jött létre, minden egyebet a korai Tibet hódításai-ként tart számon és a terület feletti majdnem háromszáz esztendőss mandzsu protektorátussal érvel.

38 Céljuk mégsem a teokratikus rend konzerválása volt, hiszen demokratikus alkotmányt igyekeztek létrehozni. Tehát az emigráció politikai céljai egészen az emigrációban eltöltött kezdeti évekig a tibetiek számára sem voltak tisztázottak. A demokratikus reform kínai tervezete elleni lázadás szülte végső soron ezt az emigráns demokráciát. Ez ellen szóló érv, hogy a XIII. dalai láma reformjai már a 20. század legelején a hatalom megoszlásának irányába mutattak.

alkotmányt adott népének.³⁹ Ez természetesen nem érvényesülhetett szülőföldjén, a tervek szerint visszatérése után kellene ennek az alaptörvénynek irányítania Tibet jogéletét. Az alkotmány legtöbb elvére azonban 1961-től az emigráns kormány igyekszik tekintettel lenni. Az emigráció politikáját a világ demokratikus feléhez igazította. Elsősorban az *Egyesült Nemzetek Szervezetével* és az Egyesült Államokkal igyekezett erősíteni kapcsolatait.

Már a bevezetésben az ENSZ-alapokmányra hivatkozik,⁴⁰ a nemzetközi szerződések elismerését, a háború megtagadását illetően. A dharamsalai emigráció legfontosabb alapelvei közé számít mind a mai napig az erőszakmentesség.

Az 1961-es tibeti alkotmány, bár fiktív, a demokratikus írott alkotmányok követelményeinek megfelel a jogok deklarálása, a hatalmi ágak szétválasztása és a hatalomgyakorlás intézményeinek leírása alapján. Azonban ennek a demokratizmusra törekvő alkotmánynak maga a dalai láma személye és funkciói az egyik fő anakronizmusa.⁴¹

Annak az okai, hogy ezt az alkotmányt inkább minősíthetjük „demokratizmusra törekvőnek”, mint demokratikusnak, már inkább a felszín alatt kerecsendők:

1. Bár a hatalmi ágakat szétválasztja és feladataikat körülírja, a dalai lámának a kormány és a Nemzetgyűlés döntéseit is jóvá kell hagynia, ami gyakorlatilag abszolút vétőjogot jelent. Ez inkább az alkotmányos monarchiára jellemző elem.⁴²

39 A dharamsalai Department of Information and International Relations által angolul és tibetiül nyilvánosságra hozott 1961-es Tibeti Alkotmány. Az idézetek saját fordításaim.

40 1961/1/6. cikkely: „Hagyományával összhangban Tibet megtagadja a háborút, mint a támadó politika eszközt és a más emberek szabadságával szemben alkalmazott erőt, mint a nemzetközi viták megoldásának eszközt, és ezáltal kitart az ENSZ alapokmányában lefektetett elvek mellett.” A teljes emigráció konzekvensen tartja magát a vallási érvekkel alátámasztott és a Nyugat számára is oly kedves erőszakmentesség elvéhez, amelyet a kezdetek óta vallanak, de a kezdetek óta vannak, akik ellenszegülnek neki. Ilyen volt Cshusi Gandrug gerillavezér, aki 1949-től viselt háborút a kínai csapatok, elsősorban azok utánpótlásvonalai ellen. Az ellenállásnak csak az 1971-es kínai-amerikai megállapodás vetett véget. (*Richard de Jongh: Democracy, the Only Road to Democracy. A Survey of the Tibetan Struggle for Democracy in-Exile.* Amsterdam, 1995. 43.)

41 A dalai láma hatalma nem feleltethető meg a közép-európai típusú köztársasági elnöki hatalomnak, amelyben az államfő szerepe szimbolikus, de nem felel meg az egyesült államokbeli köztársasági elnök jogkörének sem. A dalai láma kormányuléseket vezethet, kinevezési jogköre szélesebb, mint bármely demokrácia államfőjéé. A kormány és a parlament döntéseihez is hozzá kell járulnia, ami abszolút vétőjogot jelent. Az alkotmány 36/e cikkelye („Ha a Nemzetgyűlés teljes tagságának kétharmados többségével, konzultálva a Legfelsőbb Bírósággal úgy dönt, hogy az állam legmagasabb érdekei arra kényszerítenek, hogy a dalai láma hatalmi funkcióit Régentának gyakorolja”) lehetőséget ad az eltávolítására, ez azonban az alkotmány legnépszerűtlenebb cikkelye. A Nemzetgyűlés mindent megtett volna eltávolítására, de a dalai láma megtiltotta. (*Jane Ardley: A Critique of Tibetan Democracy in-Exile.* Tibet Foundation Newsletter 2002. 34. sz. 13.)

42 29. cikkely: „Az állam végrehajtó hatalma Őszentsége a dalai lámára száll, amint betölti tizen-nyolcadik életévét, és általa gyakoroltatik egyenesen, vagy az ő alá rendelt hivatalnokokon keresztül az alkotmány intézkedéseivel összhangban.”

2. A választások alkalmával a Nemzetgyűlés képviselőinek 5%-át a dalai láma személyesen jelöli ki.⁴³ Ez az arány viszonylag szűknek tekinthető, de a kolostorok szavazatai a képviselők további 10%-át juttatják hatalomhoz, így a Nemzetgyűlés képviselőinek mindössze 75%-át választják közvetlenül.⁴⁴

3. Meg kell említenünk, hogy az 1961-es emigráns alkotmányra, valószínűleg a Kínai Népköztársaság törvényhozó testületeiben tibetiek által is vállalt feladatkörök miatt, közvetve hatott a szovjet minta is. A Nemzetgyűlés ritkán ülészik,⁴⁵ az ülésszakok között irányító Állandó Bizottság a nyugati kommunista kormányzó testületekkel mutat hasonlóságot. Itt kell megemlíteni, hogy ezekben a különleges ülésszakokban és általában a Kormány és a Nemzetgyűlés munkájában a dalai láma mindig aktív szerephez jut. Ez megkülönbözteti e berendezkedést a szocialista modelltől, de az egyszemélyi vezető kiemelt szerepe itt is antidemokratikus vonás.

4. A tulajdonviszonyok kérdésében, elsősorban a földtulajdonnal kapcsolatban az 1961-es alkotmány egyértelműen fogalmaz: minden föld állami tulajdon.⁴⁶ Ez egyrészt nem áll összhangban az emberi jogokról vallott egyetemes elvekkel, másrészt nem tisztázza a földterületre húzott épület tulajdonjogát. A tibeti berendezkedés tervének meghatározó, a klasszikus hagyományokat mindig szem előtt tartó szemléletének ismeretében felmerül a kérdés, vajon az államhoz tartozó földre épített kolostor kinek a tulajdona?⁴⁷ Az 1961-es alkotmányban leírtakhoz kapcsolódóan alkották meg a modern tibeti államelméletnek tekinthe-

43 39. cikkely: „A Nemzetgyűlés: a) tagjait 75%-ban közvetlenül választja a területi alapon létrehozott választókerületek népe b) tagjainak 10%-át a kolostorok és más vallási intézmények választják az idevonatkozó törvényekkel összhangban c) tagjainak 10%-át a Területi és Kerületi Tanácsok választják az idevonatkozó törvényekkel összhangban d) tagjainak 5%-át Öszentsége a dalai láma személyesen nevezi ki. Az ilyen személyeket a különleges művészeti, irodalmi és tudományos tevékenységük alapján kell kiválasztani.”

44 Habár a tervezett regionális kormányzatok tanácsában ez a bontás nem érvényesülne, „országos szinten” a törvényhozó hatalom 15%-a a dalai láma szűk környezetének belátása alapján kapja meg kinevezését.

45 42. cikkely: „A Nemzetgyűlés ülésszaka: Öszentségének a dalai lámának kell időről-időre összehívnia a szabályos (?) Nemzetgyűlést, hogy ülésezzen azon időben és helyen, amelyet ennek érdekében kijelöltek, de az előző ülésszak utolsó és a következő ülésszak első ülése között nem telhet el hat hónapnál hosszabb idő.”

46 III./25. cikkely: „A földbirtoklásról: Minden föld az államhoz tartozik, és éves bérlet fizetése ellenében hozzáférhető, ahogy időről-időre le (is) köthető épület számára, mezőgazdasági vagy egyéb célokra, szükség szerint.”

47 Az adózásnak a három fő tibeti birtoktípusnak megfelelően a királykor (629–822) óta három formája volt. Az egyházi birtokokon élő családok a kolostoron keresztül az Egyházi Tanácsnak fizetett adója, a személyes (nemesi) birtokokon élő családok kormányzónak fizetett adója, amelyet az a Királyi Tanács (később Kormányzó Tanács, vagy Miniszterek Tanácsa) felé továbbított, és az állami birtokok adója, amellyel a faluközösség együttesen tartozott a kormányzó, a Királyi Tanács felé. Mivel az alkotmány az adórendszerrel való elképzelésekre nem tér ki, nem lehet megállapítani, vajon a régi rendszerből e téren mennyit őriznének meg, a feudális adórendszer elvetésével pedig miből tartanák fenn a kolostorokat?

tő, magyarul is megjelent *Tibet jövője* című munkát.⁴⁸ Ez segíthet értelmezni a fenti, föld- és tulajdonviszonyokkal foglalkozó kérdéseket. A műnek a gazdasági élet tervezésével foglalkozó fejezetében találhatjuk a „Harmóniában a természettel” kiépítendő „középutas gazdaságra” vonatkozó bekezdést,⁴⁹ amely a földet, mint állami tulajdont nem a szocialista típusú gazdaság alapjaként fogja fel, hanem az általa „középutas gazdaság”-nak nevezett modellként. Ez a modell szintén az állami szétosztásra, illetve szükségletfelmérésre épít, azonban önmagát nem szocialista modellként értelmezi. Ennek oka az alkotmányban és az ebben az államelméleti műben is említett „dharma-szerinti kormányzás”⁵⁰ gondolata, amely a buddhizmus történeti és társadalmi gyökereit igyekszik a modern politikai gondolkodás talajába átültetni. Mindezt összeegyeztethetőnek tartják az alkotmányba is belefoglalt vallásszabadság elvével.⁵¹

5. A szavazati jog kérdése. A 1961-es alkotmány megkülönbözteti az aktív és passzív választójogot, amelyek közül az utóbbit életkori cenzushoz köti. Találunk azonban a szövegben nemzetiségre vonatkozó kitéltet is, bár feltételezhető, hogy itt számolnunk kell a terminológiai nehézségekkel, és érdemes megpróbálnunk „állampolgárságként” értelmezni a „nemzetiség” kifejezést. Ezt a feltételt az emigráció, mint különleges élethelyzet értelmezése miatt tehetjük; az emigránsok egy része ugyanis nem tibeti, azaz kínai, hanem a neki otthont adó ország állampolgára.

6. Utolsó okként maradt a Régenstanács kérdése, amelynek említése egy demokratikus alkotmányban az alakot öltött anakronizmus maga.

Az alkotmánnyal kapcsolatban a demokratikusság követelményein kívül azt a kérdést is vizsgálunk kell, vajon mennyire legitim. Ennek a gondolatkörnek több különböző szintjét lehet megkülönböztetni.

Először is, ez az alkotmány emigrációban született, azaz nem érvényesülhet azon a területen, amelynek igazgatására szánták. Mivel az 1959-ben kialakult helyzet megoldása még kérdéses, nem állapítható meg, hogy egy, ebben a politikai környezetben elkészített fiktív alkotmánynak milyen sorsa lenne, vagy milyen módosításokra lenne szüksége, ha realizálná az emigráció megszűnése, a hazatéréskor bekövetkező helyzet. Bár a Kínai Népköztársaság és a tibeti emigráció között a kapcsolatok legharmonikusabb időszakában is csak eufémizmussal ne-

48 Szamdong Rinpoce: *Tibet jövője*. Bp. 2004.

49 I. m. 18–22.

50 I./2. cikkely: „Tibetnek egységes, demokratikus államnak kell lennie, amely a Buddha által lefektetett elvek alapján nyugszik”. *Dharma*: a világot rendező törvény, alapelv.

51 17. cikkely: „1.) Minden vallási felekezet egyenlő a törvény előtt. 2.) Minden tibetinek joga van a gondolatok, a lelkiismeret és a vallás szabadságához. E jog magában foglalja a szabadságot a hitre, a nyílt vallásgyakorlásra, istentiszteletre, és bármely vallás tartására egyedül, vagy csoportosan. 3.) Az egyén szabadsága kimutatni vallását vagy hitét, és az is, hogy bármilyen vallási vagy jótékonyági ügygel foglalkozzon egyedül vagy csoportosan, csak azokkal a megkötésekkel, amelyeket a törvény leír a közbiztonság, a közrend, az egészség, vagy az erkölcsök, vagy a jogok és szabadságok védelme érdekében.”

vezethetjük a tárgyalásokat egyáltalán „akadozóknak”, az 1961 óta eltelt évtizedekben is több módosítás érte az alaptörvényt.

Másodszor a tibeti emigráció külső legitimitásának problémája merül fel. Az emigráns tibeti kormányt semmilyen állam, még a neki otthont adó India, vagy a kezdeti években az ENSZ előtt is támogató Egyesült Államok⁵² sem ismerte, ismeri el. A tibeti nép akarata azonban legitimálhatja a dokumentumot, de hol kell keresnünk a tibeti népet? 1961-ben egyrészt az Indiában élő emigránsok, másrészt a Kínai Népköztársaság Tibeti Autonóm Területének lakossága részvételével tartott ügydöntő népszavazás lehetett volna képes erre, másrészt az emigráns kormány Nemzetgyűlése fogadhatta el. A történelmi helyzet miatt azonban a népszavazás nem volt lehetséges, tehát az alkotmányt egy egyetlen ország által sem elismert kormány még nem elfogadott alkotmányában meghatározottak alapján összehívott Nemzetgyűlés fogadta el. A tibeti emigráció tagjai alaptörvényként tekintik a dokumentumot, azonban a Tibeti Autonóm Területen élő tibeti lakosság véleményéről nem ismerek objektív adatot.⁵³

Mindezek alapján a tibeti emigráció 1961-es alkotmányával kapcsolatban a következő két megállapítást tehetjük: Egyrészt ez mindenképpen egy jövőbeni helyzethez létrehozott dokumentum, így aztán megismerhetők belőle az emigráció kezdeti éveinek politikai céljai, útkeresése. Másrészt, bár legitimitását nem tudtuk bizonyítani, tagadhatatlan, hogy rendszer épül rá, amely az emigrációba vonult tibeti népességet szervezi.

Erről a rendszerről elmondhatjuk, hogy bár nem demokratikus, demokratizmusra törekszik, és ennek a különbségtételnek az okai a speciális történeti és társadalmi helyzetben keresendők.

Ha a tibeti emigrációt, mint egy, a hidegháborúban nemzetközi politikát folytatni kívánó nemzetiségi csoportot szemléljük, a kérdés az, vajon miért törekszik demokratizmusra egy hagyományaiból fakadóan autokratikus berendezkedésű nép?

Az elkövetkező bő tíz évben az emigráció politikáját az antikommunista hatalmak felé való nyitás, a Pekinggel mindinkább elhidegülő viszony, és az anyaországból a „kulturális forradalom” elől hozzájuk érkező menekültek fogadása kötötte le.

A nemzetközi közösség már az 1950-es változásokkal szemben is táplált ellenérzéseket, és a tibeti emigráció is igyekezett az ENSZ segítségére támaszkodni. Annak az ENSZ-nek a segítségére, amelynek az idő szerint még a tajvani emigráns Kínai Köztársaság⁵⁴ volt a tagja.

⁵² Dawa Norbu: *China's Tibet Policy* i. m. 280.

⁵³ A dharamsalai Department of Information and International Relations munkáját is segítő Human Rights Center szerint az Autonóm Terület lakosságának tájékoztatása folyamatos, a Szabad Ázsia Rádión keresztül értesülnek az őket is érintő változásokról és azokkal egyetértenek.

⁵⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a Kínai Köztársaság Tibet hovatartozásának kérdésében a kommunistákkal azonos állásponton volt.

Amikor a dalai láma környezetével Indiába érkezett, legelőször az Afro-Ázsiai Bizottság emelt szót érdekében, de hamar követte az ENSZ Pekingnek szóló figyelmeztetése is. A svájci *Vöröskereszt* még 1960-ban felajánlotta segítségét és 200 tibeti kisgyermeknek talált svájci otthont. A *Nemzetközi Jogászbizottság* 1960 augusztusában jelentette ki, hogy a Kínai Népköztársaság a lhászai felkelés leverésével megsértette az *Emberi Jogok Nyilatkozatának* 16-os cikkelyét és genocídiumot követett el Tibetben. A nemzetközi segélyszervezetek szinte egyszerre ajánlották fel segítségüket és még ugyanabban az évben elhangzott Eisenhower elnök meghívása is, amelyben kijelentette: szívesen fogadná a dalai lámát, ha az az Egyesült Államokba utazna.⁵⁵ Az emigráció vezetése 1969-ig nem utazott Nyugatra, bár nagy reményeket fűztek minden eseményhez, ami a kormányuk elismeréséhez vezethetett volna. Az emigráns kormányt azonban mind a mai napig sem nemzetközi szervezet, sem állam nem ismerte el. Az ENSZ 1965-ben ismét napirendre tűzte a tibeti menekültek ügyét, de a korábbinál nagyobb támogatást most sem tudott adni.

A tibeti emigráció ügyét a holtpontról az évtized fordulója lendítette ki. 1969-ben újra felkelés tört ki Tibetben, és a kínai megtorló intézkedések elől tízezrek szöktek át az indiai határon. Ennyi embert Észak-Indiában képtelenség lett volna elhelyezni – így kezdődött a tibeti menekültek szétszóródása a világ országaiban, ez pedig – amint látni fogjuk – merőben új helyzetet teremtett. Az emigráció számára a „fordulat éve” azonban mégis az 1971-es esztendő volt, amikor az ENSZ-ben is győzött a gazdasági és politikai szükségszerűség, és a kontinensnyi országtól elszigetelt tajvani Kínai Köztársaság helyett a Kínai Népköztársaság lett a világszervezet tagja és vehetett részt vétőjoggal bíró állandó tagként a Biztonsági Tanács ülésein is.

A „harmadik alkotmány” – az emigráció átalakuló társadalmi és politikai helyzete (1972–1990)

A Kínai Népköztársaság szélesedő elismerése, majd ENSZ-tagállammá válása többek között azt jelentette, hogy az Emigráns Tibeti Kormány esélye az elismerésre gyakorlatilag megszűnt. Az emigráció politikai tevékenysége intézményes formában a nemzetközi jog szempontjából nem létezik.

Ezen a dalai láma délkelet-ázsiai körútja, vagy 1979-es, az Egyesült Államokban tett látogatása sem tudott változtatni. Jelzésértékű, hogy az Eisenhower meghívására tizennégy évvel később vízumot kérő dalai láma útja 1979-ben már csaknem tízéves csúszást szenvedett, az Egyesült Államok elnökével pedig már nem tudott az emigráns kormány vezetőjeként találkozni.⁵⁶

55 A meghívásnak akkor nem sikerült eleget tenni, a dalai lámát a megváltozott viszonyok miatt elnök hivatalosan azóta sem fogadta.

56 Az első amerikai elnök, akivel a dalai láma személyesen, a Fehér Házban találkozni tudott, G. W. Bush volt, 2003-ban, de ő sem hivatalosan fogadta, csupán egy irodahelyiségben „futott össze vele”.

Miért nem lehetetlenült el az emigráció ebben a megváltozott helyzetben? A II. világháború után felnövekedett „virágnemzedék” identitáskeresésében – mivel a nyugati egyházaknak nem sikerült számukra elég támpontot adni – a Schopenhauer óta gyakran félreértett hindu és buddhista vallást választotta szellemi támogatójául. Ugyanerre az időre esett, hogy az 1969-es tibeti felkelést követő menekülthullám – Észak-Indián átsapva – szétszórta a tibeti emigránsokat a legtöbb nyugati országba. Az Egyesült Államokba és Kanadába 1200, Svájcba 2000, Nagy-Britanniába több mint 100 menekült⁵⁷ érkezett, és számuk az 1970-es évek elejétől folyamatosan gyarapodik. Segítésükre, integrációjuk megkönnyítésére és Dharamsalával, valamint a nemzetközi szervezetekkel és a fogadó-államokkal való kapcsolattartásra a világ 13 országában jöttek létre *Tibet Ház Alapítványok*. A demokratikus országokban ekképp letelepedett tibetiek természetesen tovább gyakorolták vallásukat és őrizték hagyományaikat, a buddhizmus pedig – térítő vallás lévén – segített megfogni a „baby-boom” nemzedék említett fiataljait, akik a vietnami háborúval szembeni ideológiának is tekintették az emigráció pacifizmusát.

Így történhetett, hogy a tibetiek ügyének társadalmi támogatottsága úgy nőtt, ahogyan a politikai csökkent. *Tibetet Segítő Társaságok* jöttek létre, amelyek a *Tibet Ház Alapítványokkal* és az emberjogi szervezetekkel tartanak kapcsolatot, a kormányon kívüli szervezetek lobbijának és a médiakampányoknak pedig a politikai életre is befolyásuk van. Az emigráció anyagi és eszmei támogatottsága nem szűnt meg. Vezetőjét, bár politikai minőségében nem ismerik el, tisztelet övezi emberjogi munkája és erőszak-ellenessége miatt, és mint a lámaista buddhista vallás vezetőjét.

A tibeti emigráció vezetésének az 1980-as évekre egy sokkal inkább belső problémával kellett szembesülnie. Ez a minden emigráns közösséget előbb-utóbb fenyegető veszély, az idő kérdése volt. Húsz év elteltével felnövekedett már egy új generáció. Ez egy olyan fiatal tibetiekből álló másodgeneráció volt, amely már soha életében nem látta Tibet földjét. A kolostori oktatáson kívül indiai és nyugati egyetemeken tanultak, megismerkedtek a nyugati filozófiával, politológiával, közgazdaságtannal, természettudományokkal és eközben a radikális nézetekkel is. Habár őrzik hagyományaikat, és magukévá tették szüleik hűségét a dalai lámához és békepolitikájához, számukra már nem megfoghatatlan az emigráns kormány demokratizmusra való törekvése, de nem is mindig egyértelmű döntéseinek megkérdőjelezhetetlensége. Kormányon kívüli szervezeteket alapítanak, mint például a *Tibetan Youth Congress*, amit az emigráció radikális „pártjaként” szoktak emlegetni. Mindez persze csak tökéletesebbé teszi az alakuló demokráciát mindaddig, amíg nem osztja meg az emigrációt. Esetükben ilyen megosztás még nem történt, de kétségkívül új vonás, hogy a kérdés egyáltalán felmerül.

A másik, a dharamsalai vezetést érintő belső probléma, hogy az emigránsok már nem egy vagy két belátható központban tömörülnek, hanem egymástól nagy távolságra, a világ számos országában vannak egyre nagyobb létszámú emigráns

57 Száműzetésben – szabadon, a tibeti dalai láma önéletírása. Bp. é. n. 183.

közösségek, amelyeknek segíteni, támogatást adni az Emigráns Tibeti Kormány feladata, valamint amelyek tagjainak az alkotmány szavazati jogot biztosít. Az ő életük szervezésében a *Tibet Ház Alapítványok*, mint de facto nagykövetségek is szerephez jutnak, de ilyen szerteágazó kapcsolatrendszer kezelésére az emigráció nem volt elég felkészült.

1990-re a dalai láma megújította az 1960-ban meghirdetett demokratizáció folyamatát, két fontos változtatást eszközölve az emigránsok életében. Belső változtatásként létrehozta a *Száműzetésben élő tibetiek alapszabályát*,⁵⁸ chartáját; „külpolitikai” reformként pedig módosította a Kínai Népköztársasággal szembeni követeléseit.

Az alkotmánnyal szemben, amelynek mindössze három cikkelye foglalkozik általánosságban a választási rendszerrel, a Chartának a teljes VIII. fejezete, valamint minden részében egy-egy vonatkozó cikkely szabja meg a választások metódusát. Ezenkívül a – teljesen új – Választási Bizottság felépítésével és felállításával is foglalkozik. Mindez megadja az emigráns közösségek számára a lehetőséget egy egységes emigráns kormány megválasztására.

A Charta rendelkezik továbbá minden olyan vitatott, vagy az elemzők⁵⁹ szerint nem a demokrácia normái alapján rendezett kérdésről, amely az 1961-es alkotmányban nem nyert elég figyelmet, vagy nem került sor a részletes kifejtésre. Formájában követi a demokratikus alkotmányok jellemzőit, a legitimációs, deklaratív és védelmi funkciók jobban megkülönböztethetőek, mint az 1961-es előd-alkotmányban, a hatalmi ágak szétválasztása, a különféle szervek feladatkörének és felelősségének pontosabb és részletesebb meghatározása jellemzi. Ezért nevezik második alkotmánynak, annak ellenére, hogy emigrációban született és így, akár csak elődje, csupán fiktív alkotmánynak tekinthető. Mivel önmagát nem alkotmányként, hanem alapelvek gyűjteményeként határozza meg, és érvényességét az esetleges hazatérésben limitálja, tehát a szó szoros értelmében még csak alkotmány-kiegészítésnek sem nevezhető, tulajdonképpen az alkotmány értelmezése.

A Charta tartalmán és felépítésén egy már sokkal érettebb demokratizmus érződik. Bár az összes politikai és formai kritikára nem adhatott választ, célját: a szétszóródott emigráció összefogását, úgy tűnik, teljesítette.

A „második emigráns alkotmány” határozta meg a dharamsalai vezetés számára az új „külpolitikát”. A korai emigráció késlekedései, és nem mindig biztos helyzetértékelése helyét a politikai realitással való szembenézés, vagy legalábbis az erre való törekvés vette át. Az alkotmány elkészítése idejének követeléseivel ellentétben az új politika nem a Tibet feletti hatalom átvételét, hanem egy átmeneti kormány előkészítését jelöli meg céljaként. Az akkor éppen hivatalban levő Emigráns Tibeti Kormány feloszlik, mihamarabb Tibet szabaddá válik, vagy megkapja a „valódi” önrendelkezés jogát. Ez alapos redukciója az emigráció kezdeti követeléseinek, amely a nemzetközi helyzet újraértékelésén alapszik. Az Emigráns Tibeti Kormány az elismerés teljes hiányával küzd, miközben a Kínai Népköz-

58 The Charter of the Tibetans in-Exile. Dharamsala, 1991.

59 Pl. J. Ardley: i. m.

társaság lassan világhatalommá nőtte ki magát, amelynek a tibeti emigrációt befogadó nyugati országok mindegyike gazdasági partnere. Ezenkívül kontinensnyi területén kimeríthetetlennek látszó tartalékokkal rendelkezik, valamint atomhatalom. A Népköztársaság belügyének tekinti autonóm területeinek kérdését. Alkotmánya – elvben – teljes és rendezett körülmények közötti autonómiát biztosít, így a dharamsalai emigráció módosított követelését nem tekinti új tárgyalási alapnak. Mindezek alapján nézzük meg, hogy a „második alkotmány” vajon teljesítette-e feladatát?

A szétszórott emigráció központi szervezeteként az Emigráns Tibeti Kormány össze kívánta fogni a menekülteket, és saját belső jogalkotása szerint rendezni akarta a velük való kapcsolatát. Egyfajta „belső modernizációra” volt szüksége egy eredetileg ad hoc felállított és némiképpen kísérleti jellegű, mindazonáltal harminc éve működő demokráciának. Választ kellett adnia a saját népétől eredő problémákra – amilyen a népesedés vagy a szétszóródás – és a működését bár hivatalosan el nem ismerő, mégis kritikával elemző megfigyelők észrevételeire.

Az emigráció összefogása, a *Tibet Ház Alapítványok* munkájának megszervezése és központi irányítása sikeresnek mondható. A választási rendszer részletes kidolgozása és alkalmazása a szétszóródott emigráció egészét bevonta az emigráció központjának politikai életébe.

A „külpolitikai irányváltással”, az emigráns kormány céljának újradefiniálásával megváltozott helyzetükre kellett reflektálniuk, a hidegháború végetértével egy új, de őket továbbra sem elismerő nemzetközi környezetben új értékelésre volt szükségük, ami új cél artikulálásához vezetett. Szabad és szuverén tibeti állam helyett valódi önrendelkezésre módosították igényeiket. Ez helyes helyzetértékelésnek látszik, bár óhatatlan hiányossága, hogy területi követeléseiket nem módosították, így továbbra is a Népköztársaság által Tibeti Autonóm Területként számon tartott terület háromszorosáról⁶⁰ van szó. Valódi autonómia alatt egy belügyeiben önálló államot képzelnek el, amely kül- és hadügyeiben, sőt akár külkereskedelmében is a Kínai Népköztársaság alá van rendelve.

Kína számára azonban mindez nem hajtana semmilyen belátható hasznot, a világgazdaság egyik legnagyobb résztvevőjeként még a kérdés emberjogi vonatkozásaitól sem kell tartania. A Tibeti Autonóm Területet valódi autonómiával rendelkező tartománynak tekinti, amely autonómiát alkotmánya szavatolja. Az ebben a kérdésben elért eredményeket tehát a legjobb indulattal is csak félsikernek értékelhetjük.

Emigrálni a hidegháborúba

A fentieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy egyrészt a dalai lámának és környezetének semmi oka nem volt azt gondolni, hogy rövid időn – néhány éven – belül ne térhetnének haza, másrészt a nagyhatalmak között való politizálás te-

60 Ld. ehhez e tanulmány 37. jegyzetét.

rén, illetve a kiszolgáltatott helyzetből való érdekképviselésben a tibeti vezetők meglehetősen rutinra tették szert az elmúlt háromszáz év folyamán. A korábbi emigrációk többségére jellemző, hogy a menekülést előidéző nagyhatalommal szemben a rivális birodalom segítette a hazatérést.

A bipolárisá váló világban a kommunista Kínával szemben a világ demokratikus feléhez közeledni logikus lépésnek tűnik. A morális alternatíván kívül azonban az emigráció hangsúlyozza, hogy a demokrácia eszménye jól összeegyeztethető a buddhista vallással is.

Az 1959-es emigráció helyzete mégis már a kezdetektől különbözött a korábbi négy hasonló alkalomtól. A hatalmak, amelyekhez közeledni próbált, ugyanis most nem jelentek meg „személyesen” Ázsiában, hanem a Berlin körül kialakult status quo exportálták a „harmadik világba”, ezzel mintegy „kitelepítve” Európából a háborút. Tehát az emigráns tibeti vezetésnek története során először a környezetében közvetlenül nem jelen levő hatalmakkal kapcsolatban kellett kialakítania politikáját. 1955-tel, a Német Szövetségi Köztársaság csatlakozásával az *Észak-Atlanti Szerződés Szervezetéhez* kialakult a két, már strukturált tömb, amelyek vezetői az Egyesült Államok és Szovjetunió voltak. A tibeti emigráció létrejöttékor még létezett az erős kapcsolat Moszkva és Peking között, a washingtoni pólus viszont még a tajvani Kuomintang-kormányt ismerte el.

Antikommunista politikára volt tehát szükség, amelyben a nemrég függetlenné vált, és bár tömbön kívüli, de szocialista modell felé forduló India, noha az emigrációnak otthont adott, mégsem lehetett olyan partner, mint az elnöki rendszerű demokrácia „fellelvára”, az Egyesült Államok, amely antikommunista törekvéseiben hajlandó és képes volt a tajvani Kínai Köztársasághoz hasonlóan, mintegy „mellékhatásként” a tibeti emigráció politikai törekvéseit is támogatni. Ehhez azonban az időközben Dharamsalában letelepedett emigránsoknak „önmagukban kellett tudniuk felmutatni az alternatívát”,⁶¹ azaz utat kellett adniuk az amúgy is szükséges modernizációnak, amihez így az Egyesült Államok példáját vették alapul.

Modernizációra a tibeti társadalomnak amúgy is komoly szüksége volt, hiszen Belső-Ázsia valamikori nagyhatalmát az elmúlt két évszázadban folyamatosan érték a katonai és politikai kudarcok. A tibeti kérdés egyik legalapvetőbb problémája éppen a modernizáció szükségessége, ugyanakkor a nemzeti identitás megőrzésének vágya. Ezt a kettősséget az emigrációban született alapdokumentumokon is meg lehet figyelni.

Az 1960-as évek elején alakult ki a két világrendszer közötti viszonylagos erőegyensúly. A felek így a sajátos, új világrendnek inkább a fenntartására törekedtek, ami hosszú távon az enyhülés folyamatához, a Helsinki-folyamat felé vezetett. A szovjet tömbön belül sem volt teljes az egyetértés, az ideológiai és főleg a gazdasági eltérések Moszkva és Peking szakításához vezettek. Az 1969-es fel-

61 Ld. *Maria Edin: Transition to Democracy in-Exile – a Study of the Tibetan Government's Strategy for Self-determination*. H. n., 1992.

kelés a Tibeti Autonóm Területen már egy rutinos, a térségben nagyhatalom reakcióját váltotta ki.

Az elkövetkezendő két évtizedben lezajlott társadalmi változások azonban lehetőséget adtak a tibeti emigrációnak, hogy a nagyhatalmi politika uszályában való jól begyakorolt lavírozás helyett, a civil szervezetek érdekközösségében találjon helyet magának, legalábbis addig, amíg lehetősége nem nyílik önálló (bel)politikát folytatni egy nemzetközileg is elismert, tibeti területen.⁶²

A két fiktív emigráns alkotmány megírása közötti különbség a valódi helyzetértékelés és a már megismert demokrácia érték- és tapasztalat-különbsége; a Charta megírását pedig az ezekre vezető külső és belső válságok, illetve az elkerülésükre való törekvés – amit egy emigrációról szólva talán okkal nevezhetünk életösztönnek – tette szükségessé.

CECILIA RÓNAHÁTI

THREE CONSTITUTIONS OF A TORN COMMUNITY SEEKING WAYS AND MEANS OF TIBETANS IN EXILE ON THE BASIS OF THEIR CHARTERS

The dissertation deals with the political ways and means the people of Tibet in exile, and it covers the period from their resettlement in India to 1991, i.e. the year of the creation of the still decisive “Charter of the Tibetans in-Exile”.

The reasons and the – originally democratic – steps of the political preparations carried out in the Tibetan exiled community with the help of three “constitutions” are examined. The first one of them, i.e. the constitution of the People’s Republic of China, is recognized and accepted all over the world. The second one is a fictive constitution, which was created as the first Tibetan fundamental law at the time of birth of the exile the Tibetan exiled community, but has never been valid there. The third charter, what can be regarded as a constitution, only for the lack of a better term, reflects the political and social changes, took place during the thirty years of the exile.

62 Ennek a gondolatnak a realitásával önálló tanulmányban lehetne csak foglalkozni, tekintetbe kell vennünk ugyanis a tibeti emigráció „hivatalos” törekvésein kívül a Kínai Népköztársaság álláspontját és az évek során kialakult politikai helyzetet is. A teljesség igénye nélkül vehetünk ezért csak fel néhány szempontot a kérdés vizsgálatához: a kínai álláspont szerint a tibeti emigránsok bármikor hazatérhetnének, csak hogy a feltételek az emigránsok számára nem felelnek meg. A kérdés talán legneuralgikusabb pontja a dalai láma esetleges utódlásának nehézségéből adódó időtényező. Mivel a dalai lámák kiválasztásának, valamint az utódlás során, a kiskorú dalai láma helyett kormányzó Régenstanács felállításának szabályai kötöttek, a legelőnyösebb minden fél számára az lenne, ha a hazatérésre még a XIV. dalai láma életében kerülne sor. 2006. márc. 10-én a dalai láma bejelentette, hogy a Tibeti Autonóm területre kíván utazni. Ez a Kínai Népköztársaság ellenvetésével nem találkozott, a tibeti buddhista egyház vallási vezetőjeként elismerik, de politikai vezetőként továbbra sem fogadják el. Az emigrációban született politikai tervek szerint a dalai láma a jövőbeni tibeti kormányra, annak képviselőire és elnökére ruházná minden politikai hatalmát. Kérdéses azonban, vajon ez az elképzelés összeegyeztethető lenne-e a kínai állásponttal, e kérdés vizsgálatára pedig itt sajnos nem vállalkozhatok.

The related time of the exile coincides with the second half of the Cold War. Therefore, the period determined the possibilities of the emigrants, as well. It is intended to highlight how the changes in "high politics" can influence the life of such an originally small community.

Two thirds of the documents studied here, were written in exile, therefore the extent of legitimacy and applicability should be observed, as well. Following a short historical summary of the causes forming the community and the main principles of the Tibet-question, these aspects will also be examined.

To sum it up, it is a characteristic of the modern history of Tibet that against the great power inducing the exile the rival country helped the leaders to return home. In this way, an anticommunist policy was required against the communist China in the bipolar world, but to achieve it, the emigrants had to give way to the necessary modernization on the basis of the model of the United States. Modernization was very urgent in the Tibetan society, because it is the most fundamental problem of the Tibetan case: maintaining modernization and national identity at once. This duality is being presented through the fundamental documents created in the exile.

It is avoided to support any side in the polemic about Tibet: following the presentation of the different points of view, the dissertation illustrates the situation in terms of legitimacy, constitutional law and political history.

1

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsék el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzetapparást mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkéit ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kéziratához mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

BAHLCKE, JOACHIM	tanszékvezető egyetemi tanár (Universität Stuttgart)
KECSKÉS D. GUSZTÁV	PhD, tud. főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete)
MIKÓ ZSUZSANNA	főosztályvezető (Magyar Országos Levéltár)
PAJKOSSY GÁBOR	Dr. habil., egyetemi docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
PÓTÓ JÁNOS	PhD, osztályvezető (MTA Történettudományi Intézete)
RÓNAHÁTI CECILIA	orientalista (Budapest)
STANDEISKY ÉVA	a tört. tud. kandidátusa, egyetemi docens (Debreceni Egyetem)

IIU ISSN 0040-9634

A kiadvány megjelenését
a Miniszterelnöki Hivatal Nemzeti Emlékezet Programja
támogatta.

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1400 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799

pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

2006 | 3-4

■ A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

■ A TARTALOMBÓL

■ *ROMSICS IGNÁC*
A SZINTÉZIS-ÍRÁS DILEMMÁI

■ *GYÁNI GÁBOR*
A TÖRTÉNETÍRÁS ÚJRAGONDOLÁSA

■ *KUBINYI ANDRÁS*
A JAGELLÓ-KORI MAGYAR ÁLLAM

■ *HAJDU TIBOR*
HOGYAN ALAKULT ÁT A MUNKÁSPÁRT
A BÜROKRÁCIA PÁRTJÁVÁ?
(1948–1956)

TÖRTÉNELEMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
XLVIII. ÉVFOLYAM, 2006. 3–4. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
VÖRÖS BOLDIZSÁR (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
NIEDERHAUSER EMIL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOMOGYI ÉVA,
SZÁSZ ZOLTÁN, VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

Glatz Ferenc: Halotti beszéd Litván György temetésén 217

TANULMÁNYOK

Romsics Ignác: A szintézis-írás dilemmái 223

Kövér György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt
főszereplők nyomában 235

Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása 261

Bolgár Dániel: Kik vagytok Ti? A magyarországi társadalomtörténetről
egy pályakezdő szemével 275

Kubinyi András: A Jagelló-kori magyar állam 287

Hajdu Tibor: Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává?
(1948–1956) 309

ARCOK, ÉLETKÉPEK

Szlancsok Margit: A „hiúságok máglyái” a 15. században 337

DOKUMENTUM

Vámos Péter: „Sok figyelés, kevés beszéd”. Kínai külügyi iratok,
1956. október 23–november 4. 359

Halotti beszéd Litván György temetésén*

Jöttünk, utolsó utadra kísérni Téged, Gyurikám. Gyurikám, mondom a tisztelők, barátok, kollegák nevében, mert Te fiatalnak, idősnek a „Litvángyuri” voltál. Tisztelettel és szeretettel kimondva. A megszólításban benne volt az a közelednikészség, amit az emberekből a beszélgetés második percében előhívott nyitottságod, az őszinteséged. Mindenki iránt. És mielőtt utolsó utadra kísérünk itt Óbudán, kívánságodra olyannyira tisztelt barátaid, Bibó István és Vásárhelyi Miklós közelében, búcsúzunk Tőled. Barátaid a politikában, barátaid a munka világában, a magánéletben, hétköznapiakban. Engem ért a tisztesség, Feleséged kérése, hogy a történésztársak, szakmai barátok nevében szóljak. A lassan hozzád öregedő – erre Te figyelmeztettél, amikor a 70. születésnapodon köszöntöttem – fiatalabb kollegát, barátot.

Igen, kezdtem már életműved historiográfiai rendbe szedését, a 70. születésnapodon. Fel is készültem, különösen közös témáinkat, a századelő gondolkodás- és társadalomtörténetét érintő munkáidat véve számba. Felelevenítve ízes vitáinkat, amelyek közben kéziratári jelzeteket, bibliográfiai hivatkozásokat jegyezgettünk a magunk kis papírkájára. Kezdték akkor az életmű-méltatást. Te a pezsgővel a kezeden felneveltél, s kérte: ne kezdjem túl korán. Mert még a Jászi-könyv hátra van és egyébként is túl fiatal vagy. Röstelkedtem. Egy „Isteneink éltesse nek” mondattal abbahagytam a túl korai számvetést. Azután 2003-ban elkészült a Jászi-könyv – az utóbbi évtized egyik legjelentősebb történeti monográfiája – benne a litváni eszmévilág kiteljesedett megfogalmazása: 20. századi progresszióról, politikai-szellemi baloldarról, a történelem és a politikai cselekvés nemzeti látószögéről, konzervativizmusról. És mindenekelőtt – számomra legalábbis erről szól a Jászi-monográfia – a közéletben aktív, ha kell politizáló értelmiségi magatartásról. Valóban, ezt a könyvet meg kellett írnod, mondtam Neked, rá néhány napra, hogy a meleg dedikációval szobámban átnyújtottad. Vannak könyvek, mondtam Neked, amelyeket meg kell írunk, mert azok nemcsak hőseinkről, de magunkról is szólnak. Te derűs, litvános mosollyal fogadtad a baráti elismerést, és fejet hajtásomat a teljesítmény és az eszményvilág előtt, ami Jászidat, példaképedet és Téged is eltöltött. 2003-at írtunk. Te már beteg

* Elhangzott 2006. nov. 30-án az Óbudai Temetőben. (A szerk.)

voltál, de reménykedtünk. Hiszen szívós, erős voltál, dolgoztál. Idéztem szeretett öreg barátomat, Vásárhelyi Miklóst, neked régi harcostársadat: a Litván Gyuri olyan erős, hogy nincs benne félelem, olyan szívós, hogy minden életprogramot véghezvisz, és olyan okosan él, hogy százig fog élni. Mentél kifelé, hajlottan, megöleltük egymás vállát, és elhúztam a számát, Te meg azt mondtad: „Majd meglátjuk. Mindenesetre dolgozom”. Te is tudtad, én is tudtam, barátaink mindnyájan tudták: a fene egye meg, nem lesz ebből „száz”, ahogy Vásárhelyi jósolta.

A Jászi-könyv megjelent angolul is és Te dolgoztál, az utolsó napokig, az utolsó órákig. Már az idén nyáron, a Nékosz-konferencia előadására bátortalanul kértelek meg, és kissé összeszorult a torkom, amikor a szünetben az előadásod megkezdése előtt Évával és Pók Attilával felsegítettünk a dobogóra. Csak annyit mondtál: minden rendben. És elmondtad az előadást, hűen korosztályod közügyek iránti szenvedélyes elhivatottságával, amit az én „szolgáló-robotoló” korosztályom mindig oly erősen csodált. És beszéltél a Rád jellemző elemző okossággal. Aztán jött ’56 ötvenedik évfordulója. Még az év elején beszéltünk róla. Jónak tartottad javaslatomat, hogy minden intézménynek – legyen vezetése konzervatív vagy liberális, szocialista szellemű vagy legyen fővárosi, vidéki vagy kutatóintézet, tanszék – nyíljék alkalma elmondani a „maga ’56”-ját. Hiszen nem ez ’56 öröksége ma? Kibeszélni magunkból, amit adminisztratív, rendszerbéli korlátok és az egymástól való félelem miatt nem tudtatok Ti, a ti akkor már felnőtt generációtok, azután az 1960–1980-as években mi, az akkori fiatal generáció. És aztán az 1990-es években derült ki, hogy a kibeszélésnek nemcsak adminisztratív, hanem magatartásbéli akadályai is lehetnek. Hiszen a többpárti pártfegyelmek félő, hogy erősebbek, mint az egypárt fegyelme volt, erősebb az ellenségkeresés, mint annak idején volt. Félő: lassan már nem is beszélnek egymással a szellemi-politikai szekervárák lakói és félő: kezdik ismét a politikusok megmondani, mit várnak el a történelemtől. Ha így megy tovább, elmondhatjuk: Magyarországon demokrácia van demokraták nélkül. Vagy legalábbis demokraták kisebbségével. Az ’56-os konferenciáról beszélve, kérted: a megtorlásról feltétlenül legyen előadás. Én meg kértelek: vállald el, ha lehet ’56 szerepének megvilágítását a rendszerváltásban. Elvállaltad, sőt – már zavaró szerénységgel – köszönted. Morogtál valamit arról, hogy ezt Vásárhelyinek kellene elmondani, felelevenítetted 1989 májusát, amikor hármasan, Vásárhelyi, Te meg én – én mint friss kormánytag – tárgyaltunk Nagy Imre újratemetésének rendezéséről, a kormány lehetséges szerepéről, s hogy Németh Miklós tudtával már tárgyaltam Nagy Imre rokonságával, lányával, Nagy Erzsébettel és férjével, Vészi Jánossal. És kérdeztem: hogyan látod ma, 2006 tavaszán akkori kérdésemre a választ: ha lehetett – mint Te voltál – tehetős polgári sarj hithű kommunista, majd nagyimrista reformkommunista, majd liberális pártalapító, vajon lehetnek-e a fiatalon nagyimrista, majd Kádárt-elfogadó MSZMP-tagok netán rendszerváltók? Te is emlékeztél, úgy látszott, én is emlékeztem, hogy mit mondott Miklós ’89-ben: igen, ha bizonyítanak a jelenben és képesek önkritikusan nézni a maguk múltját. Amihez Te hozzátetted, kezedet felemelve: és ha őszinték! És most is ezt ismételted, 2006 tavaszán. „Ha őszinték.” Hát igen, ha valakinek volt, hát

Neked volt alapozottságod erkölcsi normákat számon kérni. Már '89-ben, azután 2006-ban is. Hiszen közmondásos volt: generációból Te és Hanák Péter voltatok azok a kevesek, akik mertétek a generációs önkritikát nemcsak belülről megélni, hanem hangosan kimondani azért, amit generációtokból sokan a proletárdiktatúra kiépítéséért tettek, és amit megbántatok. Leírva tanulmányban a korábbi téveszmék kritikáját, sőt – ahogy Hanák tette – megkövetni embereket, kollégákat, akik netán sérültek a korábbi rendszertől. És tettetek is, mindenk előtt Te. Mert vannak dolgok, amelyekről nem is elsősorban beszélni kell, hanem amit meg kell tenni. Fiatalon, kockáztatva a tanári állást '56 tavaszán merted kimondani, hogy a magyar nép nem bízik többé a Vezérben. Majd a forradalom bukása után is makacsul tétél a magad reformkommunista, majd radikális szabadság-elveidért, amit lehetett.

Megélted a forradalom ötvenedik évfordulóját, 2006-ot. Az akadémiai bizottság szakmai konferenciájára megírtad a szöveget és a hű barát, a konferencia elnöke, Kende Péter olvasta azt fel. A szöveg olvasása közben, a végén elcsuklott a hangja, megtört hangon, keresve a szavakat mondott valamit arról – már csak félig a mikrofonba beszélve –: ezek voltak valószínűleg Litván György utolsó kézírásos oldalai. Mert már nincs több ereje. S talán van még néhány napja. Hidd el, a teremben mindenki lehajtotta a fejét, hogy a másik ne lássa arcának összerándulását. Az együttérzéstől, a szerző személye iránti elhivatottságnak, az ügy- és szakmaszeretetnek kijáró megrendüléstől. És amit szintén nem láthattál, talán már elmondani sem tudták Neked: milyen csodálatot váltott ki a kollégákból, amikor rá egy hétre, az újabb konferencián, egész más témában készítettél előadást. De már csak arra volt erőd, hogy szövegrészeket állíts össze a betegágyon, s azt Éva, a jóban-rosszban kitartó feleség, szerkesztette egybe ott előttünk, a hallgatóság előtt előadássá. A halál tud keserves lenni, ha ilyen betegséggel jár együtt, de az ember mégiscsak legyőzheti a halált, ha olyan erős és okos, mint Te voltál, és nem hagyja kizökkenteni életfelfogásából. A halál csak lerövidítheti az életet.

Hogy mire gondolhattál az utolsó napokban, órákban? Hogy örültél-e a teljesnek mondható szakmai életpályának? Hogy elégedett voltál-e, mivel életed szakmai és közéleti értelme a Te közreműködéseddel beteljesedett? Hogy mit gondoltál a forradalomhoz nem méltó ünnepet-zavargásokról, azok okairól? Nem tudom. És most már nem is tudjuk megbeszélni, ahogy harminc éven át oly sok mindent megbeszéltünk. Pontosabban megbeszéltél, nemcsak velem, de mindenkivel, aki hozzád fordult kérdéssel, ötlettel.

Mert, most hogy nem vagy többé közöttünk, kezdődik a közbeszéd Rólad. Hívom a közös óbudai barátot, Tiszavölgyi Pistát, aki börtönből szabadulásod után 1964–1970 között az Árpád-gimnáziumban volt igazgatóhelyettesed, majd igazgatód. Mondja, hogy már jelentkeztek volt diákjaid, akiknek most volt a 38. érettségi évfordulójuk, s ha nem tudtál betegség miatt megjelenni, hát jönnek most ők a temetésre. Idézik, volt diákjaid, telefonálva, a legendisztikus iskola-könyvtáros és történelemtanár világos okfejtéseit, nyitottságát, és derűs élet-szemléletét. Aki minden diáknak, tanárkollégának szakirodalmat keresett, el-

búvólve diák- és tanárkörnyezetét memóriájával, klasszikus és általános műveltségével. Ők mondták, amit mi évtizedekig kollégáid csak éreztünk, de meg nem fogalmaztunk: jó volt Veled beszélgetni. Legendák terjednek itt rólad, Óbudán, és ahogy látom, igaz történetek. Arról, hogy Lupa-szigeti nyári házadból gyakran jártál be a suliba kajakkal. (Igaz, mert az egyik teniszeccsünk után nekem is megmutattad a Tímár utcai kikötőt, ahol a kajakot tartottad.) Arról, hogy soha nem panaszkodtál, pedig mindenki tudta, hogy büntetésből vagy odahelyezve és milyen nagy ribilliót váltott ki, amikor négy év után először, 1968-ban jutalmat szavazott meg a tanári testület és a szegény igazgató, aki egyébként ezt támogatta, nem mert elmenni az átadó-ünnepségre, így azután Tiszás – ahogy Ti hívtátok az igazgatóhelyettes barátunkat – adta azt át, a közönség nagy üdvözlője közepette. (Ez sem legenda, csak igaz történet, hiszen így mesélte el nekem, a fiatalabb barátnak Vészi János is, aki szintén Veled volt ott száműzve. És hogy állítólag mindenki tudta, segítetek a még börtönben maradt barátok, ismerősök hozzátartozóit.)

Búcsúzom Tőled, természetesen nemcsak, mint barát, aki oly szívesen fordult hozzád, hanem úgy is, mint intézeti munkatárs.

Mindenki szívszorító örömmel hallgatta nyáron utolsó intézeti megszólalásodat. Ünnepeltük Széchenyi-díjadat, a Neked szóló köszönetet megtelítette az intézeti tanácsstermet. Hiába esett nehezedre az állás, görnyedten, de állva hallgattad köszöntésemet, és állva válaszoltál. Nem fogadtad el a széket. Mindenkinek köszönetet mondtál s búcsúzásod utolsó mondata: „1970 óta, idekerülesem óta mindig is az Intézetet tekintettem második otthonomnak”. Miután elmentél, mi néhányan, volt fiatalok összeverődtünk, teát főztünk és felelevenítettük az elmúlt harminc év műhelyhangulatát, és azokat témákat, amelyek a Te munkásságodhoz kötődtek és azt a szellemet a „VSZ” – a Varsói Szerződés rövidítésének kifordításával, Vélemény Szabadság – intézményének szellemét, amelyet intézetünk máig is igyekszik megőrizni, és amely szellemnek Te mintegy intézményes alapegysége lettél. A folyóson arrébb két lyukkal volt a Te szobád, átellenben Hanák Péter és a folyóson még a politikailag túrt jó szakemberek, közöttük a második világháború után meghurcolt kiváló demokraták, mint Benda, vagy a régi divatú, de helyét az új világban is megtaláló Paulinyi, egy szinttel lejjebb Kosáry. Ránki cikázott a folyosón, mögötte Ormos, majd Nagy Zsuzsa az egy mást követő intézeti titkárok, jobbra két szobával az ún. fiatalok szobája, Szász, Stier, Szabó Mikulás, Sárdi Panni s a fiatal szobának rendszeres vendégei, Lackó, Juhász és Litván. Szabadszájúság, viták, egymás iránti tisztelet, kölcsönös kíváncsiság. Ez az intézeti műhely szenvedte ki magából az 1970-es években a huszadik századi magyar történelem alapvonulatainak újragondolását. Ma én ezt a következőkben összegezném. (Csak azért, hogy lássék történészi munkásságod helye és jelentősége.) Hanák, mint az idősebbek közül a leginvenciózusabb kishobai előadásában tárgyalta saját fiataalkori, 1950-es évekbeli tévedéseit, amikor még a századelő változásaiban az 1905-ös orosz forradalom hatását kereste. De most már – az 1960-as években – jobban az összmonarchiai politikai-társadalmi változásokból kívánta levezetni a századelő konfliktusait. Beszéltünk arról

– fiatalok, idősebbek a magunk szempontjait adva elő – hogy mai kutatásainkból már látjuk az európai modernizációnak betüremkedését a volt Monarchia területére. Ahol az ipari-technikai forradalom forradalmasította az üzemszervezetet, a mezőgazdasági termelést, bekapcsolta a Kárpát-medencét a közép-európai fejlődésbe. Ezzel magyarázható a már leírt fejlődés az infrastruktúra (út, vasút) területén. És a nagy előrelépés a közellátás, a kereskedelem, valamint az igazgatás területén. A nagy-piac kialakulása az országban gyors életszínvonal-emelkedést, új foglalkozások-állások százezreit hozta létre. Új munkaerőpiac keletkezett, áramlott a Monarchia örökös tartományaiából ide az itt hiányzó technikai-kereskedelmi-igazgatási szakértelem. Mindenekelőtt a morva–cseh vidékekről, a galíciai tartományokból. Ekkor lett a történelmi Magyarország igazán a népek kohója. Németek, csehek, morvák, közöttük sok zsidó vallású, kereskedők, iparűzők, iparosok. És keletkeztek természetesen azok a társadalmi-szociális és etnikai-felekezeti ellentétek, amelyek ezzel a népmozgással szükségszerűen együtt jártak. És amelyek – mondtuk akkor ott a vitákon, fiatalok-idősebbek – lényegében máig, az 1970-es évekig benne feszülnek a magyar társadalomban. Itt, ebben a műhelyben fogalmazódnak meg: 20. századi történelmünket csak egyetemes, mindenekelőtt közép-kelet-európai keretekben lehet értelmezni (Ránki, Hanák voltak ennek fő szónokai), hogy az egész ipari-gazdasági fejlődéshez hozzá sem lehet szólni modern módszertani alapon végzett regionális összehasonlítás nélkül (Hanákon, Ránkin kívül Katus volt ennek szónoka), bátran fel kell vetni az asszimiláció, a nemzetiségi kérdés, a szellemi áramlatok hozta konfliktusokat (ezt mi fiatalabbak választottuk témának) és meg kell találni a helyét a századelő legerősebb modernizációs erejének, az új polgárságnak és a politikai baloldalnak. Tarthatatlan a két háború közötti történetírás tézise, amelyik ezt az új baloldalt kiiktatta a nemzeti történelemből és tarthatatlan az 1949–1958 közötti történetírás torzítása is, amelyik egyszerűen „munkásmozgalom története” címén a nemzeti történelem fölé emelte a baloldal történetét. (Mondtuk mi, historiográfusok.) Kirekesztve vagy félretelva abból is a polgári baloldal, a polgári radikálisok, liberálisok történelmét.

És ekkor jött Litván. 1970-ben „berehabilitálták” az intézetbe. Oda, ahol már amúgy is annyi politikailag indifferens idősebb, vagy a fiatalabbak közül az egyetemen nem kívánt személy dolgozott. S ahol – ezt Litván nem győzte többször hangsúlyozni – mindenki a másokban elsősorban szakembert és embert keresett, látott.

Litván volt az, aki az első hónapokban felvetette a régi vitatéma újragondolását: nemzet és haladás (mi fiatalok modernizációt mondtunk). Hogy újra kell értékelni a Szabó Ervin-kérdést, mert a nemzetközi szociáldemokrácián belüli elhelyezkedése nélkül nem érthető meg szervezetellenessége, hajlama az anarcho-szindikalizmus elfogadására. Ami – mondtuk mi fiatalok – általában veti fel a baloldalon a párt és értelmiség viszonyát. Litván elhíresült, világos eszmefuttatása a „magyar gondolat, szabad gondolat”, jól kiválasztott bizonyító anyaggal dokumentálta: a modernizációval, az etnikai-vallási keveredéssel a magyar nemzeti, a magyar nyelvű kultúra gazdagodott. De ugyanakkor nem lehet tovább tar-

tani a baloldal érzéketlenségét a nemzeti-lokális sajátosságok iránt. (Mekkorát vitatkoztunk egy egész este és délután arról, hogy a nemzeti ideológiának milyen különböző a szerepe 1918 előtt, amikor elsősorban a modernizációellenes funkciója játszik szerepet, majd 1920, Trianon után és mennyire más a szovjet zónában, amikor az állami függetlenség ismét égető konfliktus, de mégis egészen másként tárgyalandó, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában.) Egy litváni alkat kellett ennek a máig élő konfliktusnak a feltárásához: akinek volt türelme érvekkel vitatkozni. Minden irányban. Miközben nem tagadta az érzelem szerepét. De azt leválasztotta az értékítéletről.

Mert fontos történelmi tulajdonság, hogy képesek legyünk a vesztest is szeretni. De úgy, hogy ne akarjunk utólag belőlük győztest formálni – átírva a megtörtént történelmet – azokból, akik nekünk szimpatikus hősök voltak, de elbuktak. Lehet, hogy Litván is így gondolta? Mert megtanulta – ahogy a mi generációnkból is sokan – éppen ’56 példáján? S hogy ne álljunk oda utólag a kor viaskodó hősei egyikének oldalára, utólag fegyvert adni kezébe, a másikat megfosztani attól, mint a görög istenek tették a mondák világában az egymás ellen küzdő ember-védenceikkel. – És Litván alkata kellett e téma megvilágításához: akinek izgalmat adott az, hogy hónapokon át napi 10–12 órás könyvtározás-levéltározás szívós munkájával kutassa a tényeket és találjon érveket a maga feltételezése ellen vagy mellette. Szinte hihetetlen a nagy monográfiák – a Szabó Ervin-, Jászi Oszkár-monográfiák – mellett közreadott forrásmennyiség...

És itt abbahagyom a litváni életmű taglalását. Hiszen nem halotti beszédbe való a szakmai értékelés. És egyébként is, azon a 70. születésnapon is felsültem vele. De azért valamit, ismét Téged szólítva, kedves barátom, mielőtt utolsó utadra kísérünk, mégiscsak megjegyzek: a litváni szakmai életmű és a litváni emberi életmű taglalását meg kell kezdeni. Mert – mivelhogy lassan én is Hozzád öregszem, ahogy azt megjegyezted – öregedő kutatóként, tanárként mégiscsak hiszek abban, hogy kellenek példák! Nem, nem másolandók, nem egyszerűen követendőek! De elgondolkodtatók. Emberségről, szakmaszeretetről. És kedves barátunk, kollégánk, most már nem tudsz tiltakozni. A Te életed ilyen volt. Nyugodj békében.

ROMSICS IGNÁC

A szintézis-írás dilemmái*

Becslések szerint a 20. század második felében háromszor-négyszer annyi könyvet adtak ki, mint az azt megelőző csaknem 500 évben együttvéve.¹ A történeti kutatásokkal foglalkozók és munkáik száma ugyanilyen vagy ennél is nagyobb arányban gyarapodott.² A mennyiségi növekedés mellett a 20. századi történetírás másik fontos jellemzője a tematikai, földrajzi és kronológiai szétforgácsolódás. Az utóbbi fél évszázad tipikus történetésze nem egy kontinens, régió vagy ország múltjának egészével, hanem az egy-két évtől egy-két évszázadig terjedő meghatározott időszak egy-egy aspektusával foglalkozik. A nagy korszakok, a nagy témák és a nagy emberek története helyett a véletlenek, a viszonylagosságok, valamint a lokális és a temporális igazságok felé fordult a figyelem. A tudás kitágulása mellett e mögött azon ismeretelméleti elbizonytalanodás is meghúzódik, amely Einstein relativitáselméletének a megjelenése óta a természet- és a társadalomtudományok fejlődésére egyaránt rányomta bélyegét. Jean-François Lyotard 1979-es okfejtését a „nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságról”, amely véleményem szerint a nagy történetfilozófiai rendszerekre és világmagyarázatokra, nem pedig a térben és időben korlátozottabb szintézisekre vonatkozott,³ sokan a történeti összegzések minden más válfajára kiterjesztették. Mint az amerikai történetírás 20. századi átalakulásáról írott 1988-as munkájában Peter Novick megállapította: „a történettudomány már nem egységes, és nemcsak azért, mert az egész kevesebb, mint a részek összegzése, hanem mert már nincs is egész, csak részek”.⁴

* Romsics Ignác, Kövér György, Gyáni Gábor és Bolgár Dániel itt közölt írásai eredetileg előadás-ként hangzottak el a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület által Kulturális fordulat a történetírásban címmel 2006. jún. 30–júl. 1-jén Balatonfüreden rendezett jubileumi konferencia plenáris ülésén. (A szerk.)

1 Roland N. Stromberg: *European Intellectual History Since 1789*. Prentice Hall, 1993. 300.

2 Gérard Noiriel: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Bp. 2001. (Critica) 34–43.

3 Jean-François Lyotard: A posztmodern állapot. In: A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai. Összeáll. Bujalos István. Bp. 1993. (Horror Metaphysicae) 7–145., idézet a 8. oldalon.

4 Peter Novick: *That Noble Dream. The „Objectivity Question” and the American Historical Profession*. Cambridge, 1990. 577.

Futó látogatás a világ bármelyik nagy könyvesboltjában vagy szabadpolcos könyvtárában bárkit meggyőzhet arról, hogy nem minden történész, illetve társadalomtudós osztja Lyotard, Novick és a hozzájuk hasonlóan gondolkodók nézeteit. Se szeri se száma az utóbbi évtizedekben született különböző típusú és méretű szintéziseknek. Ezek között vannak olyan történetfilozófiai igénnyel fellépő metanarratívák, amelyek Marx, Hegel, Spencer, Spengler vagy Toynbee filozofikus világtörténeteikhez hasonlítanak. Ilyen az amerikai Francis Fukuyama munkája, amely a világhírnévnek és az *Európa Kiadó* gyorsaságának köszönhetően magyarul is olvasható.⁵ Kevésbé ismert Robert Bonnaud szisztematikusabb munkássága, aki a mikrotörténelem és az „éztörténelem” – *histoire particularisante* – művelése helyett a francia történészek közül szinte egyedüliként törekszik az általános érvényű történelmi jelenségek megismerésére és az egyetemes történelem ritmusainak, valamint szabály- és törvényszerűségeinek a feltárására.⁶

A történetfilozófiai igénnyel fellépő nagy rendszereknél jóval számosabb azoknak a szakszerű, tehát többé-kevésbé filológiaiilag is ellenőrizhető régió-, ország- és korszak-történeteknek a száma, amelyek nem ambicionálják, és témájukból eredően nem is kell, hogy ambicionálják az emberi történelem végső kérdéseinek megválaszolását. Vagyis – Richard Rorty kifejezését használva – nélkülözik azt a „metafizikai háttérfüggőnyt”,⁷ amely a fentebb említett régi és új világtörténetekre egyaránt oly jellemző. A továbbiakban kizárólag a szintéziseknek ez utóbbi kategóriáival foglalkozom.

A világ történelmi szintéziseket gyártó műhelyei közül legismertebb és legtermékenyebb az angliai Cambridge. Az itt szerkesztett és részben írt nagy összefoglalások sorát a *Cambridge Modern History* 16 kötete nyitotta meg 1902 és 1912 között. Ezt a reneszánsztól a 20. századig terjedő időszakot átfogó enciklopédikus vállalkozást még Lord Acton kezdeményezte. A két világháború között ezt követte a *The Cambridge Ancient History* 14 és a *The Cambridge Medieval History* 8 kötete. Persze – vethetné közbe valaki, látszólag indokoltan – e nagy összefoglalások szerzői még egy más kor gyermekei voltak, és nem sejtették előre a század második felének historiográfiai fejleményeit. Csakhogy ezeket a sorozatokat időről időre újra kiadják – az időközben szükségesnek gondolt kiegészítésekkel és módosításokkal ellátva. Az *Ancient History* harmadik kiadásának első kötete például 1971-ben, 14. kötete pedig 2000-ben jelent meg. A *Modern History*-nak 1960 és 1979 között egy teljesen új, a címben is jelzett – *The Cambridge New Modern History* – változata jelent meg. Az egész nagy korszakot tematikusan átfogó, új, kiegészítő kötetet Peter Burke szerkesztette.

5 Francis Fukuyama: A történelem vége és az utolsó ember. Bp. 1994.

6 Robert Bonnaud: Le système de l'histoire. Paris, 1989. és *Uő*: La morale et la raison. Une histoire universelle. Paris, 1994. Vö. Jean Leduc: A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok. Pozsony, 2006. (Anthropos) 148–151.

7 Richard Rorty: Kozmopolitizmus emancipáció nélkül. In: A posztmodern állapot i. m. 269–290.

Az egyetemes történeti összefoglalások mellett Cambridge a régió- és ország-történetek, valamint a részdiszciplináris jellegű szintézisek kiadásában is élen jár. A Brit Birodalom, India és Lengyelország történetének két világháború közötti összefoglalásai után 1986 és 1991 között jelent meg a *The Cambridge History of China* 15 kötete, 1988 és 1993 között a *The Cambridge History of Japan* 6 kötete, 1977 és 1984 között a *The Cambridge History of Africa* 8 kötete, 1984 és 1995 között a *The Cambridge History of Latin America* 11 kötete, és végül 1966 és 1989 között a *The Cambridge Economic History of Europe* 8 kötete.

A német történészek hasonló vállalkozásainak többsége a stuttgarti Klett-Cotta kiadvállalat gondozásában jelent meg. Ezek közül kiemelkedik az ugyancsak több kiadást megért – az utolsó változat utolsó kötetei 2005-ben jelentek meg – Gebhardt-féle *Handbuch der Deutschen Geschichte* 23 kötete. Az egyes kötetek szerzői és szerkesztői között olyan Magyarországon is jól ismert nevekkel találkozhatunk, mint Jürgen Kocka, aki a 13. kötetet – *Das lange 19. Jahrhundert* – írta, a 14–17. köteteket pedig szerkesztette; Wolfgang J. Mommsen, a 'nagy Mommsen' idősebb fia, aki az I. világháborúval foglalkozó 17. kötetet jegyezte; valamint Wolfgang Benz, aki az 1918 és 2000 közötti időszakkal foglalkozó utolsó köteteket szerkesztette. Hasonló vállalkozás az 1980-as években megjelent 7 kötetes *Handbuch der Europäischen Geschichte*, amelynek munkálatait Theodor Schieder irányította; a 6 kötetes *Handbuch der Geschichte Russlands*, amely 1981 és 2004 között jelent meg Klaus Zernack és a freiburgi Gottfried Schramm szerkesztésében; továbbá a *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, amelynek ugyancsak 6 kötete 1980 és 1993 között hagyta el a nyomdát.

S végül nem hagyhatjuk említés nélkül azt a hétkötetes, *History of Humanity* című nemzetközi vállalkozást sem, amely határozott történetfilozófiai alapvetés nélkül, mintegy kézikönyvszerűen és az *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization* szervezésében az egész emberiség történetét kívánja bemutatni. A 20. század ismereteink szerint utolsó és a 21. század első nagy világtörténetének nyitó kötete 1994-ben, a 16–18. századdal foglalkozó ötödik pedig – ugyancsak Peter Burke szerkesztésében – 1999-ben jelent meg.

A sokkötetes kézikönyvek és enciklopédikus jellegű nagy összefoglalások mellett, amelyek népes szerzőgárdái általában a világ számos országából verbuválódtak, szép számmal sorakoznak a polcokon az egy-két kötetes rövidebb ország-, illetve kor- vagy évszázadtörténetek is. Ezek borítóján jellemzően egy, esetleg két történész neve áll. A Toynbee, Braudel és Hobsbawm utáni nemzedékek individuális szintetizátorai közül különösen kettő tett szert világhírré: Norman Davies, aki 1935-ben és Simon Schama, aki 1945-ben született. Mindketten Oxbridge-ben tanultak: Davies Oxfordban, Schama Cambridge-ben. Davies Lengyelország történetéről írott összegzésével alapozta meg szakmai hírnevét 1984-ben (*God's Playground*, 1984). Európa-története (*Europe: Its History*, 1996), amelyet a világ számos nyelvére lefordítottak, és amely a szélesebb olvasóközönség körében is ismertté tette nevét, angolul 1996-ban jelent meg. Egyik legújabb könyvében, amely *The Isles* vagyis *Szigetek* címmel jelent meg 2001-ben,

Nagy-Britannia történetét foglalta össze – sokak meglepetésére az egyes részek különállását hangsúlyozva (*The Isles: A History*, 2001).

Davieshez hasonlóan Schama is tudatosan törekszik a szaktörténeiszeket elvlasztó demarkációs vonalak átlépésére és a részdiszciplínák eredményeinek koherens integrálására. Mesterségbeli felfogásának másik fontos eleme a stilisztikai igényesség: „a történetírásnak – írta Michelet és Macaulay ars poeticájára emlékeztetve egyik első munkájának bevezetésében – legalább törekedni kell arra, hogy művészet legyen, mielőtt tudomány akarna lenni”. Számos sikeres monográfia után, melyek a németalföldi és francia polgári forradalomtól Izrael állam megalapításán át az ember és táj kapcsolatának vizsgálatáig terjedtek, 2000 és 2002 között – Davissel tehát egy időben – Schama is megírta a maga brit történetét. A háromkötetes és pazarul illusztrált *A History of Britain* ráadásul egy sikeres TV-sorozat alapjául is szolgált. A valamikor egységesnek mutatott brit nemzeti történelem helyett ő is nagy hangsúlyt helyezett a régiók és korok identitás-különbségeire.

A magyar történeiszek nagy egyetemes történeti összefoglalások elkészítésére – érthető okokból – több mint fél évszázada nem vállalkoztak. Ismeretes, hogy az utolsó ilyen 1935 és 1937 között jelent meg Hóman Bálint, Szekfü Gyula és Kerényi Károly szerkesztésében, ám az ókortörténeti fejezetek egy részét már ebben is külföldi szerzők írták. A hosszabb-rövidebb Magyarország-történetekből viszont a két világháború között, a kommunizmus éveiben és a rendszerváltás óta eltelt 15 évben is viszonylag sok készült. Az utóbbiak, vagyis a rendszerváltás óta készült összegzések között vannak többszerzős és terjedelmesebb munkák. Ilyen a Tóth István György által szerkesztett *Millenniumi Magyar Történet*, amely a magyar mellett angolul és franciául is megjelent. Csak magyarul adták ki a Bertényi Iván és Gyapay Gábor által közvetlenül a rendszerváltás után írt és 1992-ben megjelent *Magyarország rövid történetét*, és a Barta János, Gergely Jenő és Kristó Gyula által írt 2002-es *Magyarság történetét*. Az egyszerűs, rövidebb munkák közül utalhatunk Molnár Miklósséra, amely németül, franciául és magyarul jelent meg; Holger Fischerére, amely csak németül; és Kontler Lászlóéra, amely csak angolul. Az átfogó régiótörténetek közül Niederhauser Emil *Kelet-Európa története* (2001) emelkedik ki. A különböző külföldi országok történetéről készült magyar összefoglalások többnyire olyan kompilációk, néha egyenesen fordítások, amelyek az egyetemi oktatásban esetleg ugyan jól használhatók, ám történeti szintéziseknek aligha nevezhetők.

Enciklopédikus igényű nagy összefoglalásokat tehát – minden nehézség ellenére – a 20. század végén is lehetett, és a 21. század elején is lehet írni. És a történeiszek írtak, és írnak is. Kérdés viszont, hogy szükséges, érdemes és helyes-e? Én azt gondolom, hogy igen.

A különböző típusú történeti szintézisek iránt a világ minden országában folyamatos kereslet tapasztalható. Ez az igény részben szakmai jellegű. A kézikönyvek és az enciklopédiák a lexikonokhoz és az atlaszokhoz hasonlóan minden szakma művelésének nélkülözhetetlen segédeszközei. Ez az orvostudományban is így van és a fizikában is. A történetírás iránt ugyanakkor mutatkozik

egy olyan jelentős társadalmi érdeklődés is, amely a tudományok többsége esetében nem észlelhető. A rövidebb és inkább ismeretterjesztő jellegű összefoglalások felhasználói nemcsak a diákok, amint ez a természettudományok vagy akár a társadalomtudományok többsége esetében tapasztalható, hanem a saját múltjuk és más kultúrák múltja iránt igen nagy számban érdeklődő felnőttek is. A történészeknek tehát nemcsak a fentebb említett szakmai, hanem nyilvánvalóan ezt a társadalmi igényt is ki kell elégíteni. Könnyen belátható, hogy a történetírás specializálódásának és a történelmi tudás egyre összetettebbé válásának a korában az utóbbi sokkal inkább megtehető hosszabb-rövidebb olvasmányos összegzések, mint a gyakran speciális szakzsargont használó és különböző apparátusokkal ellátott részelemzések formájában. Kézikönyv, szintézis, szaktanulmány és részelemzés tehát nézetem szerint nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő és feltételező történetírói műfajok. Maga a műfaj önmagában nem minősít. Nagyon innovatív történeti szintézist – gondoljunk csak Fernand Braudel 1963-as *Grammaire des civilisations* című egykötetes egyetemes történetére, 1982-es európai történetére (*L'Europe*) vagy a halála miatt torzóban maradt 1986-os *L'identité de France* című ország-történetére – éppúgy lehet írni, mint teljesen érdektelen és már a megírás pillanatában elfelejtett mikrotörténet.

A szakmai és társadalmi igény fontos, de nem egyedüli oka a szintézisek születésének. Olyan történészekre is szükség van, akik valamilyen oknál fogva vállalkoznak arra, hogy szorosan vett kutatási területük biztos védelmet nyújtó sáncai mögül kilépve, mások kutatási eredményeit felhasználva megkíséreljék új életre kelteni múltjuk egészét vagy annak egy-egy nagyobb korszakát. Vagyis Jacob Burckhardt tanácsát megfogadva, aki általános ítélőképességünk megőrzése érdekében arra biztatott, hogy „legyünk a lehető legtöbb területen dilettánsok”,⁸ hajlamot éreznek arra, hogy a semmiről majdnem mindent tudó specialista szerepét legalább átmenetileg a mindenről majdnem semmit sem tudó szintetizátor szerepével cserélik fel. Az ilyen nagy ívű és átfogóbb magyarázatok konstruálása iránti igény tapasztalatom szerint előbb vagy utóbb a legtöbb történészen kialakul. Gondolataik és alkalmanként meg is fogalmazott, sőt közzé is tett tömör korszak-értékeléseik szisztematikus kifejtésére azonban csak viszonylag kevesen vállalkoznak közülük.

Végül ami Magyarországot és közvetlen környezetét illeti, a hosszabb-rövidebb történeti összefoglalások utóbbi évekbeli elburjánzásához nyilvánvalóan az 1989–1990-es átalakulást kísérő identitásválság is jelentős mértékben hozzájárult. A rendszerváltozásokkal az addigi kánonok nagymértékben érvényüket veszítették, s az így keletkezett szellemi vákuumba nagyon sokféle törekvés próbált és próbál benyomulni azzal a céllal, hogy a múltról való gondolkodás új kereteit kijelölje. Az 1992-es Bertényi–Gyapay-féle kötet bevallottan erre a kihívásra kívánt válaszolni, míg Kontler címzettjei kizárólag, Tóth István György és szerző-társaiei pedig részben a külföldi olvasók – diákok és érdeklődők – voltak.

8 Jacob Burckhardt: Világtörténelmi elmékedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába. Bp. 2001. 47.

Sokan úgy tartják, hogy a szakszerűtlen, propagandisztikus, manipulatív vagy egyszerűen csak dilettáns múltértelmezésekkel a történésznek semmi dolga sincs. „Nem öntözzük a gyomot” – közölte velem legutóbb egy középkorász kollégám. Én nem osztom ezt a véleményt. Éppen ellenkezőleg: úgy gondolom, hogy az ideológiailag durván meghatározott és a múlt ismert és igaznak elfogadott tényeitől eltávolodó, manipulatív és propagandisztikus célzatú értelmezések hiteltelenítése – még ha az abszolút objektív igazság nem is tárható fel – a történész fontos társadalmi feladata. E téren ismét nehéz műfaji hierarchiát felállítani. Egy esszé vagy publicisztika éppúgy lehet unalmas vagy érdekes, semmitmondó és revelatív, mint egy monográfia vagy egy összefoglalás.

Abban, hogy én 1997–1998-ban vállalkoztam Magyarország 20. századi történetének a megírására, mindezek a szempontok szerepet játszottak. A társadalmi igényt az *Osiris* Kiadó közvetítette. A belső hajlam egy ilyen típusú munkára pedig szinte magától alakult ki bennem – az egyetemen 1991-től egyébként is ezt a tárgyat tanítván. Különösképpen így volt ez Bloomingtonban, ahol az 1990-es évek magyar középiskolai és egyetemi gyakorlatától eltérően úgy gondolták, hogy a 20. század nem 1949-ben, s még csak nem is 1956-ban, hanem mindig az aktuális jelenben fejeződött be. Ilyen könyv világnyelveken akkor nem állt rendelkezésre. Ignotus Pálnak a *Nations of the Modern World* című sorozatban kiadott – helyenként erősen publicisztikai hevületű – politika- és kultúrtörténeti összegzése (*Hungary*) 1972-ben, Jörg K. Hoensch német történész nagyrészt ugyancsak politikatörténeti áttekintése – *Geschichte Ungarns 1867–1983* – pedig 1984-ben jelent meg. Magyar nyelven egy hasonló kötet létezett: a Gergely Jenő, Pölöskei Ferenc és Izsák Lajos által szerkesztett, 1995-ben megjelent egyetemi tankönyv, amelynek egy fejezet erejéig magam is szerzője voltam. Ez a többszerzős munka alapvetően időrendben követte nyomon Magyarország 1918 és 1990 közötti történetét. Szerzői főleg a kül- és a belpolitika alakulására koncentráltak. A 14 időrendi fejezethez a kötet végén egy demográfiai és településtörténeti, valamint egy az 1945 utáni kulturális élettel foglalkozó fejezet csatlakozott. Számot vetve ezzel a historiográfiai helyzettel azt gondoltam, hogy munkámmal hiányt pótolhatok.

Indokaimról szólva végül nem hallgathatom el azt sem, hogy indirekt módon a különböző politikai erők és ideológiáik ízléssel és értékrenddel ütköző értelmezéseivel is vitatkozni akartam. Vagyis a múlt újbóli birtokbavételéhez is hozzá akartam szólni. Valószínűleg igaza volt tehát Schlett Istvánnak, amikor a kötetről írott kritikájában megjegyezte: „A felkéréskor a mű megszületésre várt. Erős belső késztetések nélkül [a szerző] aligha vállalkozott volna ezen összegzés elkészítésére”.⁹

A dilemmák közül, amelyeket így vagy úgy el kellett döntenem, hármat eleveníték fel: a kötet periodizációját, tematikáját és szerkezetét.

9 Schlett István: Milyen volt a magyar történelem? Népszabadság 1999. szept. 17. 11.

A periodizációval kapcsolatban felmerülő első kérdés a kötet időhatáraitra vonatkozott. Vagyis arra, hogy mikor kezdődött a 20. század és mikor fejeződött be. Arra az időre eléggé elfogadott véleménnyé vált az elmúlt 200 év „hosszú 19. század”-ra és „rövid 20. század”-ra tagolása. 1994-es könyvében – *The Age of Extremes* – a marxista Eric Hobsbawm éppúgy ezt használta, mint a konzervatív John Lukács, vagy utóbb Jürgen Kocka és sokan mások. A 20. század eszerint 1914-ben vagy 1918-ban kezdődött, és 1989–1990-ben fejeződött be. Én két alapvető okból nem tartottam helyesnek ezt a tagolást. Egyrészt azért, mert az I. világháború és a kommunista rendszerek 1989–1990-es összeomlása a világ legnagyobb részén semmilyen tekintetben nem jelentett választóvonalat. Másrészt azért, mert még a Földnek azon a részén is, ahol ezek az események lezajlottak, csak politikai szempontból képeztek éles határvonalat, gazdasági és kulturális szempontból alig vagy egyáltalán nem. A század tudományos és technikai fejlődését megalapozó felfedezések és találmányok túlnyomó többsége például nem 1914 vagy 1918 után, hanem a 19. század utolsó harmadában vagy a század első éveiben indult hódító útjára. Kulturális téren még nyilvánvalóbbak a századfordulóiig visszanyúló gyökerek. Nemcsak az irodalmi és a képzőművészeti forradalom kezdődött ekkor, hanem a mozi, a tömegsport, a nyaralás, a víkendezés és még sok minden abból, ami a 20. századi tömegtársadalmak mindennapjaira a későbbiekben oly jellemzővé vált. A modern társadalombiztosítás alapjait ugyancsak ezekben az években vetették meg – Európában és Magyarországon egyaránt. Ráadásul az 1920 és 1945 közötti Magyarország teljes vezetői garnitúrája – Horthytól Bethlenen át Szálasiig – nemcsak 1914 előtt született, hanem akkor is szocializálódott. A kötetnek mindezek miatt nincs egy kitüntetett kezdő dátuma. Ehelyett egy olyan – inkább statikus mind dinamikus – körképpel indul, amely a századvég és a századelő két–három évtizedét fogja fel a 19. és a 20. század közötti átmenetként.

A rendszerváltás korszakhatár jellege Magyarországon és Kelet-Európában nem kérdéses. S ez nemcsak politikai, hanem nyilvánvalóan gazdasági, sőt részben társadalmi korszakhatár is. Egyedül a művészetekben és a művelődés történetében nem az, e téren évekkel előbb, talán az 1970-es években zajlott le a korszakváltás. Az 1990-es választásokkal ezért azt hiszem, minden további nélkül le lehetett volna zárni a kötetet. Az, hogy nem így tettem, automatikusan következett bloomingtoni tanári munkámból és közéleti érdeklődésemből. A korábbi korszakokhoz hasonlóan az utolsó 10 évről is el akartam mondani a véleményem. Erről az időszakról olyasmiket gondoltam, illetve véltem tudni, amelyek számos ponton ellentmondtak a rendszerváltás dicsőségének kisajátítására törekvő különböző politikai erők idealizált önképének. Vagyis egész egyszerűen alakítani akartam kortársaim közelmúltjukra vonatkozó ismereteit és hiedelmeit – divatosabban szólva: a magyar társadalom kollektív emlékezetét. Ha valaki olvasta Hérodotoszt, Thuküdidészt vagy Freisingi Ottót, és ismeri a francia történészek törekvéseit az *histoire contemporaine* és az *histoire du temps présent*, illetve *histoire immédiate* közötti választóvonal kijelölésére, akkor tudja, hogy döntésemmel sem a legrégebbi, sem a legújabb historiográfiai törekvések szempontjából nem követtem el szentségtörést.

A század belső periodizációja szintén felvetett néhány problémát. Hogyan mutassam be az 1945 és 1989 közötti időszakot: egyetlen nagy korszakként, mint a Horthy-korszakot és a „boldog békeidőket” vagy pedig a hagyományos utat választva, felbontva kisebb periódusokra, miáltal a szerző is és az olvasó is könnyen aránytévesztésbe eshet. Az utóbbi megoldást választottam, de nem vagyok biztos benne, hogy húsz vagy harminc év múlva is ezt tenném, illetve mások majd ezt teszik. Valószínűnek tartom, hogy minél távolabb kerülünk az államszocializmus időszakától, annál inkább tűnnek majd jelentékteleneknek olyan ma még fordulópontnak, illetve szakaszhatárnak tekintett évek, mint 1948 vagy 1949, 1953, sőt talán még 1956 is. Ma azonban még nem tudtam – vagy mertem? – ennyire rendhagyó lenni, s a szokásos – alapvetően politikatörténeti jellegű – periodizációt követve nemcsak a Horthy-korszaknál önmagában hosszabb Kádár-korszakot emeltem fő fejezet szintjére, hanem az 1945 utáni rövid átmenetet, az ezt követő 1950-es éveket, sőt a forradalom két hetét is.

A háború utáni korszakkal kapcsolatban azt is el kellett dönteni, hogy a többé-kevésbé demokratikusnak tekinthető átmeneti fázis mikor ért véget? A rendszerváltás előtti történetírás a két munkáspárt „egyesülését” tartotta döntőnek, s ezért, valamint az egyházi iskolák államosítása miatt 1948-at tekintette a „fordulat évének”. A rendszerváltást követően többen az 1947-es évet (békeszerződés, Kovács Béla elhurcolása, Nagy Ferenc lemondása, kék cédulás választások stb.) jelölték meg releváns szakaszhatárnak. Ismét mások a „fordulat éveiről” kezdtek beszélni. Az 1956-os Intézet 1998-ban konferenciát is rendezett, illetve tanulmánykötetet is kiadott ilyen címmel. Bár mindegyik választás mellett lehet érveket felsorakoztatni, teljesen meggyőzőnek egyiket sem éreztem. Ha ugyanis a magántulajdon és a piacgazdaság felszámolását nézem, amely valószínűleg a legmélyrehatóbb változásokat idézte elő mind a termelési kultúrában, mind az emberek habitusában, akkor az átmenet már 1946-ban, a szénbányák államosításával elkezdődött; befejeződni viszont egészen 1961-ig, a mezőgazdaság kollektívizálásának a lezárulásáig, vagyis a „szocializmus alapjainak a lerakásáig” nem fejeződött be. Ha a politikai demokrácián esett sérelmeket veszem, akkor a kezdőpont – számításon kívül hagyva az 1944-es Ideiglenes Nemzetgyűlés kétes legitimitását – ugyancsak 1946, hiszen ez év tavaszán kezdődtek el a támadások a nemzeti demokrata Sulyok Dezső és hívei ellen, és ez év márciusban fogadták el az ún. „rendtörvényt”, amelyre hivatkozva nemcsak a „köztársaság ellenségei”, hanem a politikai ellenfelek ellen is fel lehetett lépni. A sérelmek később kétségkívül egyre fokozódtak. 1947 augusztusában mindazonáltal mégiscsak többpárti választás alapján ült össze a többpárti parlament, s ha megfogya, ha folyamatosan „szeletelve” is, mégiscsak ez hozta a törvényeket 1949 tavaszáig. Az első egypárti választásokat 1949. május 15-én tartották. A politikatörténeti periodizáció logikáját követve ezért 1949-et tettem meg szakaszhatárnak. A rendhagyó választás mellett szól ezenkívül az is, hogy az egypárti struktúrát kodifikáló alkotmányt ez év augusztusában fogadták el, s az első tanácsválasztásokat csak ezt követően, 1950-ben tartották.

Tematika és szerkezet. Amikor 1997 őszén elkezdtem előadás-jegyzeteimet kiegészíteni és címszavaimat mondatokká formálni, 46 éves voltam. Az első olyan tanulmányom, amelyet bibliográfiáimban szerepeltetni szoktam, 1975-ben, 24 éves koromban jelent meg. A közbeeső 22 évben kizárólag politikatörténettel – ezen belül hely- és országtörténettel, kormányzati politikával, politikai mozgalmakkal, politikusok életével, továbbá diplomáciatörténettel és a magyar és kelet-európai kisebbségek történetével – foglalkoztam. A gazdaság- és társadalomtörténetnek legfeljebb olvasója voltam, ahogy az irodalomnak és a kultúrtörténetnek is. Burckhardt tanácsán felbátorodva ennek ellenére úgy döntöttem, hogy szakítva a politika-centrikus összegzések utóbbi évtizedekben kialakult hagyományával a gazdaság, a társadalom, sőt az oktatás, a szellemi élet és a művelődés történetét is tárgyalni fogom. Igen ám, de hogyan oldható meg ez egy olyan század esetében, amely az átlagosnál valószínűleg jóval mozgalmasabb volt, s amikor a politika az emberek mindennapi életét minden korábbinál mélyebben áthatotta és befolyásolta? Némi töprengés után egy olyan hibrid megoldást választottam, amely az eseménydús, forradalmi időszakok esetében az egyszerű kronológiát, a megállapodott, konszolidált időszakok esetében pedig a részdiszciplináris tematikát tette meg alapvető rendezőelvnek. Egyik esetben inkább a mozgásokra és a változásokra, a másokban inkább az állandóságra és a struktúrák működésére koncentráltam. Ez utóbbit nemcsak a gazdasági és a társadalmi, hanem a politikai alfejezetekben is érvényesíteni próbáltam. Így aztán a Horthy-rendszer politikája sem kormányok tevékenységének egymásutániságából, hanem a politikai intézményrendszer szerkezetének a leírásából és működésének az ismertetéséből áll. Nem kevés gondot okozva ezzel egyetemen szigorlatozó diákjainak, akiknek a tételei ma is a kormányok egymásutániságára épülnek. Az azóta szerzett oktatási tapasztalatok alapján ezt a szerkezetet egy lényeges ponton módosítanám. Az 1945 és 1949 közötti időszakot 1918–1919-hez és 1956-hoz hasonlóan olyan korszaknak fognám fel, amelyben az elbeszélés szervező elve a szigorú kronológia, nem pedig a tematika lenne.

Elvileg természetesen választhattam volna más megoldást is. Azóta olvastam például olyan 20. századi egyetemes történetet, amely csak annyiban különbözik a Brunner–Conze–Koselleck-féle *Geschichtliche Grundbegriffe* szerkezetétől, hogy az egyes fejezetek nem a címük szerinti ABC-sorrendben követik egymást, hanem művészi összevisszaságban. Ez a Clive Ponting által írt munka – *The Pimlico History of the Twentieth Century*, 1998 – 22 fejezetre tagozódik, s minden fejezet időhatára 1900-tól az ezredfordulóig terjed. Néhány fejezetcím ízelítőül: népesség, termelés, környezet, gazdaság, majd birodalmak, szabadság, nemzetek, hatalom, konfliktus stb. Olyan konvencionális fejezetcímek, mint az I. vagy a II. világháború története, esetleg az 1917-es bolsevista forradalom, nem találhatók a munkában.

A másik véglet Felipe Fernández-Armesto magyarul is olvasható *A jelenkor története* című összegzése (2001, Pannonica). Ez egy olyan szubjektív és a tényeket, történéseket ismertnek tételező esszé vagy esszéfűzér, mint amilyenek Kemény Zsigmond, Németh László, Bibó István és egyes korszakaiban Szekfű Gyula tolla alól kerültek ki.

Nyilvánvaló, hogy arra a célra, amelyre Gyurgyák János szánta a könyvet, sem az egyik, sem a másik forma nem felelt volna meg. Így aztán maradt az imént ismertetett hibrid megoldás, amely leginkább a német történetírás kézikönyveinek és a cambridge-i enciklopédiáknak a szokásos szerkezetéhez hasonlítható. Ezekre emlékeztet a kötet adatbősége is. Egy kézikönyvnek ez valószínűleg előnye, egy tankönyvnek azonban – őszintébb diákjaim ezt szemrehányóan meg is szokták jegyezni – nyilvánvalóan hátránya.

Összegzésemről körülbelül kéttucat hosszabb-rövidebb ismertetés jelent meg. A periodizációs dilemmákat többek között Hahner Péter és Hajdu Tibor érintette. Előbbi teljes egyetértéssel nyugtázta, hogy a szerző „nem követte a történelmet hosszabb és rövidebb »századokra« szabdaló történetírók példáját, akik rendkívül mély gondolatnak tartják azt a triviális felismerést, hogy a folyamatos idő századokra való felosztása pusztán történelmi konvenció, s száz évnél valamivel hosszabb vagy rövidebb időszakok is vizsgálhatóak egységes egész gyanánt”.¹⁰ Hajdu viszont – különösen Magyarország esetében – teljes mértékben helyénvalónak tartotta a „rövid 20. század” fogalmat, értve ez alatt az 1914 és 1989 közötti periódust. Ugyanakkor a kötet megoldását is elfogadhatónak, sőt „támadhatatlannak” minősítette.¹¹

A szerkezeti-tematikus megoldásokhoz jóval többen szóltak hozzá. Szabó Miklós szerint az egyes fejezetek „statikusan csoportosított adattengerében fontos dolgok elsikkadnak, nem kapnak jelentőségüknek megfelelő elemzést, és olykor nem is a megfelelő rovatban szerepelnek. Csaknem mindenről helyes a megállapítás, de ezek nagy része szinte észrevétlen marad”.¹² Timár Lajos ezzel szemben úgy vélte, hogy „A kötet következetes szerkezeti felépítése lehetővé teszi az olvasó számára az időrendi helyett a tematikai rendszer szerinti olvasatot is. Így például a dualizmus időszakától a közelmúltig nyomon követhetjük az oktatási rendszer változásait, vagy a kultúra, művelődés és szórakozás alakulását”. A szerzőnek „sikerült egy logikus szerkezeti felépítésű, a különböző korszakokat és témákat közel azonos színvonalon megírt szintézist készítenie”.¹³

A tematikai sokoldalúsággal kapcsolatban Szabó A. Ferenc úgy találta, hogy „Érezhető a [szerző] görcsös erőfeszítése, hogy érvényesítse munkájában az Annales-iskola követelményrendszerét, miszerint a történelem nemcsak, sőt nem elsősorban a politikusok, a háborúk stb. története, hanem a hétköznapiok kisembereinek életviszonyait megjelenítő tudomány”. Mindazonáltal „tévedés interdiszciplinaritás helyett áttévedni idegen területekre. [...] Határsértések helyett helyesebb lett volna ebben a műben is inkább arra törekedni, hogy plasztikusabban rajzolódjon ki az ország története, az egymást váltó politikai rendszerek értékelése és a kisemberek életét befolyásoló tendenciák rajza révén”. A „számok és tények sokaságával” történő „okadatolást” ugyanő „fárasztónak”,

10 Hahner Péter: A mi XX. századunk. Élet és Irodalom 1999. júl. 2. 15.

11 Tibor Hajdu: Our Century. The Hungarian Quarterly 40(1999) 155. sz. 116.

12 Szabó Miklós: Az emelkedő magyar nemzet huszadik százada. Mozgó Világ 25(1999) 8. sz. 106.

13 Timár Lajos: Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Múltunk 45(2000) 1. sz. 234–240.

„értelmetlennek” és „izzadtságsgagúnak” nevezte.¹⁴ A már idézett Schlett István viszont helyeselte, hogy „Magyarország története tehát Romsics szerint a magyar társadalom története; beleértve természetesen a különféle politikai intézményeket és aktusokat, de olyan nehezebben megragadható, leírható, ám a kor embereinek cselekedeteit jelentős mértékben meghatározó tényeket is, mint például a mindennapokat átható erkölcsi normák és szokások, a szubkultúrák kialakulását elősegítő mentális beállítódások, az ízlésváltozatok és -változások stb., amelyek rendszerint kívül maradnak a történeti vizsgálódások körén. [...] A szerzőt jellemző »többdimenziós« látásmód véleményünk szerint gyümölcsöző; Magyarországnak a könyvben ábrázolt történelme nem csupán a részek halma, hanem egységes egész, amelyben a részek összefüggnek, egymásból következnek, egymást magyarázzák.”¹⁵

A legtöbb recenziót mindazonáltal nem a módszertani dilemmák, hanem a kötet ideológiakuma vagy politikuma érdekelt. Ezek közül két problémát emelek ki: a Kádár-korszak megítélését, valamint a zsidókérdést és az antiszemitizmust. A már említett Szabó Miklós megdicsért, amiért „A »kádárizmus« ábrázolása az eddigi legjobb, amit erről olvastam”.¹⁶ Párttársa, Eörsi István – a kötet megjelenése után 6 évvel – viszont megrótt, merthogy Romsics „maradékaltanul azonosul a Kádár-korszak pragmatikus szellemével”.¹⁷ Ujlaky István szerint helyes és „érdekes” „a zsidó politikusok számszerű, igen jelentős szerepének bemutatása a forradalmakban”. Ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy „A szerző mindegyik fejezetben, újra és újra visszatér a magyarországi zsidóság történetére is. Bemutatja a zsidók integrálódásának és asszimilációjának folyamatát, a politikai antiszemitizmus rövid történetét, az ellentétek okait”.¹⁸ Ezzel szemben Gyáni Gábor úgy vélte, hogy a népbiztosok származására való utalás, mint „szikár tényközlés” nem nyújt elég fogódzót az olvasónak. Ennek alapján azt feltételezte, hogy a „sorok között írás” ismert technikáját alkalmazva a diskurzushagyomány antiszemita szerzőihez hasonlóan „minden bizonnyal valami olyasmit” kívántam közölni az olvasóimmal, hogy „az 1919-es eseménysor a nem igazán mélyen asszimilált zsidóság műve volt”.¹⁹

A fenti idézetekkel demonstrált markáns véleménykülönbségek kétféleképpen magyarázhatók. Elképzelhető, hogy a magyar történészek átlagánál pontatlabbul és félreérthetőbben fogalmaznak. Ezen el kell gondolkodnom, és bármilyen mértékű is a devianciám, törekednem kell mérséklésére. Törekedni fogok rá. A másik lehetséges magyarázat szerint a hiba nem vagy nemcsak az én adó-, hanem egyik-másik recenzióem vevőkészülékében van. Ha a szerző pontatlanul fogalmazott, ők szelektíven olvastak, és saját előítéleteiktől vezérelve olykor azt is megtalálták a könyvben, ami nincs benne. Ezen pedig ők dolgozzanak el.

14 Szabó A. Ferenc: Neopozitivistá országgtörténet. Valóság 42(1999) 8. sz. 110.

15 Schlett I.: i. m. 11.

16 Szabó M.: i. m. 106.

17 Eörsi István: Hadd álmélkodjak egy kicsit. Népszabadság 2005. márc. 1. 15.

18 Ujlaky István: Tisztességes történelem haladóknak. Polisz 2001. 60. sz. 6–7.

19 Gyáni Gábor: Posztmodern kánon. Bp. 2003. (Európai iskola) 53.

IGNÁC ROMSICS

DILEMMAS ON SYNTHESIS WRITING

The historiography of the 20th century is characterized by considerable development from the quantitative point of view; regarding thematic, geographical and chronological aspects it reflects dissipation; while considering the theory of knowledge, it is rather characterized by uncertainty. As a result, distrust increased in connection with systems of historical philosophy and explanations of world events. On the contrary, historical studies concentrating on fairly restricted segments in space and time were released in great numbers despite the expansion of the knowledge of our past. The author explains it partly by saying that the various reference books, encyclopaedias, lexicons and atlases are essential resources of historiography likewise in case of other professions. Furthermore, society is showing getting more interest in historiography, but this phenomenon does not appear in connection with the majority of fields of science. Besides the above-mentioned reasons, publishing shorter and longer historical synopses of the last years in growing number was fostered by the identity crisis appearing in Hungary and in Eastern Europe at the time of democratic transformation in 1989/1990. Due to the new situation, former canons lost their popularity, thus various tendencies occurred in order to fill in that intellectual gap and to provide different views of our past.

The second part of the study deals with those general dilemmas with which the author was occupied while producing his own historical synopsis about Hungarian history of the 20th century (*Hungary in the twentieth Century*. Bp. 1999. Corvina–Osiris). Regarding the periodization of his work, he disputes the justness of distinguishing between “the long 19th century” and “the short 20th century”. He considers two or three decades as the borderline between the 19th and the 20th centuries. While observing the inner periodization of that time in Hungary, he states that the farther we get from socialist era the less significant those years seem which are today still regarded as turning points (e.g. 1948, 1949, 1953 and even 1956). From the thematic point of view, he aimed at depicting the history of politics, economy, society, education, intellectual life and culture in his book, as well. Finally, the generally appreciative but sometimes conflicting perceptions which the book had in Hungary are also presented.

KÖVÉR GYÖRGY

A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában

Bizonyára nem én vagyok az egyetlen szűkebb (*Hajnal István Kör*) és tágabb köreinkben, aki a tudomány „dezantrópomorfizálásának” jelszava jegyében szocializálódott. Igazán bölcs „elmészt” hadd idézzek emlékeztetőül, Lukács György személyében: „az objektív valóság igazán tudományos megragadása csak akkor lehetséges, ha szakítunk a megszemélyesítő, antropomorfizáló szemléletmóddal. A valóság visszatükröződésének tudományos módja a megismerésnek mind tárgyát, mind alanyát dezantrópomorfizálja. A tárgyat úgy, hogy magánvalóságát lehetőség szerint megtisztítja az antropomorfizmus minden hozzáadásától; az alanyt pedig úgy, hogy valósággal kapcsolatos magatartásával szakadatlanul ellenőrzi saját szemléletét, képzeit és fogalomalkotását abból a szempontból, hogy az objektivitás antropomorfizáló torzításai hol és miként hatolhatnak be a valóság elsajátításába.”¹

Prológus

Előadásom alapötlete azonban mégsem ebből a szellemi forrásból merít. Mondandóm – saját praefigurációmon túl – legfeljebb annyiban köthető a fenti előtörténethez, hogy Patrick Joyce: *A társadalomtörténet vége?* című, marxizmus utánra utakat kereső írásában többször előfordul a „társadalomtörténet rekonfigurációja” mint „új agenda”.² Döntően ez inspirált. Ebben az elképzelésben az új „társadalmi” szubjektum megteremtése, és „a mód, ahogy ez a szubjektivitás teremődik”, centrális kérdésként fogalmazódott meg.³ Ehhez képest csupán ráadásnak tekinthető, hogy a brit *Readert* szerkesztő posztmodern pionír, Keith Jenkins nemrég – más értelemben – az egész „Történelem refigurá-

1 Lukács György: Az esztétikum sajátossága. I. Bp. 1969. 133. Az idézet a görög materialisták „módszertani alapjai” megelőlegezéseként általánosítás formájában kerül kifejtésre. Később Lukács megszorításokkal él mind a társadalomtudományokkal (i. m. 166.), mind az ún. embertudományokkal kapcsolatban (i. m. 181.).

2 Patrick Joyce: The end of social history. *Social History* 20(1995) 73–91. A vitacikkkel együtt újraközölve: *The Postmodern History Reader*. Ed. Keith Jenkins. London–New York, 1997. 341–366.

3 P. Joyce: i. m. (1997) 355. (Ld még: i. m. 342., 361. stb.)

ciójának” szentelt nagy ívű elméleti esszét. Őt nem a társadalomtörténet vége érdekli, hanem épp a történelmi szövegek „végtelen nyitottsága” („interminable openness”) adja számára a logikai kiindulópontot. Ez a történelmileg lezárhatatlan („closure”) „elkerülhetetlen nyitottság”, teszi lehetővé a múlt „új, tiszteletlen, vitázó, radikális olvasatait és újraolvasásait, megírásait és átíratait”. Ezeket az „ad infinitum refigurációkat” kívánatos és kitűnő dolgoknak tartja.⁴ A gondolatmenet azonban nála is kapcsolatban áll a szubjektivitással: „ami egy adott térbeli és időbeli pillanatban az emberi szubjektum, az így nem valamiféle belső mag vagy emberi »esszencia« kifejeződése, hanem sokkal inkább az *iterabilitás* dinamikus folyamatának (az ismétlődés és különbözőzés folyamatának; a sohasem teljesen ugyanazon ismétlődésének) az eredménye, ami biztosítja, hogy senki sem befejezett, stabil vagy fix egyszer s mindenkorra”. (Kiemelés az eredetiben.) S hogy a „társadalmi individuumok” állandó formálódásnak vannak kitéve, ez az instabilitás mindenféle társadalmi antagonizmusokat és ambivalenciákat enged meg. Amennyiben a szubjektumok identitások – s itt többes szám első személyre vált mondat közben: „aminek gondoljuk magunkat” – ezek „mindig átmeneti egyensúlyok sikereink és kudarcaink között, hogy megoldjuk azokat a törekvéseket, amelyeket megtestesítünk”. Ezért szerinte mindig fennáll a kockázata a „transz-formálódásnak; re-figurációnak”.⁵

A „hagyományos” kontra „szociális történetírás”, illetve az objektivitás/szubjektivitás dichotómia meghaladásának igénye arra a radikális következtetésre csábította Miguel Cabrera spanyol teoretikust, miszerint „először a társadalmi realitás elveszítette korábbi státusát, mint objektív tartomány és pusztán tényszerű referenssé vált, saját jelentéssel nem bíró tények konglomerátumává. Másodszor a szubjektumok már nem természetadta racionális entitások, nem is a társadalmi pozíció következményei, hanem magának a nyelvi medialitásnak a termékei. Az individuumok cselekedeteinek alapját képező szándékok, érzések, szenvedélyek, csalódások, várankozások és remények nem a valóságban találhatók, hanem a realitás és az azt uraló nyelvi kategóriák közötti interakcióban [...] így a valóság és a tudat közötti viszony nem oksági, vagy elméleti, hanem *retorikai*.” Ebben a felfogásban már „a társadalom sem racionális entitás (tradicionális történelem), sem objektív (társadalomtörténet) vagy szimbolikus (új kultúrtörténet), hanem inkább szemiotikai vagy virtuális entitás”.⁶

4 Keith Jenkins: *Refiguring History. New Thoughts on an Old Discipline*. London–New York, 2003. 3.

5 I. m. 4. Az iteráció a matematikában: ugyanazon eljárás ismétlésével egyre pontosabb értéket adó megközelítés.

6 Miguel A. Cabrera: *Linguistic approach or return to subjectivism? In search of an alternative to social history*. *Social History* 24(1999) 80–81. A szerző – Patrick Joyce előszavával beharangozott – újabb könyvében a nyelvi fordulat utáni történetírásról nézeteit bővebben kifejti. A hagyományos história és a társadalomtörténet ellentétét meghaladni kívánó, általa „poszt-szociális történelemnek” nevezett felfogásban „a szubjektivitás (beleértve az identitást) inkább a jelentések tárháza, amellyel az individuumok – egy meghatározott diszkurzív keret és a szociális képzelet használata segítségével – felruházzák a társadalmi világot és benne elfoglalt helyüket”. Miguel A. Cabrera: *Postsocial History. An Introduction*. New York–Toronto–Oxford, 2004. 29. A poszt-

A magam részéről továbbra sem látok okot a társadalomtörténet és a posztoszociális história közötti választóvonal átlépésére. Engem – mint említettem – Joyce épp azzal inspirált, hogy tartalmilag és formailag egyszerre éreztem meg gondolataiban a „figura” eredeti és leszármaztatott jelentését: az alakét és az alakzatét.⁷ Az foglalkoztat, hogy vajon szcenikailag tényleg szükséges-e az „alak” tényleges jelenléte, vagy helyét pótolhatja a retorikai alakzat felbukkanása (hang az égből, vagy a színpalak mögül, vagy még az sem, elegendő az illető említése a diskurzusokban). Retorikailag ez a kérdés ugyan pont fordítva lenne indokolt, de mit tegyünk, ha megátalkodottan máshonnan nézzük a dolgokat. A továbbiakban tehát fenn kívánom tartani a jelentéstulajdonításnak (hermeneutika!) ezt a kettősségét, amely egyszerre vonatkozik a társadalomtörténet figuráira, „szereplőire” és azok megnyilvánulásait, „tetteit” megjelenítő retorikai alakzatokra. Marxnál a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában* még bőszen harcoltak és együttműködtek a cselekvő osztályok („aktorok”), s csak az Engels által sajtó alá rendezett *A tőke* III. kötetében önállósították magukat a struktúráképző tényezők („faktorok”).⁸ Az 1968 utáni E. P. Thompsonnál már az osz-

szociális történelem agendája szerint „az individuumok nem természeti entitások, hanem a szubjektumok történelmi konstrukciók, és az utóbbiak s nem az előbbiek az egyedüliek, akik értelmes cselekedeteket visznek végbe”. Így „a történelmi folyamat az, amely az individuumokat szubjektumokká alakítja, s megformálja és felhatalmazza őket, hogy akciók ágensei vagy szubjektumai legyenek”. Ennek következtében szerinte „minden erőfeszítés, hogy a történelmi szereplők praxisát indítékaik rekonstrukciójával/újrajzolásával [reenacting] avagy társadalmi feltételeik feltárásával magyarázzák, többé már nem kielégítő, hanem kíváncsú azon jelentés-kontextusok gondos vizsgálata is, amelyekben ez a gyakorlat gyökerezik”. (Kiemelés – K. Gy.) I. m. 98. A történetírói pragmatika szempontjából az „is” egyszerre árulkodó és megnyugtató.

7 *Erich Auerbach*: Figura. In: A hermeneutika elmélete. I. Vál., szerk. Fabiny Tibor. Szeged, 1987. (Ikonológia és műértelmezés 3.) 17–69.; *Jean Cohen*: Alakzatelmélet. In: Az irodalom elméletei. I. Szerk. Thomka Beáta. Pécs, 1996. 171–215.; *Füzi Izabella*: A figurák jelemélete. In: Figurák. Szerk. Füzi Izabella–Odorics Ferenc. Bp.–Szeged, 2004. (Retorikai füzetek I.) 11–14. Nem kívánok most naiv etimologizálással foglalkozni, csak felhívom a figyelmet az Auerbach által genetikusan levezetett fogalmi változásra a „plastikus képződménytől” a „grammatikai alakig”. A 20. század befejezett jövőidei felől nézve különösen tanulságos az egyházatyák eszkatalogikus Ótestamentum-értelmezése: „A figurális felfogásban a történés ideiglenessége alapjában más, mint a történelmi fejlődés modern értelmezése: míg ez utóbbiban a történés ideiglenessége a további történés soha meg nem szakadó vonalában folyamatos-fokozatos értelmezést nyer, addig az előbbiben az értelmezés bármikor hozzáférhető függőleges irányból, és az eseményeket nem folyamatos egymáshoz kapcsoltságukban tekintjük, hanem egymástól elszakítva, egyenként, tekintettel egy még meg nem lévő harmadik ígéretére. És míg a modern fejlődésképzetben a tény mindenkor önkényesen biztosított, az értelmezés azonban eleve befejezetlen, a figurális értelmezésben a tény alá van vetve egy egészében már biztosított értelmezésnek: a történés egy ősképre irányul, mely jövőbeli és eddig csak mint ígéret létezett.” *E. Auerbach*: i. m. 50.

8 Nem árt ma már némi illusztráció a klasszikusokból: „A polgári köztársaság győzött. Az ő oldalán állt a pénzarisztokrácia, az ipari burzsoázia, a középosztály, a kispolgárság, a hadsereg, a garde mobile-ban megszervezett lumpenproletariátus, a szellemi tekintélyek, a papok és a falusi népesség. A párizsi proletariátus oldalán senki sem állt, csak ő maga. A győzelem után több mint 3000 felkelőt lemészároltak, 15 000-et ítélet nélkül deportáltak. Ezzel a vereséggel a proletariátus a forradalmi színpad háttérébe lép. Mindig újra megkísérli az előnyomulást, mihelyt a mozgalom

tálytudat kulturalista értelmezése révén generálódnak az osztályok.⁹ Joyce pedig a 20. század végén épp arra a kérdésre kereste a választ, hogy ha a marxista strukturális társadalomtörténetben az osztály kötötte össze a struktúraalkotó és ezáltal történelemformáló csoportokat, a posztmodern történetírás kihívása után, amikor a társadalom, mint külső referencialitás egyáltalán elveszíti értelmező erejét, milyen kiútlehetőségek maradnak a demokratikus társadalomtörténet számára.¹⁰ Hogy az osztályok érezhetően elpárolognak az értelmezésekből, az Angliában sem pusztán a posztmodern fordulat következménye (nevezhetjük ezt egyfajta inkább kémiai, mint freudi értelemben vett szublimálódásnak, tehát a szilárdból légnemű halmazállapotúvá válásnak), erőteljesen belejátszottak ebbe a politikai bal és jobb rugaszkodásai.¹¹ A kor szellemének megfelelően többféle válasz adható: vannak, akik más történelmi szubjektumokat igyekeznek előtérbe állítani: a szereplők kiválasztásában fontos szerepet játszott a „társadalmi nemek” (*gender*) megkonstruálásáért indított mozgalom, de nem kevésbé jelentős átértelmezési lehetőséget nyitott a társadalom helyett a „társadalmiság” („szociabilitás”) előtérbe állítása, vagy akár a „civil society” nyilvánosságának újraértelmezése. Az osztályok (vagy az azokat helyettesítő rétegek, csoportok) áttehették színhelyeiket a diskurzusokba, a reprezentációkba vagy épp a kultúrába is. Az ún. „nyelvi”, „kulturális”, vagy éppen „episztemológiai fordulat” ezeket a menekülési kísérleteket épp azzal hozta abszurd helyzetbe, hogy a csoportképződés „objektivitását”, külsődleges referencialitását nyíltan megkérdőjelezte.¹² Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a társadalomtudományos történetírás, a Nouvelle Histoire zászlóshajójáról, az *Annales* második és harmadik nemzedékéről lépten-nyomon bebizonyosodott, hogy műveik nem felelnek meg maradéktalanul a társadalomtudomány szcientista normáinak, retorikai szempontból pedig folyton leleplezték magukat, amikor a hagyományosan elbeszélő

látszólag új lendületet vesz, de mind gyengébb erő kifejtéssel és egyre csekélyebb eredménnyel. Mihelyt valamelyik felette álló társadalmi réteg forradalmi erjedésbe kerül, ő szövetkezik vele és így osztozik mindazokban a vereségekben, amelyeket a különböző pártok egymás után elszenvednek. De ezek az utólagos csapások annál gyengébbekké válnak, minél inkább a társadalom egész felületére oszlanak el [...] Úgy látszik, sem önmagában nem leli meg újra a forradalmi nagyságot, sem pedig újonnan kötött szövetségeiből nem tud új energiát nyerni addig, amíg *mindazon osztályok*, amelyekkel júniusban harcolt, nem hevernek mellette a porban.” *Karl Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 8. 1851–1853. Bp. 1962. 111–112. A munkabér, a profit és a földjáradék alapján, a bérmunkásokat, tőkéseket és földtulajdonosokat, a „modern társadalom három nagy osztályát” meghatározó tényezőket tárgyaló 52. fejezet közismerten befejezetlen, s ott szakad meg, ahol a bennünket érdeklő kérdések felvetése épp csak elkezdődhetne. *Karl Marx*: A tőke. III. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 25. Bp. 1974. 833–834.

9 E. P. Thompson: *The Poverty of Theory and Other Essays*. London, 1978.

10 P. Joyce: i. m. (1997) 351.

11 A brit történetírás vitáit – többek között – az osztályokról ld. *Timár Lajos*: A brit társadalomtörténet-írás. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Bp. 2003. (Osiris tankönyvek) 128–137.

12 A „nyelvi fordulatra” ld. rövid összefoglalást magyarul: *Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor*: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 413–443.

történetírás elítélése ellenére a kritikusok tetten érték, hogy visszacsempészik szövegeikbe a figuratív (értsd: metaforikus) nyelvet. Ebből a szempontból Fernand Braudel textusai töltötték be a szerző pozíciójánál és nyelvezete poétikus-ságánál fogva a retorikai orvosi demonstrációs matéria szerepét.¹³

Ne hagyjuk az egész gondot a politikatörténészekre, s országszintéziseikre? Hiszen az osztályokra mint kollektív érdekkifejeződésekre és akaratképződményekre, mint politikai aktorokra nekik van elsősorban szükségük, különben még minden politikusnak nemcsak önálló arcélt, de elkülöníthető társadalmi háttérrel kellene rajzolniuk. Nem lenne a legegyszerűbb, ha azt mondanánk: legyen ez az ő gondjuk. Ha a magyar társadalomtörténet valóban ilyen „ártatlan” lenne, s szigorúan a szűk értelemben vett struktúratörténetre korlátozta volna magát, bizonyosan ez lenne a könnyebb megoldás. De – ha mással nem – a társadalomra súlypontosított szintézis-kísérleteivel, módszertani kompendiumával maga is ambiciózusabbnak mutatkozott saját eredetileg vállalt, defenzív önmegtartóztatásánál, ugyanakkor elitistább maradt demokratikus szándékbejelentéseinél. Az önreferencialitás viszont mértéktartást indokol, ezért sepregetünk most elsősorban a saját portánkon (is).

A társadalmi szereplők nyomában járva igyekeztem a legkézenfekvőbb eljárást alkalmazni: mivel az egyének létezése olyan evidens, hogy hajlamosak vagyunk teljesen megfeledezni róluk, a legkisebb közös többszöröst, mint a még kollektíve mozgatható legnagyobb csoportok felbukkanását (a családfőktől az osztályokig) próbáltam nyelvileg azonosítani. Nemcsak mint néven nevezett szubjektumokat, hanem akkor is, ha „csak” igei metaforák által szerepeltetjük őket. Mint látni fogjuk, a kettő nincs okvetlenül szinkronban: ha az egyik szintet megnevezük, még nem biztos, hogy mint ilyet szerepeltetjük is (s lehet fordítva is). Természetesen az sem mindegy, hogy passzív igealakokkal, vagy épp határozóvá, névszóvá transzformálva bukkannak-e elő az aktorok a történeti szövegben. S aziránt sem lehetünk közömbösek, hogy vajon aktív alakban mit művelnek „hőseink”: pusztán szoros társadalomtörténeti dolgukat végzik (például vándorolnak, vagy mobilizálódnak), avagy éppenséggel a szó poétikai értelemben is „figurálnak”.

I. felvonás

Ha nem kezdjük túl régről, hamarabb érünk a végére. Legfeljebb egy utalás erejéig érdemes most a legkorábbi társadalomtudományos szövegekhez visszamenni.¹⁴

13 *Cheng-chung Lai*: Second Thoughts on Fernand Braudel's Civilization and Capitalism. The Journal of European Economic History 24(1995) 177–193.; *Philippe Carrard*: Poetics of the New History. French Historical Discourse from Braudel to Chartier. Baltimore–London, 1992. Magyarul ez utóbbiból részlet: *Philippe Carrard*: Az Új História poétikája. A figuratív nyelv visszatérése. In: Narratívák. 4. A történelem poétikája. Szerk., vál. Thomka Beáta. Bp. 2000. 81–93.

14 Talán elég az „ősidőkből” csak a Riehl magyar talajba átültetett Trefort Ágostont felemlítenünk. *Trefort Ágoston*: A társadalom tudománya és Riehl munkái. In: *Úó*: Emlékbeszéd és tanulmányok. Bp. 1881. 209–235.

Röviden emlékeztetnünk kell azonban a 20. századi magyar történetírás társadalomtörténeti toposzaira. Különben még magát a klasszifikációt, az osztályozást, mint alapvető tudományos tevékenységet is – előzmények nélkül – a szovjet típusú marxizmus nyakába varrnánk. „A 48-as törvényhozás papiros szabványai nem voltak elég erősek a régi társadalmi tagozat lerombolására és újnak a kialakítására: a jogegyenlőség főúri, köznemesi, jobbágyi osztályok közt társadalmi téren csak névleg valósult meg, rendek nincsenek többé, de *mágnás, gentry és pór, azaz kiskgazda és zsellér* továbbra is külön egyéniségek, melyek az általános magyarság többé-kevésbé tudatos érzésén kívül alig köt [az eredetiben sajtóhibaként: tört] össze valami. Átmeneti formák vannak ugyan, de egészben véve e három típus éles határoltságban vehető szemügyre.”¹⁵ (Kiemelés – K. Gy.) S a már-már szent triász, „mágnás, gentry és pór” mind külön egyéniségként (!) már akkor is lenyűgözően impresszív építmény, ha tudjuk, hogy még ugyanebben az évtizedben, az amúgy társadalomfelfogását illetően hegelianus Concha Győző ennél sokkal mélyebb átmenetelemzést alkotott rendek és osztályok szembesítéséről.¹⁶

A 20. század második felének meg-megújuló társadalomtörténeti felfogását elég Hanák Péterhez visszavezetnünk. Részben azért is, mert a róla készült retorikai átvilágítás már meggyőzően bizonyította, hogy figuratív elemzésre ideális szövegszerző.¹⁷ S ha most nem *A Kert és a Műhely* második kiadását vesszük kiindulópontnak, az annak példázására is jó, hogy a burjánzó figurativitásban nem a kései Hanák „nyelvi fordulatáról” van szó. Alapszöveggként az eredetileg 1962-ben megjelent *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról* című dolgozatot tekintettük. Már az írás hármass felépítése is beszédes. Hogy miért választódik ketté az első és második strukturális fejezet, az nem evidens: az első, a népesedésről és a lakosság összetételéről tartalmazza mindenesetre a nemzetiségi és a foglalkozási megoszlást, a második, a társadalmi szerkezetről szóló a válaszfalakat és az osztályokat. A harmadik fejezet (*Erővonalak és frontok*) bevezetése aztán megadja a kapcsolódó magyarázatot: „Az osztálystruktúra a társadalom szilárd, tartós váza, de ellentmondásoktól hajtott mozgásának, eleven életének még nem teljes valósága. Amit eddig áttekintettünk, az egy bonyolult organizmus legátfogóbb és maradandóbb ismérveiből elvont – erősen vázlatos – tagolás és tipizálás; inkább szociológiai látású keresztmetszet volt, és nem az érdekek harcának fő- és mellékszínterein szakadatlanul összeütköző, átcsoportosuló *politikai frontok* bemutatása.”¹⁸ (Kiemelés az eredetiben.) A tetteket harcként láttató frontok aztán „a magyar nacionalizmus két táborá” képeiben öltének testet.

15 *Szekfű Gyula*: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp. 1920. 270. (A harmadik nemzedékről szóló Társadalmi osztályok és mulasztások c. fejezet élén.)

16 *Concha Győző*: Van-e magyar társadalom? Nincs. In: *Uő*: Hatvan év tudományos mozgalmi közzött. Összegyűjtött értekezései és bírálati. II. Bp. 1935. 643–661. (A mű eredetileg a Társadalomtudomány 1927. évi 3–4. számában jelent meg.)

17 *Baráth Katalin*: A nyelv figuráskertje. BUKSZ 14(2002) 156–167.

18 *Hanák Péter*: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. In: *Uő*: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp. 1975. 392. S itt a korabeli marxizmuson belül árnyaltnak tekinthető, ter-

Hanák a – mindig idézőjel között használt „középosztályt” – előbb nagyjából megszámlálta, majd figurálisan is megjelenítette: „Magyarországon a néhány ezer nemesi földbirtokost, úri kisbirtokost, a nagyon hozzávetőlegesen 25–30 ezerre becsülhető iparos és kereskedő középburzoát, vállalkozót, járadékost, földbérlőt és a mintegy negyedmillió – háromnegyedében magyar – értelmiségit a származás, rang, hagyomány, életforma és nemzetiség öles szakadékaival választották el egymástól. A szabad áramlás és kiválasztódás, szerves összekapcsoltság nélkül együtt élő rétegekből a »középosztály« valahogy úgy formálódott, ahogy a csillagászok a tejútrendszer elképzelik: alaktalan, lebegő ködgomolyok, amelyek egy-egy szilárdabb mag körül forogva lassan sűrűsödnek. A magyartól távol- és különálló testként haladtak pályájukon a nemzetiségi középburzoáziák. Saját földbirtokos osztály és fináncburzoázia híján ők alkották – a horvát kivételével – a nemzetiségek polgári vezető osztályát, maguk köré tömörítve a szórványos földbirtokos elemeket. A magyar »középosztály« tömörítő magva, baljós csillaga a lesüllyedt dzsentri volt.”¹⁹ Hagyjuk most figyelmen kívül, hogy milyen efemer számszerűsítéshez („figures”) kapcsolódnak a geográfiai („öles szakadékok”), fizikai és biológiai („áramlás és kiválasztódás”), csillagászati („tejút”, „ködgomoly”) metaforák. A lényeg úgyis az, hogy a bevetett retorikai nehéztüzérség az egész szövegrészt a múltbeli jövőt vizionálva („baljós csillag”) egy múlt idejű, már akkoriban is kiürült közhelyhez, a „lesüllyedt dzsentri”-hez röpíti.²⁰ Ezzel azonban Hanák ábrázolásában még nem ért véget a dzsentri kálváriája. Hiszen a

mészettudományos és hadászati metaforákba ágyazott, (a kor hivatalos nézőpontjából nézve már-már revizionista) elméleti fejtegetés következett: „A társadalom politikai megoszlása végső soron az anyagi érdekektől meghatározott osztályérdekeken és az ezeket tükröző eszméken alapul. A társadalmi atomrendszert milliányi egyéne azonban a maga egyedi pályafutása során többféle csoporthoz, az elsődlegesen: az osztályon kívül nemzethez, valláshoz, települési, szakmai és egyéb közösséghez is tartozik. Érdekei gyakran ellentmondóak, döntését sokféle komponens alakítja, tudata befolyásolható, sokszor hamisan tükrözi objektív érdekeit. A politikai táborok, bár végső soron – legtisztábban az uralkodó és az elnyomott osztályoknál – az alapvető osztályérdekektől megszabott hadrendben képződnek, a felszín hullámozásában, fodrozódásában azonban – különösen a középrétegeknél – a személyes motívumokból, hagyományokból, tapasztalatokból leszűrte politikai és életszemlélet szerint, amit már nem kizárólagosan az osztályhelyzet formál. Ilyenformán egyszóval osztályok, rétegek tagjai különböző pártokhoz, szervezetekhez, irányzatokhoz csatlakozhatnak, amint a különböző irányzatok is több társadalmi rétegből, sokféle elemből tevődnek össze.” I. m. 392.

19 Hanák P.: Vázlatok i. m. 360. Hanák „középosztály”-felfogását külön is megírta: *Uő*: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* 5(1962) 3. sz. 23–39. A középosztályról szóló diskurzusokra újabban ld. *Gyáni Gábor*: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég 1997. 7. sz. 30–45.; *Tóth Zoltán*: „A magyar középosztály megteremtése”. Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. Századvég 1997. 7. sz. 46–72.; *Kövér György*: A közleledő és távolodó középosztály: az 1880-as évek társadalmi vitái és az értelmezők. Konferencia-előadás. Kaposvár, 2003. máj. 9. (gépírat).

20 A dzsentri „tornagyakorlatait” képileg – igen szellemesen – először tudtommal Benedek Gábor elemelte: „beáramlás”, „hanyatlás” stb. Ld. *Benedek Gábor*: A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Salgótarján, 1987. (Rendi társadalom – polgári társadalom 1.) 391–392.

folyamatok nem maradhattak történelmi magyarázat nélkül: „A »középosztály«-fejlődés e súlyos »társadalmi deficitje« [betoldott rejtett utalás Láng Lajos füzetére] nem a századvég dzsentrijének léha értetlenségében, hanem történelmünk – mondhatni – »ősrétegeiben« gyökerezett. Mint lappangó probléma már a reformkori középnemesség magatartásában is elő-előbukkant. Csakhogy akkor a polgárosodás üdvében bizakodó, dinamikus vezetőréteg üde fiatalsága elfedte a ráncokat, amelyek a kiábrándult-kiélt öregkorban a dzsentri testét-lelkét elborították. Mert a dzsentri voltaképpen a fiatal ősök elaggott fia [?], a reformkori középnemesség eltorzult negatív lenyomata volt, az apák erényei nélkül, de nagyra növelt, megsokszorozott hibáival, eltékozolt örökségével, de még őrzött presztízsével – s az elévült örökség iránti szüntelen sirámos-haragos jussigényével.”²¹ A reformkor és a századvég közé kifeszített időperspektíva (akárcsak Szekfűnél circa 60 év) nem egészen két emberöltőt fog át. S ultima rációként, a pillanatot (eseményt) és a hosszú távú változást egybefonó végső okként „a törzsszárnyú polgári forradalom és a félcsípejű polgárosodás” ellentmondásossága került a gyújtópontba.²²

Hanák későbbi történetírói pályája során nem a dzsentri, hanem a hatvanas években még haloványabban felidézett polgárság alakjait igyekezett megjeleníteni. A hetvenes évektől nagyszabású projektet kezdeményezett fiatal kutatók bevonásával a vállalkozói karrierék feltérképezésére, sőt eredeti hipotéziseit nemzetközi standardokhoz igazítva maga is megpróbálta rendszerbe foglalni a feltárt eredményeket.²³ Közben az értelmezés egyre szorosabban az etnoszociális (a később függőlegesen ábrázolt) tengely köré tekeredett.²⁴

Végül élete egyik utolsó előadásában még egyszer visszatért – immár közép-európai kontextusban – a 19. századi társadalomtörténet nagy kérdéseire.²⁵ Az írás követni látszik a századvég újabb tendenciáit, amennyiben a két nagy fejezet címében egyenlő súllyal helyezi egymás mellé a „közposztály-struktúrák antinómiáit” és „a többes identitás dinamikáját”. Többes struktúrák tehát, s ráadásul többes identitás! – a relativizálás legfontosabb lépései. A „mai, korszerű

21 Hanák P.: Vázlatok i. m. 365. Ha a képzavarokat vizuáliter helyreigazítandó illő lenne „plasztikus” (figura!) értelmező átiratokat készíteni, az valahogy így hangzanék: a reformkor ifjú nemzedékének lappangó ráncait még eltakarta a polgárosodás üdvtörténeti reménye, az apák helyett azután testben és lélekben a fiú (egyes szám!) öregedett meg. Alakja azonban nem összetöporodott, ahogy annak a természet rendje szerint a korral járnia kellett volna, hanem ami rossz rajta, az felnagyítódott, s ráadásul a hibák mintegy már életében maszkként rákövültek, s a deformált negatívon a ráncokat feszítő kitüremkedések roppant szenvedést okoztak az egyedül büszkeségét megőrző dzsentrinek.

22 I. m. 367.

23 Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle 17(1974) 513–536.; *Uő*: A tőkés vállalkozótól a hivatásos menedzserig. Századok 116(1982) 577–583. Ezen írások nem kerültek be A Kert és a Műhely c. tanulmánykötet egyik verziójába sem.

24 Hanák P.: Polgárosodás i. m.

25 Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle 39(1997) 159–177.

történetírás” nevében kritizálta az egydimenziós marxista struktúrafelfogást. Elhatárolódott az „organikus” vagy „architektonikus” struktúra-fogalomtól is. Szerinte „a történettudománynak nem a geológiában, az építészetben, az etnológiában érvényes struktúra, illetve a »szerkezetiség« az ontológiai alapeleme, még csak nem is egyszerűen a mozgás az időben, hanem az állandó változás, a *metamorfózis*. Pontosabban fogalmazva: *a nem programozott és nem programozható, tehát nem metahistorikus változás – térben és időben.*”²⁶ (Kiemelések az eredetiben.) Hanák struktúráképében az egyik legfontosabb prozódiai változás azonban valójában az, hogy közben a középosztályról lekopott az idézőjel. Ne legyenek igazságtalanok: ez csak következménye a belső két-dimenziósításnak, aminek jegyében, Erdei ihletésére ezúttal „grafikusan” is „ábrázolta” a „piramidikus struktúrákat”: „régiónkban a középosztály gerincét hosszú időn át a közép- és kisnemesség alkotta. Hozzá zárkózott fel a hagyományos és az új, tőkés polgárság, amely kisebb-nagyobb mértékben asszimilált elemekből került ki, és nem olvadt össze a régi vezető réteggel.”²⁷

Hanák, aki ebben az írásában – a Bildungsbürgertum mintájára – feltalálta a magyar „Bildungsadelt”, az egyén identitás-pluralizmusára térve visszarakta az osztály mellé az idézőjelet. Az egyén „eleve több közösséghez tartozása” tekintetében nem sokat módosult régi elgondolása, új viszont a szociálpszichológiából átemelt „identitásharmonizáció”, s szerinte az „identitások hierarchiájában” a „szituációk” kihívásai vezérelnek el bennünket. Konkrét példákból a zsidóság többes identitásának dinamikájára illusztrációként már csak a Goldberger családra futja. Végül – Kocka nyomán – eljut „a Bildungsbürgertum valóságos létezésének, vagy utólagos konstrukciójának” kérdéséhez is. A kérdésre tulajdonképpen kérdésekkel válaszol: „Nem lenne-e reálisabb, nagyobb valóságérvényű, ha a *polgári értelmiség* politikai-világnézeti sokarcúságát a többes identitás dinamikájával magyaráznánk?” Majd ismét, szinte hitetlenkedve: „a különböző csoportérdekek és identitáspreferenciák valóban kétségessé teszik a *polgárság* létezését? (Nem az egységet!)”²⁸ (Kiemelések – K. Gy.) Ha jól értem a végkövetkeztetést: a létezés nem kétséges, de a létezésen belül széthasadt az egység.

II. felvonás

Látszólag könnyebb dolga volt annak, aki szűkebb szakdiszciplínája révén egy konkrét intézmény: a város falai közé húzódhat, s nem kellett metanarratívák előállításával bajlódnia. Bár az Annalisták poétikája alapján tudhatjuk, hogy egy

26 I. m. 159–160.

27 I. m. 164. Közben kísért a „biologikumba” oltott „architektonika”: „az egyes emeleteket elválasztó horizontális korridorokat mindenütt vertikális tengelyek keresztezik, amelyek két részre különítik el az egy emeleten lakókat is. A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesít, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett.” I. m. 168.

28 I. m. 175.

városnév is hordozhat metonimikus üzeneteket.²⁹ Körünk első elnöke, Bácskai Vera magát – itthon és külföldön egyaránt – mindig elsősorban várostörténésznek tartotta. Nála az intézményesült főszereplő maga a település. Akkor is, amikor a 15. századi mezővárosokat vizsgálta, s nemkülönben, ha – Nagy Lajossal – a 19. század eleji piackörzeteket. Hogy egy konkrét városnak van társadalma, az alig vitatható, legfeljebb az okoz gondot, hogy kiket soroljunk bele. A várost megjelenítő polgárjoggal rendelkezőket, vagy az összes városlakókat. S ez utóbiba vajon beletartoznak-e a falakon kívülről naponta a településre bejáró napszámosok vagy éppen a házaló zsidók? De, hogy makroszinten, mintegy a piackörzeti rendszer társadalomtörténeti következményeként mit jelent a „városi társadalom” fogalma, az több kérdést is fölvet.³⁰ Nem kell ahhoz „posztistának” lenni (a „posztmarxisták”, „posztmodernek”, „posztzocialisok” stb. gyűjtőneve), hogy belássuk, a makro fogalom ugyanúgy absztrakció, mint bármely országos struktúráképző tényező. Hogy a szerkezetalkotó pilléreket a korabeli rendi kategóriák adják-e, vagy a háztartások foglalkozásszerkezeti paraméterei, az további probléma, de érdemben csakis városonként vizsgálható. Már csak azért is, mivel „a városban élő nemesek és honoratiorok kiemelt jogállása, magasabb társadalmi rangja nem kötődött a városhoz: kiváltságaik, bárhol is éltek, érvényben voltak. A polgárság, azaz a polgárjoggal rendelkező városlakók előjogai korlátozottak voltak, és csupán abban a városban érvényesültek, amelyben a jogot elnyerték.”³¹ Mégis éppen ezzel a bevezetéssel induló, s a rendi jogállást a piacközponti clusterrel és a tényleges társadalmi státussal szembesítő részben előbújik rejtekéből a megszemélyesítés: „A polgárság tudatában azonban saját fontossága, előkelő városi rangja töretlenül tűnt: bár *érezte* helyzete romlását, pozíciója meggyengülését, ezt a régi kiváltságok és szabályok szigorúbb érvényesítésével orvosolható átmeneti bajnak *tekintette*. Valóságos és vélt szerepe, társadalmi rangja között a különbség mind nagyobbá vált.”³² (Kiemelések – K. Gy.) A polgárságnak tehát nemcsak „tudata” van, hanem láthatóan „*érez*kel”, sőt „*tekint*” is.

A nyolcvanas években a társadalmi makrocsoportok keresése, újrastrukturálása átalakuló kategóriarendszerben folyt. Különösen vonatkozik ez a változó

29 Carrard hoz ilyen példákat a megszemélyesítésre Braudeltől: „Languedoc »pánikba esik«, Marseille pedig »panaszodik«”. P. Carrard: Politics i. m. 212. Magyarul: *Uő: Az Új História* i. m. 81.

30 *Bácskai Vera*: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Bp. 1988.

31 I. m. 176. Az itt idézett gondolatmenet visszatér a legújabb várostörténeti áttekintésben is. *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. 125. Itt azonban az átalakulás legnagyobb vesztese már a „rég, rendi polgárság”.

32 I. m. 176. A két szöveget a polgárság helyzetének átalakulását leíró, láthatóan szakirodalmi utalásokra épülő fejtegetés köti össze: „A polgárság helyzetét az országban végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulás folyamata, a városok szerepének és hierarchiájának megváltozása alapvetően megingatta, a városi életben egykor betöltött vezető szerepének, a városi funkciók érvényesítésében korábban élvezett monopolhelyzetének megrendülését okozta.” I. m. 176. A „monopolhelyzet megingásával” kapcsolatos távolságtartó szakirodalmi utalást a „tízketesre” ld. korábban i. m. 161–163.

társadalmakra, olyanokra, mint amilyen a 18–19. századi volt. „Az átalakulás valójában, eltérő mértékben s eltérő előjellel, a társadalom minden rétegét, a kiváltságos rendi csoportjait csakúgy, mint a kiemelt jogállását nélkülözőket, érintette. Az úgynevezett polgári foglalkozást űzők – kézművesek, kereskedők – már a 18. században sem képezték gazdasági szerepüket, anyagi helyzetüket, életmódjukat, társadalmi presztízsüket, a városigazgatásra gyakorolt befolyásukat tekintve egységes társadalmi csoportot. A 19. századi gazdasági fejlődés nemcsak elmélyítette a különböző rétegek, csoportok közötti különbséget, de jelentős mértékben megváltoztatta a különböző társadalmi- és foglalkozáscsoportok, illetve szakmák presztízsét, hierarchiáját.”³³

Egy konkrét város, konkrét foglalkozási csoportjának azonosítására pedig végképp csak ilyen megújult szellemben kerülhetett sor. A nyolcvanas évek a rétegmonográfiák születésének első nagy korszaka. A vállalkozó szellemű pesti nagykereskedők monográfiája – aligha véletlenül – az első mikrotörténelmi, Klaniczay Gábor által szerkesztett sorozatban, a Magvetőnél jelent meg.³⁴ Miközben a várostörténet a kvantitatív elemzésben a clusteranalízis felé nyitott, ebben a munkában a prozopográfia mint vizsgálati módszer számított újszerűnek. „A nagykereskedők életpályájának vizsgálatánál egyenlő súllyal szerepeltek az üzleti tevékenységre és a magánszférára – a családi kapcsolatokra, lakásviszonyokra, mentalitásra – vonatkozó adatok. Céлом nem elsősorban a gazdasági életben játszott szerepük megvilágítása volt, hiszen az többé-kevésbé körvonalazott, hanem a korabeli társadalomban s ezen belül a pesti városi társadalomban elfoglalt, kivívott helyük kijelölése. Módszerül a prozopográfia – az azonos körbe/foglalkozáscsoportba tartozók tömeges kollektív életpályáinak a vizsgálata – szolgált. A látszólag teljesen egyedi életpályák analóg, illetve eltérő vonásai alapján határoztam meg az egy csoportra, típusra jellemző általános karriermin-tákat. A nagykereskedők különböző csoportjainak rövid jellemzését egy-egy jellegzetes képviselőjük életrajzával igyekeztem érzékletessé tenni: a vállalkozói típusú kereskedők pályarajzainál – amennyire ezt a források lehetővé tették – teljességre törekedtem.”³⁵ A módszer tehát, a kollektív biográfia, egyáltalán nem

33 Az 1987-es gyulai konferencia-előadás szerzője a „legfőbb feladatnak” a „szemléleti megújulást” tartotta: „Az eddiginél sokkal következetesebb szakítást azzal a szemlélettel, amely a korszak városában csak a középkori város egyenes folytatását, lassú hanyatlását, a rendi társadalom továbbélését látja, és e másfél évszázadot [a 18. század–19. század első fele] egységes korszaknak tekinti.” *Bácskai Vera: Az 1848 előtti városi társadalom kutatásának főbb forrásairól.* In: *Kutatás – módszertan.* Szerk. Erdmann Gyula. Gyula, 1989. (Rendi társadalom – polgári társadalom 2.) 10–11. Az új törekvéseket tágabban is megalapozta az a kétkötetes összehasonlító tanulmánygyűjtemény amely a Közgazdasági Egyetem Gazdaságtörténeli Tanszéke mellett működő akadémiai Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ egyik munkacsoportjának kollektív terméke volt. *Bürgerturn und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa.* I–II. Hg. Vera Bácskai. Bp. 1986.

34 *Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten.* Bp. 1989. (Mikrotörténelem)

35 I. m. 12.

nélkülözi a deduktív elemeket: az életpályák „látszólag teljesen egyediek”, s az egyes életrajzok egy-egy típus, csoport „jellegzetes képviselőjének” „érzékletes” megjelenítését szolgálják. A számbavétel alapja viszont egyszerre tömeges és individuális: a nagykereskedői jogosítványért folyamodók kérvénysorozata, illetve a címtárakban ilyenként bejegyezettek névsorai.

A nyolcvanas évek másik kiütkereső, ma már klasszikusnak számító társadalomtörténeti munkája Tóth Zoltán *Szekszárdja*.³⁶ A bevezetőben a módszertani felfogás teljesen kiérlelt: „a statikus társadalmi kép elmozdítására törekszem avval, hogy a történeti struktúrákat a mobilitáshoz való viszonyukban szemlélem. A történetileg rétegzett jelenségeket hipotetikus modellekben képzelem el. A modellek társadalmi csoportok viselkedését írják le. Modellen azt értem, hogy a csoportok viselkedésében megfigyelt tényezők egymást kölcsönösen feltételező rendszert alkotnak. A vizsgált összefüggésben egyik kiemelt jellemzővel sem írható le viselkedésük.” Ezt követi „a három nagyobb csoport” kijelölése: a „középréteg” (hivatalnokok, értelmiség, vállalkozó tőkés), az igazi „trouvaille”: a „kistulajdonos-kistermelő parasztság és iparosság” („a kistermelői együttesben hozzájuk kapcsolódó szegényparasztokkal és iparossegédekkel” „kiegészülve”), amelyet „mezővárosi blokknak” nevez, valamint „a városi proletariátus” (vagy „peremréteg”). Ez utóbbi tagjai „helyi kapcsolódása esetleges, s a középréteg nagy részével együtt nem a helyi, hanem az országos mértékben kialakuló rétegződés képviselői”.³⁷ Nem könnyű ennyi év távlatából szövegelemzésbe bocsátkozni, hiszen még kiderülhet, hogy többszöri nekirugaszkodás után sem fejtettem meg a magyar társadalomtörténet alpműveit. Ha mégis jól értem: a szerző a „mezővárosi blokk”-ot arra találta ki, hogy helyi szinten leváltsa az osztálykategóriákat, anélkül azonban, hogy kivetíthetőnek tételezte volna a makrotársadalomra. Igazi megaszentenciát parafrázálva: nem az igazság, nem az élet, csak az út. Hipotetikus modell, lokális öntőforma. A „közép- és a peremréteg”, felfelé és lefelé fűződve (Tóth Zoltán kedvenc szavajárása), ezek az országos társadalomkép helyi ágensei. Még nem a már divatossá lett „léptéket” használja, hanem mértékről beszél, de „zoomol”: „a rétegződés országosan kialakulóban van”.³⁸ A kistermelői blokk viszont csakis helyi mozgásformaként tételeződik, országos réteggént elképzelni sincs értelme, makroszinten, „rétegvalóságáról” szó sem eshetnék. A „három mezővárosi mobilitási alpmmodell” ráadásul rendi határokkal tagolt: a „mezőváros blokk” és a tulajdonképpen „úri középosztály” (valójában ez sem „osztály”, hanem ez a másik rendi jellegű csoport!) rendi határvonala alá szorultak „a városi proletariátus, a cselédek, altisztek, ipari és al-

36 Tóth Zoltán: *Szekszárd társadalma a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Bp. 1989.

37 I. m. 26. Ezt követi a felhalmozás, örökös szám, és felekezetiség „hármass összefüggéséből” vázolt három mobilitási modell a mezővárosi blokknál, ami aztán az etnicitás, a migráció és az életkörülmények elemzésén át vezet el „a történelmi rétegződéshez”.

38 Annak, ahogyan a struktúrákép készül, alakul külön tanulmányt is szentel ekkoriban: Tóth Zoltán: *Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában*. Statisztikai Szemle 65(1987) 62–86.

kalmi munkások”.³⁹ Ha ezek a csoportok hipotetikusán vázolt keretek, megszemélyesítésüket, „cselekedeteiket” is hiába keressük. Teszik, amit nap mint nap „tenniük kell”: „esznek, isznak, ölelnek”, „halnak”, s közben persze mobilizálódnak, migrálnak, esetleg „normákat cserélnek” stb.⁴⁰ Tulajdonképpen a mellékletbe zárt „típusok” elevenednek meg, típuslétük dacára mindegyiküknek egyéni arca van (no meg a főszöveg és a függelék között önmagáért helytáll az ezáltal halhatatlanná tett Schiszler Károly kádármester „esettanulmánya”). A társadalomtörténész ilyen megoldást talált a modellezés, tipizálás és individualizálás nagy dilemmájára.

Némileg más lesz azonban a helyzete, ha a társadalomtörténész szerző szintetizálásra vállalkozik. (Vö. Romsics Ignác e lapszámban olvasható tanulmányával.) Választott szakmai normái mellett természetesen akkor is kitart, preferenciáit sem tudja egyik pillanatról a másikra megváltoztatni, de valamit „tennie” kell. Kevésbé ismert, vagy csak kevésbé emlegetjük, de Tóth Zoltán szinte az idézett munkával egy időben írt egy dualizmus kori fejezetet a Szekszárd-monográfia I. kötetébe.⁴¹ S bár a politikatörténeti keretdátumok jelzésértékűek, csatlódik, aki úgy veszi kézbe a munkát, hogy arra kíváncsi: mit tesz a társadalomtörténész, ha a köztörténetbe kényszerül. Az 1869-es századosi gyűlések főbb témáinak felsorolása után (ezek az ügyek foglalkoztatták a helyieket) ugyanis hamisítatlan társadalomtörténeti összefoglalást találunk. Szóval lehetséges. Mivel azonban egy ilyen áttekintésben az egyénítésnek még függelékben sincs tere (nominalizálásként azért a jegyzetek végén becsempész két virilis-listát!), történelem meg még sincs tettek nélkül, éltem a gyanúval, hogy legalább néhány „figurálásra” mégiscsak rábukkanok. A rétegződésmodell azonban nem könnyen adta meg magát. Aztán nem a „mezővárosi blokk”, hanem annak egyes elemei mégiscsak önálló életre keltek, s olyan szöveghelyek jöttek elő, amelyek olvastán a leggonoszabb retorikus is megnyálná (lapozgató) ujjait. Pontosabban nem is annyira a réteg került helyzetbe, hanem „mentalitása”, „hagyományos taktikája”: „a hagyományos paraszti mentalitás hátrányt jelentett az újrakezdéshez szükséges tőke *előteremtésénél*, másfelől szívósságot kölcsönzött igénytelenségével a csőd szélén *megkapaszkodáshoz*. Evvel magyarázható csupán az, hogy nem következett be a válság mélypontján kétségbeejtő helyzetben lévő városban a gazdatársadalom földcsuszamlásszerű tönkremenetele. 1897-ig 110 véglegesen tönkrement családot tartottak számon. Ezt követően az agrárkölcsonök visszafizetési határidejekor volt még egy csődhullám. Az első csődhullám a szőlőművelés és a törpebirtokosok kivándorlásával a város lélekszámának csökkenésében hagyott nyomot. Ők még az 1890-es évek kedvező konjunkturális feltételei között *vándoroltak el*. A gazdák többsége csőd esetén sem vált földönfutóvá. Az árvaszéki iratokban dokumentált csődesetek világosan tükrözik a hagyományos

39 Tóth Z.: Szekszárd társadalma i. m. 53.

40 I. m. 66.

41 Tóth Zoltán: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918). In: Szekszárd város történeti monográfiája. I. Szerk. K. Balog János. Szekszárd, é. n. 253–348.

paraszti értékrendet, s egyben a válságban követett hagyományos taktikát. Míg a kispolgár számára a lakóház, s vele az üzlet vagy műhely elvesztése jelentette az egzisztencia megsemmisülését, a kamatok törlesztésére képtelen szőlősgazda városi házát *bocsátotta* elsőnek *árverezésre*, ezt követték birtokának kisebb értékű darabjai, legelők, kaszálók, szántók és kipusztult szőlők. A család a préházba és szőlőbeli, immár egész évben lakottá váló tanyába *költözött*. A telepítések termőre fordulását – ami nem jelentette a hatalmas adósságok mellett sorsuk automatikus jobbra fordulását – polgári szemmel elviselhetetlen feltételek közt *kopalták ki* a kispapok.⁴² (Kiemelések – K. Gy.) S most természetesen nem az az érdekes, hogy akkor volt-e a konjunktúra, vagy így történt-e a folyamat a „válóságban”, vagy csak szuggesztív vízióval állunk szemben, hanem az, ahogyan mentalitással, értékrenddel, taktikával, számítással felruházott aktor (menet közben ez is változik: gazdatársadalom vagy kispapok!?) nemcsak elszenvedője a vele történeteknek („tönkremenetel”, „elvesztés”), hanem maga is cselekszik, figurál (először itt is csak névszói, alakban: „előteremtés”, „megkapaszkodás”, majd ténylegesen „árverezésre bocsát”, „kivándorol”, „költözik” és „kopál” is).

A „rétegmongráfiák” számbavételéből természetesen nem hiányozhat a legkorábbi: a budapesti házicselédsegről szóló.⁴³ Nemzedékek szerint haladva gondolatmenetemben mégis csak most kerül sorra. Osztály és réteg jellegzetesen korabeli dilemmájában itt ráadásul egy további módszertani probléma is adódott. Komoly kritikai megfontolásként merült ugyanis fel (a dolgozat első sorban a hatalmas, 1927-es statisztikai forrásbázison alapult), hogy „az elemi foglalkozási megnevezések birtokában, amely pedig igen kedvező forráslehetőségnek számít, aligha tűzhető ki reális célként egy finomabb társadalmi rétegmongráfiával felállítása. Mert bár igaz, hogy a foglalkozás maga a rétegbe sorolás mindenkor legalapvetőbb ismérve, a társadalmi helyzet ezen kívüli jegyei hiányában teljesen mégsem lehet elegendő a réteghatárok pontos és kielégítő megvonásához.”⁴⁴ Valójában a helyzetet a házicselédség esetében az is bonyolította, hogy

42 I. m. 278. A fenti idézet „párja” a másik komponensről: „A kispapok tőkefelhalmozói mentalitása azonban azokat a hasznokat sem engedi kicsurogni pénztárcájából, amelyeket a hagyományos viszonyok még mindig kínáltak. A pénz és a pénzért beszerezhető javak ugyanis még mindig drágábbak voltak, mint a közvetlen áru- és tevékenységcsere. A kispapok nem – vagy nemcsak – maradiságból igyekeznek bonyolult pénzügyei mellett is minden lehető alkalmat megragadni, hogy a pénzviszonyokat kikerülje. Ennek a kézművesekre legjellemzőbb, szervezett formája a szakmák termelési kooperációja volt. Az iparosok egymás specializált megrendelői, ami legalábbis a kereskedő hasznát képes kiiktatni az árucseréből addig, ameddig egymás igényeit képesek kielégíteni. A kádármester abroncsait, vándlifüleit, szerszámainak kováccsal csináltatja, s hordóval, azok javításával, borászati eszközökkel fizet, esetleg nem is személyesen neki, hanem a faesztorgályosnak, akinek szerszámnyeleikért adója volt a kovács. Ők képezik egymás szolgáltatóiparosait is. Összehangolják szállításaikat, mint a homokszállító rézöntő, aki iparostársai építkezéseire is szállít homokot saját öntődei szükségletén felül. A kooperáció azok körére terjed ki, akik ellenszolgáltatásra képesek, akár többoldalú formában is, közvetett törlesztésre. [...] A hagyományos együttműködési forma mögötti számítás akkor derül ki, mikor a láncolat valahol megszakad, egy ember meghal, csődbe megy, elköltözik.” I. m. 302.

43 Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédseg. Bp. 1983. (Gyorsuló idő)

44 I. m. 60.

„a személyi összetételében olyannyira változékony és instabilitásra hajlamos cselédség átmeneti léthelyzete, a cselédi státusnak az egyéni életpályán belüli ideiglenes érvényessége nem is adott alapot az azonos foglalkozást folytató, de a foglalkoztatás helyei szerint mérhetetlenül szétagolt munkavállalói csoport társadalmi réteggé szilárdulásához.”⁴⁵ A cselédség helyzetének megítélését az életcikluson túl természetesen a családfői hatalom alá vetett munkaviszony ellentmondásossága teszi izgalmassá. A „hagyományosan értelmezett feleség-anya-háziasszony szerepeire szocializálás”⁴⁶ során ugyanis a cseléd kiszakadt ugyan eredeti közösségéből, mégis családfői felügyelet alá került, ami viszont nem családtagként, hanem alkalmazottként fogadta keretei közé.

Valójában azonban a fenti megszorítások ellenére a szöveg döntő részében a cselédség nemcsak „intézményként”, hanem réteggént is megnyilvánul. Még akkor is, ha a „főszereplő” tevékenységének „tulajdonképpen társadalmi értelme [...] főleg abból fakadt, ami *előtte* volt, vagy ami *utána* következett”.⁴⁷ (Kiemelés az eredetiben.) Vagyis társadalomtörténetileg nézve: migrált és mobilizálódott. A nyelvi megjelenítés is tanúskodik erről: „a cselédség nyelvi és sejtetően etnikai téren is nagyfokú egyöntetűségről tanúskodik”.⁴⁸ Később: „a réteg nagyjából fele része kétségkívül a mezőgazdaság széles tömegeiből *szakadt ki*”.⁴⁹ (Kiemelés – K. Gy.) S bár 1240 anyakönyvi bejegyzés elemzésével az északnyugat-magyarországi régióból a századfordulón rekrutálódottak kiértékelésére is sor került,⁵⁰ számomra, ennyi év távlatából visszalapozva, mégis az a legmeglepőbb, hogy a cselédi egyéni életpályák bemutatása mennyire hiányzik a vizsgálatból. Sem típusonként illusztrálva, sem esettanulmányként, sem függelékben individualizálva. A bőségesen használt visszaemlékezés-irodalom sem tolta előtérbe ezt a megközelítést. Pedig Gyáninál a cselédsor(s) választása mögött határozott „családi stratégia” munkált. Mint fogalmaz: „a városi cselédszolgálat révén alkalmasint a szociológiai alapjait mindinkább elvesztő familiáris értékrend befolyása jut folytatólagosan szóhoz”.⁵¹ De inkább vállalta „annak ódiumát is, hogy a kérdések tárgyalásmódja helyenként elvontabb jelleget ölt”.⁵² A társadal-

45 I. m. 233. Ez a helyzet az osztálystruktúrához való viszonyt is meghatározta: „A mondottaknál fogva a házcselédeket mint foglalkozási csoportot nem is tekinthetjük társadalmi rétegnek vagy azt alkotó rétegcsoporthoz a szó teljes, elméletileg tiszta értelmében. Ennélfogva a társadalom struktúrájában elfoglalt helye szerint is csupán annyiban utalhatjuk a proletariátus fogalma alá, és tarthatjuk számon annak integráns részeként, amennyiben a munkamegosztás rendszerében betöltött pozíciójánál, gazdasági osztályviszonyainál fogva értelemszerűen proletársors jutott ki számára”. I. m. 244.

46 I. m. 97.

47 I. m. 59.

48 I. m. 51.

49 I. m. 64.

50 I. m. 69–70.

51 I. m. 95.

52 I. m. 76. A következtetés felvezetéséhez tartozik: „Persze az ilyen, hatásukat inkább a szociálpszichológia síkján kifejtő erőknél a felfejtése ritkán valósulhat meg történetileg konkrét és közvetlen formában; ellenben csak többszörös közvetítés útján, áttételesen kísérlethető meg már

mi gyakorlat megnyilvánulásává – bőséges idézetekkel illusztrálva a visszaemlékezésekből – a „cselédkedés” (sic!) vált.⁵³

Talán érdekesnek tűnhet, vajon miként nyúl a szerző saját régebbi témájához mint „múltbeli reprezentációhoz”, immár a narratív fordulat után?⁵⁴ „Éppen ez a szándék vezetett, midőn az 1867 és 1945 között leggyakoribb városi női foglalkozási szerep, a házicseléd státus korabeli reprezentációját, az intézményre vonatkozó beszédmódot külön is vizsgálni kezdtem. Szükség volt erre, mert bár hosszadalmas kutatások során *látszólag tisztába jöttem* a foglalkozási csoport társadalomtörténetének *általam döntőnek gondolt* összefüggéseivel, azokat a kortárs (s továbbelő) tapasztalatokkal szembeesítve *irritáló különbségekre figyeltem fel.*” (Kiemelés – K. Gy.) A tárgyi témaindoklás során nyelvileg jól érzékelhetően előtérbe került a történetírói szubjektum szerepe, s ezt elméleti magyarázat is kiegészíti: „A nagy elméletek adta szellemi biztonság eltűntével helyet kell szorítani a történeti képben mindannak, amit maguk az érintettek világukról és bennük saját magukról érvényesnek gondoltak. Ez a megfontolás áll a témaválasztás mögött, amely azt tűzi ki célul maga elé, hogy bemutassa és rendszerezze a cselédekről folyó 20. század eleji diskurzust. A cselédek *így rekonstruált identitása a munkaadói csoportok, a cselédtartók alkotása* ugyan, de különösebb tárgyi bizonyítékok kötelező (persze elvárható) felsorakoztatása nélkül is kijelenthető: *rokon, sőt gyakorta egybe is esik az érintettek, a cselédek önmagukról kialakított lehetséges imázsával.*”⁵⁵ (Kiemelések – K. Gy.) Tehát Erfahrungsgeschichte – Erfahrung(er)ek nélkül. Így aztán végképp nem meglepő, ha a rétegre vonatkozó megismerő igelakok sem bukkannak elő. Helyettük a közbeszéd alapján a cseléd-imázsok három „típusa” (patriarchális autokratikus konzervatív, neopat-

pusztán azért is, mert e tudati motívumok léte és tartalma gyakorta hordozóik számára is rejtve marad és nem jut el a tudatosulásig. Felismerését, meghatározását, de főleg szerepének a mérlegelését tovább nehezíti, hogy ráadásul történész számára elérhető objektivációs formát szinte sohasem ölt, még ha ritkán sor kerül is azok mindennapi racionalizálására.” I. m. 76. S itt használható forrásként a néprajzi irodalomra utal, „amelynek módjában állott vagy közvetlen megfigyelés útján, vagy az érintettektől maguktól származó írásos dokumentumok közzététele révén elemeire bontva rekonstruálni főleg a parasztság történeti életformáját”. I. h.

53 „A cselédkedés egyszerre és gyakorta egyidejűleg járult hozzá a család anyagi tehermentesítéséhez, támogatásához, valamint az illető cseléd jövőjének a megfelelő anyagi előkészítéséhez.” (pénzküldés, stafíring) i. m. 90–91.

54 Hasonló nézőpontból figyelemre méltó még Gyáni első nagy témájának, a virilizmusnak különböző korszakokban írott megközelítése: a megjelentek közül csak az elsőre és az utolsóra utalunk. Gyáni Gábor: Hódmezővásárhely legnagyobb adófizetői (1888–1941). Történelmi Szemle 1977. 626–640. (Megjegyzendő, hogy az eredeti dolgozatban a szerző „nominális elemzési módszereket is hasznosítva családmodellek rekonstruálásával” vizsgálta „a város virilistáinak személyi összefonódottságát és karrierútját”, ami azonban a cikkben nem került közlésre. I. m. 639.: 33. jegyzet.); Uő: Vagyon és polgár, avagy a vagyonos polgár a diskurzusban. In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János–ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 277–293.

55 Gyáni Gábor: A cselédkép változatai a századforduló diskurzusában. In: Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben. Szerk. Nagy Beáta–S. Sárdi Margit. Debrecen, 1997. 227–228.

riarchális pedagógikus, szociális felfogású reformer), vagy a szépirodalom által teremtetett két „modell” (tragikus sorsú, sikeres mobilitású) tűnik elő. Végző soron azonban ez a súlypontáthelyezés nem vezet sem az eredetileg is elmosódottan körülhatárolt csoport kontúrjainak újrajzolásához, sem a csoport tagjainak elmélyültebb individualizálásához. A róluk szóló beszédmódok viszont kétségtelenül differenciáltabbak lettek.

Nem lenne illendő, ha az előadó saját magát egy ilyen önkritikus számvetésből teljesen kiszorítaná. Még akkor sem, ha nem közreadott rétegmonográfiával csatlakozhat az előkelő prezidenciális listához. Legfeljebb egy félbehagyott kézirat, amelynek alapanyagából azóta több írás napvilágot látott.⁵⁶ Ez itt most nem ego-histoire, de talán a torzóknak is lehet tanulsága. Csak utólag soroltam kéziratomat a fenti művekkel egy vonulatba, pedig már akkor is világos lehetett volna, hogy a tervezett munka része egy kísérletsorozatnak, amely a társadalomtörténet főszereplőit próbálta meg azonosítani. Annyiban is kilóg a sorból, hogy „hősét” a szerző nem „készen találta”, hanem egyenesen maga konstruálta, méghozzá az angol „merchant banker” mintájára. Nem a korabeli elnevezésekkel operált, hanem a címtárak alapján a hitel- és értéktárggyal foglalkozó nagykereskedőkből, kereskedőkből és pénzváltókból cégenként maga rakta össze a kereskedő-bankár csoportot (csoportokat). A cél az volt, hogy Bácskai Vera által 1848 előttre megrajzolt nagykereskedők és a Lengyel György által elemzett vállalkozók és bankárok között az átmeneti korszak, „ezüstkori” figuráját meg(/fel?)találjam. A *Budapest Főváros Levéltára* anyagán alapuló eljárás ma már rutinszerűnek látszik: a tanácsi iratok, cégbíróság, végrendeletek, árvaszék stb. alapján a területi-regionális háttér és az etno-kulturális indulás ismérvei, azokban mért mobilitás vagy stabilitás révén kétdimenziós tipológiát alkottam, majd az egyes típusokhoz tartozó feltérképezhető családok és cégfőnökök révén bemutattam a csoport különböző ágait. Minden egyénítés ellenére a típusokon belül a családok elkezdtek redundáns módon hasonlítani egymáshoz, s az igazán egyéni színezésre csak kevés esetben nyílt mód. Más oka is volt, de most legyen elég annyi, hogy unalmassá kezdett válni. Botrány nélkül, de félbehagytam. Volt már ilyen. De a felhalmozott anyagból jó néhány családtörténetet azóta kidolgoztam, sőt olyanok is megjelentek, amelyekre legfeljebb az eredetileg tervezett monográfia melléktermékeként gyűjtöttem adatokat. Erősebben fogalmazva, a csoportmonográfia darabjaira hullt (monographie „en miette”), vagy – ha tetszik – emelkedettebben: a keresett legkisebb közös többszörösök közül a család és az individuum szétfeszítette a tágabb csoportkereteket. Akkor is, ha Plutarkhosz (no meg Halmos Károly és Koncz Katalin, akikkel ekkoriban többször ténykedtünk együtt) után szabadon „párhuzamos életrajzok” alakjában öl-

56 *Kövér György*: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora” 1847–1873. (Gépirat, 1989.) 65. A kéziratot – emlékeim szerint – egyedül Bácskai Verának mutattam meg, de legfontosabb táblázatait megjelentettem: *Kövér György*: Nagykereskedőtől a bankárig. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk. A. Varga László. Debrecen, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum) 23–31.

töttek a családi cégbiográfiák testet.⁵⁷ Ebből persze nem a rétegmonográfiák lehetetlenségére érdemes következtetni, talán inkább arra a valódi dilemmára, amely a csoportok kollektív biográfiája (a típusokat illusztráló egyénítés), illetve a családtörténetek (esettanulmányok) vagy épp az egyéni biográfiák között feszül. A mikrotörténetírás léptékváltása, a nagylátószögű lencse lecserélése, szűkítése számos kérdést önmagában nem old meg, a mikroszinten is többféle entitás képezhető és elemezhető, most nem is beszélve a mikroszint „alá” kukkantás lehetőségéről, hiszen a dolog lényege, hogy minden egész (tehát a mikro is) részekből, komponensekből áll. Csak abban reménykedem, hogy Tiszaeszlár esetében jobb megoldást sikerül találnom a fent vázolt problémákra, mint a kereskedő-bankároknál. S hogy azt be is fejezem.

Valami közvetett makrotörténeti „haszna” mégis lett ennek a félbemaradt munkának is – vigasztalhatom magam: kimondva-kimondatlanul beszüremkedett tapasztalata a *Magyarország társadalomtörténete* struktúratörténeti fejezeteibe, amennyiben ott igyekeztem elkerülni a makrocsoportok zárt konstrukcióit.⁵⁸

III. felvonás

Természetesen ma már van a társadalomtörténészeknek egy olyan markáns fiatal nemzedéke, amelyiknek nem kell ante poszt igényekhez szabni terveit, s a hosszabb külföldi ösztöndíjak jóvoltából eleve tájékozott a legfrissebb széljárások között.

Indokolt ezt a teljességre korántsem igényt tartó szemlét Bódy Zsomborral kezdenünk, már csak azért is, mert tudtommal mindmáig az övé az egyetlen elkészült darab a *Hajnal István Kör*, Osiris kiadó felkérésére tervezett, és hamvába holt „rétegmonográfia-sorozatából”.⁵⁹ Bódy tudatosan elvetette a társadalmi csoportok ún. „szubsztancionalista felfogását”, ahol „a csoportról szóló szövegeket, adatokat közvetlenül a szubsztanciaként létező csoportról tudósítónak, közvetlenül ahhoz kapcsolódónak tekintik. E szemlélet vezet gyakran a társadalmi csoportok megszemélyesítéséhez, amelynek során azok mint akarni, cselekedni képes kollektív lények jelennek meg (s így elmosódik a csoport minden belső heterogenitása).”⁶⁰ Nála ennek kritikájaként a diszkurzív szintekre (és ami ezzel

57 Nem sorolnám itt fel mindegyiket. A legjava megtalálható A felhalmozás íve c. kötetemben. Bp. 2002. (Liedemann, Wahrmann, Schosberger, Kohen, Herzog, Baron, Krausz Simon).

58 Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp. 2001. (Osiris tankönyvek) 9–186.

59 A sorozatot Gyurgyák János felkérésére kezdtük el tervezni és szervezni (Bácskai Vera, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba), de miután a kiadóval kötött szerződések határideje lejárt s csak egyetlen kézirat készült el, a kiadó tulajdonos-főszerkesztője meggondolta magát és kifarolt a tervezett vállalkozás mögül. Így került az elkészült egyetlen kötet Gyáni Gábor révén a L'Harmattan A múlt ösvényén c. sorozatába.

60 Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. Bp. 2003. (A múlt ösvényén) 12.

nem teljesen ugyanaz), a reprezentációk vizsgálatára helyeződik a hangsúly.⁶¹ Csoport-definíciót nem ad, a magántisztviselő-reprezentációt adotttnak veszi, s „történeti reflexióinak” célja „éppen a reprezentáció keletkezésének és intézményesülésének leírása”.⁶²

Még mielőtt túlzott aggodalom uralkodna el rajtunk, hogy mivé lesz ezáltal, ha nem is a rétegmonográfia-sorozat (annak, úgy tűnik, befellegzett) vagy a rétegstruktúra maga (szövegelemzési módszerünk esetleges kudarcáról most nem is beszélve), mindenkit megnyugtathatok: réteg nem vész el, legfeljebb reprezentációvá alakul. Annak minden nyelvi következményével együtt. Még amikor a csoport nem is létezett, tehát az 1890-es évekig „az emlegetett magántisztviselő fogalom mögött még nem állt semmiféle intézményes reprezentáció” (bár az kérdés, hogy miért „mögötte” kellett volna állnia), máris elindul valamifajta teremtdés: „a magántisztviselő-reprezentáció kiépülése”, „megteremtése”, aztán, óvatlanabban, a magántisztviselők „osztállyá formálódása”, „öntudatra ébresztése”.⁶³ S a folyamat itt nem áll meg: „Diskurzusaik nyilvánvalóan a magántisztviselő-lét valamelyest koherens reprezentációját hordozták magukban, melyet ha széles rétegek is elfogadnak társadalmi önazonosságuk meghatározó elemeként, illetve ha ez az identitás az intézményekben is kikristályosodik (a két folyamat egymással kölcsönhatásban áll), akkor új társadalmi csoport születik.”⁶⁴

Végkövetkeztetése az, hogy „a magántisztviselők csoportja, amelynek reprezentációja az 1920-as évek végére kiépült, *kirajzolódik* a statisztikailag mérhető jellemzők szerint is a korabeli társadalomban. Ez azonban nem jelenti azt, hogy külön tömbként foglalt volna helyet más társadalmi csoportok között. Különböző jellemzők *elválasztják* a magántisztviselőket az egyes más társadalmi csoportoktól, azonban e jellemzők nem integrálódnak oly módon, hogy a réteget strukturális vonásaiban is koherens társadalmi csoporttá tennék és ekként elhatárolnák más strukturális jellemzők által meghatározott más rétegektől. [...] Mindezen szempontok átfedései, a magántisztviselők ezekből fakadó belső megosztottsága nem teszi lehetővé, hogy egyszerűen »a magántisztviselőkről« beszéljünk – mint a magyar társadalom objektíve megragadható strukturális csoportjainak egyikéről. A magántisztviselő társadalmi csoportnak nem strukturális jellemzői voltak koherensek, hanem reprezentációja, azaz törvényekben is intéz-

61 „A két elemzés közös tanulsága, hogy az egyének rendkívül sokrétű viszonyait, életútjait nem lehet, illetve nem érdemes olyan makrotársadalmi csoportok fogalmaival megragadni, mint például a munkásság, polgárság, mert e fogalmak nem képesek leírni a társadalom szegmenseinek rendkívüli heterogenitását. E fogalmak történetét sokkal inkább a jelenségeknek abban a mezőjében érdemes keresni, ahová tartoznak, vagyis a diskurzusok között. Társadalomtörténeti vizsgálat tárgyává e makroszintű fogalmak esetleges intézményi rögzítését (törvények, szervezetek, egyesületek stb.), illetve az egyének hozzájuk fűződő – döntésekben, magatartásokban megnyilvánuló viszonyát – érdemes tenni.” I. m. 15.

62 I. h.

63 I. m. 85–86.

64 I. m. 143.

ményesült képe. Ez a két szint azonban nem vezethető közvetlenül vissza egymásra.”⁶⁵ (Kiemelések – K. Gy.)

Megértőbb vagyok Bódy Zsombor vívódásaival, mint Nagy Ágnes recenziója.⁶⁶ Talán azért, mert régebb óta olvasgatom (disszertációjának opponense voltam), talán mert magam is szembesültem már a dilemmával: a kategóriák dekonstrukciójának szükségessége és a totális dekonstrukció lehetetlensége elválaszthatatlan egymástól. Hiába öltjük magunkra a diszkurzív megközelítés mezét mint prezervatívot, nehogy teherbe ejtsük a referencialitással a társadalmi kategóriákat. Ha a külső referencia léte amúgy is kétséges, miért e nagy félelem, ha meg bekövetkezik a nem kívánt verifikáció (a társadalomtudományos logikába igazából a falszifikáció illeszkedne), akkor meg azt kellene megmagyarázni – minden elővigyázatosság ellenére –, egyáltalán hogyan lehetséges ez. Retorikai szempontból legalábbis közömbös, hogy a reprezentációk „épülnek”, „formálódnak”, „születnek” vagy „ébrednek”-e, vagy maguk a rétegek, csoportok „rajzolódnak-e ki” vagy „választódnak el”. S mivel a könyv egyik legnagyobb újdonsága (a könyörtelen recenzens szerint is) a jogi és a politikai reprezentáció újra integrálása a társadalomtörténetbe, a megszemélyesítés – úgy tűnik – nem látszik kikerülhetőnek. A politika és a jog síkján csoport(reprezentációt) teremtő aktoroknak a cselekvés mezejére kell lépniük. A gond inkább az, hogy az alacsonyabb szintű integrációk, például a szakmai szerveződések alárendelődnak az egyetlen, nagy, intézményes munkavállalói csoport formálódásának.⁶⁷ De az sem lehet véletlen, hogy épp a „mozgalmárok” jelennek meg élettörténeti narratíváik szintjén egyén-

65 I. m. 249–250.

66 Nagy Ágnes: Társadalmi klasszifikáción kívül és belül: a kategóriák hatalma és a dekonstrukció gyermekbetegségei. *Korall* 7(2006) 23. sz. 229–235. „Saját, kiindulásként választott eljárásának koherenciáján belül nem legitim műveleteket végez azzal, hogy a kortárs statisztika kategóriáit átlátszóként kezeli, és átlagban leírható, lehatárolt társadalmi csoportokban gondolkodik, legyen az a magántisztviselők vagy a köztisztviselők csoportja, a »munkásság«, vagy az »önállók«. Ezzel nemcsak, hogy kilép a dekonstrukció logikájából, hanem saját maga által diszkurzív kategóriáknak minősített fogalmakat kever az analitikus fogalmak közé”. I. m. 232. Bódy egyébként a statisztikai nomenklátúra-rendszer kapcsán megpróbálja idézőjellel távol tartani magától a „magántisztviselő” kategóriáját („az idézőjel itt és a következőkben arra utal, hogy a magántisztviselő terminus a későbbi fogalom visszavetítése”. Bódy Zs.: i. m. 78.), bár ebben a törekvésben kétségtelenül nem következetes.

67 Aligha véletlenül a fenti idézeteket tartalmazó fejezetből: „A magántisztviselői társadalmi identifikációs kategória elfogadtatásának legnehezebb problémája a szakmanként természetesen adódó összetartozás – hétköznapi tudásba mélyen beépült – érzésének leküzdése volt. [...] Szakmanként számtalan apró, klubszerű egyesület létezett, s természetesen számított, hogy a papíripari tisztviselők szervezetének a tagjai mit sem tudtak a textilkereskedelmi alkalmazottakról. A klubokat, egyesületeket országos szövetségbe integrálni szinte reménytelen kísérlet volt, éppúgy, mint rávenni egy kereskedelmi utazót vagy egy comptoiristát arra, hogy magántisztviselőnek nevezze magát. A legnehezebb falatnak a bankhivatalnokok bizonyultak, akiket sohasem sikerült elnyelni a magas presztízsű csoportok felé szívesen terjeszkedő magántisztviselő-osztálynak; mindvégig megőrizték szervezeti különállásukat s különállásuk – pontosabban felsőbbbségük – tudatát is, noha az 1928-as XL. tc-ben már együtt szerepeltek a magántisztviselőkkel.” Bódy Zs.: i. m. 88.

ként a szövegben, de „akcióikra” a „nagy történet” árnyéka vetül. S bár kétségtelenül jelezve van a léptékváltás lehetősége vagy legalábbis annak iránya a mikro-, illetve egyéni szint felé, a döntő lép(t)és megtételére nem kerül sor.⁶⁸

Szintén egy réteg, az „új értelmiség” és az általa végrehajtott „társadalmi mobilitás” a főhőse Majtényi György monográfiájának, amely a felvetődő kérdésekre részben hasonló irányban keresi a válaszokat.⁶⁹ A jelzett csoportok és társadalmi mozgásuk elnevezése itt már eleve idézőjelben szerepel, bár csak a könyv közepe táján tudjuk meg, hogy ezzel a szerző „következetesen” „fenntartásait” kívánja „érzékelteni” e sematikus kategóriákkal szemben.⁷⁰ A szerző azonban valóban következetes, amennyiben – az Alltagsgeschichte jegyében – nem tételez fel hierarchiát a diszkurzív vizsgálati szintek, a különböző kontextusok között: „előbb egy átfogóbb »szöveggörnyezetben«, tehát a népszámlálási és statisztikai adatsorok s ezek vizsgálata kapcsán a megfogalmazott állítások kapcsán” jellemzi a társadalmi változást, „az egységes társadalmi csoportnak tekintett értelmiség létszámnövekedését, társadalmi összetételének megváltozását. Majd újabb, a vizsgálat tárgyához közelítő körökben vizsgálom meg ugyanezt a jelenséget, érzékelte, hogy más megvilágításban az egyöntetűnek látszó kép mozaikjaira, nehezen rendszerezhető eseményekre, egységes keretbe nem foglalható adatokra bomlik, és benne – mikroszkopikus vizsgálat révén – más tartalmak, különböző érdekcsoportok harcai, családi stratégiák, egyéni életsorsok is megmutathatók.”⁷¹ Így jut el „az új értelmiség csoportjának virtuális megalkotásától”, a „szociológusok és a történészek által megfigyelt és elemzett »valóságtól« a kortárs élmények értelmezése felé”, egyetlen volt kollégista visszaemlékezésének narratív elemzéséig.⁷² Tehát ő is dekonstruálja a mobilitásvizsgálatok statisztikai eredményeit (kíváncsi lennék, hogy Bódy recenziése szerint ez „legitimnek” minősülne-e?), majd „az értelmiségfogalom »intézményi rögzítését« teszi társadalomtörténeti vizsgálat tárgyává”,⁷³ elemzi az ezzel kapcsolatos „identitáspolitikát”. Általánostól az egyedi felé haladva lépésről lépésre bontja le a sematikusnak tartott hivatalos kategóriákat: előbb funkcionálisan „szellemiekre”, „értelmiségiekre”, „káderekre”, majd genetikusan „népi kollégistákra”, illetve „szakérttségisékre”. A szakérttségisek rekrutációja kapcsán jut el „az időszaki ipari munkavállalók csoportjához”, amely „a falusi társadalom egy saját-

68 „A kutatás ezzel egyúttal »léptéket vált«, a figyelem itt a mikroszintre irányul majd, de természetesen [?!] a visszaemlékezések elemzése nem mikrotörténeti tanulmány”. I. m. 144. Am később: „Az életutak egymás mellé helyezve önmagukban is érdekesek.” I. m. 146. Az egyénítés háttérbe szorulása érvényes az utolsó fejezetre is. Magántisztviselők a munkahelyeken. I. m. 253–267.

69 Majtényi György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után. Bp. 2005.

70 I. m. 136. Apró adalék, hogy a kötet hátsó borítóján ezek az idézőjelek „következetesen” hiányoznak. De mint tudjuk, a fűlzsövegeket a kiadók gyártják.

71 I. m. 14.

72 I. m. 15–17.

73 I. m. 51.

tos rétegeként” „feltételezhetően” többségi szerepet játszott a kibocsátásban. Ez a csoport „már-már *elmozdult* az ipari munkás státusa és életformája felé, de még sok szállal *kötődött* a falu világához”.⁷⁴ (Kiemelés – K. Gy.) Attól azonban következetesen óvakodik, hogy ezeket „igéket” akár a szakérettségisek kapcsán is megismételje.

Maga is tisztában van azzal, hogy a döntő mozzanat, ahol letérhet „a kutatók által korábban kitaposott ösvényről, ha az egyéni életutakat nem a társadalmi jelenségek, változások illusztrációjára alkalmas forrásanyagoknak és nem is elméleti okfejtéseink bizonyítékának tekintjük, hanem annak, amik: egyedi történeteknek”.⁷⁵ Továbbmenve: „Az életút dekonstrukciójának posztmodern fogalma azt is jelenti, hogy nem létezik tipikus életrajz, általános következtetések reményében viszont meg lehet vizsgálni azt, hogy egyes átfogó kategóriák miképp valósulnak meg egyedi, konkrét esetekben. Minden önéletrajzi elbeszélés szubjektív reprezentáció”. Mindez a történész státusát illetően is radikális következményekhez vezet: „törekedtem rá, hogy kilépve a hagyományos történetírói pozícióból, a mindentudó narrátor szerepéből, az élettörténet figyelmes olvasójaként ne a saját magam, hanem – lehetőség szerint – egy kortárs értelmezését bontsam ki a rendelkezésemre álló források textusából”.⁷⁶ Így lesz *Egyetlen történet, Egy ember élete* címen, a visszaemlékezést író és többszörös interjúalany Ósz Gabriella, a „lakásút” rekonstrukciója révén az „Erfahrungsgeschichte” alanya és tárgya egy személyben. S „egy világítóan fehér hokedli a konyhában, rajta egy ember, piszkos, dísz nélküli katonaruhában, portól és bánattól szürkén üres szemekkel” – 1956. november 4-ének metaforikus női emlékképe.⁷⁷

A radikálisan dekonstruktív történész azonban saját nézetei háttérbe tolásában mégsem lehet eléggé következetes: az „értelmezés hatalma” alól ő maga sem bújhat ki, a dolgok végső soron akként (de)kódolhatók, ahogyan megnevezük őket. A szerző a letűnt és vizsgált társadalmi rendszert konzekvensen „államszocializmusnak” minősíti, idézőjel nélkül, és nem csak a hátsó fedőlapon.

A legradikálisabb szakítást a társadalomtörténet ifjabb nemzedékében a bevett historikus konvenciókkal alighanem Horváth Sándor hirdette meg. Nem elsősorban azzal, hogy munkájának „főszereplői” „nem politikusok, politikai elittek és intézmények, hanem az átlagemberek, ami a történeti megértés új módját feltételezi”.⁷⁸ Ebben a társadalomtörténészek régebbi nemzedékei és közte aligha lenne nézetkülönbség. Miközben azonban a politikatörténészeket elmarasz-

74 I. m. 137.

75 I. m. 171.

76 I. m. 178–179.

77 I. m. 207. Mindennek párhuzamos férfi-története a politikai história szempontjából cselekményszerűen így hangzik: „a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia politikai tisztje, aki a forradalom napjaiban saját kérésére a Rákóczi téri pártháznál vállalt szolgálatot, november 4-én elhagyta a pártépületet, és hazatért”. I. m. 205. Vö. *Eörsi László*: Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai. Bp. 2001.

78 *Horváth Sándor*: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. Bp. 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34.) 7.

talja, hogy a korszak társadalmát „többnyire homogén, arcnélküli tömegként ábrázolják, vagy megelégszenek a korabeli statisztikák által generált »osztálykategoróriákkal«, s jogos kételyét fejezi ki, hogy „ez az egynemű felosztás egyáltalán alkalmas-e arra, hogy kizárólagos használatával a mélyreható társadalmi folyamatok érthetőbbek legyenek”,⁷⁹ ő maga az „átlagember” absztrakciója és a társadalom képlékenysége jegyében igyekszik mellőzni mindenfajta szisztematikus társadalmi réteg- vagy csoportszerkezetet.⁸⁰ Az Alltagsgeschichte és a mikro-történet módszerének tudatosan vállalt elbeszélésbeli következménye, hogy nem ír „lineáris időszemléletű történetet”, úgy véli, hogy „a múlt lineáris vagy mozaikszerű elbeszélése elsősorban történetírói választás eredménye”.⁸¹ A mozaikszerű elbeszélésből persze nem következtethetünk vissza a módszerből fakadó hiányosságra. Mint kritikus a éles szemmel megjegyezte, Horváthnál „A hétköznapi emberek nem azért maradnak arctalanok, mert nem sikerül megszólaltatni őket – a forrásoknak köszönhetően nagyon is beszélnek –, hanem azért, mert nem rajzolódik fel előttünk társadalmi helyzetük. A szerzői hallgatás nagyon is beszédes esete, hogy éppen két saját interjúalanyának nem ad arcot: nem mutatja be őket.”⁸² Munkánk témája szempontjából tehát úgy is fogalmazhatnánk, hogy Horváth az osztályokat mind a csoportok, mind az individuumok zárójelbe tételel küszöböli ki, ami azért huszáros vágás lenne, ha megvalósíthatónak bizonyulna. A valóságban (a mű valóságában) azonban, amikor a házassági anyakönyvek alapján két mintavételes metszetben a házassodást vizsgálja – nyilván az országos összehasonlíthatóság kedvéért is –, a völegényeket és menyasszonyokat nagyon is korhoz kötött „foglalkozási státuszcsoportokba” kénytelen besorolni, ilyenekbe, mint vezető beosztású, értelmiségi, szakmunkás, adminisztratív-irodai munkakörben dolgozó, segédmunkás, valamint az egészen „speciális csoportot képező” (!) hivatásos katonák, rendőrök, belügyi dolgozók. Sőt mi több, ezen adatok alapján egészen meglepő (tőle szokatlan) kijelentésre ragadtatja magát: „A sztálinvárosi házasságok tehát jóval homogénebbek voltak az országos átlagnál, és az 1950-es években még inkább azzá váltak. Így a házasságkötések terén Sztálinváros társadalmá »zártabbnak« tekinthető, mint az ország nagy része.”⁸³ Fogalmazásbeli sutaságnak véve „az ország nagy része” jelölést mint összehasonlítható társadalmi entitást (hová is vezet az „országos átlag” mint absztrak-

79 I. m. 10.

80 „A magas fluktuáció és a mobilitás miatt az 1950-es években olyan gyorsan cserélődtek az egyes életpályákon belül is a különböző státuszok, hogy ezek »mérhetősége« ebben az időszakban különösen megkérdőjelezhető.” I. m. 225. (Mellesleg a könyv zárómondata!)

81 I. m. 11. Korábban azt is megfogalmazta, hogy „ezeknek a történeteknek egymás *mellett*, nem pedig egymás fölött elhelyezkedő, hasábkban vagy téglákban van helye és értéke”. I. m. 8. (Kiemelés az eredetiben.)

82 *Nagy Ágnes*: Horváth Sándor: A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros. In: URBS. Magyar Várostitörténeti Évkönyv. I. Bp. 2006. 353–358.

83 „Az értelmiségi kategóriába soroltam az olyan foglalkozásokat, amelyekhez érettségivel magasabb végzettségre volt szükség: tanár, mérnök, orvos, technikus stb. Ezzel az értelmiségi státuszt »szűk« kategóriaként értelmeztem.” S itt egy Bácskai Vera-émlékkönyvbe írott Majtényi György-tanulmányra hivatkozás legitimálja a kényszerű eljárást. *Horváth S.*: i. m. 86., ill. 91.

ció), maradnék most a társadalmi klasszifikációnál. Természetesen ugyanis nemcsak a házasságok, de a barátságok is „társadalmi státuszok” szerint köttetnek.⁸⁴ Sőt a hagyatékok összetétele is a „családfő foglalkozási státuszától és jövedelmétől” függ legerősebben.⁸⁵ Ráadásul ezen adatok kapcsán a figyelmes olvasó közelebb juthat a szerző interjúalanyainak társadalmi hovatartozásához is: az egyikről (V. Tibor) megtudhatja, hogy „értelmiségi férfi”, illetve másutt, hogy „a Vasmű Erőmű beruházásának helyettes vezetője”, a másíkról (B. János) pedig kiderül, hogy apja kápolnásnyéki módosabb csizmadia-famíliából vetődött Sztálinvárosba.⁸⁶ Ez persze messze van az egyénítéstől, de a társadalmi klasszifikáció kikerülhetetlenségét még egy ilyen diszkurzív elemzés szintjén is pontosan illusztrálja.

Az utóbb említett két szerzőnél – az *Alltagsgeschichte* nyomán – kulcsszerepet tölt be az „Eigen-sinn” fogalma. Horváth a terminust egyenesen a könyv címadó metaforái közé építi be: a „határ” a diktatúra határait jelzi a hétköznapi ember autonómiájával szemben, Majtényi pedig külön bibliográfiai esszé szán a fogalom történetének a Grimm testvérektől Hegelen át Alf Lüdtkéig.⁸⁷ (A magam részéről a nyugat-európai gyakorlatnak megfelelően a szót legszívesebben lefordítatlanul hagynám, de ha mindenképpen választanom kell, a „makacsság”, az „öntörvényűség” és az „önfejűség” közül leginkább az „autonómiára” voksolnék.) A fogalom azonban valójában inkább általános rendszermagyarázó séma, mint tényleges kulcs a narratívumok értelmezésében. Majtényinél például a fegyelmi ügyekkel foglalkozó fejezet végén a tanulság levonásául szolgál: „A mindennapok történetírásában az egyéni érdekek, cselekedetek, az *önfejűség* formáinak ábrázolása tette kézzelfoghatóvá azt, hogy a politika olykor nem a saját valóságában, hanem a hétköznapi világában mutatkozott meg a kortársak számára, s hogy az egyének tetteit elsősorban saját céljaik vezérelték. [...] A diktatúrában látszólag az élet minden színterén jelen volt a politika; de jelenléte a hétköznapiokban sajátos jelentésekkel bírt. Az egyének számára cselekedeteik többnyire nem a hatalom céljaival, ideológiájával való teljes azonosulást vagy annak totális elutasítását jelentették; saját válaszaikat ők saját szempontjaikból következően fogalmazták meg. És e célok sokféleségéből az következett, hogy még az alkalmazkodásnak, a hatalommal történő együttműködésnek is sok szintje és számos formája volt.”⁸⁸

Zárókép

Az elveszett főszereplő nyomába eredve két súlyos módszertani kérdésre kerestük a választ:

1. Hogyan történhet nagyszámú szereplő, a csakis név alapján, de végül anonim módon aggregálható tömeg mozgatása a társadalomtörténet színpadán? Ha

84 I. m. 59.

85 I. m. 67.

86 I. m. 60., ill. 65.

87 Majtényi Gy.: i. m. 222–234.

88 I. m. 160–161.

már hasonlítunk, akkor én leginkább – a modernizációs program előtti – Operához keresnék párhuzamokat, amennyiben – mondjuk – a kórus és a zenekar színpadra állítása érdekel stratégiailag (de nem feledkezhetünk meg arról, bármily deviánsnak tűnjék is, hogy ebből a látószögből a sűgőval, a díszletező munkásokkal és a világosítókkal stb. is foglalkoznunk kell). (A hadtörténészek biztosan könnyebben értelmezhetőnek tartanák hasonlatként a katonák csatarendbe állítását, a csapatok felvonultatását, a logisztikát s a frontvonalon állók mellett bizonyára nem feledkeznének meg a hadtápról s az utászokról sem. De a közkatónak frontnaplóját valószínűleg örömmel bocsátanák a társadalomtörténészek rendelkezésére.)

2. Hogyan individualizáljuk szereplőinket, ha azt látjuk, hogy még a legvadabb diktatúrák, a „civil társadalom” elsorvasztása idején is makacsul „dolgozik” az egyénekben az „Eigen-sinn”. S kiket válasszunk reprezentánsként:

– A fontosakat? Mi alapján döntjük el, hogy ki, miért fontos?

– A tipikusokat? Az összes paraméter ismeretének hiányában milyen mintavétellel dől el a típusalkotás?

– Vagy egyszerűen azokat, akik kellő mennyiségű és minőségű forrást hagytak maguk után az egyénítéshez? A mentől érdektelenebb, annál jobb, a „kivételes normális” jegyében?

S ami e kettőből adódik: hogyan jelenítsük meg e kétféle, szétszakadni látó szó kutatási irányultságot együtt a történeti elbeszélésben?

Nem tudom, ki hogy van vele, engem nem nyugtat meg teljesen, hogy láthatóan a már nemzetközi szocializációs mintákon átment, professzionálisan képzett új nemzedék képviselői sem tudják a megoldást, hogy a mindkét irányba húzó kihívásnak miként lehetne megfelelni. A megoldási kísérletek vagy az egyik, vagy a másik oldalra billentik a mérleget. S fennáll a veszélye a kompozíció széthullásának is. Valószínűleg azonban a dilemma exponálása nélkülük nem lehetne ilyen nyílt. S vajon értenék-e – saját útkereséseink tapasztalatai nélkül – az új idők szíréhangjait? Lehet, hogy valóság nincs, de az tény, hogy ezekbe a tükrökbe pillantva, így együttesen a társadalomtörténet egészének akad okulni valója. S talán még másoknak is.

GYÖRGY KÖVÉR

THE RE-FIGURATION OF SOCIAL HISTORY, I.E. IN SEARCH OF LOST PROTAGONISTS

Due to the linguistic and cultural turn appearing in structural social history, social classes have lost their former significance in analyses and explanations, therefore they are frequently referred to by defining social subjects. Or is it possible that the “desanthropomorphism” of history was not successful earlier, either? By the use of rhetorical forms (metaphors), these figures were and will be always present in analyses of social history.

This lecture was originally presented at the jubilee conference on social history organized by Hajnal István Society in June 2006. The study analyzes these ideas in a self-critical way with the help of reformative works on Hungarian social history of the last 25 years. Various generations of social historians – including Péter Hanák, Vera Bácskai, Zoltán Tóth, Gábor Gyáni, then the younger experts, such as Zsombor Bódy, Sándor Horváth and György Majtényi – attempted to bridge the social gap between classes and individuals in several ways. Constructing the integrity of the social groups and the individualization of historic characters are contrary to each other, and this opposition sets a demanding task upon historians who try to come up to the double challenge.

A történetírás újragondolása

Az 1990-es évektől egyre gyakrabban bukkant fel az újragondolás kifejezés a történetírással kapcsolatban. Elsőként Keith Jenkins 1991-ben megjelent, ma már klasszikusként számon tartott könyve címében találkozhattunk a kifejezéssel,¹ ám ezután már hasonló címmel látott napvilágot az Egyesült Államokban egy társadalomtörténeti tanulmánykötet is.² S hadd zárjam a sort az ilyen jellegű legfrissebb munka említésével, Jeremy Black könyvével.³ 1996-ban ráadásul folyóirat is indult *Rethinking History Journal* címmel. De mit kell vajon folytonosan újragondolni a történetírás egyre több szegmensében, mi körül folyik a hajcihő újragondolás címén? Erre a kérdésre keresem a választ oly módon, hogy szisztematikusan áttekintem a feltétlenül újragondolandókat. Nem törekszem, nem is törekedhetem teljességre, de az újragondolásra szoruló legfontosabb kérdésekre talán fény derül.

Öt csomóponti problémát érintek, melyek többé-kevésbé szorosan összefüggnek egymással, de külön is megérdemlik a figyelmet. Az első a történeti megismerés természetét, a második a történetírás mint nemzeti tudomány státusát, a harmadik az internacionális történetírás perspektíváját érinti; a negyedik probléma az inter- és multidiszciplinaritás, az utolsó, vagyis az ötödik pedig azt illeti, hogy miként alakul át napjainkban a történész, s vele együtt a történetírói szakértelem helye és szerepe a társadalomban, s mi a viszony a kollektív emlékezet, *public history* és a szaktudomány között.

A történetírás, mint a jelentésadás mestersége

Az első kérdést illetően felesleges lenne e helyt hosszas fejtegetésekbe bocsátkozni, hiszen a posztmodern körüli történészviták folytán gyakran kerül rá a szó. A fő kérdés az tehát, hogy a tudományos megismerés kumulatív modellje nem ad ma már meggyőző magyarázatot a tudás keletkezésére, elavulására és időle-

1 *Keith Jenkins*: *Rethinking History*. London, 1991.

2 *Rethinking Labor History: Essays on Discourse and Class Analysis*. Ed. Leonard R. Berlanstein. Urbana, 1993.

3 *Jeremy Black*: *Rethinking Military History*. London, 2004.

ges érvényességére. Nem tartható fenn ugyanis tovább az a 19. századi eredetű episztemológiai dogma, mely szerint a tudás termelése terén is létezik valamiféle folytonos felhalmozási folyamat, amely az anyagi javak előállítását tekintve a piacgazdaságban látszik érvényben lenni. A tudományfejlődés kumulatív fogalma ilyenformán egyre kevésbé felel meg a tudományfilozófia, a nyelvfilozófia, valamint a posztstrukturalista tudományos elképzelések felismeréseinek. Annak a felfogásnak a nyilvánvaló csődje ez, amely nem állítja ugyan, hogy létezik az abszolút tudás, ennek ellenére makacsul kitart amellett, hogy az idő előrehaladtával egyre közelebb kerülünk a jobb és a több tudáshoz. Többek közt azért, mert szüntelenül bővülnek a történész keze ügyébe eső források; továbbá, mert az elfogult vizsgálódást szülő politikai feltételeket (mint amilyen a diktatúra) jobb, kedvezőbb külső feltételek váltják fel (mint amilyen a demokrácia).⁴ Ez a naiv, bár kétségkívül optimista felfogás, melyet a történészek máig lelkesen, a többi humanióra művelőinél is kitartóbban védelmeznek, komoly észérvekkel nem tartható tovább életben. Ennek ellenére, valljuk be, az a történész hitvallás, miszerint folyton többet tudunk a múltról, és ezen tudásunk ráadásul a múlt egyre igazabb képét mutatja, alig vesztett korábbi osztatlan népszerűségéből.

Ezúttal mégoly vázlatosan sem kívánom ecsetelni az empirista történészek és az elmélet szószólói közt évek óta zajló heves vitát; korábban több alkalommal is megtettem már ezt. Csak utalok arra, hogy az újragondolt történeti tudást nem a folytonos tökéletesedés, hanem az unos-untalan újraértelmezés alapozza meg. Ennélfogva a történész elsőrendű dolga az tehát, hogy megfelelő jelentéssel lássa el a múlt általa vizsgált tartományát. A jelentésadás műveletének a hangsúlyozása azt is jelenti egyúttal, hogy tudomásul vesszük: a történeti megismerés lehetőségei módfelett korlátozottak. Mindenekelőtt azért, mert a megismerő mindig szituált, ebből következően az adott (jelenbeli) korhoz, annak értékrendjéhez és hatalmi viszonyrendszeréhez kötött pozicionáltsága szabja meg értelmező munkáját. S persze azért is, mert a megismerés nem teljesen független a megismerő személyiségétől, az ezt a funkciót ellátó egyén szubjektumától sem. Ez utóbbi kapcsán jegyezte meg Popper, hogy a történetírást a kutató folyton változó személyes érdeklődése, vagyis a szorosan vett tudományos kíváncsiság mozdíttja előre. „*Azt a történelmet írjuk, jegyezte meg, amely érdek belünnket.*”⁵ A történelmi érdeklődés határozott irányát nevezte Popper *történelem-értelmezésnek*.

A jelentésadás teendőibe beletemetkező tudós nem ringathatja magát abban a kellemes illúzióban, hogy az általa fellelt vagy fellelni vélt jelentés valaha is megfelelhet az erről a valóságról a múltbeli cselekvő és/vagy szenvedő ágens részéről táplált elképzelésnek. Ez az egyébként nem ritka (sőt kifejezetten általános és többnyire implicit) feltételezés az elbeszélés szükségszerű teleologikus voltát vetíti rá a szintén teleologikusként elgondolt múltbeli cselekvésre (vagy

4 Ezt a látszólag egyértelmű összefüggést meggyőzően cáfolja: Mary Fulbrook: *Historical Theory*. London, 2002. 175–179.

5 Karl R. Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Bp. 1989. (Hermész Könyvek) 156.

inkább cselekvéssorra).⁶ Mely feltevés az esetben is ingatag alapokon áll, amikor úgy gondoljuk, hogy „a cselekvés alapvetően történeti jellegű” entitás. Mivel „mindannyian elbeszéléseket élünk meg életünk során, és mivel elbeszélések segítségével értelmezzük saját megélt életünket”,⁷ a cselekvésben, valamint a róla való beszédben egyaránt benne rejlik a célirányosság mozzanata. Ebből azonban nem feltétlenül következik ennek a két szinten ható teleológiának a (döntő) tartalmi azonossága. A történelem olyasféle üdvtörténeti (teológiában fogant) szemlélete, amely közvetlen „összefüggést teremt a történeti események és következmények között, és egy végső értelemre vonatkoztatja őket”,⁸ ritkán feleltethető meg, ha megfeleltethető egyáltalán a cselekvők viselkedését befolyásoló teleológiának. Hiszen, ha (Koselleck nyomán) a történeti időt a tapasztalat és a várakozás, eme két különböző létmód feszültségéből vezetjük le,⁹ a történész által teremtett (és a múlt retrospektív távlatából látható célirányosságot kifejező) történelmi időrend sem feltétlenül illeszkedik a múlt saját inherens időrendjéhez.

De akkor honnan ered vajon a múltnak utólag tulajdonítani szokott jelentés? Többféle elméleti válasz is adható erre a kérdésre, hiszen más álláspontot vall róla a filozófiai hermeneutika, mást a kollektív emlékezet számos teoretikusa és történész képviselője, és megint mást a kontextualista történészek tágabb köre (egyaránt beleértve a cambridge-i eszméletörténészeket, a mikrotörténészeket, a történeti antropológia, továbbá a mindennapok történetének művelőit, vagy az új kultúrtörténészeket). Abban viszont mindannyian egyetértenek, hogy komoly felülvizsgálatra szorul a megismerés objektivitásának az elve. Ha ugyanis a történeti tudás fő vagy egyedüli alapja, mint ahogy a rankei hagyomány szellemében még ma is sokan hirdetik, a valamikori valóságra utaló történeti források tanúbizonyossága, hogyan bizonyítható akkor a belőlük megalkotott elbeszélés történetileg igaz volta? S e tekintetben nemcsak a források sokat emlegetett töredékessége, de mindenekelőtt a forrás már eleve konstruált természete jelenti a probléma magvát. Ez pedig olyan súlyú kérdés, amely aligha oldható meg kielégítő módon egyedül a forráskritika eszköztárára hagyatkozva. E procedúra alkalmazása során a történész rendszerint abból a feltevésből indul ki, hogy a filológiai módszer helyes alkalmazása önmagában garantálja számára a megfelelő történeti nyomok (forrásadatok) kiválasztását, melyekben a valóság jelét (ikonját) tisztelheti. Ezek azok az úgynevezett hiteles források és adatok, melyek vitathatatlanul alkalmasak a történetileg igaz történet elbeszéléséhez. Mindez azonban alapos újragondolást kíván. Hiszen: „A történelmi objektumok nem ’természetes tárgyak’, melyek csak az időbeni megnyilvánulásaikban változnak.

6 A teleologikus beállítódás máig legjobb elemzése: *Nicolai Hartmann*: Teleológiai gondolkodás. Bp. 1970.

7 *Alasdair MacIntyre*: Az erény nyomában. Erkölcselméleti tanulmány. Bp. 1999. 284.

8 *Karl Löwith*: Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Bp. 1996. (A kútnál) 39.

9 *Reinhard Koselleck*: Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája. Bp. 2003. (Circus Maximus) 410.

Nincsenek ugyanis történelmi objektumok az őket teremtő és folyton változó gyakorlatokon kívül, így nincs a diskurzusnak olyan tere, olyasfajta valóság, amely minden történelmi helyzetben az egyszer s mindenkorra adott és nyomon követhető alakot ölténé magára.”¹⁰ Ez magyarul azt jelenti, hogy az írott dokumentum (a történész számára legfontosabb történeti nyom) jószerivel maga is csupán egy (jóllehet régebbi) diskurzus (esetlegesen) fennmaradt megnyilvánulása.

Ez áll tehát amögött, hogy a jelölőben, vagyis a jelölő révén kifejezett igazság nem közvetlenül esik egybe a jelölet (a referenciális valóság) igazságával. S már ez okból sem elégedhet meg a történetíró a dekódolás során a szokványos történetírói forráskritikával, mivel a valamikori diskurzus jelentésadási mechanizmusát is fel kell fednie. Ennek révén kapcsolódhat be csupán valóban termékeny módon a jelentésadás szüntelenül zajló folyamatába. Az időbeli perspektíva szüntelen változása (a hermeneutikai kör) pedig ahhoz segíti hozzá a historikust, hogy a jelen perspektívájából szemlélődve a múltbelitől elütő jelentéssel ruházza fel a valamikor történeteket. Jóllehet persze, a múlt többnyire le-tűnt (vagy reflektálatlanul továbbélő) képzei és fogalmai sem enyésznek el időközben maradéktalanul. Nehezen megválaszolható kérdés viszont, hogy hol és milyen mértékben jutnak tényleges szerephez az utótörténet fényében fontos és érvényes jelentések megtalálása során.¹¹

A nemzeti avagy a kulturális identitás

A modern történeti tudat, melyet kis túlzással a történészi munkálkodás termékének is tekinthetünk, egyszerre volt a nemzeti identitás éltető forrása és szükségszerű következménye. Nem véletlen, hogy a történetírás szakszerűsödése oly mértékben összekapcsolódott a modern nemzetté válás 19. századi egyetemleges európai folyamatával. Sarkosan fogalmazva: a szakszerű történetmondás a nemzeti múlt adekvát elbeszéléseként alakult ki, és ez a hozzá egyedül méltó feladat kölcsönzött számára kellő legitimitást a diszciplínává válás során.

A második világháború ebben a tekintetben is nagy és sokszerű megrázódatást okozott a legtöbb európai nemzeti történetírás, közvetve pedig az általuk melengetett nemzeti önképek számára. A különböző európai történetírások már ez okból is szívós erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy minél zökkenőmentesebben visszatérhessenek a nemzet korábban megszokott történeti fogalmához. Mely utóbbi a kontinuitás (a lineáris történeti elbeszélés) és a te-

10 Roger Chartier: On the relation of philosophy and history. In: *Uő: Cultural History. Between Practices and Representations*. Cambridge, 1988. 60.

11 Ez teszi elodázhatatlanná a kérdés önálló vizsgálatát is. „A fogalomtörténet azt a konvergencia-tartományt fedi le, ahol a múlt a maga fogalmaival beárad mai fogalmainkba. Olyan elméletre van tehát szüksége, amely nélkül a közös és az eltérő mozzanatok nem volnának megragadhatók az időben.” R. Koselleck: i. m. 144.

leologikusság elveinek szigorú követésében, és a nemzetállami határokhoz igazított témaválasztásban mutatkozik meg beszédes módon. A re-nacionalizálási törekvés annyira átható és ellenállhatatlan erejű tendenciának bizonyult, hogy a neki némileg ellenszegülő történetírások, így többek közt a háború utáni *Annales*, sem mentesült maradéktalanul a hatásától. Sőt, az időközben színre lépő társadalomtörténet is kénytelen volt beilleszkedni a nemzeti történetírás által megszabott (szűk) keretekbe. „Az olyan társadalomtörténészek, mint E. P. Thompson, jegyzi meg Berger, szintén megőrizték erősen angolos kinézetüket”.¹² Thompsonnak az angol munkásosztály történetéről szóló nevezetes munkája¹³ elementáris hatást gyakorolt ugyan világszerte, ennek ellenére „nagyon angol témájú munka volt”.¹⁴ Mindamellet folyamatosan mégiscsak kibontakozott a nemzeti történetírás erodálódásának a folyamata.

A nemzeti történetírás mint paradigma bomlásának az okai igen sokrétűek. Az egyik ok a második világháború már említett történelmi tapasztalatában rejlik, ugyanakkor a jobb- és baloldali totalitarianizmusok destruktív szellemi hatása sem egészen lebecsülendő e tekintetben. Az utóbbi azt eredményezte, hogy időlegesen diszkreditálódtak (az európai) nacionalizmusok, amit elsősorban az agresszív nagyhatalmi politikák 20. századi féktelen tombolásának, továbbá a baloldali diktatúrák deklarált nemzetellenességének, és imperialista internacionalizmusának lehet tulajdonítani. Külső ösztönző erőként hatott ugyanebbe az irányba az Európa-gondolat lassú térnyerése, majd pedig az európai integráció későbbi gyakorlati megvalósulása. S miközben az 1980-as években a posztkommunista országokon kívül olyan országokban is fellángoltak a re-nacionalizálási törekvések, mint Németország, Olaszország, Franciaország vagy Anglia, a nemzeti paradigma ismételt térfoglalását mindenhol nyílt, olykor éles konfliktusok kísérték. Bátran kijelenthető ezek után, hogy: „A homogén és egységes nemzeti narratívához való visszatérés, amit még a 19. század teremtett és amit 1945 után megint csak stabilizáltak, lehetetlen feladatnak bizonyult.”¹⁵

Számos más szellemi fejlemény is nagyban siettette a történelmi tudat re-nacionalizálásának már említett kudarcát. Közöttük megemlíthetjük a kollektív emlékezet fogalmának gyors és szembevető térhódítását, melynek szintén a franciák voltak a fő kezdeményezői a *lieux de mémoires* fogalom meghonosításával.¹⁶ Döntő volt továbbá a posztstrukturalizmus jelentkezése is, melynek hatására kezdték el mítoszként értékelni az egyes nemzeti történelmi identitáskonstruk-

12 *Stefan Berger: A Return to the National Paradigm? National History Writing in Germany, Italy, France, and Britain from 1945 to the Present. The Journal of Modern History* 77(2005) 647.

13 *Edward. P. Thompson: The Making of the English Working Class. Harmondsworth, 1968. (Első kiadás: 1963.)*

14 *S. Berger: i. m. 647.*

15 *I. m. 657.*

16 Vö. *Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas* 1999. 3. sz. 142–157.; a francia vállalkozásról, *K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe. Aetas* 1999. 3. sz. 132–141.

ciókat;¹⁷ úgyszintén ebbe az irányban hatott a szub- és a szupranacionális történetírások 1980-as évektől datálódó nagy keletje és kétségtelen intellektuális vonzereje, valamint a nemzet mint konstrukció (sőt: mint a kitalált hagyomány letéteményese) uralkodó paradigmává válása,¹⁸ és nem utolsósorban az Edward Said orientalizmus fogalmától ösztönzött posztkoloniális elmélet elterjedése.¹⁹ Mindez együtt nehezíti, sőt kifejezetten lehetetlenné is tette a nemzeti történetírói paradigmához való maradéktalan visszatérést. „A nemzeti identitásnak a homogén és folytonos történelem révén történő összekovácsolása mind utópiikusabb célnak tűnt tehát.”²⁰ A sokszólamúság, a pluralitás elfogadása, ami a fragmentált identitás homogén (nemzeti) identitást felváltó fogalmának látszik kedvezni, mind arra utal, hogy egyre kevésbé képes a történész hozzájárulni a kollektív, jelesül a nemzeti identitás szellemi konstrukciójának a megteremtéséhez és szüntelen ápolásához. A helyzet úgy fest tehát, hogy: „Pluralizálni kell a történelmi mesterelbeszélést annak érdekében, hogy a kulturális identitásnak [a nemzetinél] toleránsabb és játékosabb formái is meggyökerezhessenek.”²¹

A történetírás internacionalizálódása

A nemzeti történetírás a nemzetállam politikai terét hivatott kitölteni a maga elbeszélésével, benne találván rá ama fontos történelmi entitásra, amely valóban meg tud felelni a lineáris történetmondás célkitűzésének. Ez a választás ugyanakkor felettébb paradox következményeket is maga után vonhat. Magyar példát említve, Trianon azért is éles cezúra, mert a magyar történelem az 1920-at követő időszakot tekintve menthetetlenül leszűkül a trianoni államhatárok közt élők történetére. A nemzeti történelem mereven értelmezett fogalma rejlik tehát a mögött a kirekesztés mögött, melynek az adott esetben az etnikai tér fogalma szerinti történelmi entitás válik a fő kárvallottjává. E kirekesztés eredményeként a kisebbségi magyar történelmet külön történetként kezdi immár kezelni, úgy tekintve azt, mint ami nem képezi többé a szigorúan a politikai államhatárokhöz szabott nemzeti történelem szerves részét. A helyzet különös ironiája, hogy minél nemzetibb valamely történetírás, annál kategorikusabban zárja ki magából a kisebbségi magyarok históriáját a nemzet Trianont követő történetét adván elő. Ez volt az a belátás, ami a két háború közt megszülte a népiségtörténet-írást is, melynek szellemi atyja, Mályusz Elemér szintén a Trianonnal keletkezett állapotokra hivatkozott a „népi nemzet” általa javasolt történelmi fogalmát és az arra

17 Vö. Schöpflin György: A mítosz funkciói és a mítoszok taxonómiája. In: *Uő: A modern nemzet. Máriabesnyő–Gödöllő*, 2003. 68–92.

18 *The Invention of Tradition*. Ed. Eric Hobsbawm–Terence Ranger. Cambridge, 1983. (Past and Present Publications); *Ernest Gellner: Nations and Nationalism*. Oxford, 1983.

19 *Edward W. Said: Orientalizmus*. Bp. 2000. (Eredeti megjelenés: 1978.)

20 S. Berger: i. m. 661.

21 I. m. 678.

épített társadalomtörténetet indokolva. „Trianon, írta, merőben új helyzetet teremtett számunkra. Nemcsak eltűnt a lehetőség, hogy a politikai nemzet fogalmából előnyök származzanak a magyarságra, hanem az elv uralmon maradása elszakított részeink szétporlasztásával, sőt teljes pusztulásával fenyegetett.”²² A szerinte egyedül logikus következtetést így fogalmazta meg Mályusz: „Ma már kétségtelen, hogy a Trianon utáni kor ritka [...] lehetőséget vetett a magyarság elé, amidőn megkínálta az alkalommal: fejtse ki ő az új kor új nemzetfogalmát.” Ami azonban, Mályusz megítélése szerint, nem más mint a népi (az etnikai) nemzet kategóriája.²³

Ha el is tekintünk ezúttal attól, hogy a népi nemzet fogalmának a deklarálása ellenére Mályusz mindvégig megmaradt a nemzetközpontú történeti szemléleti keretei között (már csak azért is, mert a revíziós törekvéseket kívánta szolgálni ezzel a történeti megközelítéssel), törekvése annak ellenére is igen figyelemre méltó, hogy az végül kudarcba fulladt. „Az alkalommal [hogy mi fejtjük ki az új kor új nemzetfogalmát], sajnos, nem éltünk” – szól Mályusz keserű megállapítása.²⁴ Utóbb sem lett azonban ennek a javaslatnak túl nagy foganatja; hiába jelentette ki Szűcs Jenő a hetvenes években, hogy a lineáris történeti elbeszélés nemzeti kontextusa valójában csak fikció, vagy ahogy ő fogalmazott: „kutatástechnikai kompromisszum”.²⁵ Ezért is okozott (okozhatott) nem kevés fejtörést a magyar történészeknek a nyolcvanas években az *Erdély története* című történeti szintézis 1918 utáni lehetséges folytatása. A dolgot úgy oldották meg végül, hogy az immár a román történelem részét képező Trianon utáni Erdély (amely mai kiterjedésében nem is esik egybe egészen a történeti Erdéllyel) újabb históriáját egy végsőznak szánt fejezetbe gyömöszölték bele. A vonatkozó szöveg megírását az egész vállalkozást főszerkesztőként jegyző Köpeczi Béla vállalta magára, aki a megbízható pártkader szerepében a saját személyével hitelesítette a politikailag egyébként kényes tudományos publikációt.²⁶

Az előbb mondottak – és számos egyéb ok – miatt is több haszonnal jár tehát a nem szorosan a nemzeti paradigmához kötött, egyszerűen az internacionális, a komparatív, a globális, vagy az anacionális történeti gondolkodás minél gyorsabb meggyökereztetése. Az újragondolás ez esetben annak őszinte belátásán nyugszik, hogy a nemzeti horizont olykor bizony fal, melyet jobb áttörni, hogy a múlt reálisabb ismeretéhez jussunk. Ilyen igényt fogalmaz a posztkoloniális felfogás sajátos módján megszólaló historikus, amikor a nemzeti tér történetírói dekonstrukcióját követeli. Az irodalomkritikusok a dekonstrukcióban, a történé-

22 Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Bp. é. n. (Bolyai könyvek) 20–21.

23 I. m. 22.

24 I. m.

25 Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: Nemzetiség a feudalizmus korában. Tanulmányok. Szerk. Spira György–Szűcs Jenő. Bp. 1972. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 64.) 48.

26 „Erdély története 1918 után Románia történetének része” – kezdődik a Köpeczi által írt Kitekintés: Erdély útja 1918 után c. főfejezet. Ld. Erdély története. III. 1830-tól napjainkig. Főszerk. Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp. 1986. (Erdély története három kötetben) 1733.

szek viszont rendszerint a rekonstrukcióban érdekeltek. „A valóságos életterekhez azonban olykor csak a politikai hatalmak domináns ideológiai reprezentációin át lehet hozzáférni, melyek azonban gyakran marginalizálják, elnyomják vagy átalakítják a másmilyen történeteket. Ilyen körülmények közt a történetész sem tehet mást, mint hogy eljuttassa a dekonstruktor szerepét. Mivel az adott tér reprezentációja nem meríti ki a térbeli gyakorlatokat, a történetész arra kényszerül tehát, hogy feltárja mindazokat módokat, melyek révén a terek és a történetek meg szoktak és meg tudnak nyilvánulni.”²⁷

Egy amerikai historikussal szólva bátran kijelenthető ezek után: „A nemzet ama képessége, hogy az időt és a teret keretbe foglalja, nem valamilyen veleszületett sajátossága: történelmi változó.” Azaz, fűzi hozzá: „Kozmopolitának kell a történetésznek lennie. Ezért a történetírásnak és a történetésznek egyaránt arra kell törekednie, hogy visszaállítsa az idegenség, a szokatlanság fogalmát [...] Kettős gyakorlatot kell az igazi kozmopolitának követnie, olyat, amely egyszerre teremti meg a kötődés és a távolságtartás lehetőségét, valamint annak tudatát, miszerint egy időben kerülhetünk távol önmagunktól és szerezhethetünk dialogikus ismereteket a másikról.”²⁸

Ebből az utóbbi szempontból van Habermas szerint nagy jelentősége Daniel Goldhagen heves vitákat kavarázó munkájának is. Mint ismeretes, oly módon értelmezte Goldhagen a németeknek a zsidókkal szembeni különlegesen barbár és embertelen viselkedését a világháború során, mint egy a német mentalitásba mélyen belé ivódott, afféle meggyőződéses antiszemitizmus kifejeződését. Ennek kapcsán jut Habermas arra a következtésre, hogy: „Szükségszerűen hatással van önmegértésünkre, ha Goldhagen a meggyőződéses tettek egy bizonyos reprezentatív körének valami módon mégiscsak olyan szubjektív igazolást ad, amely az akkor uralkodó alapmeggyőződések integráns része volt”. Hiszen Goldhagen kemény ítéletének, „amennyiben helytállónak bizonyul, meg kell rendítenie a saját tradícióba vetett naiv bizalmat. Goldhagen tanulmánya ezt a sajáttal szembeni kritikai beállítódást követeli meg”.²⁹

Önálló tudomány-e (még) a történetírás?

Az utóbb felvetett kérdés két irányban vezet bennünket tovább. Az egyik a történetírás diszciplináris feloldódását, azt a problémát érinti tehát, ami nélkül meg sem fogalmazhatnánk egy az előbbihez fogható történeti kérdést, amiben beállí-

27 *Prasenjit Duara*: Transnationalism and the challenge to national histories. In: *Rethinking American History in a Global Age*. Ed. Thomas Bender. Berkeley–Los Angeles–London, 2002. 38–39.

28 *Thomas Bender*: Introduction. Historians, the nation, and the plentitude of narratives. In: *Rethinking American History* i. m. 11.

29 *Jürgen Habermas*: A történelem közéletben való felhasználásáról. In: *Uő*: A posztnemzeti állapot. Politikai esszék. Bp. 2006. (Varietas Europaea) 31., 32.

tódásról, attitűdről, előítéletről, vagyis olyasmikről van szó, ami a szociálpszichológia illetékességi körébe tartozik.

A történetírás nemzeti paradigmájának a meggyengülése (vagy csupán a relativizálódása) azt az égető kérdést veti fel tehát, hogy létezik-e egyáltalán önálló történetírói diszciplína. Annak idején már Karl Lamprecht is igyekezett utat találni valamely másik tudomány felé, midőn a német historizmus ellen lázadott: ez akkor a pszichológia lett volna.³⁰ Az *Annales* alapító atyái a földrajzzal, a kulturális antropológiával és az éppen csak születőben lévő szociálpszichológiával karöltve tették meg első tétova lépéseiket az interdiszciplinaritás irányába. A társadalomtörténet második világháború utáni nagy fellendüléséhez a szociológia, a közgazdaságtan és a demográfia adta meg a döntő lökést. A narratív és kvalitatív történetírói áramlatok viszont az antropológia irányában tájékozódtak, hogy idővel egyre többet tanuljanak a strukturalista és főként a posztstrukturalista irodalomkritikától. A történetírás, mint a racionális megismerés önálló területe, aminek állítólag saját külön metodikája is van, ma már jószerivel csak a hatalmi struktúrák intézményi szintjén életképes konstrukció. Hiszen mind a mai napig ennek a diszciplináris elkülönültségnek a logikája szerint szervezik az egyetemi tanszékeket, az akadémiai kutatásokat, ehhez igazítják a projekt-finanszírozásokat és a tudományos fokozatok odaítélését egyaránt. Holott a történetírói gondolkodás már jó ideje maga mögött hagyta az idestova több mint egy évszázada kijelölt merev diszciplináris határokat; ennek a gyakorlati újragondolása azonban rendre beleütközik a történetírást hivatalosan reprezentáló, nyíltan hatalmi szerepet betöltő intézményes erők merev ellenállásába.

S mi vajon az interdiszciplinaritás tényleges hozadéka? A tudományos hátsértés nemegyszer bizonyos veszélyekkel is jár ugyan, ennek ellenére több előnnyel kecsegtet, mint a „nemzeti” történetírás paradigmájába való makacs bezárkózás. Többről és másról van itt szó pusztán csak valamely új kutatási téma (például a társadalmi rétegződés, a szegregáció, a mobilitás, a szimbolikus politika) egyszerű átvételénél; fogalmi gazdagodás és a fogalomhasználat tudatosságának a megnövekedése az interdiszciplinarizálódás fő következménye. Sőt mi több, a történeti megértés új alapokra helyezése valósul meg ez által. „Amikor átlépünk egy másik tudományba vagy a tudás egy másik területére [...] egyszerűen a különbözőség területére, a dekonstrukció [...] kontextusába is átlépünk ezzel együtt, olyan kontextusba kerülve ilyen módon, ahonnan felforgathatjuk a kényelmesen berendezkedett és túlságosan is jól ismert diskurzus folytonosan csábító egyöntetűségeit, és a hegemon hatalmakat természetesként feltüntető eljárásokat. Ez [mármint az interdiszciplinaritás] az egyik módja annak, hogy megkérdőjelezzük a tudás jól megalapozott központjait és mindazon elhallgatásokat,

30 Vö. Tóth Zoltán: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor-Ö. Kovács József. Bp. 2003. (Osiris tankönyvek) 100–105.

kirekesztéseket és elnyomásokat, melyek szükségképpen együtt szoktak ezekkel járni.”³¹

Konkrét példát említve, az antropológiai történetírás annak az etnográfusnak szegődik a nyomába, aki „a saját és a más kultúra közötti távolságot használja arra, hogy fogalmaitól megszabadulva rekonstruálja az általa tanulmányozott társadalom logikáját”. Ez ugyanakkor arra teszi majd képessé a historikust, hogy megtalálja „a manifestált valóságon túl a mechanizmusokat és azt a logikát, amely megmagyaráz egy bizonyos fejlődést, egy konjunktúrát”.³²

Az interdiszciplinaritást mindig is jellemző kritikai potenciál így kerül végül szoros kapcsolatba a történetírás internacionalizálódásával, pluralizálódásával és az elbeszélői szabadság kiteljesedésével.

Történetírás a tömegkultúra korában

S lássuk végül a ma sokakat újra foglalkoztató kérdést: mi végre a történész a világon, milyen feladat hárul rá, midőn veszni látszik a nemzeti identitás teremtésében, fenntartásában és ápolásában eddig betöltött kulcsszerepe. Igaz, ma sem enyészett el egészen az a fajta szolgáltatás, amit a történész a nemzeti identitás temporalizálása révén hosszú időn át nyújtani tudott. Akkor azonban, midőn a nemzeti történeti narratívát is utoléri a dekonstruálás lendülete – mint történt a Pierre Nora-féle vállalkozás esetében³³ –, nyomban értelmét és funkcióját veszti a profetikus történész-szerep egyeseknek tetsző, mások számára azonban mindig is kellően riasztó hagyománya. A történelmet persze napjainkban is intenzíven felhasználják a jelen céljaira, időközben megváltozott azonban használatának a módja. A kollektív emlékezet, tehát a „mindenki a maga történésze” („Everybody his own historian”)³⁴ jelszóban összegzett mai emlékezőskultusz, és különösen a média által sugárzott történelem példátlanul nagy népszerűsége (ez utóbbit a nyilvános történelem, a public history fogalmával jelöljük), kivétel nélkül mind ezt látszik bizonyítani.

Mindezek nyomán újra kell gondolni azt is, hogy hol van a történészi beszéd tényleges helye napjaink hihetetlen információáramlásában. A történetírást e tekintetben ma erő legfontosabb kihívás a különböző csoportidentitásokhoz való hozzájárulás kívánalma, lett legyen szó nemi identitásról, új nemzeti közösségek hatalmi önérvényesítéséről vagy bármilyen más kollektív önazonosságról.

31 *Geoff Eley: Between Social History and Cultural Studies: Interdisciplinarity and the Practice of the Historian at the End of the Twentieth Century.* In: *Historians and Social Values.* Ed. Joep Leerssen–Ann Rigney. Amsterdam, 2000. 99–100.

32 *André Burguière: A történeti antropológia.* In: *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok.* Szerk. Sebők Marcell. Bp. 2000. (Replika könyvek 7.) 54.

33 Az történt ugyanis, hogy a kollektív emlékezetre méltónak tartott tárgyak között immár nem Franciaország, hanem a Franciaországok története téma foglalta el a központi helyet.

34 Carl Becker e címmel írt könyve 1935-ben jelent meg.

A múlt illetően történelmiesítése, ami ráadásul újfajta kommunikációs eszközökkel (is) történik, oda vezet, hogy a történeti diskurzus mind jobban elszakad az olvasáskultúra hegemoniáján nyugvó hagyományos történetírói beszédmódtól. Mely fejlemény minden bizonnyal szélsőséges, ugyanakkor pregnáns példája a múlt nagy csatáinak számítógépes szimulálása, ami kitűnő lehetőséget teremt a történelmet ilyen módon „fogyasztók” számára, hogy utólag tevőlegesen is beavatkozhasanak a múltbeli események menetébe. Ami viszont ösztönzően hat a kontrafaktuális történetírás napjainkban olyannyira divatozó gyakorlatára.

A történelmi dokumentumfilmek és programok sugárzására szakosodott tévécsatornák által hozzáférhetővé tett történeti diskurzus ezentúl is komoly befolyást gyakorol a megszokott történészi beszédmódra. Angliában 2004-ben két csatorna sugárzott ilyen jellegű adásokat, a *History Channel* és a *UK TV History*. Az előbbit gyakorta Hitler-csatornának is nevezik, mivel szinte kizárólag csak a második világháború áll műsorai homlokterében. S bár a közönség részéről tagadhatatlanul óriási érdeklődés nyilvánul meg a történelem iránt, ez a mohó kíváncsiság nem elsősorban a történészek történelmének, nem az általuk írt könyveknek és különösen nem a szakkikkeiknek, hanem egyebek közt ezen tévécsatornák adásainak (is) szól. Ne feledjük, a *History Channel*-nek világszerte 125 millió előfizetője akad.³⁵ Amikor pedig az írott történelem is valamivel szélesebb közönségre talál, akkor sem a történészek keze alól kikerült történeti munkák forgalma ugrik meg. A minden bizonnyal legkedveltebb történetírói műfaj, a hadtörténet esete jó szemléltető példával szolgál e tekintetben. A népszerű hadtörténeti „sorozatok és könyvek szerzői általában sem egyetemi állásokkal [...], sem pedig más intézményi háttérrel nem rendelkeznek. Kenyerüket valóban tollukkal keresik, ami nagyban befolyásolja mind témaválasztásukat, mind pedig e munkák színvonalát.”³⁶ A nem kifejezetten a szakszerű történetírás műfaját reprezentáló imént emlegetett szerzők a rendelkezésükre álló történetírói feldolgozások és a kiadott források alapján készítik kelendő történeti narratíváikat. Ami újfent azt a benyomást erősíti bennünk, hogy nincs nagy tere manapság a történészek a történeti köztudat formálását tekintve. Tagadhatatlan viszont, hogy az iskolai tankönyvek és tanmenetek továbbra is főként a történészek által instruált tudást közvetítik a fiatal nemzedékek számára.

Miként reagálhat a történész erre az alaposan megváltozott helyzetre? Az egyik előtte adódó lehetőség a szakmai elefántcsonttoronyba történő visszahúzódás, amely a tudományos közösség nemzetközivé tágulásával egy immár globalizált kommunikációs térbe való „bezárkózást” is jelenthet egyszersmind. Ez az opció elsősorban azok számára elérhető és valóságos, akik az idők során úgymond kozmopolita történészekké alakultak át. Azok azonban, akik megmaradtak a nemzeti paradigma körén belül (és a történészek számszerű többsége ebbe a körbe tartozik), kitörési lehetőségként kínálkozik a médiában való gyakori

35 *Jeremy Black*: Using History. London, 2005. 29.

36 *Ágoston Gábor*: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról. Hadtörténelmi Közlemények 119(2006) 533.

szereplés, vagy a politikai diskurzusba való bekapcsolódás. Szinte mindegyik esetre hozhatnánk ismert hazai példákat.

Ezúttal azonban egy máshonnan vett eset felidézésével folytatom és fejezem be egyúttal az iménti gondolatmenetet. Ha a TV és az állam egymásra lel a nyilvános történelem terjesztésének ügyében, akkor feltehetően nagy jövő vár majd a nemzeti történeti narratívában érdekelt történészre. Legalábbis erre vall az ismertetendő angliai eset. A *British Broadcasting Corporation*, állami támogatást is élvezve, epizódonként 400 ezer fontot költött a *Britannia története* című filmsozort elkészíttetésére. A 2000–2002 között műsorra tűzött film szövegét az a Simon Schama írta, aki korábban némi ismertségre tett már szert posztmodern történetírói kísérletezéseivel – s ez a hírnév is jól jött a tévétörténelem leendő piaci kelendősége szempontjából. A saját bevallása szerint újjászületett Whig történészként az ebben az ügyben közreműködő Schama tévésített ország-története, amely – több kötetben – hamarosan nyomtatásban is napvilágot látott, egyes megítélések szerint a múlt szappanoperaszerű ábrázolását eredményezte.³⁷

Ez lesz (vagy ez is lehet) a nemzeti történelmi narratíva piacképes terjesztésének a megfelelő módja? A kérdésre nem adható ma még érdemben válasz. A példa is arra szolgált csupán, hogy érzékeltessem a történész átalakulóban lévő szellemi és társadalmi funkcióját és érlelődő új identitását.

GÁBOR GYÁNI RETHINKING HISTORY

Emphasizing the importance of rethinking history became general in the 1990's. What do we have to rethink? First of all, the nature of historical cognition and the changed status of historiography as national science. Furthermore, we also have to rethink the perspectives of international historiography, the inter- and multidisciplinary challenges, and finally, the way today the status and role of the historian and historiography change within the frames of collective memory, public history and mass culture.

The historian assumes the entailed duties primarily by applying new interpretations and not by uncovering new information. It is necessary to re-examine the old and stiff belief in the objectivity of cognition. Decoding the former meaning attached to events is as important as source criticism.

National paradigm has lost its dominant role since social history came into the limelight. Decades after World War II, in most European countries the "eroding" of national historiography obviously accelerated, what was brought about by globalization and certain intellectual trends (post-structuralism).

The vision of national past restricted by the confines of the country is continuously slackening under the influence of post-colonial historical thinking. This process contributes mostly to the disappearance of naïve (and sometimes remarkably destructive) confidence in the own, national traditions.

37 A munkáról írt kritikákból szemelget: *J. Black: Using History* i. m. 119.

Through the weakening of the absoluteness of the outlook upon national and political history examination of those phenomena can appear which cannot even be apprehended by the traditional terms of historiography. The main merit of interdisciplinarity is that we can create at last several conceptual contexts replacing supreme mental patterns which seem now natural.

Nowadays, at the time of endless information flow historical scholarship can hardly make an effect. Due to the increasing interest in telling stories about the past, the historian is gradually replaced by the *History Channel*. The renewal of national historical narrative relates repeatedly to this process, what is presented accurately in the BBC series *History of Britain* which was written by Simon Schama.

BOLGÁR DÁNIEL

Kik vagytok Ti?

A magyarországi társadalomtörténetről egy pályakezdő szemével

Tíz évvel ezelőtt, amikor én még kezdő középiskolásként nagyban, de már akkor is egy kicsit gyanakodva, évszámokat bifláztam, ugyanezen a fórumon, a *Hajnal István Kör* jubileumi konferenciáján – az írott változatok tanúsága szerint – olyan előadások hangzottak el a társadalomtörténetről, melyek kivétel nélkül nagy folyamatokat vázoltak. De másban is megegyeztek: voltaképp ugyanis semmi gondot nem fordítottak arra, hogy valamilyen módon igazolják a hallgatóság előtt: a társadalomtörténet-írás tényleg onnan indult, és arra tart, mint ahogyan azt az előadók állítják.¹ Nem mintha fel kívánnám róni ezt nekik, hiszen nyilván azért cselekedtek így, mert számukra magától értetődött mindaz, amit elmondtak, lévén ők maguk is ott voltak a változásoknál, és az a kép a társadalomtörténetről, aminek birtokában voltak, igenis volt olyan átfogó, hogy a hosszú távú trendre fordíthassák figyelmüket, ne az esetleges ingadozásokra.

Tíz év alatt – nagyon remélem – sikerült valamit behoznom a legjóindulatúbb számítás szerint is három évtizedes lemaradásomból. Ám annyit azért biztosan nem, hogy számomra is magától értetődőnek tűnjék: mi volt, és mi lesz a társadalomtörténet, vagy hogy az olvasó vakon kövessen engem. Éppen ezért nekem, ha a társadalomtörténet állapotáról kívánok gondolkodni, kézzelfogható alapanyagra lesz szükségem, amelyen apró megfigyeléseket hajthatok végre a nagy változások leírása helyett, és amelyben visszakereshető, hogy mire alapozom állításaimat.

Mi sem tűnik kézenfekvőbbnek, mint hogy valami igazán reprezentatív dolgot vegyünk figyelembe alapanyagként, és bizonyára az lesz a legegyszerűbb, ha a közismert *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötethez fordulunk.² Persze lehet vitatni, hogy a könyv valóban képviseli-e a honi társadalomtörténet egészét, vagy hogy tényleg felfogható-e – a szerkesztők teljesítményén túl – egyetlen

1 Benda Gyula: A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. Századvég 1997. 4. sz. 33–42.; Gyáni Gábor: Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. Századvég 1997. 4. sz. 55–67.; Kövér György: Milyenek vagyunk? A „Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület” – tíz év múltán. Századvég 1997. 4. sz. 43–54.

2 Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Szerk. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József. Bp. 2003. (Osiris tankönyvek)

kollektív alkotásnak is. Ám ezek az ellenvetések nem sokat számítanak, mert még ha a keletkezés nem is indokolná a *Bevezetés...* ilyen középponti szerepbe helyezését, az, ahogyan a kötet „eladja magát”, illetve ahogyan, akik és amit elmondtak róla,³ utólag menthetetlenül reprezentatív alkotássá avatják.

Hogyan közelítsünk a könyvhöz? Semmiképpen sem egy hagyományos recenzióra van szükségünk. A könyvről eddig született reflexiókban visszatérő elem a „legnagyobb előnye az, hogy van” motívum. Van már végre egy olyan mű, amelyen keresztül a társadalomtörténet megjelenítheti, kifejezheti önmagát, olyan anyag, amihez a társadalomtörténész identitását kötheti.⁴ Hiába próbálnánk azonban rögtön az öndefinícióhoz lapozni, ilyen nem lelünk. Hogy miért? Az előszóban maguk a szerkesztők jelzik, hogy ők sem tudnának pozitív meghatározást adni, oly kusza és heterogén a társadalomtörténet névvel illetett terület. Meglehetősen pontos fordítása ennek Kiss Zsuzsanna recenziójának szóképe a tudományok világának eme szövevényes tájkára: ez maga a dzsungel.⁵ Ha nem tévedek nagyot, mindez annyit jelent: a társadalomtörténet az, ami. Egészen pontosan: amit szokásszerűen ezzel a névvel illetünk, vagyis az, ami bekerült a kötetbe. A *Bevezetés...* tehát a dzsungel kézikönyve, és – mint Kipling mondja – „szó van abban jóformán mindenről, ami a Dzsungel Népével megeshet”.

A magam részéről egyetértek azzal, hogy aligha lehet egy szabatos mondatba sűríteni, mi is a társadalomtörténet Magyarországon, ugyanakkor persze Tomka Bélának is igazat adok, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy ha nincs is explicit definíció, egy implicitnek mégiscsak léteznie kell, hiszen valahogy el kellett dönteni, mi és hogyan kerüljön be a könyvbe.⁶ A szerkesztőknek (és a könyvről vitázóknak is) kellett bírniuk valamilyen értelmezhető mentális térképpel a különben szövevényes vadonról. Elvégre a lakhelyét mindenki ismeri még akkor is, ha nem sokat elmélkedik ismereteiről. Előadásomban ezzel az implicit meghatározással kívánok foglalkozni, vagy kicsit bátrabban: explikálni kívánom azt.

Az, hogy milyennek gondolja magát a társadalomtörténet Magyarországon eszerint a *Bevezetés...* sorai között van elrejtve. Nem elsőként állítom ezt (mindenekelőtt K. Horváth Zsoltnak a kötetről tartott előadására utalok),⁷ de eddig mégsem próbálta senki sem visszafejteni a társadalomtörténet művelőinek önképét a könyv lapjaiból. Ez persze egyáltalán nem váratlan, hiszen miért érdekelné a társadalomtörténészt, hogy ki a társadalomtörténész, ha egyszer tudja, hogy ő. Ők, hogy úgy mondjam, benne állnak a hagyományban, és nem kell vizsgálniuk a tradíciót ahhoz, hogy ismerjék. A dzsungelben felnőtt társadalomtörténész nem térképezi (legalábbis tudatosan) az ösvényeket, hanem megy rajtuk.

3 Ld. mindenekelőtt a Korall összeállítását: *Vita a Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetről. Korall 2004. 15–16. sz. 331–358.

4 Ugyanezen véleményen van K. Horváth Zsolt: Milyenek vagyunk ma? A *Bevezetés a társadalomtörténetbe* és a magyar társadalomtörténet-írás identitása. Korall 2004. 15–16. sz. 334.

5 Kiss Zsuzsanna: Útjelző(k) a társadalomtörténet-írás dzsungelében. Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Aetas 19(2004) 1. sz. 218–223.

6 Vita a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetéről i. m. 357.

7 K. Horváth Zs.: i. m. 331–335.

De akkor miért erősködünk mi mégis? Miért akarjuk ismerni a dzsungel vadállataiban élő képzetet saját lakhelyükről? A felelet szinte magától adódik: Vagyunk néhányan, akik számára ez a kérdés óriási téttel bírónak tetszik. Azokra gondolok, akik egy ideje maguk is dzsungellakók, de még nem nőttek fel. Granasztói György emlékezett meg róluk (rólunk) a könyv kapcsán a *Teleki László Intézetben* lefolyt vitán, amikor arról a „15–20 százaléknyi tehetséges gyerekről [értsd: egyetemistáról]” szólt, aki „szomjúhozik a tudásra, szeretne valami újat, amivel sikert, elismerést is lehet szerezni, és ami miatt forгатni fogja ezt a kézikönyvet is”. Granasztói szerint ezen tehetséges ötöd (gondolom: jó része) azonban a környezet (vajon Sir Kánra gondolt vagy a falusiakra?), szóval a környezet visszahúzó hatása miatt végül elveszik a társadalomtörténet számára.⁸ Nem feladatunk kitérni a történetképzés problémáira. Inkább mutassunk rá, hogy a visszatartó erőket is legyőző töredék, még mindig nem válik magától a dzsungel társadalmának részévé: egy szocializációs folyamaton kell keresztülmennie, idomulnia kell a vadvilághoz. Ők azok, akik a dzsungelen kívül jöttek a világra, de fékezhetetlen kalandvágyuk miatt a falu posványából a dzsungel izgalmai közé merészkedtek, és ők azok, akik ugyan hasonlítanak már a dzsungellakókra, de mégsem beszélik tökéletesen nyelvüket, nem ismerik a mesterszavakat, és akik még csak többnyire közvetlen környezetükben tájékozódnak, nem pedig a dzsungel egészéről van összefüggő képük. Ők, velem együtt, a vadon Mauglijai, akik csak féllábbal állnak a hagyományban. Éppen ezért, ha kezükbe veszik a dzsungel kézikönyvét, nemcsak egy-egy fejből kihullott adatot fognak keresni benne, hanem mindenekelőtt meg kívánják érteni belőle, hogy mi a dzsungel lényege, hogyan gondolják el magukat a vadak, mert ez vezet el annak az ennél is sokkal fontosabb kérdésnek a megválaszolásához, hogy „Ki is vagyok én, és ki szeretnék lenni?”. Maugli számára tehát minden vizsgálendő a könyvből, ami nem magától értetődő, mert voltaképpen ez képezi szocializációs hátralekát.

Tíz éve Kövér György ugyanitt azt kérdezte, hogy „Milyenek vagyunk?”⁹ Most Maugli kérdése viszont így hangzik, ha – nem elsőként és nagyon szabadon – Kövért parafrázálja: 'Kik vagytok Ti?' Alapállásom tehát a kívülállóé, nem gondolom magamat a dzsungel vadjának, ám azért már szó sem lehet arról, hogy magázódjunk. Innen indulva kívánom kideríteni, hogy mi módon élitek át Ti a társadalomtörténetiségeteket, hogy megtudhassam, miben különbözök, és mi-ben vagyok hasonló.

*

Kezdjük el végre a megfigyelést! Mindjárt értelmezésre szoruló jelenséggel találkozunk, ha megszemléljük a borítót, majd azután a címloldalhoz vagy éppen a tartalomjegyzékhez lapozunk. A *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című utolsó szá-

⁸ Vita a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetről i. m. 353–354.

⁹ Kövér Gy.: i. m. 43.

vának ugyanis – a nem- vagy fél-társadalomtörténészek, a Mauglik szempontjából – két jelentés is adható. Egyfelől jelentheti azt, hogy a *társadalomtörténet írásába* fogjuk megkapni ama bizonyos bevezetést, azaz a történettudomány egy ágának műveléséről olvashatunk. A másik lehetséges jelentés sokkal triviálisabb, egyszersmind valószínűleg gyakoribb is (még egyszer mondom: a teljesen kívülálló vagy a Mauglik számára): azt várjuk, hogy a *társadalom történetébe, múltjába* vezet be minket a kötet. A *Hagyományok, irányzatok, módszerek* alcím vagy a fejezetek címei persze azonnal világossá teszik, hogy szó sincs az utóbbiról: a társadalomtörténet Magyarországon nem empirikus eredményei vagy kutatási témái, hanem módszerei és elméletei alapján mutatja be önmagát.

Olyannyira, hogy a könyvről született reflexiók (viszonylag tekintélyes hosszúságú) sorában egyetlenegy van, amelyiknek hiányzik, feltűnik a társadalom történetének hiánya: Tomka Béla kritikájára gondolok. Tomka ugyanis – aki egyébiránt maga is tud a módszerei és elméletei alapján meghatározott társadalomtörténetben gondolkodni, amikor például az új kultúrtörténet részletezőbb bemutatásának elmulasztását veti a szerkesztők szemére – a *Történeti aldiszciplínák* című fejezetbe lát bele egyfajta tematika irányából történő megközelítést, és ebből hiányolja a saját felmérése szerint legkurrensebb észak-atlanti kutatási témákat, például a családtörténetet, a társadalmi mobilitás és a társadalmi egyenlőtlenségek történetét és így tovább.¹⁰ Egyetlen egy historikus szállt komolyan vitába érveivel (a többiek inkább csak egyszerűen elutasították): Timár Lajos, aki vitatta, hogy valóban a Tomka Béla által említettek lennének a leglényegesebb témák szerte a világon, mert nem feltétlenül vélte reprezentatívnak Tomka mérésének eredményeit.¹¹ Nem vitájuk érdekel minket, hanem az, hogy talán nem véletlenül pont Timár vitatkozott egyedül: a rábízott két fejezetet – kivételként – szinte teljes egészében az odavágó művek és e művek közötti viták ismertetéséből állította össze, ilyenformán ezekből felsejlik az adott téma társadalomtörténete is, nemcsak társadalomtörténet-írása. Felfogásom szerint tehát Tomka Bélához egyes-egyedül Timár Lajos álláspontja volt annyira közelálló, hogy egyáltalán párbeszéd alakulhasson ki közöttük.

Meggyőződhetünk a magyar társadalomtörténet rendkívül erős elméleti elkötelezettségéről akkor is, ha végigtekintünk a szerzőgárdán. Az összes honi társadalomtörténésznek sem jelentéktelen hányadát kitevő névsorból talán ha 3 fő tekinthető elsősorban elméleti kérdésekkel foglalkozó történésznek (már ha ők egyáltalán történésznek, és nem irodalomtudósnak számítandók). A többiek határozottan empirikus kutatással töltik munkaidejük jelentősebb részét. Vagyis a társadalomtörténészek ugyan „költők”, de mégis egyetemlegesen izgatja őket a „költészet” maga. Úgy látszik, a társadalomtörténésznek egyszerre kell jó meseterembernek és tájékozott elméleti szakembernek lennie.

10 Tomka Béla: Társadalomtörténeti hagyományok, irányzatok, módszerek – a nemzetközi gyakorlat szemszögéből. Korall 2004. 15–16. sz. 342–346.

11 Vita a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetről i. m. 349–350.

Tovább erősíti ezt a vonást az első tanulmány, Gyáni Gábor írása,¹² mely kifejezetten a történetelméletbe vezeti be az olvasót. Meglepő ugyanakkor elsőre, hogy a történetelmélet és a társadalomtörténet viszonyát tárgyalni hivatott fejezetben ez az egyetlen tanulmány szerepel, amely címe szerint éppenséggel általában beszél a történetírás fogalmi alapjairól. Úgy gondolom azonban, hogy nem egyszerű tévedésből került a kötetbe Gyáni tanulmánya, és valószínűleg nagyon is a társadalomtörténetről szól, a cikk része a dzsungelnek.

Az írás első részében Gyáni igen hosszasan taglalja Edward Carr és Peter Burke történetelméleti gondolatait, amit – látszólag – semmi sem indokol, legalábbis ilyen terjedelemben. Csakhogy a két részt elválasztó bekezdésben fellelhetünk néhány nyomot, ami magyarázhatja a hosszadalmas kifejtést: „A politikatörténész Carr [...] nem túl sok elméleti érzékenységet mutatott kora fentiekén túli kurrens historiográfiai fejleményei iránt.” Viszont: „Merőben másfajta meghatározottságok hatottak [...] Peter Burke elméleti orientációjára. [...] A történeti-antropológia egyik legkvalitásosabb művelőjeként Burke-nek ugyanis égetően nagy szüksége van az elméleti tájékozódásra, mivel a társadalomtudományok és kivált az elméleti támpontokkal is szolgáló teoretikus diszciplínák alapozzák meg számára az empirikus vizsgálódásokat.”¹³ Értelmezésünkben mindez annyit tesz, hogy a „bevett” szaktörténeti álláspontonál sokkal radikálisabb Carr mint politikatörténész akadályozott a történetelméleti újdonságok befogadásában, míg Burke amiatt, hogy más tudományok módszereire támaszkodó történetírást művel, kénytelen a Carr által már nem követett történetelméleti fejleményeket is recipiálni. A történelemelméleti tájékozottság tekintetében tehát Carr egy kivételes politikatörténész, Burke egy (bizonyos értelemben) átlagos társadalomtörténész. Ilyenformán mindaz, ami Carr, a politikatörténész után következik a történelemelméletben a társadalomtörténethez tartozik, vagy legalábbis mindezt Magyarországon a társadalomtörténet saját „vadászterületének” érzi, és Gyáni írása meg is mutatja, hogy milyen tágas területről van szó. Eszerint a társadalomtörténet hazánkban nemcsak erősen teoretikus irányultságú, de egyenesen kizárólagos tulajdonának érzi a történetírásról való önreflektív gondolkodást. Sőt, ez szintén ott van a Carr–Burke összehasonlításban, a dzsungelen kívül élőket a dzsungelen kívül rekedteknek látja: a politikatörténésznek nevezett „maradék” és a társadalomtörténet közötti kapcsolatot ósdi/modern relikviaként fogja fel.

Ebbe a bizonyos modernbe pedig nagyon sok minden belefér, még a posztmodern is. Miért érdekes ez? Azért, mert a posztmodern történeti gondolkodásnak legalábbis az egyik lehetősége éppen az lenne, hogy a társadalomtörténet ellenében fogalmazza meg mibenlétét, persze ebben az esetben társadalomtörténeten egy társadalomtudományos, mi több tudományos történetírást kellene

12 Gyáni Gábor: A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe i. m. 11–53.

13 I. m. 13.

érteni. Gyáni azonban – éppúgy mint a nyelvi fordulatról külön tanulmányt jegyző Kisantal Tamás és Szeberényi Gábor¹⁴ – egyetlen esetben sem utal semmilyen oppozíciónak még csak a lehetőségére sem társadalomtörténet és posztmodern történetelmélet között. Egyaránt a társadalomtörténetbe foglalja a „modernt” és a posztmodernt is, amivel – mint a könyv kritikáiból kitetszik – voltaképp senkiben sem kelt megütközést, pedig még egy magamfajta Maugli is tudni véli, hogy az újabb történetelméleti fejlemények aligha hatották általánosan át a honi társadalomtörténészek gyakorlatát. Mindezt azonban korántsem rosszállásképpen állapítom meg, sőt. Inkább úgy kell felfognunk e jelenséget, hogy az említett szerzők nem kénytelenek kidomborítani ezt a lehetséges ellentétet, mert azt olvasótáboruk sem látja áthidalhatatlannak, illetve – mint látni fogjuk – ezt társadalomtörténeten belüli, és nem a dzsungelt elhatároló akadályként fogja fel. A társadalomtörténetbe Magyarországon, úgy tetszik, minden belefér, ami új, még ha az újnál is újabb, és még ha az új és a még újabb között feloldhatatlan ellentmondások vannak is.

Ha az említett újdonságok bele is foglaltattak a társadalomtörténetbe, de nem hatották át azt, hát belefoglaltattak az irodalomtudományba, és azt – ha nem tévedek – át is hatották. Éppen ezért (is) érdekes Szilágyi Márton tanulmánya,¹⁵ melyben irodalomtörténet és társadalomtörténet viszonyát tárgyalja. Szilágyi maga is említi, hogy azok a bizonyos újabb fejlemények részei az irodalomtudós mindennapjainak. Ám az irodalomtörténetet Szilágyi mégsem valamilyen nagyobb bölcsességre jutott rokonként festi, hanem olyan tudományágként, amely számára a társadalomtörténet nívó, méghozzá olyan, amelyben a kultikus irodalomértés (végső) felszámolásához lát elengedhetetlen eszközt a szerző. Szilágyi Márton szövege alapján a társadalomtörténet olyannyira autoritást élvez az irodalomtörténetben, hogy utóbbi, az irodalomtörténet nemcsak előbbi, a társadalomtörténet sajátos kérdésfeltevéseit és módszereit kívánja kölcsönözni, hanem egyenesen a társadalomtörténet közvetítésével kívánja elsajátítani a tradicionális történeti forráskritikát is. Összességében úgy látszik tehát, hogy az újszerűség jelentőségét saját önképében a társadalomtörténet képes elfogadtatni még más, magukat szintén újítónak látó diszciplínák képviselőivel is. Sőt, ugyancsak képes arra, hogy a történettudomány egészének legmodernebb összegzeként láttassa magát kifelé, vagy érthetőbben: a történettudomány azon ágának látsszon, amelytől érdemes tanulni.

Amit eddig „elmeséltünk” az mind a hazai társadalomtörténet sajtószerepléséről szólt. Azonban az önazonosság megelégséhez természetesen a hasonlóságok feltárása is elengedhetetlen. Melyek a magyarországi társadalomtörténet külső igazodási pontjai? Nyilvánvaló, hogy a *Historiográfia* című fejezet a leg-

14 Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe i. m. 413–442.

15 Szilágyi Márton: Irodalomtörténet és társadalomtörténet. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe i. m. 559–572.

alkalmasabb ezek megjelenítésére. A szerkesztők e ponton úgy döntöttek, hogy nemzeti iskolák bemutatására kéri fel a szerzőket.¹⁶ A döntés lehetővé teszi, hogy térben lássuk az igazodást. Mindenekelőtt az válik világossá, hogy a magyarországi társadalomtörténet látóköre nemzetközi, és ezen belül a nyugat-európai, észak-atlanti társadalomtörténetekhez köti magát, ezek kihatásai csapódnak le a dzsungelben. Ebben az esetben hajlamosak vagyunk jelentést tulajdonítani a tanulmányok sorrendjének is, szinte rangsort látunk benne: Szerintünk a francia társadalomtörténet azért kerül az első helyre (még ha öntudatlanul is), mert az *Annales* az első olyan alakulat, ami – Tóth Zoltán elfelejtett előzményeihez képest¹⁷ – már közvetlen kapcsolatban áll a mai társadalomtörténet-írással. Az itáliai társadalomtörténet viszont az utolsó a sorban, mely – identitáskeresés szempontjából – végső soron egy elvetélt kísérlet, amennyiben az itthon is izgalmat keltő mikrotörténet részletes tárgyalását Szekeres András az ezzel foglalkozó külön tanulmányra hagyja, amit viszont ismeret, az jórészt kívül esik egy átlagos társadalomtörténész tájékozottságán, azt elfeledte a dzsungel.¹⁸

Természetszerűleg majd kiszúrja Maugli szemét a honi társadalomtörténet nemzetközi látókörének – mondjuk úgy – „szűkösége”. Nem arra gondolok, hogy az itteni historikusok ne bírnának kitekintéssel a határokon túlra, sőt, mint láttuk, éppen ellenkezőleg, csakis úgy értem, hogy a tájékozódásuk nem egyenletesen szóródik az egész bolygón, hanem bizonyos pontokat erősen preferál, az összes többiről viszont semmilyen ismerete nincs, és persze különösen a kelet- és közép-európai eredmények teljes elhallgatása kelt csalódottságot. Nagyon is valószínű, hogy nem társadalomtörténészeinkben van elsősorban a hiba, és nem tudatlanságuk miatt maradtak (óriási) fehér foltok a térképen, hanem tényleg lakatlan területről van szó, ott nincsen vagy nagyon gyenge lábakon áll a társadalomtörténet. Mégis: egy olyan tanulmányhoz, amelyik legalább összefoglalóan megemlékezne a világ maradékának társadalomtörténetéről, mindenképpen lenne elég téma. Úgy tűnik azonban, hogy nem véletlenül maradt ki a kötetből egy ilyen tanulmány, hiszen a jelek szerint nincs igazi érdeklődés a kérdés iránt (lévén senki sem hiányolta jelen írást leszámítva), de talán olyan hazai történész sincs, aki igazán elmélyülten foglalkozna ilyesmivel, és alkalmas lenne a cikk elkészítésére. Társadalomtörténészeink tehát úgy érzik, hogy akkor is eléri őket az összes fontos impulzus, ha csak Nyugat-Európára és Észak-Amerikára figyelnek. A társadalomtörténet – mint látható – úgy tekinti magát internacionális diszciplínának, hogy centrumokkal rendelkezik. Az információk oda áramlanak be, és

16 Igaz, hogy a szerkesztők az előszóban nyelvi alapú elrendezésről beszélnek, ám a kötet mégsem angolszász társadalomtörténetről beszél, hanem britről és amerikaiáról.

17 Tóth Zoltán: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe i. m. 57–109.

18 Szekeres András: Az „ellentörténettől” a mikroelemzésig: társadalomtörténet Olaszországban (1945–1985). In: Bevezetés a társadalomtörténetbe i. m. 187–207.

csakis onnan áramlanak vissza, miközben a perifériák között semmiféle kapcsolat nincs.

Ha viszont a társadalomtörténet nemzetközileg szerveződik, miért mutatják be szerzőink nemzetenként, vagy sokkal pontosabban: mitől olyan sikeres ez a megközelítés, miért különbözik olyan látványosan például a német és a francia példa? Ha megfigyeljük az „országtanulmányokat” (talán a britekről szóló írás kivételével), akkor olyan elbeszéléseket találunk, amelyek arról számolnak be, hogyan alakultak ki az egyes társadalomtörténetek ugyanezen országok nemzeti történetírásaival szemben, sőt kifejezetten azokat leváltandó. Így az tárul elénk – a fonákjáról megközelítve a kérdést és most Hajnal Istvánt átköltve –, hogy mindenkinek olyan a társadalomtörténete, amilyen a nemzeti történelme volt. A diszciplína nemzetközi egységessége, összefonódása mellett tehát létezik egy helyi kontextus is.

Ilyen előzmények után komoly izgalmakkal kecsegtet a magyar társadalomtörténet múltját tárgyaló fejezet,¹⁹ amely világossá teheti, hogy mihez képest jött létre Magyarországon a szóban forgó tudományterület, és az igazodás térbeli dimenziója mellé felvázolhatja az időbelit. A tanulmány feltűnően kétarcú, vagyis míg az első, 1945-ig tartó részben a leíró, addig a második szakaszban – leszámítva az utóbbi néhány év történéseinek ismertetését – az elemző jelleg dominál. Csakhogy az analízis inkább külsődleges, úgy értem, nem elsősorban a szövegekből, a munkákból érthetjük meg a társadalomtörténet-írás adott állapotát, hanem szinte a köztörténet magyarázza azt. Ez a didaktikai szempontból nem éppen szerencsés vonás azonban nekünk még előnyt is biztosít, amennyiben – az adott esetben – alkalmasabb az önazonosság utólagos rögzítésére, mert a keletkezéstörténet egyértelmű közlésére ad lehetőséget. Eszerint: a mai magyar társadalomtörténet azzal a társadalomtörténettel azonos lényegű, amely nyugati mintákat követve valamikor a Kádár-éra évtizedeiben kezdett körvonalazódni, a nyolcvanas évekre nyert felismerhető alakot, és magát kezdetben a marxista/marxizáló, majd később, a rendszerváltás után a nemzeti politikatörténet-írással szemben határozta meg.

Ha meggondoljuk, ebből egy igen érdekes, és természetesen ki nem mondott következtetés adódik az alapítók személyére nézve. *A dzsungel könyvében* Hádi, az öreg és bölcs elefánt is fontosnak tartotta, hogy elmesélje a vadon teremtésének mítoszát, de az a történet egy lényeges ponton elütött a társadalomtörténet keletkezésének elbeszélésétől: a mesélőnek, Hátinak semmilyen szerepe sem volt a mesében, a kommunikatív és a kulturális emlékezetet szigorúan elválasztotta egymástól egy széles sodródó szakadék. *A dzsungel* kézikönyvében, *a Bevezetés...*-ben azonban egészen más a helyzet: itt az alapító anyák és atyák je-

19 Csíki Tamás–Halmos Károly–Tóth Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás története a kezdetektől napjainkig. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 208–240.

lentős részben ugyanazok, mint akik megírták a dzsungel históriáját, vagyis ők a szerzők és a szereplők is, magukról írják a maguk mítoszát.²⁰

E pozíció elfogadtatásához persze az kell, hogy a *Bevezetés...* hazai historiográfiai fejezete meg tudja mutatni: a ma létező társadalomtörténet egyetlen korábbi „társadalomtörténet-gyanús” történetírással sincs szerves és közvetlen kapcsolatban, azok inkább csak afféle választott ősök, akikre lehet (olykor) hivatkozni és (gyakrabban) emlékezni. A tanulmány három lehetséges ősről tesz említést: Domanovszkyról, Mályuszról és Hajnalról. Domanovszky és iskolája azonban hamar kiesik a versenyből, mivel alig kapunk róla tájékoztatást, bár ez a „megoldás” nem egyedi: a historiográfiai irodalom rendszerint említi, de csak a legritkább esetben elemzi Domanovszkyt.

Az egyértelműen legalkalmasabb előképként felmutatott Hajnal István történetírása több teret kap, de fura módon csak a Hajnalt érő szellemi hatásokról és kutatásainak kiinduló feltevéseiről, alapfogalmairól olvashatunk, magukról a kutatásokról és ezek eredményeiről egyáltalán nem. Talán nem véletlenül van szó: e hatások sokkal hasonlatosabbak azokhoz a hatásokhoz, amelyek a mai társadalomtörténetet érik, mint maga a hajnali történetírás a mai magyar társadalomtörténet-íráshoz.

A mályuszi hagyománynak megismerjük a politikai társadalomtörténetnek nevezhető részét, valamint a helytörténeti módszertani írásokat. A helytörténet azonban a szövegben egyszer csak népiségtörténétté változik, ám mindenféle magyarázat nélkül marad, mit is jelenthet ez a fogalom,²¹ így lényegében csak egy címfelsoroláshoz jutunk a valamilyen megfoghatatlan okból népiségtörténetinek nevezett munkákról. Illetve Szabó István még népiségtörténészként „indul”, de ebből a néhány sorból sem derül ki, mi lehet az a rejtélyes népiség, aztán Szabó István is hamarosan átalakul parasztságtörténésszé. A népiség, a nép, a népi nemzet terminusok magyarázatának mellőzésével, egyáltalán a mályuszi történetírásból a népiségtörténeti vonás majdnem teljes kirekesztésével a szerzők nagyon lényeges, mondhatni döntő különbséget tüntettek el a társadalomtörténet és előképe viszonylatából. De talán úgy is mondhatjuk: a népiségtörténet elhallgatásával a mai társadalomtörténészek jelzik, hogy az legalábbis egészében nem vállalható része a – képzelt – örökségnek.²²

Az előképeket tehát alaposan „meg kellett dolgozni” ahhoz, hogy valamennyire is alkalmasak legyenek a rájuk háruló szerepre. Ugyanakkor viszonylagos elütésük az emlékezőktől, azaz a mai társadalomtörténészekről gyengíti a marxizmus közbejöttese miatt amúgy is kétes kontinuitást a „rég” és az „új” ma-

20 Nem mondom itt igazából ellent a Teleki Intézetben elhangzott megállapításoknak, hogy tudniillik feltűnően alacsony a szerzőgárda átlagos életkora (Vita a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetről i. m. 351.), hiszen a társadalomtörténet keletkezése annyira új, hogy az alapítóknak nem kell szükségképpen hajlott korúaknak is lenniük.

21 Illetve van egy félmondat, ami definícióként is érthető, de ez meg pusztá településtörténétté „silányítja” a népiségtörténetet.

22 Ld. Granasztói György hozzászólását a Teleki Intézetben. Vita a *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című kötetről i. m. 353.

gyarországi társadalomtörténet között, ezzel is kihangsúlyozva a semmiből keletkezetséget, a szerzők alapító voltát.

*

Eleddig a dzsungel lakóit egységes tömegnek tekintettük, azt kerestük, ami összeköti őket. Mostantól viszont annak eredünk utána, hogy miben különböznek egymástól a dzsungelben élők, miféle belső megosztottság van közöttük. Próbáljuk először azt kideríteni, hogy milyen elképzelést tükröz a magyarországi társadalomtörténet szerkezetéről a kötet felépítése.

Az elméleti bevezető és a nemzeti historiográfiák utáni fejezet a *Történeti aldiszciplínák* nevet kapta. A cím – és az előszó is – vitathatatlanul azt sugallja, hogy itt a történettudomány aldiszciplínái vétetnek majd sorra, nem pedig a társadalomtörténet részterületei. Egészen pontosan a történettudomány azon területeiről várunk tudósítást, melyek a társadalomtörténettel közvetlen kapcsolatban állnak, azaz a dzsungel határszélei. Ám jelentős eltérés mutatkozik elvárásainkhoz képest, ha a *Történeti demográfia* és *A vallás társadalomtörténete* tanulmánycímekre nézünk. Ezeket ugyanis elég bajos lenne a társadalomtörténet territóriumára csak benyúló diszciplínáknak tekinteni (bár kétségtelen, hogy Faragó Tamás megkísérli annak látni a történeti demográfiát), sokkal inkább rész-halmazokról van azonban szó. Ha a következő fejezettől végre azt váránánk, hogy a társadalomtörténet sajátos területeit mutatja be, részben megint csalódnunk kell. A cím arra utal, hogy ehelyett csak az *Új irányzatokkal* ismerkedhetünk meg, miközben itt jut hely egy olyan, még úgyszólván a „(társadalom)történelem előtti” időkből keletkezett megközelítésnek, mint a pszichohistória, amely Botond Ágnes tolmácsolásában nemhogy része lenne a társadalomtörténetnek, hanem éppenséggel majdnem a teljes társadalomtörténeti hagyomány a pszichotörténet előfutárává „nemesül”.²³ A szerkesztők tehát felvillantanak két lehetőséget arra, hogyan értelmezzük a hazai társadalomtörténet belviszonyait: felvesztődik elsőként „a belső dzsungel/külső dzsungel” megkülönböztetés, majd a régi vágású és az új típusú társadalomtörténet elkülönítése. Csakhogy, mint láttuk, mindkét felosztás alkalmatlannak bizonyul, hiszen nem sikerül beleszorítani a tanulmányokat ezekbe a kategóriákba.

Nem állunk azonban lehetetlen feladat előtt, ha mi magunk akarjuk megkeresni az összekötő szálát az írások között. A könyv szerkezete korántsem tűnik légből kapottnak: A szerkesztők az *Új irányzatok* közé soroltak minden olyan megközelítést, amely (rendszerint) narratív történetírást eredményez és/vagy kisléptékű kutatást igényel, míg a másik fejezetbe, a *Történeti aldiszciplínák* közé kerültek a (legtöbbször) makroléptékben gondolkodó, strukturális érdeklődésű, gyakran kvantitatív áramlatok. A felépítés mögött tehát homályosan, ki nem mondva megjelenik egy a példának tekintett nyugat-európai társadalomtörté-

²³ Botond Ágnes: Pszichohistória. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe i. m. 535–538. – Tomka B.: i. m. 347.-től eltérően abban kételkedek, hogy kétségbe vonható lenne a pszichohistória szoros összetartozása a társadalomtörténettel, legalábbis ha figyelembe vesszük, hogy milyen a honi társadalomtörténet – fentebb boncolgatott – önképe.

netből is jól ismert belső felosztás: különválasztható (különválasztandó?) a társadalomtudományos történetírás a nem ilyentől. Ez a dzsungelen belüli legfontosabb, ha nem az egyetlen határvonal.

Ez a határ azonban a legkevésbé sem átjárhatatlan. Mauglinak komoly mozgási lehetősége van a két területen belül vagy akár közöttük is, melyet látványosan igazolnak az egyes cikkek, amint megmutatják: az alapvetően mindenki által ismert elválasztásnak számos egyedi értelmezési lehetősége van, a dzsungelről több mentális térkép létezik, az imént említett határ szinte bárhol meghúzható. A legradikálisabb felfogás minden bizonnyal Faragó Tamásé, aki a történeti demográfiát nemcsak a társadalomtudományokhoz, de legalább annyira a természettudományokhoz is köti, és kizár belőle minden narratív, „puha” megközelítést.²⁴ Ez utóbbiakat posztmodern divatozássá mossa egybe, mely mint divat értelemszerűen elül majd, nem úgy az „igazi” történeti demográfia. A másik oldal legszélsőbb véleménye talán Szijártó M. Istváné, aki a mikrotörténetet szintén egyértelműen elkülöníti a társadalomtudományos megközelítéstől (persze ugyanakkor a posztmodernről is), ám abban – mármint a mikrohistóriában – nem divathullámot, hanem éppen az eljövendő évek, évtizedek uralkodó paradigmáját látja.²⁵ Köztesnek mondható Bácskai Vera álláspontja, aki élesen exponálja a kétféle várostörténet különbségeit, de mégis úgy tartja, hogy ezek a megközelítések egymást feltételezik, szinte organikus egységben vannak, hiszen a strukturális várostörténet anomáliáit kiküszöböli a másik (nevezzék ezt akár új kultúrtörténetinek, akár antropológiai szemléletűnek, akár posztmodern befolyás alatt állónak), ez a másik várostörténet viszont csakis a strukturálisra építhet alapként.²⁶ Még tovább megy Apor Péter: a történeti antropológiáról gondolkodva arra jut, hogy immár elvesztette érvényét az egykori szembenállás, és valamiféle módszertani eklekticizmusban oldódott fel, a határt már nem lehet fellelni.²⁷ A legmesszebbre azonban mégis Kövér György megy a gazdaságtörténet állapotát vizsgáló tanulmányában, melynek végén azt fejt ki D. McCloskeyra hagyatkozva, hogy a – mondjuk így – narratív vagy kvantitatív megközelítés, ha a gazdaságtörténeti irányzatok némelyikének önképében kizárólagos szerepet is játszott, azért a gazdaságtörténeti dolgozatok lapjain e kettő mindig együttesen és szétválaszthatatlanul jelent meg.²⁸ A határ nemcsak eltűnt, de talán soha nem is létezett.

*

Mindezek alapján milyen helyzetben van Maugli a *Bevezetés...* olvasása után? A társadalomtörténész karaktere világos, a könyvben a 'Kik vagytok Ti?' kérdésre igaz, hogy implicit, de azért határozott feleletet találtunk. Eszerint a magyarországi társadalomtörténészek egy nyugatos, intellektualista, újító szellemű, (örök) ellenzéki „falka”, pontosabban ilyennek gondolja magát, és – hogy e ké-

24 Faragó Tamás: Történeti demográfia. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 302–303.

25 Szijártó M. István: Mikrotörténelem. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 494., 510.

26 Bácskai Vera: Várostörténet. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 252–256.

27 Apor Péter: Történeti antropológia. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 462.

28 Kövér György: A gazdaságtörténet-írás újabb útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe* i. m. 296–298.

pet elfogadtassa a külvilággal – hajlandó, sőt kénytelen bevenni soraiba minden intellektuálisan vonzót, újítót vagy ellenzékit, akár akkor is, ha az tartalmilag összeilleszthetetlen a befogadók által művelt tudománnyal. Csupa pozitív jegy áll a sorban. Az önhittség pedig, gyanúm szerint, nem energiaigényes vonás, tehát Mauglinak sem okoz majd különösebb nehézséget társadalomtörténészként azonosítania magát.

‘Milyen legyenek a magyarországi társadalomtörténetek között?’ – kérdezősködik tovább Maugli. A kötetben rengeteg határozott, de összeegyeztethetetlen válaszlehetőséget találhat erre „hősünk”. Én hajlamos vagyok – és szeretném – azt hinni, ez a jelenség azt mutatja, hogy a fenti keretek megtartása esetén voltaképpen bármilyen személyes imázs elfogadható érvényesként a közösség számára, és Maugli kitaposhatja saját ösvényét a dzsungelen belül. Elvégre, ha igazam van, akkor a magyarországi társadalomtörténet nem a történetírás egy meghatározott faja, hanem a történetírás folyamatos és bármilyen jellegű megújítására irányuló törekvéseket összefogó zászló. Így hát Maugli csak akkor lehet olyan, mint Ti, hogyha másmilyen lesz.

DÁNIEL BOLGÁR

WHO ARE YOU?

HUNGARIAN SOCIAL HISTORY IN A CAREER-STARTER'S OPINION

The purpose of the study is to present from a half-socialized, young historian's point of view what social historians may reckon themselves in Hungary nowadays. The analysis relies on a representative handbook, i.e. *Bevezetés a társadalomtörténetbe* [Introduction to social history].

The research reveals that Hungarian social history does not distinguish on the basis of topics and results, but theories and methods, while social historians consider reflexive thinking to be their exclusive intellectual property. It can be stated that social historians regard the concepts of “good” and “bad” as equal. This way, in the frame of social history, post-modern and social historiography (fairly new as compared to national historiography) can exist parallel with each other. Social history is able to have this innovative self-image accepted even with other fields of science (e.g. science of literature).

The genesis happened as follows: present social history is basically identical with that social history which first appeared during the decades of the communist regime and followed Western patterns; it took shape in the 1980's, at the beginning it defined itself as the opposition of the Marxist, then after the democratic transformation as the opposition of national political history. In compliance with it, the influences of French, Anglo-Saxon and German social history are emphasized, while Eastern-Central European social history is left unmentioned. In case of social historians of the period between the two World Wars, as contrasted to present social historians, differences are accentuated just as much as similarities.

To sum it up, Hungarian social historians regard themselves as a group of “Western”, intellectual, reformative, (forever) oppositionists, and in order to get this idea accepted by the world, they are inclined and forced to adopt everything what is intellectually engaging, reformative or oppositional, even if, regarding the content, it is incompatible with the related science studied by the recipients.

A Jagelló-kori magyar állam*

Nehéz helyzetben vagyok, hiszen tizenhárom évvel ezelőtt *Változások a középkor végi Magyarországon* címmel tartottam előadást a Történettudományi Intézetben, ez 1993-ban meg is jelent.¹ Egy évvel később a *Századok* közölte *A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata* című tanulmányomat.² Megírtam a korszak történetét az Engel Pállal és Kristó Gyulával írt késő középkori összefoglalásunkban is.³ Nem szeretném önmagamot ismételni, most a téma egyes részeit emelem csak ki, rámutatva ugyanakkor azokra a pontokra, ahol további kutatásokat látok szükségesnek. Szerencsére az utóbbi évtizedben öröndetesen nőtt a Jagelló-korral foglalkozó tanulmányok száma, újabb forráskiadványok is jelennek meg.⁴ Saját magam sem álltam le a korszak kutatásával, így egyes kérdésekre árnyaltabban tudok választ adni, mint korábban.⁵ A Jagelló-kor történetének feldolgozását nehezíti, hogy 36 évvel

* Az MTA Történettudományi Intézetében 2005. dec. 5-én tartott előadás szerkesztett változata.

1 Kubinyi András: *Változások a középkor végi Magyarországon*. Bp. 1993. (Istória Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 2.)

2 Kubinyi András: *A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata*. *Századok* 127(1994) 288–319.

3 Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Bp. 2003. 325–404.

4 Mindezeket az alábbiakban felhasználásuk esetén idézem.

5 Az 1994 és 2003 közt megjelent műveimet ld. Kubinyi András tudományos műveinek jegyzéke, 1953–2003. Az 1994-ben közölt bibliográfia [...] felhasználásával összeáll. Gyöngyössi Márton. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 717–720. (A kötet hetvenötödik születésnapomon jelent csak meg!) – Azóta megjelent Jagelló-korral foglalkozó tanulmányaim: Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*. Szerk. Zombori István. Bp. 2004. 117–145.; *A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik)*. In: *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkori Erdélyről*. Szerk. Bessenyei József–Horváth Zita–Tóth Péter. Miskolc, 2004. (*Studia Miskolcínensia* 5.) 169–194.; *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében*. *Történelmi Szemle* 46(2004) 1–30. (ez utóbbi megjelent kötetben is, ld. Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Bp. 2005. [Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.] 9–36.); *A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt*. H., é. n. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) (megjelent kötetben is, ld. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 2001. *Társadalomtudományok*. Szerk. Vizi E. Szilveszter. Bp. 2005. 241–268.); *Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban*. In: „... A halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. Ritoók Ágnes–Simonyi Erika. Bp. 2005. (*Opuscula Hungarica* VI.) 13–18.; *Logisztikai kérdések a Mohács előtti magyar hadszervezetben*. In: *Az értelem bátorsága*. Tanulmányok

Mátyás birodalmának bukása után következett be a mohácsi katasztrófa, ezért a köztudat érzékenyen reagál az akkori eseményekre, bűnbakokat keresnek, akiket politikai nézetüktől függően vélnek megtalálni. Ezért nehéz objektíven értékelni a kort. Sem a 16. század közepétől létező Habsburg-barát, sem vele szemben álló nacionalista irányzat nem tűnt el.⁶

Tévesnek tartom azt a nézetet, hogy Mohács előtt két párt küzdött egymással a hatalomért: az udvari, Habsburg- vagy bárói és a nemzeti, Szapolyai- vagy köznemesi párt. Még Mária királynét sem lehet Habsburg-pártinak mondani, Szapolyai pedig legalább annyiszor volt a bárók, mint a köznemesség szövetségese. Pártokról nem beszélhetünk, csak gyakran változó összetételű és célú klikkekről vagy szövetségekről. Az országban három hatalmi tényező volt: a király, a világi nagybirtok és a köznemesség, amelyek hol egyensúlyban álltak egymással, hol összefogott közülük kettő a harmadik ellen. Az egyház vagy a városok önálló erőként nem léptek fel.⁷ A köznemesség csak a 15. század közepétől vált egyre megkerülhetetlenebbé.

A három tényező közti érdekegyeztetés két síkon történt: a királyi tanácsban és az országgyűléseken. A 15. század közepétől nem lehetett kihagyni a nagybirtokosokat sem a döntésből, hiszen ellenállásuk akadályozhatta volna a végrehajtást. A király tehát fontosabb ügyek esetén, beleértve az országgyűlések előkészítését, a főpapok mellett valamennyi világi nagybirtokost magához hívta, ami félszáznál több embert jelent. A napi ügyeket ezért az uralkodó – mint ré-

Perjés Géza emlékére. Szerk. Hausner Gábor. Bp. 2005. 441–457.; Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Almási Tibor–Draskóczy István–Jancsó Éva. Bp. 2005. 169–195.; Gercse. Egy Buda melletti késő középkori kisnemesi falu és lakói. In: *Levéltári Évkönyv. XII–XIII*. Szerk. Dobrossy István. Miskolc, 2005. 27–37.; Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*. Szerk. Réthelyi Orsolya–F. Romhányi Beatrix–Spekner Enikő–Végh András. Bp. 2005. 13–23.; A várnegyed és környéke középkori helyrajza. In: *Szakály Ferenc–Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*. Bp. 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 4.) 11–33.; A királyi udvar a késő középkori Magyarországon. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2005. 13–22.; „Szabad királyi város” – „királyi szabad város”? In: *Urbs. Magyar Várostartó Évkönyv. I*. Bp. 2006. 51–61.; Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia. *Századok* 140(2006) 361–374.; A Jagelló-kori magyar állam 1490–1526. *História* 28(2006) 3. sz. Melléklet 1–4.; Okleveles adatok a késő középkor mindennapi életéről. In: *Levéltári Évkönyv. XIV*. Szerk. G. Jakó Mariann–Veres László–Viga Gyula. Miskolc, 2006. 13–22.; A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. *Gesta* 6(2006) 1. sz. 3–22.; A magyar országgyűlések tárgyalási rendje 1445–1526. *Jogtörténeti Szemle* 2006. 2. sz. 3–11.; Társadalom és rendiség a késő középkorban különös tekintettel az egyházi személyek politikai lehetőségeire. In: *Memoriae tradere. Tanulmányok és írások Török József hatvanadik születésnapjára*. Szerk. Füzes Ádám–Legeza László. Bp. 2006. 189–206. – Ezeken kívül még több, a témába vágó tanulmányom van kiadás alatt.

6 Erre felesleges külön szakirodalmat idézni, mindenki ismer ilyen nézetet. Magam nemrég kíséreltem meg összefoglaló értékelést nyújtani, ld. *Kubinyi A.: Magyarország hatalmasai i. m. 143–145.*

7 Ezt már sokszor kifejtettem, vö. pl. *Kubinyi A.: Magyarország hatalmasai i. m. 117–120.*

gen a főméltóságokkal, főbb hivatalviselőkkel – néhány meghívott bizalmasával együtt vitatta meg. Ezt nevezhetjük szűkebb, a másikat tágabb tanácsnak.⁸ A források ritkán különböztetik meg a tanács e két fajtáját, hiszen az előbbi elvileg az utóbbi nevében járt el, ahogyan ezt a szűkebb tanács hat püspök és öt báró tagja egy 1493. évi oklevélben meg is jegyezte.⁹ Korábban az uralkodók tanácsai jóváhagyással adót is vetettek ki, amit azonban az 1504: 1. tc. tiltott. Az 1518. évi Szent György-napi országgyűlés eredménytelensége miatt a tágabb tanács mégis szavazott meg adót és dekrétumot,¹⁰ ami a főpapok és főurak hatalmának a király és a nemesség rovására történt megerősítését szolgálta, igaz, döntésüket nem tudták végrehajtani. A köznemesség az 1498: 2. és 7. tc-k értelmében bejutatta ugyan választott képviselőit a tanácsba, ezeknek azonban nem sok szava volt. A királyi ügyigazgatónak a szűkebb tanács üléséről 1519 tavaszán készült feljegyzése szerint a felsorolt köznemesi ülnökök meg sem szólaltak.¹¹ Ez érthető, mert az 1495: 25. tc. szerint az ajtónálló mesternek (udvarmester) a *sanior pars* véleményét kellett határozatként kihirdetnie, azaz nem a számszerű többség döntött.¹² Az ülnökök viszont mozgósíthatták a nekik nem tetsző határozatok ellen az országgyűlést. Megjegyzem, hogy a Szilágyi Lorándra visszamenő nézet, mely szerint a királyi oklevelek relációs jegyzetei alapján rekonstruálható a királyi tanács, téves.¹³

A tanács működését ismerjük, kivéve II. Lajos korát. Remélem, ezt rövidesen szintén tisztázni tudom. Ekkor jelenik ugyanis meg egy szűk körű titkos tanács csírája. Szilágyinak abban igaza volt, hogy a királyi titkárok száma nőtt Mátyás óta, de sokkal nagyobb mértékben, mint ahogyan azt ő vélte. II. Ulászló halála előtt már tízen voltak, II. Lajos alatt olykor tizenöt körül. A közhiedelem ellenére nem tartoztak a kancelláriához, noha ott gyakran kíségettek. A Jagelló-kor öt kancellárja, Frangepán Gergely kivételével, korábban mind volt királyi titkár.¹⁴ A titkárok többsége relációs tevékenységet is végzett, tehát benyújtott kérvényeket intézett el, különben különböző kül- és belpolitikai ügyekben jártak el. Nem egyszer *secretarius et consiliarius Regie Maiestatis* címet viseltek, úgyhogy a nyugati államok tanult, gyakran polgári eredetű fejedelmi tanácsosainak felel-

8 Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 121(1988) 147–215. és Uő: Az egyház szerepe az országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: Uő: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Bp. 1999. (METEM Könyvek 22.) 87–105.

9 Magyar Országos Levéltár (= MOL), Diplomatikai Levéltár (= DL) 23 067.

10 Martinus Georgius Kovachich: Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud Hungaros. II. Budae, 1800. 398–418.

11 Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Litterae et epistolae originales 16.

12 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvények. Fordították, jegyeztékkel és magyarázatokkal ellátták: Nagy Gyula–Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen–Márkus Dezső. Bp. 1899. 578.

13 Vö. Kubinyi A.: Bárók i. m. 147–164.

14 Frangepánra ld. Udvardy József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991. (Disertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae XI.) 409–420. – Udvardy, sajnos, Frangepán kancellárságával nem foglalkozott. Diplomataként viszont korábban is működött.

tek meg. Többségük nemes volt, de nálunk sem hiányoztak városi polgárok. Műveltek voltak, több mint felüknél kimutatható az egyetemi tanultság is.¹⁵ A titkári állás kezdetben püspökséget biztosított betöltőjének. Számuk növekedése nem állt azonban arányban a megürülő püspökségekével. II. Ulászló első titkárainak zöme még főpap lett. Uralkodása idején 18 titkárról tudunk, közülük 12 lett püspök, 4 prépost, a humanista Megyericsei János csak főesperességhez jutott,¹⁶ a Szapolyai István nádor titkáráként szepesi prépostságot kapó Mekcsei György pedig világi lett.¹⁷ Ulászló legalább hat titkára szolgált fia mellett is. Velük együtt II. Lajos idején 25 titkár működött. Nem számítva az apjától örökölteket, a többi 19-ből hat kapott püspökséget, olykor évtizedekkel később, mint például Oláh Miklós is. Öten lettek prépostok, négyen kanonokok. Ugyancsak négyen világiak voltak: Apafi Farkas, Nádasdy Tamás, Serédi Gáspár és Thurzó Elek.¹⁸ A titkárok befolyása számuk növekedésével, feltehetően csökkent, de a központi kormányzatban még mindig döntő szerepük volt. Meg kellene vizsgálni, hogy az Ulászló-kori titkárok milyen módon jutottak állásukhoz. II. Lajos korában a valamilyen szintű tanultság mellett főként a protekció döntött. Ennek három fő útja volt: kapcsolat valamelyik kancellárral, rokoni összeköttetések, főként már titkári állásban levőkkel, és a pápa nyomása. Több titkár állt korábban szentszéki szolgálatban.¹⁹

Akár a korábbi időkben,²⁰ a Jagelló-korban is említene királyi tanácsosokat. Leszámítva a nemesség által választott köznemesi ülnököket, akiket olykor *assessor* helyett *consiliarius*nak is neveznek, említhetnénk például Batthyány Boldizsár királyi kamarást és tanácsost,²¹ vagy Pestyéni Gergelyt.²² A két példa közül Batthyány nem mutatható ki a tanácsban, Pestyéni azonban felsorolják az 1524 elején a király mellett összegyűlt urak között.²³ A tanácsosok kérdését is jobban meg kellene vizsgálnunk. Éppúgy, mint a titkárok, segítettek a királynak a kormányzásban, a tanácsban akkor jelentek meg, ha ezt a király akarta. A tanácsüléseken a titkárok közül főként a püspökök vettek rendszeresen részt.

15 Kubinyi A.: A királyi titkárok i. m. 17–19.

16 Lakatos Bálint: Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései. In: ΓΕΝΕΣΙΑ. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk. Horváth László–Laczkó Krisztina–Mayer Gyula–Takács László. Bp. 2004. 739–741.

17 Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 321. – A Banya megyei nemes politikusi pályája előtt pécsi kanonok volt, ld. Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526.) Pécs, 2005. (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) 405. (237. sz.).

18 Bónis Gy.: i. m. 309–329.

19 Kubinyi A.: A királyi titkárok i. m. 20–22. – Bónis is megkísérelte a bejutás módját meghatározni (i. h.), feltevései azonban többnyire nem szerencsések.

20 Vö. Engel Pál: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. Bp. 2001. (História Könyvtár. Monográfiák) 182. – Igaz, a Jagelló-korban nem teszik ki melléjük a „specialis” jelzőt.

21 1521: MOL DL 104 404–104 406.

22 Fraknói Vilmos: II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12–július 16. Magyar Történelmi Társaság 22(1877) 99. (tévesen György keresztnévvel). – II. Lajos magához hívatta.

23 MOL DL 82 631.

Az országgyűlésekről kevesebbet tudunk. A Mátyás-kori országgyűléseknek nemcsak kritikai kiadása jelent meg, de Teke Zsuzsa egy kiváló tanulmányt is írt a törvényhozásról.²⁴ A Jagelló-kori dekrétumok új kiadása még mindig hiányzik.²⁵ A törvényhozás történetéről az idősebb Kovachichon kívül inkább csak múlt század eleji munkák állnak rendelkezésünkre.²⁶ Több furcaságra kell felfigyelnünk. A korábbi törvények túlnyomó többségben királyi oklevélbe foglalva, annak szentesítését tartalmazva maradtak ránk. II. Ulászló idejéből hat ilyenről tudunk, II. Lajos korából azonban egyről sem.²⁷ A csak szöveget tartalmazó dekrétumok általában különböző másolatgyűjteményekben találhatók,²⁸ ugyanannak a törvénynek a másolatai sokszor részleteikben eltérnek egymástól. A legjobb példa: a *Corpus Juris*ba is bekerült a nem létezett 1519. évi bácsi országgyűlés dekrétuma, ami egyes cikkelyeiben valóban eltér az 1518. évi bácsi országgyűlésétől. Már Kovachich Márton Györgynek gyanús volt a két bácsi diéta, de még mindig kísért a léte.²⁹ Egyes törvényeket biztosan szentesítettek, mint például az 1521. vagy az 1523. évit, mások megerősítése ellenben – így az 1507. vagy a két 1525. évié – nem történt meg.³⁰ Ez összefügg a Jagelló-kori törvényhozás mechanizmusával. Azt viszont nem tudom, hogy szentesített törvénynek miért nem maradt fenn a király által kiadott oklevele. Az országgyűlés kezdete előtt az uralkodó a tágabb királyi tanáccsal tárgyalta meg diétai előterjesztését, majd az urak által elfogadott szöveg került a nemesség elé. A nemesség olykor maga is készített törvénytervezetet, amit viszont a király és a tágabb tanács vitatott meg. Egy ilyen nemesi előterjesztés kivonata maradt fenn az 1524. évi or-

24 Teke Zsuzsa: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. *Történelmi Szemle* 29 (1986) 197–218.

25 A 12. sz. jegyzetben idéztem a *Corpus Juris*t, amely nem tartalmaz minden törvényt, és sokból csak részleteket közölt. Sokat tárt fel az idősebb Kovachich, ld. *Martinus Georgius Kovachich: Vestigia Comitiorum apud Hungaros. Budae, 1790. 406–623. és Uő: Supplementum i. m. II. 270–558., III. Budae, 1801. 1–69.* – Később fia néhány kivétellel egy kötetben kiadta a *Corpus Juris*ből hiányzó dekrétumokat, ld. *Josephus Nicolaus Kovachich: Sylloge Decretorum Comitiorum Inelyti Regni Hungariae. I. Pesthini, 1818. 226–369.*

26 Ld. az előző jegyzetben Kovachich Márton György műveit. Vö. még: Szabó Dezső: Magyar országgyűlések 1505–1508. Századok 42(1908) 697–711.; *Uő: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909.; Uő: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505–1526. Bp. 1917. (A magyar nemzet önállóságáért és függetlenségéért vívott küzdelmek története I.); Fraknoi Vilmos: A magyar királyválasztások története. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005.*

27 A király nevében kiadva maradt fenn az 1492., 1495., 1498., 1500., 1504. és 1514. évi dekrétum. Valamennyit ld. a *Corpus Juris*ban (12. sz. jegyzet). A többi törvényt ld. uo. és a 22. sz. jegyzetben hivatkozott munkákban. Az 1514. évinek van új kiadása is, ld. alább.

28 Vö. pl. Jánosi Monika: Gregoriánczi Pál kézíratos törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről. *Magyar Könyvszemle* 104(1988) 54–64.

29 *Corpus Juris* i. m. 750–772. (1518.), 774–786. (1519.); *M. G. Kovachich: Supplementum i. m. II. 442–444.* – Szabó Dezső tisztázta már, hogy nem volt 1519-ben Bácsott országgyűlés (Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. 37–38.).

30 Az eltéréseket a II. Lajos-kori törvényeknél már Szabó Dezső is figyelembe vette (Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m.).

szágyűlésről egy osztrák követjelentésben.³¹ Az akkori dekrétumot a király nem szentesítette.³² Valószínűleg gyakran nem egyeztek meg, így megerősítés hiányában az országgyűlés eredménytelenül végződött. Tanulságos az 1514. évi parasztháború utáni bosszútörvény története. A kitűnő modern kiadás egymás mellett adta ki a szentesített dekrétumot az attól több ponton eltérő tervezettel, amely Szapolyai Jánosnak akart főkapitányi hatáskört biztosítani. A királyi megerősítéssel ellátott oklevél november 19-én, az országgyűlés 33-ik napján kelt.³³ Ilyen hosszú országgyűlés ritka volt, ami önmagában is bizonyíték a felmerült nehézségekre. Megjegyzem, hogy Ulászló még 1515. július 20-án sem szentesítette.³⁴ Ez végül antedatált oklevél kiadásával történt meg.

A király tehát élni tudott a Hármaskönyv által is elismert szentesítési joggal.³⁵ A Jagelló-korban a korábbinál jóval több országgyűlést tartottak, amelyek többségének nem maradt fenn végzeménye: vagy mert adómegajánlás kivételével semmit sem végeztek, vagy mert az uralkodó megtagadta a szentesítést. Jelenlegi tudomásom szerint II. Ulászló 1492-től 22, II. Lajos pedig tíz év alatt 16 országgyűlést tartott. A furcsa csak az, hogy az 1510 és 1516 közötti időből csak három diétát ismerek, amennyiben adataim nem hiányosak. Ennek okát nem tudom meghatározni. Meg kellene vizsgálni a végül elfogadott törvényeket is. Általában azt tartják, hogy egymást érték a legkülönbözőbb rendelkezések, amelyeket senki sem vett komolyan.³⁶ Ez igaz is, meg nem is. Ezért is kár, hogy nem áll rendelkezésünkre a *Decreta* Jagelló-kori kötete. Az oklevelek ugyanis – a megyei hatóságoké is –, főleg konkrét peres ügyekben, gyakran hivatkoznak a törvényekre. Erre külön kutatást sajnos nem folytattam.³⁷ A bíraskodással össze-

31 *Intentio Hungarorum in dicta ad festum nativitatis Marie est ista.* Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Grosse Correspondenz. 8. fol. 80.

32 *Kubinyi András*: Az 1520-as évek közepének országgyűlési küzdelmei. *Analecta Mediaevalia* 3. (sajtó alatt).

33 *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV.* Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy. Edd. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érsegi. Bp. 1979. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/12.) 247–283.

34 MOL DL 47 113.

35 *Werböczy István*: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin-magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. 285–287. (Partis II. Tit. 3–4.)

36 *Hóman Bálint–Szekfü Gyula*: Magyar történet. Második bővített, teljes kiadás. II. Bp. 1936. 596.

37 Vö. pl. *Horváth Richárd*: Győr megye hatóságának oklevelei 1328–1525. Győr, 2005. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások I.) 100. sz. (1494), 139. sz. (1518); *C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. II. (1387–1526). Bp.–Nyíregyháza, 2002. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 53.) 705. sz. (1495), 733. sz. (1501), 737. sz. (1502), 746. sz. (1504), 747., 754. sz. (1505), 775. sz. (1509), 782. sz. (1518), 788. sz. (1521); *Szakály Ferenc*: Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525). Szekszárd, 1998. 186. sz. (1505), 202. sz. (1517), 213. sz. (1524.); A Balassa család levéltára 1193–1526. Fekete Nagy Antal kézírata alapján sajtó alá rend., szerk. Borsa Iván. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/18.) 573. sz. (1520.); A Justh család levéltára 1274–1525. Közzéteszi: Borsa Iván. Bp. 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/20.) 729. sz. (1522); MOL Diplomatai Fényképgyűjtemény (= DF) 260 187. (1518); MOL DL 82 537. (1520); MOL DL 71 173. (1523).

függő, és talán a legtöbbször idézett törvényeket is, külön kellene választani ügytípusok és a felhasznált törvénycikkek alapján. Ez nemzetközi összehasonlítás-ként is fontos lenne. Újabban a reprezentív (rendi) gyűléseken tárgyalt ügyek arányát a külföldi szakirodalom vizsgálni kezdi. Blockmans például nyolc csoportra osztotta ezeket: külkapcsolatok, belpolitika, pénzügyek, pénzverés, védelem, kereskedelem, igazságszolgáltatás és ipar.³⁸ Az igazságszolgáltatással kapcsolatos végzéseket vették a legkomolyabban. Egyet tudok érteni Szakály Ferencsel, aki ezt írta: „Hitünk szerint a Mohács előtti magyar jogrendszer a maga korában és szintjén meglehetősen jogbiztonságot kínált az ország nemes – és talán nem nemes – lakossága számára.”³⁹

Más a helyzet a politikai, esetleg gazdasági tárgyú törvénycikkekkel. Ide lehetne számítani az időnkénti egyházellenes,⁴⁰ a király, a nagyurak, vagy a nemesség jogait megnyeső, a városok, vagy jobbágyság ellen hozott cikkelyeket,⁴¹ amelyeket legtöbbször idézünk. Ezek valóban gyakran ellentmondanak egymásnak, s nem is mindig hajtották végre őket, vagy csak részlegesen. Itt mutatkozik meg leginkább az országgyűlésen érvényesülő konkrét politikai helyzet. Valószínűleg többet tudnánk, ha egybevehetnénk az összes törvénycikket egymással, és ismernénk végrehajtásukat.⁴² Erre már nem vállalkozhatom.

Az országgyűléseken a király és a magukat Mohács előtt már külön rendnek tartó főpapok és főurak,⁴³ azaz a tágabb királyi tanács, általában a nemesektől elkülönülve tárgyalt. Hol a király küldött néhány főpapot és főurat a nemesekhez, hol azok egy választott küldöttséget az uralkodóhoz és az urakhoz. Ilyenkor a nemesség ülését levezető *orator* adta elő véleményüket. (Az *orator* cím megfelel az angol parlamenti *speaker*nek.) Az országgyűlés megnyitása, fontos más tárgyalások, valamint a határozat elfogadása alkalmával a három rend közös ülést

38 W. P. Blockmans: A typology of representative institutions in late medieval Europe. *Journal of Medieval History* 4(1978) 201. – Blockmans professzor különben egybevetette számos európai országban a megtartott rendi gyűlések számát, és időtartalmát is, ld. i. m. 196–200. Erre nálunk is szükség volna.

39 Szakály F.: i. m. 28. – Ugyanakkor a megfelelő törvények ellenére a peres felek személyi kapcsolatai olykor akadályozták ezek alkalmazását, ilyenkor gyakran nem fejezték be a pert, hanem halasztgatták, vö. pl. Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén.) *Századok* 135(2001) 302–312., 352–356. – Nem lehetett a főváros (és testvérvárosai) az esztergomi székeskáptalannal szembeni alább idézendő perét sem befejezni. – Szükséges lenne több fontos per történetét feldolgozni, hogy a jog gyakorlati alkalmazását jobban megismerhessük.

40 Vö. pl. Székely György: Reformpolitika és társadalmi mozgalmak Bakócz érsek életében. *Századok* 112(1978) 720.

41 Székely György: Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására – kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. *Agrártörténeti Szemle* 14(1972) 268–276.

42 Ezekre magam is utaltam az 1. és 2. sz. jegyzetekben idézett tanulmányaimban.

43 Tíz püspök és a székesfehérvári prépost, valamint 17 főúr 1525. máj. 22-i szövetséglevelében magukat „uterque ordo”-nak, „domini utriusque ordinis”-nak nevezték, ld. Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. 203–207.

tartott.⁴⁴ Itt történt a politikai döntéshozás, a végrehajtás azonban – a törvénykezéssel kapcsolatos határozatok kivételével – bizonytalan volt. Ismernünk kell ezért a döntésekben és a végrehajtásban résztvevők személyét.

Ez azért is volna fontos, mert a jogosultak nem mindig vettek részt a tanácsüléseken és a diétákon. Így Losonci Zsigmond 1516 februárjában – még Ulászló életében – egy ügyben írt Szécsényből szalánci várnagyának. Nem biztos, hogy el tud hozzá utazni a jelenlegi diéta miatt. Oda küldte familiárisait, hogy valamit megtudjon az ország dolgából, de lehet, hogy e miatt neki is maradnia kell.⁴⁵ Egyelőre nem tudok róla, hogy 1516 elején az országgyűlést, vagy akár a tágabb tanácsot összehívták-e. Az 1517. Szent Mihály-napi országgyűlésről csak annyit tudunk, hogy zavarosan folyt le, és még két nappal a megnyitás előtt sem lehetett tudni, hogy mi lesz.⁴⁶ Losonci megint Szécsényben maradt, és onnan írt a főváros mellett tartózkodó szalánci várnagyának. Úgy hallotta, hogy az ispán urat (nyilván Bátori István temesi ispán) a vajdával (Szapolyai) együtt nem engedték be a budai várba. Közölje Ófelségével, hogy csapatai jelenleg Szentlőrincen vannak, és ezek oda mennek, ahová a király akarja. Szó szerint ezt írja: „mivel a királyon kívül senkit sem akarunk követni”. Parancsolja meg embereinek, hogy maradjanak Szentlőrincen, ne járjanak be Pestre.⁴⁷ Losonci tehát nem vett részt az országgyűlésen, de biztonság kedvéért a közelbe küldte bandériumát. Bizonyára sok adattal lehetne igazolni, hogy az urak egy része nem mindig vett részt a politikai életben. Ugyanez áll a nemesség vezető rétegére. Burgio pápai nuncius közismert megjegyzése szerint a nemesség egy része nem jár el az országgyűlésekre, legfeljebb leszavaz a megye követeire.⁴⁸ Mivel nem lehetett kiszámítani, hogy ki megy el, és milyen álláspontot képvisel, a tárgyalások eredménye nem volt kiszámítható, és ellentétes lehetett a korábbi határozatokkal is. Valószínűleg érvényesültek a politikai szereplők egymás közti rokoni kapcsolatai is. Ma ezt Engel Pál munkája alapján jobban ismerjük, viszont genealógiája épp a Jagelló-korban a leghiányosabb, ezért bővítése, a családi kapcsolatok hatásának feldolgozása is szükséges lenne.⁴⁹

A legfontosabb politikai szereplő a király volt.⁵⁰ A gyengének tartott két Jagelló is sokat megőrzött a felségjogokból, sőt élt is ezekkel. Szentesítése nélkül

44 Kubinyi A.: A magyar országgyűlések i. m. 3–11.

45 MOL DL 82 457.

46 Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. 15–16.

47 MOL DL 82 483.

48 *Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései. 1524–1526.* Bp. 2001. (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia II/1.) 163.

49 Engel Pál: Magyar Középkori Adattár. Középkori magyar genealógia. Arcanum Digitéka. CD-ROM. Bp. 2001. – Az Ernuszt, Gyulai és Szerecsen család rokoni összeköttetéseit és ennek hatását igyekeztem feldolgozni, ld. Kubinyi A.: Ernuszt Zsigmond i. m. 312–352.

50 A magyar király nagyjában hasonló jogokat élvezett, mint a lengyel, ld. Stanislaw Russocki: Zwischen Monarchie, Oligarchie und Adelsdemokratie: das polnische Königtum im 15. Jahrhundert. In: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Hrsg. von Reinhard Schneider. Sigmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen XXXII.) 385–404. – Államfői, kormányzó, törvényhozói és legfőbb bírói vonatkozásban jól összefoglalja Wactlaw Uruszcza: Die

nem születhetett törvény, és valóban, több országgyűlés azért oszlott szét eredménytelenül, mert a király nem fogadta el a határozatot. A diéta összehívási joga már más kérdés. Azt, hogy az 1516. április 24-i országgyűlésről maga a nádor írja, hogy azt a prelátusok és bárók „*edictum*”-a alapján hívták össze, magyarázhatjuk az éppen trónra lépő király kiskorúságával.⁵¹ Előfordult, hogy a nemesek maguk akartak országgyűlést összehívni. Ilyenkor kompromisszumként a király vagy más időpontra tűzte azt ki,⁵² vagy végül mégis beleegyezett a megtartásba, mint 1525-ben a hatvani diéta esetében.⁵³ A jogi helyzetet II. Lajos a megyékhez intézett, a gyűlést előzőleg eltiltó levele világosan mutatja: „nem hagyom az urakat oda menni, a ti rendetek pedig egyedül, a többi rend távollétében véglegesen dönteni valamiben nem képes”.⁵⁴ A főpapok és bárók kinevezése, a birtokadományozások kérdése a király jogköre maradt, ha az előbbiekhöz ki is kellett kérnie a tanács hozzájárulását. Ezért a két felső rendbe, amelyet gyakran röviden az „urak” szóban foglaltak össze,⁵⁵ új emberek a mindenkori uralkodó jóvoltából juthattak csak be. A király nélkül azonban semmi sem történhetett. Feltűnő, hogy az „új ember” bárók többsége, akár korábban, most is az udvari nemességből, tehát a király szolgálatában állók közül került ki.⁵⁶ A király személyiségétől és a pillanatnyi helyzettől függött, hogy milyen mértékben tud élni a lehetőségeivel. A jelek szerint a királyi hatalom akkor erősödött, amikor királyné is élt a budai várban. Keveset tudunk Anna királyné politikai szerepléséről, Mária pozitív hatása viszont ismert.⁵⁷

Az országgyűlések, a királyi tanács és a király határozatait végre is kellett hajtani. Központi hivatszervezet még nincs, a királyi udvarban döntenek mindenről. Erre csak az újabb történetírás mutatott rá. Ahogyan egy angol történész kifejtette: „Az udvar nem érdekelte a történészeket, akik a központosított kormányzat erős bürokratikus intézményeit csodálták, amelyre a 18. századi Poroszország volt az egyik fő példa, eléggé jellemző módon egy olyan monarchia, amelyben a hadsereg, nem pedig az udvar volt az állam központja.”⁵⁸ A magyar

gesellschaftlich-politische Rolle des Monarchen im Königreich Polen an der Wende des Mittelalters zur Neuzeit (1447–1572). In: Polen und Österreich im 16. Jahrhundert. Hrsg. von Walter Leitsch–Stanislaw Trawkowski. Wien–Köln–Weimar, 1997. (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropa. Veröffentlichungen des Instituts für Ost- und Südosteuropaforschung der Universität Wien XVII.) 10–29.

51 Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. 119.

52 Kubinyi A.: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya ideológia i. m. 361–374.

53 Kubinyi A.: Az 1520-as évek i. m. (sajtó alatt).

54 Georgius Pray: Epistolae procerum regni Hungariae. I. Posonii, 1806. 191.

55 Erre számtalan adat van. A legjobban mutatja ezt a főpapok és főurak 1525. máj. 22-i, fent idézett szövetséglevele, ld. Szabó D.: A magyar országgyűlések i. m. 203–207. – Szapolyai vajda 1518. márc. 31-i, Bátori Istvánhoz intézett levelében is többször előfordul, ld. i. m. 122–125.

56 Erről részletesen írtam korábbi tanulmányaimban, így a példákat, számszerű adatokat most mellőzöm. Az udvari nemességre ld. Kubinyi A.: A királyi udvar i. m.

57 Kubinyi A.: Habsburg Mária i. m. 13–23.

58 Ronald G. Asch: Introduction. Court and household from the fifteenth to the seventeenth centuries. In: Princes, Patronage and the Nobility. The Court at the Beginning of the Modern Age c. 1450–1650. Edd. by Ronald G. Asch–Adolf M. Birke. London, 1991. 1.

királyi udvarral, annak összetételével és politikai szerepével most nem foglalkozom, ezt korábban több tanulmányban dolgoztam fel.⁵⁹ A kancellária sem volt hivatal, hanem oklevélfogalmazó és leíró szerv, amely a hozzá eljuttatott utasításoknak tett eleget. Jegyzőit ettől függetlenül ki is küldhették egy-egy konkrét ügy elintézésére. A kérdés az, hogy hova tartozott a kancellária. Külföldön több helyen a kancellár a királyi udvar kancellárja címet viselte. Az udvarhoz nem csupán az uralkodó környezete, hanem hivatalok is tartoztak, mint a kancellária is.⁶⁰

Magyarországon is udvari címet viselt a kancellár. A törvényeket, *corroboratio*juk szerint, 1495-tel bezárólag az udvar fő- és titkos kancellárja adta ki.⁶¹ Később az uralkodó inkább a „mi (azaz a király) fő- (és) titkos kancellárjára”-nak nevezi.⁶² Ulászló a fia nevében kiadott 1508. évi hitlevelének méltóságsorában Bakócz „*summoque aulae nostrae cancellario*”, Szatmári viszont „*secretario cancellario nostro*” formában fordul elő.⁶³ Az utóbbit Ulászló 1503-ban „*in cancellarium nostrum et huius regni nostri*” nevezte ki.⁶⁴ A terminológiát érdemes lenne tovább vizsgálni. Úgy gondolom, bár tévedhetek, hogy a „*cancellarius noster*” kifejezés a „*cancellarius aulae nostrae*”-nak felel meg, és az 1503. évi kinevezés „*cancellarius regni*”-jével, tehát a rendi ország kancellárja címmel szembeállítva vált jelentősebbé. A kancellár felett ugyanis Mátyás 1464. évi reformja óta a királyi tanács ellenőrzési jogot kapott, így egyeztetnie kellett a király és a nagyurak közt.⁶⁵

A kancellár pecsételési joga révén megakadályozhatta a neki nem tetsző oklevelek kiadását, és mivel az azok többségén található királyi *commissiora* utaló jegyzeteket ő írta,⁶⁶ bármikor intézkedhetett az uralkodó nevében. A korszakban működő kancellárok közül⁶⁷ Bakócz Tamás 1491-től haláláig viselte a főkancel-

59 Kubinyi A.: A királyi udvar kormányzati szerepe i. m. és *Uő*: A királyi udvar a késő középkori Magyarországon i. m. 13–32.

60 Peter Moraw: Personenforschung und deutsches Königtum. Zeitschrift für historische Forschung 2(1975) 10–11.; Dieter Stievernann: Southern German Courts around 1500. In: Princes i. m. 161., 165. – Ők is rámutatnak a 19–20. századi modern bürokratikus államnak a történeszre gyakorolt hatására.

61 Így az 1495. évi törvéynél Bakócz, ld. Corpus Juris i. m. 590.

62 Pl. az 1504. évi törvény méltóságsorában (i. m. 690.).

63 J. N. Kovachich: Sylloge i. m. I. 230.

64 MOL DL 88 878.

65 Kubinyi András: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Szerk. Rázsó Gyula–V. Molnár László. Bp. 1990. 81–97. – Az ebben a tanulmányban vallott nézetemet azóta több vonatkozásban módosítottam, ld. Kubinyi András: Adatok a Mátyás-kori királyi kancellária és az 1464. évi kancelláriai reform történetéhez. In: Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica. IX/1. Miskolc, 2004. 25–58.

66 Egy 1520. évi oklevél 1539. évi átiratában a budai káptalan ezt írta: „sigillo suo secreto ab intra in margine consignatas ac per manus domini cancellarii sui super scripturas donacionales hec consignatura, videlicet commissio propria domini regis in scriptis partim apparebant, partim vero mures corrose extiterant” (MOL DL 89 145.).

67 A korszak kancellárjaira ld. Bónis Gy.: i. m. 309–315.

lári címet, 1503-ig egyben titkos kancellár is volt,⁶⁸ amiben Szatmári György követte 1503–1515, majd 1516–1521 közt, hogy utána főkancellárként és esztergomi érsekként 1524. évi haláláig Bakócz utóda legyen.⁶⁹ 1515–1516 közt Frangepán Gergely gróf kalocsai érsek a titkos kancellár. Valószínűleg már 1517-től Szalkai László kancellári címmel vesz részt az irányításban, hogy 1521-től titkos, 1524-től fő- és titkos kancellár, egyben esztergomi érsek legyen.⁷⁰ Mohács előtt a titkos kancellárságot pápai nyomásra Brodarics István kapta meg.⁷¹ A közismert adatokat azért idéztem, mert a háttér még mindig nem világos. A kancellária ekkor már egységes volt, amit ténylegesen a titkos kancellár irányított, de az ügyekbe a primás-főkancellár is beleszólt. II. Ulászló halála után nem sokkal megjelenik a harmadik kancellár, Szalkai, aki mellett két elődje befolyása is megmaradt, míg végül egyedül maradt a porondon. Ma sincs fogalmam arról, hogy hogyan működött három, egymással nem teljesen egyetértő, tehetséges ember közös kormányzata. Bakóczot, Szatmárit és Szalkait a források egyhangzóan második királynak, a király után elsőnek nevezték. Az ország irányítása kétségtől az ő kezükben volt.⁷²

A papírgyártás segítségével is növekedő írásbeli ügyintézés egyre fontosabbá tette a kancelláriai munkát, noha még nem beszélhetünk a modern közigazgatás kezdeteiről.⁷³ Korszakunk három hosszú ideig tevékenykedő kancelláriai vezetői közül egy sem tartozott a politikai vezető réteghez. Bakócz és Szalkai mezővárosi jobbágy, Szatmári kassai polgár származású volt. Mindhárman önzők és anyagiasok voltak, Szalkai maga üzletemberként is tevékenykedett.⁷⁴ A meglepő, hogy egy olyan világban, ahol a nemesi származás döntőnek számított, hatalmukat és befolyásukat, az ellenük intézett támadások ellenére, meg tudták őrizni. Mind a kül-, mind a belpolitika intézésében övék volt a döntő szó, az uralkodó megbízott bennük. Nagyon tehetséges, kompromisszumra képes emberek voltak, akik elsősorban a király érdekeinek érvényesülését igyekeztek elősegíteni. Mivel egymást követve ők irányították a magyar egyházat is, őket követte a többségében hivatalnokokból kikerült főpapság is, igaz, a főpapságot csoportérdeke olykor szembeállította a királyi, vagy nemesi politikával.

A kancellár után a királyi kincstartó volt a leghatalmasabb tisztségviselő. (A „királyi” jelzőt azért kell hangsúlyozni, mert 1511-ben, 1518-ban és 1521-ben az

68 *Fraknói Vilmos*: Erdődi Bakócz Tamás élete. Bp. 1889.; *Székel Gy.*: Reformpolitika i. m.

69 *Tóth-Szabó Pál*: Szatmári György primás (1457–1524). Bp. 1906.; *Farbaky Péter*: Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. Bp. 2002. (Művészettörténeti Füzetek 27.)

70 *Balogh István*: Szalkay László esztergomi érsek (†1526). Kassa, 1942.; *Kubinyi András*: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: *Uő*: Főpapok i. m. 147–160.

71 *Sörös Pongrácz*: Jerosini Brodarics István (1471–1539). Bp. 1907. (A Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztályának felolvasó üléseiből 62.)

72 *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 132–133.

73 *Ernst Schuber*: Einführung in die Grundprobleme der deutschen Geschichte im Spätmittelalter. Darmstadt, 1992. 200.

74 Ld. fent az életrajzaikat.

országgyűlés által megszavazott adó beszédésére országos kincstartókat is választottak.)⁷⁵ A kincstartóság talán kevésbé kötődött az udvarhoz, és valóban hivatalos volt. A kincstartó kezelte, amennyiben nem voltak elzálogosítva, a vidéki királyi rendes bevételi forrásokat: pénz- és bányakamarákat, sókamarákat, harmincadokat, ő küldte ki az adószedőket, akik gyakran valamelyik vidéki kincstári hivatalt vezették, és a központban is nagyszámú személyzetet tartott. 1525 első felében Thurzó kincstartó számadáskönyvében 32 központi kincstartói szervitor fordul elő, köztük 12 deák.⁷⁶ Mivel a vidéki hivatalok a városokban voltak, más igazgatási feladatokra is fel lehetett alkalmazottaikat használni. A kincstartók között egészen más a helyzet, mint a kancellároknál. II. Ulászló idején tizenegy kincstartó váltotta egymást tizenkét alkalommal. (Batthyány Benedek kétszer volt hivatalban.) Lajos korában tizenegyszer változott a kincstartóság, de mindössze hat személy közt. Várdai Pál – amennyiben közvetlenül Mohács előtt valóban kincstartó lett megint – négyszer, Thurzó Elek háromszor irányította a pénzügyeket. Ulászló kincstartói közül csak Batthyány jött vissza egy harmadik periódusra.⁷⁷ Így egy kincstartóságra Ulászló alatt 2,1 év, Lajosnál csak 0,9 esett. (Mátyás hét kincstartója átlagosan 4,6 évig működött.)⁷⁸ Ezt csak az ország romló pénzügyi helyzetével magyarázhatjuk. Hiányzik kincstartói működésük összehasonlítása, így nem ismert: vajon más pénzügypolitikát képviseltek-e az egymást váltó „pénzügyminiszterek”, s ha igen, mennyiben, vagy csupán a politikai harc miatt cserélődtek oly gyorsan a tisztség viselői. A Jagelló-kor 16 kincstartójának többsége nemes születésű volt, két világi arisztokrata (Baumkircher Vilmos és Bátori András), két polgár (Szegedi Lukács és a trogiri Beriszló Péter), valamint két jobbágy (Bornemissza János és Szalkai László) kivételével. Kilencen dolgoztak már korábban a kincstárban.⁷⁹

Nemrég megkíséreltem meghatározni a Jagelló-kor végének királyi bevételeit. Sok jövedelmi forrás zálogban volt, a rendkívüli adóból pedig 1498 óta, többnyire felerészben, a bandériumtartók is részesültek. Az adó uralkodói részét is beszámítva 250–260 ezer forint bevételével számolhatunk. Ez több mint

75 Gy. Bónis: Ständisches Finanzwesen in Ungarn im frühen 16. Jahrhundert. In: Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Réd. D. Csatári–L. Katus–Mme Á. Rozsnyói. I. Bp. 1965. 83–103. – Megjegyzem, hogy a rendi kezelés sokkal több hibával járt, mint a kincstári.

76 Fraknói V.: II. Lajos i. m. passim.

77 Soós Ferenc: Magyarország kincstartói 1340–1540. Bp. 1999. 47–67.

78 I. m. 40–47.

79 Batthyány Benedek, Bornemissza János, Herendi Miklós, Szalkai László, Szegedi Lukács, Thurzó Elek, Várdai Ferenc, Várdai Pál (a két Várdai más családból származott), Vémeri Zsigmond. – Szalkai, Thurzó, és Várdai Ferenc korábban királyi titkárok is voltak, akár Beriszló Péter. – Beriszló ugyan a dalmáciai Trogirba való polgárfiú volt, azonban feltehetően a Pozsega megyei Grabarjai Beriszló családból származott. A 16. század elején már mánás Grabarjai Beriszlók valóban tartották a rokonságot Péterrel. Bár pályáját feltehetően ezek egyengették, születése alapján mégis a polgári eredetűekhez sorolandó, ld. Kubinyi András: Beriszló Péter és budai szereplése. In: *Uő*: Főpapok i. m. 171. (4. sz. jegyzet.).

amennyiről általában írunk, mert a költségvetési előirányzatok éppen azért készültek, hogy az országgyűlés megszavazza a „rendkívüli” adót, ezért azokból kihagyják őket. Ezt a tekintélyes összeget a kiadásokkal kell egybevetni. Ne felejtjük el, ha a Jagelló-kori kormányzat hibáit emlegetjük, hogy a középkor végi Magyarországnak volt egy olyan állandó kiadási tétele, amihez hasonlót csak nehezen találunk a korabeli Európában, leszámítva az oszmán birodalmat. A déli végvárakban az ott folyamatosan állomásozó katonaságot fizetni, élelmiszerrel és lőszerezellel ellátni, a várakat karbantartani kellett. Ennek kiadásait, az utóbbiak kivételével, dénárnyi pontossággal meg tudjuk határozni. Számításom szerint a végvárrendszer évi 175–180 ezer forintba került. Maradt az udvari és állami kiadások fedezésére 70–85 ezer forint. Ez sem kevés, viszont Thurzó kincstartó ez utóbbi célokra 1523. évi költségvetési előirányzatában 131 331 forintot vett fel. A nem kerek szám arra utal, hogy a kincstartó egyszerűen az elmúlt év tényleges kiadásait vette figyelembe. Ez röviden azt jelenti, hogy a Jagelló-kor végi Magyarországon rendszeresen évi 50 ezer forintnyi költségvetési hiánnyal kell számolni. Az uralkodó mindenkinek adós maradt, leginkább a végvári parancsnokoknak, akiket zálogbirtokokkal kárpótolt.⁸⁰ A hitelezők gyakran önként lemondtak követeléseik egy részéről, hogy így legalább a maradékot megkaphassák. Nem zárható ki természetesen az sem, hogy kevesebb katonát tartottak, mint kellett volna.⁸¹

A kincstartó hatalmát, egyben hatalomgyakorlása konkrétumait mutatja a következő történet. 1516 őszén budai, pesti és felhévízi polgárok vámmentességükre hivatkozva a velük perben álló esztergomi káptalan vámján megtagadták a fizetést, ezért a káptalan áruikat elvette. Az akkor tízéves király erre Vémeri Benedek királyi palotással (*aulicus*) lefoglaltatta a kakati révet és vámot, valamint Dorog falut és vámot. A káptalan kénytelen volt engedni, két megbízottjuk Budán a kincstartó jelenlétében kifizetett 40 forintot a károsultaknak, és elégtételt ígért. November 28-án a két kanonok, valamint a sértettek megjelentek a király és összegyűlt tanácsa előtt. Itt is elégtételt ígértek, amiben a károsultak is megnyugodtak. Korlátkövi Péter (tehát a tanácsban elnöklő udvarmester) válaszolt. A király, noha szigorú büntetést érdemeltek volna, érsekük, Bakócz és Perényi Imre nádor kérésére megkegyelmezett nekik. Megfenyegette azonban őket, hogy elégtételt ki teljesen a polgárokat, mert ha azok újra Ófelségéhez fordulnak, súlyosan fognak bűnhődni. A kanonokok erre leborulva kérték a király bocsánatát. A két küldött azért számolt be részletesen, hogy a káptalan lássa a nehézségeket. Kéri, hogy gyorsan adjanak elégtételt, különben „jaj nekünk” (*ve nobis*). Mivel a nádor ágyban fekvő beteg, nem tudna segíteni. „A kincstartó az egyetlen, aki által minden történik”, a színe elé azonban nem lehet bejutni a hozzá tolongó tömegtől. A király megbízott valakit az udvarból, hogy felügyelje az elégtétel-

80 Ezek a kölcsönök, zálogosítások viszont kétségkívül növelték a bevételeket, vö. lengyel viszonylatban *St. Russocki*: i. m. 400–401.

81 *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 124–126.

adást.⁸² Még aznap kelt a királyi utasítás Vémerinek: mivel a káptalan elégtételt ígért, adja vissza a lefoglalt javakat.⁸³ Az ügy folytatása: a polgárokkal folytatott vámpemberben *prorogatoriara* lett volna szükség. A kanonokok 29-én este hétig vártak a kincstartóra, végül kiderült, hogy elment a várból. Az oklevél elkészült, de az alkincstartó, noha megtalálta azt főnöke asztalán, nem merte megmondani, hogy mit tartalmaz, és megvan-e pecsételve.⁸⁴ Az oklevél valójában már 27-én kész volt, a pert rendszeresen tovább halasztották.⁸⁵ Ez a kis történet nemcsak a kincstartó nagy hatalmát mutatja, hanem azt is, hogy a városellenes törvények ellenére kiállt a városok érdekében. Azt is látjuk, hogy a király udvari emberei segítségével vidéken is gyakorolta hatalmát, birtokokat foglaltatott le. A valóságot tehát az ehhez hasonló konkrét ügyek segítségével lehet megvilágítani.

A vidéki kormányzat ügyeibe a kincstartó nemcsak a saját vidéki hivatalai, és a felügyelete alá tartozó királyi városokon keresztül kapcsolódott be,⁸⁶ hanem a jobbágyságra kivetett portális adó beszédével kapcsolatban is. Itt a kincstartó által kiküldött adórovók és beszédők a megyei hatóság segítségével jártak el.⁸⁷

A központi kormányzattal kapcsolatban beszélni illene a királyi tanácsban ősi joggal helyet foglaló méltóságviselőkről, az „igazi bárók”-ról. Közülük hatalma a nádornak, országbírónak, az ajtónállómester–udvarmesternek és a kamarásmesternek volt. Az első kettő az úgynevezett nagybírák közé tartozott, szerepük új feldolgozást igényel. A nádor volt az ország első világi méltósága, és e mellett a király és a rendek közt közvetítő szerepet játszott. Werbőczy 1525. évi hatvani nádorrá választása és dicstelen pályafutása közzismert. Rajta kívül az ország leghatalmasabb bárói töltötték be ezt a tiszteletet. Ugyanez mondható el az országbírákról, a köznemesből mágnássá lett diplomata és üzletember, Sárkány Ambrus kivételével, aki ugyan szerzett váruradalmakat, de nem tartozott a leghatalmasabb birtokosok közé. 1525 tavaszán Burgio pápai nuncius szerint Szalkai főkancellár és prímás, a volt kincstartó Várdai Pál és Sárkány triumvirátusa kormányozta az országot.⁸⁸ Ez ugyan nem bizonyítható, de nem is zárható ki. A két főpap ugyanis korábban Sárkány üzlettársa volt, akit az 1525. évi hatvani országgyűlésen a köznemesség nyomása távolított el tisztségéből.⁸⁹ Az udvar-

82 MOL DF 236 381.

83 Az Esztergomi Főkáptalan fekvő, s egyéb birtokaira vonatkozó Okmányok Tára. Pest, 1871. 45.

84 MOL DF 236 378.

85 MOL DF 236 377.

86 Vö. András Kubinyi: König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Herne, 1998. (Studien zur Geschichte Ungarns I.) 80–87.

87 Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929. 279–298.; Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája. I/2. Torma István közreműködésével szerk. Zsoltos Attila. Bp. 2001. 179.

88 Relationes i. m. 160–161.

89 Kubinyi András: Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Pamer Nóra. Bp. 1994. (Művészettörténet – Műemlékvédelem VI.) 263–291. – Megjegyzem, hogy ugyanez az országgyűlés viszont Várdai Pált futtatta, ld. *Uő*: Az 1520-as évek i. m. (sajtó alatt).

mester és a kamarásmester szerepéről már sokat írtam, így most nem térek ki rájuk. Egyet azonban meg kell jegyezni. II. Ulászló uralkodásának első évtizedében egy ideig két hatalmas báró, Geréb Péterre és Alsólendvai Bánfi Miklósról bízta a tiszteket, 1500-ban bekövetkezett haláláig Buzlai Mózes volt az ajtónállómester, egyben udvarmester.⁹⁰ Buzlai utoljára 1517-ben fordul elő,⁹¹ mellette azonban II. Lajos ifjabb király kori udvarmestere, Gersei Pető János, és Korlátkövi Péter is szerepel. Pető halála után Korlátkövi egyedül maradt, bár a lengyel Trepka András személyében udvarmesterként, de ajtónállómesterként nem, társat kapott. Mindketten Mohácson estek el.⁹² Feltűnő, hogy a fontos bizalmi állást 1500-tól kezdve kizárólag nem a régi bárókhoz tartozók látták el, Buzlai és Korlátkövi pedig haláláig maradt hivatalban. Ez csak azt jelentheti, hogy mindkét Jagelló udvarát megbízható kezekben akarta tartani, és óvakodott a leghatalmasabb bárókra bízni azt, noha Ulászló trónra lépésekor még erre kényszerült.

A törvények és rendeletek végrehajtása elsősorban a vidéki intézményeken múlt. Mint láttuk, az udvar *ad hoc* ügyekben központilag intézkedhetett, a kincstárnak pedig a pénzügyekben országos szervezet állt rendelkezésre. A régibbi szakirodalom szerint helyi önkormányzatok kezében volt az ottani igazgatás. Ez a nézet terjedt el külföldön is. Angliában, Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban helyi és regionális síkon önkormányzatok működtek, szemben más országokkal, ahol korán kialakultak az uralkodói hivatalnokok kezében levő körzeti igazgatások. A regionális síkon érvényesülő rendiség akadályozta volna meg ezekben az országokban az abszolutisztikus fejlődést.⁹³ A kérdés, hogy ez mennyiben helyes. Leszámítva egyes különleges jogállású területeket, mint például a kiváltságos kerületeket, továbbá a királyi szabad városokat,⁹⁴ meg kell különböztetni a melléktartományok és a szorosabban értendő Magyarország vármegyéinek igazgatását. Bár az országgyűlésekre meghívták Erdély és Szlavónia rendjeit is (Horvátországot rendszeresen nem), a döntéshozatal-

90 Főgel József: II. Ulászló udvartartása (1490–1516). Bp. 1913. 60. – Geréb 1494-ben országbíró lett, Bánfi egyedül maradt udvarmester haláláig. – Buzlai 1500. szept. 12-én fordul elő először udvarmesterként, ld. *Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/17.), II. 3141. sz. – Buzlai pályájára és személyiségére ld. *Kubinyi András: A Gergelylakai Buzlaiak a középkor végén*. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Lövei Pál. Bp. 1993. (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.) 269–285.

91 MOL DL 62 941.

92 Főgel József: II. Lajos udvartartása 1516–1526. Bp. 1917. 48–49.

93 Vö. *Gottfried Schramm: Polen – Böhmen – Ungarn: Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*. In: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. Hrsg. Joachim Bahlcke–Hans-Jürgen Bömelburg–Norbert Kersken. Leipzig, 1995. 21.

94 Csak a (Pesttel együtt) nyolc tárnoki városra érvényes szerintem a szabad királyi város fogalom, a személynöki, a királyi bányavárosokra, az erdélyi szász városokra stb. nem, ezért használom az összefoglaló királyi szabad város terminust, vö. *Kubinyi A.: „Szabad királyi város” i. m.* 51–61.

ban csak a magyar megyék vettek részt. (Az ottani főpapok és bárók, beleértve a horvátokat is, viszont éppúgy tagjai voltak a tágabb tanácsnak, mint a magyarországiak.) 1498 óta a királyi kúriába és tanácsba az ország négy negyedéből választottak egyenlő arányban köznemesi ülnököket. Erdély és Szlavónia kívül esett a negyedeken, így ha egy erdélyi vagy szlavóniai nemesnek országos politikai ambíciói voltak, valamelyik magyar megyében kellett magát követnek választatnia.⁹⁵ Jól mutatja ezt az 1505. évi úgynevezett rákosi végzés. Kiadói közül hiányzanak Erdély és Szlavónia követei,⁹⁶ noha az utóbbi követi nemcsak jelen voltak, hanem a magyar megyékhez hasonlóan át is írást maguknak a végzést.⁹⁷

A két tartomány szerepe a Jagelló-kori politikában további kutatást igényel. (A többi bánság ebben az időben csak végvárként működött, kivéve Szörényt, mely inkább a kiváltságos területekhez hasonlított.) A királyt Erdélyben a vajda (1504 és 1506 közt a Székelyföldön utoljára van önálló székelyispán), Szlavóniában a dalmát–horvát–szlavón bán képviselte. Az ottani megyésispánok nekik voltak alávetve, volt bírósági joghatóságuk, tartottak tartománygyűléseket is. A horvátok a közös bán ellenére elkülönültek, sőt olykor önálló külpolitikát is folytattak.⁹⁸ A vajda és a bán kinevezési jogköre a királyt illette; feltűnő, hogy a tartományt a kinevezésről értesítő oklevelek formulái lényegében megegyeztek a magyar megyésispánokéval. Szerepel benne, hogy a vajda által megbízott alvajdának is engedelmeskedjenek.⁹⁹ Ezt azért kell kiemelnünk, mert amikor Corvin János bán 1495-ben a körösi tartománygyűléssel elfogadtatta a Baranya megyei Gyulai János vicebáni kinevezését, meg kellett ígérnie, hogy ezentúl csak szlavóniai fog kinevezni.¹⁰⁰ Szlavóniában jóval erősebb volt a nemesség, mint Erdélyben, ezért is volt nehezen kormányozható.¹⁰¹ Szlavónia kormányzattörténetét is fel kellene dolgozni. Ez volt az a tartomány, ahol a király nem mindig tudta elérni neki megfelelő bánok kinevezését, vagy a megbízhatatlanná váltak leváltását. 1504-ben Kamizácsi Horváth Márkot és Gyarmati Balassa Ferencet nevezte ki a király Corvin halála után szlavón bánnak, de ez utóbbit, noha Perényi Imre nádor sógora volt, az ottani rendek nem fogadták el. Horváth

95 Kubinyi András: A királyi tanács köznemesi ülnökei a Jagelló-korban. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 257–268.

96 Kubinyi A.: Az 1505. évi i. m.

97 Joannes Kukuljević aliter Bassani de Sacchi: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. (= Jura regni) I. Zagrabiae, 1862. 254–259.

98 Dr. Bónis György–Dr. Degré Alajos–Dr. Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és perjog története. Zalaegerszeg, 1996. 31–35.

99 Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. Levéltári Közlemények 63(1992) 71–83.

100 Jura regni I. 230. – 1496-ban II. Ulászló a szlavón nemesek kérésére utasította, hogy csak „de pocioribus nobilibus et antiquiori familia” nevezzon ki szlavón vicebánt (i. m. I. 232.).

101 Kubinyi András: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalmi a török kiűzésének idején. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogra-dienses 1.) 13.

végül Both Andrással együtt csak 1505 végén tudta elfoglalni a bánságot.¹⁰² 1507-ben leváltották őket, az új bánok Ernuszt János és Kanizsai György lettek, de Both nem lépett vissza. Bár lecsukták, siklósi várát pedig Perényi nádor ostrommal foglalta el, kiszabadulása után is a törvényes bánokkal párhuzamosan kormányozta a tartományt, míg végül Ernuszték helyett a király megerősítette tisztében.¹⁰³ II. Lajos alatt a szlavón rendek Tahi Jánost nem akarták elfogadni bánnak.¹⁰⁴

A vármegyékben a szakirodalom szerint a nemesi önkormányzat szervei működtek, amelyek az igazságszolgáltatásból fejlődtek ki, ami Mohácsig a nemesi megye legfontosabb teendője maradt.¹⁰⁵ A megye önkormányzati jellegére vonatkozó, korábban általam is vallott nézetet az újabb kutatás kezdte cáfolni. Tringli István joggal írta le a következőt: „Megyei önkormányzatról a 16. század előtt beszélni teljes anakronizmus. Ugyan miféle önkormányzat az, ahol a király hadba hívó parancsára a megye nemességének fel *kell* kelnie, ha királyi parancsra az adóbehajtásban a szolgabíráknak részt *kell* venniük, ha a központi bíróság utasítására vizsgálatot *kell* végezniük? [...] A 16. századi új megyét is legfeljebb a múlt századi függetlenségi párti politikus–historikusok láthatták tisztán önkormányzatnak.”¹⁰⁶ Fiatal kutatóink egyre nagyobb számban adják ki egyes megyék hatóságainak oklevéltárait, amelyekből a továbbiakban sokkal pontosabb képet fogunk kapni a megye szerepéről, és a késő középkorban bekövetkező lassú változásokról, amelyekre Tringli is utalt. Ezért most csak jelzem a problémát.

A megye kétségtől rész vett a vidéki Magyarország igazgatásában, mégpedig valóban felsőbb utasításra.¹⁰⁷ Azonban a törvénykezési és igazgatási feladatokat a király által kinevezett megyésispán (gyakorlatilag annak az alispánja) látta el. Az ispán feladatait Mátyás 1471. évi oklevele foglalta össze, amikor Zala megyét értesítette Egervári László ispáni kinevezéséről.¹⁰⁸ Ezek a következők. Őrizze meg a megye nemeseit jogaikban és szabadságaikban. Gondoskodjon a királyi jövedelmek behajtásáról. A királyi parancsokat tartassa meg mindenkivel a megyében. Védje meg a királyi só és pénz forgalmának, valamint tisztségviselői szabadságát. A megye pedig engedelmességedjen az ispánnak és a tisztsége el látására középük rendelt familiárisainak minden törvényes ügyben. Mint látjuk,

102 *Kubinyi A.*: Bárók i. m. 203., 209. – Horváth is csak 1505. nov. 30-án ment elfoglalni a bánságot, amelyet addig Corvin özvegye nem adott ki a kezéből, ld. *Hermann Zsuzsanna*: Miképp került Divény vára a Balassák kezébe? Levéltári Közlemények 63(1992) 63–64.

103 *Kubinyi András*: Opponensi vélemény G. Sándor Mária: Reneszánsz Baranyában című kandidátusi értekezéséről. Művészettörténeti Értesítő 30(1981) 68.; *Uő*: Ernuszt Zsigmond i. m. 320.

104 *Iványi Béla*: A körmendi levéltár Memorabiliái. Körmend, 1942. (Körmendi Füzetek 2.) 53. (193. és 194. sz.), 55. (202. sz.), stb.

105 *Dr. Bónis Gy.–Dr. Degré A.–Dr. Varga E.*: i. m. 18.

106 *Tringli István*: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. Történelmi Szemle 39(1997) 397–398.

107 *Vö. Holub J.*: i. m. 277–327.

108 MOL DL 17 720.

az okmány elsősorban a megye pénzügyigazgatási feladatait emeli ki. Ez azonos egy 1453. évi megyésispáni kinevezés formulájával.¹⁰⁹ Az általam ismert Jagelló-kori ispáni kinevezési oklevelek nem ennyire részletesek, viszont majdnem szó szerint egyeznek a már említett vajdai kinevezési oklevelek formuláival. Általában az ispánt *cum solitis suis iurisdictionibus* (olykor beszúrva: *atque proventibus*) *durante nostro beneplacito* nevezi ki a király. A megyebeliek tartoznak az ispán bíraskodása alá, és minden törvényes ügyben engedelmeskedjenek neki, és az általa állított alispánnak.¹¹⁰ A rövidebb fogalmazás oka talán egy 1523. évi kinevezési oklevélből derül ki. Eszerint az újonnan kinevezett bodrogi ispán, Várdai Mihály királyi kamarás a királyi tanácsosok előtt letette a szokás szerinti esküt, hogy mindenkinek igazságot szolgáltat, a királyi parancsoknak megfelelően jár el, és mindent elvégez, ami tisztéhez tartozik.¹¹¹

A megye tehát a király által kinevezett ispán igazgatása alatt látta el feladatait. A valóságban az ispánt alispánja képviselte, aki a kinevező oklevelek szerint ura familiárisa. Holub József közel százéves tanulmánya óta ezt természetesnek is tekintjük.¹¹² A Szekfű Gyula által felismert familiárisi jogintézménnyel azonban valami baj van. Erre már magam is rámutattam,¹¹³ azonban egyre több, a fő tétellel nem egyező megfigyelést olvasunk fiatal kollégáink műveiben. Nem mindig familiárisa az alispán a megyésispánnak, vagy a megyében nem az ispán, hanem más az úr.¹¹⁴ Az is előfordult, hogy valaki egyszerre két úrnak volt a familiárisa.¹¹⁵ A familiaritás problematikájáról önálló előadást kellene tartani, ahol ezeket a Jagelló-kornál korábbi időt tárgyaló megállapításokat is figyelembe kellene venni.

109 Tóth Norbert: Szabolcs megye hatósága a Zsigmond-korban (1387–1440). Doktori Disszertáció. Történeti Doktori Iskola Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti és Medievisztikai program. Bp. 2005. 9. (Kézirat.) Köszönöm C. Tóth Norbertnek, hogy megkaphattam kéziratát.

110 1501: Bars megye (MOL DL 59 904.); 1502: Szabolcs megye (MOL DL 82 185.); 1506: Sopron megye (Sopron vármegye története. Oklevéltár. II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1891. 601.); 1507: Bodrog megye (MOL DL 82 269.); 1519: Bodrog megye (MOL DL 82 515.). – A „iurisdictionibus atque proventibus” megjegyzés, valamint az ispán által kinevezett alispánnak való engedelmesség „in omnibus lictis et consuetis” előfordul Perényi Imre Abaúj megyei örökös ispáni kinevezésében is (1504: MOL DL 71 087.).

111 MOL DL 82 607.

112 Dr. Holub József: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. (Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez.) In: Emlékkönyv Fejérfataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1917. 186–211.

113 Kubinyi András: Szekfű Gyula és a késő középkori Magyarország kutatása. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 61–64.

114 Horváth Richárd: Adalékok a Szapolyaiak északkelet-magyarországi felemelkedéséhez. In: *Analecta Mediaevalia*. I. Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. H. n., 2001. 104–105.; Tóth Norbert: Szabolcs megye hatósága i. m. 13–20.

115 Vö. Kubinyi A.: Ernuszt Zsigmond i. m. 348.

Az országgyűléseken a nemesség szerette volna elérni, hogy megszerezze a megyék feletti joghatóságot. 1488-ból adat van arról, hogy Bars megye maga választott alispánt. A törvények 1486-tól előírták, hogy az alispán megyebeli előkelő nemes legyen, az 1504: 2. tc. pedig a nemesség beleegyezését követelte meg az alispán kinevezéséhez. Ezeknek a cikkelyeknek végrehajtása azonban a helyi körülményektől függött.¹¹⁶ Az más kérdés, hogy az alispánnak a főispántól való függetlenedése még a kora újkorban sem volt mindenütt teljes az országban.¹¹⁷ Már a Jagelló-korban is vannak megyék, ahol az ispán hatalma kevésbé érvényesült, máshol a megyei tekintélyes nemesek tényleg elérték, hogy őket nevezzék ki alispánnak, függetlenül az ispánok személyében bekövetkező változásoktól.¹¹⁸ A Mátyás által bevezetett megyei esküdt intézmény is nagyobb beleszólást engedett a nemességnek. Bár ezt Ulászló alatt megszüntették, Neumann Tibor kutatásai alapján tudjuk, hogy valamilyen formában mégis tovább élt.¹¹⁹ Mint már említettem, Tringli a megyei önkormányzat kérdésében a változások első jeleit a középkor végére helyezte. Valóban, ha nem is jött létre teljesen önkormányzati vármegye, az ez irányú fejlődés megindult. Nincs lehetőségem most a megyéspánok személyével foglalkozni. Zömük báró volt, a nemesi előkelőkhöz tartozó ispánok még nem voltak hivatalból tagjai a tágabb királyi tanácsnak, sőt olykor megyei országgyűlési követekként is előfordulnak.¹²⁰ A folyamatban levő megyei archontológiai kutatások lezárása után többet tudhatunk.

Előadásomban a Jagelló-kori államkormányzat vázát tudtam csak bemutatni. Nem foglalkoztam több korábbi kutatási témámmal, így a politikai vezető személyiségek életrajzával, a nemesség rétegződésével, vagyoni viszonyaival, ezek politikai hatásával, a politikában részt vevő világi értelmiséggel, a meginduló politikai vitairódalommal stb. Szándékosan mellőztem a városi rend kérdését, ugyanis válaszolnom kell Gerics professzor nézeteimmel szemben két helyen is – gyakorlatilag változatlan formában – megjelentett megítésemre.¹²¹

Összefoglalásként csak egy-két szó kívánczik még ide. A magyar állam a Jagelló-korban rendelkezett még annyi erővel, hogy az 1520-as évek elejéig megvédhesse határait. Az állandó hadiállapot felemésztette az ország erőforrásait, a királyi hatalom pedig csak a két másik politikai tényező között egyensúlyozva tudta akaratát érvényre juttatni. Eddig szándékosan keveset szóltam a rendiségről, pedig az országgyűléseken tipikus rendi küzdelmek játszódtak le. Itt kell utalnom arra a külföldi történetírásban újabban többször hangoztatott nézetre,

116 *Dr. Holub J.*: A főispán i. m. 206–209. – A törvények: 1486: 60. tc., 1492: 80. tc., 1504: 2. tc. (*Corpus Juris* i. m. 452., 534., 672., 674.).

117 *Szakály F.*: i. m. 17.

118 *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 12–13.

119 *Neumann Tibor*: Választott nemesi esküdtek Nyitra megyében. (Az 1486. évi 8. tc. végrehajtása.) *Századok* 139(2005) 261–289.

120 *Kubinyi A.*: A középbirtokos nemesség i. m. 11–12.

121 *Gerics József*: Középkori országgyűléseink és az európai jogfejlődés. (A római jog hatása Magyarországon.) *Századok* 139(2005) 353–366.; *Uő*: A képviselt középkori országgyűléseink. In: *Studia Professoris – Professor Studiorum* i. m. 119–132.

amely a rendiségnek a korábbinál pozitívabb szerepet tulajdonít.¹²² Nem kívánok ebben a kérdésben állást foglalni. Jó volna több összehasonlító rendiségkutató tanulmányt készíteni. Zernack például a skandináv államokat vetette össze a lengyel–litván állammal, és ő is pozitívabb képet alkotott a korábbiakban megszokottnál.¹²³ Azt azonban meg kell állapítani, hogy mind az urak, mind a nemesek igyekeztek tenni az ország védelméért, igaz, főleg úgy, hogy a terhet mások viseljék. Az 1518. évi bácsi országgyűlésen a nemesség kiharcolta, hogy az elzálogosított királyi javakat adják vissza. Két úr eleget is tett ennek: Bakócz bíboros és Perényi Imre nádor. Ekkor került vissza Esztergom királyi kézre.¹²⁴

ANDRÁS KUBINYI

HUNGARY IN THE JAGELLO AGE

In the Jagello Age three powers could control politics: the king, the secular class of big landowners and the nobility. The traditional belief according to which the royal power, the Habsburgs and the lords stood against baronial, national power and Szapolyai was false. Actually, none of the mentioned three powers would have achieved anything alone. Conciliation of the interests happened in the royal council or at the Diet. In the royal council the king first had to arrive at an agreement with the supporting prelates and secular landlords, and then with the noble at the Diet. The king exercised various rights without which no governing was possible. They included for example the right of sanctioning and the right of appointing. Rulers of Jagello dynasty did not give royal assent indeed to acts passed by the Diet several times. Concerning governing, the king was supported by the royal court. Noblemen belonging to the royal court frequently performed ad hoc governing tasks in the country. Royal secretaries fulfilled similar duties in increasing number: they also assisted in the work of the chancellery, but they were mostly equal to foreign educated royal counsellors. The primary task of the chancellery was committing orders to writing. It was headed by the chancellor, who was regarded as a chief statesman of the country, because he decided on which written decrees to release. The fact that between 1490 and 1526 only five people held this office reflects certain permanence. Although, after 1517, for four years Lord Chancellor Bakócz and his two successors (i.e. Secret Chancellor Szatmári and Chancellor Szalkai) headed the chancellery together, the actual power was in Szalkai's hands. Being the head of finance management, the royal treasurer had significant power as well, who was supported by a complete staff belonging to the treasury in the

122 Vö. pl. *Erich Meuthen*: Das 15. Jahrhundert. München–Wien, 1980. (Oldenbourg Grundriß der Geschichte 9.) 139–140.

123 *Klaus Zernack*: Probleme des Königtums in Nordosteuropa im Zeitalter der Union von Kalmar (1397–1521). In: Das spätmittelalterliche Königtum i. m. 405–424. – Ezt írja: „Es wäre aber abwegig die politische Effizienz der »republikanischen« Monarchien im Nordosten deshalb geringzuschätzen.” (I. m. 423.). – *Antoni Mączak*: Stände und Zentralmacht im 16. Jahrhundert. Polen und England im Vergleich. In: Ständefreiheit i. m. 95–117. Ő különben nem tartja a lengyel–litván uralmi szisztémát archaikusnak, bár rámutat a hibáira (i. m. 95–97.).

124 *Kubinyi A.*: Magyarország hatalmasai i. m. 136–137.

country. They shifted each other much more frequently: 16 people performed the concerned duty in the Jagello Age. Some of them acted as the royal treasurer four times, and two of them three times, what was obviously the result of the catastrophic financial situation of the country. The system of the border fortresses had to be maintained against the Turkish menace, and it meant stationing and financing permanent garrison of 7–8 thousand soldiers. The costs of the border fortresses amounted to approximately 250–260 thousand forints, while the country had a yearly income of 175–180 thousand forints. Furthermore, the civil list and the expenses of governing also contributed to the outlays resulting in a budget deficit of about 50 thousand forints every year. This way the king was always in debt. Concerning the high dignities of the nobility, the Palatine, the Lord Chief Justice, the steward of the royal household (who was the chairman of the royal council, too) and the chief chamberlain (*magister cubiculariorum*) possessed considerable power. Local governing took place in the subsidiary territories (i.e. in Transylvania and in Croatia being together with Slavonia under the authority of the viceroy) and in the comitats. Municipal councils did not exist at that time, because the regions were ruled by officers who were appointed by the king and could be recalled at any time: in Transylvania the voivode, in Croatia and Slavonia the viceroy, and in the counties the bailiff carried out local governing.

Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956)

Negyedszázaddal ezelőtt, 1981-ben jelent meg a régi *Valóságban* cikkem a diplomás túltermelésről, általában a diplomások társadalmi szerepéről a 20. századi Magyarországon.¹ Ebben meg kellett kerülnöm egy 1981-ben még érinthetetlen témát: a diplomások, hivatalnokok, a fegyveres erők beosztottainak tömeges beáramlását a második világháború utáni állampártba, ami utóbbi tagsága szociális összetételének és ezzel együtt társadalmi pozíciójának alapvető megváltozására vezetett 1948–1956 között.

A 19. századi Magyarországon nagy hiány volt „kiművelt emberfőkben”, amin a kiegyezés utáni liberális kormányok igyekeztek segíteni, egyben fokozatosan iskolai végzettséghez kötve a köztisztviselői kinevezéseket, sőt mind több magánfoglalkozást is. Nagyjából 1905 körül sikerült a hiányt pótolni, sőt Trianon után drámai erővel jelentkezett a diplomás túltermelés. Az elcsatolt területekről mintegy 40 ezer értelmiségi menekült a megkisebbedett Magyarországra, 25–30%-kal növelve az elhelyezkedni kívánók táborát, míg az egyetemi hallgatók száma már a világháború végétől erősen megnőtt.

Ezért az 1920-as évek elején először került sor a szellemi pályán dolgozók, illetve oda törekvők számának mesterséges korlátozására. Először, de nem utoljára: hasonló kiszorító akciókra az ötvenes évek végéig ötször vagy hatszor került sor. Ez mindig együtt járt a politikailag nemkívánatos elemek elbocsátásával, így a közalkalmazotti pálya a politikailag megbízhatók privilégiuma lett, nem úgy, mint az első világháború előtti liberális érában.

1 *Hajdu Tibor*: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. *Valóság* 24(1981) 7. sz. 1–22. (Szándékosan korrigálom most a cím szóhasználatát: értelmiségről írtam eredetileg, ami a 19. századi Magyarországon talán még meghatározható fogalom, de az első világháború után már nem értelmezhető. Vannak elemzők, akik fenntartanak, elválasztva a főiskolát végzett szakemberek tömegétől, de ha megpróbálják definiálni, csak feltételesen tehetik; bizonyos hivatásoktól, mint a papságtól vagy a katonatisztektől nem lehet megtagadni e minősítést, de képzettségük, tevékenységi körük, társadalmi helyzetük speciális jellegű. A régi értelmiség-fogalom feltételezte a széles körű általános műveltséget, ami ma ugyancsak meghatározhatatlan, több idegen nyelv ismeretét, nem utolsósorban a latint, ennek a mai diplomások nagy része nem felelne meg. Viszont a főiskolai végzettségük magukat értelmiséginek tekintik és a specializálódás elkerülhetetlenségére hivatkoznak.)

A második világháború után az értelmiség vérvesztése jelentős, 20% körüli volt. Ezt ellensúlyozta, hogy a háború után automatikusan nőtt a főiskolások és középiskolások száma, ezrével jelentkeztek az addig akadályozott zsidó és katonáskodó fiatalok, az egyenlőség útjára lépő leányok, az érettségizett vagy azt pótlóan tanulni vágyó munkás- és parasztfiatalok. Az 1946–1947-es tanévben már megduplázódott az egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1937–1938-hoz képest. Így néhány év alatt pótolni lehetett volna a hiányt erőszakos létszámnövelés nélkül is. 1947–1948-ban már a hallgatók egynegyede volt munkás- és parasztszármazású. A megalomániás politikai vezetés azonban az 1948–1949-es tanév kezdetén úgy döntött: a főiskolákon ugrásszerű létszámnövelésre van szükség.² Ezt azzal indokolták, hogy be kell engedni a munkás- és parasztfiatalokat a tantermekbe, ami pedig már úgyis folyamatban volt. A politikai vezetés azonban nagyarányú tisztogatást hajtott végre az államapparátusban – mint mindenütt – és az elbocsátottakat akarták pótolni, abban a hitben, hogy az új munkás-parasztszármazású értelmiség automatikusan az új rendet fogja támogatni.³ A rendszerváltozás természetesen szükségessé tett bizonyos személycseréket a vezető funkciókban, a rendőrségen, a tisztikarban, de az elbocsátások messze meghaladták a racionális mértéket.

Az 1945-ös igazolási eljárások során még csak az igazolásra bocsátottak 2–3%-át nem igazolták, az 1946-os B-listázásnál viszont már mintegy 62 ezer közalkalmazottat bocsátottak el,⁴ ezek egy része ugyan nem sorolható szellemi kategóriába, de a közalkalmazottak nem kevesebb, mint 30%-a veszítette el állását. A hivatalnokok létszáma azonban nem csökkent; ugyanis ez a leépítés a korábbi hasonló kampányokkal ellentétben nem erre törekedett, társadalompolitikai célzatú volt, tehát a régieket újakkal akarta kicserélni, elsősorban munkáskáderekkel, de felhasználta a megbízhatónak tekintett, a Horthy-rendszerben nem kompromittált, többé-kevésbé iskolázott zsidó fiataiságot is. E mellett a bizonytalan, változó helyzetben az addig szabad pályán mozgó diplomások legtöbbször (még az orvosok is) a közszolgálatba törekedett. A magánszféra nagyobb részét államosították, a közalkalmazottak létszáma ezért sem csökkent, mert sok addig magánalkalmazott banktisztviselő, üzemi tisztviselő és mérnök stb. került soraikba.

Az 1948–1950-ben kiépülő túlzott centralizáció addig nem látott méretű nyilvántartási és ellenőrző apparátust növesztett, amelynek alsó szintjein lassan

2 Ezt nyilvánosan Révai József indokolta meg 1948. szept. 16-án, híres MÁVAG-gyári beszédében. Révai abból a hamis adatból indult ki, hogy a diákoknak 5%-a munkás- és parasztszármazású, 95%-ban a vagyonos osztályok gyermekei tanulnak az egyetemeken, tehát „meg kell törni, meg kell szüntetni a régi vagyonos osztályoknak műveltségi monopóliumát”. (Ld. Révai József: *Munkásifjakat az egyetemre és a középiskolákba*. In: *Uő: Elni tudtunk a szabadsággal*. Válogatott cikkek és beszédek [1945–1949]. Bp. 1949. 627–631.) A valóságban ekkor a hallgatók mintegy 20%-a volt vagyonos szülők gyermeke.

3 Erről újabban ld. *Majtényi György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Bp. 2005.

4 *Jakab Miklós: Társadalmi változás és a magyar értelmiség 1944–1948*. Bp. 1979. 25.

el tudott helyezkedni az elbocsátott régi tisztviselők egy része is. Az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak száma az 1930-as 58 ezerről 1963-ra 157 ezerre nőtt, az „egyéb szellemi”, tehát nem fizikai dolgozóké 214 ezerről 742 ezerre, együtt a keresők 19,3%-ára nőtt.⁵ Az egyetemi és főiskolai hallgatók száma 1938-ban 12 881, 1961-ben 44 585.⁶

Bizonyos pályákon áldásos és szükséges volt a gyors létszámemelés, elsősorban az agrármérnöki, utána a műszaki képzésben, és magában a kibővült oktatásban, de már ekkor fölösleges létszámemelést, magyarul bürokratizálódást segített elő a közigazgatásban, nem beszélve a példátlanul felduzzasztott rendőr- és katonatiszti karról.

Proletárdiktatúra vagy a bürokrácia útja az osztályhatalomhoz?

Egyik sem. Mégis, érdemes felvetni ezt a kérdést nem az ideológiák, hanem a tények síkján. Magyarország 1944-től 1989-ig a második világháborúban győztes nagyhatalmak megállapodása szerint a szovjet befolyási övezethez tartozott, ehhez képest a magyar belpolitika, a belső erőviszonyok másodrangúak voltak. Mint 1968, a prágai tavasz és nyara óta tudjuk, még akkor is, ha a szovjet csapatokat esetleg kivonják. Sztálin politikája változásainak megfelelően, 1948-ig nálunk nem is illett proletárdiktatúráról beszélni, attól kezdve viszont kötelezővé vált, noha a Szovjetunióban már a húszas években elveszítette eredeti tartalmát, csupán nevéhez ragaszkodtak, a forradalom folytonosságát igazolandó. Ott már akkor kialakult a pártállam és az azt működtető párt- és állami bürokrácia, illetve az azzal egybeforrt katonai és rendőri diktatúra.

A *Magyar Kommunista Párt*ban 1945-ben jelentkezett a „nem egyidejű egyidejűségének” veszedelmes történelmi képlete, súlyos belső konfliktusokat okozva. A régi kommunisták, sőt a szociáldemokrata pártból jöttek is még az 1917-es forradalom, a lenini idők ideológiáján és történetén nevelkedtek, azt ismerték igazán, elhitték, hogy a sztálinizmus annak szerves folytatása, tehát a párt „a munkásosztály élcsapata”, aszketikus forradalmárok tábora, célja az állam lerombolása, az egyfajta munkásdemokráciának elképzelt proletárdiktatúra. A Moszkvából vagy a nyugati emigrációból hazatértek ennél többet tudtak, de 1948–1949-ig reménykedtek a Rákosi és Révai által hirdetett népi demokráciában, mint proletárdiktatúra nélküli, békés és lassúbb átmenetben a szocialista célhoz.

Ezért Magyarországon a „proletárdiktatúra”, ha nem is fedte a valóságos hatalmi viszonyokat, 1947–1948-tól az ötvenes évek elejéig nem is volt teljesen tartalmatlan, némiképpen hasonlóan Szovjet-Oroszország első éveéhez. A meg-

5 Andorka Rudolf–Harcza István–Kulcsár Rózsa: A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Bp. 1975. (Statistikai időszaki közlemények 343.); Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982.

6 Andorka R.–Harcza I.–Kulcsár R.: i. m.; Andorka R.: i. m.

szálló hatalom nem vette át az állam funkcióját, mint Németországban, tehát vele együttműködő magyar államra, rezsimre volt szüksége, amely korlátozott szuverenitással rendelkezett. Ennek jellegét befolyásolta, hogy a nyugati hatalmak ragaszkodtak bizonyos demokratikus keretekhez, Sztálin pedig nagyjából 1947 nyaráig, a hidegháború kezdetéig számolt kívánságaikkal, a háborúban kialakult hatalmi szövetség fenntartása reményében. Tehát Magyarországon korlátozott parlamenti demokrácián alapult az ugyancsak korlátozott hatalmú állam. A választásokon és a kormányban csak olyan „demokratikus” pártok vehettek részt, amelyek ellenzékként álltak szemben a szövetségesek ellen háborút viselő Horthy-rendszerrel. Az új hatalom kétpólusú volt – egyik pólusán a két munkáspárt (MKP és *Szociáldemokrata Párt*),⁷ amelyek fő bázisa kétségtelenül az őket aktívan támogató szervezett munkásság, másik pólusán a hagyományos Kisgazdapárt, amely a parasztság többsége mellett élvezte a párt nélkül maradt „történelmi középosztály”, tehát a diplomások többségének, velük a régi államapparátusnak támogatását is. Látni fogjuk, hogy minden erőlködés és mézesmazdag ellenére, a munkáspártok soraiba lépő „haladó értelmiség” 1945-ben és még 1–2 évig kisszámú.

A két munkáspárt tehát nem is tehetett mást, mint hogy támaszkodott a munkásságra, amely akkor még a sikerek láttán és történelmileg meghatározott helyzetének megfelelően támogatta is őket. Ezt mutatja mind a párttagság és a pártaktíva összetétele, mind a választások eredménye. Az 1945-ös és 1947-es választásokon is ott került többségbe a két munkáspárt együtt, ahol a nehézipari, közlekedési és bányamunkásság erősen koncentráltódott egy-egy választókerületben: Pestkörnyéken, a Borsod-nógrádi és Dorog-tatai medencében, Győrött, Mosonmagyaróváron, Szolnokon, Pécsen és környékén stb.⁸ (Ha összevonnuk a két munkáspárt eredményeit, mérséklődnek a szubjektív, politikai hatások és ki-domborodik a szavazók osztály-megoszlása.) Természetesen a politikailag aktív, szervezett szakmunkásokra (bányászokkal, vasutasokkal stb.) gondolok; a magyar szocialista mozgalom nagy illúziója volt, hogy szorgos felvilágosító munká-

7 Miután az olvasónak feltűnhet, hogy a hatalom egyik pólusaként nem az MKP-ról beszélek, ahogyan manapság többnyire szokásos, hanem a KP-ról és az SZDP-ről, ezt röviden megindokolnám. Annak ellenére, hogy a KP 1935 előtt és 1948-tól ismét ellenségének tekintette a szociáldemokráciát, a világháború szövetségessé tette őket, és együttműködésük 1947 végéig a tettek síkján csaknem zavartalan volt, programjuk hasonló. A szociáldemokrata képviselők Kovács Béla elhurcolásától az államosításokig mindent megszavaztak, ha később erre nem is emlékeztek szívesen. A párttagság sem látott nagy különbséget a két „munkáspárt” ideológiája és céljai között. Más kérdés, hogy Rákosiék barátságos gesztusai a „testvérpárttal” szemben nem voltak őszinték és alig várták, hogy felfalhassák.

8 A választások eredményét elemzi *Balogh Sándor*: Szabad és demokratikus választás – 1945. In: Parlamenti képviselőválasztások 1920–1990. Tanulmányok. Szerk. Földes György–Hubai László. Bp. 1994. 213–242.; *Hubai László*: A magyar társadalom politikai tagoltsága és az 1947-es választások. In: Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949. Szerk. Feitl István–Izsák Lajos–Székely Gábor. Bp. 2000. 98–117.; Magyarország XX. századi választási atlasza. Szerk. Hubai László. Bp. 1999.; Az 1945. évi november 29-re Budapestre összehívott Nemzetgyűlés almanachja. 1945. november 29–1947. július 25. Főszerk. Vida István. Bp. 1999.

val megnyerik a szakképzetlen munkások nagyobb tömegét, ami még 1945–1947 között is csak részben és felszínesen történt meg, bár a polgári szemlélet megteveszthették a demonstrációk és a de facto kötelező szakszervezeti tagság.

Mikor a megváltozott szovjet politikának megfelelően az MKP, egyelőre szövetségben az SZDP-vel, valamint a Parasztpárt és a Kisgazdapárt balszárnyával, az 1947-es választások után (azok eredményét negligálva) puccsszerűen átvette a hatalmat, bár szervezett ellenállásba nem ütközött, nem rendelkezett még céljainak megfelelő államgépezettel, annak kiépítése éveket vett igénybe. Az állam régi elemeit részben eltávolították, részben átalakították, ehhez legalábbis néhány évig nagy szükség volt a munkásság aktív támogatására, aminek egyik megnyilvánulása volt az állami, önkormányzati és más szervezetek feltöltése „munkáskáderekkel”, sőt ez években még számítani lehetett a parasztság nem jelentéktelen részére is. (Az MKP paraszti bázisa mérhető a hivatkozott választási elemzésekben is: 1945-ben az MKP Csanád vagy Békés megyében ugyanolyan erős, mint Nógrád vagy Komárom megyében.)⁹

Az 1947 végét követő talán két évben tehát az államhatalom magán viselte a munkásállam, a proletárdiktatúra bizonyos formális vagy valós jegyeit. Pontosabb lenne azt aláhúzni: egyre inkább formális, de nehéz lenne megmondani, a nyilvánosság, sajtószabadság stb. eltűnésével: mikortól és mennyire formális. Tehát még hipotézisként is óvatosan merem megkockáztatni: 1947 végétől esetleg még 1950 tavaszáig (a szociáldemokrácia és a hagyományos szakszervezetek elleni nyílt fellépésig) tart az a periódus, amikor a munkásság az egyesülő „munkáspártot” aktívan támogató hatalmi tényezőként szerepel. A munkásság és a szegényparasztság passzivitásba vonulása vagy elfordulása a párttól, mint az új hatalom, a pártállam kiépülése a sajtószabadság likvidálása miatt latens folyamat és a pártvezetést sokkoló módon csak 1956-ban manifesztálódik.

Az ötvenes évek öntudatlanul megvalósították a kommunista „végcél” fontos tételét: az osztályok likvidálását, persze nem úgy, ahogy Marx és Engels képzelték. Az öntudatos szakmunkás-osztályt előbb felhígították az átképzősök és segédmunkások seregében, szakszervezeteit elvették, kapcsolatait szétvagdosták, tanulni és váltani kész tagjai átléphettek a bürokrácia, illetve a diplomások soraiba, sorsára hagyva a „magányos tömeget”.¹⁰

Az új államapparátus kiépülése, heterogén személyi állományának összeforrasztása azonban még éveket, több, mint egy évtizedet vett igénybe, s miután a nagy létszámú, de csekély értékű hadsereg nem volt igazi hatalmi tényező – ez 1956-ban mindenki számára láthatóan megmutatkozott – a munkásság politikai aktivitása viszont gyorsan csökkent az ötvenes évek második felében, a hatalom

⁹ Balogh S.: i. m. 233–238.

¹⁰ David Riesman amerikai szociológus *The Lonely Crowd* c. 1950-ben megjelent és hamarosan bestselleré vált könyvében (magyarul *Üő: A magányos tömeg*. Bp. 1973.) riasztó képet fest az Európára is áterjedő amerikai átlagember-típusról, amelyet már nem a konzervatív tradíció vezet, nem is kötődik szakszervezeti vagy civil szervezethez, hanem magára hagyottan orientálja a tömegmédiá, az őt behálózó propaganda.

igazán csak a megszálló hadseregre támaszkodhatott, no meg az *Államvédelmi Hatóságra*, ez viszont Sztálin halála után politikai, irányítási válságba került. Ezzel csak utalnék arra, hogy az 1956-os földindulás akkor érte az uralkodó pártot, amikor annak társadalmi bázisa már leszűkült, hatalmi gépezete viszont még gyenge lábakon állt. Magán a párton belül is hasonló átmenet ment végbe: Rákosi és klikkje önhittségében és nem teljesen indokolatlan bizalmatlanságában szétverte a régi munkásmozgalmi káderek amúgy sem túl népes és egységes táborát, a „tisztamúltú fiatalokból” épülő új apparátus még nem tudta pótolni azt.

Fehérgallérosok és szocializmus 1945 előtt

Mielőtt tovább megyünk, vessünk egy pillantást a múltba; hogyan alakult diplomások és szocializmus viszonya a pártállam kiépülése előtt? A történelmi tisztánlátást gyakran megzavarják a háttérrel fényükkel elhomályosító jelenségek. Jelen esetben arra utalnék ezzel, hogy miután néhány kiváló értelmiségi mindig a szocialista mozgalom mellé állt – mint a mozgalom hőskorában Táncsics Mihály, Kászonyi Dániel, Csillag Zsigmond, Ágoston Péter, Szabados Sándor, Szabó Ervin, a 20. század elején Kunfi Zsigmond, Landler Jenő, Varga Jenő –, vezető szerepük, irodalmi munkásságuk azt a látszatot kelti, mintha a mozgalomnak a szakmunkások mellett kezdettől számottevő elemét alkotta volna a „szocialista értelmiség”. Nem így volt. A *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* 1890-es megalakulásakor a párttagság túlnyomó többsége szakmunkás, mellettük sok a kisiparos, miután azokban a szakmákban, ahol ez lehetséges, elég nagy a munkássorba süllyedő kisiparosok, illetve a kisiparosként önállósuló szakmunkások száma, utóbbiak sokszor iparosként is párttagok maradtak vagy anélkül támogatták a munkásmozgalmat.

A „fehérgallérosok”¹¹ száma viszont kimutathatóan elenyésző. Közalkalmazott kivételesen lehetett csak szocialista párttag, a szabad pályán működő orvosok, mérnökök, újságírók közül mutatóba akadt néhány. Az 1890-es években 20–30 ezer magántisztviselő dolgozott Magyarországon, ezek már 1893-ban szervezkedni kezdtek, de nem szociáldemokrata alapon, noha a munkaadókkal szemben hasonló követelésekkel léptek fel, mint a munkások.¹² Voltak a szociáldemokráciával rokonszenvező magánalkalmazottak, akik javasolták a csatlakozást a szocialistákhoz, arra hivatkozva, hogy a gyári tisztviselők és más magánalkalmazottak jövedelme, anyagi helyzete alig különbözik a szakmunkásokétól. Bár ez igaz volt, nem vették figyelembe, hogy a tisztviselő helyzete a termelésben mégis más, mint a munkásé. A munkás karrierjének csúcsa a mestervizsga,

11 C. Wright Mills közismert fehérgalléros-kékgalléros megkülönböztetése, bár precíznek ez sem mondható, világosabban határolja el a két dolgozó osztályt, mint az értelmiség, szellemi dolgozó stb. fogalmak.

12 Bódy Zsombor: Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938. Bp. 2003. (A múlt ösvényén) 82–83.

ha ennél többet ér el (pl. művezető lesz), akkor már nem munkás, amíg munkás, csak munkájának megfelelő bért remélhet, nagyobb képzettsége, munkájának jobb minősége, viszonya feletteseihez csak minimális kedvezményeket hozhat; érdeke azonos munkástársaiéval. A tisztviselő előléphet, tehát kollégáival konkurenciaharcban áll, míg a főnökhöz való viszonya előmenetel forrása lehet.

Ezért Beck Salamon, a későbbi neves jogász, akkor még radikális egyetemista, előrelátóan jósolta meg, amikor a magántisztviselők 1906-os nagygyűlésén „egy kis töredék a szocializmus eszméjének, a proletár ideológiának képviselőjében jelent meg”,¹³ hogy nem lesz sikerük, mert a magántisztviselő a fenti okok miatt nem osztályharcot kíván vívni, hanem betagozódni, érvényesülni a kapitalista társadalomban. Felleptek ugyan továbbra is szociáldemokrata csoportosulások a magántisztviselő-szervezetekben, majd önálló szakszervezetet alakítottak, de ez az első világháborúig csak a kollégák 1–2%-át vonzotta magához.¹⁴ Mellesleg a pártot és a szakegyleteket megszervező munkások sem fogadták mindig lelkesedéssel a soraikhoz csatlakozó „lateinereket”.

A világháború kitörésekor az önállósult szociáldemokrata magánalkalmazott-szövetségnek a hozzá csatlakozott kereskedelmi alkalmazottakkal együtt mintegy ezer tagja volt, a szakszervezeti tagság 1%-a. (A szakszervezeti tagság 1939-ig nagyjából egyet jelentett a SZD-párttagsággal.) Létszámuk a háborús megpróbáltatások hatására lassan emelkedett, de 1916. december 31-én még mindig csak 1412 fő volt.¹⁵ Jelentős létszámú szervezetté a magánalkalmazott-szövetség csak 1918–1919-ben, a forradalmi események hatására vált. Tagjainak száma már az őszirozsás forradalom előtt megközelítette a húszezret, majd a kereskedelmi alkalmazottak különválása után is meghaladta a 23 ezer főt. Több új fehérgalléros szakszervezet is alakult, a pénzügyi tisztviselők, biztosítási tisztviselők, gyógyszerész-segédék régi egyesülete csatlakozott a *Szakszervezeti Tanács*hoz, a magánalkalmazottaktól különvált a mérnök-szakszervezet, megerősödött a szocialista tanítómozgalom, s amiről addig szó sem lehetett, megalakult a közalkalmazottak szakszervezete, a forradalomban legalizált Vasutas Szakszervezetbe több ezer tisztviselő is belépett. Jászai Samu kimutatása szerint „1917. december 31-én 215 222 tagja volt a magyarországi szakszervezeteknek, 1918. december 31-én ez a szám 721 437-re emelkedett. Az 1918. évi december 31-i teljes taglétszámból 591 771 a fizikai munkás, a kereskedelmi és közalkalmazottak, valamint a többi rokonfoglalkozások száma 129 666 volt”.¹⁶

A Tanácsköztársaság kikiáltása után tovább nőtt a tisztviselő-szakszervezetek taglétszáma, de a forradalom leverése után a közalkalmazottak szervezkedését (a vasutasokét is) újra betiltották, a magántisztviselők, pénzügyi tisztviselők szervezete viszont megmaradt, sőt azoknak egy része, akiket a „polgári” szakmai

13 Beck Salamon: A magánhivatalnokok szervezkedéséhez. Huszadik Század 7(1906) 5. sz. 461.

14 Erről bővebben ld. Bódy Zs.: i. m.

15 Szakszervezeti mozgalom Magyarországon 1914–1916. A magyarországi Szakszervezeti Tanács jelentése. Bp. [1917.] 11–12.

16 Jászai Samu: A magyar szakszervezetek története. Bp. 1925. 233.

egyesületekkel való forradalmi fúzió hozott, a forradalmak után is hű maradt a szocialista szakszervezetekhez. 1924-ben a kereskedelmi alkalmazottak létszáma 4500, a pénzintézeti tisztviselőké 3200, a magántisztviselőké 6700 körül stabilizálódott.¹⁷ Néhány kisebb, pár száz tagú szervezettel együtt a két világháború között a szakszervezeti mozgalomban a white collar aránya 10–15% körül ingadozott, ami nagy előrelépés az első világháborút megelőző évekhez képest, de nagy különbséget is tükröz, hiszen a társadalomban a különböző kereskedelmi és magánalkalmazottak nem voltak kevesebben a szakmunkásoknál. Érdekes megjegyezni, hogy a szervezett magánalkalmazottak többsége budapesti és környéki és már csak ezért is sok köztük a zsidó (ami viszont sokszor nehezíthette mások csatlakozását), akiknek egy részét nem annyira a szocialista felfogás, mint a védelem, befogadó szervezet keresése vitte a szakszervezetekbe. Másrészt kétségtelen, hogy a nem fizikai dolgozók szakszervezeteinek befolyása kiterjedt a szervezethez nem csatlakozók jelentős részére is.

A második világháború éveiben, főleg miután a német vereség előreláthatóvá vált, oldódott a baloldal elszigeteltsége, ez a fordulat azonban csak egy elite terjedt ki, a tisztviselők, pedagógusok szélesebb köreire már csak a háborús terror miatt sem. Elterjedt nézet, hogy a kisebb létszámú, de azért szimpatizánsokkal együtt több ezer embert hatása alatt tartó illegális kommunista mozgalom nagyrészt értelmiségiekből, diákokból állt. Ez még a vezetők szűkebb körére is csak részben érvényes. Borsányi György reprezentatív vizsgálata szerint a rendőrség látókörébe került kommunisták mintegy 13,55%-a fehérgalléros, ezeknek fele magántisztviselő, negyede diák, a negyedik negyed: pedagógus, író, művész, mérnök, orvos volt. Közalkalmazott alig.¹⁸ Tehát a fővárosi magántisztviselők az egyetlen tanult strátum, amelynek néhány százaléka megfordult a kommunista vagy azzal kapcsolatos illegális mozgalomban.

A háború végén az SZDP taglétszáma megsokszorozódott, a nagy háborús veszteségek ellenére, noha az addig is a kommunistákhoz húzókat, vagy a háborús élmények, a *Vörös Hadsereg* győzelmei és a konjunktúra hatására az MKP-hoz csatlakozókat elvesztette. A százezres szakszervezeti tagság különben sem oszlott egyértelműen kommunistákra és szociáldemokratákra, konkrét kérdésekben egyik vagy másik irányzattal vagy éppen valamelyik „frakcióval” szimpatizáltak, de választani köztük 1945 előtt nem kellett. (A különböző párttörténeti narratívák utólag a valóságosnál határozottabbnak tüntették fel a sokszor elmosódó vagy alkalmi kötődéseket és kapcsolatokat.)

Az SZDP taglétszáma 1947 végére így is megközelítette a 700 ezer főt, minden városban és a legtöbb faluban alakult pártszervezet, olyanokban is, ahol negyedszázada nem volt. Az új belépők többsége addig szervezetlen munkás volt, de a párt sokszázezres tagságával néppárt jelleget vett fel, „tömegbázisát ugyan továbbra is az üzemi, gyári munkások, zömükben szakmunkások alkották, ám

17 I. m. 271. stb.

18 Borsányi György: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldalról. Valóság 26(1983) 9. sz. 23. stb.

arányuk a párttagság soraiban csökkent, mellettük megnőtt a mezőgazdasági dolgozó tagok száma (mintegy 150 000–200 000 fő), s jelentősen megugrott az értelmiségi, tisztviselői, szellemi foglalkozásúak aránya. Az SZDP valójában a bérből és fizetésből élő munkások, értelmiségiek, tisztviselők, kisiparosok, kiskezdek, középrétegekhez tartozók pártjává változott.”¹⁹

A koalíciós évek sajátossága, hogy a lakosság igen jelentős hányada tagja lett valamelyik pártnak, példátlanul a hazai pártok történetében. A Kisgazdapárt esetében ez nemcsak a párt összetételét változtatta meg, de bizonyos fokig a vezetőségét, sőt politikai arculatát is. Az MKP és az SZDP vigyázott arra, hogy a vezetés a régi kezekben maradjon, még inkább arra, hogy a tagság összetételének változása ne befolyásolja a párt politikáját. Sok új országos és helyi vezető is megjelent a politika porondján, de ezek csak a felső vezetés irányvonalát követhették, önállósodásra, akár sajátos megyei politizálásra nem kaptak lehetőséget. Ez a homogenizálás eltakarta azt a tényt, hogy az összetétel változása mégiscsak kihatott a pártok jellegére.

A fehérgallérosok bevonulása az állampártba

Eltekintve a kérdés más aspektusaitól, csak témánkkal kapcsolatos oldalára utalnék; 1944-ig közalkalmazott nemigen lehetett politikai párt tagja, hacsak a kormánypárté nem. Úgy is mondhatnám: a köztisztviselőtől elvárták, hogy kormánypárti legyen és eszerint szelektáltak. Ezért az érintetteket nem is nagyon lephették meg a B-listázás politikai szempontjai és miután az új demokráciában egyáltalán nem kifogásolták, ha a köztisztviselő, akár rendőrtiszt vagy katonatiszt, párttag, sokan jelentkeztek, hol személyes szimpátia, hol aszerint, milyen párti a miniszter vagy esetleg kiktől kell félni az igazolóbizottságban. Az 1948–1949-es MDP-tagfelülvizsgálat adatai szerint több ezer volt vagy aktív régi katonatiszt lépett be az MKP-ba.²⁰

Király Béla (akkor vezérkari százados) két szemponttal indokolta belépését 1945-ben az MKP-ba: „a Kommunista Párt irányítója volt a földreformnak. Én a földreformnak hosszú évekkel korábban is híve voltam. És így az az idegenkedés, amely bennem, a hivatásos tisztben élt – hogy is mondjam? – tompult. De volt itt egy gyakorlati ok is. Amikor a mindenkire kötelező módon igazolóbizottság elé álltam, annak a vezetője figyelmeztetett: őrült veszélybe kerülök, ha kiderül a fogságból való szökésem. Mit tegyek? Három dolgot tehetsz, mondta. Elmégy nyugatra, vagy illegálisba vonulsz, vagy belépsz a Kommunista Pártba.”²¹

19 *Strassenreiter Erzsebet*: A szociáldemokrata tömegpárt szervezeti fellendülése és megerősödése (1944. október–1948. június). In: A magyar szociáldemokrácia kézikönyve. Főszerk. Varga Lajos. Bp. 1999. 85.

20 Magyar Országos Levéltár (= MOL) 276. f. 106. cs. 8. ő. e.

21 *Király Béla*: Ahogy a tábornok látta. [Bokor Péter interjúja.] In: *Király Béla*: Forradalomtól forradalomig. Válogatott tanulmányok, beszédek és interjúk 1982–1990. Bp. 1990. 8.

Természetesen sok olyan vasutas, postás, közüzemi alkalmazott volt, aki addig is rokonszenvezett az SZDP-vel, de csak 1945-ben iratkozhatott be. A köztisztviselők megjelenése a szocialista pártokban ekkor még csak minőségi problémát jelentett, múltjuk elbírálását, beilleszkedésüket stb. – mennyiségileg nem veszélyeztették a még nagy többségben levő munkások és (többnyire ugyancsak új belépő) parasztok hegemoniáját.

Az MKP eleinte megpróbálkozott az egykori lenini élcsapat-fogalomból kiindulva a létszám korlátozásával, a tagjelöltek „lekáderezésével”, de hamar be kellett látnia: akit elutasít, jelentkezik a konkurenciánál s rontja a párt választási esélyeit. Ezután tehát felvettek addig a szakszervezetektől is távol maradó munkásokat, „kisnyilasokat”,²² a fontos pozíciót betöltő köztisztviselőkre, rendőrtisztekre, katonatisztekre, gazdasági vezetőkre pedig, különösen az 1947-es választások előtt, sok esetben erős nyomást gyakoroltak, hogy a párthoz kössék, ahogy akkor mondták: oda „bepofozzák” őket. Ez ugyan sok régi kommunistának nem tetszett, de a beléjük táplált machiavellizmus, „most ez kell, most ezt csináljuk” megnyugtatta őket.

Rákosi 1948 áprilisában megjelentette *A párt: élcsapat* című cikkét,²³ amely ugyan nem oldott meg semmit és érdemben nem is tértek vissza rá, de a szándékait ez években jól leplező Rákosi egyszer kibőkte az őszintét; ezért a cikk jól tükrözi az 1917 utáni évek forradalmi eszméin nevelkedett kommunisták és szimpatizánsok konfrontációját az 1945 utáni szovjet kommunista párt gyakorlatával. Rákosi felelevenítette Lenin 1921 előtti nézeteit az avantgárd proletárpártról, a hivatásos forradalmárok pártjáról, noha tapasztalhatta, hogy az SZKP, tovább hangoztatva a régi jelszavakat, már régen szakított az „élcsapat” igényével, abból legfeljebb annyit őrzött meg, hogy igyekezett magasan tartani a munkás párttagok arányát, ennek érdekében többmillióra növelve a taglétszámot. Rákosi utalt is az 1936-os szovjet alkotmányra, amelyben a párt már nem mint a proletariátus, hanem mint a „dolgozó nép élcsapata” szerepel.

„A Magyar Kommunista Pártot nem lehet egyszerűen párhuzamba állítani a Szovjetunió bolsevik pártjával. De azt meg lehet állapítani, hogy a mi pártunkban viszonylag is – és még inkább abszolút számokban – sokkal kevesebb az olyan kommunista [...] aki alkalmas arra, hogy a harci vezérkar tagja legyen. Ebből az következik, hogy pártunknak sokkal kisebbnek kellene lennie viszonylag is, mint a bolsevik pártnak. Ehelyett mit látunk? Pártunk taglétszáma tavaly ősszel elérte a 800 000-et, s a pártkönyvcsereével kapcsolatos sokezres kihagyás

22 Sokat írtak a KP „kisnyilas” tagjairól (nem mintha más pártokba nem jutott volna az egykori nyilaspártok százezres tagságából) a kérdés konkrét vizsgálata nélkül. Az MKP vezetése már 1945 elején elvi határozatot hozott arról, kit lehet felvenni közülük, aki pedig egyéni példákat, adatokat akar megismerni, sokat megtudhat az 1948–1949-es MDP-tagfelülvizsgálat dokumentumaiból (MOL 276. f. 106. cs.), ahol az egyik fő cél éppen az egykori nyilasok kiszűrése volt.

23 Rákosi Máttyás: *A párt: élcsapat*. Szabad Nép 1948. ápr. 18. 3. Kötetben: Rákosi Máttyás: *A párt: élcsapat*. In: *Uő: Építjük a nép országát*. Bp. 1949. 16–28.

ellenére közeledik a millióhoz²⁴ [...] Ez a szám magában véve mutatja, hogy a mi pártunk összetételében rég megszűnt a munkásosztály élcsapata lenni: ehelyett már magában foglalja az ipari munkásság abszolút többségét.”²⁵

Rákosi cikke csak zavart okozott, felélesztette a régi harcosokban anakronisztikus illúzióikat. Megpróbálkoztak egyfajta „belső párt” kiépítésével, állítólag közel százezer „pártmunkás-igazolványt” nyomtattak (egyébként az SZDP-ben hasonló kísérlet volt a „Kunfi-gárda”), ez a kezdeményezés azonban néhány hónap alatt elhalt. Többé nem néztek szembe a valós problémával, az MDP és utódai taglétszáma a lakosság nagyságához viszonyítva egészen a nyolcvanas évekig meghaladta a szovjet tömegpárt arányait is. A régi illúziók felvillantása az 1948–1949 telén végrehajtott tagfelülvizsgálatnál vált realitássá, akkor is konfúzus és kontraproduktív módon.

Az egyesülés után végrehajtott felülvizsgálat csak szavakban tűzte ki célul az „élcsapat” ideáljához való közeledést. Az egyesülés előtti hónapokban, 1948 tavaszán az MKP létszáma 887 ezerre nőtt. Ehhez jöttek a szociáldemokraták: bár sokat nem vettek át, mint „jobboldalit”, még többen voltak, akik nem jelentkeztek át, velük az egyesült párt létszáma mégis 1 millió 128 ezerre emelkedett. A felülvizsgálat során 178 ezer főt kizártak, 123 ezret tagjelöltté minősítettek vissza,²⁶ de legalább százezren nem is jelentek meg a felülvizsgáló bizottságok előtt, további tízezrek nem vették át új tagkönyvüket.²⁷ Így bár a hosszadalmas

24 Ekkor még pontos pártstatistika nem készült. A pártszervezetek jelentéseinek összesítése szerint 1945 júliusában 226 ezer MKP-tag volt csak, részben, mert még ragaszkodni próbáltak bizonyos követelményekhez, részben, mert a Dunántúlon még kevés szervezet alakult. Az 1945-ös választások előtti tagtoborzás októberre körülbelül 508 ezerre emelte a létszámot. Pontos kimutatást először az 1946. szeptemberi pártkongresszusra próbáltak összeállítani, ennek összege 653 ezer fő. A részletesebb adatokat közli: Szabó Éva: A Magyar Kommunista Párt c. statisztikai tanulmányában, megjelent a Legyőzhetetlen erő. A magyar kommunista mozgalom szervezeti fejlődésének 50 éve c. tanulmánykötetben, (Szerk. Erényi Tibor–Rákosi Sándor, Bp. 1968.) 155–190.

25 Rákosi M.: i. m. (1949) 17–18.

26 A részletesebb adatokra ld. Rákosi Sándor tanulmányát (se rokona, se ismerőse Rákosi Mátyásnak): A Magyar Dolgozók Pártja. In: Legyőzhetetlen erő i. m. 193. és köv. oldalak. Az ünnepi kiadványnak szánt kötet tanulmányai az MKP és utódpártjai szervezeti felépítéséről, létszámadatairól változatos színvonalúak, de több közülük adatgazdag, hiteles, értékes feldolgozás, témánkhöz elsősorban Borsányi György, Szabó Éva, Rákosi Sándor írásai nyújtanak sok információt. Az értékes adatokat és elemzéseket a kor követelményeinek megfelelő optimista szósszal kellett leönteni, de ezen átlát a gyakorlott kutató. Ahol az adatok a megjelenést végképp veszélyeztették volna, a fenti szerzők kímélő módszert alkalmaztak, így Rákosi Sándor nem számszerűsítette azokat, akik nem is jelentek meg a felülvizsgálaton, csak annyit mond róluk, hogy „sokan nem vették át tagsági könyvüket”, tehát a valós taglétszám kisebb a hivatalos statisztikában megadottnál (i. m. 197.).

27 „Fejér megye taglétszámának 5% nem vette át tagsági könyvét”.

„Veszprém megye, Várpalota. 149 tag, 51 tagjelölt nem vette át tagsági könyvét. Ágoston István elvtárs (ideiglenes titkár) szerint a bányászok és bányászasszonyok többsége, akik nem vették át tagsági könyvüket. Ez egyrészt onnan adódik, hogy [...] az előző pártvezetőség több fasiszta tagjai elszakadtak a párttagságtól [...]” B. I. „azzal agitált, hogy több fizetést akartak Rajkék adni a munkásságnak és ezt Rákosiék nem engedték”. (MOL 276. f. 106. cs. 7. ő. c. 504–505. stb.) Hasonló jelentések találhatók a 276. f. 106. cs. 8. ő. c-ben is.

vizsgálat során tízezreket bántottak meg, zártak ki vagy minősítettek tagjelöltté, a taglétszám 800 ezer körül stabilizálódott, tehát nagyjából megfelelt az egyesülés előtti MKP-létszámnak.

Ennél több eredménnyel járt a nemkívánatos elemek kiszűrése és a szociális összetétel javítása.

Az MKP-tagság összetételének megállapítására az 1946. szeptemberi III. pártkongresszus alkalmából történt az első kísérlet. „Eszerint a párt tagságának 42,6%-a volt munkás. E kategóriába tartozott 4,2% bányász, 3,4% vasutas és mintegy 10%-ot tett ki a munkásfeleségek száma. A parasztok aránya a pártban 39,4% volt, a mezőgazdasági munkásokkal együtt. 4,8% volt az értelmiségként megnevezettek aránya, és 13,3% egyéb foglalkozású volt, közülük 4,5% kisiparos, kereskedő.”²⁸

A felülvizsgáló bizottságoknak kiadott irányelvekből és még inkább az eredményből felismerhetjük a pártvezetéstől kapott fő célokat. Ezek: minél több „osztályidegen” és megbízhatatlan elem kizárása – ekkor még a teljesség igénye nélkül –, ilyenek a több alkalmazottat foglalkoztató kereskedők és iparosok (többségüket az SZDP-ből vették át), a kisnyilasok,²⁹ a *Vörös Hadsereg* elleni harcban aktívan részt vett katonák és tisztek, köztük a „nyugatosok” és azok, akik magas magyar vagy német kitüntetésekkel kaptak, a kompromittált múltú tisztviselők és más diplomások, azok a szociáldemokraták, akik nem szakítottak korábbi nézeteikkel. Továbbá a szociális összetétel javítása úgy, hogy a kizártak és visszaminősítettek között kisebb legyen a munkások és parasztok aránya, mint a többieké. Ebben még nem tettek érdemi különbséget birtokos parasztok és újjazdák, szegények között. A koalíciós versengés véget érve, ismét felszínre került a munkásmozgalom hagyományos értelmiség-ellenessége, kivételt tettek azonban a műszaki értelmiségiekkel – ezekre szükség volt a nagy gazdasági tervek megvalósításához, ezért soraikból több párttagot akartak megnyerni. Növelni kívánták a nők és különösen a 30 évesnél fiatalabb „tisztamúltú” (és manipulálható) fiatalok arányát.

A felülvizsgálat eredményéről sok részjelentés, statisztika készült, de pontos ellenőrzés, az ellentmondó adatok összevetése nélkül, a korrekciók részben kozmetikázást is célozhattak. A tagság szociális összetételéről ennek ellenére hihető képet kapunk. Az alábbiakban közlöm a felülvizsgálat *vidéki* eredményéről található, elég hitelesnek tűnő adatokat.³⁰ A számokat hitelesíti a részletezés: a sokféle helyi szintű adatot nem lehetett úgy korrigálni, mint esetleg egy végösszeget. Ezek szerint a 706 ezer nyilvántartott vidéki párttagból hetvenöt ezren már nem

28 Szabó É.: i. m. 175., ill. A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt Budapesten 1946. szeptember 28., 29., 30. és október 1. napján megtartott III. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1946. 232.

29 A KISTEXT-gyárban a felülvizsgáló bizottság azt válaszolta az üb-elnöknek, aki reklamáta, miért nem zártak ki egy közismert volt nyilast: „minden kisnyilast nem lehet kitenni a pártból”. (MOL 276. f. 106. cs. 7. ő. e.)

30 Uo. 235–237.

is jelentek meg a felülvizsgáló bizottságok előtt. A megyénként részletezett eredményt úgy korrigáltam, hogy tekintet nélkül a megjelentek számára a nyilvántartásban 1948 végén szereplőket vetettem össze a megmaradt, új tagkönyvet kapott párttagokkal. A tagjelöltek összetételének elemzésétől eltekintettem, az nagyjából hasonló a rendes tagokéhoz. A rövidítések jelentése M. = munkás, P. = paraszt, Ért. = értelmiségi, Alk. = alkalmazott, K.Ti. = köztisztviselő, Ip. = kisiparos, kiskereskedő. Ny. = nyilvántartási létszám, a felülvizsgálat előtt, F. = felülvizsgálat.

A jelentések értékét növeli, hogy külön mutatták ki a diplomás értelmiséget és külön a tisztviselőket. Figyelemre méltó, hogy az „egyéb” rovatban általában jóval kevesebben maradtak a felülvizsgálat után, tehát a bizottságok igyekeztek pontosítani a foglalkozást. Miután a nyugdíjasok nem képeznek külön kategóriát, hozzátehetem, hogy a párttagság korösszetételének ismeretében igen alacsony lehetett a nyugdíjasok száma. (Az életkor és nem részletes kimutatását elhagytam; 1948 októberében a tagság 21,2%-a 50 évesnél idősebb, 29,3%-a nő.)

Szerencsére írásba foglalták az összeírásnál használt kategóriák határait, amelyek a következők: *Munkás*: ipari munkás, mezőgazdasági munkás, bányász, favágó, közüzemi munkás. Ide számították a fenti foglalkozásúak párttag háztartásbeli családtagjait, ha nem volt kereső foglalkozásuk. *Paraszt*: földműves, halász, méhészt, mezőőr, pásztor, továbbá a fentiek párttag feleségei, általában háztartásbeli falusi nők. *Értelmiségi*: diplomások, illetve megfelelő végzettséggel rendelkezők, függetlenül attól, hogy szabad pályán vagy valamilyen alkalmazásban működők. A felsorolt értelmiségi foglalkozások: orvos, állatorvos, jogász, pedagógus, mérnök, technikus, hivatásos művészek, iparművészek, írók, újságírók, végül tudósok, tudományos intézetek munkatársai. *Alkalmazott*: magántisztviselő, segédtisztviselő, művezető, kiszolgáló személyzet, honvédség tényleges állománya, rendőrség, tűzoltóság (tisztok és altisztek is), végül „különfélék”. *Köztisztviselő*: állami, városi, községi, közüzemi tisztviselő és segédtisztviselő, tudományos intézetek tisztviselői. Az *önálló iparosok és kereskedők* egy kategóriának számítottak. „Egyéb” rovat: tanulók, nem fizikai dolgozók háztartásbeli párttag hozzátartozói, özvegyi jogú nyugdíjasok, (saját jogú nyugdíjasok előző kereső foglalkozásuk szerint), végül „meg nem állapítható foglalkozásúak”.³¹ Figyelembe kell venni, hogy az egyéb foglalkozásúak nagy része tanuló, tehát potenciális értelmiségi, hiszen még középiskolás korúakat is vettek fel pártagnak és a párttagság 14,4%-a 24 éves vagy annál fiatalabb volt.

A kategorizálásnál az aktuális foglalkozást vették alapul, tehát itt még nem éltek a későbbi praktikákkal, amikor például a kiemelt munkáskadereket is a munkásokhoz számították. A tagság létszámánál abszolút számot tüntettek fel, a foglalkozási kategóriáknál csak ennek százalékát.

31 MOL 276. f. 106. cs. 22. ő. c. 185.

1. táblázat

Az MDP tagsága a felülvizsgálat előtt és után (1948–1949) megyék szerint

Megye	Tagság	M. (%)	P. (%)	Ért. (%)	Alk. (%)	K.Ti. (%)	Ip. (%)	Egyéb (%)
Abaúj								
Ny.	8 261	34,4	39,3	2,1	10,2	0,7	5,4	7,9
F. után	5 763	38,3	53,5	4,3	1,1	0,9	1,2	0,7
Bács								
Ny.	13 983	33,1	40,0	1,7	10,0	0,5	7,6	7,1
F. után	8 132	21,2	58,2	3,0	5,6	3,2	5,6	3,1
Baranya								
Ny.	33 525	40,8	21,5	2,1	18,3	1,4	6,1	9,8
F. után	22 144	37,3	17,2	2,4	19,9	1,5	8,7	12,9
Békés								
Ny.	36 184	34,2	40,5	1,4	9,0	0,2	6,7	8,0
F. után	23 584	34,0	42,6	2,6	5,4	2,3	6,9	6,2
Bihar								
Ny.	14 432	18,8	57,3	1,7	8,6	0,4	7,6	6,6
F. után	9 441	12,8	66,1	2,7	6,7	1,5	6,6	3,6
Borsod								
Ny.	59 674	59,0	11,2	2,5	14,0	1,2	3,8	8,3
F. után	35 496	74,1	9,3	3,0	4,5	3,3	1,6	4,2
Csanád								
Ny.	17 725	23,0	52,2	2,5	10,3	1,4	7,1	3,6
F. után	11 779	20,9	60,7	2,2	5,9	2,2	5,7	2,4
Csongrád								
Ny.	22 105	50,0	26,4	2,1	10,7	0,2	5,4	5,2
F. után	12 268	39,5 ³²	38,2	4,2	4,3	0,3	6,2	7,4
Fejér								
Ny.	22 527	41,7	25,6	1,9	12,6	0,2	6,7	11,3
F. után	14 372	28,7 ³³	36,2	1,6	10,5	3,7	9,0	10,0
Győr								
Ny.	21 314	45,2	23,0	2,4	17,4	1,2	7,2	3,6

32 Természetesen nem a felülvizsgálat során zártak ki ennyi munkást, hanem a 11 ezer nyilvántartott munkás tagból mintegy 3300 már meg sem jelent a felülvizsgálaton. Az „egyszerű” párttagok között gyakran nagy a meg nem jelentek aránya, míg az értelmiségi párttagok aránya nagyobb a felülvizsgáltak, mint a nyilvántartottak között.

33 Ld. az előző jegyzetet.

Megye	Tagság	M. (%)	P. (%)	Ért. (%)	Alk. (%)	K.Ti. (%)	Ip. (%)	Egyéb (%)
F. után	16 764	43,8	19,6	2,1	12,0	9,3 ³⁴	6,3	6,9
Hajdú								
Ny.	32 886	33,9	29,3	2,9	19,9	2,1	6,7	5,2
F. után	23 340	52,5	16,3	2,5	18,8	1,6	6,8	1,5
Heves								
Ny.	30 045	37,7	30,4	1,9	11,7	0,4	5,7	12,2
F. után	19 681	38,2	40,0	2,1	7,3	3,2	5,4	3,8
Komárom								
Ny.	32 426	60,9	7,8	2,5	15,0	0,9	3,9	9,0
F. után	23 254	79,6	7,9	3,1	5,7	0,7	1,6	1,4
Nagyszeged								
Ny.	21 388	44,4	11,8	4,2	21,8	3,7	4,6	9,6
F. után	13 754	50,4	12,4	6,7	12,3	6,9	3,3	7,9
Nógrád								
Ny.	38 180	64,0	15,8	1,7	5,2	0,4	2,9	6,0
F. után	26 366	67,2	10,4	9,9 ³⁵	6,2	1,4	4,0	7,9
Pest								
Ny.	77 746	28,8	30,9	2,4	16,8	0,9	10,1	10,1
F. után	47 929	38,8	34,7	3,3	7,4	3,2	8,0	4,6
Somogy								
Ny.	22 223	22,2	32,4	2,5	21,8	0,7	12,6	7,7
F. után	13 110	35,0	29,8	4,2	13,0	4,4	11,0	2,6
Sopron								
Ny.	15 127	34,2	26,1	2,1	20,1	0,7	8,6	7,7
F. után	10 530	39,2	29,3	1,6	15,0	2,6	7,3	4,7
Szabolcs								
Ny.	28 283	27,2	45,6	3,0	12,2	0,6	5,4	6,0
F. után	17 984	21,1	51,3	4,2	7,4	5,9	7,2	2,9
Szatmár								
Ny.	11 832	15,0	53,9	1,9	12,1	0,8	9,0	7,3
F. után	6 114	18,2	59,0	2,6	7,9	2,6	7,0	2,7
Szolnok								
Ny.	39 475	28,5	39,1	2,4	13,7	1,4	8,3	6,6
F. után	26 420	34,4	42,9	2,5	8,4	3,4	7,4	1,0

34 Itt is, más megyékben is magas a kizárt vagy tagjelöltté visszaminősített köztisztviselők aránya.

Pl. Győr megyében 2511 jelentkezett felülvizsgálatra, ezek közül négyszázat kizártak, 558-at visszaminősítettek tagjelöltté, párttag maradt 1553. Megvizsgálandó probléma, hogy a legtöbb megyében feltűnően alacsony a felülvizsgálat *előtt* a köztisztviselők nyilvántartási létszáma, amit csak az magyarázhat, hogy más ismérvek szerint számolták őket, mint a felülvizsgálat után. Erre utal, hogy az „alkalmazotti” kategóriával fordított a helyzet.

35 Nyilvánvalóan elírás, a beírt abszolút szám mintegy 3%-nak felel meg.

Megye	Tagság	M. (%)	P. (%)	Ért. (%)	Alk. (%)	K.Ti. (%)	Ip. (%)	Egyéb (%)
Tolna								
Ny.	16 200	24,7	37,4	2,3	18,2	0,6	10,2	6,6
F. után	10 056	23,3	42,1	8,9	13,8	3,3	6,6	2,0
Vas								
Ny.	23 525	37,7	19,3	2,6	25,1	1,1	7,1	7,1
F. után	16 874	50,3	22,7	7,2	8,4	3,1	4,3	4,0
Veszprém								
Ny.	22 084	48,8	19,1	1,9	14,8	0,2	6,5	8,7
F. után	14 035	55,2	20,8	3,2	7,2	2,5	5,7	5,4
Zala								
Ny.	23 225	29,5	29,3	2,7	20,0	1,8	9,2	7,5
F. után	13 646	37,6	32,9	3,6	9,0	4,7	8,1	4,1
Zemplén								
Ny.	22 026	26,2	45,3	2,1	11,5	0,7	5,6	8,6
F. után	13 216	31,7	47,9	3,7	5,8	1,8	6,2	2,9
26 megye összesen								
Ny.	706 296	38,4	28,7	2,3	15,0	0,9	6,8	7,9
F. után	456 046	43,6	30,5	3,3	8,8	3,1	6,0	4,7

Megmaradtak a járási szintű, még részletezőbb összesítések is, ezek ismeretétől terjedelmük miatt eltekintettem. A budapesti felülvizsgálatra eddig nem találtam ilyen végleges összefoglalást, de megvan a felülvizsgálat előtt, októberben készített részletes kimutatás:

2. táblázat

Az MDP nagybudapesti tagsága 1948-ban kerületenként

	M. (%)	P. (%)	Ért. (%)	Alk. (%)	K.Ti. (%)	Ip. (%)	Egyéb (%)
I. kerület	51,2	–	5,4	29,3	0,8	6,2	7,1
II. kerület	22,1	1,5	9,3	47,6	2,2	8,8	8,5
III. kerület	61,5	–	3,2	23,5	0,8	4,0	7,0
IV. kerület	11,9	–	7,5	51,0	13,5	8,8	7,3
V. kerület	20,1	–	6,5	53,8	3,2	8,3	8,1
VI. kerület	26,7	–	4,9	40,6	1,2	12,8	13,8
VII. kerület	21,8	–	4,2	43,0	2,0	15,8	13,2
VIII. kerület	29,4	0,2	6,5	40,9	2,5	11,2	9,3
IX. kerület	48,1	0,4	2,4	36,8	0,7	5,7	5,9
X. kerület	68,3	0,1	2,2	20,6	0,7	2,3	5,8
XI. kerület	51,9	0,5	6,4	27,8	1,4	3,4	8,6
XII. kerület	27,4	0,6	8,5	44,1	8,6	3,3	7,5
XIII. kerület	62,7	0,2	2,5	23,3	0,5	3,9	6,9

	M. (%)	P. (%)	Ért. (%)	Alk. (%)	K.Ti. (%)	Ip. (%)	Egyéb (%)
XIV. kerület	48,6	0,1	4,3	30,1	0,4	7,3	9,2
Állami hivatalok	3,1	–	15,5	31,8	49,5	–	0,1
Városház	13,8	–	10,0	41,7	33,7	–	0,8
Budafok	57,7	0,6	3,7	21,0	3,2	6,7	7,1
Csepel	50,0	0,2	3,1	23,9	1,5	3,8	17,5
Kispest ³⁶	51,2	0,1	3,4	22,6	2,4	7,6	12,7
Pestszenterzsébet	57,8	0,4	2,0	18,2	0,2	8,9	12,5
Pestszentlőrinc	51,7	1,6	3,9	18,1	3,2	7,2	14,3
Rákospalota	49,9	0,4	4,6	17,6	1,2	11,6	14,7
Újpest	66,4	0,1	2,2	19,9	0,6	5,3	5,5
Albertfalva	74,4	0,7	2,1	14,5	0,3	4,6	3,4
Békásmegyer	34,2	12,2	4,3	13,0	0,5	9,6	26,2
Budatétény	44,3	2,4	3,1	15,7	8,2	9,8	16,5
Cinkota	45,4	2,2	3,5	16,3	1,2	8,9	22,5
Csillaghegy	54,9	0,6	4,4	17,8	0,4	8,7	13,2
Dunaharaszti	37,2	4,8	4,3	14,2	2,2	14,6	22,7
Mátyásföld	53,6	1,2	5,6	22,3	0,7	3,8	12,8
Nagytétény	68,2	1,4	2,8	13,8	0,7	4,3	8,8
Pesthidegkút	35,4	9,1	6,9	18,6	0,7	11,1	18,2
Pestszentimre	53,9	0,9	4,5	12,3	–	9,2	19,2
Pestújhely	42,6	–	3,0	20,2	2,2	8,2	23,8
Rákosfalva	44,8	0,5	5,4	25,4	0,1	9,9	13,9
E. Izzó	84,5	–	1,5	14,0	–	–	– (2754 tag) ³⁷
Ganz Vill.	77,8	–	3,2	19,0	–	–	– (1107 tag)
Kistext	88,7	–	1,5	9,8	–	–	– (2454 tag)
Pamutipar	81,0	–	3,1	14,5	–	–	1,4 (1987 tag)
Ruggyanta	86,1	–	0,7	13,2	–	–	– (2221 tag)
Standard	66,4	–	6,5	26,9	–	–	0,2 (2901 tag)
Hofherr	85,1	–	1,0	13,9	–	–	– (1831 tag)
Forrás: MOL 276. f. 106. cs. 22. ő. e. 218–222.							

Egy másik 1948. októberi jelentés szerint a 22 budapesti kerület, illetve kerületi jogú nagyüzem taglétszáma 265 ezer fő a felülvizsgálat előtt. Szociális megoszlásukat a 3. táblázat mutatja be:

36 A kiemelt nagyüzemek munkásait az ottani pártszervezetnél regisztrálták, tehát a munkáskerületek és peremvárosok szervezeteiből hiányoznak. Ezek munkás tagságát a nyugdíjasok, kisebb üzemek munkásai, továbbá az elég nagyszámú párttag háztartásbeli munkásfeleségek adják.

37 A kiemelt nagyüzemknél megadom a tagság összlétszámát is.

3. táblázat

Az MDP nagybudapesti tagságának
szociális összetétele, 1948. október

Munkás	43,42%
Paraszt	0,19%
Alkalmazott	34,73%
Értelmiségi	4,24%
Közlekedési	1,97%
Önálló (iparos stb.)	7,05%
Egyéb	7,88% ³⁸

Miután a fővárosban a paraszti tagság elenyésző volt, itt a fehérgallérosok száma már megközelíthette a fizikai munkásokét, pedig a fővárosban még nagyobb a munkás tagság aránya mint vidéken (mint látjuk, a felvétel szempontjai némileg eltérnek a vidékiektől, pl. a közlekedésiek külön kategória). A jelentések adatait a központi nyilvántartásban még októberben összesítették, ennek arányait összefoglalóan a 4. táblázat jeleníti meg.³⁹

4. táblázat

Az MDP szociális összetétele, 1948. október

	Összesen	Megyék	Nagybudapest
Munkás	41,3	38,4	46,3
Paraszt	18,2	28,7	0,2
Értelmiségi	3,0	2,3	4,2
Alkalmazott	21,3	15,0	32,2
Köztisztviselő	1,9	0,9	3,3
Iparos-kereskedő	6,6	6,8	6,2
Egyéb	7,7	7,9	7,6

A budapesti kerületek között persze nagy a különbség, így egy összehasonlítás szerint három kiemelt munkáskerületben (Csepel, Erzsébet, Kőbánya) az egyesült tagság 62,7%-a munkás, 2,3%-a értelmiségi, 21% alkalmazott, tisztviselő, 4,2% kisiparos-kiskereskedő, míg a három „belső kerületben” (V., VI., VII.) munkás 22,5%, értelmiségi 5,1%, alkalmazott-köztisztviselő 48,3%, kisiparos-kiskereskedő 12,5%.⁴⁰ Több jelentés megjegyzi, hogy az utóbbi kerületekben azért ilyen nagy a kiskereskedők-kisiparosok aránya a párttagságban, mert sok a zsidó kispolgár, akik osztályhelyzetüktől függetlenül csatlakoztak valamelyik munkáspárthoz, főleg az SZDP-hez. Ezek közül a felülvizsgálatnál aztán sokat

38 MOL 276. f. 106. cs. 7. ő. c. 427–428. – Köből József budapesti párttitkár jelentése.

39 MOL 276. f. 106. cs. 22. ő. c. 186.

40 Uo.

kizártak, mert rontották a statisztikát és nem is voltak fontosak, mint a köztisztviselők vagy mérnökök.

Valamivel előbb, 1948 júliusában is készült két részletezőbb kimutatás a budapesti tagságról, az egyikben különválasztva a volt MKP- és SZDP-tagokat. Az októberi kimutatás az összeállítók szerint pontosabb, de azért összehasonlításul, a hibalehetőség mérséklésére közlöm ezt a korábbi összeállítást is.⁴¹

5. táblázat

Az MKP és SZDP nagybudapesti tagsága az egyesülés pillanatában

	Létszám	M. (%)	Ért. ⁴² (%)	Egyéb (%)
MKP	298 649	67,25	22,03	10,72
SZDP	100 385	42,90	20,64	36,46
Összesen	399 034	61,12	21,68	17,20 ⁴³

6. táblázat

Az MDP nagybudapesti tagsága, 1948. július

	Létszám	M. (%)	P. (%)	Ért. (%)	Közl. (%)	Katona (%)	Egyéb (%)
I. kerület ⁴⁴	1 389	59,0	6,6	2,4	–	0,2	31,8
II. kerület	6 042	47,5	0,1	6,9	1,9	2,9	40,7
III. kerület	8 784	67,6	–	3,1	1,3	0,7	27,3
IV. kerület	5 196	14,5	0,1	10,3	15,9	–	59,2
V. kerület	21 377	26,4	–	6,9	0,2	3,4	63,1
VI. kerület	17 125	31,3	–	6,3	4,0	–	58,4
VII. kerület	21 600	38,7	–	5,2	6,5	–	49,6
VIII. kerület	22 527	31,2	0,1	5,7	8,2	2,9	51,9
IX. kerület	18 717	54,7	–	3,2	6,8	3,5	31,8
X. kerület	16 612	74,7	–	2,0	0,4	–	22,9
XI. kerület	13 826	64,2	0,1	8,2	2,0	2,7	22,8
XII. kerület	4 905	32,8	0,2	7,8	16,2	–	43,0
XIII. kerület	17 014	71,6	0,7	1,7	0,2	1,3	24,5
XIV. kerület	11 664	53,4	0,4	3,3	3,5	–	39,4
Állami hivatalok	7 098	10,2	–	15,7	0,4	–	73,7
Városház	2 557	8,4	–	12,4	–	–	79,2
Budafok	3 704	73,5	0,9	1,2	0,1	3,4	20,9

41 A két júliusi összeállítás adatai és szempontjai is jelentősen eltérnek. Miután minket nem a létszám, hanem az arányok érdekelnek, az egyikből csak az összefoglaló adatokat, a másikkól, amely az adatokat kerületek, helységek stb. szerint bontja, a részletezést is közöljük.

42 Ebbe nyilván minden „white collar” beleértendő, a kispolgárok nélkül.

43 MOL 276. f. 106. cs. 22. ő. c. 173–174.

44 Az I. kerület adatai hihetetlenek, de az összesítésbe bevették őket. A kerületek stb. közti eltérések túl nagyok, nyilván szakszerűtlenül, különböző ismérvek szerint készültek, de az összesítésbe így kerültek be.

	Létszám	M. (%)	P. (%)	Ért. (%)	Közl. (%)	Katona (%)	Egyéb (%)
Csepel	5 401	81,0	0,4	1,6	1,0	–	16,0
Kispest	6 869	58,9	–	1,5	0,4	0,1	39,1
Pestszenterzsébet	7 608	64,2	0,1	1,5	0,4	–	33,8
Pestszentlőrinc	6 280	75,5	0,7	1,5	0,2	–	22,5
Rákospalota	4 515	61,9	0,3	2,0	1,6	–	34,2
Újpest	17 438	69,9	–	1,5	2,8	–	25,8
Albertfalva	1 193	69,3	0,3	2,1	–	–	28,3
Békásmegyer	374	28,4	14,8	2,3	–	–	54,5
Budatétény	135	33,1	3,1	3,8	–	–	60,0
Cinkota	518	40,3	0,7	2,2	5,5	–	51,3
Csillaghegy	1 237	61,0	0,5	1,7	0,4	–	36,4
Dunaharaszti	516	37,6	5,7	2,9	3,8	0,2	49,8
Mátyásföld	728	52,4	0,7	3,7	0,4	–	42,8
Nagytétény	2 062	82,3	0,8	0,8	0,3	–	15,8
Pesthidegkút	281	51,6	18,6	3,2	1,1	–	25,5
Pestszentimre	1 088	73,4	4,6	2,2	0,8	–	19,0
Pestújhely	908	48,6	–	1,8	0,9	–	48,6
Rákosfalva	532	51,6	0,6	8,5	1,4	–	37,9
Rákoshegy	674	36,7	0,4	2,6	0,6	–	59,7
Rákosszentmihály	1 201	37,4	0,2	1,2	0,7	0,2	60,3
Sashalom	1 042	59,6	4,9	0,9	0,8	0,1	33,7
Soroksár	2 127	36,1	7,3	1,5	1,3	0,1	53,7
BSZKRT	12 520	–	–	–	100,0	–	–
Elektr. Művek	2 398	50,7	–	1,1	–	–	48,2
Ganz Hajó	1 947	81,3	–	1,9	–	–	16,8
Ganz Wagon	3 124	88,9	–	0,3	–	–	10,8
Goldberger	1 777	89,1	–	1,0	–	–	9,9
NBP MÁV	16 406	–	–	–	100,0	–	–
MÁVAG	4 560	83,5	–	1,4	–	–	15,1
Szikra	1 184	73,5	–	5,1	–	–	21,4
WM	12 918	84,7	–	0,7	–	–	14,6
Összesen	320 098	49,9	0,3	3,8	10,7	0,9	34,4

Az elég ellentmondásos, nem mindig szakszerűen számított adatokból is kitűnik, hogy 1946 és 1948 között csaknem megduplázódott, mintegy 1/10-edről 2/10-edre a különböző „fehérgalléros” foglalkozásúak aránya a tagságban.

Egyes nagyobb városi közigazgatási pártszervezetekről külön összeállítás készült.⁴⁵ E szerint ezekben a tisztviselők több mint fele az egyesüléskor már MKP- vagy SZDP-párttag volt:

⁴⁵ MOL 276. f. 106. cs. 22. ő. c. 175.

7. táblázat

A köztisztviselők párttagsága az egyesülés előtt

Város	MKP	SZDP	együtt	városi párttagság %-ában
Pécs	287	437	724	8,5
Hódmezővásárhely	120	240	360	6,8
Kaposvár	299	240	539	12,6
Szekszárd	94	146	240	22,1
Esztergom	52	75	127	8,4
Szentendre	60	30	90	12,1
Balassagyarmat	106	178	284	20,0
Eger	149	242	391	13,1
Hatvan	18	62	80	3,8
Gyula	236	223	459	23,2
Orosháza	88	117	205	6,3
Nyíregyháza	278	202	480	10,7

(Szekszárd, Gyula, Kaposvár, Balassagyarmat, Eger megyeszékhely, viszont nem ipari város, ezért magas relatíve a köztisztviselők aránya a tagságban. Pécs és Nyíregyháza is megyeszékhely, de itt a munkás, illetve paraszt párttagok száma is nagy. Bár Esztergom is megyeszékhely, a primási székhelyen a párttagság és köztük a tisztviselők képvisellete is alacsony.)

Más forrásokból származó adatok is megerősítik a párttag közalkalmazottak rendkívül nagy számát, sőt ezek szerint a régi, 1945 előtti alkalmazásban levő közalkalmazottak között még magasabb a párttagok aránya, mint az 1945 után alkalmazottak között s legmagasabb a karrierfüggő vezető beosztásúaknál. Jakab Miklós hangsúlyozza, hogy az 1945–1946-os években a párttag köztisztviselők között „a Független Kisgazdapártnak volt túlsúlya. 1946 tavaszától [...] gyorsul fel az SZDP pártszervező munkája”, 1946 végén „a pártokba szervezett köztisztviselőknek közel fele volt SZDP-tag”.⁴⁶ A köztisztviselők zöme azonban csak az 1947-es választások után fordult az MKP felé. Egy 1949-es hivatalos összeállítás szerint a közalkalmazottak közel 46%-a lépett be az MDP-be, míg a még létező Kisgazdapártban a közalkalmazottak mindössze 5–6%-a, a Parasztpártban mintegy 4%-a maradt.⁴⁷

A fehérgalléros párttagok létszámát a felülvizsgálatnál igyekeztek lenyomni, de így is az 1946-osnál nagyobb arányú maradt. A megállíthatatlan tendencia már a következő évben folytatódott.

⁴⁶ Jakab M.: i. m. 61.

⁴⁷ Kovács M. Mária: Közalkalmazottak, 1938–1949. Létszám, összetétel, politika. Valóság 25(1982) 9. sz. 53.

Különleges, rövid életű jelenség az 1945–1948-as években, hogy a kommunista párt történetében példátlan módon megnőtt a paraszti tagság aránya, a falvak legtöbbszörében élő (nem csak a statisztikákban létező, mint később) pártszervezet működött.⁴⁸ Ennek elemzése nem tartozik ide, a Nagy Imre, Donáth és munkatársaik által kidolgozott reális parasztpolitika, a földosztás hatása mellett szerepet játszhatott az is, hogy bár 1950-ig nem voltak titkosan választott, szabályos falusi önkormányzatok, a pártok által létrehozott nemzeti, földosztó stb. bizottságok szoros kontaktusban álltak a falusiakkal, nem utolsósorban azért, mert a központi bürokrácia, pártirányítás, rendőrség még nem épült ki teljesen s miután a helyi szervek önállóbbak, több hatáskörrel rendelkeztek, mint később, a föld népe is aktívabb és pártosodóbb volt – persze nem csak a KP-ban.

Az alábbi, falusi vezetőségválasztásról szóló, 1950. április 12-i jelentéssel jellemezném ezt az aktivitást, pártonkívüliek és pártszervezet között valamivel később már elképzelhetetlen kontaktust.

„Tiszaeszlár 5000 lakosú község, ahol cca. 80 párttag van. 12-én szerdára volt kitűzve az újjáválasztó taggyűlés. Molnár Kálmán nevű párttitkárt a J. B.⁴⁹ le akarta váltani a taggyűléssel és helyette a Balla elvtársat akarták bevenni a pártvezetőségbe.

Szerdán reggel az egész község tele volt ragasztva plakáttal, hogy »éljen a mi vezérünk Molnár« és »vesszen Balla a húgyos!« A taggyűlésen a Párt mind a 80 tagja ott volt. A pártház előtt kb. 1500 pártonkívüli gyűlt össze a zuhogó esőben egy Üveges nevű volt csendőr vezetésével, akik hangos tüntetésbe kezdtek Molnár Kálmán mellett. Végül a taggyűlés tekintet nélkül arra, hogy Molnár nem volt a jelöltek között, őt újra megválasztották 60 szavazattal. A kívül álló tömeg hangos éljenzésbe kezdett, Molnár erre kiment közéjük, a tömeg vállára vette és Molnár innen mondott beszédet, amit úgy kezdett, hogy »Magyar testvéreim!«⁵⁰

A Központi Vezetőség 1950. november 27-i ülése megállapította, hogy a falusi párttagság száma csökken, de a kimutatható, számszerű fogyatkozásnál minden bizonnyal nagyobb mértékű volt a paraszti tagság aktivitásának csökkenése, a pártban maradtak többségének tagsága formálissá vált. A tendencia megfordítására tett kísérletek eredménytelenek maradtak,⁵¹ hiszen nem változtattak annak okain, az erőszakos szövetkezet-szervezési, begyűjtési és rendőri módszereken.

A városi párttagság száma 1950–1951-ben növekedett, elsősorban az alkalmazottak, másodsorban az ipari munkásság soraiból. Bár a pártszervezetek min-

48 Csak az arányok érzékeltetésére adom meg néhány nagyobb falusi MKP-szervezet (bányászfalvak nélkül!) 1948-as, egyesülés előtti taglétszámát: Békés (1885); Battonya (1678); Doboz (1635); Mindszent (1569); Kapuvár (1132); Kunszentmárton (1104); Gádoros (1075); Sarkad (1046); Nádudvar (1049); Gyulavári (1003); Egyek (1019); Hajdúhadház (952); Jászárokszállás (964); Pásztó (798); Taktaharkány (755); Monor (714); Heves (707); Balmazújváros (505). (MOL 276. f. 106. cs. 22. ö. c. 176–182.)

49 Járási pártbizottság.

50 MOL 276. f. 106. cs. 16. ö. c. 456. – A jelentésen Kovács István (PB-tag, a Szervezési Osztály vezetője) kézzel írt határozata: „példa az ellenség munkájára. Molnárt leváltani és internálni”.

51 Rákosi S.: i. m. 202.

dent megtettek a munkásság arányának javítására vagy legalább megőrzésére, a tagfelvétel „tervezése”, a keretszámok előírása nem sokat használt, inkább talán ártott. A sikertelenség leplezésére ekkor kezdhették el manipulálni az addig valódi eredményt remélő, tehát hamisítatlan kimutatásokat. A budapesti pártbizottság szervezési osztályának egyik jelentése, elpanaszolva, hogy csökkenőben van az új tagjelöltek száma, arra figyelmeztet: „Származási adatokat 100%-osnak nem lehet elfogadni ellenőrzés nélkül, mert nagy a hajlandóság a szépítésre”.⁵²

1952-ben már az összlétszám is csökkent, és ezen belül az új jelentkezők aránya is. Összevonva a tagokat és tagjelölteket (a két kategória között érdemi különbség alig volt) a hivatalos adatok szerint a tagság száma így alakult:⁵³

8. táblázat

**Az MDP taglétszámának alakulása
1950–1953**

1950. január	828 695
1951. január	862 114
1952. január	945 606
1953. január	906 087
1953. július	885 197

Az igazi nagy változás azonban nem a taglétszám, hanem a tagság szociális összetételének alakulásában történt. Rákosi Sándor összeállítására szerint ez a következőképpen módosult 1950-től 1956 nyaráig (a tagság %-ában):⁵⁴

9. táblázat

Az MDP tagságának szociális összetétele, 1950–1956

Év	M.	P.	Ért.	Alk.	Egyéb
1950	49,3	13,4	4,0	23,9	9,4
1951	41,2	11,7	4,9	34,0	8,2
1952	40,0	13,8	4,9	35,1	6,2
1953	38,0	11,4	5,8	38,8	6,0
1954	38,6	10,5	5,7	39,3	5,9
1955	37,4	10,6	6,1	38,0	6,5
1956	37,3	11,0	6,3	38,0	7,4

52 MOL 276. f. 106. cs. 29. ó. e. 103. – A budapesti szervezési osztály 1950. márc. 31-i jelentése a februári tagjelölt-felvételről.

53 Uo. 204. – A számítás pontosabbá tételéhez meg kellene vizsgálni a tagdíjfizetési adatokat. Feltehetőleg már ekkor érvényesült az a különbség, hogy míg hivatali, értelmiségi alapszervezetekben szigorúan vették a tagdíj pontos befizetését, aminek elmaradása 3 hónap után kizárással járt, a fizikai, főleg falusi dolgozóknál ettől az esetek egy részében eltekintettek.

54 Rákosi S.: i. m. 205., 225.

Miután a pártvezetés ráébredt, hogy a fizikai dolgozók többségét nem lehet a tagfelvétel tervezésével, nyomással és másfajta manipulációkkal egyhamar visszaállítani, rátértek a *pártstatistika* manipulálására. Ettől kezdve nem kell meglepődni, ha különböző célokra készült kimutatásokban eltérő adatokat olvassunk, mert azokat különböző szempontok szerint csoportosították.⁵⁵ Rákosi Sándor fenti összeállításában felbontotta a hivatalos csoportosítást és valóságghűen átcsoportosította. Bizonyos kategóriák alkalmazása az alapul vett szempontoktól függ, tehát itt is ismertetni kellene azokat.

Nézzük a vezetés részére készített, kinyomtatott bizalmas kimutatást a tagság 1954. január elsejei összetételéről. Itt a Rákosi Mátyás által a nyilvánosságnak előadott 60,5% szerepel, de a részadatokkal együtt. Vagyis ebből 21,9% munkásszármazású alkalmazott és egyenruhás. Ezeket leszámítva marad a Rákosi Sándor által megadott 38,6%. Ez utóbbinak összetevői: 33,1% aktív és nyugdíjas ipari munkás, 3,8% mezőgazdasági munkás, 1,7% munkáscsaládban háztartásbeli. (A további 1954-es adatok: a 10,5% parasztból termelőszövetkezeti tag 6,8%, egyénileg dolgozó 3,7%, legtöbbjük 7 holdnál kisebb földet művelt. Az 5% körüli értelmiségiből 1,5% műszaki. Az „egyéb” kategóriából 1,2% diák, közülük 0,8% munkás-paraszt származású, kisipari termelőszövetkezeti tag 1,2%, önálló iparos, kereskedő 0,6%, a többi a munkásokhoz és parasztokhoz nem sorolt nyugdíjas, háztartásbeli és más nem kereső. Alkalmazott – ha a manipulációt figyelmen kívül hagyjuk – 30,3%, fegyveres erő tagja 9%.⁵⁶)

Tehát a fizikai dolgozók markáns többsége alig 3–4 év alatt átfordult kisebbségre, hogy a következő évtizedekben ez a tendencia megállíthatatlanul folytatódjon. Ezen sem a tagrevízió, sem az alkalmazottak (betarthatatlan) tagfelvételi tilalma, sem a próbálkozások több munkás beléptetésére nem segítettek, csupán a paraszt és „egyéb” kategória fogyása (utóbbi, mert miután felemelték a párttagság korhatárát, kevesebb a diák, másrészt a kisiparos és kis-kereskedő) mérsékelte 1–2%-kal a munkás kategória kisebbségbe kerülését. A munkásság arányának csökkenésénél a párttagságban gyorsabb volt a párt-

55 Így Rákosi Mátyás 1951. febr. 25-én tartott beszámolójában a párt kongresszusán a valóságnak megfelelően adta meg a munkás és paraszt párttagok arányát, viszont 26,3% alkalmazottról beszélt, ami még akkor is kevés, ha feltételezzük, hogy nem számította ide (de külön sem említette) a fegyveres erőknél szolgáló párttagokat, a tagság mintegy 6%-át. Így is megjegyezte: „az alkalmazottak közül 112 000, tagságunknak 13,1%-a eredetileg is alkalmazott volt, ami ennek a rétegnek bizonyos túltengését jelenti a Párton belül”. (A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának jegyzőkönyve. 1951. február 24–március 2. Bp. 1951. 55. – A valós számokra ld. MOL 276. f. 61. cs. 313. ő. e.) A következő, 1954. májusi kongresszuson Rákosi beszámolójában már teljesen elrugaskodott a tényektől, azt állítva, hogy a tagságban a munkások aránya 60,5%-ra nőtt, az alkalmazottak arányát csak a tagjelöltek között adta meg, azt állítva: „Jelentősen visszaesett a tagjelöltek között az alkalmazottak aránya: 17,4%-ról 7,6%-ra”, ami még akkor sem igaz, ha csak az alkalmazotti származású alkalmazottakra gondolt. (A Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusának jegyzőkönyve. 1954. május 24–30. Bp. 1954. 93–94. A valós számokra ld. MOL 276. f. 61. cs. 313. és 377. ő. e.)

56 MOL 276. f. 61. cs. 377. ő. e.

tagok arányának csökkenése a *munkásságon belül*, az ötvenes évek gyors iparosításának következtében – a sok betanított és segédmunkás, az újonnan munkába lépők és főleg a fiatalok körében egyre kevesebb volt a párttag.

Fontos lenne alaposan megvizsgálni az ugyancsak gyorsan növekvő alkalmazotti-értelmiségi réteg összetételét. A pártstatisztika is kimutatja, hogy a középfokú vagy katonai, pártiskolai végzettségű „alkalmazotti” tagság sokkal gyorsabban növekedett, mint a diplomás értelmiségi – a kettő együtt pedig már 1953-tól meghaladta a munkás tagság arányát. 1951-től a pártstatisztika az „eredeti foglalkozást” is vizsgálta. E szerint az ötvenes években a párttag alkalmazottak több mint fele „munkásszármazású” volt, talán egytizede parasztszármazású volt. Dinamikusan, de ennél jóval lassabban növekedett a munkás-parasztszármazású diplomások aránya, ahol tehát a korabeli propaganda „új értelmiségről” beszélt, annak többsége még rövid tanfolyamokon végzett párt- és más politikai funkcionárius, tiszt, ügyintéző. A származási statisztika valóban egy új társadalmi-politikai strátum megjelenését jelzi, amely egy vagy két generáció életében fontos és önálló része a fehérgallérosok társadalmának: a munkás-paraszt káderekét.

Statisztikai számontartásuk a pártvezetés megnyugtatótást szolgálta: egyrészt, mert a származás szerinti kategorizálás fenntartotta a párttagság munkás-paraszt többségének illúzióját, másrészt a remény, hogy hamarosan átveszik a Horthy-rendszerből örökölt, megbízhatatlan és gyanús „régí értelmiség” helyét.

1956 októberében a pártvezetés, a kormányzat drámai módon szembesült azzal, amit az előjelek ellenére addig nem akart tudomásul venni: hogy nem számíthat a munkásság és „dolgozó parasztság” támogatására. Megbukott a nemzetközi munkásmozgalom régi illúziója, hogy az öntudatos, szervezett szakmunkások majd magukkal ragadják a tanulatlan munkásság tömegeit. Mindezt nyíltan elismerni nem voltak hajlandók, ha bizonyos konzekvenciáit le is vonták, például felhagytak az „osztályidegen származásúak”, kulákok durva diszkriminálásával. A hatvanas évektől megszűnt a származás szerinti kategorizálás az egyetemi, főiskolai, középiskolai felvételnél.

A józanabb társadalompolitika hozzájárult a rezsim gyors konszolidációjához, de nem állította helyre a párt korábbi kapcsolatát a munkássággal, erre *kommoly* kísérlet nem is történt. A proletárdiktatúrához és hasonló jelszavakhoz való formális ragaszkodást csak olyan látványos lépésekkel támasztották alá, mint a *Munkásörsg* felállítása, vagy a *Dolgozó Ifjúság Szövetsége* átkeresztelése *Kommunista Ifjúsági Szövetségre*. Sőt, amikor megpróbálkoztak a gazdaságirányítás reformjával, növelve valamelyest az igazgatók, a helyi vezetés hatáskörét, ezt sem próbálták összekötni az üzemi demokrácia erősítésével, így a munkásság beleszólása az üzem vezetésébe még az ötvenes évekhez képest is csökkent, ebbe az irányba hatott a bürokratizálódás is. Miután a régi értelmiség a forradalmi hangulat elmúltával sem vált a kormány aktív támogatójává, sajátos átmeneti állapot alakult ki jó néhány évre; Kádár fő támasza a munkásságtól elszakadó, de bizonyos – elég egyoldalú – szentimentális kötődést ápoló első generációs munkás-paraszt káderek rétege lett, természetesen azon tagjai nélkül, akik hűek maradtak '56 szelleméhez.

'56 és következményei természetesen megmutatkoztak a párt összetételében is. 1957–1958-ban a párttagok mintegy 30%-a volt üzemi munkás.⁵⁷ Számszerűen 1956 elején 260 ezer párttag üzemi munkás volt, 1958 decemberében 120 ezer, 1959 augusztusában 131 ezer. Ezek nagyrészt szakmunkások, a segédmunkásoknak 1958–1959-ben csak mintegy 6%-a maradt párttag. Új jelenség, hogy vidéken még mindig jobb a munkás párttagok aránya, mint a fővárosban, ez nyilván a forradalmi események több megyében mérsékeltebb kisugárzásával magyarázható.

„A munkásokból és parasztokból alkalmazotti munkakörbe, illetve a fegyveres erőkhöz kiemelték aránya az MDP-ben 24,1% volt. Az MSZMP-ben ez az arány jelentősen megnőtt és 32,1%-ot tett ki. Míg 1957. április 1-ig – országosan – az MDP-tagság 26,5%-át igazolták át az MSZMP-be, a kiemelt munkás-paraszt párttagság 35,3%-át. Különösen nagy arányban igazolták át a fegyveres erőknél szolgálatot teljesítő volt munkásokat és parasztokat. Arányuk [...] mintegy megkétszereződött.”⁵⁸

A rendelkezésre álló irodalom, kiadványok alapján nem lehet megállapítani, hogyan alakult a párttagság összetétele az 1956–1963. években. 1957 elején a pártstatisztikában új, már erősen manipulált besorolást vezettek be, az ezen alapuló közlések adatai alig értékelhetők.⁵⁹ Megbízható eredmény eléréséhez alaposan, kritikusan fel kellene dolgozni a pártstatisztika kéziratos anyagát. E nélkül annyit mernék megkockáztatni, hogy az 1956–1963-as periódusban az 1956 eleji helyzethez képest a munkás és paraszt tagság aránya mintegy 20%-ával csökkent, nem egészen 40%-ra, míg az alkalmazottak, értelmiség, fegyveres erők együttes aránya legalábbis elérte az 50%-ot, annak ellenére, hogy a hatvanas években a vezetői, középvezetői állásba kerüléshez a gazdaság és kultúra legtöbb területén már nem volt szükséges párttagnak lenni.

A munkáosztály helyzetéről szóló 1970. januári PB-határozat szerint a hatvanas években 34% körül stabilizálódott a fizikai munkások aránya, de „az utóbbi években [...] összarányuk a párttagságon belül csökkent”.⁶⁰ Az 1970. novemberi X. pártkongresszus részére készült PB-jelentés szerint a termelőszövetkezeti tagokkal együtt 38%-ra, részben azért, mert a pártból kilépők és kizártak között viszont többségben voltak a fizikai dolgozók.⁶¹

57 *Habuda Miklós*: A párt és a munkáosztály a konszolidáció időszakában. In: *Az MSZMP negyedszázada. Tudományos tanácskozás a párt 1957. júniusi országos értekezletének 25. évfordulója alkalmából*. Szerk. *Habuda Miklós–Urbán Károly*. Bp. 1982. 138–159.

58 *Szenes Iván*: A Magyar Szocialista Munkáspárt. A párt újjászervezése és fejlődése (1956–1962). In: *Legyőzhetetlen erő* i. m. 241. – *Szenes tanulmánya nem olyan objektív és szakszerű, mint Szabó Éva és Rákosi Sándor ugyanott megjelent id. tanulmányai, de adatbázisuk azonos.* (Az idézett bekezdésnél: *PIL* 288. f. *PTO* 824., 828. ó. c.)

59 Vonatkozik ez *Szenes id. tanulmányára* is, az 1962 novemberében tartott VIII. pártkongresszus jegyzőkönyve rövid, de hamis áttekintést közöl a tagság összetételéről.

60 *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Szerk. *Vass Henrik*. Bp. 1974. 460.

61 I. m. 666–668. – Ezt az adatot levéltári forrásokon nem ellenőriztem – nem lepne meg, ha már kozmetikázott lenne.

Ennél az arányváltozásnál fontosabb, hogy bár, miután a tagság csaknem megfeleződött, az alkalmazotti-értelmiségi foglalkozásokon belül is csökkent a párttagok aránya (nem vonatkozik ez a fegyveres erőkre), de aktivitásuk jóval nagyobb volt, mint az üzemi munkás párttagoké (a fent idézett 1970. januári párthatározat szerint például: „A pártalapszervezetek titkárainak 1958-ban 32 százaléka volt munkás, 1968-ban 19 százaléka; ugyanebben az időszakban az alapszervezetek vezetőségi tagjainak 32 százaléka, illetve 23 százaléka volt munkás [...] csökkent a munkások részaránya a különböző társadalmi és államhatalmi – tanácsi – testületekben is”⁶²).

A hetvenes–nyolcvanas években továbbra is törekedtek a pártha belépni hajlandó fizikai dolgozók preferálására, de arányuk és aktivitásuk csökkenését nem tudták megállítani, csak díszmunkások szerepeltetésével pótolni, amibe a vezetés bele is nyugodott és inkább a statisztikák manipulálásában sikerült eredményt elérni, például a „közvetlen termelésirányítók” munkássá minősítésével, így a hetvenes évek statisztikái már nem hasonlíthatók össze a korábbiakkal.

1973–1976 között történt még egy gyenge kísérlet a „munkáspolitikához” való visszatérésre, megpróbálva visszanyúlni az ötvenes évekhez, amikor a párt még a sok tekintetben kedvezményezett munkásságra támaszkodhatott. Az a munkásbázis azonban már nem létezett és a létező munkásosztálynak nem tudtak a rendszer keretein belül olyat nyújtani, ami a rendszer aktív hívévé változtatta volna. A háború előttire esett vissza a munkás helye a presztízslétrán, romlott a szakmunkásképzés tekintélye is. Nem mérséklődött a szakmunkások, illetve a segéd- és betanított munkások közti társadalmi, kulturális, mobilitási distancia, utóbbiak nem zárkóztak fel a szakmunkássághoz, sőt a presztízs-ranglétra legaljára kerültek, közülük továbbra is kevesen jutottak szellemi pályára.

A rendszerváltás és azt megelőző évek megmutatták, hogy a fizikai munkások befolyása a *Magyar Szocialista Munkáspárt* tevékenységében minimálisra zsugorodott.⁶³

TIBOR HAJDU

HOW DID THE WORKERS' PARTY CHANGE INTO THE PARTY OF BUREAUCRACY? (1948–1956)

Following the union of the communist and social democratic parties in 1948, at the beginning the *Hungarian Workers' Party* was a labour party likewise its predecessors. 41.3% of the members were blue-collar workers, and 18.2% were peasants. Before 1945, blue-collar workers had constituted a larger amount of members in labour parties, but after 1945 the middle class became getting stronger. Civil servants

62 I. m. 461.

63 Tanulmányomban igyekeztem bizonyos, a kortörténetírás által elhanyagolt tényeket ismertetni, elsősorban az állampárt szociális összetételének átalakulását. Ezek szorosan összefüggenek további jelenségekkel – a közalkalmazottak, a középosztály társadalmi helyzetének átalakulásával a hatvanas–hetvenes években. Ezekkel foglalkozik a Történelmi Szemle 2007. évi 1. számában megjelenő következő írásom.

appeared in particularly great number, and they definitely wanted to belong to the power. This way, civil servants and employees of private offices composed more than 21% of party members in 1948. This percentage continuously changed year by year, however party leadership made every effort to maintain worker hegemony: the great membership revision took place in the winter of 1948/1949 through which 178 000 members were purged from the party, and 123 000 people were reduced to the lower rank of candidate members again. In 1955, only 37.4% of the remained 800 000 party members were blue-collar workers, and 10.6% were peasants. On the other hand, 44% were white collar workers, most of them were the former and the new civil servants. Moreover, getting more people of the blue collar workers became inactive; thus the party became the group of civil servants, activists, army and police officers. Consequently, it did not get significant help from the working class during the revolt of 1956.

After 1956, the above-mentioned tendency increased: according to official data, only 38% of the members were blue collar workers in 1970. The main supporters of Kádár, constituting one third of the members, remained further on the first generation of civil servants of working-class and peasant origin.

The study describes these changes by accurate statistics, and it also analyzes the appearing strongly biased methods of faking. Readers can also learn about the interrelations of the composition of party membership with other social phenomena, such as the rapid growth of the numbers of students and civil servants etc.

SZLANCSOK MARGIT

A „hiúságok máglyái” a 15. században

A 15. századi Itália különleges eseményei voltak a „hiúságok máglyái”, a ferences és a domonkos prédikátorok luxusbírálatának látványos, ám történelmi távlatból visszatekintve szinte hiábavaló, csupán kérészéletű eredményt hozó megnyilvánulásai. Ahogy Alessandro del Vita könyvében is olvashatjuk: „a reneszánsz egyik fő jellemzője volt a luxus, ami ebben az időszakban elképzelhetetlen méreteket öltött, annak ellenére, hogy folyamatos erőfeszítéseket tettek korlátozására”.¹ E fényűzés a külsőségekben: a viseletben és a polgárok életmódjában mutatkozott meg. A reneszánsz városi polgár díszes ruhát hordott, felesége és leányai gazdagon felékszerezve és kicsinosítva jártak, fényes lakomákat, pompás esküvőket tartott, otthonának minden berendezése a gazdagságot és a jólétet mutatta. Igyekezett az élet örömeit élvezni, figyelmét már inkább az evilági dolgok, mintsem a túlvilági vágyakozás kötötte le. A kor hatalmai azonban gátat akartak vetni a luxus kibontakozásának, terjedésének, s különböző módszerekkel próbálták szabályozni és korlátok közé szorítani a hivatkozást. A világi vezetés (a fejedelem vagy a városi kommuna) luxusellenes statútumokat² adott ki, az egyház pedig a városi lakosság pasztorációját ellátó, koldulórendi prédikátorait küldte harcba a fényűzés, a „világi élet hiábavalóságainak élvezete” ellen.

1 *Alessandro del Vita*: Lusso, donne, amore nel Rinascimento. Arezzo, 1960. 9.

2 *Disciplinare il lusso. La legislazione suntuaria in Italia e in Europa tra Medioevo ed Età moderna*. A cura di Maria Giuseppina Muzzarelli–Antonina Campanini. Roma, 2003.; *Maria Giuseppina Muzzarelli*: Gli inganni delle apparenze. Disciplina di vesti e ornamenti alla fine del Medioevo. Torino, 1996.; *C. Kovesi Killerby*: Sumptuary Law in Italy 1200–1500. London, 2002.; *Neithard Bulst*: Zum Problem städtischer und territorialer Kleider-, Aufwands- und Luxusgesetzgebung in Deutschland (13.–Mitte 16. Jahrhundert). In: *Renaissance du pouvoir législatif et genèse de l'Etat*. Ed. A. Gouron–A. Rigaudière. Montpellier, 1992. 29–57.; *Diane Owen Hughes*: Sumptuary law and social relations in Renaissance Italy. In: *John Bossy*: Disputes and Settlements: Law and Human Relations in the West. Cambridge, 1983. 69–99.; *Liselotte Constanx Eisenbart*: Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums. Göttingen–Berlin–Frankfurt, 1962.

A koldulórendek luxuskritikája

Az egyház luxusellenessége már megjelent az Ó- és Újszövetségben,³ majd a korai kereszténység is számos művet adott e témában,⁴ de az igazi fellendülés a késő középkorban következett be a koldulórendek megjelenésével. A ferences és a domonkos prédikátorok néphez szóló beszédei a városi lét minden szegmensét érintették: az egyház tanainak közvetítésén túl társadalmi-gazdasági-politikai kérdéseket boncolgattak, s nem feledkeztek meg az emberek mindennapi életének taglalásáról sem. A köznyelvi prédikációk tehát már nem kizárólag vallási mondanivalót hordoztak: a bűnbánati beszédek behatoltak a magán- és a közéletbe, beavatkoztak a polgárok hétköznapijaiba, munkavégzésébe, ünnepségeibe, házasságába, sőt öltözködésébe is.

A koldulórendeknél a szegénység legmagasabb fokú megvalósítása, a világi javak és élvezetek teljes elutasítása volt az a bázis, ahonnan a luxust támadták. A 14. századtól induló ferences és domonkos obszervancia szigorú szabályrendszerével még jobban kiélezte a koldulórendi eszmeiséget. A reneszánsz városi élet gazdagsága, fényűzése, a földi lét kirívó élvezete, a férfiak és a nők cicomázkodása, ruhaluxusa a prédikációk elsődleges célpontjává vált. Az obszervánsok vádolták a nőket, mert kihívó ruháikban paráznságra csábítják mások férjét; vádolták a férfiakat, mert vagyonukat feleségükön akarják megmutatni; vádolták a gazdag kereskedő-vállalkozókat, mert behozták a luxuscikkeket, és vádolták a város vezetőit, mert nem léptek fel elég hatékonyan a fényűzés korlátozása érdekében.⁵ A prédikátorok a keresztény tanítás alapján bírálták a női ruha hosszú uszályait, a „pokolba repítő” bő ruhaujjakat, az általuk szégyentelennek tartott mély dekoltázst, a fejdíszeket, a gyöngyökkel kivarrt virágkoszorúkat, az arany- és ezüstszállakkal átszőtt hajhálókat, a magas talpú papucsokat és a férfiak cső-

3 Ld. pl. Ézs 3,17–25.: „És szól az Úr: Mivel Sion leányai felfuvalkodtak, és felemelt nyakkal járnak, szemekkel pillognak, és aprókat lépve járnak, és lábokkal nagy zengést-bongást szereznek; megkopasztja az Úr Sion leányainak fejtetőjét, és az ő szemérmöket megmezteleníti. Ama napon eltávolítja az Úr az ő lábaik zengő ékességét, a napocskákat és holdacskákat, a fülönfüggőket, a karpereceket és a fátolokat, a pártákat, a lábláncokat, az öveket, a jóillattartókat és az ereklýeket, a gyűrűket és az orrpereceket, az ünneplő ruhákat, a palástokat, a nagy kendőket és az erszényeket, a tükröket, a golycsingeket, a főkötőket és a keceléket: és lesz balzsamillat helyén bűdösség, az öv helyén kötél, és a felfodrozott haj helyén kopaszság, a szép köpenynek helyén zsákruha, és a szépség helyén homlokra sütött bélyeg.” Az Újszövetségből: Mt 6,24.; Róm 8,5–8.; 13,14.; 1Tim 2,9–10.; 1Pét 3,3.

4 *Tertullianus*: Az asszonyi cicomáról. In: *Tertullianus* művei. Szerk. Vanyó László. Bp. 1986. (Ókeresztény írók XII.) 249–270.; *Szent Cyprianus*: A szüzek viseletéről. In: *Szent Cyprianus* művei. Bp. 1999. (Ókeresztény írók XV.) 191–210.; *Szent Jeromos*: Eustochiumhoz a szüzességről. 22. levél. In: *Uő*: „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni”. A keresztény életről, irodalomról és tudományról. Ford., a jegyzeteket és az utószót írta: Adamik Tamás. Bp. 1991. (Harmonia mundi könyvek) 5–41.

5 *Letizia Pellegrini*: La predicazione come strumento di accusa. In: Girolamo Savonarola. L'uomo e il frate. Atti del XXXV Convegno storico internazionale. Todi, 11–14 ottobre 1998. Spoleto, 1999. 161–189.

rös cipőit, a méregdrága brokátot és damasztot, valamint a szépítőszereket, illatszereket: a női cicomát. A luxuskritikát kiterjesztették a városi lét minden elemére: elítélték a paloták, a berendezési tárgyak luxusát, az evés-ivással való pazarlást is. Isten haragjával fenyegettek művének felülbírálata miatt, az apostoli tanítás és a bibliai parancsolatok megszegését látták a fényűzésben. A luxusel lenes prédikáció eredményét azonnal ellenőrizendő, minden beszéd végén láng-ra gyújtották a „hiúságok máglyáit”, ahova az emberek összehordták a drága ruhákat, a díszes főkötőket, a póthajakat és a hajfonatokat, a kártyákat, a kockákat, a sakkasztalokat, a „bujaságra ingerlő” festményeket, az erkölcstelennek tartott könyveket – egyszóval a fényűző élet minden kellékét. A kisebb vagyont jelentő ruhák, ékszerek, festmények vagy kéziratok megsemmisítését a prédikátorok nem tekintették pazarlásnak: az evangéliumi példabeszéd nyomán azt tanították, hogy az ilyen vagyon nem más, mint a Krisztust eláruló Júdás ördögi alamizsnája, amit csak a lángok tisztíthatnak meg a bűntől. Nem elég csak tartózkodni ezektől a „hiábavalóságoktól”, mivel az emberi lélek esendő – az egyedüli orvosság a hiúság eszközeinek elégetése volt. A máglya alternatívát kínált az igazságszolgáltatásra: Isten küldöttjének sikerét jelentette a bűnök elleni harcban. Amikor a prédikátor elérte a kellő hatást, a keresztet magasba emelte, megszólaltak a harsonák, fellobbant a tűz. A hallgatóság „*Gesù, misericordia*” (Jézus, kegyelmezz!) kiáltással Istent dicsőítette. A beszéd végén a szerzetesek a „*La pace sia con voi*” (Béke legyen veletek!) zárómondatával elbocsátották a tömeget. Ezután került sor a körmenetre, az áldozásra és az általános megbékélésre.

A „hiúságok máglyái”

A tűznek kiemelt szerepe volt a középkorban: egyrészt jelentette a Pokol tűzét, amely mindazokra várt, akik vétkeznek; jelképezte a testi vágyat, a bujaságot, ugyanakkor szimbolizálta a megtisztulást, vagyis a Purgatóriumot is. Az égetés, mint a megsemmisítés örökérvényű formája mindig purifikációs célokat szolgált: a képrombolás (726–843) során a könyvek elégetése a bálványimádás bűnét, a IX. Gergely által létrehozott *Inquisitores haereticæ pravitatis* (1232) intézménye az eretnek tanokat volt hivatott kiirtani. Az inkvizícióban a domonkosok mellett a ferencesek is részt vettek, így a koldulórendek képviselői kellő tapasztalattal rendelkeztek a máglyahalállal kapcsolatban. E kontextusba illeszkedtek az obszervánsok által feltalált és elterjesztett „hiúságok máglyái” is, amelyek a 15. századi városi fényűzés-ellenes prédikációk záróaktusát és csúcspontját jelentették.⁶

6 Thomas M. Izbicki: Pyres of Vanities: Mendicant Preaching on Vanity of Women and Its Lay Audience. In: De Ore Domini: Preacher and Word in the Middle Ages. Ed. Th. L. Amos–E. A. Green–B. M. Kienle. Michigan, 1989. 211–235.

A korszak legjelesebb prédikátorai közül a ferences Sienai Bernardin (1380–1444)⁷ tekinthetjük a luxusellenes fellépések elindítójának.⁸ A prédikátor 1425 szeptemberében érkezett Perugiába Antonio Correr (†1445) pápai legátus és a város vezetésének hívására.⁹ Bernardin fellépésének emlékét őrzi az 1425. november 4-i „*Statuta Sancti Bernardini*”,¹⁰ amelyet Correr mellett egy priorokból, jogtudósokból álló testület készített, valószínűleg a városban szintén jelen lévő – a magyar történelemből leginkább az 1456-os nándorfehérvári diadal kapcsán ismert – Kapisztrán János (1386–1456), Sienai Bernardin tanítványa és társa közreműködésével. Már maga a statútum megszületése is mutatja a város erkölcsi megújulásra való hajlandóságát; a prédikáció sikerét pedig a „hiúságok máglyáján” füstté váló, Graziani krónikája szerint több ezer forint értékű luxuscikk – arcfestékek, parókák, fejdíszek, „parázna viseletek”, valamint kártya, kocka, sakasztal – jelezte.¹¹ Bernardin 1427-ben, a sienai prédikációi során úgy em-

7 Karl Hefele: Der heilige Bernhardin von Siena und die franziskanische Wanderpredigt in Italien während des XV. Jahrhundert. Freiburg, 1912.; Bernhard Stasiewski: Der heilige Bernardin von Siena. Münster, i. W., 1931.; P. Vittorino Fachinetti: San Bernardino da Siena mistico sole del secolo XV. Milano, 1933.; Piero Bargellini: San Bernardino da Siena. Brescia, 1933.; Iris Origo: The World of San Bernardino. New York, 1962.; Konferenciakötetek: Bernardino predicatore nella società del suo tempo. Atti del Convegno del Centro di Studi sulla spiritualità medievale. 9–12 ottobre 1975. Todi, 1976.; Atti del Convegno Storico Bernardiniano in occasione del VI Centenario della nascita di san Bernardino da Siena. L'Aquila, 7–9 maggio. L'Aquila, 1982.

8 Bár már a 13. században is gyulladtak máglyák: az 1296. évi comói statútum kimondja, hogy aki „játéklarangot” tart, el kell égetnie „tabulerii et dischi et banche et tabule”. Liber Statutorum Communis Novocomi. A cura di A. Ceruti. In: Monumenta Historiae Patriae. XVI. Leges Municipales. II/1. Torino, 1876. col. 161. (cap. 142.), idézi: Alessandra Rizzi: Il gioco fra norma laica e proibizione religiosa: l'azione dei predicatori fra Tre e Quattrocento. In: Gioco e giustizia nell'Italia di Commune. A cura di Gherardo Ortalli. Treviso–Roma, 1993. 178.

9 Eugène Deprez: L'azione di S. Bernardino da Siena nella città di Perugia. Bollettino della Deputazione di storia patria per l'Umbria 6(1900) 109–115.

10 Antonio Fantozzi: Documenta Perusina de S. Bernardino senesi. Archivum Franciscanum Historicum 15(1922) 108–129., 406–470.; Ottokar Bonmann: Problemi critici riguardo ai cosiddetti „Statuta Bernardiniana” di Perugia (1425–1426). Studi francescani 62(1965) 278–302.

11 „Alli 23 de setembre, in domenica, ce fu alla ditta predica, per quanto se iudicava o stimava, più di 3000 persone. El predicare suo si era la Sacra Scriptura, reprimendo le persone d'ogni vizio e peccato, et insegnando el vivere cristiano: poi comenzò a reprimere le donne delli strisci e concime del viso, delli capilli posticcie contrafatti, et de ogni lasciva portatura; et similmente li homini de' tavolieri, carti, dadi et facce contrafatte et simil cose brieve incante; de modo che infra 15 dì le donne mandarono tutti li capilli posticci, balzi da scuffie, e tutti li loro concimi nel convento di Santo Francesco; et similmente li homini ce mandaro dadi, carte, tavolieri et simil cose, che fuoro un gran numero de some. Et a dì 29 de ottobre el ditto frate Berardino fece recare tutte le ditte cose diaboliche in piazza, et li fece fare como uno castello de legnami fra la fonte de piazza e il vescovato, nel quale ce mise tutte le preditte cose, et poi ci fece attaccare el fuoco la dominica, che fu a dì 30 del ditto, cioè ditta che fu la predica; et fu sì grande fuoco che non se poria dire nè acontare; et nel ditto fuoco se arseno cose de grandissima valuta, et fu sì gran furia de homini e donne per scancarse dal ditto fuoco, che stette a pericolo de perirce de le gente, si non fusse stato lo aiutorio grande delli cittadini. Et alla ditta predica ce fu uno numero infinito de persone.” Graziani: Cronaca della città di Perugia dal 1309 al 1491. A cura di Ariodante Fabretti. Archivio Storico Italiano 16(1850) 313–314.

lékezett Perugiára, mint ahol a nők összes „hiú” viseletét, az általa feleslegesnek tartott ékszereket, kiegészítőket „7 rakomány hamis haját és fejdíszét”, valamint a bűnre csábító ünnepeket, „buja” táncokat sikerült megsemmisíteni és megszüntetni;¹² sőt a szerencsejátékok mellett a „gioco dei sassi” kődobálós, fából készült fegyverekkel küzdő játékát is elítélték, sőt be is tiltották. A bikaviadalok és a március 1-jén tartandó jegyesek versenyének költségét pedig a város védőszentje, Szent Herkules tiszteletére gyűjtendő viaszgyertyákra fordították.¹³

Láthatjuk, hogy már a századvégi Firenzében fanatikusan máglyákat lobbantó *frataccio*, Girolamo Savonarola (1452–1498) előtt közel hetven évvel, Itália egy másik városában egy népi ünnepet vallásos célok megvalósítására alakítottak át. A történelemben megfigyelhetjük az ünnepek periodikus módosulásait: az ókori téli napéjegyenlőség ünnepét (december 25.) a keresztény egyház Krisztus születésnapjává formálta, majd a liturgikus ünnepeket a reneszánsz vidám farsangokká változtatta (Keresztelő Szent János vigíliája/Szent Iván-éj). E körforgás alapján váltak a 15. században a karneválok Istennek szentelt körmenetekké: Burke szavait idézve, a Farsang világával szemben megteremtették a Böjt diadalát.¹⁴ A „hiúságok máglyáival” végződő processziók azonban Ciappelli szerint inkább krisztianizált karneválok voltak, ahol az ünnep alapelemei érintetlenek maradtak, csak rítusai változtak meg az új kontextus keretei között.¹⁵ A népi ünnep reformja elsődlegesen purifikációs célt szolgált; megszüntetni,

12 „Elli è tanta differenza da voi e' Perugini, quanta è dal cielo alla terra. O donne, io feci là una predica delle vanità loro, che vi feci una cosa là oltre che non feci qui; che sette some di capelli loro e dei loro magagnani [...] avete voi vedute delle sacca della bombagia? Così furo quelle sette sacca; ma elli vi fu una bella scelta che fu stimata parecchie migliaia di fiorini, e tutte quasi le loro vanità so' levate via. Della battaglia che vi si faceva, che era cosa tanto sterminata e grande faccienda, ora ella è levata via con pena grandissima. Anco de' balli che essi facevano a certa festa, anco so' levati via. El biastemiare Idio tanto bruttamente et i santi, anco l'hanno levato via, e sapete che quella città di questo era più infetta che niun'altra; e come era più brutta, così è ora più netta, con perseverenzia, però che hanno poste gravissime pene.” Prediche volgari sul Campo di Siena 1427. I–II. A cura di Carlo Delcorno. Milano, 1989., I. 349-től, XIV. pr.

13 „Alli 24 de febraio [1426] fu portato santo Ercolano a santo Domenico, come è consueto, con tutti li religiosi in processione senza cera, cioè senza facole; et li Priori e Camorlenghi e Conservatori e Massari tutti andaro al lume con le facole, alla solita usanza, perfino a san Domenico, et li lassaro tutte le ditte facole, le quale le coglieva Baglione de Fortera, Vico de Baldo e Nicolò de Martino, li quali erano ufficiali fatti sopra la fabrica e concime de san Lorenzo; et li ce fu sribuito fiorini 50, che avea del Comuno la compagna del Sasso per lo gioco, et quelli del maggio et a quelli de Monte Luce; sì che fu interlassata la festa delli giuochi e del ballare, et per la predica de fr. Berardino se lassò el ballare nella festa de santo Ercolano, che non se ballò.” Translatio librarum Cla ludis ad ceram imaginis beati Herculani (1426. febr. 20.). Ld. A. Fantozzi: i. m. 130–131.

14 Peter Burke: Népi kultúra a kora újkori Európában. Bp. 1991. 245–285.

15 Giovanni Ciappelli: Il carnevale del Savonarola. In: Studi savonaroliani verso il V centenario. A cura di Gian Carlo Garfagnini. Firenze, 1996. 47–59.; és *Uő*: I bruciamenti delle vanità e la transizione verso un nuovo ordine carnevalesco. In: Savonarole. Enjeux, débats, questions. Actes du Colloque International (Paris, 25–26–27 janvier 1996). Réunis par A. Fontes-J.-L. Fournel–M. Plaisance. Paris, 1997. 133–149. (56.)

illetve módosítani mindazt, amit „keresztényietlennek” találtak: a ruhacserét (a papnak öltözött világiak kigúnyolták az egyházi hierarchiát), az álarcokat, a kártyázást (az ördög bibliája), a táncot, az aszkézissel szemben álló eszem-iszomot. A változtatás erkölcsi okok miatt is szükséges volt, hiszen a karneválok alkalmat teremtettek a bűnre, másrészt csak idő- és pénzpocsékolást jelentettek Isten embereinek szemében. Az obszerváns prédikátorok azonban nem érték be egyszerű módosításokkal: a karnevált lezáró farsangi *capanuccion* (máglyán) eléző *Carnasciale* (Karnevál-figura) helyett a „hiúságok máglyáin” megsemmisítették a bűn minden kellékét, (a szerintük) az erkölcsi hanyatlást tükröző luxuscikkeket.

Sienai Bernardin után, 1427-ben Alberto da Sarteano (1385–1450)¹⁶ ferences obszerváns szerzetes prédikált Perugiában szintén a játékok és viadalok ellen, mint azt megtudjuk ismét Graziani krónikájából.¹⁷ Ez évben Bernardin másodszorra prédikált szülővárosában (1424 után), főként a nők hiúsága ellen, amelynek hatására a május 23-án fellobbanó máglyánál mintegy 25 000-en (!) voltak jelen, s 500–2000 forint értékű luxuscikket semmisítettek meg.¹⁸

1429-ben Guardia Greli városában Kapisztrán János¹⁹ hatalmas tömeg előtt prédikált az ördög mesterkedései (*diabolus, ludorum inventor*), azaz a szerencsejátékok, valamint a női hiúság ellen. Egyszer elé hoztak egy megszállott asszonyt, és kérték, hogy szabadítsa meg a gonosztól. Kapisztrán imádkozott, majd felszólította a sátánt, hogy távozzon az asszonyból, mire a nő egy hosszú és fekete gilisztát köpött ki, amely azonnal fekete kockává változott. Kapisztrán a kockát cellája ablakában felakasztotta. A városból való távozása előtt a kártyákat, kockákat, álarcokat, a női parókákat, piperét és hasonlókat összehordatta és a

16 *Benedetto Neri*: La vita e i tempi del beato Alberto da Sarteano. Firenze, 1902.; *Francesco Bicellari*: Un francescano umanista: Alberto da Sarteano. Firenze, 1942.

17 „A queste tempe [nell'aprile del 1427] sempre se predicò a santo Francesco nella spiazza [piazza, hodie spiazzo] de fuori, et predicò fr. Alberto [da Sarteano] della Observanza, per fina alla Pasqua rosata, e fece gran frutto, et retenne che non se fecero bataglie, che ce fu fatto grande sforzo per arfarle, quale se lassaro per le prediche de fr. Berardino.” *Graziani*: i. m. 323–324.

18 „Questa è la predica de la vanità del mondo e massime ne le donne”. In: Le prediche volgari. I–II. Pubblicate dal P. C. Cannarozzi. Firenze, 1958., II. 82–98. A *Historiae Senensis continuatio* per Franciscum Thomasium említése szerint a prédikációkon 40 000 ember vett részt (*Ludovicus Antonius Muratorius*: *Rerum Italicarum Scriptores*. XX. Mediolani, 1731. 24–25.).

19 *Johannes Hofer*: Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. Innsbruck–Wien–München, 1936.; Olasz ford. *Giacomo di Fabio*: Giovanni da Capestrano. Una vita spesa nella lotta per la riforma della Chiesa. L'Aquila, 1955.; *Ottokar Bonmann* átdolgozásában, két kötetben: *Johannes Hofer*: Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. I–II. Roma–Heidelberg, 1964–1965. (Bibliotheca Franciscana 1–2.) (Az idézetek az olasz fordításból származnak.); *Bölcskey Ödön*: Capistránói szent János élete és kora. I–III. Székesfehérvár, 1923–1924. Konferenciakötetek: San Giovanni da Capestrano: Un bilancio storiografico. Atti del Convegno storico internazionale. Capestrano, 15–16 maggio 1998. A cura di E. Pásztor. L'Aquila, 1999.; Ideali di perfezione ed esperienze di riforma in S. Giovanni da Capestrano. Convegno storico, Capestrano, 1–2 dicembre 2001. L'Aquila, 2003.

kockával együtt elégettette.²⁰ Ezt az esetet 1453-ban, boroszlói prédikációjában is elmesélte, kiegészítve egy másik történettel, amely Itália egy más városában történt, ahol Varese leírása szerint „az ördög nagyobb megszegényítésére a játékszereket elégette, az ördög hitvány képét egy papírra festette és az égő halom tetejére rakatta, azonban a lángok a képet a levegőbe repítették, mire Kapisztrán így szólt: »A mi Urunk, Jézus Krisztus nevében megparancsolom neked, hogy arra a helyre, ahonnan eljöttél, sietve térj vissza, késedelem nélkül!«”²¹ Az ördög képmása visszaesett a tűzbe és elégett.

Kapisztrán Itália után 1451-től a német területeken folytatta a női hiúság és a szerencsejátékok elleni támadását.²² Bécsben az 1451. év böjti időszakában tartott prédikációk alkalmával is sor került a máglyára, ahol maga a királynő dobta elsőként sakkjátékát és hajdíszt a tűzbe.²³ Ezzel ellentétes eset történt 1493-ban Bolognában, ahol a város fejedelme, Giovanni Bentivoglio a lázadástól való féltelmében Savonarolát prédikációjának abbahagyására kötelezte, mert a szerzetes hevesen bírálta a herceg feleségének, Ginevrának fényűző viseletét.²⁴

Visszatérve Kapisztrán bécsi prédikációjához, valószínűleg egy héttel az említett máglya után, a Mária Magdolnáról szóló prédikációkat követően is sor került a

20 „Nam ibi divo Joanne, cum magna populorum circumstantium frequentia praedicante, illata est ei quaedam mulier, multo tempore a daemone vexata et oppressa; pro cujus liberatione cum orationem devotissimam effudisset, in Christi virtute daemoni mandavit, ut ab illa exiret, et obsessae focinae, ut spueret; quae cum lumbricam nudam nigram et longam expuisset, statim conversa est in materiam quamdam quadram, ad instar magni taxilli nigri. At Dei servus sciens daemonem esse, nitens ergo alligans, extra cellae fenestram suspendit. Cumque tandem abire vellet, vanitatesque illius populi comburere decrevisset, cartas scilicet, tabularia, taxillos, larvas, fucosque capillos mulierum et his similia, ex quibus spectaculum magnum paratum erat.” *Acta Sanctorum Octobris. Ex Latinis et Graecis aliarumque gentium monumentis servata primigenia veterum Scriptorum phrasi collecta, digesta commentariisque et observationibus illustrata a Josepho Van Hecke–B. Bossue–V. van Buck–E. Carpentier. X. Parisiis–Romae, 1869. Oct. X. 452.; és Vita et gesta beati Johannis de Capistrano. Budae, 1523. 21.*

21 „Tanto fervore et clamorosi vocibus contra aleatores et alios lusores exclamabat, quod quasi in omnibus civitatibus, in quibus praedicabat, congregabantur omnia tabularia, cartulae, schachi, et aliorum ludorum inventiones, quibus congregatis et in cumulum reductis, judebat Pater sanctus igne succendi in praesentia universi populi, ut sic diabolus, ludorum inventor confunderetur, Deus glorificaretur, et homines a ludis arcerentur. Et quia hujusmodi actus Deo erat gratissimus, placuit majestati suae quaedam mirabilia in ipso actu demonstrare. In quadam civitate Italiae dum praemissa ludorum instrumenta urerentur ad majorem diaboli confusionem, quaedam turpissima daemonis imago, cartae papyrae depicta [...] »In virtute Domini nostro Jesu Christi praecipio tibi, ut ad locum, a quo recessisti, festine revertaris: non sit mora!«”. *Acta Sanctorum i. m. Oct. X. 497.*

22 „in ampla Germaniae civitate petulanti viro, lascivaeque mulieri indubitatissimum est contigisse. Nam cum alter ab execranda ludi cupiditate disserteret, praecipua scelera quaedam oriri solere, ferens aegre durum sibi seniore (nam totus in ludis mersus erat, detestando seniore) negat penitus, tot capitalia crimina ludo posse oriri, neque propterea libidinem animi sui velle minuere, cum sit ludere vitae solatium et ingenii acumen. Altera vero, dum mulierum nativos et adulterinos intelligeret fucos damnari, insana mente garriens, veritati officiosa detrahit.” *Acta Sanctorum i. m. Oct. X. 490.*

23 J. Hofer: i. m. (1955) 356–357.

24 M. Maragi: I cinquecento anni del Monte di Bologna. Bologna, 1973. 31.

„világ hívságainak” megsemmisítésére, miképpen „Itáliában is, ahol az ezekhez hasonló dolgokból legalább 20 000 dukát értéket elégettek.”²⁵ 1454-ben – Glassberger krónikája szerint²⁶ – még a luxushintókat, az éjszakai kicsapongás és a bujaság, páráztság fő kellékeit is lángra vettette. Sienai Bernardin is felgyújtatta a bordélyházakat 1427-ben, Viterbóban, a máglyán égő női cicomák és játékok mellett.²⁷

1452-ben Drezdában a nők levágták hajfonataikat, és egyéb díszekkel együtt átadták Kapisztránnak, aki ezeket a kártyákkal, kockákkal együtt a lángok közé dobta.²⁸ Ez év júliusában Nürnbergben a sakkokkal, kockákkal együtt égtek el a főkötők és a csőrös cipők is. Massonio leírása szerint hatvan szekér fényűző ruhát égettek el;²⁹ Kapisztrán biográfusa, Nicolao de Fara pedig ekkora értéket egész Itáliában nem látott.³⁰ Müllner krónikájában feljegyezte, hogy Szent Lőrinc napján 76 szánt, 3640 ostáblát, 40 000 kockát és sok kártyát égettek el a vásártéren.³¹ Arnstadtban az összegyűjtött „hiábavalóságok” alatt maga Kapisztrán gyújtotta meg a tüzet.³² Erfurtban, a város krónikása „furcsa szokás-

25 *Moriz Bermann*: Alt- und Neu-Wien. Geschichte der Kaiserstadt und ihrer Umgebungen. Wien–Pest–Leipzig, 1880. 581.

26 „Ubi eundem laborem ob populi informationem per omnem modum superius Viennae recitatum habuit, multasque curiositates et vanitates mundi tam ludorum quam vehiculorum suis sermonibus exuri fecit, fratre Nicolao Eyffler sermones eius interpretante et plurima miracula operatus est.” *Chronica Fratris Nicolai Glassberger Ordinis Minorum Observantium. Analecta Franciscana* 2(1887) 341.

27 *Cesare Pinzi*: Storia della città di Viterbo. Viterbo, 1899. III. 549-től.

28 „Die in lateinischer Sprache gehaltene Predigt übertrug einer seiner Genossen dem Volke nachher ins Deutsche aber weit mehr als seine feurigen Worte waren die lebhaften Geberden und das Mienenspiel des hageren, hohlaugigen Mönches von einer die Massen tief ergreifenden Wirkung. Brettspiele, Würfel, Karten und Luxusgegenstände ließ er sich bringen, um sie in Haufen zu verbrennen; die Frauen forderte er auf, ihre langen Zöpfe, die Zeichen der Hoffart, abzuschneiden, und übergab sie gleichfalls den Flammen.” *Otto Richter*: Der Bussprediger Johannes von Capistrano in Dresden und den Nachbarstädten. Dreza, 1883. (Mitteilungen des Vereins für Geschichte und Topographie Dresdens 4.) 1–5. (2.)

29 *Salvatore Massonio d'Aquila*: Della meravigliosa vita, gloriose attioni et felice passaggio al cielo del B. Giovanni da Capistrano. Venezia, 1627. 251.

30 „Nam cum vidissem, Norimbergae sex magnos currus tabulariis plenos, ad commune forum duci, ubi etiam supra septuaginta vehicula depicta, quibus ab equis hyeme per civitatem traductis, voluptatis causa multo scelera perpetrabantur, etiam igne, spectantibus cunctis, consumpta sunt, prutari per nimia multitudo in tota Italia tot inveniri non posse.” *Acta Sanctorum* i. m. Oct. X. 466.

31 „1452 kam Johannes Capistranus, ein Barfüßermönch und Cardinal, auch der rechten Doctor, der als päpstlicher Missionar Deutschland durchreiste, nach *Nürnberg*, und predigte das Kreuz wieder die Türken. Er redete lateinisch und ein Bruder seines Ordens erklärte es dem Volk in deutscher Sprache. In seiner Strafpredigt befahl er auch, die Schlitten [...] große Wulsthauben, Brettspiele, Würfel und Karten zu verbrennen. Hierauf wurden am Tage S. Laurentii 76 Schlitten, 3640 Brettspielen, 40000 Würfel und viele Karten auf öffentlichem Markte verbrannt.” *F. F.*: St. Johann von Capistrano in Deutschland. *Der Katholik* 71(1891) I/2. sz. 152. Ezt a jelenetet örökítette meg valószínűleg Hans Schäuuffelein, fametszeten. In: *Vita Iohannis Capistrani. Sermones eiusdem*. Augsburg, 1519.

32 *Jürgen Bühring*: Urkunden und Auszüge zur Geschichte Capistranos und des Barfüßerkloster zu Arnstadt. *Alt-Arnstadt* 3(1906) 89.

ként”³³ említette a luxuscikkek elégetését: itt Sienai Bernardin ereklyéinek felmutatása alatt gyűjtötték össze a vámház melletti téren a „hiúságokat”, és forrásaink szerint a záróprédikáción 60 000 ember előtt került sor a máglyára.³⁴ Halléban, 1452 októberében a hit erényének hét minőségéről tartott prédikációja indikálta a fényűzési cikkek elégetését.³⁵ Magdeburgban pedig a Tízparancsolat megtartására szólította fel hallgatóit, és a nép, hogy megszentelje azt a napot, a sakkjátékokat, kockákat a piacra hordta és elégette;³⁶ sőt a nők még a szövetek kikészítéséhez szükséges munkaeszközeiket is átadták.³⁷ Kapisztrán lipcsei tevékenységének sikerét mutatja, hogy prédikációját követően megsemmisítették a játékszereket és a luxuscikkeket;³⁸ a városi hatóság pedig távozása után rendeletileg tiltotta be a hegyes cipők viselését, valamint a pékeknek tánc és közös sörözés rendezését.³⁹ Lipcsében az 1452-es rendelet jelzi a luxus- és fényűzésellenes törvénykezés kezdetét. Ez a rendelkezés kifejezetten kimondta, hogy „Kapisztrán János atya és más prédikátorok akaratából”⁴⁰ adták ki.

33 „Ugyanennek a jámbor atyának különös szokása volt, hogyha valamely városba jött és ott prédikált, megparancsolta, hogy az ostáblákat és a kockákat, ami csak van a városban, adják át. Erfurt városában egy nagy rakás kockajátékokat és asztalokat, mivel a kockajátékok ezen állottak, adtak át. Azután meghagyta az asszonyoknak, hogy a nagy hajfonatokat (Zopf) adják át neki és Isten kedvéért mondjanak le a fényűzési cikkekről, és azokat is adják át neki. Erre néhány erényes asszony levágta hajfonatait, és őszinte alázatossággal átadták neki.” *Annales Erfurtenses Germanici ab anno MCCCXL. usque ad annum MCCCXLVIII. jussu Hartungi Kammermeisteri consuli Erfurt.* In: *Johannes Burchardus Menckenius: Scriptores Rerum Germanicarum.* III. Lipsiae, 1730. 1215–1217.

34 *Johannes Regularis Chroniconja (Lucas Wadding: Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum.* XII. (1448–1456). Firenze, 1932. 141.) beszél a 60 000 főről, míg Kammermeister már 100 000-t említ. *J. Hofer: i. m. (1965) II. 168.*

35 „Obediant ergo taxillatores, salcatores et lusores et tabuleria cum taxillis, similiter et muliercule plectas crinum e loccos ad comburendum apportent”. *J. Hofer: i. m. (1955) 482.*

36 *Amandus Hermann: Capistranus Triumphans, seu Historia Fundamentalis de Sancto Joanne Capistrano, Ordinis Minorum Insigni Regularis Observantiae Propagatore.* Coloniae, 1700. 423. „Johannes Capistranus, der andechtiger vater gnant, barfusen Ordens, schickte Nicolaus der V. (MCCCCLI) wider di laster czu predigen [...] lies Kartenspiel, worfel, bretspiel, frawen schnure, kokilseecke etc. vorbrennen”. *Excerpta Saxonica, Misnica et Thuringiaca ex Monachi Pirnensis [...].* In: *Johannes Burchardus Menckenius: Scriptores Rerum Germanicarum.* II. Lipsiae, 1728. 1518.

37 *J. Hofer: i. m. (1955) 483.*

38 „Er predigte die Abfehr von aller Welthust und verfluchte den Luxus, die Trunksucht, die Spielwut, den Ehebruch. [...] Wie in anderen Stadten, so soll auch in Leipzig das zerknischte Volf Spielkarten und Würfel, Schach- und Bretspiele in die Flammen geworfen haben: ludorum levitates et solatorum turpitudines morumque anfractus in nobis prorsus enervavit”. *Ernst Kroker: Leipziger Kleiderordnungen.* Leipzig, 1912. (Mitteilungen der deutschen Gesellschaft zur Erforschung vaterlandischer Sprache und Altertümer in Leipzig) 23.

39 „Der Rat erließ am 22. Dezember ein Verbot gegen die dem Bußprediger verhaßten spitzen Schuhe und untersagte den Backern die Veranstaltung eines Tanzes und gemeinen Bieres.” *O. Richter: i. m. 4. Ld. még: Urkundenbuch der Stadt Leipzig.* I. Hrsg. K. Fr. von Posern-Klett. Leipzig, 1968. (Codex Diplomaticus Saxoniae Regiae II/VIII.) 237.; *L. C. Eisenbart: i. m.*

40 „Man mag im übrigen über Capistrans Tätigkeit urteilen wie man will, daran ist nicht zu zweifeln, daß er durch seine Predigten auch in Leipzig den ersten Anstoß dazu gegeben hat, das der Rat gewisse Ansartungen in der Tracht und Lebensweise seiner Bürger einzuschränken ver-

1454-ben Augsburgban prédikációi alatt a nőket és férfiakat szigorúan kétváltasztotta, Sienai Bernardin ereklyével gyógyított, majd ezután következett a játékok és más „hiábavalóságok” megsemmisítése: 3-4 luxushintó, 1500 sakk és 60–70 szán vált a lángek martalékává.⁴¹ Az év végén, Frankfurtban a *Chronik der Bischöfe von Speyrer* szerint az elégetett kocka- és kártyajátékok között egy értékes ezüstasztal is megsemmisült.⁴² Kapisztrán a játékokon és a cicomákon túl az eretnek tanokat tartalmazó könyveket is elégette,⁴³ mint tette azt Pál apostol is Efézusban az „ördögi mesterségeket gyakorló” zsidók és a görögök könyveivel (ApCsel 19,19.). Nem kétséges, hogy minden, a katolikus hittal ellenkező dolog, tanítás vagy személy kiirtása volt a fő cél (Kapisztránt kegyetlen inkvizítorként, a zsidók és az eretnekek kíméletet nem ismerő bírójaként tartották számon).

Kapisztrán János valamennyi bűnbánati prédikációját máglyák követték, s az ikonográfia is sokszor ezzel az eseménnyel összefüggésben ábrázolja. Thomas Burgkmair 1490-es években készült portréján a prédikátor még attribútumok (feszület, keresztes zászló, a Bernardin-féle sugárzó nap YHS monogrammal) nélkül jelent meg, de a bambergi prédikációt idéző, ismeretlen művésztől származó (egykor Sebald Poppnak tulajdonított) festményen Kapisztrán előtt, a nők és a férfiak szétválasztott sorai között már fellángolt az eddigi leírásokhoz képest meglepően kicsi „hiúságok máglyája”. Az 1519-ben, Augsburgban kiadott

suchte. Es ist zwar die Vermutung ausgesprochen worden, es möge in den Sächsischen Städten schon von der Mitte des 15. Jahrhunderts vereinzelte Kleiderordnungen gegeben haben, aber durch Zeugnisse läßt sich diese Vermutung wohl nicht stützen, ja der Umstand, daß der Leipziger Rat 1452 sein erstes kleines Verbot ausdrücklich mit den Predigten Capistrans rechtfertigt, spricht dagegen. Das Verbot der Schnabelschuhe und des Bäckertanzes scheint wirklich in Leipzig der erste Schritt auf dem fast unabsehbar langen Wege der Kleiderordnungen gewesen zu sein. Nachdem aber dieser Weg einmal betreten war, wurde er rasch weiter begangen.” *E. Kroker*: i. m. 26.; *L. Bartsch*: Die sächsischen Kleiderordnungen unter Bezugnahme auf Freiburger Verhältnisse. Freiberg, 1883. (Mitteilungen vom Freiburger Altertumsverein 20.)

41 „Anno 1454. prediget pruder Johann de Capistrano parfüßer orden hie auff dem fronhoff am morgen umb die sechsten stund und hett meß darvor auff seinem predigstul, den hett man im auff gemacht und tet das acht tag an ainander. Und die mann mussten all an ain ort sitzen und die frawen an dem andern ort und nach tisch gein aubent bestrich er all kranck leutt auch auff dem hof mit sant Bernharts hailgtumb. Man verprannt auch auff dem fronhoff vil schlitten und spilbreiter und Kartenspiel ain grossen hauffen; auch wurden vor vier stat tor die bruggen gewelbt.” *Chronik von der Gründung der Stadt Augsburg bis zum Jahre 1469*. In: *Die Chroniken der schwäbischen Städte. Augsburg*. I. Göttingen, 1965. (Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert IV.) 325.

42 „Er ließ auch die Brettspiel und Kartenspiel off einen Tag alle zu Frankfurt verbrennen. Es war auch gar ein köstlich Spielbrett, das war eitel (rein) silbern, war wol 100 Guld. werth, und ein Kartenspiel, 8 Guld. werth, das muß auch herfür, und ließ es mit den andern verbrennen mitten uff dem Platz zu Frankfurt.” St. Johann von Capistrano in Deutschland i. m. 150–151. A „hiúságok máglyáját” leíró Speyrer Chronik: *F. J. Mone*: Quellensammlung zur badischen Landesgeschichte. I. Karlsruhe, 1848. 396. és Frankfurter Chroniken und annalistische Aufzeichnungen des Mittelalters. Bearb. Dr. F. Froning. Frankfurt a. M., 1884. (Quellen zur Frankfurter Geschichte I.) 59., 101., 159.; *J. Hofer*: i. m. (1965) II. 307.

43 1437. szept. 10. Velence, Kapisztrán levele IV. Jenő pápának: „Incipit: Pridie Vestrae Sanctitati succinto sermone scribebam de speculo simplicium animarum”. Kiadatlan, eredetijét ld. Capistránói ferences konvent könyvtára, XIX. kódex, f. 20^a.

Vita Iohannis Capistrani Hans Schäuffeleinnek tulajdonított metszetén Kapisztrán prédikál, kezével a máglyára mutat, ahol éppen játékeszközöket és más „hiúságokat” vetnek a tűzre. Matheus Raderus *Bavaria Sancta* című munkájában Kapisztránt a keresztes hadak vezéréként, zászlóval a kezében láthatjuk, amint egy máglya mellett áll, ahol kártyák és játékok égnak, amelyet a kép alatt olvasható verssorok is hangsúlyoznak.⁴⁴ Roberto Rusconi szerint ez az ábrázolásmód egy hagyományos vándorprédikátor-képet állít elénk, ahol a „hiúságok máglyái” a végítélet közelségét alátámasztó, bűnbánati aktust jelentették.⁴⁵

A domonkos Girolamo Savonarola⁴⁶ 1497-ben és 1498-ban fellobbanó máglyái a reneszánsz városi élet megváltozását szimbolizálták: Lorenzo de' Medici tavaszünnepei helyett savonaroliánus karneválok következtek. Savonarola számára Firenze *Új Jeruzsálem* volt, amelyben a keresztyén előírások megvalósulása érdekében általános (politikai-társadalmi-gazdasági-morális) reformot akart végrehajtani.⁴⁷ Erkölcsreformjának egyik alapvető része volt a női fényűzés és

44 „Hic Francisce tuus miles: tua Signa per orbem / Nominis ingenti cum pietate tulit.
Hunc inter promachos sine telo tela repressit, / Et Cruce percussit signa inimica Crucis.
Alea damnata est flammis, talusque, latroque / Totaque chartarum plaustra cremata focus.
Si purgare juvat monstis feralibus Orbem / Mitte Capistranum, Cerberus ipse tremat.” *Bölskey Ö.*: i. m. II. 707.

45 *Roberto Rusconi*: Giovanni da Capestrano: Iconografia di un predicatore nell'Europa del '400. In: Predicazione francescana e società veneta nel Quattrocento: committenza, ascolto, ricezione. Atti del II convegno internazionale di studi francescani. Padova, 1995. 25–53. Kapisztrán ikonográfiájával kapcsolatosan ld. még: *P. Gerlach van's-Hertogenbosch-O. Schmucki*: Johannes von Capestrano. In: Lexikon der christlichen Ikonographie. VII. Ikonographie der Heiligen. Innozenz bis Melchisedech. Schriftl. Karl Georg Kaster. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1974. 90–93.; *Ottokar Bonmann*: Johannes Kapistran in der figurativen Kunst seiner abruzzesischen Heimat (ein Beitrag zur kapistranischen Ikonographie). Franziskanische Studien 52(1970) 334–338.

46 *Pasquale Villari*: La storia di Girolamo Savonarola e de' suoi tempi con l'aiuto di nuovi documenti. I–II. Firenze, 1882.; *Roberto Ridolfi*: Vita di Girolamo Savonarola. Avvertenza di Eugenio Garin, note aggiunte di Armando F. Verde OP. Firenze, 1997.; *Felice Tocco*: Savonarola profeta ribelle. A cura di Fulvio De Giorgi. Genova, 1998.; Una città e il suo profeta: Firenze di fronte al Savonarola. A cura di Gian Carlo Garfagnini. Firenze, 2001.; Girolamo Savonarola da Ferrara all'Europa. A cura di Gigliola Fragnito–Mario Miegge. Firenze, 2001.; Konferenciakötetek: Studi savonaroliani verso il V centenario. A cura di Gian Carlo Garfagnini. Firenze, 1996.; Girolamo Savonarola. L'uomo e il frate i. m.

47 „La quale opera benché, in prima (è da sapere) da' sapienti di questo mondo fussi derisa el come impossibile da ogni huomo indicata, perché erano notriti in molte cattive consuetudini lungo tempo, per havere una larga licentia et libertà d'essere inviluppati in tutti è vitii (negli ornamenti et capigliature come fanciulle apparivano, ancora più come publiche meretrice, nel parlare et opere impudichi) et maxime in quel vitio indicibile, cosa abhominevole a dire, giuocatore, golosi, vanagloriosi, lascivi et in molti altri peccati inviluppati, il servo di Dio, dal divino aiuto confortato, in brevissimo spatio di tempo a tal perfectione li condusse, che da ogni huomo devoto et ben disposto fu giudicato che fusse opera di Dio, come il servo di Dio più volte predicando in publico affermò.” La vita del beato Ieronimo Savonarola, scritta da un Anonimo del sec. XVI e già attribuita a fra Pacifico Burlamacchi. (= Burlamacchi) A cura del Principe Piero Ginori Conti. Firenze, 1937. „Della conversione de' fanciulli fiorentini et del frutto et opere loro”. 118–129.

ruhaluxus, valamint a gyermekek kicsapongásainak és veszélyes játékaiknak megszüntetése.⁴⁸

Az ifjúság szokásainak megváltoztatása fontos elem volt a karnevál-körmenet átalakulás folyamatában, hiszen a farsang versenyeinek, színjátékainak is ők voltak a főszereplői.⁴⁹ Az 5–16 éves gyerekek konfraternitásait fra Domenico da Pescia vezette. Savonarola megparancsolta nekik: ahhoz, hogy Jézus Krisztus fiai legyenek, tartsák meg Isten és a Szent Egyház parancsolatait, járjanak rendszeresen a prédikációkra, gyónjanak, áldozzanak, ne vegyenek részt pogány előadásokon, egyszerű ruhákat hordjanak, hajukat illendően vágják le, kerüljék a rossz társaságokat és a bűnös dolgokat, a szégyenteljes könyveket, ne menjenek bálókba, zenés ünnepségekre, ne folytassanak szerencsejátékokat, különösen ne játsszák a „*gioco dei sassi*”. Savonarola prédikációiban buzdította a gyerekeket, hogy járják végig a várost és tisztítsák meg az ördög kellékeitől, amelyeket „Isten és a Szent Egyház is kiátkozott és megvetett”.⁵⁰ Domenico da Pescia hatására a Signoria a fiatalok viseletéről rendeletet is hozott.⁵¹

A konfraternitások területi alapon szerveződtek, minden negyedben kijelöltek tisztségviselőket az előírások betartatására. A „*paciali*” a békesség fenntartásán örködtek; az „*ordinatori*” rendelkeztek a templomi ülésrend felett; a „*corettori*” feladata volt a luxuscikkek és egyéb „felesleges dolgok” összegyűjtése, s a kihágások megbüntetése; az „*elemosinieri*” az alamizsnálkodás feladatát látták el; végül az „*inquisitori*” rendszeres őrjáratot szerveztek a városban, hogy ellen-

48 „E considerato, per la uniformità di tutti e per il maturo loro consiglio et incredibile prontitudine et affetto a questa cosa, ivi essere la mano di Dio, gli ebbe più volte appresso di sè: et esaminato tutto quello che intorno a ciò si poteva, feciono ultimamente una non manco utile et accomodate che bella e copiosa reforma, così circa alla modestia delli abiti et alla osservanzia di tutte le cose morale, massime pertinente a el vero culto et alla vera radice del vivere cristiano, come circa alla creazione tempo et ordine di alcuni loro ministerii et a questo effetto necessarii officii”. Dal commento di Hieronym. Benivieni sopra a piu Sue canzone et sonetti dello amore et della bellezza divina. Impresso in Firenze per S. Antonio Tubini et Lorenzo di Francesco Venetiano et Andrea Ghyr. Da Pistoia. Adì VIII. di Settembre, MCCCCC in folio, a carte, c. CXI–CXV: „Canzone del dì dell’Ulivo del 1496.”

49 Richard C. Trexler: *Dependence in Context in Renaissance Florence*. New York, 1994. 256–326.: „Ritual in Florence: Adolescence and Salvation in the Renaissance”; *Uò: Public Life in Renaissance Florence*. New York, 1980. 474–490.: „The Ritual Revolution: Child Florence.”

50 Iacopo Nardi: *Istorie della città di Firenze*. I–II. Firenze, 1888., I. 98–99.

51 „L'altra fu, che faceva raunare tutti e fanculli della nobiltà, et fece loro un capo, che fu un frate Domenico da Pescia, el quale era di sancta et semplice vita, et fato loro fare di loro medesimi quatro chustodi, uno per quartiere, e quali andanddo fuori, se havessino trovato nessuna fanculla in capelli o con panni troppo schollati, gli facevano romore, se trovavano chi guchasse, toglievano chartte e dadi, et ultimamente fra loro fecono una riforma circha al vestire e tenere tagliati e capelli al orecchio [...] et molti altri provvedimenti, e quali tutti servavano et schritti gli portorno a la signoria, che per provisione facesse”. Bartolomeo Cerretani: *Storia Fiorentina*. In: Joseph Schnitzer: *Quellen und Forschungen zur Geschichte Savonarolas*. I–IV. München–Leipzig, 1902–1910., III. 1–105. (38.)

őrizték, mindenki erkölcsösen él-e.⁵² A korabeli források gyermekek ezreiről beszélnék, akik Savonarolánál áldoztak és jó útra tértek.⁵³ „Jézus Krisztus, városunk Királyának és Szűz Máriának nevében mondjuk neked, hogy hagyd el ezeket a hiúságokat, különben rád jön a kórság!”⁵⁴ – fenyegettek a gyerekek. „A mi fiaink a korábban művelt hiábavalóságok helyett Isten szolgája prédikációinak hatására teszik azt, amit láttok”⁵⁵ – válaszolták a firenzeiek a városukban történeken csodálkozó idegeneknek.

1497-ben⁵⁶ került sor az első „hiúságok máglyájára”. Február 7-én reggel Savonarola misét celebrált, a hallgatóság gyónt és áldozott. Ezután következett a körmenet, ahol a gyermekek fehér ruhában, fejükön rózsakoszorúval, kezükben kereszttel és olívaágakkal énekelték: „*Viva Iesù Christo Re nostro!*”⁵⁷ (Éljen a mi királyunk, Jézus Krisztus!) Ruháik fehérsége az egyszerűséget és a tisztaságot jelképezte, a kereszt az igaz keresztény életet, az olíva pedig azt, hogy Isten olajfa-ágakkal és a Szentlélekkel világosította meg Firenzét, hogy helyesen cselekedjék.

A menet élén négy angyalruhás fiú után Donatello márvány Jézus-szobrát vitték. A kisdud jobb kezével áldást osztott, baljában a töviskoszorút tartotta, valamint átlukasztott kezét mutatta a népnek. A szobrot tartó aranyozott selyembaldachint 12 gyermek vitte, a magasba emelve.⁵⁸ Zsoltárokat és himnuszokat énekeltek, a „*limosinieri*” ezüstvázával kezükben alamizsnát gyűjtöttek a szegé-

52 „volsono e ordinarono, che per ciascuno quartiere si eleggessino a certo tempo e con certo ordine e limitazione alcuni di essi Giovinetti: lo officio de' quali fussi discorrere per tutta la città [...] investigare dove o si ritenessi giochi o si facessi altra cosa manco che onesta e permessa [...] Quando ancora trovassino per le strade pubbliche o per le chiese alcune donne o fanciulle impudicamente e fuori della loro debita onestà ornare, dovessino parimente, idest con ogni umiltà mansuetudine e reverenzia, ammonirle per parte di Dio et esortarle a deporre per el ben pubblico della città e delle private loro anime simili vanità; recercando ancora le proprie loro case e delli altri nostri cittadini, e confortando ciascuno appresso del quale essi trovassino cose vane lascive o poco alla cristiana professione conveniente, a spogliarsi di tali vanità e maledizione provocatorie della ira di Dio [...] promettendo per parte di Dio, a chi di simile cose spogliare si volessi, molte grazie proprie e peculiarie benedizioni.” Dal commento i. m. 99.

53 *I. Nardi* (i. m. II. 21.) 1300 tizennyolc év alatti gyermekről; *P. Villari* (i. m. CXIII–CXIV.) 4000 hat és kilenc év közötti gyermekről; *Luca Landucci* (Diario Fiorentino dal 1450 al 1516. Firenze, 1983. 125.) 6000 öt, hat és tizenhat év közötti gyermek áldozásáról beszél.

54 „Da parte di Iesù Cristo, Re della nostra città, et della Vergine Maria, ti diciamo che tu deponga et lasci queste vanità, altrimenti ti verrà il morbo!” Burlamacchi 124.

55 „Li nostri figliuoli in luogo di vanità che già facerono, per le predicationi del servo di Dio si sono condotti a far quello che voi vedete”. Burlamacchi 123.

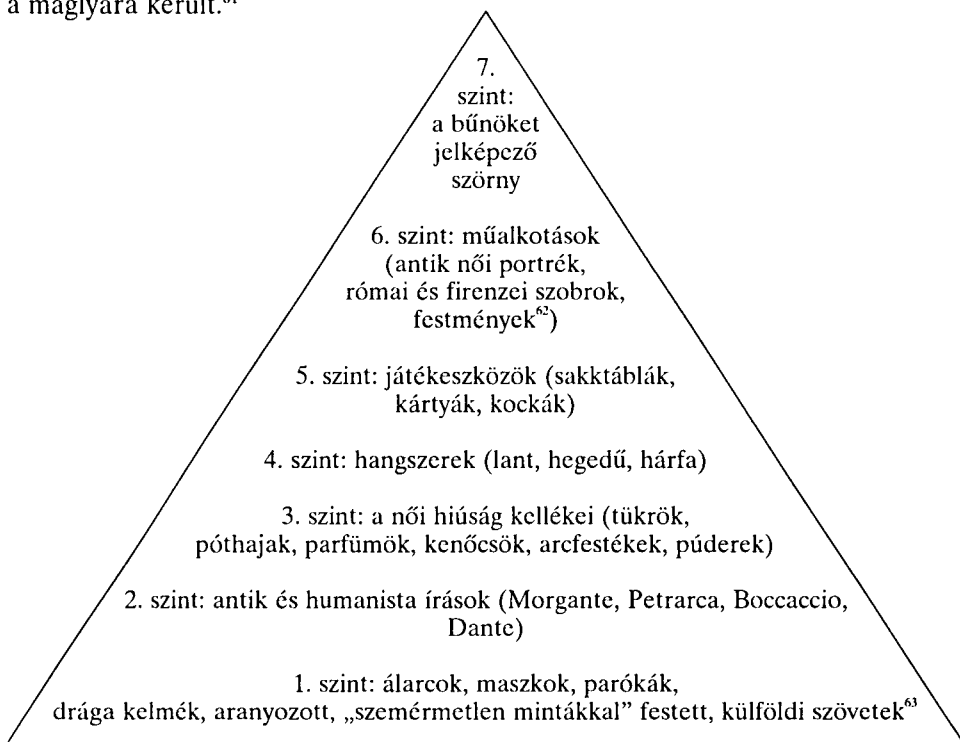
56 A dátumbeli eltérésekre a korabeli firenzei időszámítás ad magyarázatot. *Benivieni* az első máglyát 1496 elejére teszi; *P. Villari* (i. m. Appendice, XXII. doc.) is 1496. febr. 16-ot idéz. *I. Nardi* (i. m. II. 21.) a gyerekek körmenetét 1496 karácsonyára datálja, a máglyát 1497 farsangjára teszi; leírása megegyezik *Benivieni* 1496-ra vonatkozó leírásával. *Roberto Ridolfi* (Vita di Girolamo Savonarola. I–II. Roma, 1952., I. 276. skk. és 332. skk.) 1497 és 1498 februárját említi.

57 Burlamacchi 127.: „Di una processione che fece il servo di Dio.”

58 Burlamacchi 129–135.: „Come fece arder tutte le vanità.”

nyeknek. A harminc firenzei kar magas máglyát a Piazza de' Signorin állították fel, amelynek hét foka a hét főbűnt szimbolizálta.⁵⁹

A Cerretani leírásában⁶⁰ felbecsülhetetlen értékekért egy velencei kereskedő 20 000 dukátot ajánlott fel, azonban kérését elutasították, sőt az ő képmása is a máglyára került.⁶¹

Az 1497. évi firenzei első „hiúságok máglyája”

59 „in su la piazza de' Signori un edificio di legname [...] si elevava da terra con otto faccie, colla quale verso la sua cima a modo do piramide restringendosi ascendeva a una altezza di trenta cubiti in circa; et era ciascuna delle dette faccie, nella sua più bassa parte, larga cubiti quindici. Circundavano per tutto questo tale edificio sette quasi gradi l'uno sopra l'altro con pari intervalli distinti, sopra e quali furono non senza grato artificio poste tutte le cose predette”. Dal commento i. m. 102–105.

60 „Et un giorno che fu di charnascale, fra maschi et femine si raunorno piu che X^m tutti vestiti di bianco con croce rosse, dicenddo: viva Cristo, et vennono a due a due in piazza chantando, dove era fatto uno trompho in ottagholo a sette gradi, che girava braccia L, in sul quale in vertice era un gran diavolo, di poi v'era su capegli, liute, viole, dolzemeli, dadi, charte, profumi in quantita, spechi, lisci, schachiere, figure pitte di dame et altre cose disoneste, teste di govani, di dame di rilievo et d'ogni altra spetie di vanita superflua e quantita grande di libri d'amore o d'altre lascivie, e moltissime cose di gran valuta, in modo che fu tenuto di valuta inestimabile, nel qual cappanuccio senddo tutti detti fanculli in sulla ringhiera chantando laudde, fu messo fuoco et così presente tutto il popolo arsse con non pichola divotione e piacere et dispiacere di molti.” B. Cerretani: i. m. 38–39.

Amikor a máglyát meggyújtották, megszólaltak a harsonák, és a megszállott tömeg együtt énekelte a „*Te Deum laudamus*”-t: Benivieni leírása szerint az emberek önként adták át a luxuscikkeket, a játékokat, és ez óriási erkölcsi felvirágzást jelentett a városra.⁶⁴

A körmenetet a megtérés és a böjt időszaka követte. Egy év elteltével azonban a „*Giovinetti*” (ifjak) újra járni kezdték a várost, mert „az emberek hajlamosak megtartóztatni magukat az ételektől és böjtölni, de hajlanak a mi keresztény hitvallásunk szerint káros és tiltott dolgok felé is”.⁶⁵

Természetesen itt más indokokat is figyelembe kell vennünk az emberi gyarlóságon kívül: 1497 márciusában Savonarolát végleg eltiltották a prédikálástól, májusban pedig a pápa kiközösítette. A domonkos szerzetes számára csak egy újabb, a korábbinál grandiózusabb körmenet és máglya jelenthette a folytatást, a firenzei nép „kegyének” további birtoklását. Azonban, miként Bredekamp rámutatott, az 1498-as máglya inkább Savonarola végzetét okozta, kétségbeesett próbálkozás volt csupán a fenyegető politikai reakciók szimbolikus elhárítására. Savonarola máglyája mindannak a tagadása volt, amit a reneszánsz kiteljesített, így az akció eleve magában hordozta önmaga bukását. Nézzük azonban, hogy milyen volt a Frate második firenzei processziója.

1498. február 28-án Savonarola a Santa Maria del Fiorében prédikált,⁶⁶ ahol „rövid idő alatt még több értékes dolgot összegyűjtöttek, mint amennyiről fentebb beszéltünk”.⁶⁷ A mise után a San Marco kolostorából indult a körmenet Firenze főterére. A lakónegyedek szerint kettes sorokban haladó gyerekek misztériumjátékot adtak elő. A „*quartiere di Santo Spirito*” (Szentlélek-negyed) tagjai

61 „dalli quali [a Signoriában] fu reпреmiato che fu ritratto et posto nella sommità di questo hedifitio in una patente sedia come principe di tutti questi strumenti.” Burlamacchi 129.

62 Burlamacchi (129.) leírásában ez szerepel: „figure scolpite di donne antiche bellissime et in formosità eccellente, romane et fiorentine, da gran maestri di scultura ritratte, come di *Donatello* et simili”. Donatello említése valószínűleg tévedés, mivel néhány oldallal később azt írja, hogy Donatello márványszobrát viszik a körmenet élén.

63 Horst Bredekamp: „Renaissancenkultur als 'Hölle'”: Savonarolas Verbrennungen der Eitelkeiten. In: Bildersturm. Die Zerstörung des Kunstwerks. Hrsg. Martin Warnke. München, 1973. 41–64. A tanulmány e piramissal kezd.

64 „con tanta festa iocondità e letizia di tutto el popolo, quanta richiedeva lo incendio di tanti e sì varii instrumenti arte lacci et inganni del diavolo [...] e la espiatione della città di Dio di una sì esecrabile e male per insino a questi tempi in el gremio di Cristo nutrita peste [...] Onde con assai più chiaro suono, insieme con l'altissime voce di tutto el popolo e con la crepitante fiamme, in gloria et onore di Dio confusione et ignominia di Satana e de' suoi membri, ascendendo insino al cielo si estenderono.” Dal commento i. m. 104–105., valamint 99–100.

65 „suole inclinare le mentie degli uomini non solo a digiunare et astenersi da el cibo corporale, ma ancora da tutte le cose illecite e perniziose alla purità della nostra cristiana professione”. Dal commento i. m. 104. „i fanciulli [...] cominciorno di nuovo a purgare la città et trovorno più cose vane et in maggior numero et bellezza”. Burlamacchi 131.

66 „Nel girono dunque del carnevale, la mattina a buon'hora si fece una solenne Communion d'huomini, donne et fanciulli, parecchi migliaia, per le mani del servo di Dio”. Burlamacchi 130.

67 „raccolsono in brevissimo spatio di tempo ancora più cose e di maggiore estimazione e bellezza, che quelle delle quale noi abbiamo di sopra parlato”. Dal commento i. m. 105.

egy Szentlélek formájú galambbal díszített oltárt vittek. A „*quartiere di Sancto Giovanni Battista*” (Keresztelő Szt. János-negyed) baldachinos tabernákuluma után a „*quartiere di Santa Maria Novella*” (S. Maria Novella-negyed) Szűz Máriát ábrázoló szobra következett. A „*quartiere di Sancta Croce*” (Szent Kereszt-negyed) fiataljai zárták a sort egy arannyal, gyémánttal ékesített feszülettel. A menet litániákat énekelve haladt a via Largán a Ponte di Sancta Trinità-ig, majd a Borgo Santi Iacopo sopra Arno mellett a Ponte Vecchió n a Por Santa Marián a via di Vacchereccían keresztül érte el a Piazza de’ Signorit, ahol már készen állt az újabb máglya. Az előző évihez hasonló módon pusztultak el az összegyűjtött „hiábavalóságok”, többek között Petrarca 50 tallér értékű, arannyal és ezüsttel díszített könyve, Botticelli rajzai, Pico della Mirandola szerelmes versei váltak a lángok martalékává.⁶⁸ Zúgtak a harangok, megszólaltak a harsonák. Ezután a via degli Adimarin át visszatértek a Santa Maria del Fiorébe, ahol pénzt gyűjtöttek a szegényeknek.⁶⁹ A Dómból a via del Cocomerón keresztül értek a San Marcóba, amely előtt, a tér közepén állt a feszület, négy oltárral körbevéve. Az oltárok körül a tömeg három kört alkotott: az elsőt a konvent szerzetesei, a másodikat Savonarola „gyermekei”, a harmadikat az idősebb papok és Firenze polgárai – mindannyian Istent dicsőítették.⁷⁰

Savonarola „lángoló elragadtatásában” azonban nem osztozott mindenki. A körmenet idején az ellenségeskedő *Arrabiati* (Dühöngők) kövekkel és döglött macskákkal dobálták híveit, összetörték a feszületet, arcul köpték a Megváltót, káromkodtak és szidalmazták őket.⁷¹ 1498. május 23-án, nem sokkal a „hiúságok máglyája” után, a karneválok Farsang-figurája helyett Savonarola került a máglyára. Vallási zsarnoksága megbukott, diktatórikus kísérlete az általános reformok megvalósítására kudarcba fulladt: halála után „visszatértek a Szent János-napi ünnepegekhez, a versenyekhez, a hintókhöz és felvonulásokhoz, a nők

68 „tutti si commoverono a lacrimare [...] ogni cosa davan loro, lacrimando, così gli huomini come le donne, con diligentia ogni cosa cercando, come carte, tavole, scacchieri, arpe, linti, cythare, cembali, cornabuse, dolzemele, capelli morti, veliere (che era un ornamento da donne per in capo per quel tempo molto lascivo), et pitture et sculture inhoneste et lascive, specchi, lisci et altri colori et odori lascivi, capelliere, maschere, libri poeti così vulgari come latini et ogni cosa inhonesta a leggere, e libri di musica”. Burlamacchi 125.

69 „[l’offerta] fu stimata parecchie centinaia di fiorini. Vedevasi dato loro ne’ bacini molti fiorini d’oro e la maggior parte grossi e arienti. Fu dato loro veliere, cucchiai d’ariento, fazzoletti, sciugatoi e molte altre cose. Si dava senza avarizia. Pareva ch’ ognuno volesse offerire a Cristo e alla sua Madre. Io ho scritte queste cose che sono vere; e io l’ho vedute e sentito di tal dolcezza, e de’ miei figlioli furono in fra le benedette e pudiche schiere.” *L. Landucci*: i. m. 124–125.

70 „Et tutti exultanti et iubilanti et infinite laude all’image del Crocifixo cantando, perseverarono in tanto devoto fervore per insino che ’l sole hebbono, et ciascuno si partì. Il servo di Dio hebbe sì gran fervore che stette in un luogo occulto a vedere et per allegrezza iubilava et la mattina seguente predicando, molto li commendo, come apparisce scritto nelle prediche sua exhortò tutta la città et per grande consolatione sì era allegro et prese grande exemplo; di tutto sia benedetto Iddio.” Burlamacchi 135.

71 *Piero Parenti*: *Historia Fiorentina*. In: *J. Schnitzer*: i. m. IV. 236.

teljes szépségükben és ékszereikben pompáztak, a férfiak önhittén erejüket fitogtatták”.⁷²

Savonarola máglyái az obszerváns prédikátorok luxusellenes fellépéseinek sorába illeszkedtek. A máglyák a fényűzést és a szerencsejátékokat elítélő prédikációk hatékonyságát növelték, a szószékről elhangzott szavakat realizálták. A máglya fából készült piramis volt, amelyen elrendezték a luxuscikkeket és örömujjongás közepette elégették azokat. Savonarolánál az egész város a manifesztáció részesévé vált gyerekseregei révén.⁷³ A politikai hatalom birtokosa, a Signoria előtt állították fel a máglyát, amely már méretével (15–20 m) is fenyegetést sugallt. A fiatalok tömeges részvétele, az időpont megválasztása (február) a karneváli párhuzamot erősíti, ugyanúgy, mint a *Carnasciale*, a farsangot szimbolizáló alak és a „világi hívságok” tetejére került ördögi képmás elégetése, a gonosz jelképes elűzése a városból. A korábbi ünnepeknél szokásos jegyesek versenyének pénzdíját a *Monte di Pietà* (alacsony kamatú zálogházak) létrehozására fordították. A „*battaglie di sassi*” (kőviadalok) erőszakját a minden otthont felforgató őjáratok vették át. A karneváli örömmódák helyett pedig Istent és Krisztust dicsőítő szoltárokat énekeltek.⁷⁴

Annak ellenére, hogy szinte minden koldulórendi prédikátor lobbantott lángra máglyákat, a legnagyobb vihart Savonarola „hiúságok máglyáinak” megítélése aratta.⁷⁵ Hívei szerint a máglya a ceremónia ünnepélyességével csak jobban belevéste a nép fejébe a prédikáción elhangzottakat; míg Savonarolát sokan egy elvakult szerzetesnek tartották, aki így akarta elhomályosítani a reneszánsz ragyogását.⁷⁶ Bredekamp szerint a „hiúságok máglyáinak” „művészet-pusztítása”

72 Paolo Luotto: Il vero Savonarola e il Savonarola di L. Pastor. Firenze, 1897. 135.

73 „quella città [...] fanciulli administreranno” – Frate Gregorio da Perugia véleményét idézi P. Parenti: i. m. 112.

74 Az ellentétet jól szemlélteti: „Canzona che fa uno Fiorentino a Carnasciale, trovandolo fuggirsi con uno asinello carico di sua masserizie, e col fardello di spalla; e domandando qual sia la cagione del suo partire, risponde Carnasciale esserne suto causa lo sbandimento del fuoco a lui fatto dalla città di Firenze, e però fuggirsi per la Italia in Babilonia.” In: Poesie di fra Girolamo Savonarola con l’aggiunta di una canzone pel bruciamento delle vanità... A cura di C. Guasti–I. Del Lungo. Lanciano, 1914. 109–130.

75 Egy példa a vitára: Dr. Ludwig Pastor: Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance bis zur Wahl Pius II. Freiburg in Bresgau, 1886. (Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters I.) (olasz ford.: *Uő: Storia dei Papi dalla fine del medio evo. III. Storia dei Papi nel periodo del Rinascimento dall’elezione di Innocenzo VIII alla morte di Giulio II.* Roma, 1959.; P. Luotto: i. m.; L. Pastor: Contribution a l’histoire de Savonarole. Réponse aux critiques. Paris, 1898.

76 „una formale protesta, che per la solennità della cerimonia s’imprimeva nelle menti della plebe meglio d’una predica, contro la elegante corruzione di che facerasi ministra l’arte presso i principio, specie i Medici e la Curia di Roma.” Canzona d’un Piagnone pel bruciamento delle vanità nel carnevale del 1498. Da una rarissima stampa contemporanea aggiuntavi la descrizione del bruciamento fatta da Girolamo Benivieni. In: Poesie i. m. 93. A „Canzona...” bevezetésében Benivieni leírja a másik véleményt is: „il Frate (frataccio fanatico) la luce della civiltà rinasciente volesse abbuaiare col fumo di cotesti sacrificii”.

valójában a Medici-uralom zsarnoksága elleni támadás volt, mivel az *Il Magnifico* Firenzéjének nagyságát a művészetek felvirágoztatása révén a reneszánsz kiteljesedése adta. Szerinte a máglyák értékeléséhez a kispolgárság társadalmi törekvéseit kell figyelembe vennünk, aminek részeként a pokol tüzeit idéző lángokban megsemmisülő műalkotások az önkény kiirtását szimbolizálták.

Pastor elismeri, hogy a „hiúságok máglyái” a bűnbánatot hirdető prédikátorok tevékenységének sikerét jelezték, de szerinte Savonarola máglyája „színpadias és közönséges volt”, s a firenzeiek iránta való lelkesedése csak gúnyt űzött belőlük egész Itáliában.⁷⁷ Ráadásul ezek nem is Savonarola újításai voltak: Razzi is leírja, hogy már a Frate előtt is, farsang idején a fiatalok csoportokba szerveződtek, és az út mentén várták, hogy egy nemesasszony vagy -leány arra menjen, majd hosszú póznáikkal elzárták előtte az utat. Ha tovább akart menni, fizetnie kellett valamit. A fiúk aztán az így összegyűjtött pénzből hatalmas lakomát csaptak. Botokból, husángokból máglyát is készítettek, ezen égették el este a Karnevált, miközben a tűz körül fabotokkal és fakardokkal egymással verekedtek, táncoltak, mulatoztak.⁷⁸ Luotto is rámutat a Medici-karneválok és a savonarolai körmenetek hasonlatosságára, szerinte csak a célban volt különbség: a Savonarola által tartott processziót a keresztény szellemiség kifejeződésének tekinti.⁷⁹

A 15. század végének reneszánsz városait a szinte mindennapos ünnepek, lovagi tornák, karneválok és körmenetek jellemezték. A „cirkuszt és kenyeret” ünnepek már Augustus óta a látványosságokra éhes városiak életének nélkülözhetetlen részét képezték, amelyek a középkorban az aktuális vezetéstől függően módosultak: hol antik rítusokat idéző örömnünnepek, hol pedig Krisztust dicsőítő processziók voltak. Erre jó példa a Pastor által leírt, 1462-es, Viterbóban II. Piusz által tartott úrnapi körmenet, ahol „a reneszánsz minden pompáját az egyház szolgálatába állították”.⁸⁰

Savonarola tehát a korban szokásos, azonban jócskán eltúlzott egyházi ünnepeket tartott, a farsangi tüzet a „hiúságok máglyájára” cserélve. Villari felveti

77 L. Pastor: i. m. (1959) III. 120., 137., 139., 140.

78 Notizie sul Savonarola del Padre Serafino Razzi dell'Ordine dei Domenicani. In: *Giuseppe Baccini*: Prediche di F. Girolamo Savonarola. Firenze, 1889. 647–662. Idézi még: P. Luotto: i. m. 137.

79 P. Luotto: i. m. 148–149.

80 „A Szent Kollégium tagjai élőképeket alkottak: például Torquemadát és az Utolsó Vacsorát jelenítették meg, ami mellett Aquinói Szent Tamás szobra látszott. Carvajal bíborost a lázadó angyalok bukásával ábrázolták, a Borgia bort bugyborékoló szökőkút volt, Bessariont az égi szellemek karában láthattuk. Mellettük voltak más, nehezen érthető kompozíciók is, mint a vademberek harca medvékkel és oroszlánokkal. A piactéren a Szent Sír utánzata állt, ahol, amikor a pápa közeledett, felkelt a Megváltó és hirdette a népnek a feltámadást. Hasonló módon volt látható a boldogságos Szűz sírja, amely mögött Mária mennybevitelét bemutató élőkép következett. Ezenfelül minden utcát, ahol a körmenet elhaladt, illatozó koronákkal, aranycsillagoktól ragyogó, azúrkék kelmékkel, fényűző oltárokkal és diadalívvel díszítettek; minden helyen szent koncerteket adtak. Ezrek és ezrek akarták látni a processziót, ahol a pápa drága habitusban hordozta a Legszentebbet. Viterbo krónikásai szerint nemcsak városukban, de egész Itáliában nem lehetett látni ilyen csodálatos egyházi ünnepet.” L. Pastor: i. m. II. 198–199.

a kérdést, hogy milyen tűz képes megemészteni a márványszobrokat, és hihe-tő-e, hogy értékes Boccaccio-művek kerültek a gyerekek kezébe? Bizonyíték-ként Burlamacchit idézi, mint az események első hiteles lejegyzőjét, aki szerint ezek a máglyák „teljes mértékben keresztényi és vallásos cselekedetek”⁸¹ voltak. A Burlamacchi által leírt dolgok irodalmi és művészeti értékét nehéz meghatá-rozni a pontos megnevezés hiánya miatt. Savonarola megtérített gyermekeinek számát vagy az összegyűjtött alamizsna értékét illetően is túlzásokba esik, és életrajzi adatai is eltérnek a többi biográfusétól. Tény, hogy a „hiúságok mág-lyáin” drága ruhák, álarcok és egyéb karneváli eszközök, „buja” festmények és „parázna” könyvek is megsemmisültek, ezt Guiccardini is megerősíti;⁸² ahogyan Kapisztrán nürnbergi égetései során is elképzelhető, hogy a hintókra és szánok-ra festve remek műalkotások is elpusztultak.⁸³ Savonarolával kapcsolatban az ér-tékes kéziratok tűzre vetésének ellentmond a Medici-könyvtár kódexeinek meg-mentése, amit 1498 elején 3000 forintért vásároltak meg a San Marco kolostor számára. Ridolfi Parenti véleményét osztja, aki szerint a selyem és a posztó, a romlott erkölcsök városából Savonarola hatására a szentség városa lett.⁸⁴

Akár elítéljük Savonarolát, akár meglátjuk reformjaiban az erkölcsi meg-újulásra való őszinte törekvést, egy bizonyos: a 15. század végén virágzása teljé-ben lévő reneszánsz Firenzét nem sikerült „savonarolizálni”. A város diktátorá-vá vált domonkos szerzetes, Fra Girolamo elbukott, mint ahogyan a többi prédikátor – Sienai Bernardin, Kapisztrán János, Marchiai Jakab, Alberto da Sarteano – luxusellenes fellépése is csak átmeneti sikert aratott. Ezt már egy ko-rábbi, de rendkívül eklatáns példa is predesztinálta: 1437-ben három velencei patrícus hölgy, Cristina Corner, Felicita és Benedetta Donà azzal a kérelemmel fordultak IV. Jenő pápához, hogy „rokonaik tiszteletére és saját szépségük mi-att” viselhessék a luxustörvényben betiltott fényűző ruháikat és ékszereiket. Az engedélyt három évre megkapták az egyház legfőbb előjárójától, így nem vélet-lenül mondta később Roberto da Lecce (1425–1495) ferences konventuális szer-zetes, hogy „amióta Sienai Bernardin elkezdett prédikálni, ő és más szenvedé-lyes prédikátor annyit prédikált a hiúság és a ruhaluxus ellen, és nem ért semmit, sőt a nők napról napra rosszabbak lettek”.⁸⁵

81 P. Villari: i. m. I. 463.

82 „andavano (i fanciulli) per Carnasciale congregando dadi, carte, lisci, pitture e libri disonesti, e gli ardevano pubblicamente in sulla piazza dei Signori, facendo prima in quello di, che soleva essere di mille iniquità, una processione con molta santità e devozione”. Francesco Guicciardini: Storie fiorentine. A cura di R. Palmarocchi. Bari, 1931. 155.

83 Servus Gieben: Il mondo di Giovanni da Capestrano: i temi iconografici. In: San Giovanni da Capestrano nella chiesa e nella società del suo tempo. Atti del Convegno storico internazionale. Capestrano – L'Aquila, 8–12 ottobre 1986. A cura di Edith e Lajos Pásztor. L'Aquila, 1989. 281–300. (299.)

84 R. Ridolfi: Vita i. m. (1952) I. 194.; P. Parenti: i. m. 62.

85 Francesco Torraca: Fra Roberto da Lecce. Archivio Storico Napoletano 7(1882) 141–164.

Összegzés

A 13. században alakult koldulórendek működési területei a városok voltak.⁸⁶ A ferences és a domonkos prédikátorok az apostoli életmódot és evangelizációs tevékenységet felelevenítve látták el a városi lakosság lelkipásztori gondozását és hirdették nekik az egyház tanait. A keresztény tanításon belül a koldulórendi szellemiség hangsúlyozta kiemelten az önkéntes szegénység vállalását, a földi javak teljes megvetését, a „világi hívságok” elutasítását. A prédikációkban mindig foglalkoztak a polgárok mindennapjaival, s korszakunkban ez nem jelentett mást, mint hogy a (kevésbé transzcendentális, a túlvilág helyett már a földi életet élvezni akaró) reneszánsz városi lét mozzanatait megpróbálták a keresztény, azon belül is a koldulórendi, sőt leginkább a szigorú obszerváns elveknek megfeleltetni. Így a pazar ünnepek, a bőséges lakomák, a fényűző esküvők ugyanúgy kritika és elítélés alá estek, mint a nők díszes viseletei és cicomái vagy a férfiak szerencsejátékai. Azonban a szó elszáll, ezért valami felrázó és grandiózus, az emberek emlékezetében sokáig megmaradó dologra volt szükség a prédikáción elhangzottak „bevézésére”. A kínzások, a kivégzések vagy a máglyák már a kezdetektől fogva nagy „népszerűségnek” örvendtek, gondoljunk a gladiátor-viadalokra és a boszorkányégetésekre. Ez esetben a máglya tűnt ideális megoldásnak: a tűz tisztító és megsemmisítő erejével beteljesítette a kívánt célt, azaz a prédikátorok által kárhozottatott divatcikk, játékszerek elpusztítását. A luxuscikkek elégetése beilleszthető volt az egyház küzdelmének folyamatába, amelynek során igyekeztek a keresztény társadalomból kivetni és kiirtani mindent, akinek vagy aminek nincs helye abban: például az eretnekeket, a boszorkányokat, a zsidókat, a „hitszegő”, a „bűbájos” könyveket és természetesen a „hiábavaló élet” kellékeit. Ez alapján a koldulórendi prédikátorok által feltalált „hiúságok máglyái” egyfajta luxusellenes inkvizíciót jelentettek. Ezek az égetések ugyan kevésbé voltak kegyetlenek, mint a boszorkányok, eretnekek kivégzései, de eredményességüket tekintve sem dicsekedhettek nagyobb sikerrel: ahogyan a középkor vége óta számos egyházzal és vallási elképzeléssel gazdagodtunk, ugyanúgy bővelkedünk a fényűző élet kellékeiben is.

A purifikáción túl a koldulórendi prédikátorok a kor általános válságát is meg akarták oldani.⁸⁷ Látszólag paradoxon válságról beszélni a reneszánsz Itália kapcsán, de épp ekkor a társadalom, a gazdaság, a moralitás és a hitélet óriási átalakuláson ment át, amely változások bizonytalanságot, ingatag állapotokat eredményeztek. A feudális nemesség még féltve őrizte régi kiváltságait, a meggazdagodott polgárság vagyona révén próbált bejutni a nobilitás soraiba, a gazdaságban már megjelentek a prekapitalista viszonyok. Az egyház megpróbálta visszaszerezni kora középkori kizárólagos hatalmát és befolyását, s a lelkekben lévő szellemi impériumát féltette a humanizmus új eszmeiségétől. A reneszánsz

86 Jacques le Goff: Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: l'implantation des ordres mendiants. Programme-questionnaire pour une enquête. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 23(1968) 336–337.

87 Vö. Jacques Le Goff: La civilisation de l'Occident médiéval. Paris, 1997.

megváltozott vallásossága újfajta istenképet teremtett, s „az immanencia és a transzcendencia”⁸⁸ összhangját valósította meg.

A koldulórendi barátok megoldást kínáltak ezekre a „válságjelenségekre”: a luxus bírálataán keresztül az „Isten által teremtett rend” megtartását, gazdasági stabilitást, a javak megfelelő elosztását és az evangéliumi eszmény követését javasolták. Alternatívájuk azonban az életet itt a földön élvezni akaró polgárok számára elfogadhatatlannak tűnt. Ennek ellenére a nép mindig szívesen hallgatta a barátok indulatos szónoklatait, hordta a tűzre a szép ruhákat és a szerencsejátékokat, ezért prédikátoraink repertoárjából soha nem hiányoztak a „hiúságok máglyái”, hiszen hírnevük és népszerűségük tökéletes biztosítékai voltak.

MARGIT SZLANCSOK

THE “PYRES OF VANITIES” IN THE 15th CENTURY

The spectacular but historically vain manifestations of the “pyres of vanities”, i.e. the luxury criticism by mendicant preachers yielded only short-lived results in Italy in the 15th century. Evoking *vita apostolica* and evangelization, Franciscan and Dominican preachers functioned as pastors and preached the gospel in towns. Within the Christian education, mendicant mentality emphasized particularly the undertaking of voluntary poverty, the contempt of worldly goods and the refusal of “vanities of the world”. During the sermons, the preachers always dealt with the citizens’ everyday life: at that time it meant making the renaissance city life – which was less transcendental and aimed at mundane pleasures instead of afterlife – conform to Christian and mendicant, or more precisely, the strict observant maxims. This way, luxurious ceremonies, copious meals and sumptuous nuptials were rephended as well as finery used by the women and gambling played by the men. Since words slip away, something shocking, grandiose and memorable was needed in order to commit the preaching to the memory of the audience. Bonfire seemed to be the ideal choice: the purifying and also destroying fire could achieve the desired purpose, i.e. destroying fashion articles and playthings reproved by the preachers. In order to check the results of the anti-luxury sermons, following the preaching the “pyres of vanities” were instantly set on fire, and the people collected every accessory of sumptuous life, such as expensive clothes, decorative bonnets, false hair and braid, playing cards, dices, chess tables, paintings inciting to lewdness and books regarded as immoral. The preachers did not consider the destroying of clothes, jewels, paintings or manuscripts being worth a small fortune as extravagance: on the basis of evangelical parables they taught that kind of fortune was the devilish alms of Judas, and it could be purged out of the sins only by flames. This way the burning of luxury articles could be adapted to the struggles of the Church, through which they strove for throwing out and exterminating everything of Christian society what was regarded as accessory of “futile life” (e.g. heretics, witches, Jews, the perfidious and the ravishing). Therefore, the “pyres of vanities” introduced by mendicant preachers presented a certain kind of anti-luxury inquisition. Although, this type of burning was less cruel as the execution of witches and the heretics, they could not achieve real success: since the end of the Middle Ages our world has become richer by several churches and religious concepts, and we have plenty of articles of a life of luxury as well.

⁸⁸ *Leonyid Batkin*: Az itáliai reneszánsz. Bp. 1986. 351.

VÁMOS PÉTER

„Sok figyelés, kevés beszéd”

Kínai külügyi iratok, 1956. október 23–november 4.¹

Fél évszázada folyik vita arról, hogy Kínának volt-e szerepe a magyar forradalom fegyveres leverését elrendelő szovjet pártelnökségi döntésben, és ha igen, milyen. 1960-ban, a szovjet–kínai viták idején nyilvánosságra hozott hivatalos kínai változat szerint „1956. október végén a kritikus pillanatban, amikor a magyarországi ellenforradalmi terror kiterjedt majdnem az egész országra, az SZKP KB Hruscsov elvtárrsal az élen arra készült, hogy kivonja Magyarországról a szovjet csapatokat. Akkor mi elmondtuk az SZKP KB-nak véleményünket arról, hogy szükséges határozottan visszaverni az imperialisták és ellenforradalmárok támadását a nagy szocialista család ellen. Eleinte az SZKP KB kifogásolta véleményünket, és csak többszöri ingadozás után értett egyet véleményünkkel.”² A szovjet válasz ezzel szemben érthetetlennek nevezte a kínai álláspontot: „a kínai elvtársak alaptalanul tulajdonítják maguknak majdhogynem a Szovjetunió cselekedeteinek irányítását a magyarországi ellenforradalmi lázadás elfojtásában”.³

A kínai álláspont és a szovjet reagálás a Peking és Moszkva között egyre élesedő, ideológiai köntösbe bújtatott hatalmi harcban fogalmazódott meg. Mindkettő politikai nyilatkozat, nincsenek mögöttük korabeli források, amelyek minden kétséget kizáróan, több oldalról alátámasztanák egyik vagy másik álláspontot. Az elmúlt másfél évtizedben napvilágra került magyar, orosz és kínai dokumentumok a kulcskérdésre nem adnak választ. Ezért keltett figyelmet, hogy a kínai Külügyminisztérium a levéltárában őrzött 1956–1960 közötti iratokból 2006 májusában felszabadította a korszakra vonatkozó teljes iratanyag mintegy negyven százalékát, többek között a lengyel és a magyar eseményekre vonatkozó dokumentumokat, elsősorban követségi jelentéseket és táviratokat.

1 A szövegben a kínai nevek és szavak az ún. népszerű magyar átírásban szerepelnek. A szerző köszönetet mond a tajvani Chiang Ching-kuo Alapítványnak (Chiang Ching-kuo Foundation for International Scholarly Exchange) a magyar–kínai kapcsolatok dokumentumainak kutatásához nyújtott támogatásáért. – A bevezető szöveg a szerző e témában készített nagyobb tanulmányából is tartalmaz részleteket. Ld. *Vámos Péter: Kína. In: Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban.* Szerk. Békés Csaba. Bp. 2007. 111–154.

2 *Szobolevszki Sándor: 1956: Kína és Magyarország. Adalékok a magyar kérdést érintő kínai álláspont formálódásához és szerepéhez.* Társadalmi Szemle 51(1996) 11. sz. 86.

3 I. m. 87.

Ezek az iratok eddigi ismereteinket bővítik és árnyalják ugyan, ám perdöntő információval továbbra sem szolgálnak. A kutathatóvá vált külügyminisztériumi iratoktól hiú ábránd is lenne azt várni, hogy azokból választ kaphatunk a fő kérdésekre. A kínai politikai rendszer sajátosságaiból adódóan ugyanis külpolitikai kérdésekben nem a Külügyminisztérium a döntéshozó szerv, az állami hivatalok feladata csak a legfelső pártvezetésben meghozott döntések végrehajtása. Így volt ez ötven évvel ezelőtt, és így van ma is.⁴ A nagykövetségnek küldött utasításokból csupán következtetni tudunk a döntésekre. Olyan iratok, amelyek a döntések tartalmára vonatkozó közvetlen információt tartalmaznak, továbbra sem hozzáférhetők. A kínai (és orosz) levéltárakban pihenő iratok napvilágra kerüléséig be kell érünk azzal, ami van: külügyi iratokkal, memoárokkal, forrásmegjelölés nélküli „feldolgozásokkal”.

Az itt publikált iratok mégis nagy jelentőségűek. Egyrészt maga a tény, hogy a kínai levéltárak is megnyílnak, óriási előrelépés az eddigi, szinte teljes információzárlathoz képest. Ráadásul az iratok tartalmi szempontból korántsem irrelevánsak. Kína 1956 novembere után ugyanis jelentős szerepet töltött be a Kádár-kormány konszolidációjában. Hao Tö-csing nagykövet szoros kapcsolatban volt Kádár Jánossal, aki rendszeresen kikérte a kínai diplomata véleményét egyes belpolitikai és nemzetközi kérdésekben. Mindezek fényében fontos tudni, hogy a budapesti kínai nagykövetség munkatársai október 23-át követően miként vélekedtek a budapesti helyzetről, mit jelentettek Pekingbe. A budapesti jelentésekből az is kiderül, hogy a nagykövetség mennyire volt tájékozott, milyen forrásokból jutott információkhoz.

És ami szintén nem lebecsülendő, és ez valóban újdonság, az iratokból egyértelműen látszik, hogy október utolsó napjaiban a pekingi vezetés nem kapott hírt Budapestről.

A jelenleg rendelkezésre álló források alapján bizonyosnak tűnik, hogy 1956 októberében Mao Ce-tung nem tudta pontosan, hogy Budapesten mi zajlik. Október 23-án este a budapesti kínai nagykövetség első jelentéseiben még nem értékelte az eseményeket, hanem kommentár nélkül számolt be az este folyamán

4 A valódi döntések a legfelső pártvezetésben, a Mao Ce-tung hálósobájában megtartott politikai bizottsági üléseken születtek, ezekről a megbeszélésekről azonban nem áll rendelkezésre egykorú feljegyzés. Az éjszakába nyúló tanácskozásokon (Mao, Sztálinhoz hasonlóan, általában éjjel dolgozott) a résztvevők visszaemlékezései szerint nem készült jegyzőkönyv, így meglehet, hogy hiteles korabeli dokumentumok előkerülésére hiába is várunk. Az elhangzottak lejegyzése és leírtatása állítólag Vu Leng-hszi, az Új Kína Hírugynökség vezetőjének feladata volt, akinek visszaemlékezései a kilencvenes években két változatban is megjelentek. (Az információs források felett közvetlen felügyeletet gyakorló, és a kikerülő információkat alaposan mérlegelő rendszer ismeretében nem fogalmazhatunk úgy hogy „Vu visszaemlékezéseit két változatban is megírta”, ugyanis a mű keletkezésének részleteiről nem tudhatunk.) A Ji Mao csuhszi (Emlékezés Mao elnökre) c. első változat 1995-ben jelent meg Pekingben, a második, Si nien luncsan, 1956–1966 (Tíz év vita, 1956–1966) c. kétkötetes változat pedig 1999-ben, Pekingben. E feljegyzések valóságtartalmát nincs okunk megkérdőjelezni, de más forrás hiányában a korszak eseményeire vonatkozó hiteles történeti forrásként való elfogadásuk is problematikus.

történetekről, a budapesti demonstrációról és Gerő rádióbeszédéről. (Lásd az I. és II. számú dokumentumot.) Több információ e napon a budapesti nagykövetségről nem jutott el Pekingbe. 24-én és 25-én a pekingi Külügyminisztérium három utasítást küldött Budapestre. A központ objektív tájékoztatást kért a budapesti nagykövetségtől a magyarországi belpolitikai eseményekkel, különösen Nagy Imrével kapcsolatban, továbbá arra szólította fel a magyarországi nagykövetséget, hogy küldjön Moszkvába egy munkatársat, aki személyesen számol be az ott tartózkodó pártdelegációnak a budapesti eseményekről.⁵ Válasz azonban nem érkezett, mivel Budapest és Peking között megszűnt a távíró- és telefonkapcsolat. A magyarországi kínai nagykövetségnek nem volt rádió adó-vevőkészüléke, sem közvetlen nemzetközi hívásokat lehetővé tevő telefonkészüléke. Kínával a kapcsolat a budapesti hivatalos szerveken, a Távíró Hivatalon, illetve a Magyar Postán keresztül zajlott, a zűrzavaros helyzetben azonban 23-án éjjeltől a nemzetközi vonalak elnémultak, a telefonszolgáltatás megszakadt, így a nagykövetség nem tudta elküldeni a jelentéseit, és a pekingi utasítások sem jutottak el hozzájuk. A távírókapcsolat 25-én délután helyreállt, de a telefonvonalak továbbra is némák maradtak. Ennek következtében a nagykövetség 24-én délelőtt készült jelentését, amely az éjszakai eseményeket ellenforradalmi zavargásnak minősítette, valamint beszámolt a statárium kihirdetéséről és a szovjet beavatkozásról, a pekingi külügyminisztérium csak 26-án kapta meg. (A 26-án kelt, de Pekingben csak 27-én délelőtt dekódolt és kinyomtatott jelentést lásd: III. számú dokumentum.) A helyzet további romlásával a távírókapcsolat ismét megszakadt, aminek következtében a nagykövetség és a minisztérium közötti kapcsolat csupán a budapesti külügyminisztérium és a pekingi magyar nagykövetség közvetítésével volt biztosítva.⁶

5 Az SZKP elnöksége okt. 22-én döntött úgy, hogy a közép- és kelet-európai pártok képviselői mellett a Kínai Kommunista Párt delegációját is Moszkvába hívja a lengyel kérdés megtárgyalására. Az okt. 23–31. között a szovjet fővárosban tartózkodó kínai küldöttséget a párt második embere, Liu Sao-csi vezette. – A Budapestre küldött utasítás egyébként szinte szóról szóra meg egyezik a varsói kínai nagykövetségre küldött távirat szövegével, olyannyira, hogy Magyarországról lengyel tolmácsot is kérnek Moszkvába.

6 A pekingi magyar nagykövetség élén ekkor a harmincéves Galla Endre második titkár állt. Galla pekingi aspiránsi tanulmányainak befejezését követően, 1955 ősze óta dolgozott kulturális ügyekért felelős beosztottként a pekingi nagykövetségen. 1956 októberében, Szkladán Ágoston nagykövet posztjáról való távozása, és Száll József tanácsos Japánban tett látogatása miatt, az ideiglenes ügyvivői feladatokat is kénytelen volt ellátni. Az ügyvivő a pekingi Külügyminisztérium Szovjetunió és Kelet-Európai Osztálya helyettes vezetőjének, Li Huj-csuannak okt. 27-én ígéretet tett arra, hogy a nagykövetség igény szerint közvetít Budapest és a Külügyminisztérium között. „Li osztályvezető átadott Gallának két külügyminisztériumi táviratot, arra kérve a nagykövetséget, hogy a magyar külügyminisztériumon keresztül juttassa el a budapesti kínai nagykövetségre. Li osztályvezető hozzátette: »amíg Magyarországon nem rendeződnek a viszonyok, a magyarországi nagykövetséggel a kapcsolatot csak Önökön keresztül tudjuk tartani, kérjük a segítségüket. Ha kapnak olyan táviratot, amelyet a magyarországi nagykövetségünk nekünk küld, kérjük, azonnal értesítsék a minisztérium irodáját.« Galla elvtárs kifejezte, hogy hajlandó segíteni. Ha van olyan távirat, amelynek az elküldéséhez szükség van a nagykövetség segítségére, telefonon kér értesítést»

Ekkor Peking elsősorban a Moszkvában tartózkodó kínai delegációtól, valamint a külföldi hírügynökségek jelentéseiből értesült a magyarországi eseményekről.⁷ A legfrissebb, 2003-ban megjelent hivatalos kínai Mao Ce-tung-életrajz szerint Liu Sao-csi október 23-án, miután a szovjet vezetőktől tudomást szerzett a Magyarországon kirobbant zavargásokról, azonnal telefonon számolt be Mao Ce-tungnak. Mao október 24–31. között többször összehívta a legfelső pártvezetést, hogy a lengyel és a magyar eseményekről tárgyaljanak, miközben Liu Sao-csival is folyamatosan tartotta a kapcsolatot. A megbeszélések részleteiről azonban a hivatalos kínai történetírásban jelenleg még nem található információ.⁸

Hszia Tao-seng egykori budapesti kínai nagykövetségi attasé visszaemlékezése szerint a magyar politikusok barátilag viszonyultak a kínai nagykövetség munkatársaival,⁹ aminek hátterében az lehetett, hogy a kínai diplomaták nem nyilvánítottak elhamarkodottan véleményt, egyrészt a pekingi utasításnak és a hagyományos kínai visszafogottságnak megfelelően, másrészt pedig azért, mert nem voltak tisztában az események jellegével és részleteivel. A budapesti nagykövetség október 28-án Pekingből kért utasítást a megfelelő viselkedéssel kapcsolatban (lásd a IV. számú dokumentumot), amelyre november 2-án kapott választ. (Lásd a VIII. számú dokumentumot.) A zavargások kezdetén a nagykövetség vaskapuját bezárták, és a nagykövetség munkatársai tartózkodtak a magyarokkal való bármiféle közvetlen kapcsolat létesítésétől. Még a *Magyar Dolgozók Pártja* korábbi vezetéséhez tartozó kommunisták, például az 1956 májusában Kínában járt Vég Béla KV-titkár közeledését is elhárították.¹⁰ A nagykövetség dolgozói nem hagyhatták el az épületet, sőt Hao nagykövet a Budapesten tanuló ösztöndíjas diákokat is berendelte a nagykövetség Gorkij fasori épületébe. A kínai diplomaták az eseményekről a szocialista országok diplomatáival (például a rendkívül jól informált Adam Willman lengyel nagykövettel) folytatott beszélgetésekből, valamint a magyarul jól tudó diákok segítségével a rádióadásokból, az utcán összeszedett röplapokból, illetve a hozzájuk ritkán eljutó egyéb sajtótermékekből értesülhettek.

tést.” A Külügyminisztérium osztályvezető-helyettese, Li Huj-csuan találkozói a kínai magyar nagykövetség ideiglenes ügyvivőjével, Galla Endrével. A tárgyalások fő pontjai. 1956. 10. 25–10. 27. (5 oldal.) Ld. Kínai Külügyminisztérium Levéltára: Csungkuo Vajcsiaopu Tangankuan = CSVT 109-01039-05.

7 Az Új Kína Hírügynökség belső kiadványa, a legfelső vezetés számára összeállított tájékoztató hírlévél, a Nejpu Cankao rendszeresen közölte a nyugati hírügynökségek beszámolóinak kínai fordítását.

8 Pang Hszien-cse–Csin Csung-csi: Mao Ce-tung csuan, 1949–1976. [Mao Ce-tung életrajza.] Peking, 2003. 604.

9 A szerző interjúja Hszia Tao-senggel, Peking, 2004. júl. 9.

10 Vég Béla okt. 31-én a kínai nagykövetségtől személyautót kért, a pártfőiskola egyik munkatársa pedig arról érdeklődött, hogy a nagykövetség tudná-e biztosítani az iskola hallgatóinak biztonságát, ill., hogy volna-e mód arra, hogy Kínába menjenek. A nagykövetség mindkét kérést elhárította. A magyar párt KB egykori titkára kölcsön akarta kérni nagykövetségünk autóját stb. (1956. okt. 31.) CSVT 109-01041-01.

Október 30-át megelőzően a kínai vezetés csupán egyszer nyilvánított véleményt a magyar eseményekkel kapcsolatban. A *Zsenmin Zsipaó*ban először október 27-én (az *Új Kína Hírtügynökség* prágai tudósítójának jelentése alapján) jelent meg Magyarországról szóló híradás. Az oldal tetején a főcím: *A Magyar Dolgozók Pártjának Központi Vezetése megváltoztatta a vezető szervek elnevezését*, az alcím: *Kádár az első titkár, Apró és társai a PB tagjai*, alatta pedig, „kisbetűvel” szedve, az volt olvasható, hogy „Budapesten és másutt a diákok békés felvonulásokat tartanak, az ellenforradalmárok ezt kihasználva fegyveres zavargásokat robbantanak ki”. A címadás valószínűleg részben a kínaiak óvatosságából következik, másrészt abból, hogy az eseményeket nem pontosan ismerték. Október 27-én a nagykövetség azt jelentette, hogy „a magyar ellenforradalmi fegyveres erőket lényegében felszámolták”, 28-án pedig azt, hogy miután Nagy aznap délután nyilatkozatot tett közzé, fegyverszünetet rendelt el, és bejelentette, hogy átalakítja a kormányt. „Nagy bejelentését követően a fegyverroponogás fokozatosan elcsendesedett”, és újra remény nyílt a rend helyreállítására. „Nagy mai nyilatkozatát követően a puskák és ágyúk fokozatosan elhallgattak, olyan, mintha a harc befejeződött és a rend helyreállt volna.” Az október 28-án és a 29-én megjelent, kommentár nélküli *Zsenmin Zsipao*-jelentésekből az érződik, hogy a vihar elcsendesedett, a magyar kormány felhívására a felkelők felhagytak az ellenállással, Budapesten elhallgattak a fegyverek, a magyar kormány és a nép a normális élet helyreállításán dolgozik. Sen Cse-hua (Shen Zhihua) kínai történész véleménye szerint mindezek hatására Mao úgy gondolhatta, hogy a *Varsói Szerződés* elvesztette jelentőségét, és úgy döntött, hogy támogatja a szovjet hadsereg kivonulását követelő lengyel, magyar és szovjet kezdeményezéseket.¹¹

A Moszkvában tartózkodó kínai delegáció közvetlenül a szovjet elvtársaktól értesült a budapesti helyzetről. A szovjet pártelnökség október 24-i ülésén a magyar eseményekről is elhangzott tájékoztatás, ám Liu Sao-csi – pekingi felhatalmazásának megfelelően – csak Lengyelország kérdésében nyilatkozott. Liu hangsúlyozta, hogy helyesli a lengyel KB intézkedéseit. A *Kínai Kommunista Párt* képviselői a szovjet fővárosban folytatott tárgyalásaikon a kínai pártnak a szocialista táboron belüli helyzetét és befolyását igyekeztek megerősíteni, Moszkva befolyását, amennyire csak lehet, korlátozni. Liu Sao-csi szavakban ragaszkodott ahhoz az alapelvhez, hogy a Szovjetunió a szocialista tábor központja, ám arról is beszélt, hogy a szovjetek hibákat is elkövetnek, amelyeket ki kell javítani. Mao nyomán nagyhatalmi sovinizmusnak minősítette a szovjetek viselkedését, azt mondta, hogy „olykor ránk kényszerítették akarataikat”. Ráadásul Liu szerint mindez elsietett döntésekkel, formai hibákkal párosult. A hibákat előbb ki kell javítani, és csak azután kell nyilvánosságra hozni őket – véleke-

11 Sen Cse-hua (Shen Zhihua): *Csung kuo caj 1956 nien 10 jüe vejicsi csuli csung tö csiaoszö ho jinghsziang*. [Kína szerepe és befolyása a lengyel és magyar felkelésekre 1956-ban.] Előadás. Elhangzott Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országaiban c. nemzetközi konferencián, Budapesten, 2006. szept. 22-én.

dett.¹² Liu 26-án is részt vett a szovjet pártelnökség ülésén, de annak ellenére, hogy már értesülhetett a magyarországi fejleményekről, és az ülésen ismét szó volt Magyarországról, csak Rokosszovszkij és Gomulka kapcsán szólalt fel, a magyar eseményekről, az előző, 24-i üléshez hasonlóan, nem volt mondani-valója.¹³

A pekingi Külügyminisztérium október 27-én összefoglaló jelentést küldött a moszkvai nagykövetségnek és Liu alelnöknek a lengyel és magyar eseményekkel kapcsolatban. Ebben a magyar helyzettel csupán néhány rövid megjegyzés foglalkozik. Október 30-án a szovjet pártelnökség a Szovjetunió és a szocialista országok kapcsolatáról szóló nyilatkozatról vitázott. Hruscsov ismertette a kínaiak véleményét, amely szerint a Szovjetunióknak figyelembe kell venni azon országok véleményét is, amelyekben szovjet csapatok tartózkodnak.¹⁴ A szovjet pártvezetők megjegyzéseiből ítélve Liu Sao-csi a nyilatkozat kapcsán a kínai párt álláspontjáról tájékoztatta a szovjeteket – amely bele is került a november 1-jén kiadott kínai nyilatkozatba –, vagyis arról, hogy a békés egymás mellett élés öt elvét, a panca silát terjesszék ki a szocialista országok közötti viszonyra is.

A kínaiak véleménye a csapatkivonásról október 30-án megváltozott – a kínai memoárok szerint az után, hogy Liu telefonon konzultált Maóval, és tájékoztatta a legújabb magyarországi eseményekről, aminek hatására Mao, felismerve a magyar események szocializmus-ellenességét, felülvizsgálta addigi álláspontját. A 30-i ülés folytatásán, ahol már a kínai küldöttek is részt vettek, Liu Sao-csi ismertette „a KKP KB véleményét, amely szerint a csapatoknak Magyarországon és Budapesten kell maradniuk”.¹⁵ Hruscsov a következőket mondta Liu felszólalása után: „Két út van. A háborús: a megszállás útja. A békés: a csapatok kivonása, tárgyalások.”¹⁶ A hivatalos kínai vélemény alátámasztására szolgáló kínai memoárok (Vu Leng-hszi és a Moszkvában tartózkodó kínai delegáció tolmácsa, Si Csö emlékiratai) arról számolnak be, hogy 30-án Mao Ce-tung a szovjeteket egyrészt azért bírálta, mert Lengyelországban azt a hibát követték el, hogy be akartak avatkozni, amikor nem kellett, Magyarországon pedig éppen az ellenkezőjét, ki akartak vonulni, amikor pedig beavatkozásra volt szükség.¹⁷

A rendelkezésre álló dokumentumokból úgy tűnik, hogy ha október 30-a után megváltozott is Mao véleménye, az minden bizonnyal nem volt hatással a szovjet döntéshozókra. A szovjet vezetők egyetlen utalást sem tesznek arra, hogy a kínaiak a beavatkozás mellett álltak volna ki. November 1-jén Bulgaryin tájékoztatást adott az október 31-én hozott határozatról: „Megváltozott a nemzetközi helyzet. Ha nem hozunk intézkedéseket, elveszítjük Magyarországot.”

12 Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról. Szerk. Vjacseszlav Szereda–Rainer M. János. Bp. 1996. (56) 30–31.

13 I. m. 33.

14 I. m. 51.

15 I. m. 57.

16 I. h.

17 Vu L.: Si nien i. m. 51.

Kaganovics hozzátette: „A dolog megvitatása bonyolult volt. A kínaiak álláspontja az volt, hogy ne vonjuk ki a csapatokat.”¹⁸ Tehát sem Bulganyin, sem Kaganovics nem azt mondta, hogy a kínaiak a beavatkozás mellett voltak. Kaganovics megjegyzése arra utal, hogy a kínaiak csak a csapatok kivonása vagy Magyarországon hagyása kérdésében nyilatkoztak.

Az idézett szovjet megnyilatkozások nem mondanak ellent annak a hatvanas évek vitái során adott szovjet magyarázatnak, hogy a kínaiak ugyan a csapatkivonás ellen voltak, de Liu arról beszélt, hogy ki kell még várni, időt kell adni az „ellenforradalmároknak”, hogy megmutassák igazi arcukat, és csak utána kell lecsapni rájuk. Sőt a kínai delegáció tolmácsának memoárja kifejezetten alátámasztja ezt a változatot. Si Csö szerint, amikor Liu telefonon konzultált Maóval, az elnök azt mondta, hogy mindkét lehetőséget meg kell fontolni, a kivonulást éppúgy, mint a beavatkozást. Mao az utóbbi felé hajlott, azzal a kitételrel, hogy a legjobb megoldás az lenne, ha várnának egy keveset, amíg az ellenforradalmárok megmutatják igazi arcukat, és amikor a nép már tisztábban lát, csak akkor kell cselekedni.¹⁹ Mao 1956 októberében megfogalmazott véleményének hitelességét egyébként alátámasztja az 1957 tavaszán, a „száz virág” kampány második meghirdetésekor alkalmazott taktikája is, amikor először két héten át hagyta, hogy a „jobboldali elemek” „megmutassák igazi arcukat”, majd korlátok közé szorította a véleménynyilvánítás lehetőségeit, de továbbra sem büntette a rendszer kritikusait, és csak később, nyár elején indította el a jobboldal-ellenes kampányt.

A kínai szerep hangsúlyozása ellen szól az is, hogy, amint azt a pekingi külügyi iratok tanúsítják, a moszkvai döntésről a budapesti kínai nagykövetség semmit sem tudott, és a szovjet beavatkozás előkészületeiről is csak Nagy Imrétől értesült. (Lásd a VII. számú dokumentumot.) Ráadásul, mivel október utolsó napjaiban sem volt biztosítva a távírókapcsolat Budapest és Peking között, a nagykövetségi jelentések csak többnapos késéssel jutottak el Mao kezébe. Október 28. és 31. között a budapesti nagykövetségről egyáltalán nem érkezett jelentés Pekingbe.²⁰

Egy másik probléma az október 30-án kiadott szovjet kormánynyilatkozat, amelyben az áll, hogy a Szovjetunió a szocialista országokkal folytatott politikájában a teljes egyenlőség, a területi sérthetetlenség, az állami függetlenség és szuverenitás tiszteletben tartása és más országok ügyeibe való be nem avatkozás

18 Döntés a Kremlben i. m. 70.

19 Si Csö: *Caj lisi csüzszen senpien*: Si Csö hujjilu. [A történelem óriásai mellett: Si Csö memoárja.] Li Haj-ven csengli. Peking, 1998. 561.

20 A nagykövetségi jelentéseken szerepel az elküldés, a központba való beérkezés és a leírás időpontja is. A dátumokból kiderül, hogy az elküldés és a szöveg dekódolt, leírt változatának kiadása között olykor két-három nap is eltelt. Okt. 28–31. között Budapestről egyáltalán nem érkezett jelentés a központba. Az okt. 28-án 11 óra után Budapestről elküldött jelentések csak 31-én, vagy még később érkeztek meg Pekingbe. (A budapesti kínai nagykövetség jelentéseit ld. A Magyarországon bekövetkezett ellenforradalmi események idején a magyarországi belső helyzetről küldött táviratok. 1956. 10. 23–1956. 11. 5. [117 oldal.] Ld. CSVT 109-01041-01.)

elveit tartja irányadónak. A nyilatkozat kiadását a kínai szerzők egyértelműen azzal magyarázzák, hogy a kínaiak nyomást gyakoroltak a szovjet vezetésre a nagyhatalmi sovinizmus politikájával való szakítás és a panca síla elfogadása érdekében. A nyilatkozat megszövegezésében játszott kínai szerepről részleteket nem tudunk, a kiadásban azonban valóban lehetett a kínaiaknak szerepük azzal, hogy ígéretet tettek annak nyilvános és azonnali támogatására.

A Szovjetunió és a szocialista országok kapcsolatát új alapokra helyező szovjet kormánynyilatkozatra a kínai vezetés azonnal reagált. A kínai nyilatkozat november 1-jén jelent meg a *Zsenmin Zsipaóban*, vagyis az időeltolódást is figyelembe véve alig több mint huszonnégy órával a szovjet nyilatkozat napvilágra kerülése után. A kínai nyilatkozat támogatta a szovjet nyilatkozatot, ugyanakkor elítélte a szovjet „nagyhatalmi sovinizmust”, amely „komolyan károsítja a szocialista országok szolidaritását és közös ügyét”. Joggal feltételezhető, hogy a hatalmát féltő, ugyanakkor a nemzetközi kommunista mozgalomban teoretikusi és vezetői babérokra törő Mao Ce-tung e szavak közzétételekor nem elsősorban a magyar eseményekre gondolt, hanem saját politikai jövőjére. Annak hangsúlyozása, hogy „kormányunk vezetése, a munkásság és egész népünk ezért köteles állandó éberséget tanúsítani, hogy megelőzze a sovinizta jellegű hibákat a szocialista és más országokkal fenntartott viszonyban”, valamint, hogy „állandó nevelő munkát kell végeznünk az egész nép körében, hogy erélyesen küzdjenek a nagyhatalmi sovinizmus ellen, [...] hogy biztosítsuk a békés egymás mellett élést minden országgal [az én kiemelésem – V. P.], és előmozdítsuk a világbéke ügyét”, tulajdonképpen nem más, mint a szovjet politika kritikája, a Szovjetuniótól való kínai függetlenség nagyon finom megfogalmazása és egy esetleges önkényes szovjet katonai beavatkozás elleni fellépés.

A kínai nyilatkozatot a magyar sajtó úgy értelmezte, hogy „Kína mellettünk” van. Ilyen tartalmú cikket közölt a november 2-i *Népszava* (*Fontos kínai kormánynyilatkozat a magyar és lengyel nép követeléseinek helyességéről*), az *Igazság* (*Kína mellettünk*) és az *Új Magyarország* (*Kína imperialista agresszióinak tekinti a szovjet haderő beavatkozását a magyarországi forradalomba*), de a *Szabad Európa Rádió* is úgy interpretálta a kínai nyilatkozatot, hogy az kiáll Magyarország mellett.²¹ A budapesti reakciókat látva Hao nagykövet azonnal arról számolt be Pekingnek, hogy a magyarok „félreértelmezték” a kínai nyilatkozatot. (Lásd a VI. számú dokumentumot.)

21 A Szabad Európa Rádió magyar adása nov. 1-jét követően többször is foglalkozott a kínai nyilatkozattal. 1956. nov. 1-jén a 22 órai hírekben már elhangzott: „[a] pekingi rádió a közép-európai eseményekkel foglalkozva hangsúlyozta, hogy Vörös Kína álláspontja szerint Magyarországnak és Lengyelországnak demokrácia, függetlenség és egyenlőség megteremtésére irányuló kívánsága teljes mértékben jogosult. A pekingi rádió azonban hozzáfűzte, hogy különbséget kell tenni a két nép tömegeinek jogos kívánságai és reakciós elemek összeesküvő tevékenysége között. Nemzetközi diplomáciai körökben megállapítják, hogy a rádió közlése az első hivatalos pekingi állásfoglalás a magyarországi események megindulása óta.” Nov. 2-án 14.10-kor Sebők Tibor kommentárjában is érvként szerepel, hogy „[A szovjetek] érzik, hogy elszigetelődnek, hiszen nemcsak a szabad népek fordulnak el tőlük, hanem Jugoszlávia és Lengyelország is. Sőt még

November 1-je után a kínai vezetés a nyilatkozatban megfogalmazott kritika ellenére mindent megtett, hogy felsorakozzon a Szovjetunió mögé, pontosabban saját szándéka szerint mellé. November 2-án Csou En-laj búcsúlátogatáson fogadta Szkladán Ágoston pekingi magyar nagykövetet. A beszélgetés során a kínai miniszterelnök többször megjegyezte, hogy Magyarország nagyon nehéz időszak elé néz, azonban azt is hozzátette, hogy a szocializmusért harcoló magyar nép és párt bízhat a kínai nép és párt támogatásában. (Lásd az V. számú dokumentumot.) November 3-án a *Zsenmin Zsipao* szerkesztőségi cikke a szocialista országok nagy egységét élte. A lap azt írta, hogy „a kínai nép szilárdan áll a Szovjetunió által vezetett szocialista tábor oldalán. A Kínai Népköztársaság és a Szovjetunió barátsága örök és megrendíthetetlen.” November 5-én a *Zsenmin Zsipao* szerkesztőségi cikket közölt a szovjet erők magyarországi győzelméről. A Budapest és Peking közötti hétórás időeltolódás miatt a november 4-i dátummal jegyzett írásnak akkor kellett születnie, amikor a szovjet erők éppen csak elkezdték az akciót. A magyar nép hatalmas győzelméhez gratuláló szerkesztőségi cikk szerint „a hatalmas Szovjetunió barátságának fontossága a szocializmus minden népe számára a magyar események során ismét dicsőséges bizonyítást nyert. Vannak néhányan, akik nem eléggé ismerték fel a Szovjetunió barátságának hatalmas jelentőségét, a szovjet nép internacionalista lelkületét, a szocialista országok egységének szükségszerűségét.” A cikk szerint „a magyarországi ellenforradalmi restauráció sikere azt jelentette volna, hogy az európai szocialista országok függetlenségét, szabadságát és biztonságát súlyosan fenyegette volna az imperialista erők agressziója. Ez a fenyegetés nemcsak az európai szocialista országok felé irányult volna, hanem az ázsiai szocialista országok felé éppen úgy, mint a világ szocialista és munkásmozgalma felé. [...] Nagyrabecsülésünket fejezzük ki a szovjet nép és a szovjet hadsereg iránt, amely *kétszer segített* [az én kiemelésem – V. P.] a magyar népnek, hogy elnyerje a felszabadulást.”²² Az írásban tehát már szó sem volt a sovinizmusról, a Szovjetunió bármiféle kritikájáról. A cikkből úgy tűnik, hogy a komoly belpolitikai problémákkal küszködő pekingi vezetés felismerte, katonailag nem függetlenedhet a Szovjetuniótól, vagyis a szovjet hadsereg bármikor bevonulhat Mandzsúriába vagy Pekingbe, éppen úgy, ahogyan azt Budapesten is megtette.²³

*

Vörös Kína is elítéli a Magyarország belügyeibe való otromba beavatkozást.” Nov. 3-án 22.20-kor a nemzetközi lapszemlében hangzott el a francia Aurore cikkének ismertetése: „Érdekességként említi a lap, hogy míg Mao Ce-tung a Vörös Kína nevében tiltakozott az oroszok magyarországi beavatkozása ellen, addig Csang Kaj-sek Nemzeti Kínájának képviselője az ENSZ Biztonsági Tanácsában állt ki a magyar ügyért. Most történik meg először, hogy a két hatalmas ellenség valamiben egyetért.” Ld. *Vámos György*: Itt a Szabad Európa Rádiója... 1956. október 23–november 4. (megjelenés előtt).

22 Csingcsu Hszüangjaji zsenmin tö vejta sengli. [Gratulálunk a magyar nép hatalmas győzelméhez!] Zsenmin Zsipao 1956. nov. 5. 1.

23 China News Analysis (Hongkong) 1956. nov. 9. 2. Ezt alátámasztja, hogy a kínai sajtó 1956. november–decemberben főként a szocialista országok egymás közti viszonyával, valamint a nagyhatalmi sovinizmus bírálatával volt elfoglalva.

A történet részleteiről még korántsem tudunk mindent. Az elsődleges források, a kínai levéltárakban őrzött 1949 utáni legfontosabb dokumentumok máig titkosak; nemhogy külföldi, de még kínai történészek sem férhetnek hozzájuk. Az elmúlt néhány évben azonban a forrásellátottság javulni látszik: egyes levéltárak néhány gondosan megválogatott iratcsoportját újabban akár külföldi kutató számára is hozzáférhetővé teszik.

A kínai Külügyminisztérium levéltára 2004. január 16-án nyitotta meg kapuit a kutatók előtt. Első lépésként az 1949–1955 közötti időszakból tettek kutathatóvá 4259 tételt. (Ez a titkosítás alól feloldott iratok harmadát jelentette.) A legtöbb irat a Protokoll Osztály, a Sajtó Osztály és a Nemzetközi Szerződések Osztályának anyagából került ki, vagyis „érdemi” információt meglehetősen keveset tartalmazott. Ráadásul az iratokhoz való hozzájutás körülményes és meglehetősen drága volt. Egy irat megtekintése öt jüanba (1 jüan kb. 27 forint) került, másolatot csak az iratok töredékéről lehetett kérni – a tárgyalási jegyzőkönyvek, a kínai vezetők kézírásával készült dokumentumok, illetve a táviratok tiltás alá estek – laponként újabb tíz jüanért.

Az 1956 és 1960 közötti iratokat 2006. május 10-én tették hozzáférhetővé. A kínai Külügyminisztérium honlapján olvasható beszámoló szerint 25 651 tétel, összesen 366 551 oldal vált a kutatók számára hozzáférhetővé, köztük feljegyzések, jelentések, jegyzőkönyvek, táviratok és memorandumok, többek között Kínának a „lengyel és magyar eseményekhez való viszonyáról, és az azokkal kapcsolatban hozott intézkedésekről”. Jelenleg összesen 41 170 tétel kutatható. A nyitás második lépésével a kutatás költségei is csökkentek. Már csak két jüanba kerül egy tétel kikérése, és a másolatkészítés ára is a felére csökkent.

A kutató először egy számítógépes keresőrendszerben cím vagy ország szerint kereshet. Egyszerre tíz tétel jelölhető ki, amelyek a levéltár munkatársától kapott jelszó segítségével az olvasóteremben elhelyezett számítógépek monitorján, digitalizált formában olvashatók, eredeti dokumentumok nem vehetők kézbe. A 2006-ban bevezetett új eljárás szerint a kutathatóvá tett iratok bizonyos „nemkívánatos” részei a képernyőn látható változatban feketével vannak kitakarva. (A 2004-ben hozzáférhetővé tett dokumentumok között ilyen „megcsontított” iratok nem szerepeltek, akkor még inkább a teljes iratot titkosnak minősítették.) Másolat (a szkennelt szövegoldal nyomtatott változata) a „négy nagy” legfelső vezető (Mao Ce-tung, Liu Sao-csi, Csou En-laj, Csu Te) tárgyalási jegyzőkönyvei kivételével ma már bármely dokumentumról készíthető, de kézzel a többi is leírható.

A „Magyarország” keresőszóra 2004-ben 251, 2006-ban 845 tétel jelent meg. Az európai szocialista országokkal is foglalkozó 109-es jelzetű Szovjetunió és Kelet-Európa Osztály iratai közül 6683 tétel kutatható, ezekből 518 magyar vonatkozású. 2006-ban a „Magyarország 1956” keresőszóra 87 dokumentum jelenik meg, 1956 októberéből, a forradalom napjaiból, november 4-ig összesen 5 tétel van.

Az alábbiakban a pekingi Külügyminisztérium iratanyagából közlünk néhányat. A kínai eredetiből készült magyar fordítás a szerző munkája.

DOKUMENTUMOK

I.

A lengyel párt KB VIII. plénuma Magyarországon
nagy visszhangot keltett²⁴

A Külügyminisztériumnak és a Pártközpontnak:

A lengyel párt KB VIII. plénuma Magyarországon nagy visszhangra talált. A Szabad Nép ma teljes terjedelmében közölte Gomułka beszédét, valamint közölt egy rövid kommentárt és egy beszámolót. A kommentárban az áll, hogy az elmúlt néhány nap lengyel eseményei nemcsak a lengyel nép, hanem a nemzetközi kommunista mozgalom további útja szempontjából is döntő jelentőséggel bírnak.²⁵ A beszámoló szerint a lengyel žerani autógyár párttitkára egy tömeggyűlésen elmondta, hogy a lengyel elvtársak nincsenek egyedül, a kínai, a jugoszláv és a magyar dolgozók támogatják őket.²⁶ A Szabad Nép szerkesztősége táviratot küldött a Trybuna Ludu szerkesztőségéhez, amelyben gratulált a lengyel népnek ahhoz, hogy „a szocializmus építéséért, a demokratizálásért, hazája szuverenitásának megerősítéséért, Lengyelország és a Szovjetunió közti barátságnak a proletár internacionalizmus elvei alapján való megszilárdításáért folytat nagyszerű harcot”.²⁷ A Magyar Írók Szövetsége közleményt tett közzé, amelyben melegen támogatja a lengyel eseményeket. A Magyar Nemzet is közölte Gomułka beszédének teljes szövegét. A Népszava a beszéd kétharmadát közölte, valamint egy tudósítást, és a lengyel Głos Pracy című lapnak küldött üdvözlő táviratát. A Magyar Újságírók Szövetsége a lengyel újságíró-szövetségnek üdvözlő táviratot küldött. A lengyel Sztandar Młodych²⁸ című lap „Éljenek a magyar elvtársak!” címmel szerkesztőségi cikket közölt, amelyben ez áll: „A

24 CSVT 109-01041-01.

25 „valami új, valami sorsdöntő történik e napokban Lengyelországban. Nemcsak testvéreink: a lengyel kommunisták, nemcsak barátaink: a lengyel nép szempontjából, hanem az egész nemzetközi kommunista mozgalom további útját illetően is.” A lengyelországi változásokhoz. Szabad Nép 1956. okt. 23. 2.

26 „Az üzem fiatal párttitkárát óriási taps fogadta, amikor egy röpgyűlésen kijelentette, hogy a lengyel elvtársak nincsenek egyedül, *feltétlenül támogatják őket a Kínai Népköztársaság, Jugoszlávia, Magyarország dolgozói.*” Polgár Dénes: A nép és a vezetőség teljes összeforrottsága Lengyelországban. A lengyel politika alapköve továbbra is a Szovjetunióval való barátság. Szabad Nép 1956. okt. 23. 2.

27 „A Szabad Nép munkatársai és szerkesztőségének dolgozói együttérzéssel és örömmel figyelik azt a nagyszerű harcot, amelyet a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának vezetésével ti és az egész lengyel nép vívtok a szocializmus építéséért, a demokratizálásért, hazátok szuverenitásának megerősítéséért, Lengyelország és a Szovjetunió közti barátságnak a proletár internacionalizmus elvei alapján való megszilárdításáért.” A Szabad Nép szerkesztőségének távirata a Trybuna Ludu szerkesztőségéhez. Szabad Nép 1956. okt. 23. 1.

28 A Lengyel Ifjúsági Szövetség központi lapja.

sztalintalanítás folyamatában és a népi hatalom helyreállításában Magyarország és Lengyelország az élen jár.” Budapesti egyetemisták ma délután a lengyel eseményeket támogató több tízezres tüntetést szerveztek, jelszavaik a „függetlenség, szabadság, demokrácia” (a részletekről külön jelentünk).

Magyarországi nagykövetség

október 23.

beérkezett: [október] 24., 6:54, kinyomtatva: [október] 24., 12:57

II.

Rövid összefoglaló a magyar fővárosban zajló ellenforradalmi zavargásokról²⁹

A Külügyminisztériumnak és a Pártközpontnak:

A tegnap esti szovjetellenes tüntetés este tizenegy órára ellenforradalmi zavargássá változott. A magyar fővárosban uralkodó helyzetről a következőket jelentjük:

(1) Gerő rádióbeszédét követően az ellenforradalmi tömeg tiltakozott, Gerő lemondását követelte, a felvonuló tömeg ledöntötte Sztálin bronzszobrát, majd a Rádió épülete felé igyekezett. Mivel a fegyveres őrség megakadályozta, hogy betörjenek, összetűzésre került sor. A sztrájkolók közé könnygázt dobtak, de az ellenforradalmárok még most is bekerítve tartják a Rádiót.

(2) A tüntetők egy többezres csoportja egészen éjfélig az utcákon maradt. Pisztoly, kézigránát, könnyű- és nehézgépfegyver hangja folyamatosan hallatszott egész éjszaka. A hírek szerint a honvédség egy része csatlakozott az ellenforradalmi zavargáshoz, és összetűzésbe került a rendfenntartó erőkkel, fegyvert is használtak egymás ellen, a halottak és sérültek száma igen magas. A városban a rendőrség az ellenforradalmi tüntetés ellen sehol sem tett megelőző intézkedéseket.

(3) Az egyetemista tüntetők, miután visszatértek kollégiumaikba, tovább szervezkedtek.³⁰ Volt néhány diák, aki fegyverhez is hozzájutott. Volt néhány párttag diák, valamint általában a helyes vonalat követők, akik kezdték úgy érezni, hogy becsapják őket. Ők azt mondták, hogy „kezdetben csak azért csatlakoztunk a tüntetés szervezéséhez, hogy magasabb ösztöndíjat és az oktatóknak magasabb bért követeljünk, de a tüntetés folyamán nagyon sok zavarkeltő csatlakozott, akik egészen éjfélig zajongtak. Most már tudjuk, hogy a rossz elemek csak kihasználnak bennünket.”

(4) A magyar Minisztertanács a rádión keresztül felhívást intézett Budapest lakosságához: „fasiszta elemek és reakciósök támadást indítottak közös ügyünk,

²⁹ CSVT 109-01041-01.

³⁰ Az információ nyilvánvalóan a Budapesten tanuló kínai ösztöndíjas diákoktól származik.

az iparfejlesztés³¹ ellen. Ezért a hadsereg tartja fenn a rendet, és bejelentjük, hogy ma reggel kilenc órától rendkívüli állapotot vezetünk be.”³²

(5) A párt és a szakszervezet központi lapja, a Szabad Nép³³ szerkesztőségét és néhány gyárat az ellenforradalmárok elfoglalták, folyamatosan különszámokat adnak ki, és röpcédulákat nyomtatnak, amelyeken azt állítják, hogy „Van fegyverünk! Szabadságunk és függetlenségünk elérése érdekében folytatni kell a harcot! A rendőrség és a hadsereg velünk van! Felszólítunk minden magyar embert, hogy folytassunk általános sztrájkot! Amíg a kormány nem teljesíti követeléseinket, amíg a gyilkosokat nem vonják felelősségre, addig a magyar nép azonnali általános sztrájjal felel!”

(6) A magyar megerősített alakulatok már megkezdték a főváros bekerítését, a szovjet hadsereg pedig megkezdte a bevonulást a városba a rend fenntartása érdekében.

Magyarországi nagykövetség
október 24.

beérkezett: [október] 26., 3:15, kinyomtatva: [október] 26., 9:55

III.

A magyar főváros helyzete az ellenforradalmi zavargások [kitörését] követően³⁴

A Külügyminisztériumnak és a Pártközpontnak:

(1) A magyar fővárosban zajló ellenforradalmi zavargások tegnap éjjel után egyre súlyosabbá váltak, a vad fegyverropogás egész éjszaka nem maradt abba. Amennyire a jelenlegi ismereteink alapján a helyzet megítélhető, lehet, hogy a Magyar Néphadsereg bizonyos részeire már nem lehet számítani. Tegnap éjszaka óta főleg a szovjet hadsereg és a magyar rendvédelmi egységek nyomják el a zavargásokat.

(2) Az ellenforradalmi erők jelenleg teljes mértékben kihasználják az elmaradott tömegek szélsőségesen szűklátókörű nacionalista érzelmeit, és jelenleg aktívan tevékenykednek a burzsoá restauráció érdekében. A magyar szakszervezetek központi lapja különszámában arról számolt be, hogy Nagy tegnap fogadta

31 A magyar szövegben a „népgazdaság” kifejezés szerepel.

32 A magyar szövegben a „statárium” kifejezés szerepel. – Az okt. 24-én 4 óra 30 perctől a Kossuth Rádióban többször ismételt szöveg így hangzott: „Fasiszta, reakciós elemek fegyveres támadást intéztek középületeink ellen, és megtámadták karhatalmi alakulatainkat. A rend helyreállítása érdekében további intézkedésig tilos minden gyülekezés, csoportosulás és felvonulás. A karhatalmi szervek utasítást kaptak arra, hogy a rendelet megszegőivel szemben a törvény teljes szigorával lépjenek fel. A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa”. A rögtönítélő bíraskodásról szóló közlemény 8 óra 45 perckor hangzott el.

33 A magyar szakszervezetek központi lapja a Népszava.

34 CSVT 109-01041-01.

Borsod megye küldöttségét, és kifejezésre juttatta, hogy teljes mértékben elfogadja az előterjesztett reakciós politikai követeléseket.³⁵ (Külön jelentés.) Ma délben Nagy vezetésével új kormány alakul. Valójában lehet, hogy eltávolítják a kormányból a hú kommunistákat.

(3) E különszám közölte a magyar szakszervezetek központi vezetésének³⁶ programszerű követeléseit. (Külön jelentés.) A magyar ifjúsági szövetség központi vezetése és az írók szintén nyilvánosságra hozták politikai követeléseiket és nyilatkozataikat.³⁷ E programok követelései valójában mind a burzsoá restaurációs puccsot támogatják.

(4) A magyar illetékesek az incidens óta követségünkkel szinte semmiféle kapcsolatba nem léptek, és semmiféle információval sem szolgálnak. A testvéri országok nagykövetségei között az egész napos kijárási tilalom,³⁸ a fegyverek erdeje és a bombaeső közepette nincs mód a kapcsolattartásra. Ezért információs forrásként elsősorban a magyar rádióra és ösztöndíjas diákjaink beszámolóira hagyatkozunk. Néha megkapjuk néhány lap különszámát és rölapokat. A külfölddel a szárazföldi, vízi és légi kapcsolat megszakadt, külföldre nem lehet telefonálni sem. Tegnap este egy ideig működött az adás-vétel, követségünk ekkor fedezte fel, hogy érkezett négy távirat. Hogy ma lesz-e kapcsolat, még nem tudjuk.

Magyarországi nagykövetség

október 26., 10 óra

beérkezett: [október] 27., 9:27, kinyomtatva: [október] 27., 17:25

IV.

Utasítást kérünk a magyar események kapcsán tanúsítandó viselkedésről³⁹

A Külügyminisztériumnak és a Pártközpontnak:

Nagy mai nyilatkozatát követően a puskák és ágyúk lassan elhallgattak, olyan, mintha a harc befejeződött, és a rend helyreállt volna. A felső és alsó szintű magyar illetékesek a találkozások alkalmával lehetséges, hogy módot akarnak

35 Ld. Kormányprogram lesz a borsodi munkások követelése. Népszava 1956. okt. 26. 1.

36 A Szakszervezetek Országos Tanácsa Elnöksége.

37 A jelentés feltehetően az egyetemi ifjúság Forradalmi Bizottsága által jegyzett, Az egyetemi ifjúság kiáltványa! c. nyilatkozatra (Magyar Nemzet 1956. okt. 26. 1.), ill. „A magyar írók és művészek” által jegyzett Az írók követelése: Teljes amnesztia, az ÁVH tegye le a fegyvert! c. nyilatkozatra (Népszava 1956. okt. 26. 1.) utal.

38 A Magyar Rádió okt. 24-én 9 óra 18 perckor közölte, hogy a belügyminiszter 14 óráig kijárási tilalmat rendel el, okt. 25-én reggel és délelőtt 10 óra 47 perckor és 12 óra 07 perckor a közleményt megismételte, de 14 óra 25 perckor már csak annyit mondott, hogy a lakosság csak a legszükségesebb esetben menjen ki az utcára, és 18 óra 32 perckor közölte, hogy este hattól reggel hatig kijárási tilalom lép életbe.

39 CSVT 109-01041-01.

rá találni, hogy megismerjék hazánknak az eseményekkel kapcsolatos véleményét. Hogyan kell válaszolnunk? Ha valamelyik nagykövetség, például a lengyel felveti, hogy a magyar Külügyminisztériumon keresztül fejezzük ki szimpátiánkat, vagy gratuláljunk a kormánynak, hogyan kell viselkednünk? Gyors utasítást kérünk.

Magyarországi nagykövetség

október 28., 22 óra

beérkezett: [november] 1., 0:47, kinyomtatva: [november] 1., 8:35

V.

Feljegyzés Csou [En-laj] miniszterelnök és Szkladán [Ágoston]
búcsúzó magyar nagykövet közötti tárgyalásról⁴⁰
(nem jóváhagyott szöveg)

Minősítés: Titkos

Szám: 242

Külügyminisztériumi Irat

A meghatározott időpontban kérjük vissza

Külső szám:

Kiadta a Külügyminisztérium Irodája 1956. november 5-én

Idő: 1956. 11. 2.

Helyszín: Hszihua terem

Részünkről résztvevők: Csi Peng-fej,⁴¹ Li Huj-csuan⁴²

Tolmács és a feljegyzés készítője: Hsziang Csung-pu⁴³

Szkladán nagykövet: Nehéz helyzetben jöttem búcsúzni. Vasárnap vonatra szálllok, elhagyom Pekinget, és Moszkvába utazom. Moszkvában majd meglátom, hogy milyen hírek vannak, és utána döntök.⁴⁴

Csou miniszterelnök: A kínai nép barátként viszonyul a magyar néphez, reméljük, hogy a magyarországi szocializmus ügye folytatódhat. Olvasta a szovjet kormány nyilatkozatát és a nyilatkozattal kapcsolatos nyilatkozatunkat?⁴⁵

40 CSVT 109-01038-02.

41 Külügyminiszter-helyettes.

42 A Szovjetunió – Kelet-Európai Osztály helyettes vezetője.

43 A Magyar Osztály munkatársa.

44 Ti. a további teendőkről, az esetleges hazautazásról.

45 A Szovjetunió és a szocialista országok viszonyáról szóló okt. 30-i szovjet kormánynyilatkozatról, ill. a Kínai Népköztársaság kormányának nov. 1-jei nyilatkozatáról van szó.

Szkladán: A szovjet kormánynyilatkozatot olvastam, a kínai kormány nyilatkozatát csak a kínaiul tudó elvtársak fordításában hallottam. Jelenleg a magyarországi helyzet még nem világos. Mi is kapunk otthonról híreket, de ezek a hírek rendre ellentmondanak egymásnak. Mindenhol forradalmi bizottságok jöttek létre, a Külügyminisztérium nem dolgozik.

Csou: A Külügyminisztériumban is alakult forradalmi bizottság?

Szkladán: A Külügyminisztérium forradalmi bizottságától kapunk táviratokat és utasításokat.

Csou: A nép összességében a szocializmus útján akar járni, ez az alkotmányban van rögzítve, nem pedig mások erőltették rájuk.

Szkladán: Igen.

Csou: Akkor pedig, ha elhagyják a szocialista tábort, megsértik a nép érdekeit.

Szkladán: Ez Magyarország tragédiája. A felszabadulás után hárommillió paraszt kapott földet, a munkások megszerezték a hatalmat. Ha azok az emberek, akik a múltban bírálták a kormányt, meglátják, hogy ez a kapitalizmus restaurációja, meg fogják bánni.

Csou: Nagy semlegességet hirdetett, ki akar lépni a Varsói Szerződésből, azt követeli, hogy a négy nagyhatalom biztosítsa a semlegességét.

Szkladán: A forradalmi bizottságtól mi is megkaptuk ezt a hírt. Amikor meglátja, hogy ez restauráció, ők is bátran a Szovjetunió oldalára állnak.

Csou: Nagy tegnapi nyilatkozata szerint el akarja hagyni a szocialista tábort.

Szkladán: A Nagy környezetében levő emberek így gondolják, de a nagy többség ezzel nem ért egyet.

Csou: Remélem, hogy az öntudatos emberek visszafordíthatják ezt a helyzetet. Ön hogy látja?

Szkladán: Magam sem tudom, hogyan lehet megoldani ezt a helyzetet. A mostani hírek szerint a munkások kijelentették, hogy ha nem teljesítik a követeléseiket, nem veszik fel a munkát. Vannak gazdasági követeléseik, és lehet, hogy vannak politikaiak is.

Csou: Kádár elvtársnak mi a véleménye? A VIII. kongresszus idején⁴⁶ beszéltem vele.

Szkladán: Kádár a párt első titkára, tagja a kabinetnek,⁴⁷ átszervezte a pártot, megváltoztatta a párt elnevezését. A Szociáldemokrata Párt elnöke, Kéthly Anna régi opportunistá.

Csou: És Kádár?

Szkladán: Általában véve azt mondhatom, hogy Kádár komoly ember. Korábban börtönben volt, de személyes indulatait félre tudja tenni, és az elvekből kiindulva viszonyul a problémákhoz. Amikor együtt jöttünk Kínába, a repülőgé-

46 A KKP 1956. szept. 15–27. között megtartott VIII. kongresszusán az MDP delegációját Kádár János vezette.

47 A párt újjászervezésén dolgozó héttagú Előkészítő Bizottságnak.

pen én is beszélgettem vele. A kínai párt kongresszusán elmondott beszédével én is egyetértettem.

Csou: Amikor Kádárral beszéltem, azt mondtam, hogy Magyarország Rákosi elvtárssal szemben nyugodtan járt el. Miközben rámutattak a hibáira, rámutattak az eredményeire is. Kádár elvtárs szintén egyetértett ezzel a véleményemmel.

Szkladán: Rákosi elvtárs szintén gyakorolt önkritikát.

Csou: Magyarország a múltban Sztálin hatása alatt elkövetett néhány súlyos hibát. A tömeg azt követeli, hogy javítsák ki ezeket a hibákat. De a mostani vezetés a tömeget ellenkező irányba vezette. Nagy milyen ember?

Szkladán: Naggyal kapcsolatban folyamatosan voltak gondok. Rákosi többször kritizálta őt. Ő pedig úgy vélte, hogy Rákosi személyes indíttatásból kritizálja őt, miközben ezek mind elvi kérdések voltak. Most úgy tűnik, Rákosinak igaza volt. Ki gondolta volna, hogy Nagy így ingadozik? Lehet, hogy megijedt. Azt mondta, hogy van néhány dolog, amit nem ő csinált. Azt mondta, hogy amikor először mondott rádióbeszédet, akkor mások kényszerítették őt. Lehet, hogy a forradalmi bizottmány kényszerítette őt.

Csou: A forradalmi bizottmány nem a héttagú kabinet?

Szkladán: A forradalmi bizottmány más dolog, nem a héttagú kabinet. Azt mondják, hogy a nép véleményét közvetítik, amikor azt követelik, hogy a szovjet hadsereg vonuljon ki stb. Úgy is mondhatjuk, hogy ők az ellenforradalmárok.

Csou: Nagy benne van a forradalmi bizottmányban?

Szkladán: Nincs. A forradalmi bizottmány Nagy felé terjeszti elő a követeléseit. Úgy tűnik, Nagy a párt és a forradalmi bizottmány között helyezkedik el.

Csou: A forradalmi bizottmány milyen emberekből áll?

Szkladán: A Nemzeti Forradalmi Bizottmányból Dudást nem ismerem, sosem hallottam róla. A Külügyminisztérium forradalmi bizottsága hét tagból áll, közülük ismerek néhányat. Amikor moszkvai nagykövet voltam, az egyik a titkárom volt, de mivel hívó volt, lekipásztör akart lenni, ezért hazaküldtem. A másik egy gyártulajdonos fia, korábban eltanácsolták a Külügyminisztériumból, és csak később kapta vissza az állását. Egy harmadik a Távol-Keleti Osztály munkatársa.⁴⁸ Mind alacsony beosztású emberek.

Csou: Minden embert visszavettek, tekintet nélkül arra, hogy milyen hibát követett el?

Szkladán: Igen. A Külügyminiszter, Horváth [Imre] kommunista, most leváltották, Nagy maga lett a külügyminiszter.

Csou: Most a nagykövetség kinek az utasításait fogadja el? Nagyét vagy a forradalmi bizottságét?

Szkladán: Amikor megkaptuk a forradalmi bizottság értesítését, én azt javasoltam, hogy ne fogadjuk azt el, de a „forradalmi” ifjúság támogatta.

Csou: Az ország címere is megváltozott?

48 A Távol-Keleti Osztály munkatársa Józsa Sándor egykori pekingi ösztöndíjas diák volt.

Szkladán: Igen. Ezek a fiatalok nem is értik, hogy a címernek mi a jelentősége.

Csou: Az eredeti címernek mi volt a jelentése?

Szkladán: Az a címer, amelyiket levették, a népi demokratikus hatalom címere volt: sarló, kalapács. Amire kicserélték, az az 1848-as Kossuth-címer. Annyi a különbség, hogy a koronát levették róla. A három halom, valamint két folyó szimbóluma van rajta, ami arra utal, hogy a magyarok őse, Árpád ezen a földön alapított országot.

Csou: A nagykövetségen azok, akik egyetértenek a forradalmi bizottság kezdeményezéseivel, többségben vannak vagy kisebbségben?

Szkladán: Többségben.

Csou: Ön a kisebbség?

Szkladán: Igen. A követségen belül nagyon sok a vita. Tegnap több mint ötven fő részvételével tartottunk nagygyűlést, és megvitattuk a forradalmi bizottság létrehozásának ügyét. Én nem értettem egyet a létrehozással, azt mondtam, hogy ha létrejön, neveltség tárgyává válhat. Néhány szakértő egyetértett a véleményemmel. Végül nem jött létre. Lassan ők is megértik, hogy a népi demokrácia veszélyben van.

Csou: A tanácsossal mi van?⁴⁹

Szkladán: Ő Japánba ment. Szerintem ő is egyetért a forradalmi bizottság kezdeményezéseivel. A múltban ő sem volt elégedett a párttal. A nagykövetség diplomata munkatársai közül az egyetlen Szabó attasé⁵⁰ kivételével mindenki párttag. Az I. titkár, Galla Endre álláspontja nem világos. Amit én mondok, azzal sem ellenkezik, amit más mond, azzal sem ellenkezik. A II. titkár, Tálás Barina vad forradalmár, a felesége lengyel. Azt mondja, hogy Lengyelország példáját kell követnünk.

Csou: Ezek az emberek munkáscsaládból származnak, vagy kispolgári származásúak?

Szkladán: A nagy többség munkásszármazású. Az első titkár bányász fia, a második titkár vasúti munkás fia, Blahó [Béla] attasé paraszti származású. A tanácsos értelmiségi családból származik.

Csou: Mikor léptek be a pártba? A felszabadulás után?

Szkladán: Mind 1945–46 után léptek be a pártba.

Csou: Sztálin nagyhatalmi sovinizmusának hatására elkövettek néhány hibát, a munkások és parasztok elégedetlenek, ennek megvan a maga oka, ez rendben van. A mozgalmat ugye az értelmiség vezeti, a Petőfi Kör a burzsoá értelmiség támogatja.

Szkladán: Akik gyűléseznek és demonstrálnak, azok főleg fiatalok, diákok, és írók.

49 Száll József tanácsos 1956 májusa óta teljesített szolgálatot Pekingben, korábban a Külügyminisztérium Tájékoztatási Főosztályát vezette öt éven át.

50 [P.] Szabó József.

Csou: A munkások is kimentek az utcára tüntetni?

Szkladán: A munkások sztrájkolnak, de nem találtam olyan megbízható hírt, amely szerint a munkások is kivonultak volna az utcára tüntetni. A külföldi hírügynökségeknek vannak erről szóló beszámolóik, de nem biztos, hogy igazak.

Csou: Ugye sok külföldre kivándorolt ember hazatért?

Szkladán: Igen. A nyilvános anyagok szerint a szám nem nagy, de az osztrák–magyar határt megnyitották, biztos nem kevesen vannak, akik bejöttek.

Csou: A múltban hányan mentek el?

Szkladán: Húsz–harmincezer ember, pontos számot nagyon nehéz mondani.

Csou: Elégedetlenek a szocializmussal, szembeszegülnek a hatalommal.

Szkladán: Nyilvánvalóan. Nagy azt mondta, hogy a mostani zavargások gazdasági jellegűek, de ez nem igaz. A párizsi rádió azt mondta, hogy Magyarországon sok olyan ember van, aki az osztrák határon fegyveres katonai kiképzést kapott, majd ismét visszatért Magyarországra.

Csou: A tömeg követelései között lehet, hogy vannak gazdasági jellegűek is, de a burzsoá reakciók és az imperialisták meg akarják dönteni ezt a hatalmat. A vezetőknek egyesülniük kell a tömeg nagy többségével, és harcolniuk kell a reakciókkal szemben. De most éppen az ellenkező irányba mennek.

Szkladán: Az imperialisták középen bomlasztanak, középről akarnak hasznot húzni. Sajnos az igaz emberek is részt vettek a tüntetésen, túl naivak voltak. Mostanra talán már tisztán látnak.

Csou: A tömegek körében sokan vannak, akik követik a forradalmi bizottságot?

Szkladán: Meglehetősen nagy részük. De az emberek, amint tisztán látják a forradalmi bizottság jellegét, és meglátják, hogy restaurációra törekszik, lehet, hogy nem hisznek majd többet a forradalmi bizottságnak. A nagykövetségen éppen ez a helyzet. Amint meglátják ezt a veszélyt, a párt oldalára fognak állni.

Csou: A nép mennyire elégedetlen a Szovjetunióval?

Szkladán: Úgy látom, egyre élesebben.

Csou: Ez a múlt miatt van, vagy azért, mert a szovjet hadsereg most Magyarországon segít helyreállítani a rendet?

Szkladán: A forradalmi bizottság sikeresen felkorbácsolta a szovjetellenes érzelmeket. Azt mondják, hogy országaink között a viszony nem egyenlő stb. Azt mondják, hogy az egyenlőség alapján kell fejleszteni a magyar–szovjet barátságot.

Csou: Hány párttagjuk van?

Szkladán: 750 ezer ember. Néhányat megöltek, és egyre több öngyilkosságot elkövetett párttag nevére szerezünk tudomást.

Csou: Megöltek néhányat?

Szkladán: Igen. Pontos számot nem tudok, de a szám egyre nő.

Csou: Biztosan van reakciós tevékenység.

Szkladán: Igen.

Csou: A múltban nem elég alaposan nyomták el az ellenforradalmat, ugye?

Szkladán: Igen.

Csou: Az ellenforradalom elnyomása idején nem mozgósították a tömegeket, nem úgy tettek, ahogyan azt a VIII. kongresszuson Lo Zsuj-csing elvtárs mondta,⁵¹ ugye?

Szkladán: Igen. Sok embert rehabilitáltunk.

Csou: Az értelmiségiek között is sok a rehabilitált ember?

Szkladán: Igen.

Csou: A régi értelmiségiek száma nem kevés?

Szkladán: A számuk nem kevés. Az értelmiség többségét alkotják.

Csou: A tudományos, oktatási és ipari intézményekben a régi értelmiség száma nem kevés, ugye?

Szkladán: Mind ott maradtak.

Csou: Végeztek ideológiai átnevelési munkát?

Szkladán: Megpróbáltuk.

Csou: Úgy, mint Kínában?

Szkladán: Nem. Csak meglehetősen felszínesen. Kiadtunk néhány érdemrendet, kitüntetést, így akartuk őket megnyerni, ideológiai nevelőmunkát keveset végeztünk.

Csou: Mi csak azután vettük elő az értelmiség kérdését, és hirdettük meg a „száz virág” irányvonalat, hogy lezajlott az ellenforradalmárokat elnyomó kampány és az ideológiai átnevelés.

Szkladán: Mi is sokszor felvetettük, hogy tanuljunk Kína tapasztalataiból, de most már késő.

Csou: Mi sem figyeltünk eléggé Önökre. Természetesen a mi tapasztalatainkat sem lehet rákényszeríteni másokra, másokra nem is alkalmazhatók teljesen. A múltban az Önök valós helyzetének megismerése és kutatása terén nagyon keveset tettünk.

Szkladán: Nem alkalmazhatók teljesen, de egymástól tanulhatunk. Kádár elvtárs nagyon szereti Ho Si Minh elvtárs hozzáállását, ő is el akarja tanulni Ho Si Minh elvtárs hozzáállását.

Csou: Ön régi párttag. Magyarországon hány régi párttag van?

Szkladán: Nem sok.

Csou: Mennyi van?

Szkladán: A földalatti mozgalom idejéből való párttag nem sok van. Például a szuhakállói szénbánya vidékén van sok munkás. Rákosi azt mondta, hogy ez a vidék a mi fellelőgárunk. Ott a felszabadulás előtt a munkások 30–40 százaléka párttag volt, más vidékeken ez a szám csak 4–5 százalék volt. A felszabadulás után a szociáldemokrata párt tagjai többségben voltak. Amikor én Magyarország északi részén párttitkár voltam, azt a feladatot kaptam, hogy növeljük meg a pártot. Három év kemény munkával értük csak el, hogy a párttagjaink száma ezen a területen meghaladja a szociáldemokrata párt tagjainak létszámát. Ezen

51 Ld. Lo Zsuj-csing (a KKP KB tagja) beszédét az ellenforradalmi elemek elleni harc általános helyzetéről. Ld. Kína Kommunista Pártjának VIII. kongresszusa. 1956. szeptember 15–27. Rövidített jegyzőkönyv. Bp. 1956. 229–252.

a vidéken a két párt tagjainak összlétszámát tekintve mi 50–60 százalékot tesszünk ki, ők 40–45 százalékot.

Csou: A két párt tagjainak milyen az aránya?

Szkladán: A két párt 1948-ban egyesült. Az egyesülés idején a kommunista párt tagsága 80 százalékot tett ki, a szociáldemokrata párté 20 százalékot. Ha hozzávesszük azokat a szociáldemokratákat, akik az egyesülés előtt léptek be a kommunista pártba, a szociáldemokraták aránya a Magyar Dolgozók Pártjának tagjai között 30 százalék.

Csou: Rendkívül nehéz időszak vár önökre.

Szkladán: Sajnos. Reméljük, hogy megtaláljuk a kiutat.

Csou: Nagyon nehéz lesz.

Szkladán: Igen. Személyes véleményem az, hogy a testvéri országok gazdasági téren nyújthatnának egy kis segítséget Magyarországnak, hogy elkerüljük, hogy Magyarország közvetlenül Amerikára hagyatkozzon. A múltban az [ország]építés során túl sok volt a beruházás, a nyugati országok felé a tartozásunk összege nagyon nagy.

Csou: Az, hogy gazdaságilag a Nyugat ellenőrzése érvényesül, csak az egyik kérdés. De ami még fontosabb, az a politika. El akarják hagyni a szocialista tábort, ki akarnak lépni a Varsói Szerződésből – ez veszélyes. Lehetnek olyan emberek, akik ez ellen vannak, a jövőben ezért újabb harcok lehetnek. A jövő nagyon nehéz. A kérdés az, hogy sikerül-e megszervezni az öntudatos embereket, és harcot folytatni a helyzet visszafordításáért. A kínai nép támogatja a magyar népet, a magyar párttagok demokráciáért, egyenlőségért, függetlenségért és szocializmusért folytatott harcát.

Szkladán: Köszönjük.

Csou: A szocializmusért harcoló nép és párttagság bízhat a kínai nép és párt támogatásában.

Szkladán: Köszönjük.

Csou: Holnap indul?

Szkladán: Holnapután. Vonattal megyek Moszkvába, Moszkvában megállok egy időre. Megvárom, hogyan alakul a helyzet. Már hét éve elhagytam a hazámat, nem túl jól ismerem a helyzetet. Jelenleg ugyan nagyon zavaros a helyzet, de minden erőnkkel harcolni fogunk.

Csou: Támogatom a véleményét.

Szkladán: A magyarországi kínai nagykövetségnek van valami nehézsége, amiben segítségre van szüksége?

Csou: A nagykövetség autóján levő zászlót az úgynevezett forradalmárok letépték. Ez is egyfajta sovínisza megnyilvánulás. De nem törődünk vele, azok nem képviselik a magyar népet.

Szkladán: A tömegben vannak igaz emberek, de vannak rossz emberek is. Elnézését kérem, hogy ilyen eset előfordult.

Csou: Ez apróság, a fontos az, hogy ne hagyják el a szocialista tábort.

Szkladán: Most épp azon dolgozunk, hogy meggyőzzük a nagykövetség munkatársait. Ők azt mondják, hogy nem akarják elvetni a szocializmust, de úgy vélik, hogy a forradalmi bizottság meg tudja oldani a problémáikat.

Csou: A forradalmi bizottság nem szocializmust akar, ők azt akarják, hogy Magyarország semleges legyen.

Szkladán: Az igaz emberek ezt felismerik.

Csou: Tovább kell dolgozni, nem szabad elveszíteni a reményt.

Szkladán: Igen. Továbbra is kitartóan kell dolgoznunk. Köszönöm a buzdítását.

Csou: A nehézségek idején is előre kell haladni, erőteljesen előre kell haladni.

Kapják: [Mao Ce-tung] Elnök, [Liu] Sao-csi, [Csou] En-laj (2), Csu Te, Csen Jün, [Teng] Hsziao-ping, Lin Piao, [Lin] Po-csü, [Tung] Pi-vu, Peng Csen, [Luo] Zsung-huan, Csen Ji, [Li] Fu-csun, [Peng] Tö-huaj, [Liu] Po-cseng, Ho Lung, [Li] Hszien-nien, [Csang] Ven-tien, [Lu] Ting-ji, [Csen] Po-ta, Kang Seng, [Po] Ji-po, [Vang] Csia-hsziang, [Tan] Csen-lin, Tan Cseng, [Huang] Ko-cseng, [Li] Hszüe-feng, Liu Lan-tao, [Jang] Sang-kun, [Hu] Csiao-mu, [Hszi] Csung-hszün, [Li] Ko-nung, [Lo] Zsuj-csing, [Je] Csi-csuang, [Liao] Cseng-cse, Irányító Bizottság, KB Propaganda Osztály, KB Nemzetközi Kapcsolatok Osztály, KB Ellenőrző Osztály, KB Katonai Bizottság Központi Hírszerzési Osztály, Belbiztonsági Minisztérium, Teng To, [Vu] Leng-hszi, miniszterhelyettesek (2), minisztersegédek (2), Iroda (3), főosztályvezetők, osztályvezetők, irodavezetők, (továbbadni a helyetteseknek)

Készült: 74 példányban

VI.

A magyar Igazság⁵² című lap tévesen értelmezte nyilatkozatunkat⁵³

A Külügyminisztériumnak és a Pártközpontnak:

A magyar Igazság című lap harmadik⁵⁴ száma ma nagy betűkkel közölte: „Varsói hírek szerint Kína a szovjet hadsereg beavatkozását a magyar forradalomba imperialista agresszióknak tekinti.”⁵⁵ Úgy tűnik, hogy miután hallották a

52 Igazság: A forradalmi magyar honvédség és ifjúság lapja.

53 CSVT 109-01041-01.

54 Helyesen: nyolcadik. Az Igazság nov. 2-i számának címlapján megjelent egy Kína mellettünk c. írás, amely a TASZSZ jelentése alapján arról számol be, hogy a kínai kormánynyilatkozat szerint a „magyar nép követelései teljesen helyesek”.

55 A nagykövetségi jelentésben említett írás az Új Magyarország c. lap (a Petőfi Párt [Nemzeti Parasztpárt] napilapja) 1956. nov. 2-i számának címlapján jelent meg: Kína imperialista agresszióknak tekinti a szovjet haderő beavatkozását a magyarországi forradalomba címmel. A rövid közlemény szövege: „Varsói értesülések szerint kínai illetékes politikai körökben kijelentették, hogy Kína imperialista agresszióknak tekinti a szovjet haderő beavatkozását a magyarországi forradalomba.”

tegnap esti rádióadásunkat,⁵⁶ az ellenforradalmárok szándékosan félreértelmezték, és rémhíreket terjesztettek, hogy így segítsék növelni a lendületüket. Részünkről szükséges-e véleményt nyilvánítani, és hogyan nyilvánítsunk véleményt? Gyors utasítást kérünk.

Magyarországi nagykövetség

november 2., 10 óra

beérkezett: [november] 4., 19:25, kinyomtatva: [november] 5., 0:55

VII.

A Nagy [Imre] és Hao [Tö-csing] nagykövet találkozásán
elhangzottak⁵⁷

A Külügyminisztériumnak és a Pártközpontnak:

Tegnap este tíz órakor az új magyar kormány, a Minisztertanács elnöke, Nagy magához hívatott. Jelen volt még Tildy államminiszter, Kovács mezőgazdasági⁵⁸ miniszter, a párt első titkára, Kádár, és a párt titkára, Losonczy. A velem való találkozás előtt és után, külön-külön fogadta a lengyel nagykövetet és a jugoszláv követet. Nagy a következőket mondta el:

Azért hívatam a Nagykövetet, mert a helyzet nagyon súlyos. A következőkben a jelenlegi helyzetet szeretném ismertetni:

A mostani esemény egy tragédia, amelyet a párt által a múltban elkövetett súlyos hibák okoztak. A párt által elkövetett gazdasági hibák vezettek a politikai feszültségekhez. Az események kezdetben a lengyel események miatt zajlottak, a békés tüntetéssel induló mozgalom kifejezte az emberek elégedetlenségét. Az, hogy ezt az elégedetlenségből fakadó forradalmat ellenforradalmi zavargásnak nevezték, csak kiélezte a helyzetet. Mi kommunisták vagyunk, szocialista demokráciát akarunk. (Tildy és Kovács magukról azt mondták, hogy ők nem kommunisták, de ők is a szocializmust akarják építeni.) A mozgalom célja nem más, mint hogy a népi demokrácia szellemisége igazán megvalósulhasson. Mivel a múltban elkövetett hibák nagyon súlyosak voltak – azt is mondhatjuk, hogy bűnök voltak –, a tüntetők ezért fogtak fegyvert. A Szovjetunió megjelenése és beavatkozása a fegyveres harcot a végletekig súlyosbította. A szovjet hadsereg tankokkal és más fegyverekkel beavatkozott. Ez vezetett oda, hogy az egész nép a Szovjetunió ellen fordult. Annak következtében, hogy a szovjet hadsereg bevonult Budapestre, és beavatkozott, a békés tüntetés kiszélesedett és fegyveres felkeléssé változott. A felkelők között volt a munkásság nagy része és a diákok legnagyobb része. Ők jelszavaikban függetlenséget követeltek. Itt kell hangsúlyozni, hogy a szovjet hadsereg beavatkozásának következtében számos kommunista is

⁵⁶ A kínai kormánynyilatkozatot a Zsenmin Zsipao nov. 1-jei száma közölte.

⁵⁷ CSVT 109-01041-01.

⁵⁸ Kovács Béla földművelésügyi miniszter.

csatlakozott a felkelők mozgalmához. Természetesen ilyen súlyos helyzetben az ellenforradalmi, fasiszta elemek is mozgolódtak, de ezek csak nagyon kevesen vannak. Az összetételből és a deklarált célokból látható, hogy a felkelők legnagyobb többsége nem ellenforradalmár, és nem is fasiszta. Ez a felkelés áthatotta a teljes magyar népet. A felkelt nép egyként követeli, hogy a szovjet hadsereg vonuljon ki Magyarországról. Ez már az egész ország központi követelésévé vált. A szocialista demokrácia erejét jelentő munkásosztály már eljutott az általános sztrájk szakaszába. A jelszavuk: „Amíg a szovjet csapatok nem vonulnak ki, a munkások nem veszik fel a munkát.” Erre a súlyos helyzetre a magyar kormány már számtalanszor felhívta a szovjet illetékes hatóságok figyelmét. Mikojan és Szuszlov Magyarországon töltött néhány napot. Egész nap tárgyaltunk velük. Minden általunk megtett lépésről és intézkedésről tudnak. Az eseményekkel kapcsolatos véleményük és következtetések a mieinkkel megegyeznek. (Tildy közbevágva megjegyezte: Én Mikojannal tárgyaltam, Mikojannak és nekem teljesen megegyezett a véleményünk.) Most a súlyos problémák megoldásának egyetlen megoldása a szovjet csapatok kivonása. Nem szabtunk meg egy végső határidőt, csak tárgyaltunk. A szovjet kormány a kiadott nyilatkozatában említi, hogy hajlandó tárgyalni. A nyilatkozat arra is rámutat, hogy a szovjet hadsereg további maradása a helyzetet tovább súlyosbíthatja. A helyzet azonban nem ilyen irányba fejlődik. Tegnap délutántól egészen mostanáig a helyzet azt mutatja, hogy a szovjet hadsereg nemhogy nem kezdte meg a kivonulást, hanem éppen ellenkezőleg, két új páncélos hadosztállyal erősített. Repülőgépről figyeljük a csapatmozgásokat, információink bizonyíthatók. Ezért ma hívtam a szovjet nagykövetet, és értesítettem a helyzetről, megmutattam neki a részletes anyagokat, és tiltakoztam a szovjet kormánynál. Az nem elfogadható, hogy nem értesítik a [magyar] kormányt, és önhatalmúlag megkezdik csapataik bejuttatását az ország határain belülre. Ráadásul ez sérti a magyar kormány és Mikojan tárgyalásain született megállapodást, és ellenkezik a szovjet kormány nyilatkozatával. Az egész ország nagyon feszült emiatt. Ha a szovjet csapatok bejönnek, a jelenlegi kormány megy, kitör az ellenforradalom véres háborúja, nem lesz más. Minden lehetőséget meg akarunk ragadni, hogy megakadályozzuk egy ilyen senki által nem kívánt tragédia bekövetkeztét. Mi kommunisták vagyunk, a kabinet fele kommunista, a Minisztertanács elnöke kommunista, mind a szocializmust akarjuk építeni. De mostanra a helyzet ilyen súlyossá vált. Hogy végül is milyen okok vezettek minket ilyen lépés meghozataláig, a szovjet nagykövet nem válaszolt erre a kérdésre... (Innen hiányzik egy rész – a rádiós megjegyzése.)

Nincs más választásunk, mint hogy ezt a kérdést az ENSZ elé terjesztjük megtárgyalásra, azonnal kilépünk a Varsói Szerződésből, bejelentjük a semlegességet, és felkérjük a négy nagyhatalmat (köztük a Szovjetuniót) annak biztosítására. A szovjet nagykövet beleegyezett, hogy a tiltakozást sürgősen eljuttatja a kormányának, és amint lehet, azonnal válaszol. Öt óra elteltével, délután háromkor a szovjet nagykövet válasza a következő volt: (1) A Szovjetunió megerősítette, hogy tiszteletben tartja a kormánynyilatkozatban megfogalmazott elveket; (2) A szovjet hadsereg erőösszpontosításának és csapatmozgásainak célja,

hogy teljesítse a nyilatkozatban megfogalmazott feladatot (Nagy hozzátette: ezt a pontot az ember nem érti); (3) Egyetért azzal, hogy a szovjet hadsereg állomásoztatásának kérdéséről tárgyalást folytassunk; (4) Azt kérik, hogy a magyar fél tegyen javaslatot a tárgyalás helyére és a tárgyalók személyére. Ez nem válasz, hanem csak időhúzás, semmi több. A szovjet csapatok bejöttek-e az országba, vagy nem? Erre miért nem kaptunk választ? A szovjet hadsereg tankjai Budapesttől már csak hatvan kilométerre vannak. Egyrészt Miskolc felől jönnek, egy másik részük Jugoszlávia felé megy. Magyarországon három tankhadosztály van, amelyek egyenesen Budapest felé tartanak. Mostanra az ország minden repülőterét elfoglalták a szovjet páncélos egységek. Ez tervezett szovjet katonai támadás. Hogy mindez a szovjet állampolgárok evakuálásának biztosítása érdekében történne, nem hihető.

A legfrissebb jelentések szerint a szovjet nehézbombázók és szállító repülőgépek folyamatosan érkeznek a magyar repterekre. A súlyos helyzetről beszámoltunk a szovjet nagykövetnek. A szovjet nagykövet azt javasolta, hogy hozunk létre magyar–szovjet vegyes bizottságot, és az folytasson vizsgálatot. Ez csak időhúzás. A magyar–szovjet barátságért mi már nagyon nagy áldozatokat hoztunk. A mostani események sem vethetnek véget Magyarországnak és a Szovjetunió barátságának. A mi feladatunk az, hogy megvalósítsuk a nép akaratát. Ez a súlyos helyzet nincs hasznára sem Magyarországnak, sem a Szovjetunióknak, sem a világbékének. Ha a szovjet hadsereg nem vonul ki, azzal a szovjet külpolitika nagy hibát követne el. Ezt a hibát nem lehet majd kijavítani. Mi a jelenlegi nehéz körülmények között átszerveztük a pártunkat, kitartunk a szocializmus... (innen hiányzik egy rész – a külügyi rádiós megjegyzése) és felterjesztjük az ENSZ elé. Amennyiben a szovjet hadsereg azonnal kivonul, azonnal visszavonjuk az ENSZ-nek benyújtott panaszunkat. A helyzet rendkívül súlyos, és külön azért értesítettem Nagykövet Elvtársat, hogy arra kérem, a lehető leggyorsabban értesítse a Kínai Népköztársaság kormányát, Mao Ce-tung és Csou En-laj elvtársat. Tekintettel a jelenlegi helyzetre, lehet, hogy Kína tud valamit segíteni.

Végül Tildy azt mondta: A szovjet hadsereg beavatkozását az előző kormány kérte, mi azt követeljük, hogy a szovjet hadsereg távozzon. Azt követeljük, hogy a szovjet csapatok tárgyalásos úton történő kivonásával megteremthető legyen Magyarország békéje. Tegnap délutánig erre megvolt a remény. Tegnap délután óta azonban a helyzet ismét megváltozott. Követeléseinket nem személyes érdekektől vezérelve terjesztettük elő, hanem azért, mert mélyen átérezzük annak a súlyos felelősségét, hogy megmentjük a nemzetet. A világ szintén ezt követeli. Ha mi nem ezt követelnénk, a nép azért szidna minket, mert árulók vagyunk. Ilyen helyzet, hogy az ország annyira egységes legyen, mint most, korábban nem volt. A pékeken kívül a munkásság egésze kitarthatóan sztrájkol. Ez a kökemény igazság, ami azt bizonyítja, hogy ez a súlyos helyzet nem fenntartható. Már elmondtam, hogy ha Magyarországon béke lesz, a szovjet hadsereg kivonult, azonnal Moszkvába megyek tárgyalni. Nem vagyok kommunista, de demokrata vagyok, és a szocializmust akarom építeni. Mi enyhíteni akarjuk a jelenlegi állapotot. A magyar nemzetet attól függően éri szerencsétlenség, hogy a

szovjet csapatok kivonulnak-e, vagy nem. Korábban voltam elnök, a Rákosi-kormány bebörtönzött, nyolc év után csak most szabadultam. Most mindegy, hogy mi megyünk vagy mások jönnek, a szovjet hadsereg bevonulása a helyzetet megrontja, és az egész nép ellenségként tekint rájuk. Végül a nagykövet beleegyezett, hogy azonnal jelent a kormánynak.

Az események jellegéről követségünk már számos dolgot jelentett, de arról, hogy a szovjet hadsereg valóban újabb csapatokat küldött Magyarországra, semmit sem tudunk.

Magyarországi nagykövetség
november 2., 2 óra

beérkezett: [november] 4., 18:10, kinyomtatva: [november] 5., 7:55

VIII.

A Magyarországgal szembeni viselkedésről⁵⁹

A magyarországi nagykövetségnek:

Október 28-i táviratukat megkaptuk.

(1) [Október] 22-től 31-ig a követségtől összesen 48 táviratot kaptunk (néhány távirat késve érkezett). Helyes, hogy különböző módokon jelentik haza az eseményeket.

(2) Jelenleg a magyarországi helyzet meglehetősen bonyolult, kifelé a „sok figyelés, kevés beszéd” szerint kell viselkedni, nem kell könnyelműen véleményt nyilvánítani. A nagykövetségi dolgozók fokozzák az éberséget, legyenek nyugodtak és óvatosak, keveset menjenek ki, korlátozni kell a mozgást.

(3) Ha a testvéri országok nagykövetségeinek van közös tevékenységük, abban részt vehetnek. A lengyel nagykövetség javaslatával kapcsolatban, hogy gratuláljanak az új kormánynak, először meg kell ismerni a Szovjetunió és a többi testvéri ország nagykövetségeinek álláspontját, nem szabad egyedül Lengyelországgal közösen cselekedni.

(4) A többi szocialista országgal fenntartott barátság és együttműködés alapjainak megerősítéséről szóló szovjet nyilatkozatról kormányunk már kiadott egy nyilatkozatot. Kifelé eszerint kell véleményt nyilvánítani.

(5) Kérjük, folytassák az anyaggyűjtést az új kormány tagjainak politikai hátteréről, a pártok tevékenységéről és javaslatairól, és jelentsék a minisztériumnak.

(6) Hszie Fengnek most nem kell hazajönnie.⁶⁰

Külügyminisztérium
1956. november 2.

Az Irodába érkezett: november 1., kiadva: [november] 2., 10:00,
kódolva elküldve: [november] 2., 16:30

⁵⁹ CSVT 109-01041-01.

⁶⁰ Korábban felmerült, hogy Hszie Feng tanácsos utazzon haza, és személyesen számoljon be a pekingi vezetésnek a magyarországi eseményekről.

IX.

Részlet a budapesti Kínai Nagykövetség 1956-os éves összefoglalójából és az 1957-es munkaterv felterjesztéséből⁶¹

[...] A nagykövetség munkájának kérdése az ellenforradalmi zavargások idején:

Amint az események megkezdődtek, a munkakörülmények és a munkafeltételek alapvetően megváltoztak. A nehézségek nagyok voltak. Ugyanakkor egyrészt még nagyobb szükség volt arra, hogy kövessük az események fejlődését, és gyorsan jelentsünk a központnak, másrészt teljes készségben kellett lennünk, hogy kivédjük az ellenforradalom támadását, megőrizzük a titkosságot, és biztosítsuk a biztonságot.

A zűrzavaros helyzetben az események nagyon gyorsan változtak, a találkozók lehetősége és a [magyar hivatalos szervekkel való] személyes kapcsolattartás megszakadt, újsághoz sem könnyen jutottunk hozzá, Kínával táviratkapcsolat nem volt. Ezért, hogy azonnal kézben tartsuk a helyzetet, és gyorsan tudjunk haza jelenteni, a pártbizottság azonnal éjjel-nappali szolgálatot rendelt el, és minden lehetőt megtett, például külön éjjel-nappali szolgálatot teljesítő rádiófigyelést vezetett be, telefonon a testvéri országok nagykövetségeivel és bizonyos magyar emberekkel kapcsolatban volt, embert küldött az utcákra, hogy újságot szerezzen stb., hogy kézben tudjuk tartani az eseményeket. A pártbizottság azonnal ülésezett, és azonnal megírta a jelentéseket. Amikor a Távirati Iroda és a Posta adása leállt, a [magyar] Külügyminisztériumon és a kínai [magyar] nagykövetségen keresztül juttattuk haza a jelentéseket. Volt olyan jelentés, amelyet kétszer is elküldtünk, hogy elkerüljük a hírvesztést. Az események utáni vizsgálat megállapította, hogy habár minden táviratunk el lett küldve a központnak, de bizonyosan volt olyan, amelyik későn érkezett meg, különösen az október 30-a körül elküldött jelentések, mivel akkor az összes táviróeszköz néhány napra leállt, és a szovjeteken és a csehszlovákokon keresztül küldött jelentések sebessége lassabb volt. Volt olyan jelentés, amely csak nyolcnapos késéssel érkezett meg. Ez tanulságul szolgál arra vonatkozóan, hogy milyen következményekkel jár, ha sürgős esetekben nincs saját rádiókészülékünk.

Minden Magyarországgal kapcsolatos Zsenmin Zsipao szerkesztőségi cikket angolul vagy oroszul eljuttattunk a magyar párt és kormány illetékeseihez és a testvéri országok nagykövetségeihez, így hozva tudomásukra hazánk álláspontját és véleményét a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. Ily módon elmélyítettük és kiszélesítettük a befolyásunkat. A magyar vezetők visszajelzéseiből ítélve ez számukra éppen a megfelelő időben érkezett segítő hatással volt.

Az ellenforradalom tombolása és a fehérterror napjaiban a nagykövetség autójával, a nagykövetség munkatársaival és az ösztöndíjas diákokkal szemben

61 A magyarországi nagykövetség 1956-os éves összefoglalója és az 1957-es munkaterv felterjesztése (1957. jan. 18.), ill. a külügyminisztérium jelentést elfogadó válasza (1957. máj. 9.) 1957. 1. 28–5. 9. (18 oldal.) Ld. CSVT 109-01037-01 (1).

az utcákon történtek incidensek, a magyar ellenforradalmi megmozdulások idején a nagykövetség előtt szolgálatot teljesítő reakciós rendőr figyelte a mozgásunkat, és megfenyegette a követséget. Úgy véltük, hogy nagy annak a veszélye, hogy az ellenforradalmárok betörjenek a nagykövetségre, ezért szigorúan és minden részletre kiterjedően alkalmaztuk a Külügyminisztérium utasítását, amely azt irányozta elő, hogy „nyugodtan, toleránsan, óvatosan és felkészülten” viselkedjünk, valamint erre oktattuk a teljes munkatársi gárdát és az ösztöndíjas diákokat. Tervszerűen, lépésről lépésre hajtottuk végre az intézkedéseket, elégettük a titkos iratokat és táviratokat, elrendeltük, hogy engedély nélkül nem lehet elhagyni az épületet, nem lehet vitatkozni, ha az ellenség inzultál minket, nem szabad a kicsi miatt elveszíteni a nagyot, ellen kell állni a félelemkeltésnek, ellen kell állni az izgatásnak. Ezzel egy időben megszerveztük az éjjel-nappali őrszolgálatot, védtük az ajtókat, felírtuk az összes nem rendőrségi telefonszámot, és megakadályoztuk, hogy az ellenforradalmárok betörjenek. A szovjet hadsereg városba érkezését megelőző napon, mivel úgy gondoltuk, hogy az utcai harcok biztosan súlyosak lesznek, az összes ösztöndíjas diákot berendeltük a nagykövetségre, hogy megóvjuk őket a sérüléstől. Összefoglalva, az incidens idején minden elvtárs összefogására alapozva, aktív munkával, magas fokú szervezettséggel és fegyelemmel reagáltunk a súlyos helyzetre, és alapvetően teljesítettük a feladatunkat, megőriztük a biztonságot.

Külföldi környezetben ilyen súlyos eseményt átélni, ez minden elvtárs számára edzésként és vizsgaként is szolgált. Volt néhány nagykövetségi elvtárs – különösen az ösztöndíjas diák elvtársak egy része –, aki bizonyos fokú félelmet mutatott, és erre való hivatkozással azt kérte, hogy tanulmányait a Szovjetunióban vagy Csehszlovákiában folytathassa, vagy hogy hazatérhessen. Jó néhány elvtárs nem látta világosan a magyar gondolkodásmódot és lelkiállapotot, de alapos kritika után már nagy javulást mutatnak, habár még nem teljesen győzték le [hibás nézeteiket] [...]

Magyarországi nagykövetség
1957. január 28.

PÉTER VÁMOS

“MUCH LISTENING, LITTLE SPEAKING”
CHINESE FOREIGN MINISTRY DOCUMENTS,
23 OCTOBER–4 NOVEMBER 1956

For half a century, debate has raged over the nature of China's role in influencing Soviet decision-making concerning the armed suppression of the Hungarian Revolution. The key question, why Khrushchev and the party leadership changed their opinion from the 30th to the 31st of October has still to this day not been satisfactorily answered. The external reasons – the change in the international situation and the Suez crisis, as well as struggles within the Soviet party, namely that Khrushchev wanted to defend his leadership against internal opposition – all played a part in the turnaround. There still remains, however, no decisive proof of the Chinese role in this.

The author argues that the Chinese claim that the Soviets changed their minds under pressure from the Chinese and decided in favor of the second intervention, is a construction that came into existence only in the early 1960s. The Chinese line of argument, namely that Mao Zedong, having realized the true “counter-revolutionary” character of the Hungarian events, had changed his opinion in the last days of October, and tried to exert his influence in order to persuade the apparently weak Khrushchev to bring in Soviet troops, and from 4 November gave every support to the Kádár government, is nothing else but an attempt to cover up the fact that the Chinese merely conformed to the Soviets’ decisions, because Mao, for whom learning from the Hungarian events and drawing conclusions in relation to China’s domestic situation was of primary importance, did not feel the time yet right for an open confrontation with Moscow. However, because the first notable clash between Soviet and Chinese party leaders was over the question of military intervention in Hungary, differences of opinion were amplified during the souring of Sino-Soviet relations in the 1960s.

In May of 2006, documents relating to the 1956 Polish and Hungarian events at the archives of the Chinese Foreign Ministry were opened up, mostly telegrams and reports from the Chinese Embassy in Budapest. The documents published here are of great significance.

First, the fact that the Chinese archives are being opened up is a great step forward compared to the almost complete restriction of information to date. Newly available Chinese documents, even if they do not provide decisive facts, shed more light on the existing picture, and enrich our knowledge with newer details. From November 1956 onwards, China played a decisive role in the consolidation of the Kádár government, and Ambassador Hao Deqing was in close contact with János Kádár who regularly requested the Chinese diplomat’s opinion on certain questions of domestic and international politics. In light of the above, it is important to know how the staff of the Chinese embassy in Budapest surmised the situation after 23 October, and what they reported to Beijing. It also emerges from these reports how well the embassy was informed, and from which sources they gleaned information. Chinese diplomatic records also counteract the notion of the Chinese role, in reporting that the Chinese ambassador in Budapest knew nothing of Moscow’s decision, and only learned of Soviet intervention preparations from Imre Nagy.

What is entirely new, and should not be trivialized, is the fact that, because the Chinese Embassy in Budapest did not possess a radio transmitter-receiver, and had no secure telegram connection with Beijing during the last days of October, the Ambassador’s messages only arrived in Mao’s hands a few days later. Between 28 and 31 October, Beijing received no communication from the Embassy in Budapest.

Szerzőink figyelmét az alábbiakra hívjuk fel

1. A kéziratokat lehetőleg mágneslemezen és egy 1,5-es sortávval kinyomtatott példányban kérjük a szerkesztőség címére eljuttatni. Ha mód van rá, használják a Winword valamelyik változatát, vagy mentsek el az anyagot RTF-formátumban. A jegyzet-apparátust mindig a szöveg után helyezték el, külön szövegfájlként elmentve, és a szövegben lehetőleg ne alkalmazzák az automatikus jegyzetszámozást.
2. A lábjegyzetek elkészítésénél, kérjük, az alábbi szempontokat vegyék figyelembe:
 - 2.1. A hivatkozott művek szerzőinek nevét kurziválják, a szerkesztőkét ne. Az első hivatkozásnál mindig úgy adják meg a szerző, szerkesztő keresztnévét, ahogyan az a hivatkozott kiadványon szerepel, tehát csak akkor rövidítsék, ha az eredetileg is rövidített.
 - 2.2. Mindig adják meg a hivatkozott munka alcímét is; könyvek esetében, ha van, a sorozatcímét is.
 - 2.3. A folyóirat hivatkozott számának sorszámát csak akkor adják meg, ha a folyóirat lapszámozása nem folyamatos az évfolyamban.
 - 2.4. Néhány példa a hivatkozások elkészítéséhez:
 - 2.4.1. Hivatkozás a kiadvány egészére:
Rainer M. János: Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956. Bp. 1990. (Gyorsuló idő) 300–345.
 - 2.4.2. Hivatkozás tanulmánykötetben megjelent tanulmányra:
Balázs Mihály: Ecsedi Báthory István és a jezsuiták. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály–Font Zsuzsa–Keserű Gizella–Ötvös Péter. Szeged, 1997. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) 3–7.
 - 2.4.3. Hivatkozás folyóiratban megjelent tanulmányra:
Waltraud Heindl: A felsőszintű bürokrácia kialakulásáról Ausztriában (1780–1867). (Kérdések, módszerek, források.) Történelmi Szemle 30(1987–1988) 22.
 - 2.4.4. Hivatkozás napilapban megjelent cikkre:
Nagy Tibor: Az egyetlen út – 1848. Kis Újság 1948. márc. 14. 1.
3. A kézirathoz mellékeljenek egy kb. 1 oldal terjedelmű rezümét, magyar nyelven. Kérjük ugyanakkor, hogy az itt előforduló legfontosabb szakkifejezések angol megfelelőit szögletes zárójelben illesszék be a kifejezés első előfordulásánál a szövegbe, a fordító számára.

E számunk szerzői

BOLGÁR DÁNIEL	PhD-hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
GLATZ FERENC	az MTA rendes tagja, igazgató (MTA Történettudományi Intézete)
GYÁNI GÁBOR	az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete)
HAJDU TIBOR	a tört. tud. doktora, tud. tanácsadó (MTA Történettudományi Intézete)
KÖVÉR GYÖRGY	a tört. tud. kandidátusa, habilitált docens (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
KUBINYI ANDRÁS	az MTA levelező tagja, professor emeritus (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
ROMSICS IGNÁC	az MTA levelező tagja, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
SZLANCSOK MARGIT	PhD, könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem)
VÁMOS PÉTER	a nyelvtud. kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA Történettudományi Intézete)

IIU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szedési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Csányi Attila
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

Ára: 1400 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál, a Hírlap Előfizetési Irodánál (HELIR)
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1–3.
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219–98636 HELIR 021–02799
pénzforgalmi jelzőszámra.
Példányonként megvásárolható
az MTA Történettudományi Intézetében
(1014 Budapest, Úri u. 53., telefon: 224-6700),
a Kis Magiszter könyvesboltban
(1053 Budapest, Magyar u. 40., telefon: 327-7796)
és a Könyvudvarban
(1053 Budapest, Múzeum krt. 7., átjáróház;
telefon: 338-3648).

Külföldön terjeszti
a Hess András Kereskedelmi Kft.
(1300 Budapest 3, pf. 290, telefon: 200-1153, 391-0313).

TÖRTÉNELMI SZEMLE

